42

॥ ऐतरेयताम्रपर्णीयप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यहृदयामलमंदिरं ॥ जानकीजानि मानंदसांद्रंवंदेनिरंतरं ॥ १ ॥ श्रीपद्मनाभतीर्थादीन्वंदेविज्ञानवारिधीन् ॥ टीकाकृतश्चविश्वेशतीर्थान्वेदांतकोविदान् ॥ २ ॥ नारायणाचार्यमुखेंदुबिंबाद्गलत्सुतत्वामृतपानतृप्तं ॥ श्रीविठ्ठलार्याभिधभूसुरेंद्रंपरंगुरुंमेपितरंनमामि ॥ ३ ॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यशास्त्रांभोधिंविमथ्ययः । ददौज्ञानामृतंमह्यंतंतीर्थार्यगुरुंभजे ॥ ४ ॥ श्रीसत्यनूत्नाभिधपूर्णवारिधेर्जातःसुविद्योरुकलाभिपूर्णः । तापंहरन्नोऽमृतवीक्षणेनश्रीसत्यपूर्णेंदुरहोविराजते ॥ ५ ॥ महैतरेयभाष्यस्यगुरूक्तार्थोनुवर्ण्यते । टीकाऽस्पष्टःसंग्रहेणकृपांकुर्वंतुसज्जनाः ॥ ६ ॥ अथभगवान्सर्वज्ञमुनिरेषपंथाइत्यादावधिकृतंविशिष्टमिष्टंनारायणंग्रंथादावुपश्लोकयन्शरणंप्रार्थयते ॥ नारायणमिति ॥ अहंनारायणंसाक्षात्प्रत्यक्षतःशरणमियां नत्वन्यइवपारोक्ष्येणेत्यन्वयः । इतरपरित्यागेनशरणप्राप्तौवैशिष्ट्यमिष्टत्वंचनिमित्तमितिभावेन साक्षात्प्राणस्यमुख्यप्राणस्याधीश्वरंरमेशमितिचोक्तं । प्राणाधीश्वरत्वमात्रेणतस्यवैशिष्ट्यं कुतइत्यतःसर्वेत्यादिप्राणविशेषणं । ननुप्राणोह्यनन्येश्वरःप्रसिद्धःतत्कथंनारायणस्तदीशइत्यतश्चोक्तं साक्षात्प्राणस्याधीश्वरमिति । नारायणोहिसाक्षादव्यवधानेनप्राणस्येश्वरः तदन्यस्तस्येश्वरोनास्ति । तदभिप्रायेणानन्येश्वरत्ववचनं । अनन्येश्वरताप्राणेतदन्येश्वरवर्जनादितिवचनादितिभावः । रमायाईशकोऽप्यंतर्भावान्नानुपपत्तिः । तदनेनप्राणांतरंगत्वस्यसर्वेष्टदातृरमेशत्वस्यचो

भा० । श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ नारायणंनिखिलपूर्णगुणैकदेहंसर्वज्ञमच्युतमपेतसमस्तदोषं ॥ प्राणस्यसर्वचिदचित्परमेश्वरस्यसाक्षादधीश्वरमियांशरणंरमेशं ॥ १ ॥

त्त्या प्राणावतारस्यस्वस्यपरमेष्टोरमापतिरितिसूचितं । प्राणस्यसर्वोत्तमत्वं भगवतस्तदुत्तमत्वंच ताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमु
क्थमस्मीत्यादावुक्तं । रमेशत्वंचानकाममारइत्यादौज्ञेयं । वैशिष्ट्योपपादनायनिखिलपूर्णगुणैकदेहमपेतसमस्तदोषमितिविशेष
णद्वयं । केतेगुणाइत्यतउपलक्षणत्वेनोक्तं सर्वज्ञमिति ॥ दोषाभावविवरणार्थमच्युतमिति ॥ अनित्यत्वंदेहहानिरित्युक्तरीत्याचतु
र्विधनाशरहितमित्यर्थः । इदंचविशेषणद्वयंउपलक्षणत्वेनैतद्ब्रह्मैतत्सत्यमित्यत्रोक्तं । ब्रह्मायंगुणपूर्णत्वात्सत्यंसाधुस्वरूपतइति
वक्ष्यमाणत्वात् । सार्वज्ञ मेतत्कर्मेतिकर्मशब्दार्थांतर्गतं । कर्तृत्वात्कर्ममातृतःइतिवक्ष्यमाणत्वात् । अच्युतत्वमपिसत्यशब्दा
र्थः । सदातनंसत्यमितिनित्यमेवोच्यतइतिवचनात् । च्युतेरसाधुत्वेनसत्यंसाधुस्वरूपतइतितदभावरूपाच्युतत्वस्यसत्यशब्दार्थ
तयाभाषितत्वाच्च । अपेतसमस्तदोषमित्यस्यापेतःसमस्तानांदोषःसंसारलक्षणोयस्मादित्यर्थांगीकारे पंथाइत्येतदप्युक्ततात्पर्यं ।
नित्यंस्वप्राप्तिहेतुत्वात्पंथाइतिवक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरभाष्येब्रह्मपंथाःसत्यंकर्मेतिनारायणस्यवासुदेवाद्याःक्रमेणचतस्रोमूर्तयइ
तिवक्ष्यमाणत्वात्तदनुसारेणमूलरूपिनारायणप्रशंसनायनारायणमितिविशेष्यंनिरदिक्षत् । वासुदेवादिरूपाभिप्रायेणनिखिले
त्यादिविशेषणानिचेतिसर्वमवदातं ॥ ऋष्याद्यज्ञानेऽनर्थोक्तेर्महिदासऋषिर्देवतेतिचवक्ष्यति । महिदासश्चननारायणादन्यः ये
नास्याउपनिषदोब्रह्मविद्यात्वंस्यादितिभावेनाह ॥ प्रादुर्बभूवेति ॥ अब्जजसुतस्य सकाशात् । ननुनायंमहिदासोनारायणः । ॥ १ ॥

भा० । प्रादुर्बभूवभगवांस्तपसेतरायानारायणोऽब्जजसुतस्यविशालनाम्नः ॥

महिनांपूज्यानांब्रह्मादीनांदासइतितन्नामनिर्वचनादित्यतःसोपोद्धातंतन्नामान्यथानिर्वक्ति ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नध्वरंगतेप्रविष्टेनिश्चेतनः तत्प्रभयाधर्षितत्वात्कर्तव्यज्ञानहीनः नित्यंतद्रूपपरिचयवत्त्वाच्चित्तक्षोभरहितःपद्मभवस्तमस्तौत् । अतएव भगवत्प्रसादादेव । तदभावेवयंतवदासाःस्मइतिस्वात्मसमर्पणेपिसामर्थ्याभावादितिभावः । यद्वा यतएवंदासत्वमापुरितिपौराणिकीकथा अतोमहिनोदासायस्येतिविग्रहमाश्रित्यमहतांसुराणांतद्दासत्वतएवसमहिदासइतिप्रसिद्धः । नतुमहिनांदासइतितत्पुरुषाश्रयेणतस्यतद्दासत्वादित्यर्थः । ऋषिदेवतेआह ॥ शृण्वत्स्विति ॥ तेषुब्रह्मादिषुशृण्वत्सूपश्रोतृषुसत्सुदिव्यां मुख्यतोदेवाधिकारिकां । इतरापुत्रेणोपदिष्टत्वात्तत्प्रतिपादकत्वाच्चैतरेयीमित्युक्तार्थप्रमापनायविशेषणं । ब्रह्माप्यवांतरऋषिरितिभावेनोक्तं ॥ सेति ॥ चतुराननास्यादुपदिष्टासाबह्वृचैःपठितेतियोज्यं । विष्णो र्महिदासादिरूपिणः । आहंमांदेवेभ्योवेदऽम्मद्देवान्वेदेत्यादौतदवगमात् । ननुतर्हिमहतीभूतिर्लक्ष्मीर्यस्यांप्रतिपाद्यतेसामहाभूतिरित्यन्यत्रप्रसिद्धसंज्ञैवास्याःश्रुतेर्लक्ष्मीपरत्वमवगमयति तत्कथंविष्णुप्रतिपादकत्वमित्यतआह ॥ महाभूतिश्रुतिरिति ॥ महतीभूतिरैश्वर्यरूपोहरिर्यस्यांसामहाभूतिरितिव्युत्पत्त्याश्रयणेनयतोमहाभूतिर्हरिरत्रकथितोतएवैषामहाभूतिश्रुतिसंज्ञिताऽतोनविरोधइत्यर्थः । ग्रंथांतरसाधारण्यव्यवच्छेदायोक्तं

भा० । तस्मिन्गतेध्वरमभूत्सुरविप्रसंघोनिश्चेतनस्तदनुपद्मभवोमुमस्तौत् ॥ तेनस्तुतःसभगवान्गिरिशेंद्रमुख्यान्सर्वानबोधयदजेनसहैवतेऽथ ॥ दासत्वमापुरतएवमहत्सुराणांदासत्वतःसमहिदासइतिप्रसिद्धः ॥ शृण्वत्सुतेषुभगवानवदद्रमायैदिव्यांश्रुतिंसपरमोतिमुदैतरेयीं ॥ साबह्वृचैःप्रपठिताचतुराननास्याद्यस्यांरहस्यमुदितंपरमंहिविष्णोः ॥ महाभूतिश्रुतिःसैषामहाभूतिर्यतोहरिः ॥

॥ विशेषेणेति ॥ लक्ष्मीप्राणादेरप्यत्रप्रतिपादनात्कथमेतदित्यतश्चोक्तं ॥ विशेषेणमुख्यतइति ॥ कथनप्रकारमाह ॥ सर्वज्ञइति ॥ प्रथमवाक्येएतत्कर्मेत्यनेनसर्वज्ञः । सत्यमित्यनेनशाश्वतः ब्रह्मेत्यनेनप्रभुःपूर्णश्चकथितः । भूबहौ बहुःपूर्णतायामितिधातोरितिज्ञेयं ॥ ७ ॥ जीवमोक्षार्थंप्रवृत्तैषैतरेयीश्रुतिः । मोक्षस्यभगवत्प्रसादसाध्यत्वाज्ज्ञानंविनात्यर्थप्रसादाभावात्तस्यचतदुपासासाध्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानायादौतदुपासांविधत्ते ॥ एषपंथाइति ॥ तत्रैषइतिपरामर्शविषयोनप्रतीयतेप्रसिद्धपथाद्यैक्यंचप्रतीयतेऽतोयथावद्व्याचष्टे भगवानाचार्यः ॥ एषएवेति ॥ महाव्रतेपूज्यत्वेनप्रकृतएवेत्यर्थः ॥ तस्मान्नप्रमाद्येदित्यस्य तंनविस्मरेदितिव्याख्यानं क्वापिकदाचिदपि संततानुस्मरणलक्षणंध्यानंकुर्यादितियावत् । श्रवणमननयोरप्युपलक्षणमेतत् । प्रयोजनाभावान्नजिज्ञासाकार्येत्यतएषपंथाइत्युक्तं । तस्यार्थःपुरुषोत्तमएवनित्यंनियमेनसायुज्यादिरूपस्वप्राप्तिहेतुत्वाज्जीवानां स्वरूपानंदाविर्भावप्राप्तिहेतुत्वाद्वापंथाइत्युच्यतइत्यर्थः । तथाचस्वप्राप्तिलक्षणमोक्षस्यतत्प्रसादंविनाऽयोगात्तदर्थंतज्ज्ञानायतज्जिज्ञासाकार्येतिभावः । ननुकर्मणाऽन्यत्रमोक्षश्रवणात्तत्प्रसादवैयर्थ्यमित्यतएतदेवकर्मेत्युक्तं तद्व्याचष्टे ॥ कर्तृत्वादिति ॥

भा० । विशेषेणात्रकथितःसर्वज्ञःशाश्वतःप्रभुरित्यृक्संहितायां ॥

उप० । हरिःॐ ॥ एषपंथा ।

भा० । एषएवसदापंथाभगवान्पुरुषोत्तमः । नित्यंस्वप्राप्तिहेतुत्वात्कर्तृत्वात्कर्ममातृतः ॥ ब्रह्मैषगुणपूर्णत्वात्सत्यंसाधुस्वरूपतः ॥ कापितंविस्मरेन्नैवत्यक्त्वातंनेतरंव्रजेत् ॥ ॥ २ ॥

कर्तृत्वान्मातृत्वात्सर्वज्ञत्वाच्चसएवकर्मेत्यर्थः । कर्मणामोक्षइत्यस्यापिसर्वजगज्जन्मादिकारणेनसर्वयोग्यताभिज्ञेनभगवतैवमोक्ष इत्यर्थइतिभावः । जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्यचाहमितिनित्यसिद्धत्वान्नजिज्ञास्यत्वमित्यतोजिज्ञास्यजीवत्वव्यावर्तकंलक्षण मुक्तं ॥ एतद्ब्रह्मैतत्सत्यमिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ जिज्ञास्यंखलुनिर्दोषमनंतगुणंविवक्षितं नतस्यसदोषाल्पगुणजी वाभेदोवक्तुंयुक्तइतिभावः । गुणपूर्णत्वसंभावनायजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणमुक्तं ॥ कर्मेति ॥ कर्तृत्वाल्लयकर्तृत्वाच्चकर्म । मानंज्ञानंलयश्चेतिवचनात्भाष्येमातृत्वादित्यस्यलयहेतुत्वादित्यर्थः । ननुतस्यैवजिज्ञास्यत्वेदेवतांतरोपासाविधिवैयर्थ्यमित्यत उक्तं तन्नातीयादिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ त्यक्त्वेति ॥ तत्परिवारतामृतेनेतरंस्मरेदित्यर्थः । सर्वोत्तमत्वेनतदुपासनंकृत्वैवतत्परि वारत्वेनदेवताःस्मर्तव्यास्तदतिक्रमेणनस्मर्तव्याइत्युक्तार्थेतात्पर्यद्योतनाय पुराकल्पउक्तो नह्यत्यायन्पूर्वइति ॥ अतिक्रमवतां विपरीतफलोक्तिपूर्वनिंदार्थवादउक्तो येऽत्यायंस्तेहपराबभूवुरिति ॥ अत्रानतिक्रमिणांफलाद्यनुक्त्यान्यूनतेत्यतः तेहपराबभूवु रित्यस्मात्तेहबभूवुरित्यंशमाकृष्य नह्यत्यायन्पूर्वइत्येतद्व्याचष्टे ॥ पूर्वइति ॥ पूर्वेब्रह्माद्यास्तंनात्यायन् नतत्यजुस्तेनबभूवुः संसारान्मुक्ताबभूवुः । पूर्वाश्रीश्चतदत्यागात्तस्यभगवतःअत्यागात् । वायुजनकदिङ्नामकबाहुमत्वाद्युपासनान्नित्यमुक्ता पूर्णगु णत्वोपासनाद्गुणाधिकाच बभूवेत्यर्थः । सोहंवायुंदिशांवत्संवेदमापुत्ररोदंरुदमित्यादिश्रुतेरितिभावः । उपनिषत्स्वोक्तार्थेप्रमा

उप० । एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं । तस्मान्नप्रमाद्येत्तन्नातीयान्नह्यत्यायन्पूर्वेयेऽत्यायंस्तेहपराबभूवुः । पूर्वेनैनंतत्यजुर्हिब्रह्माद्यास्तेनसंसृतेः ॥ मुक्ताःश्रीश्चतदत्यागान्नित्यमुक्तागुणाधिका ॥

णमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ तत् भगवदतिक्रमवतांपराभवस्तदनतिक्रमवतांविभवइत्येतदृषिणाहयग्रीवेणोक्तमित्यर्थः॥अयंमंत्रार्थः ॥ हप्रसिद्धास्तिस्रःप्रजाः अत्यायमत्ययंभगवदतिक्रममीयुःप्राप्ताइतिप्रसिद्धं । तेनचस्वरूपात्यायं स्वरूपनाशमीयुः । तमःप्राप्ताइतियावत् । अन्यास्तिस्रःप्रजाः अर्कमर्कनामकमध्यंतर्गतंभगवंतं । यद्बृहत्तेजसाबृंहणाद्बृहन्नामकमादित्यांतर्गतंभुवनेष्वंतस्तस्थौतद्रूपं । यःपवमानोहरितोदिशआविवेशतदंतर्गतंरूपंवाऽभितस्तत्तद्योग्यसाधनैर्निविविश्रेनिविविशिरे । इरयोरइतिसूत्रेणेरइत्यस्यरेभावः । मनसाप्रविष्टाउपासितवंतः । उपासनयाचनितरांभगवल्लोकंविविशिरेमुक्ताइतियावत् । प्रजाःहतिस्रइत्युक्तास्तिस्रःप्रजाःकाइत्यतस्तदनूद्यश्रुतिरेवव्याचष्टे ॥ यावैताइमाइति ॥ वैलौकिकतयाप्रसिद्धायास्ताइमास्तिस्रःप्रजाःअत्यायमीयुरित्युक्तास्तानीमानिवयांसि वंगावगधाः ईरपादाश्चेतियोजना । वयांसीत्यादिपदत्रयंव्याचष्टे ॥ विहायसीति ॥ छांदोग्यभाष्ये वयांसिव्ययनात्प्रोक्तावीत्याकाशस्तथोच्यतइत्युक्ते विंश्चक्षुषिव्योम्निहरेपरमात्मनिपक्षिणीतिनानार्थरत्नमालायांचोक्तेर्विंशब्दस्तावदाकाशवाची । तस्मिन्नयनात्सदासंचारात्पिशाचा वयांसि । वंवर्तितमन्यैरुत्पादितंगंज्ञानंयेषांतेवंगानराः । अ

उप० । तदुक्तमृषिणा प्रजाहतिस्रोअत्यायमीयुर्न्य१न्याअर्कमभितोविविश्रे ॥ बृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतःपवमानोहरितआविवेशेति । प्रजाःतिस्रोअत्यायमीयुरिति यावैताइमाःप्रजास्तिस्रोअत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वंगावगधाश्चे रपादा न्यन्याअर्कमभितोविविश्रइति ।

भा० । विहायस्ययनात्प्रोक्तावयांसीतिपिशाचकाः ॥ वर्तितज्ञानतोवंगानरास्तैरवनंसदा ॥ अन्नरूपैर्गृध्रवोहिवंगावगधनामकाः ॥ राक्षसा असुराईरपादाइतिसमीरिताः ॥ धर्मोज्ञानंचवैराग्यमैश्वर्यंचतुरात्मकः ॥ ॥ ३ ॥

न्नरूपैस्तैरवनंस्वरक्षणंगृध्नंत्यपेक्षंतइतिराक्षसाः वंगावगधनामकाः । वृतुवर्तनेगम्लृगतौअवरक्षणेगृधुअभिकांक्षायामितिहिधातवः । नन्वसुराणांवाय्वंशत्वाभावात्कथमीरपादत्वमित्यतउक्तंधर्मइति । वायुर्देवो धर्मोज्ञानंवैराग्यंऐश्वर्यंचेतिचतुरात्मकश्चतुर्गुणाभिमानी । अत्रगुणचतुष्टये । प्रजाहतिस्रोत्यायमीयुरित्यस्यार्थस्तेत्रयइति । येऽत्यायन्नित्यस्यार्थः पराभूताइति । उपनिषदि येऽत्यायन्नित्यनुवादस्यप्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रजाहतिस्रोत्यायमीयुरितिमंत्रानुसारेणयेऽत्यायन्नित्यतःपूर्वंतिस्रःप्रजाअत्यायमीयुरित्यध्याहर्तव्यमितिसूचनायमंत्रपादव्याख्यानानंतरंयेत्यायन्नित्युपनिषदंशोव्याख्यातोबोध्यः । द्वितीयपादेपितिस्रःप्रजाइत्यनुवर्तनीयमितिभावेनानूद्यव्याचष्टे ॥ ताइमाइति ॥ तास्तिस्रइमास्तद्विलक्षणाःप्रजाइत्यर्थः । अर्कमित्यनूद्येममेवाग्निमितिव्याख्यानं । तृतीयपादेभुवनेष्वंतःस्थितंबृहत्किमित्यतस्तदनूद्यश्रुतिर्व्याचष्टे ॥ अदउएवेति ॥ असावादित्यआदित्यनामातदंतर्गतः उएव उच्चोविष्णुरेव । भुवनेष्वंतर्विद्यमानमदोबृहदित्यर्थः । चतुर्थपादमनूद्यपवमानहरिच्छब्दयोरर्थमाह ॥ वायुरेवेति ॥ ताइमाःप्रजाअर्कमभितोनिविष्टाइत्यत्रतिसृणामपिप्रजानामर्कनामकाग्न्याविष्टत्वंप्रतीयते । तदयुक्तंप्रमाणविरोधात् । असावादित्यइत्यादावुपासकानुक्तिश्चेत्याशंक्यमूलेऽर्कमित्यनूद्याग्निमितिव्याख्यानं । असावादित्यइत्यनंतरंयस्तमितिशेषः ।

भा० । वायुर्देवोत्रासुराणामैश्वर्यगुणएवहि ॥ ईरपादास्ततःप्रोक्ता स्तेत्रयोविष्णुमत्यजन् ॥ पराभूतास्ततस्तेतुतमस्यंधेनिपातिताः ॥

उप० । ताइमाःप्रजाअर्कमभितोनिविष्टाइममेवाग्निं बृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतरित्यदउएवबृहद्भुवनेष्वंतरसावादित्यः पवमानोहरितआविवेशेतिवायुरेवपवमानोदिशोहरितआविष्टः ॥ १ ॥

दिशोहरितआविष्टइत्यनंतरंचयस्तमितिशेषः । तथाचताइमाःप्रजाःमनुष्योत्तमाऋषयोदेवाःक्रमेणार्कमग्निं योसावादित्यस्तं यो वायुर्हरितआविष्टस्तं चाभितःनिविष्टाइत्यर्थ(इत्य)मभिप्रेत्यव्याचष्टे॥ देवाश्चेति ॥ तिसृणामपित्रिस्थानस्थभगवदाश्रयत्वप्रतीतेरुक्तंविवृणोति ॥ अग्निस्थमित्यादिना ॥ अर्चतेःकृदाधारार्चिकलिभ्यःकइत्युणादिसूत्रेणकप्रत्ययेबाहुलकात्कस्येत्संज्ञाभावे चार्कशब्दोनिष्पन्नः । जनैरितियोग्यतयासंबध्यतइतिभावेनार्कशब्दंव्याचष्टे ॥ आजनैरिति ॥ पूज्यत्वंचसर्वसाधारणमित्यत आसम्यक्प्राधान्येनार्चितत्वादित्युक्तं ॥ यद्वाआङीषदर्थे । अल्पैर्जनैर्मानुषैरित्यर्थः । अभितइत्युक्तंमानुषाणांसाधनमाह ॥ अग्नाविति ॥ नन्वग्नौकर्माणिकृत्वैवेत्ययुक्तं । यतीनांमुक्त्यभावप्रसंगात् । यत्याश्रमस्याग्निपूजादिकर्मत्यागरूपत्वादित्यतआह ॥ कर्मभिरिति ॥ होमादिकर्मत्यागलक्षणोयत्याश्रमोपिप्राक्कर्मभिःशुद्धांतःकरणानामेवनान्यथाऽतोनोक्तविरोधइत्यर्थः । अदउएव बृहदित्यस्यविवरणं ॥ आश्रिताइति ॥ ऋषयःसूर्यगंविष्णुंआश्रिताःअसौसूर्यगतोविष्णुस्तेजसाबृंहणाद्बृहदित्युक्तः । सर्ववस्तूनांआदानादादित्यइत्यप्युक्तइतियोजना । अभितइत्युक्तमृषीणांसाधनमाह ॥ स्वाध्यायेनेति ॥ वा

भा० । देवाश्चऋषयोमर्त्यसत्तमाइतिचत्रयः । आश्रिताविष्णुमेवैकंत्रिस्थानस्थितमच्युतं । अग्निस्थमाश्रितामर्त्याविष्णुमर्काभिधंपरं । आजनैरर्चितत्वात्सह्यर्कइत्युच्यतेहरिः ॥ अग्नौकर्माणिकृत्वैवमानुषामुक्तिभागिनः ॥ कर्मभिःशुद्धसत्वानांकर्मत्यागोपिनान्यथा ॥ आश्रिताः सूर्यगंविष्णुमृषयोबृहदित्यसौ ॥ तेजसाबृंहणादुक्तोविष्णुरादित्यइत्यपि ॥ आदानात्सर्ववस्तूनांस्वाध्यायेनामुमाश्रिताः ॥ मुच्यंतेऋषयोनित्यंनान्यथातुकथंचन ॥ ॥ ४ ॥

युरेवपवमानइत्यस्यविवरणं ॥ वायुस्थमिति ॥ देवानांकर्मस्वाध्यायभक्त्याद्यखिलसाधनवत्त्वस्यप्रसिद्धत्वादत्रतदनुक्तिः । ननुमनुष्यैर्गायत्र्यादिस्वाध्यायेनसूर्यगतस्य ऋषिभिःकर्मभिरग्न्यंतर्गतस्यो भाभ्यांभक्तिपूर्ववाय्वंतर्गतस्याश्रितत्वाद्विशिष्योक्तिरयुक्तेत्यतआह ॥ आश्रितइति ॥ सर्वैःअधिकारिभिःसर्वैःसाधनैःसर्वत्राग्न्यादौ ॥ १ ॥ पूर्वखंडेब्रह्मपदेनगुणपूर्णत्वं तन्नातीयादितिसर्वोत्तमत्वंचोक्तं । तत्संभावनायकर्मपदेनजगत्कारणत्वंतद्धोक्तृत्वंचोक्तं । तत्प्रमाणसूचनपूर्वमधिदैवमध्यात्मंचोपपाद्यते ॥ उक्थमुक्थमित्यादिना ॥ यच्चवैप्रसिद्धाःदेवाद्याःप्रजाःउक्थमुक्थमितिवदंति तदुक्थमिदंवक्ष्यमाणमेव नतुबृहतीसहस्रं । तस्यतत्प्रतिपादकत्वेनतन्नामवाच्यत्वेपि प्रवृत्तिनिमित्तस्यजगदुत्थापकत्वस्याभावात् । नापिवायुरुक्थं तस्यपारतंत्र्येणस्वावरोत्थापकत्वेनसर्वोत्थापकत्वाभावादितिभावः । इदंकिं इयंपृथिव्येव । अस्यांपृथिव्यांस्थितंतन्नामकंभगवद्रूपमेव । नपृथिव्यपिधराग्राह्या तस्यामुख्यतःपृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावादितिभावेनचैवकारप्रयोगः।तस्यमुख्योत्थापकत्वेशक्तत्वात्। पृथिवीस्थितस्योक्थत्वंकुतइत्यतउक्तमितइति ॥ यत्किंचेदमंकुरादीतःपृथिवीस्थाद्युत्तिष्ठति । नप्रसिद्धपृथिव्येवोक्थं तस्यागरुडवाहनत्वाभावादितिभावेनवाहनमुच्यते ॥ तस्याग्निरर्कइति ॥ भोग्यमुच्यतेऽन्नमशीतयइति ॥ प्रसिद्धान्नस्यभ

भा० । वायुस्थमाश्रितादेवाःपवमानाभिधंहरिं ॥ संसारात्पावयित्वायन्महानंदेमिनोत्ययं ॥ पवमानस्ततोविष्णुर्व्याप्तःसर्वासुदिक्षुच ॥ आश्रितोभगवान्सर्वैःसर्वत्रापिविशेषतः ॥ आश्रयात्पृथगुक्तोयंनित्यानंदोरमापतिः ॥ १ ॥

उप० । उक्थमुक्थमितिवैप्रजावदंतितदिदमेवोक्थमियमेवपृथिवी इतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच तस्याग्निरर्कोन्नमशीतयो

गवत्तर्पकत्वमपिभगवत्सन्निधानादितिभावेनोक्तमन्नेनहीति ॥ हियस्मादन्नेनान्नगतेनान्ननाम्नाभोज्यभूतेननिमित्तेन भगवानिदंसर्वमश्नुते तस्माद्भगवत्सन्निधानादेवान्नमशीतयइव बृहतीसहस्रप्रतिपाद्यस्योक्थनामकस्यतर्पकं । अधिदैवेप्युक्थनामकंरूपांतरमुच्यते ॥ अंतरिक्षमेवेति ॥ अत्राप्येवकारस्यांतरिक्षगतं प्राधान्येनतन्नामकमित्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यंतरिक्षमंतरिक्षगतंतन्नामकंभगवंतंअनु तत्प्रेरणयापक्षिणःपतंति नरादयश्चतत्प्रेरणयैवाश्वादीन्धावयंति । तस्यवायुरर्कइत्यादिपूर्ववदवतार्यव्याख्येयं । द्युस्थस्योक्थत्वमुपपाद्यते ॥ अमुतइति ॥ अमुतोद्युस्थाद्वृष्टिप्रदानाद्धीदंसस्याद्युत्तिष्ठतितस्मादुक्थमित्यर्थः । इत्यधिदैवमुक्थनामकरूपाण्युक्तानि । अथाध्यात्मं । अध्यात्मेदेहेपुरुषनामाहरिरेवोक्थं । नमुख्यप्राणः । नापिजीवः । कुतइत्यतउच्यते ॥ अयमेवेति ॥ अयंपुरुषएवमहान्सर्वोत्तमः । कुतःप्रजापतिःप्रजानांपतिर्जन्मादिकर्तृत्वात् । पित्रादिशरीरांतर्गततयाप्रजोत्पादकत्वादुक्थत्वंसंभवतीतिभावः ॥ नन्वहमुत्थापकइतिपित्रादिभिरनुभूयमानत्वात्कथंभगवतस्तदित्यतउक्तं ॥ अयमेवेति ॥ महान्प्रजापतिरयमेवाहंउक्थमस्मीतिविद्यामनुभवतीतिविद्यान्नजीवइत्यर्थः । इदमुक्तंभवति । नजीवस्याबाधितोत्थापकत्वानुभवः तथासतितदनुव्यवसायप्रसंगात् । अहमुक्थमितिविद्यानुव्यवसायश्चभगवतएव । जीवस्याहमुक्थमि

उप० । ऽन्नेनहीदंसर्वमश्नुतें तरिक्षमेवोक्थमंतरिक्षंवाअनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावयंतितस्यवायुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुते ऽसावेवद्यौरुक्थममुतःप्रदानाद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच तस्यासावादित्योर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतइत्यधिदैवत मथाध्यात्मंपुरुषएवोक्थमयमेवमहान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीतिविद्यात् ॥ ५ ॥

त्यनुभवानुव्यवसायेपिनविद्यानुव्यवसायः । अनुभवस्याप्रमात्वात्ततस्तस्यैवोक्थत्वमिति ॥ कैमुत्येनतस्योक्थत्वमुच्यते ॥ तस्यमुखमेवेति ॥ अंगभूतंमुखमेव किम्वंगीत्येवकारार्थः । अधिदैवमध्यात्मंचोक्थत्वंसमानमित्युच्यते ॥ यथापृथिवीति ॥ एवमुत्तरत्रनासिकाप्रसंगाद्विद्यांतरमुच्यते ॥ तदेतदिति ॥ नासिकायैनासिकायां । नेत्रयोर्मध्येयदेतत्किंचिद्विनतंस्थानंतत्त त्रएतत्प्रसिद्धं ब्रध्नस्यसूर्यस्य विष्टपंलोकोस्तीत्यर्थः । अध्यात्ममधिदैवंचान्नांतर्गतस्यतन्नाम्नोभगवतोन्नत्वमेकप्रकारमित्यु च्यते ॥ समानमशीतयइति ॥ अध्यात्ममधिदैवंचाशीतयइवान्नमन्ननामकंतदंतर्गतंरूपंसमानमेकप्रकारमेवेत्यर्थः । अन्न शब्दनिर्वचनपूर्वकंसाम्यमेवोपपाद्यते ॥ अन्नेनहीति ॥ सर्वाणिभूतान्यन्नेनसमनंतिचेष्टंते । तथाचआनयतीत्यन्नमितिनिरु क्तंभवति । प्रकारांतरेणनिर्वचनपूर्वकंसाम्यमुच्यते ॥ अन्नेनेमंलोकमिति ॥ अन्नेनदीयमानान्नांतर्गतरूपेणाध्यात्मगतदेव ताहरितुष्टिद्वाराजन्मांतरेइममन्नपानादिमन्मनुष्यलोकंजयति । तथापुरोडाशसोमाद्यन्नांतर्गतरूपेणदेवतातुष्टिद्वाराम़ुंदेवलो कंचजयतिप्राप्नोतीत्यर्थः । एतेनाद्यतेमनुष्यदेवलोकप्रापकतयोपजीव्यतइत्यन्नमितिनिरुक्तंभवति । एवमुपपाद्यउपसंह्रियते ॥ तस्मादिति ॥ प्राक्पृथिवीगतस्यप्रसिद्धान्नभोक्तृत्वंतद्गततन्नामकस्वभोक्तृत्वंचोक्तं । एवंद्युस्थस्यापि । अधुनातदनुवादपूर्वकं

उप० । तस्यमुखमेवोक्थंयथापृथिवीतथातस्यवागर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुते नासिकेएवोक्थंयथांतरिक्षंतथातस्यप्राणोर्कोन्नमशीतयोन्ने नहीदंसर्वमश्नुते तदेतद्ब्रध्नस्यविष्टपंयदेतन्नासिकायैविनतमिवललाटमेवोक्थंयथाद्यौस्तथातस्यचक्षुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुते समानमशी तयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्नमेवा न्नेनहीमानिसर्वाणिभूतानिसमनंती१३ अन्नेनेमंलोकंजयत्यन्नेनामुंतस्मात्समानमशीतयोध्यात्मंचाधिदैवतंचान्नमेव

नकेवलमेतावत् किंतुपृथिवीस्थस्यद्युलोकस्थभगवदभिन्नत्वंतदत्तृत्वंच । द्युस्थस्यापिपृथिवीस्थान्नत्वंतदत्तृत्वंचास्तीत्युच्यते ॥ तदिदमिति ॥ इयमेवपृथिवी । अस्यांपृथिव्यांविद्यमानंयद्भगवतस्त्रीरूपंतदिदंअन्नमन्नादंच अद्यमत्तृच । अद्यत्वस्योपपादनमितोहीति । यत्किंचिदिदंसर्वंधान्यादि इतःपृथिवीतउत्तिष्ठतीतिप्रसिद्धं । तथान्नस्रष्टृत्वादतएव तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् पृथिव्याओषधयः ओषधीभ्योन्नमित्युक्तरीत्या स्वसृष्टान्नेऽन्ननामकरूपेणप्रविष्टत्वात् अन्नस्रष्टृतयोपजीव्यत्वादुपजीव्यत्वलक्षणाद्यत्वस्यान्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पृथिव्याअन्नत्वमितिभावः । पृथिवीलोकात्प्रेत्यगच्छमानस्यद्युस्थभगवद्भोग्यत्वात् तदंतर्यामिणश्चतथात्वात्पृथिव्याअन्नत्वमित्युच्यते ॥ यद्धेति ॥ इदंपृथिव्यांविद्यमानंयत्किंचनमनुष्यादि प्रेता३इ प्रेत्येव गच्छत्येव । तत्सर्वमसौद्युलोकस्थोत्तीत्येतत्तावत्प्रसिद्धं । अत्तृत्वस्योपपादनंयदुकिंचेति । उएव अतोद्युलोकाद्यत्किंचभुवंप्रैति तत्सर्वमियंपृथिवीगतःस्त्रीरूपोहरिरेवात्तिसेयंपृथिवीगतास्त्रीमूर्तिरिति । अनेनप्रकारेणासम्यगाद्यात्रीच द्युस्थस्यभोग्यातदत्रीचेतियावत् । नचाद्यात्तृरूपयोर्भेदोस्तीत्युच्यते ॥ अत्ताहवेति ॥ अत्तैवभगवानासम्यगाद्योभवतिनानयोर्भेदइतिहवाप्रसिद्धं । यद्वासर्वात्तैवभगवान्सर्वैरुपजीव्यत्वादाद्योभवति । भगवतःसर्वभोक्तृत्वंसर्वोपजीव्यत्वंचनित्यमेकप्रकारमेव । नतुकेनापिबलवत्पुरुषेण विघटयितुंशक्यमित्युच्यते ॥ नतस्येति ॥ अयंपुरुषोयथासर्वलोकान्नाद्यात् यद्वासर्वलोकाएनंनाद्युर्नोपजीवेयुस्तथाकर्तुंकश्चन ॥ ६ ॥

उप० । तदिदमन्नमन्नादमियमेवपृथिवीतोहीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंच यद्धकिंचेदंप्रेता३इतदसौसर्वमत्तियदुकिंचातःप्रैती३ँतदियंसर्वमत्ति सेयमित्याद्यात्र्यत्ताहवाआद्योभवति । नतस्येशेऽयंनाद्याद्यद्वैनंनाद्युः ॥ २ ॥

नेशेनेष्टइति ॥ २ ॥ अब्रह्मविद्यात्वप्रतीतेःखंडंप्रमाणेनैवव्याचष्टे ॥ उत्थापनादित्यादिना ॥ उत्थापनात्सर्जनात् उक्थप दार्थमाह ॥ उत्थापनात्सृष्टिकर्तृत्वादिति ॥ तदुक्थमियमेवपृथिवीत्यस्यार्थः सएवेति ॥ प्रथितःप्रथिमातोविस्तारतः पृथुत्वादितियावत् । अध्यात्ममित्यस्यार्थः अध्यात्मेचेति ॥ आत्मानमधिकृत्यभोगसाधनत्वेनवर्तमानेशरीरेचासौपुरुषा ख्योजनार्दनःवासुदेवःप्रद्युम्नोनारायणोनिविष्टः । प्रकृतौमहतःस्रष्टापरमःपुरुषोमतः । तदेववासुदेवाख्यमितिवासुदेवे प्रद्यु म्नःपुरुषेत्युक्तःपूरयेत्सजगद्यतइति प्रद्युम्ने नारायणाख्यःपुरुषइतिनारायणे पुरुषपदप्रयोगात् । कुतःपुरुषाख्यः पूर्षुदेहेषुस्थि तत्वात्पुरुषएवोक्थमितिजीवस्योक्थत्वमुक्त्वातस्योक्थत्वोपपादनायप्रजापत्यैक्यमुच्यतइतिप्रतीतिंवारयितुंपुरुषपदार्थमुक्त्वात स्यगुणसमर्पणायायमेवेत्युच्यतइतिभावेनव्याचष्टे ॥ समहानिति ॥ सजनार्दनएवेत्यन्वयः । अहमुक्थमस्मीतिविद्यादित्य स्यार्थः । अहमुक्थमिति । विद्यामत्त्यनुभवतीतिविद्यात् । तस्यमुखमेवोक्थंनासिकेएवोक्थंललाटमेवोक्थमित्यस्यार्थः पृथ गिति ॥ अंगानिचांगान्येव । यथापृथिवीतथा यथांतरिक्षंतथा यथाद्यौस्तथेत्यत्रभगवदंगानामुत्थापकत्वंनौपचारिकं किंतुपृ थिव्यादिवन्मुख्यमित्युत्थापकत्वंदृढीकृतं तत्कथमित्यतउक्तं ॥ अग्नीति ॥ नेत्रमित्यनेनमूलस्थललाटशब्देनतत्सन्निहितंनेत्र

भा० । उत्थापनादुक्थनामासएवपृथिवीस्थितः । प्रथितःपृथिवीनामासोंतरिक्षाभिधोत्रगः । अंतरीक्ष्योयतोद्युस्थोद्युनामातिप्रकाशनात् । अध्यात्मेचनिविष्टोसौपुरुषाख्योजनार्दनः । पूर्षुस्थितत्वात्समहान्प्रजानांपतिरेवच । अहमुक्थमितिह्येतांविद्यामनुभवत्यसौ । पृथक्पृथक्चत स्यांगान्युक्थानिजगदीशितुः । अग्निवातदिनेशानामुत्थानानिपृथक्पृथक् । वदनंनासिकानेत्रमित्येतानिपरात्मनः ।

मुपलक्ष्यतइतिव्याख्यातंभवति । अन्नमशीतयइत्यत्रलुप्तोपमाप्रसिद्धमन्नंतस्यहरेरशीतयइवतर्पकंभोग्यमित्यर्थमभिप्रेत्यव्या
चष्टे ॥ **तृचेति** ॥ तिसृणांऋचांसमाहारःतृचंतृचस्याशीतिस्तृचाशीतिस्तद्रूपेणविभिन्नस्यशस्त्रस्यशंसनस्यान्नत्वहेतुतस्तर्पकत्वा
त्प्रसिद्धान्नंतृचाशीतिवद्विष्णोरन्नमित्युक्तंस्यादित्यर्थः । एवंलुप्तोपमात्वेनव्याख्यायसामानाधिकरण्येनापिव्याचष्टे ॥ **अन्नाभि
मानीति** ॥ आद्यश्चोयस्मादित्यर्थे । यस्मादन्नाभिमानीदेवःसोमएवतृचाशीत्याश्चदेवताभिमान्यतश्चान्नमशीतयइतीरिताइ
त्यर्थः । तथाचतस्यपृथिव्यादिस्थस्यभगवतःअन्नंभोग्यान्नाभिमानीअशीतयअशीत्यभिमानीसोमएवातःसोपिभोग्यइत्यर्थउक्तो
भवति । तृचानामशीतेरेकत्वविवक्षयातृचाशीत्याइत्येकवचनं । ऋचांत्र्यशीतिविवक्षयाशीतयइतिबहुवचनमनुसंधेयं । नन्व
धिदैवंभगवद्रूपाणांरूपरसगंधादिप्रसिद्धान्नभोगःपंचभिरिंद्रियैरुपपद्यते । अध्यात्मंवाक्प्राणचक्षुर्गतानांभगवद्वागादीनांतुकथ
मित्यतआह ॥ **तद्भोग्यमिति** ॥ तत्प्रसिद्धमन्नंहरेर्मुखस्यादनाख्यक्रियाविषयतया नासायाघ्राणाख्यभोगविषयतया चक्षु
षोदृष्टिलक्षणभोगविषयताभोग्यंश्रुतमित्यर्थः । तस्याग्निरर्कइत्यादौविवक्षितमर्कशब्दार्थमाह ॥ **अरणमिति** ॥ अर्कशब्दप्र
कृतिऋधात्वर्थरूपमरणंयस्माद्गमनं ऋगताविितिधातोः । तस्मादसाधारण्येनव्यपदेशाभवंतीतिन्यायेनशीघ्रगतित्वाच्छ्ब्येनए

भा० । तृचाशीतिविभिन्नस्यशस्त्रस्यान्नत्वहेतुत । विष्णोस्तृचाशीतिवत्स्यात्प्रसिद्धान्नमितिस्फुटं । अन्नाभिमानिदेवश्चतृचाशीत्याश्चदे
वता । सोमएवततश्चान्नमशीतयइतीरिताः । अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतः । मुखनासाचक्षुषांतद्भोग्यमन्नंहरेःश्रुतं । अरणंगमनं
यस्मादर्कःशीघ्रगतित्वतः ।

वार्कः । ऋगताविति धातोःकन्प्रत्ययेगुणेचार्कशब्दोनिष्पन्नइतिभावः । अस्तुश्येनोर्कःकिमत्रवाहनतयासएवग्राह्यइत्यतआह ॥ तदाकारेति ॥ श्येनाकारा षष्ट्युत्तरशतत्रयेष्टकासंनिवेशलक्षणाचितिरत्रार्कपदोदितेत्यर्थः । ननुभगवद्वाहनेवक्तव्येचित्ते रुक्तिर्नसंगतेत्यतउक्तं ॥ **सुपर्णप्रतिमेति** ॥ सुपर्णाभिमन्यमानेत्यर्थः । तथाचार्कशब्दश्चित्यभिमानिसुपर्णपरइतिभावः । तस्यार्कइत्यस्यार्थमाह ॥ **यस्मादिति** ॥ यस्माद्धरिःश्येनाकारचित्यंतर्गतसुपर्णारूढःतस्मात्सासुपर्णाधिष्ठिताचितिस्तस्यार्कइति प्रोच्यतइत्यर्थः । अग्निरर्कोवायुरर्कआदित्योर्कोवागर्कःप्राणोर्कश्चक्षुरर्कइतिषण्णामर्थमाह ॥ **योसाविति** ॥ तेऽग्न्यादयः । तस्याग्निरर्कइत्यादिविशिष्टवाक्यार्थमाह ॥ **तेष्विति** ॥ अग्न्यादिष्वित्यर्थः । एतेनतस्याग्निरर्कइत्यादिवाक्यषट्कस्याग्निरग्न्यधिष्ठितोर्कःश्येनाकारचितिप्रतिमकोगरुडस्तस्यवाहनभूतइत्यादिरर्थउक्तोभवति । पृथक्पृथक्चतस्यांगानीत्युक्तंविवृणोति ॥ **व्याप्तत्वादिति** ॥ मुखेआस्ये । मुखमेवोक्थमित्यादेः स्थूलदेहेभगवतोव्याप्तत्वात्स्थूलदेहवागिंद्रियगोलकेआस्येस्थितंभगवदास्यमुक्थमित्याद्यर्थमभिधायजीवचैतन्यस्यवागिंद्रियगोलकेविद्यमानंविष्णोर्वागिंद्रियगोलकमुक्थं घ्राणगोलकेनासिकायांवि

भा० । श्येनएवतदाकाराचितिरर्कपदोदिता । सुपर्णप्रतिमासायत्तदारूढोजनार्दनः । यस्मात्तस्यार्कइतिसाप्रोच्यतेवैदिकैःपदैः । योसौ चितिगतोवींद्रःसोग्निवातरविष्वपि । तथावाक्प्राणचक्षुष्षुतस्मात्तेर्काःप्रकीर्तिताः । तेषुस्थितेसुपर्णेचरूपभेदैःपृथक्पृथक् । स्थितोविष्णुस्तदर्कास्ते तस्मादेवप्रकीर्तिताः । व्याप्तत्वाज्जीवदेहेषुमुखेविष्णोर्मुखंस्मृतं । नासयोर्नासिकेविष्णोरक्ष्णोरेवतदक्षिणी ।

द्यमानंभगवतोनासिकाख्यंगोलकमुक्थं । चक्षुर्गोलकेअक्षणिविद्यमानंचक्षुर्गोलकमुक्थमित्यर्थांतरमाह ॥ जीववागिति ॥ अत्रवागादिशब्देनगोलकमुच्यते । नचजीवचैतन्यस्यभगवतश्चेंद्रियातिरिक्तगोलकाभावइतिवाच्यं । लोकसिद्धस्यगोलकेंद्रियभेदस्यविशेषशक्त्यंगीकारेबाधकाभावात् । अतएवविष्णोश्चक्षुर्निमीलने । निमीलिताक्षेषुसुरेषुविष्णुना । आसमंतान्निमीलिताक्षमभवदित्यादावक्ष्युन्मीलननिमीलनादिगोलकक्रियाविशेषप्रतिपादनंसंगच्छतइतिबोध्यं । ततोजीवेव्याप्तत्वादेववागादीनिचभगवतोरूपाणीत्याह ॥ विष्णोरिति ॥ पृथिव्यादिस्थस्याद्ब्याद्यधिष्ठानांतरस्थसुपर्णाधिष्ठितत्ववद्देहजीववागादिगोलकगतस्यभगवद्वागादेर्देहजीववागादींद्रियाधिष्ठितसुपर्णवाहनत्वंविवक्षित्वा मुखमेवोक्थंवागर्कः । नासिकेएवोक्थंप्राणोर्कः । ललाटमक्षिण्युक्थंचक्षुरर्कइतिगोलकाभिप्रायेणोक्थानिनिरूप्येंद्रियाभिप्रायेणवाहननिरूपणंकृतमितिभावेनाह ॥ जीववागादिसंस्थंचसुपर्णमधिसंस्थिताइति ॥ जीववागादिगोलकगताभार्गवादयोजीववागादींद्रियगतसुपर्णारूढाः चशब्दाद्देहवागादिगोलकगताभार्गवादयोपितत्तदिंद्रियगतसुपर्णारूढाइतिगम्यते । ननुयदिभार्गवादीनामेववागादित्वंतर्हिंकथंतस्यमुखमेवोक्थमित्यादिनापुरुषस्यभार्गवादेश्चांगांगीभावः । तद्रूपाणामभेदादिंद्राऽर्जुनादाविवविशेषाभावाच्चेत्यतआह॥अविशेषोपीति॥ भगवान्यद्यप्येकएव इंद्रार्जुनादिवद्विशेषरहितश्च तथापिपूर्णाचिंत्यैश्वर्यरूपत्वादंगांगित्वेनां गांगिभावेन स्वानंदानुभवेस्थि

भा० । जीववाक्प्राणचक्षुष्षुतद्वागाद्यास्ततस्थिताः । विष्णोर्वाग्भार्गवोरामःघ्राणोस्यनरकेसरी । चक्षुस्तुकपिलोविष्णुरग्न्यादीनांचकारणं । जीववागादिसंस्थंचसुपर्णमधिसंस्थिताः । अविशेषोपिभगवान्पूर्णैश्वर्यस्वरूपतः । अंगांगित्वेनैकएवस्वानंदानुभवेस्थितः ।

तःस्वतएवस्वरूपभूतानंदानुभववान्भवति रमतइतियावत् । यदिभार्गवादीनांपुरुषांगत्वंतर्ह्यंगितयाप्रतिभासोनस्यादित्यत आह ॥ **सएवेति** ॥ अंगतयास्थितएवभगवान्आत्मानंव्यूह्यवाह्यवाहकरूपेणविभज्यपृथग्रूपइवस्थितइत्यर्थः । भोग्यत्ववद्वाहनत्वंचहरेरेवमुख्यमितिभावेनाप्याह ॥ **सएवेति** ॥ सपृथिव्यादिस्थितएवात्मानंव्यूह्यवाह्यवाहकरूपेणविभज्यपृथग्रूपइवपृथग्भूतइवस्थितइत्यर्थः । अस्यैवविवरणंसुपर्णनामेति । पृथिव्यादिस्थितोभगवान्वासुदेवएवसुपर्णनामासुपर्णेचव्यवस्थितः । अग्न्यादिषुचतन्नामास्थितइत्यर्थः । अन्नेनहीदंसर्वमश्नुतइत्येतद्व्याचष्टेऽन्ननामेति ॥ अन्ननामासहरिरेवान्नआस्थितइतियोज्यं । यद्वाअन्नेनहीमानिसर्वाणिभूतानीत्येतद्व्याचष्टे ॥ अन्ननामासएवान्नेचेष्टयन्सर्वमास्थितइति ॥ अन्नेनेमंलोकंजयत्यन्नेनामुमित्यस्यार्थोऽन्नेस्थितइति ॥ अंतरिक्षंवेत्यादेरर्थस्तस्यांतरिक्षगस्यैवेति ॥ तदेतद्ब्रध्नस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ **परस्येति** ॥ परस्यपूर्णस्यबृहत्परंब्रह्मधीयतेनिधीयतेऽत्रेतिव्युत्पत्त्याब्रध्नःसूर्यइतिभावः । यद्वाबंधबंधनइतिधातोःब्रधीत्यादेशे नक्प्रत्ययेच ब्रध्नशब्दोनिष्पन्नः । बंधेर्ब्रधिबुधीचेत्युणादिस्मरणात् । तथाचविष्णुरत्रबध्यतेसंबध्यतइतिसूर्योब्रध्नः तस्यतात्पर्यंपरस्येत्या

भा० । सएवव्यूह्यचात्मानंपृथग्रूपइवस्थितः । सुपर्णनामाभगवान्सुपर्णेचव्यवस्थितः । अग्न्यादिषुचतन्नामावासुदेवःससंस्थितः । अन्ननामासएवान्नेचेष्टयन्सर्वमास्थितः । अन्नेस्थितःसएवेशोह्यन्नदातृगतिप्रदः । तस्यांतरिक्षगस्यैवनियमादनुपक्षिणः । पतंतिधावयंत्यश्वान्नरादींश्चनरादयः । परस्यविष्णोर्धामत्वात्सूर्योब्रध्नइतीरितः । निहितश्चैवतल्लोकोनासिकायांनतस्थले ।

दि ॥ यदुकिंचातइत्यस्यार्थः पृथिव्यामिति ॥ यद्धकिंचेत्यस्यार्थः तथेति ॥ सेयमित्याद्यात्रीत्येतत्सेयंभगवन्मूर्तिरि
तिपूर्वोक्तप्रकारेणस्वयंभोग्यत्वादाद्यास्वभोक्तृत्वादत्रीत्यर्थतयाव्याचष्टे ॥ भोग्यत्वादिति ॥ परःपूर्णोविष्णुर्भोग्यत्वादासम्य
गाद्यइत्युक्तःस्वात्रीचेत्येवमाद्यात्तृरूपवानितियोजना । अत्ताहवाआद्योभवतीत्यस्यार्थः । आद्यात्तृरूपवानेकएवपरोविष्णुरिति
तदेववाक्यंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ अत्तेति ॥ अन्येषामत्तान्यैरुपजीव्यत्वादाद्योभवतीतियोजना । नतस्येशेऽयमित्यस्यार्थो
नोपजीव्यइति ॥ २ ॥ प्रकृतस्यपुरुषनामकस्यवासुदेवाद्यात्मकस्यहरेर्महान्प्रजापतिरित्युक्तंप्रजापतित्वंप्रजापतित्वोपपादनपू
र्वंस्वसृष्टदेवादिपुरुषाधिष्ठितत्वंचोच्यते ॥ अथातइति ॥ अथाधिकारसंपत्त्यनंतर मतःमोक्षाख्यप्रयोजनस्यसत्वात्तस्यचाका
रवाच्यात्प्रसन्नाद्भगवतःसाध्यत्वात्प्रसादस्यचभगवज्ज्ञानसाध्यत्वात्तदर्थंरेतसः भगवद्रेतसःसंबंधिनीदेवादिप्रजासृष्टिर्ज्ञातव्या
ऽतःसोच्यते ॥ यद्वा । अथानंतरंअतोवासुदेवरूपाद्भवंतीरेतःसंबंधिनीसृष्टिरुच्यतइत्यर्थः । अत्रदेवाःप्रजापतेःब्रह्मणःपुत्रा
इत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ सएषइति ॥ यःपूर्वखंडेऽयमेवमहान्प्रजापतिरितीरितः सएषभगवान्विष्णुरेवप्रजाकामोहवैप्र
जापतिःसमिथुनमुत्पादयत्तेरयिंचप्राणंचेत्येतौमेबहुधाःप्रजाःकरिष्यतइत्यादिश्रुतिषु प्रजापतिरितीरितइत्यर्थः । देवाइंद्राद्याइ

भा० । पृथिव्यांसंस्थितोविष्णुःस्त्रीरूपेणद्युलोकतः । पतितंसर्वमेवात्तितथादिविचसंस्थितः । इतोगतंसर्वमत्तिद्युनामाभगवान्परः । भो
ग्यत्वादाद्यइत्युक्तएवमाद्यात्तृरूपवान् । एकएवपरोविष्णुरत्तान्यैरुपजीव्यतः । आद्योभवतिचान्येषांनोपजीव्योभवेद्यथा । हरिःससर्वजीवानां
नभुज्यंतेयथामुना । सर्वेलोकास्तथाकर्तुंनैवेष्टेकश्चनकचित् ॥ २ ॥ सएषभगवान्विष्णुःप्रजापतिरितीरितः ॥

तिप्रतीतिवारणायव्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ जाताइत्यनेनरेतःशब्दस्यतत्परिणतशरीरभाजइत्यर्थउक्तोभवति । देवपदस्यकुतोब्रह्मादिसर्वदेवपरत्वमित्यतस्तज्ज्ञापकतयादेवानांरेतइत्युत्तरवाक्यंव्याचष्टे ॥ तेभ्यइति ॥ वृष्टिश्चब्रह्मादिभ्यएवजायतेनतुपर्जन्यादिभ्यःकतिपयेभ्यः । अतोदेवपदेनब्रह्मादीनामेवग्रहणंयुक्तमितिभावः । अत्रवृष्ट्यादिपदेनभूतंभूताभिमानीचेतिन्यायेनाभिमन्यमानाभिमानितद्देहादेर्ग्रहणं । तेषांरेतस्त्वंनाम यथायोग्यंतत्कार्यत्वं । अन्नस्यरेतोरेतइत्यत्रप्रसिद्धंरेतःअन्नविकारत्वेनतत्कार्यमितिभावेनव्याचष्टे ॥ अन्नाच्चेति ॥ जायतइत्युपस्कार्यं । प्रजानांरेतोहृदयमितिहृदयशब्देनप्रसिद्धहृदयप्रतीतेःव्याचष्टे ॥ संकल्पइति ॥ इत्थंकरिष्यइतिमनोवृत्तिविशेषंप्रतिप्रजानांकर्तृत्वाद्धृदयाभिधःसंकल्पःप्रजाभ्योजायतइत्यर्थः । ननुमनसइंद्रियस्यकथंसंकल्पलक्षणवृत्तिकार्यत्वमित्यतोहृदयस्यरेतोमनइत्येतद्व्याचष्टे ॥ तस्माद्विकल्पाख्यंमनइति ॥ इत्थंकरिष्यइतिसंकल्परूपमनोवृत्तिजननानंतरंहीदंनैवंकरिष्यइतिवृत्तेरुदयादितिभावः । मनसोरेतोवागित्यत्रवागिंद्रियप्रतीतेर्व्या

भा० । तस्माज्जाताःसर्वदेवाब्रह्माद्यास्तेभ्यएवच । वृष्टिःसंजायतेतस्याःसर्वाओषधयोभवन् । ओषधीभ्योन्नमन्नाच्चरेतोरेतसएवच । सर्वाःप्रजाःप्रजायंतेसंकल्पोहृदयाभिधः । प्रजाभ्योजायते

उप० । अथातोरेतसःसृष्टिःप्रजापतेरेतोदेवादेवानांरेतोवर्षवर्षस्यरेतओषधयओषधीनांरेतोन्नमन्नस्यरेतोरेतोरेतसोरेतःप्रजाःप्रजानांरेतोहृदयंहृदयस्यरेतोमनो

भा० । तस्माद्विकल्पाख्यंमनस्तथा ।

चष्टे ॥ विकल्पादिति ॥ संकल्पादपिवाग्वृत्तिरूपाजायते । तथापिविकल्पाद्वाक्प्रचारोजायते । तदेवोपपादयति॥वाचेति॥ विकल्परूपमनसानामादिवेदनाद्वाचा वाक्प्रचारोजायतइत्यर्थः । यथावाचानिशादिशेत्युदाहरणाद्वाचेतिप्रथमा । यद्वावाचः कर्मेत्येतत्सोपपत्तिकंव्याचष्टे ॥ वाचेति ॥ वाचाउपदेष्टुर्वाक्प्रचारेणोपदेश्यदेवतानामादिवेदनाद्देवतानामकर्मक्रमादिवेदना त्तस्याःकर्मसंजायतइत्यर्थः । तदिदंकर्मकृतमित्यत्रतदिदंप्राजापत्यादिकंकर्मकृतमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ कर्मणश्चजगत्पु नरिति ॥ सर्वंजगत्पुनःपुनःकर्मणैवजायतइत्यर्थः ॥ नन्वचेतनस्यकर्मणःकथंसर्वजगत्कारणत्वं तदभिमानिजीवस्यकर्मपदेन विवक्षायांचतस्यैवादृष्टद्वाराकारणत्वमापन्नंनेश्वरस्येत्यतउक्तमयंपुरुषइति ॥ अत्रायमितिपरामर्शविषयंदर्शयन्व्याचष्टे ॥ क र्माभिमानीति ॥ जीवकर्मणःप्रकृतत्वेनममेदंकर्माहंकर्तेतितदभिमंताजीवोपिप्रकृतइतिपरामृश्यतइत्यर्थः । ब्रह्मावासत्वंसर्व साधारणमित्यतउक्तंभाष्ये ॥ विशेषादिति ॥ तथाचजीवस्यकर्माभिमानित्वात्तद्गतस्यपरब्रह्मणस्तन्नियामकत्वात् जीवेस्थित्वा तेनकर्मकारयित्वातंनिमित्तीकृत्यभगवानेवसृजतीत्यर्थइतिभावः । ननुप्रयोजनाभावान्नभगवतःसृष्टिकारणत्वमित्यतआनंदोद्रे कादेवसृष्टौप्रवृत्तिरित्युच्यते । सइरामयइति । तद्व्याचष्टे ॥ सइति ॥ अयंपुरुषोयस्यब्रह्मणोलोकःसब्रह्मपदोक्तोहरिरिच्छानं

भा० । विकल्पाद्वाक्प्रचारश्चवाचानामादिवेदनात् । कर्मसंजायतेतस्मात्कर्मणश्चजगत्पुनः ॥ कर्माभिमान्ययंजीवःपरस्यब्रह्मणोहरेः । ॥ १० ॥
आवासस्थानमुद्दिष्टोविशेषात्सइरामयः ।

उप० । मनसोरेतोवाग्वाचोरेतःकर्मतदिदंकर्मकृतमयंपुरुषोब्रह्मणोलोकःसइरामयोयद्धीरामयास्तस्माद्धिरण्मयो

दप्रभूतत्वादिच्छानुसार्यानंदपूर्णत्वादिरामयइत्यर्थः । सइरामयइतिपुलिंगेनपरामर्शार्थमेवपरस्यब्रह्मणोहरेरित्युक्तं । शब्दतो जीवस्यप्राधान्येनप्रकृतत्वेपिअर्थतःप्राधान्यात्तत्परामर्शइतिसूचयितुंपरस्येत्युक्तं । कथमस्यशब्दलब्धत्वमित्यतोमयटःप्राचुर्यार्थत्वप्रसिद्धेरित्येतद्व्याचष्टे ॥ इच्छेति ॥ इशब्दइच्छावाचीतदनुरूपारतिःसुखमेवेरेतिप्रकीर्तितमित्यर्थः । अस्यस्वेच्छयापूर्णानंदत्वेज्ञापकमुच्यते ॥ यद्वीति ॥ यद्यस्मादिरामयाः स्वातंत्र्येणपूर्णसुखस्तस्मादेवहिरण्मयोऽन्यथातन्नस्यादित्यर्थः । तद्व्याचष्टे ॥ इच्छानंदप्रभूतत्वादिति ॥ सभगवानिच्छानुसार्यानंदपूर्णत्वादेवइरामयइत्यन्वयः ॥ हिरण्मयपदार्थमाह ॥ हिरुगिति ॥ यतःबाह्याल्लौकिकानंदाद्धिरुक्पृथक्विलक्षणं सुखंहिरण्यंस्यात्यस्माच्चाधिकार्थेप्राचुर्यार्थेउपलक्षणमेतत्तादात्म्यार्थेच मयट् । तत्तस्माद्बाह्यानंदात्पृथगधिकानंदरूपतोहिरण्यमयइतिशेषः । सएवहिरण्यमयएवहिरण्मयःइतियोजना । णशब्दवत् ण्यशब्दस्यापिनिर्वृतिवाचकत्वादितिभावः । भगवतःस्वेच्छानुसारेणपूर्णसुखत्वाभावेतत्सुखस्यपरायत्तत्वेनबाह्यानंदवैलक्षण्यं नस्यादितिभावः । एवमानंदोद्रेकादेवजगत्स्रष्टृत्वमुक्त्वातज्ज्ञानिनःफलमुच्यते ॥हिरण्मयोहवेति॥ यद्वाकैमुत्येनहरेर्विलक्षणानंदत्वमुच्यते ॥ हिरण्मयोहवेति ॥ यद्वापूर्णानंदत्वेनस्वप्रयोजनाभावेपि श्रवणस्मरणार्हाणिकरिष्यन्नितिकेचन । सोयं

भा० । इच्छानुरूपंतुसुखमिरेत्येवप्रकीर्तितं । इच्छानंदप्रभूतत्वात्सएवचहिरण्मयः । हिरुक्सुखंहिरण्यंस्याद्बाह्यानंदात्पृथग्यतः । अधिकार्थेमयड्यस्मादधिकानंदरूपतः ।

उप० । हिरण्मयोहवाअमुष्मिँल्लोकेसंभवति

विहारइहमेतनुभृत्स्वभावसंभूतयेभवतीत्युक्तदिशातज्ज्ञानिनांपरमानंदावाप्तिहेतुत्वात्सृष्टिर्नव्यर्थेतिभावेनोच्यते ॥ हिरण्मय इति ॥ यएवंवेदसहिरण्मयःसंभवतिहवाइत्यन्वयमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ उत्सृज्येति ॥ एवमुक्तरीत्यापूर्णानंदत्वात्स्वप्रयोजनाभावेप्यानंदोद्रेकादेवसर्वलोककारणंजानन्कर्मजंरूपमुत्सृज्यनिजानंदरूपकोभवतीत्यर्थः । तत्रमुक्तप्रत्यक्षंप्रमाणमुच्यते ॥ हिरण्मयःसर्वेभ्यइति ॥ यएवंवेदसोमुष्मिन्लोकेहिरण्मयःसर्वैर्भूतैर्ददृशेदृश्यतइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ तल्लोकइति ॥ मुक्तस्यसंसारिभिरवलोक्यत्वात्कथमेतदित्यतउक्तं ॥ मुक्तैरिति ॥ यद्वाउक्तविधयाजगत्कारणत्वहेतुःफलंवक्तुंजीवस्यस्वरूपमुच्यते ॥ सइरामयइति ॥ योयंपुरुषोब्रह्मणोलोकोविशेषेणभगवत्प्रतिमाभूतस्तत्प्रतिबिंबःसइरामयइत्यर्थस्तद्व्याचष्टे ॥ सइरामयइत्यादिना ॥ इच्छानुरूपं भगवदिच्छानुरूपं तदनुसारिस्वेच्छानुरूपंवा । कामेनमेकामआगात् संकल्पादेवचतच्छ्रुतेरित्यादेः । भवत्वेवमिच्छानुसार्यानंदरूपत्वं ततश्चकिमित्यतउक्तं ॥ यद्धीति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ इच्छानंदस्वरूपत्वादित्यादिना ॥ एवंजीवस्ययोग्यतामुपपाद्याथातोरेतसःसृष्टिरित्यारभ्योक्तसृष्टिकर्तृत्वज्ञानिनःफलमुच्यते ॥ हिरण्मयोहवेति ॥ यएवंवेदसहिरण्मयोऽमुष्मिन्लोकेसंभवतिव्यज्यतइत्यर्थस्तद्व्याचष्टे ॥ उत्सृज्येति ॥ ३ ॥ ब्रह्मपदेनप्रकृतस्यवासुदेवस्यपुरुषएवोक्थमयमेवमहान्प्रजापतिरित्यध्यात्मंपुरुषनामकत्वमुक्थत्वंप्रजापतित्वंचोक्तंप्रजापतित्वमतीतखंडेउपपादितमधुनाध्यात्मे

भा० । उत्सृज्यकर्मजंरूपंनिजानंदैकरूपकः । एवंनारायणंजानन्सर्वलोकैककारणं । तल्लोकेदृश्यतेभूतैर्मुक्तैरानंदरूपकः ॥ ३ ॥

उप० । हिरण्मयःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएवंवेद ॥ ३ ॥

निवेशप्रकारउक्थत्वंचप्रपंचेनोच्यते ॥ **तंप्रपदाभ्यामित्यादिना** ॥ तत्रतमिमंपुरुषमितिपरामर्शविषयाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **तमिममिति** ॥ प्रजापतेरेतोदेवाः अयंपुरुषोब्रह्मणोलोकः यएवंवेदेतिचपरमात्प्रथमजत्वेनतस्यमुख्यावासत्वेनमुख्यज्ञातृत्वेन चप्रस्तुतमित्यर्थः । यत्प्रपदाभ्यामित्यस्य ब्रह्मभगवान्वासुदेवःयद्यस्मात्प्रपदाभ्यामिमंपुरुषंचतुराननं प्रापद्यत तस्मात्प्रपदनादेवप्रपदेप्रपदनामकेजाते । यस्मात्प्रपदनामकेजाते तस्मात्प्रपदेइत्याचक्षतेविद्वांसइत्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ **यस्मादिति** ॥ तस्मादित्यनूद्यार्थकथनं तस्मात्प्रपदनादिति ॥ तथाचेयंभाष्ययोजना । तस्मात्प्रपदनात्प्रपदंनाम यस्मात्प्रपदनामकंतस्मात्प्रपदंनाम कीर्तितंविद्वद्भिरिति । ननुचतुर्मुखस्यपादतलोपरिभागेहरेःप्रविष्टत्वेनतस्यप्रपदसंज्ञकत्वेपिसर्वेषांनृणांपादोपरिभागे कथंप्रपदसंज्ञेत्यतश्चोक्तं ॥ **तस्मात्प्रपदेइत्याचक्षतइति** ॥ तस्माच्चतुर्मुखाख्यप्रकृतपुरुषाकारवत्वाद्देवानामन्येषांपादोपरितनभागौप्रपदेइत्याचक्षतेइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ **चतुर्मुखेति** ॥ चतुर्मुखाकारइवाकारवतामितिहेतुगर्भविशेषणं । चतुर्मुखाकारसदृशाकारवतांनृणांपादतलस्योपरिभागेप्रपदंइत्याख्यावर्ततइत्यर्थः । चतुर्मुखाकारसादृश्यात्प्रपदनामेत्येतद्व्यतिरेकमुखेनोच्यते ॥

उप० । तंप्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंयत्प्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंतस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदेइत्याचक्षतेशफाःखुराइत्यन्येषांपशूनां । तदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरूअभवतां

भा० । तमिमंप्रथमज्ञानिपुरुषंचतुराननं । वासुदेवाभिधंब्रह्मप्रापप्रपदयोःपुरा । यस्मात्प्रपेदेभगवान्प्रपदाच्चतुराननं । तस्मात्प्रपदनादेवप्रपदंनामकीर्तितं । चतुर्मुखाकारवतांनृणांपादतलोपरि । प्रपदाख्यावर्तते

शफाइति ॥ इतिशब्दआद्यर्थे । तस्मादित्यनुवर्तते । तस्मान्नृणांपादोपरिभागेप्रपदशब्दस्यचतुर्मुखप्रपदसादृश्यनिमित्तकत्वा देवान्यत्रतदभावेनान्येषांनृभ्योन्येषांपशूनामश्वादीनांतदन्येषांपक्षिप्रभृतीनांपादतलोपरितनभागेशफाःखुराइत्याद्याख्यावर्तते नतुप्रपदाख्येत्यर्थमभिप्रेत्यतात्पर्यतोव्याचष्टे ॥ अतोनतुपश्वादिनामिति ॥ अतःप्रवृत्तिनिमित्ताभावादेवपश्वादीनांपादत लोपरिक्वचिदपिप्रपदाख्यानास्तीत्यर्थः । ऊरुइत्यत्र ऊउरुइत्यक्षरविभागः । उर्वतिशयेनऊऊर्ध्वगमनात्तावंगविशेषौऊरूइत्यर्थ मभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ ऊरूर्ध्वगमनादिति ॥ उरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदित्यस्यसाकांक्षत्वादध्याहारपूर्वंव्याचष्टे ॥ किंचिदूर्ध्वमिति ॥ उरुसम्यग्गृणीहिस्तुहीत्यस्यव्याख्यानमुरुगरणंकुर्विति । गरणंनिगरणंउच्चारणंस्तुतिं । गॄनिगरणइतिहिप ठंति । यद्वागृणीहीत्यस्यगॄनिगरणइतिधातोर्निगरणमभ्यवहारंकुर्वित्यर्थइतिभावः । अत्रस्थितोभवेत्यप्याहेतियोज्यं । आज्ञा नुसारेणकृतवान्वायुरित्याह ॥ उर्वेवेति ॥ तदुदरमभवदित्यस्यार्थमाह ॥ यत्रस्थितइति ॥ यत्रस्थितोवायुरुर्वेवगरणंचक्रेत त्स्थानमुदरंनामेतियोज्यं । यद्वावायुनासहकेशवोयत्रस्थितस्तत्स्थानमितियोज्यं । अनेनोर्वर्थकोच्छब्दोपपदात्गॄनिगरणइति धातोरच्प्रत्ययेसार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणेगलोपेचउत्उच्चैःसम्यग्गीर्यतेवायुनाहरिरत्रेतिवा वायुर्गिरत्यत्रेतिवोदरशब्दो

भा० । ऽतोनतुपश्वादिनांक्वचित् । अयादूर्ध्वंततोविष्णुःप्रपदादूरुमत्रच । स्थितऊरूचतावास्तामूरूर्ध्वगमनाद्धरेः । किंचिदूर्ध्वंततो गत्वावायुनासहकेशवः । वायुमाहोरुगरणंकुर्वत्रस्थितइत्यपि । उर्वेवगरणंचक्रेवायुर्यत्रस्थितःसदा । तत्स्थानमुदरंनामपुनराहजनार्दनः । उरुस्थानं निवासंमेकुरुविस्तारसंयुतं । तथाकरोत्सवायुश्चतदुरोभूदुरुत्वतः ।

निष्पन्नइत्युक्तंभवति । यद्यप्युदिदृणातेरजलौपूर्वपदांतलोपश्चेत्युणादिसूत्रे दृणातेर्ग्रहणंकृतं । तथापिबाहुलकाद्गृणातेर्गशब्दलोपः पूर्वपदांतलोपाभावश्चग्राह्यः । यद्वाधातूनामनेकार्थत्वाद्दृधातेरेवगिरणार्थत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तमितिध्येयं । उर्वित्यनूद्यव्याख्यानं विस्तारसंयुतमिति । तदुरोभवदित्यनंतरंअध्याहार्यमाह ॥ उरोमध्यइति ॥ स्थानद्वयेविशिष्योपास्यंब्रह्मेत्यत्राचारःप्रमाणमुच्यते ॥ उदरमिति ॥ ननुभिन्नस्थानगतयोरुभयोरेकब्रह्मत्वायोगादन्यतरोपासकानामब्रह्मविच्चंस्यादित्यतउक्तं ॥ ब्रह्माहैवतइयिति ॥ अत्रोपासकास्तेऋषयोब्रह्मैवेत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ उदरस्थमिति ॥ तइतिनपुलिंगप्रथमाबहुवचनं किंतुनपुंसकंप्रथमाद्विवचनं । तथाचोदरस्थंहृद्गतंचेत्येते तेउभेएकंतत्परंब्रह्मैवेतिहप्रसिद्धंइत्यर्थइतिभावः । उभेएकमित्युक्त्याद्विवचनमत्रव्यवहारमात्रमितिदर्शयितुंताइइत्युक्तमितिवक्ष्यमाणंसूचयति । परंब्रह्मेत्युक्त्याब्रह्माहेतिदैर्घ्यमपिपरब्रह्मत्वविवक्षयेतिवक्ष्यमाणंसूचयति । ऊर्ध्वंत्वेवेतितुशब्दोविशेषद्योतकः । तंविशेषमाह ॥ वायुनासहदैवतैरिति ॥ यच्छिरोश्रयतेत्यस्य यद्य

भा० । उरोमध्येचहृदयंतत्रावासोहरेःसदा । सूक्ष्मदृष्टियुतायेतुमुनयःशार्कराक्ष्यकाः । उदरंतेपरंब्रह्मवासुदेवमुपासते । हृत्स्थमेवपरं विष्णुंध्यायंत्यारुणयःसदा । उदरस्थंचहृद्गंच

उप० । उरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेवमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरोभवदुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्ष्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयो

ऐत० ८९ भा० । तेउभेब्रह्मतत्परं । एकमेवयतस्तस्मादुभयेह्यपितद्विदः । ततऊर्ध्वंगतोविष्णुर्वायुनासहदैवतैः ।

स्माच्छिरोश्रयततत्तस्मात्तच्छिरःसंज्ञकमभवत् । ब्रह्मणःश्रयणेनमूर्ध्नःशिरःसंज्ञकत्वंकुतइत्यतउक्तं । तच्छिरसइति । यच्छिरो श्रयतेत्यनुवर्तनीयं । ब्रह्मशिरोश्रयतइतियत्श्रयणंतदेवशिरसःसंबंधिशिरोनिष्ठंशिरस्त्वंशिरःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ता एताइत्यस्य ताःप्रसिद्धाःशीर्ष्णिस्थिताःश्रयंतइतिश्रियःश्रीशब्दवाच्याःचक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणइत्येता उपलक्षणमेतदन्येदेवा श्चशीर्षन् शीर्ष्णि । तत्परंब्रह्मश्रिताःउपासितवंतइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ तत्रप्राणात्मनेति ॥ तत्रशीर्ष्णि वायुःप्राणात्म नाप्राणाभिमानित्वेनतन्नामकत्वेनवर्ततइतिश्रुतौकीर्तितः । मनोरूपेणतदभिमानित्वेनशंकरःकीर्तितः । शेषादयश्चमनांस्येवकी र्तिताः । पृथक्पृथक्इत्यस्यविवरणं ॥ अहंभावेत्यादि ॥ चंद्रःश्रोत्रंकीर्तितोऽग्निर्वाक्कीर्तितः सर्वप्राणिषुतत्रशिरसितेदेवा स्तदन्येचोपासतइतियोजना । एवंब्रह्मणोवासुदेवस्यपुरुषत्वमुपपाद्योक्थत्वंकैमुत्येनोच्यते ताअहिंसंतेत्यादिना ॥ ताअब्रुवन्

भा० । स्थितोमूर्धनिदेवेशःश्रितोसावितितच्छिरः । तत्रप्राणात्मनावायुर्मनोरूपेणशंकरः । शेषःसुपर्णइंद्रश्चमनांस्येवपृथक्पृथक् । अहं भावमनोरुद्रःशेषोसौपांचरात्रकं । वैदिकंगरुडश्चेंद्रोयज्ञादिविषयंमनः । श्रोत्रंचंद्रोरविश्चक्षुर्वागग्निःपरिकीर्तितः । एतेदेवास्तदन्येचसर्वप्राणिषुसं स्थिताः । उपासतेमहाविष्णुंपरमात्मानमच्युतं । वाचाहिंसामकुर्वंस्तेविनिंदंतपरस्परं ।

उप० । ब्रह्माहैवत३ईऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतयच्छिरोश्रयततच्छिरोभवत्तच्छिरसःशिरस्त्वंताएताःशीर्षंच्छ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंम नोवाक्प्राणःश्रयंतेस्मिंच्छ्रियोयएवमेतच्छिरसःशिरस्त्वंवेदताअहिंसंताह

हंतास्मादित्यस्यास्मात्प्रकृताद्भगवतस्तदाज्ञयेत्यर्थमाह ॥ तेविष्णोराज्ञयावोचन्निति ॥ अस्माच्छरीरादित्यस्याप्यन्वयमाह ॥ देहादब्जभवस्यास्मादिति ॥ सर्वत्राश्नन्पिबन्आस्तैवेत्यशनापिपासाभिमानिमुख्यप्राणव्यापारसद्भावेनाशनापिपासयोरेवानुवृत्तिंसूचयति । मीलितइवेत्यस्य सर्वेंद्रियनिमीलनवानिवसर्वव्यापारोपरमवानिवेत्यर्थः । अशारीतीँतच्छरीरमभवदित्यत्र अशारिइतींतदितिपदच्छेदः । ईइतिप्लुतंबिंदुश्चावधारणार्थइतिज्ञेयं । अशारीतियदशीर्यतविनाशोन्मुखमभवदितियत्तदेवशरीरस्यसंबंधिशरीरत्वंशरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंतस्मात्तच्छरीरं शरीरशब्दवाच्यमभवदितियोज्यं । यएवंवेदास्यद्विषन्द्वेषीभ्रातृव्योभ्रातृवत्सहस्थितः पाप्मापापपुरुषः शीर्यतेनश्यतितमसिपतति । नकेवलमामुष्मिकहानिः किंतुअस्यद्विषन्पाप्मभ्रातृव्यःपराभवतिचेतियोज्यं । यद्वापरास्यद्विषन्नित्यस्ययएवंवेदपूर्वोक्तंजानतःशत्रुःपापपुरुषोनश्यतीत्युक्तंफलंवेद तस्यापिद्विषन्पाप्मापराभवति किमुसाक्षाज्ज्ञानिनइतियोजना । केशवब्रह्माणौप्राणकलहंकुतोननिवारयामासतुरित्यतआह ॥ उदासीनवदिति ॥ प्राणादिदेवेषूदासीनवत्नतूदासीनौ। लोकस्यतेषांबलस्यपरीक्षयाज्ञापनार्थंतूष्णींभूतत्वादित्यर्थः। यद्वातयोःशरीरेसत्वात्कथंपतनमभूदित्यतउक्तं । उदासीनवदिति ॥ लौकिकोदासीनवच्छरीरप्रेरणेनिर्व्यापारावास्तामित्यर्थः । प्राणोत्क्रमणेशरीर

भा० । तेविष्णोराज्ञयावोचन्नुत्क्रामामपृथक्पृथक् । देहादब्जभवस्यास्माद्यस्मिन्नुत्क्रांतएवहि । शरीरंपद्यतेश्रेयान्सनइत्यवधार्यतां । ततःक्रमेणचाद्याद्यानिष्क्रांतास्तेषुसर्वशः । निष्क्रांतेषुनवैपातःशरीरस्याभवत्कचित् । वायावुत्क्रांतएवैतच्छरीरमपतत्क्षितौ । उदासीनवदास्तांतौकेशवश्चाब्जसंभवः । तेषांबलपरीक्षार्थंवाय्वादीनांचसर्वशः ।

पातेनस्वपराभवस्ययादृच्छिकत्वशंकयापुनस्ताअहिंसंतेत्युच्यते ॥ ताअहिंसंतेति ॥ पुनःशब्दोवाक्प्राविशदित्यादावपिसंब ध्यतइत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ पुनस्तइति ॥ निर्गमापेक्षयापुनःशब्दः । अशयदेवेत्येवकारार्थोनोत्थानमिति ॥ ननुप्राणप्रवे शानंतरमुत्थानमपिनप्राणप्रवेशप्रयुक्तं । किंतुदेवतांतरप्रवेशप्रयुक्तमेवकिंनस्यादित्यतस्तत्प्राणेप्रपन्नइतिवाक्याभिप्रायमाह ॥ वायाविति ॥ वायौप्रविष्टेकायस्योत्थानंतदैवासीन्नतुदेवतांतरप्रवेशे अतोयद्विलंबात्कार्याभावः तदेवकारणंनान्यदितिभावः । तदैवचेतिचशब्दस्य नकेवलंवायूत्क्रमणेपतनं प्रविष्टेउत्थानंचेत्यर्थः । तदुक्थमभवत् ॥ तत्तस्मा दन्यासाध्योउत्थापनकर्तृ त्वा त्प्राणउक्थमुच्चैःस्थितमभवत् । तत्तस्मादुच्चैःस्थितत्वात्प्राणएवैतदुक्थमुक्थनामकमभवत् । अतःप्राणउक्थइतिविद्यात् उपासीत । तंदेवास्त्वमुक्थमुच्चोसि । किमिदमुच्चत्वमित्यतोगुणाधिक्यमेवोच्चत्वमितिभावेनोक्तं त्वमिदमिति ॥ इदंप्रमितंस

भा० । पुनस्तेप्राविशंत्सर्वेवह्निसूर्यौशशीशिवः । नोत्थानमभवत्तेषुप्रविष्टेष्वपिसर्वशः ।

उप० । मुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतिताअब्रुवन्हंतास्माच्छरीरादुत्क्रामाम । तद्यस्मिन्नउत्क्रांतइदंशरीरंपतत्यतितदुक्थंभविष्यतीतिवागुदक्रा मद्वदन्नश्नन्पिबन्नास्तैव । चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्नास्तैव मनउदक्रामन्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्तैव ॥ १४ ॥ प्राणउदक्रामत्तत्प्राणउत्क्रांतेऽपद्यत

भा० । वायौप्रविष्टेतूत्थानंकायस्यासीत्तदैवच ।

र्वंपूर्णमसीत्यर्थः । अस्यसर्वस्यत्वंप्रभुरसीतिवा । तववयंदासाःस्मः । त्वमस्माकंपतिरसीतिअब्रुवन्नित्यर्थः । तदेतत्प्रमेयंऋषिणाप्युक्तं । त्वयेदिंद्रयुजावयंप्रतिब्रवीमहिस्पृधः ॥ त्वमस्माकंतवस्मसीति ॥ हेइंद्र परमैश्वर्योपेतवायो । युजा द्वासुपर्णासयुजेतिश्रुतेर्नियामकतयाऽस्मत्संगतेनत्वयाइत् त्वयैव त्वद्बलेनैव । स्पृधः स्पर्धावन्तोवयं । प्रतिब्रवीमहि प्रत्युत्तरंदास्यामः । त्वमस्माकंपतिरसि तववयंभृत्याःस्मेत्यर्थः । स्मेतिवक्तव्येस्मसीतिवचनमुक्तार्थाधिक्यसूचनाय । नकिर्माकिःस्मसीत्यादिप्रोक्ताधिक्यविवक्षयेतिवचनात् । इदंतोमसीतिवचनाच्छांदसंरूपं । तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थंप्राणएवेत्यनयोःपौनरुक्त्यंपरिहरन्व्याचष्टे ॥ उच्चैरिति ॥ ततः उत्थापकत्वादुच्चैःस्थितः । उच्चैःस्थितत्वादुक्थनामकोभूदितियोज्यं । त्वमिदंसर्वमसीत्यस्यार्थः । ततोजगतःप्रभुरिति । प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ उच्चत्वंचेति ॥ तववयंस्मइत्यादेरर्थोभृत्याइति ॥ त्वयेदिंद्रयुजावयमि

भा० । उच्चैःस्थितत्वादुक्थोभूद्वायुरेवततःप्रभुः ।

उप० । तदशीर्यताशारीतीँ३तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्यशरीरत्वं । शीर्यतेहवाअस्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्यःपरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदताअहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतिताअब्रुवन्हंतेदंपुनःशरीरंप्रविशामतद्यस्मिन्नःप्रपन्नइदंशरीरमुत्थास्यतितदुक्थंभविष्यतीति । वाक्प्राविशदशयदेव चक्षुःप्राविशदशयदेव श्रोत्रंप्राविशदशयदेव मनःप्राविशदशयदेव प्राणःप्राविशत्तत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थंप्राणएव

भा० । उच्चत्वंचगुणाधिक्यंत्वमुच्चोसीतितेब्रवन् । भृत्यावयंतवैवस्मस्त्वमस्माकंपतिःसदा ।

तिमंत्रेपूर्वशेषार्थमाह ॥ स्पर्धामहइति ॥ ४ ॥ आद्यखंडेवासुदेवाद्यात्मकस्यनारायणस्यगुणपूर्णत्वेनसर्वोत्तमत्वे प्रमाणजिज्ञासायां द्वितीयेउक्थशब्दंप्रमाणयित्वा किमिदमुक्थत्वमित्यतोऽधिदैवमध्यात्मंचपृथिव्यादिलोकद्वारावागादींद्रियद्वाराचसर्जकत्वमुक्थत्वमितितदुपपादनंकृतं तृतीयेचसाक्षाद्देवादिप्रजास्रष्टृत्वेनोक्थत्वंनिरुक्तं चतुर्थेचवासुदेवस्याध्यात्मंशरीरेंद्रियोत्थापकत्वाच्चोक्थत्वंबलज्यैष्ठ्योपपादनपूर्वकैमुत्येनोक्तं इहपंचमेखंडेवायोःसर्वदेवतागुरुत्वेनज्ञानोत्थापकत्वादुक्थत्वमुत्तमत्वंतदुपदेश्यत्वादिनाहरेरितिभावेनप्रकृतस्यनारायणस्यप्राणपरिवृतस्याधिदैवमध्यात्मंचमाहात्म्यमुच्यते ॥ तंदेवाइति ॥ देवास्तस्माद्वायोःपरंब्रह्मश्रुत्वातंवायुनोदितंनारायणाभिधंपरंब्रह्म तमुपदेशकंवायुंच शिष्यप्रशिष्यादिषुप्रकर्षेणानयंतनीतवंतउपदिदिशुः सनारायणोवायुश्च । उपदेशेनकर्णरंध्रद्वारेणांतःप्रणीतःप्रविष्टः प्रातायतैकेनरूपेणशरीरेप्रततोभवत् । प्रातायीतीँप्रातायिइतिईइतिपदच्छेदः । ईयस्मात्इतिप्रागुक्तप्रकारेणप्रातायि तत्तस्मात्प्रततत्वात्तदेतद्रूपंप्रातःकालनियामकंप्रातर्नामकमभवत् समागात् जीवचितारूपांतरेणअंगारवह्निवत्संगतोभवत् । समागादिति जीवचितासंगतोभूदितियत्तस्मात्संगतत्वात्तदेवरूपंसायंकालनियामकंसायंनामकमभवत् अहरेवअहर्नियामकमेववायुर्नारायणश्चपुनरध्यात्मंप्राणनामकरात्रिनियामकश्चअध्यात्मम

भा० । स्पर्धामहेत्वद्बलेनत्वयानान्येनकेनचित् । इत्यूचुर्वींद्रशेषेशशक्रचंद्रादिकाःपृथक् । वायुःससंस्तुतस्तैश्चप्रसन्नोभूद्दिवौकसां ॥ ४ ॥

उप० । प्राणउक्थमित्येवविद्यात्तंदेवाअब्रुवंस्त्वमुक्थमसित्वमिदंसर्वमसितववयंस्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तंत्वमस्माकंतवस्मसीति ॥ ४ ॥ तंदेवाःप्राणयंतसप्रणीतःप्रातायतप्रातायीतीँ३ तत्प्रातरभवत्समागादितीँ३ तत्सायमभवदहरेवप्राणोरात्रिरपानो

पाननामा । तमिमंनारायणंवायुंच । अधिदैवंउपासका अग्न्यादयोदेवाअध्यात्ममपिवागादिरूपेणोपासतइतिभावेनोच्यते ॥ वागग्निरित्यादिना ॥ तदेतद्व्याचष्टे ॥ तस्माच्छ्रुत्वेत्यादिना ॥ यशसादिक्षुयानाद्यज्ञोव्याप्तमित्युक्तप्रकारेणदिक्षुप्रततया तन्महिमोक्त्यातद्गुणोक्तितः । साक्षाद्गुरुणागुणोक्तितश्चयेयेगुणान्विजानंतीत्यन्वयः ॥ यज्ञादिसाधनइति ॥ अग्निरध्यात्मंवागाख्यसूर्योध्यात्मंचक्षुश्चंद्रोध्यात्मंयज्ञादिसाधनविषयेयन्मनस्तत्प्रकीर्तितः । इंद्रस्तुसाक्षाद्यज्ञादिविषयंमनइतिभेदइति भावः । चंद्रोमित्रोयमश्चवरुणःकुबेरश्चदिगीश्वराः सर्वेध्यात्मंश्रोत्राभिमानिनइत्यन्वयः । काम्यशास्त्रमर्थोविषयोयस्यतत्काम्यशास्त्रार्थं । एवमुत्तरत्र । सएषप्रहितांसंयोगोध्यात्ममित्येतद्व्याचष्टे ॥ विष्णुनेति ॥ एतेनप्रहितामित्यस्यप्रहितानामित्यर्थ

उप० । वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चंद्रमामनोदिशःश्रोत्रंसएषप्रहितांसंयोगोध्यात्ममिमादेवता

भा० । तस्माच्छ्रुत्वापरंब्रह्मदेवानारायणाभिधं । शिष्यप्रशिष्यादिषुचतेऽनयन्वायुनोदितं । वायुमप्यनयन्सर्वेयशसातद्गुणोक्तितः । येयेगुणान्विजानंतिवायोस्तानाविशन्मरुत् । तत्रतत्रप्रविष्टत्वात्प्रततोसौबभूवह । प्रततत्वात्प्रातरितितस्यनामाभवद्विभोः । संगतश्चाभवज्जीवचितारूपांतरेणसः । संगतत्वात्सायमितितद्रूपंनामतोभवत् । वायोस्तत्पुनरध्यात्मंप्राणापानाभिधंद्वयं । अध्यात्ममग्निर्वागाख्यश्चक्षुःसूर्यःप्रकीर्तितः । यज्ञादिसाधनेयत्तुमनश्चंद्रःप्रकीर्तितः । मित्रोयमश्चवरुणःकुबेरश्चदिगीश्वराः । श्रोत्राभिमानिनःसर्वेवैदिकश्रवणोचितं । श्रोत्रंचंद्रस्तथा स्मार्ततांत्रिकश्रवणोचितं । यमएवषडंगानांविषयश्रवणोचितं । श्रोत्रंतुवरुणःकाम्यशास्त्रार्थंमित्रएवच । श्रोत्रंयन्नीतिशास्त्रार्थंकुबेरश्चप्रकीर्तितः । विष्णुनाप्रहितानांहिसंयोगोध्यात्ममेषहि ।

उक्तः । हीत्यनेनसप्रसिद्धइतिव्याख्यातं । यदुक्तंपूर्वंदेवोपास्यत्वेनसर्वदेवाधिपतित्वं तत्सर्ववेदतात्पर्यगोचरत्वात्सिद्धमित्युच्यते ॥ इमादेवताइति ॥ अदउअदएवनारायणाख्यंब्रह्मैवाधिदैवतंदैवतोत्तमं । कुतः । आविः आसमंताद्विज्ञानरूपंपूर्णज्ञानस्वरूपमितियावत् । वीगतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेष्वितिधातोः । एवकारव्यावर्त्यमुक्तममीवागाद्यादेवताइति वागादीनिदेवतामात्राणीत्यर्थः । दीव्यतेरर्थस्यज्ञानस्यपूर्णत्वादित्येतत्प्रमेयंतैर्वेदैस्तात्पर्यादुक्तंभवतीत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ शिवादीनामित्यादिनावेदैश्चेत्यंतेन ॥ इमादेवताइत्यत्रोक्तानामग्न्यादीनामेवनग्रहणं किंतुमनोभिमानित्वेनपूर्वखंडोक्तानांशिवादीनामपीतिभावेन मनोभिमानिनःसंगृह्णाति ॥ शिवादीनामिति ॥ तथापिब्रह्मवाय्वोर्देवतामात्रत्वंनलभ्यते वागग्निरित्यादौतदकथनादित्यतस्ताएताः शीर्षञ्छ्रियःश्रिताइत्यत्रचक्षुरादिभिःसहप्राणस्यप्रकृतत्वाद्ब्रह्मेमंपुरुषमितिपुरुषपदेनब्रह्मणोपिप्रकृतत्वादिमाइतितयोरपिपरामर्शइतिभावेनाह ॥ एताःसर्वाइति ॥ अदउआविरित्येतद्व्याचष्टे ॥ सर्वशइति ॥ सर्वशः सर्वेभ्योदेवेभ्यः । आधिक्यादधिदैवमितियोजना । सर्वेषांवेदानांउक्तार्थेतात्पर्यमित्येतल्लिंगेनफलेनसमर्थ्यते ॥ एतद्धस्मेति ॥

भा० । शिवादीनांचसर्वेषांमनस्त्वंकथितंपुरा । एताःसर्वादेवताहिब्रह्मवायुसुपर्णकाः । शेषशंकरशक्राश्चचंद्रसूर्ययमाअपि । अग्निश्चमित्रावरुणौकुबेराद्याश्चसर्वशः । अधिदैवंसएवैकआधिक्यात्पुरुषोत्तमः । देवमात्रास्तदन्येतुसआविःपुरुषोत्तमः । पूर्णज्ञानस्वरूपत्वादेतावत्कथितंभवेत् । ॥ १६ ॥

तदेतत्प्रमेयं विद्वान्हिरण्यदन्वैदनामाऋषिराहेत्यर्थः। तद्व्याचष्टे ॥ तज्ज्ञानन्निति ॥ किंमुनिनोक्तमित्येतदुच्यते ॥ नतस्येशेऽ यमित्यादिनाएतद्धतदित्यंतेन ॥ विष्णवादयोदेवामह्यंमुक्तौफलंनदद्युरितियत्तस्यतथाकरणस्यायंदेवातिरिक्तःप्राकृतोजनः नेशेनेष्टे। कुतः। प्रहितांविष्णुनांतर्नियमनायाऽऽज्ञप्ताना मंतःप्रेरितानांवादेवानामहमध्यात्मं विभक्त्यर्थेव्ययीभावः। आत्म निशरीरे निविष्टंसंयोगं नियम्यनियामकभावलक्षणं। भगवान्पूज्यःतेपूजकाइतिपूज्यपूजकभावलक्षणंवासंबंधंवेद । तस्मा त्कश्चननेशे इत्येतद्धितेनमुनिनोक्तमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ भूतेष्वित्यादिनाएतद्धितेनकथितमित्यंतेन ॥ अदातुंअदाप यितुं देवायथानदद्युस्तथाकर्तुमितियावत्। तदभीष्टफलविवरणं यथेष्टभुक्स्वेच्छाविहृतिरिति । कुतोनसमर्थाइत्यतःदेवताज्ञा नित्वेनतत्प्रीतियुक्तत्वादित्याह ॥ मन्निषेधइति ॥ ननुदेवाएवफलंनदद्युरितिकिंनस्यादित्यतोवोक्तं ॥ प्रीताइति ॥ नके वलंवैदएवात्राधिकारीफलभाक्किंत्वन्योपियोवेदतस्यापिमहत्फलंभवतीत्युच्यते ॥ तदनीशानानीति ॥ यएवमन्योपियोग्यो

भा० । तात्पर्यात्सर्ववेदैश्चतज्ज्ञानन्नवदन्मुनिः । हिरण्यदन्नामवैदोभूतेषुहिसुरानृते । मदभीष्टंममादातुंनैवेष्टेकश्चनांजसा । विष्णुनाप्र हितानांहिदेवानामहमुत्तमं । वेदसंयोगमध्यात्मंततोमुक्तौ

उप० । अदउआविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तंभवत्येतद्धस्मवैतद्विद्वानाहहिरण्यदन्वैदोनतस्येशेऽयंमह्यंनदद्युरितिप्रहितांवाअहमध्यात्मंसंयोगं निविष्टंवेदैतद्धतदनीशानानिहवाअस्मैभूतानिबलिंहरंतियएवंवेद

भा० । यथेष्टभुक् । स्यान्नैवात्रास्तिसंदेहःस्वेच्छाविहृतिरेवच । मन्निषेधे नशक्तोस्तिप्रीतादेवाहिमेसदा ।

वेदोपास्तेच तदनीशानानि तदीशानभिन्नानि तत्स्वामिभिन्नानिभूतान्यस्मैबलिंहरंतीत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ विष्णुप्रहितेति ॥ योमानुषोप्येवंनाममात्रज्ञानवान्भवति तदवराणिभूतान्यस्मैबलिंहरंत्येनंपूजयंतीत्यप्यर्थमाह ॥ मानुषाइति ॥ मुक्तियोग्यामानुषामुक्ताःसंतःइतियोजना । प्रकृतस्यनारायणस्यांतरंगंनामविशेषंतदर्थतयाधिदैवमध्यात्मंचोपास्यत्वंतस्यपरिवारदेवानांमिलित्वासत्यनामकत्वंचोच्यते ॥ तदिति ॥ अत्रतद्वक्ष्यमाणंदेवतात्रयंसत्यमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ सएषइति ॥ सर्वोत्तमत्वादिति ॥ सच्छब्दउत्तमंब्रूयादितिवचनादितिभावः ॥ पूर्णत्वादिति ॥ तनुविस्तारइतिधातोःव्याख्यानात्तनोतेर्विस्तारार्थत्वाद्देशकालगुणैर्विस्तारएवपूर्तिरितिभावः ॥ सर्वज्ञत्वादिति ॥ यातेर्गत्यर्थत्वादितिभावः । सदितिप्राणइत्याद्यवतारयति ॥ देवतात्रयमिति ॥ विष्णोःसत्यनामकत्वमयुक्तंप्राणादीनांसत्यनामकत्वप्रसिद्धेरित्यतःविष्णोरन्यदेवावतारत्रयं

भा० । अधिदैवेनसहिताविष्णुनाप्रभविष्णुना । एतद्धितेनकथितंमुनिनातत्ववेदिना । विष्णुप्रहितदेवानांयोगमध्यात्ममंजसा । वेदतंचनियोक्तारमुपास्तेविष्णुमव्ययं । एतादृशोपासनायायोग्यःसन्सततंसुधीः । स्वस्वाम्यन्यानिभूतानिहरेयुर्बलिमस्यहि । मुक्तस्यवैष्णवेलोकेमुक्तानिचनसंशयः । इत्येतद्ध्यानयोग्याश्चमुनयोदेवतास्तथा । मानुषाज्ञानमात्रेणस्वावरैःपूज्यतामयुः । मुक्तामुक्तैर्मुक्तियोग्याइतिशास्त्रस्यनिर्णयः । सएषभगवान्विष्णुःसत्यमित्यभिधीयते । सर्वोत्तमत्वात्पूर्णत्वात्सर्वज्ञत्वात्तथैवच । देवतात्रयमन्यच्चपृथक्सत्यमितीर्यते ।

उप० । तत्सत्यंसदितिप्राणस्तीत्यन्नंयमित्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिववैचक्षुःशुक्लंकृष्णंकनीनिकेतिसयदिहवाअपिमृषावदतिसत्यंहैवास्योदितंभवतियएवमेतत्सत्यस्यसत्यत्वंवेद ॥ ५ ॥ ॥ १७ ॥

चपृथगेकैकावयवप्रतिपाद्यंसंमिलित्वासत्यंनतुविष्णोरिवविशिष्टनामवाच्यत्वमेकैकस्येत्युत्तरवाक्येनोच्यतइत्यर्थः । अवतारितं व्याचष्टे ॥ शेषेति ॥ यद्यपिब्रह्मणःशेषादुत्तमत्वं वायोर्जीवेषुमध्येपूर्णत्वंचास्ति तथापिनामवागादितारतम्यस्यप्राणावसानत्व प्रसिद्धेर्वाय्वपेक्षयाब्रह्मणःपदप्रयुक्तेषदाधिक्यसद्भावात्तद्विवक्षयैवमुक्तं । अन्नाभिमानित्वेनसर्वैरुपजीव्यत्वादन्नशब्दवाच्यत्व मुक्त्वा प्रकारांतरेणाह॥ अत्तीति ॥ वेदैरतिनादादतिशयेनस्तूयमानत्वात् अतिनुस्तूयतइत्यन्नं । णुस्तुताविितिधातोरित्युक्तं भवति । तदेतत्त्रिवृदित्यस्य तद्देवतात्रयं त्रित्वेनवृतंमिलितमेवसत्यमित्यर्थमाह ॥ देवतात्रयमिति ॥ तदेतद्देवतात्रयंत्रिस्था नंवृणोतीतितित्रिवृत् । स्थानत्रयमेवोच्यते ॥ त्रिवृदिवेति ॥ चक्षुः शुक्लंकृष्णंकनीनकेतिरूपेणत्रिवृदिव त्रिवृदेवप्रसिद्धमित्यर्थ मभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ शुक्लेति ॥ यएवमुक्तप्रकारेणसत्यस्यनारायणस्यदेवतात्रयस्यचसत्यत्वंसत्यशब्दार्थत्वंवेद सयदिहवामृषा वदति अस्योदितंवचनमपिसत्यमेवभवति । हेत्ययुक्तं असत्यवचनस्यसत्यत्वस्यव्याहतेरित्यतस्तात्पर्यमाह ॥ नैवासत्येनेति॥ वेदेत्यस्याध्यानायप्रयोजनाभावादित्युक्तन्यायेनोपासनापर्यंतंधावनमभिप्रेत्यतदधिकारिकथनपूर्वकमर्थमुक्त्वायथाश्रुतार्थमप्य

भा० । शेषवींद्रशिवादिभ्यउत्तमत्वात्सदैवहि । वायुःसदितिसंप्रोक्तोजीवेषुतुसुपूर्णतः । तीतित्रह्मासमुद्दिष्टःसएवान्नाभिमानवान् । अ न्नंप्रजापतिरितिश्रुतिरन्याह्यभाषत । अतिनादात्सदावेदैरप्यन्नंसचतुर्मुखः । यमित्यादित्यउद्दिष्टोयमयेद्यत्प्रकाशनात् । देवतात्रयमेतत्तुसहितंस त्यमुच्यते । शुक्लकृष्णकनीनासुचक्षुषोप्येतआस्थिताः । एवंसत्यपदार्थंहिविज्ञायोपास्तआदरात् । योग्यस्तस्याउपासायानैवासत्येनदुष्यति । देव तामुनयश्चैवयोग्याअस्याअपिस्फुटं ।

धिकारिकथनपूर्वमाह ॥ मानुषाणामिति ॥ दोषोसत्यवचनेन ॥ ५ ॥ सएषप्रहितांसंयोगोध्यात्ममिति नारायणाज्ञयादेवा अध्यात्मंतत्वनियामकाइत्युक्तं । साचाज्ञाश्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेतिवचनाद्वेदरूपेतिभावेनतंप्रकारंविवरितुमुच्यते ॥ तस्यवाक्तंतिरित्यादिना ॥ नामभिर्ब्रह्मादिप्रातिस्विकनामभिर्विप्रक्षत्रियादिसामान्यनामभिश्च सर्वंब्रह्मादिकंब्राह्मणादिकंच सितंबद्धं । कथंनाम्नांबंधकत्वमित्यतउच्यते । सर्वंहीदं नामनीति । इदंसर्वंनाम्निप्रतिपाद्यतयावर्ततेहियस्मात्तस्मान्नामभिःसितमित्यर्थः ॥ नामकरणकर्तोच्यते ॥ सर्वंवाचेति ॥ एतद्विद्योपासकस्यफलमुच्यते ॥ वहंतिहवेति ॥ एनमुपासकंप्रति दैवतैःसहाखिलानिभूतानिबलिंवहंति । कुतः । एवमुपासकंप्रतिबलिप्रदानंकार्यमितिविधिबंधसद्भावादितिभावेनोक्तं । तंतिसंबद्धाइति । यद्वापंचभूतानितदभिमानिनोदेवाअश्वरूपेण तंतिसबद्धा रज्जुसंबद्धारथेस्थितमेनंवहंतीत्यर्थः । अत्रतस्यवाक्तंतिरितितच्छब्देनसत्यत्वंवेदेत्युपासकःप्रकृतः देवतात्रयंचप्रकृतंपरामृश्यतइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ तस्यनारायणस्यैवेति ॥ नामभिः

भा० । मानुषाणांज्ञानमात्राद्दोषोनातितरांभवेत् ॥ ५ ॥

उप० । तस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानितदस्येदंवाचातंत्यानामभिर्दामभिःसर्वंसितं सर्वंहीदंनामनीँ३ सर्वंवाचाभिवदतिवहंतिहवाएनं तंतिसंबद्धा यएवंवेद तस्योष्णिग्लोमानित्वग्गायत्रीत्रिष्टुप्मांसमनुष्टुप्स्नावान्यस्थिजगतीपंक्तिर्मज्जाप्राणोबृहतीसछंदोभिश्छन्नोयच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंदांसीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

भा० । तस्यनारायणस्यैवसर्ववेदात्मिकाहिवाक् ।

सर्वंसितंसर्वंहीदंनामनीतिसर्वेषांवैदिकनामवत्त्वंवक्ष्यमाणमयुक्तमस्मदादीनांतदभावादित्यतोनामानिदामानीत्येतद्विवृणोति ॥ नामब्रह्मादिकंतुयत् विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपंचेति ॥ सर्वेषांपृथग्वैदिकनामाभावेपि विप्रादिब्रह्मचर्यादिसामान्यनामसद्भावान्नदोषइतिभावः ॥ वायुविषयतयापि तस्यवाक्तंतिरित्यादिव्याचष्टे ॥ तथैवेति ॥ तस्यनारायणस्यैवेत्यवधारणंतुपूर्वंप्रकृतसत्यवेदिव्युदासायादित्यव्युदासायवा ब्रह्मादिनामघटितसर्ववेदविवक्षयावायुमपिव्यावर्तयितुंचेत्यविरोधः । वेदैर्जगद्बंधकत्वलक्षणंमहिमानमुक्त्वा तदाश्रयत्वमुच्यते ॥ तस्योष्णिगित्यादिना ॥ अत्रोष्णिगादीनांलोमाद्यैक्यंप्रतीयतेतदयुक्तं । प्रमाणविरोधात्सच्छंदोभिःछन्नइतिवाक्यशेषविरोधाच्चेत्यतो लोमानीत्यादिप्रथमायाःसप्तम्यर्थत्वमुपेत्यतस्येत्येतद्विष्णुवायुविषयतयाव्याचष्टे ॥ विष्णोरिति ॥ उष्णिगादीनांलोमादिष्वाश्रितत्वेछंदःशब्दएवप्रमाणमित्यभिप्रायेणनिरुच्यते ॥ सच्छंदोभिरिति ॥ नन्वेतदयुक्तं । लोमादीनांअवयवानांछंदआश्रयत्वमुक्त्वा सच्छंदोभिःछन्नइतिविष्णोर्वायोश्चतदाश्रयत्वकथनस्य

भा० । तंतिरूपाजगद्बंधेनाब्रह्मादिकंतु(च)यत् । विप्रक्षत्रियवैश्यादिरूपंचाखिलमेवतु । दामतेनैवबध्नातिसकलंजगदच्युतः । सर्वेहिनामवंतोत्रसर्वेवेदोदिताअपि । वेदात्मिक्यायतोवाचाविष्णुर्वदतिसोखिलं । यएतद्विष्णुवाचैवबद्धंनामाख्यदामभिः । ज्ञात्वाजगदुपास्तेतुयोग्यःसंस्तदुपासने । तंप्रत्येवाखिलान्येवभूतानिसहदैवतैः । बलिंहरंतिपंचाथभूतान्येनंवहंतिच । योग्यश्चास्यउपासायायोग्योब्रह्मपदस्ययः । भूतयुक्तेरथेतस्मात्सातिष्ठतिसुरार्चितः । मुक्तःसंश्चतदन्येषांज्ञानमात्राद्विमुक्तिगैः । स्वावरैःसेव्यतैवस्यात्कैश्चिदेवक्वचित्क्वचित् । तथैववायुनाबद्धंजगदेतत्ततोवरं । सुपर्णशेषगिरिशशक्रसूर्याद्यमंजसा । विष्णोर्वायोश्चलोमादौछंदांस्येवाश्रितानिच ।

विरुद्धत्वान्नचावयवावयविनोरभेदोमंतव्यः । लोमाद्यवयवानांप्राकृतत्वात् । विष्णोरप्राकृतत्वेपिवायोस्तदभावादित्यतआह ॥ विष्णोरिति ॥ ततश्चकिंतत्राह ॥ लोमेति ॥ लोमेत्यादिग्रहणं प्राणेत्यंतस्य । आदिपदेनमध्यस्थानांत्वगादीनांग्रहणं । तथाचचिदात्मनिआकेशादानखाग्राच्चैतन्यरूपेहरौ मुक्तवायौचलोमप्राणाद्यवयवैःभेदोनास्तीत्यर्थः । यद्वाननुलोमादीनांपरस्परंभिन्नत्वात्कथंएकवस्त्वभेदस्तेषामित्यतआह ॥ लोमेति ॥ लोमप्राणादीनांपरस्परंभेदश्चचैतन्यैकरसेनैवेत्यर्थः । अस्त्वेवं ततश्चकिमित्यतआह ॥ छन्नइति ॥ एवंचावयवानांपरस्परमंगिनाचभेदाभावेसति केशवःवायुश्चछंदोभिःछन्नइत्युपपद्यतइत्यर्थः । ननुमुक्तवायुलोमादेश्चिदात्मकत्वेनवाय्वभेदेपिकिंसंसारिलोमादेरागतमितिचेत् । मुक्तौचैतन्यात्मकलोमादिभावेतस्य संसारेप्यवस्थानमंगीकार्यंस्वरूपस्यागंतुकत्वायोगात्तथाचसंसारेप्राकृतलोमादिसंवलितस्वरूपभूतलोमादेःछंदआश्रयत्वेऽवयवावयव्यभेदेनवायोरेवतदुक्तंभवतीत्यविरोधइत्याशयात् । एतेनैतदपिनिरस्तं । मुक्तवायुलोमादेःछंदआश्रयत्वंजगद्व्यापारसूत्रविरुद्धमिति ॥ अस्यग्रंथस्यलोमादेश्चैतन्यात्मकस्यमुक्तौसत्वात्संसारेपितदस्तितस्यचछंदआश्रयत्वेसच्छंदोभिःछन्नइत्युपपन्नमित्यत्रैवतात्पर्यांगीकारेणमुक्तौछंदआश्रयत्वमस्तीत्यत्रतात्पर्यात् । भवतुवामुक्तलोमादेःछंदआश्रयत्वंनचजगद्व्यापारसूत्रविरोधः । वेदानभिमानित्वेपिमुक्तस्वावरकर्तृकऋक्पोषादिनियामकतयातदाश्रयत्वोपपत्तेः ॥ छंदोभिमानिदेवानांमुक्त्यनंतरंतदाश्रयत्व

भा० । विष्णोर्विमुक्तवायोश्चलोमाद्यंतुचिदात्मकं । लोमप्राणादिभेदश्चनैवकश्चिच्चिदात्मनि । छन्नश्छंदोभिरेवंसकेशवस्तेनचाभिधा । छंदांसीत्येवतेषांहि

विवक्षयाप्येतद्वचनोपपत्तेः । तस्योष्णिगित्यादिविद्यावेत्तुःफलमुच्यते ॥ छादयंतिहवेति ॥ यएवमुक्तप्रकारेणछंदांसिभगवदंगाश्रितत्वात्तन्नामकानीतिछंदसांछंदस्त्वंछंदःशब्दवाच्यत्वंवेद सयदियस्यांकस्यांचित् दिशिवस्तुंकामयते तर्हितस्यांदिशिवसंतमेनंपापात्कर्मणःछादयंतिगोपायंतीत्यर्थः ॥ यद्वायस्यांकस्यांचिद्दिशिस्थित्वायदभीष्टंवित्तादिकंज्ञानादिकंवाकामयतेतत्प्रतिबंधकात्पापात्कर्मणइतियोज्यं । तद्याचष्टे ॥ यएवंविदिति ॥ एनमित्यध्याहार्यं । ननुछादयंतिहवेत्युक्तार्थेमंत्रोदाहरणमसंगतं मंत्रेविष्णोर्गोपकत्वोक्तेरत्रपुनःछंदसांतदुक्तेरित्यतःकैमुत्यलब्धार्थेमंत्रोदाहरणमितिभावेनाह ॥ किमुकेशवइति ॥ यदाछंदोभिमानिनोगोपायंति किमुवक्तव्यंतदाश्रयतयाप्राधान्येनोपासितोहरिरितीतिभावः । तद्विद्योपासकानाह ॥ योग्याइति ॥ कैमुत्यलब्धार्थेप्रमाणमितिसमाहितं प्रकारांतरेणसमाधत्ते ॥ छंदस्स्विति ॥ तथाच छादयंतिहवाएनंछंदांसीत्यस्यछंदोगतानितन्नामकानिभगवद्रूपाणिछादयंतीत्यर्थस्तथाचसाक्षादुक्तार्थएवमंत्रोदाहरणमितिभावः । उपनिषदुक्तार्थेप्रमाणमुच्यते ॥ तदुक्तमिति ॥ छंदःस्थितस्तन्नामाविष्णुर्वायुश्चतद्विदंगोपायतीतियदुक्तं तदृषिणा अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाच

उप० । छादयंतिहवाएनंछंदांसिपापात्कर्मणोयस्यांकस्यांचिद्दिशिकामयतेयएवमेतच्छंदसांछदस्त्वंवेद

भा० । यएवंविदुपासकः । निवारयंतिपापेभ्यःछंदांसिकिमुकेशवः । योग्याअस्याश्चविद्यायाभृग्वाद्यादेवतास्तथा । छंदःसुसंस्थितोविष्णुर्गोपायत्येवतद्विदं ।

उप० । तदुक्तमृषिणाऽपश्यंगोपामित्येषवैगोपाएषहीदंसर्वंगोपायत्यनिपद्यमानमिति

पराचपथिभिश्चरंतं । ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वंतरितिमंत्रद्रष्ट्राप्युक्तमित्यर्थः । अहंगोपांस्वोपासकस्यानि
ष्टपरिहारकत्वेनेष्टप्रापकत्वेनचगोप्तारंसर्वगोप्तारंवा गुपूरक्षणे आकारप्रत्ययोगुणश्च । छंदस्सुसंस्थितंवायुंतदंतर्गतंविष्णुंचाप
श्यं । ननुयस्यांकस्यांचित्दिशिसंस्थितोयउपासकस्तद्गोप्तृत्वंयुक्तंसर्वदिग्गतत्वंसर्वगोपकत्वंचतयोःकथंइत्यतउक्त मनिपद्यमा
नमाचपराचेति । अनिपद्यमानं कदाचिदेकत्रातिष्ठंतं । आसमंताच्चपराचपंचभूतेभ्योबहिश्चपथिभिर्मार्गविशेषैश्चरंतमित्यर्थः ।
विष्णुवाय्वोःसर्वदिक्ष्वपिरूपविशेषेणस्थितत्वाच्चसर्वगोप्तृत्वंयुज्यतइत्युक्तं । ससध्रीचीरिति ॥ द्वितीयासप्तम्यर्थे। सध्रीचीनास्व
वक्रासु पूर्वादिदिक्षुविषूचीनासुकोणदिक्षु वसानोवर्ततेइत्यर्थः । लोकापेक्षिताभीष्टपरिज्ञानंचतस्यकथमित्यतोलोकसाक्षितया
सर्वभूतांतश्चारित्वादितिभावेनोक्तं आवरीवर्तीति ॥ सइत्येकमत्रान्वेति । भुवनेषुलोकेषु तदंतःस्थप्राणिषुआसमंताद्वरीवर्त्य
तिशयेनलोकसाक्षितयावर्तते चरतीतियावत् । खंडशोनुवादपूर्वमंत्रार्थउच्यते ॥ अपश्यंगोपामित्येषवाइत्यादिना ॥ अ
पश्यंगोपामित्यत्रोक्तोगोपाएषवै । वायुस्तदंतस्थोहरिश्च नान्यः । कुतः हियस्मात्एषइदंसर्वंगोपायति नान्यइवाल्पमत असा
धारण्येनव्यपदेशाभवंतीतिन्यायेनैषएवगोपाइत्यर्थः । अनिपद्यमानमित्यस्यनितरामतिष्ठंतमित्यर्थमभिप्रेत्योक्तं । नह्येषकदा

उप० । नह्येषकदाचनसंविशत्याचपराचपथिभिश्चरंतमित्याचह्येषपराचपथिभिश्चरतिससध्रीचीःसविषूचीर्वसानइतिसध्रीचीश्चह्येषविषूची ॥ २० ॥
श्चवस्तइमाएवदिशआवरीवर्तिभुवनेष्वंतरित्येषह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्त्य

भा० । मंत्रोप्यर्थमिमंप्राहापश्यंगोपामितिस्सह ।

चनेति ॥ आचेत्यस्यासम्यकूपराग्बहिश्चरंतंपूर्वोक्तादनिपद्यमानादन्यंचापश्यमित्यर्थप्रतीतेरुक्तं आचह्येषइति ॥ एषएवाचप राचपथिभिश्चरतीत्यर्थः । ससध्रीचीःसविषूचीरित्यत्रसइतिद्विरुक्तिर्व्यर्थेत्यतएकएवतच्छब्दोत्रान्वेतीत्यभिप्रेत्यव्याक्रियते ॥ सध्रीचीश्चेति ॥ वसानइत्यस्यविशेषणत्वेवसानःसभुवनेष्वंतरावरीवर्तीत्येकवाक्यत्वेनपुनःसइतिव्यर्थमित्यतोवसानइतिकार कक्रियेतिभावेनोक्तं ॥ वस्तइति ॥ सध्रीचीरित्याद्यनुवादेनेमाएवदिशइतिविशेष्यमुक्तं । आवरीवर्तीत्यत्रैकःसइत्यन्वेतीति भावेनोक्त मेषहीति ॥ एषवैगोपाइत्यत्रैतच्छब्दपरामृष्टमाह ॥ एषगोपाहीति ॥ ननुप्राक्छंदस्सुस्थितमित्युक्तमधुनावायु स्थइत्युच्यतेऽतोविरोधइत्यतआह ॥ छंदस्स्विति ॥ नह्येषकदाचनेत्यस्यार्थोवायुश्चेति ॥ अनिपद्यमानत्वेआचपराचेतिहेतुरु च्यतइतिभावेनाह ॥ वायुर्हीति ॥ हियस्मात्तस्मादितिपूर्वेणान्वयः । संचारप्रयोजनमुक्तं सदासर्वेति । तर्हीश्वरसाम्यमित्य तउक्तं चोदितइति । एवमवतार्यव्याचष्टे ॥ आसमंतादिति ॥ सध्रीचीश्चेत्यादिद्वितीयांसप्तम्यर्थतयाव्याचष्टे ॥ सध्री चीनास्विति ॥ समीचीनास्ववक्रास्वितियावत् । विषूचीषुवक्रासु अतएवकोणदिक्षु । भुवनेष्वित्यस्यतत्स्थेषुसर्वभूतेष्वित्य

भा० । एषगोप्ताहिसर्वस्यवायुस्थःपुरुषोत्तमः । छंदःसुसंस्थितोवायुर्वायौचसजनार्दनः । वायुश्चवायुसंस्थश्चकदाचिन्नैवतिष्ठतः । वायु र्हिनित्यसंचारीसदासर्वप्रवृत्तिमान् । चोदितःकेशवेनैवतत्स्थेनामितशक्तिना । आसमंतात्पराक्चापिपंचभूतेभ्यईश्वरः । वायुस्तत्स्थोहरिश्चैवचरत्य मितपौरुषः । सध्रीचीनासुपूर्वादिदिक्ष्वेतौचतसृष्वपि । नित्यदावसतःकोणदिक्ष्वथासुविषूचिषु । अंतश्चसर्वलोकेषुचरतोलोकसाक्षिणौ । ह स्तयोरेतयोरेवनित्याक्षीणंवसुस्थितं । तद्ध्यसह्यंबलंवायोरनंतंकिमुतद्धरेः । वायोराधारभूतस्यताभ्यांहिक्रतुनामकाः । आवृताःसर्वजीवाहि

र्थमाह अंतश्चेति ॥ छादयंतीतिफलवाक्येपापात्कर्मणएनंछादयंति गोपायतिगोपायंतिपापंकर्मास्यपरिहरंतीत्युक्तं कथंपरिह रंतीत्यतउपासकान्स्वोदरेसंस्थाप्यपापाभिमानिनोयथानस्पृशंतितथाआच्छादयंतीत्यपिविवक्षितं । तत्रमंत्रांतरमुदाहृत्यव्याक्रियते ॥ अथोइति ॥ उक्तार्थेप्रमाणांतरमुच्यतइत्यर्थः । तदेकदेशेनपठति ॥ आवृतासइति ॥ अप्रक्षितंवसुबिभर्षिहस्तयो रषाळ्हंसहस्तन्विश्रुतोदधे। आवृतासोवतासोनकर्तृभिस्तनूषुतेक्रतवइंद्रभूरयइतिसमग्रमंत्रस्यायमर्थः । हेइंद्रपरमेश्वरवायोविष्णो अप्रक्षितंप्रकर्षेणाक्षीणंनित्याक्षीणंवसुबाह्यंस्वर्णाद्यां तरंज्ञानाख्यंदातुंहस्तयोर्बिभर्षि । तथाचेष्टदानेनगोपायसीतिभावः । यद्वा ज्ञानाख्यंवसुत्वद्धस्तयोःवर्तते त्वमक्षितावबोधइतियावत् । बलवद्भिस्तदपहरणेकथंदास्यतीत्यतउक्तं मषाळ्हमिति ॥ असह्यंस होबलं तन्वितनौ दधेदधासि । अत्रप्रमाणंश्रुतइति ॥ वसुपूर्णकरमित्यादौवसुधारकत्वेन बळित्थेत्यादौज्ञानबलपूर्णत्वेन प्र सिद्धइत्यर्थः । यद्वावायुरितिश्रुतःप्रसिद्धः बशब्दस्यबलार्थत्वादयतेर्गत्यर्थत्वादितिभावः । छादयंतीति यत्स्वोदरेनिवेश्यजी वाच्छादकत्वमुक्तं साक्षात्तत्रप्रमाणंआवृतासइति । हेइंद्रतेतवतनुषुकर्तृत्वाद्ज्ञानरूपत्वाद्वाक्रतुनामकाःक्रतुशब्दस्यप्रज्ञानामसु पाठात् भूरयोनंताजीवाः कर्तृभिर्जगत्कारणैर्महदादिदेवैरावृतारक्षितास्तिष्ठंति । तत्रदृष्टांतः । कर्तृभिःस्वेष्टकर्तृभिःवित्तवद्भिर्वि त्तवंतोहिस्वेष्टंकुर्वंति । अवतासोन अवटाइव । सावर्ण्याट्टकारस्यतकारः । कनकावटाइवकनकविशिष्टगर्तविशेषाइव । गर्ता वटौभुविश्वभ्रइत्यमरोक्तेः । एतन्मंत्रतात्पर्यमुच्यते ॥ सर्वंहीदमिति ॥ इदंसर्वंजीवजातंप्राणेनवायुनाकेशवेनचावृतं । ननु

उप० । अथोआवृतासोवतासोनकर्तृभिरितिसर्वंहीदंप्राणेनावृतं

वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चेति वायोःसर्वाधारत्वंश्रूयते । आकाशएवतदोतंचप्रोतंचेतिचित्प्रकृतेः कथंविष्णोस्तदित्य तउच्यते ॥ सोयमिति ॥ सोयंवायुराकाशश्चित्प्रकृतिश्च प्राणेनप्रकर्षेणनियामकेनबृहत्यापूर्णेनकेशवेन विष्टब्धोधृतइत्यर्थः । यद्वाप्राणकेशवयोःसर्वाधारत्वंसदृष्टांतमुच्यते ॥ सोयमिति ॥ प्रसिद्धोयमाकाशःप्राणेनबृहत्याप्रकर्षेणनियामकेनपूर्णेनवि ष्णुनावायुनाचविष्टब्धोधृतोभवति । यथातदयमाकाशःसोयमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्ध एवमापिपीलिकाभ्यःपिपीलिकाप र्यंतंविद्यमानानिसर्वाणिभूतानिप्राणेनबृहत्याविष्णुनावायुनाचविष्टब्धानिधृतानिइतिविद्यादित्यर्थः । अप्रक्षितमितिमंत्रस्यप्रसि द्धेंद्रपरत्वप्रतीतेःव्याचष्टे ॥ हस्तयोरिति ॥ प्रेत्युपसर्गार्थोनित्येति । तद्व्यसह्यमित्यत्रहीतिश्रुतइत्यस्यार्थः । ननुबलदेवत्वा द्वायोःबलमनंतंभवतुकथंहरेरित्यतआह ॥ किम्विति ॥ तनूषुतेऋतवइत्यस्यार्थस्ताभ्यामिति ॥ कर्तृभिरावृतासोनेतिदृष्टांतवि वेचनपूर्वंदार्ष्टांतिकंविवृणोति ॥ यथैवेत्यादिना ॥ यथैववित्तवद्भिःकनकावटाःकनकनिक्षेपगर्तविशेषः पाषाणफलकादिनाच्छा द्यंते तथाताभ्यांकर्तृभ्यांमहदाद्यैःकरणैश्चेतनाआवृताःसंतएतयोःदेहेतिष्ठंतीत्यर्थः । ऋतवइत्यस्यचेतनाइतिव्याख्यानं कर्तृभि रित्यस्यदार्ष्टांतिकेर्थोमहदाद्यैरिति ॥ सर्वंहीदंप्राणेनावृतमित्युपक्रमवाक्यस्यैवंसर्वाणिभूतानीत्युपसंहारवाक्यस्यचार्थः ॥ विष्ट

उप० । सोयमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धस्तद्यथायमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धएवंसर्वाणिभूतान्यापिपीलिकाभ्यःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धा नीत्येवविद्यात् ॥ ६ ॥

भा० । यथैवकनकावटाः । आच्छाद्यंतेवित्तवद्भिस्ताभ्यामेवचचेतना । आवृतामहदाद्यास्तुदेहेतिष्ठंतिचैतयोः । विष्टब्धाश्चैवसर्वेपि

ब्धाश्चैवसर्वेपिजीवाइति ॥ ताभ्यामितिवर्तते । सोयमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धइत्येतद्व्याचष्टे ॥ आकाशएवेति ॥ प्रसिद्धएवाकाशइत्यर्थः । ताभ्यांविष्टब्धइत्यन्वेति । सोयमाकाशइत्यस्यसवायुरयमाकाशश्चेत्यर्थांतरमाह ॥ सवायुरिति ॥ बृहत्प्राणशब्दंनिर्वक्ति ॥ बृहत्त्वादिति ॥ तर्हितयोःसाम्यमित्यतआह ॥ विशेषेणबृहदिति ॥ विशेषेणप्राणइत्यपियोज्यं । तत्र प्राणकेशवयोर्मध्ये ॥ ६ ॥ पूर्वसछंदोभिःछन्नइत्यत्रलोमाद्यवयवैस्तस्यभेदोनास्ति तेषामपिभगवल्लक्षणलक्षितत्वादितिसूचितं । तत्प्रकटयितुंप्रकृतनारायणांगानांवैभवमुच्यतेइतिसंगतिःखंडएवव्यक्ता । अथाधिकारसंपत्त्यनंतरं संपन्नाधिकारवतामतःप्रयोजनस्यसत्वा दस्यपुरुषस्यनारायणस्यांगानांविभूतयोविभवाउच्यंतइतिशेषः । वाचा आस्येन । अस्यांपृथिव्यांएनाओषधीःस्वदयत्यास्वादनार्हाःकरोतिपचतीतियावत् । इदमाहरतेदमाहरतेतिवदतिच।अतएवेदमाहरतेदमाहरतेति वचःश्रूयतेऋषिभिरितिशेषः । अथातइतिसूचितेअधिकारफलेउच्येते ॥ यावदन्विति॥योधिकारीपृथिव्यादिपदयोग्यतालक्षणोपासनाधिकारवानेवंवेदो पासनापूर्वंअपरोक्षतोवेदास्यान्वेनमनुपृथिव्यग्निश्चवर्तते । मुक्तभूम्यग्निसमन्वितोभवतीतियावत् । यद्वापृथिवी

भा० । जीवाआकाशएवच । सवायुःप्रकृतिश्चैवविष्टब्धौकेशवेनहि । बृहत्त्वाद्बृहतीत्येवतयोर्नामप्रकीर्तितं । वायुकेशवयोःप्राणनामसर्वप्रणायनात् । विशेषेबृहत्प्राणोभगवांस्तत्रकेशवः । इतिविद्यात् ॥ ६ ॥

उप० । अथातोविभूतयोस्यपुरुषस्यतस्यवाचासृष्टौपृथिवीचाग्निश्चास्यामोषधयोजायंतेग्निरेनाःस्वदयतीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौवाचंपितरंपरिचरतःपृथिवीचाग्निश्चयावदनुपृथिवीयावदन्वग्नि

यावद्देशमनुवर्ततेऽग्निश्चयावद्देशमनुवर्तते तावानस्यलोकआवासस्थानंभवति तत्समव्याप्तिमान्भवतीतियावत् । यद्वा मुक्तौ पृथिव्यग्निश्चयावत्कालमनुवर्तते तावान्कालोस्यलोकआश्रयोभवतीत्यर्थः । एतयोःमुक्तयोःपृथिव्यग्न्योःलोकोयावत्पर्यंतंनजीर्यंते तावत्पर्यंतमस्यापिलोकोनजीर्यते । तल्लोकोयथाजरादिरहितानित्यस्तथैतयोरपीतिभावः । अंतरिक्षमनुतत्प्रेरणयाचरंति । कर्माण्याचरंतिकर्मफलानिभक्षयंत्यनुभवंतिच । चरगतिभक्षणयोरितिधातुः । यद्वांतरिक्षप्रेरणयाश्रुतिसंचारंकुर्वंति । आकाशस्यवर्णव्यंजकध्वन्युपादानत्वादंतरिक्षमनुतत्प्रेरणयावेदादीन्शृण्वंति । वेदश्रवणस्यश्रोत्रेंद्रियसाध्यत्वाच्छ्रोत्रस्याकाशात्मकत्वात् । वायुर्भूतवायुरस्मैपुण्यंगंधमावहति मुख्यवायुरप्यस्यविषयेभूतानांपुण्यंगंधंज्ञानं स्नेहसहितंज्ञानंभक्तिंचावहतिददाति । गंधअर्दनइतिधातोः । अर्दनंचगतिः । अर्दगतौयाचनेचेतिचधातोः । गतिश्चात्रज्ञानं गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वात् । यद्वागतिरगतिरत्रमनसोभगवतिगतिर्विवक्षिता । मनसोगतिश्चज्ञानंभक्तिश्चभवत्येव । ज्योतिःप्रकाशं ज्योतिषापदार्थव्यक्तिं । दिग्भ्यो

उप० । स्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेपृथिव्याश्चाग्नेश्चयएवमेतांवाचोविभूतिंवेदप्राणेनसृष्टावंतरिक्षंचवायुश्चांतरिक्षंवाअनुचरंत्यंतरिक्षमनुशृण्वंतिवायुरस्मैपुण्यंगंधमावहत्येवमेतौप्राणंपितरंपरिचरतोंतरिक्षंचवायुश्चयावदन्वंतरिक्षंयावदनुवायुस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेंतरिक्षस्यचवायोश्चयएवमेतांप्राणस्यविभूतिंवेदचक्षुषासृष्टौद्यौश्चादित्यश्चद्यौर्हास्मैवृष्टिमन्नाद्यंसंप्रयच्छत्यादित्योस्यज्योतिःप्रकाशंकरोति

मित्रादिदिग्देवताभ्यस्तत्प्रेरणयैनंपूजयितुमायांति । दिक्प्रेरणयैवताभ्यआगतंविविधशब्दंभगवद्विषयंशृणोति । यद्वाभगवान्दिग्देवैःकृतंस्तवनं स्वश्रोत्रेणशृणोति । यद्वादिग्देवतानुग्रहेणप्राप्तमन्येषांश्रवणजंभोगंदिग्भ्योविवर्जितत्वेनस्वश्रोत्रेणशृणोतिभुङ्क्तइत्यर्थः । अस्मैपुण्यायकर्मणइति । एनमुद्दिश्यजीवानांपुण्यकर्मकर्तुंअबभिमानिनःसर्वेदेवाः अस्मैपुण्यायकर्मणे भगवद्विषयज्ञानभक्तिवैराग्यश्रवणमननयज्ञादिमानसबाह्यक्रियासिध्यर्थं श्रद्धामास्तिक्यनिष्ठां संनमंतेसम्यङ्नमयंति प्रह्वीभावयंति जनयंतीतियावत् । वरुणोस्यभगवतःप्रजांभगवद्भक्तान्पूर्वपुण्यरूपेणधर्मेणदाधार । पूर्वपुण्यविषयेमनोभिमानितयाश्रद्धामुत्पाद्यधृतवानितियावत् ॥ ७ ॥ अथास्यपुरुषस्येत्यत्र विष्टब्धानीतिविद्यादितिप्रकृतोपासकपुरुषस्य फलतयावैभवमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ तस्यविष्णोरिति ॥ उपास्यतयाप्राधान्येनप्रकृतस्यविष्णोरित्यर्थः । अस्येतिप्रतिज्ञाय वा

भा० । तस्यविष्णोरंगानामथवैभवं । उच्यतेतस्यवाचाहिसृष्टावग्निःक्षितिस्तथा । शुश्रूषार्थंतस्यपृथ्वीजनयत्योषधीःप्रभोः ॥ ताःपचत्यग्निरुद्युक्तआहृताआहृताःपुनः । आहरेतिवचोस्यापिशृण्वंत्येवमहर्षयः ।

उप० । एवमेतौचक्षुःपितरंपरिचरतोद्यौश्चादित्यश्चयावदनुद्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेदिवश्चादित्यस्यचयएवमेतांचक्षुषोविभूतिंवेदश्रोत्रेणसृष्टादिशश्चचंद्रमाश्चदिग्भ्योहैनमायंतीँ३ दिग्भ्योविशृणोतिचंद्रमाअस्मैपूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोतिपुण्यायकर्मणेएवमेतेश्रोत्रंपितरंपरिचरंतिदिशश्चचंद्रमाश्चयावदनुदिशोयावदनुचंद्रमास्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतेषांनजीर्यतेदिशांचचंद्रमसश्चयएवमेतांश्रोत्रस्यविभूतिंवेदमनसासृष्टाआपश्चवरुणश्चापोहास्मैश्रद्धांसन्नमंतेपुण्यायकर्मणे

चासृष्टावित्यादिनांगवैभवमुच्यते । तदनुसारेणपुरुषस्येत्यतःपरंशेषमाह ॥ विष्णोरंगानामिति ॥ परिचरतइत्येतदनुरोधे नोक्तंशुश्रूषार्थमिति । अस्यांजायंतइत्यधिकरणत्वमात्रप्रतीतेरुक्तंजनयत्योषधीरिति । इदमाहरतेदमाहरतेतिद्विर्वचनानुसारेणोक्तमाहृताआहृताइति । पुनःपुनराहृताइत्यर्थः । इदमाहरतेतिवदतिजनाःशृण्वंतिचेत्यर्थमभिप्रेत्योक्तमाहरेतिवचइति ॥ ननुपृथिव्यग्निकार्यान्नस्यवागिंद्रियभोग्यत्वायोगात्कथंतयोःपरिचारकत्वमित्यतआह ॥ मुखजत्वादिति ॥ वाचासृष्टावित्यत्र वाक्शब्देनमुखमास्यंजनकमिष्यते । कुतस्तयोःविष्णुमुखजत्वात् विष्णुमुखजत्वस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यतएवंवाक्छब्देनास्यं विवक्षितं ततआस्यभोग्यमन्नंतौकुरुतइत्युपपद्यतइतियोज्यं । ननुप्रसिद्धान्नस्यदृष्ट्यास्वीकारोक्तेरित्यतोंतर्यामिरूपेणसंभवतीत्याह ॥ सर्वैरिति ॥ यदन्नंसर्वैर्भुज्यतेतदन्नंतत्रतत्रस्थितोहरिर्भुंक्तेयतएवमंतर्यामिरूपेण भोक्तृत्वमतस्तदर्थमित्यन्वयः । य एवंवेदेति वेदनमात्रेणैतत्फलमित्यन्यथाप्रतीतेराह ॥ विष्णोर्वाग्विभवमिति ॥ पृथिव्यग्निश्चास्यान्वेनमन्वित्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ सभूमीति ॥ मुक्तभूम्यग्निसहितइत्यर्थः । यावद्देशमनुपृथिव्यग्निश्चतावान्देशः । अस्यलोक आश्रयः इत्य

उप० । वरुणोस्यप्रजांधर्मेणदाधारैवमेतेमनःपितरंपरिचरंत्यापश्चवरुणश्चयावदन्वापोयावदनुवरुणस्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोको जीर्यतेयावदेतेषांनजीर्यतेऽपांचवरुणस्यचयएवमेतांमनसोविभूतिंवेद ॥ ७ ॥

भा० । मुखजत्वात्तयोर्विष्णोर्मुखंजनकमिष्यते । आस्यभोग्यंततोविष्णोरन्नंतौकुरुतःसदा । सर्वैर्यद्भुज्यतेचान्नंतत्रतत्रस्थितोहरिः । तद्भुंक्ते तस्तदर्थेहितावन्नंकुरुतःसदा । विष्णोर्वाग्विभवंवेदयउपास्तेचसर्वदा । योग्यःसंस्तदुपासायाःसभूम्यग्निसमन्वितः ।

र्थांतरमाह ॥ समंतयोरिति ॥ यावान्कालस्तयोस्तावान्कालोलोकआश्रयइत्यर्थांतरमाह ॥ तद्वदिति ॥ नास्यतावल्लोकइत्ये तद्व्याचष्टे ॥अनष्टलोकइति॥ योग्यःसंस्तदुपासायाइत्यत्रसच्छब्दार्थतयाधिकारिविशेषाउक्ताः । केतइत्यतआह ॥ योग्याइ ति ॥ येपृथिव्यग्निपदयोग्यास्तेअस्याउपासायामुख्यतयायोग्या स्तथाचोक्तंफलंतेषुमुख्यमितिभावः । अन्येषांसाधनंफलंचा मुख्यमित्याह ॥ तदन्यइति ॥ पदयोग्येभ्योन्येतदवराःकादाचित्कोपासनेकृतेमुक्तिंप्राप्यतौयत्रयथेच्छयाचर्तुंसमर्थाःस्युरेषां तावत्येवोपासनेफलेचयोग्यतेत्यर्थः । ननुवाचोविभूतिंयोवेदेत्यस्ययउपास्तेचसर्वंदेतिकथंव्याख्यानमित्यतस्तल्लाभप्रकारमाह ॥ वेदनमिति ॥ यस्मादखिलाःपरोक्षज्ञानिनएकदेशविदःतस्मादापरोक्ष्येणवेदनमेवमुख्यंविदिधातुप्रतिपाद्यंभवतिनान्यथा । पा रोक्ष्येणावेदनंमुख्यंप्रतिपाद्यंनभवति । ततश्चकिंतत्राह ॥ आपरोक्ष्यमिति ॥ सएववेदेत्युच्यतइतिशेषः । नन्वस्त्वेयंयएवं वेदेत्यस्योपासनापूर्वंयोपरोक्षंप्रपश्यतीत्यर्थस्तथापियोग्यानामेवमुख्यंफलमितिकुतइत्यतआह ॥ योग्यश्चेति ॥ चोयस्मादित्य र्थे यस्माद्योग्यएवोपासनापूर्वमपरोक्षदृक्नान्यस्तस्मादित्यन्वयः । अन्येषांकादाचित्कोपासनावतांखंडस्मृतिर्धारणास्यादखंडा

भा० । समंतयोर्व्याप्तिमांश्चतद्वन्मुक्तश्चनित्यदा । अनष्टलोकोवसतिसमीपेकेशवस्यच । योग्याअस्याउपासायाःपृथिव्यग्निपदस्ययेे । यो ग्यास्तेवैमुख्यतयातदन्येयत्रतौस्थितौ । तत्रचर्तुंसमर्थाःस्युर्मुक्तिंप्राप्ययदृच्छया । कादाचित्कोपासनेतुतावत्येषांचयोग्यता । वेदनंह्यापरोक्ष्ये णमुख्यंभवतिनान्यथा । एकदेशंविदोयस्मात्परोक्षज्ञानिनोऽखिलाः । आपरोक्ष्यंभवेद्यस्मान्नैवोपासामृतेक्वचित् । तस्मादुपासापूर्वंतुयोपरोक्षं प्रपश्यति । सएववेदनान्यस्तुयोग्यश्चैवापरोक्षदृक् । तस्माद्योग्यस्योक्तफलमन्येषांकिंचिदेवहि ।

ध्यानमुच्यते अप्रयत्नात्समाधिस्तुदर्शनंचिरयानयेत्युक्तत्वादप्रयत्नस्मृतिलक्षणेनसमाधिनाचिरानुष्ठितेनापरोक्षज्ञानंभवति । न तुखंडस्मृतिरूपकादाचित्कोपासनेनातस्तेषांतल्लोकसंचरणमेवेतिभावः । प्राणेनसृष्टावित्यादिप्रकरणचतुष्टयंव्याचष्टे ॥ प्राणादिभ्यइति ॥ मनसासृष्टाआपश्चवरुणश्चेत्येतद्व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ सर्वेषामबभिमानित्वेज्ञापकमाह ॥ वैश्वदेव्यइति ॥ ततएवसर्वेषामबभिमानित्वादेवह्यापोवैसर्वादेवताइत्यादावापोवैश्वदेव्यःविश्वेदेवाअभिमानिनोयासांतावैश्वदेव्यउच्यंते अन्यथातन्नस्यादितिभावः । वरुणोस्यप्रजामित्येतद्व्याचष्टे ॥ प्राणिनामिति ॥ पूर्तपुण्येष्वन्नदानादिपुण्येषुविषये श्रद्धात्मनापरिणामिमनोभिमानित्वात्तदधिपइत्यर्थः । वरुणस्यासाधारण्येनाबभिमानित्वात्तज्ज्ञापनायवरुणश्चेतिपृथग्ग्रहणं । उक्तांगेभ्यःउक्तदेवानामुत्पादवचनमुपलक्षणमित्याह ॥ एवंहीति ॥ आपोहास्मैश्रद्धामित्युक्तश्रद्धादानंविवेचयति ॥ विष्णोरिति ॥ विष्णुविषयेषुज्ञानादिषुधर्मेष्वित्यर्थः । वैदिकश्रवणेवेदविषयकश्रवणे विपोगरुडःश्रद्धांददातीत्यन्वयः । एवमुक्तान्यसर्वदेवानांश्रद्धाहेतुत्वंशास्त्रेविवेचनीयं । वायुरस्मैपुण्यंगंधमित्येतद्व्याचष्टे ॥ वायुरिति ॥ भूतवायुरस्यगंधवहः वायुर्गंधानिवाशया

भा० । प्राणादिभ्यश्चवाय्वाद्याएवंविष्णोःप्रजज्ञिरे । ब्रह्मशेषसुपर्णेंद्रशिवाद्याआपईरिताः । तेविष्णोर्मनसाजाताःसर्वेह्याबभिमानिनः । वैश्वदेव्यस्ततोह्यापोवरुणश्चमनोभवः । प्राणिनांपूर्तपुण्येषुश्रद्धारूपमनोधिपः । एवंहिसर्वदेवाहिविष्ण्वंगेभ्यःप्रजज्ञिरे । स्वोत्पत्त्यंगंचतेविष्णोःशुश्रूषंतेपृथक्पृथक् । विष्णोर्विषयधर्मेषुज्ञानादिषुचतुर्मुखः । श्रद्धांददातिभूतानांवैदिकश्रवणेविपः । तांत्रिकेशेषरुद्रौचशक्रोयज्ञादिकर्मणि । वायुर्गंधवहश्चास्यभक्तिज्ञानप्रदस्तथा । भूतानांतस्यविषये

तृइत्यादेः । मुख्यवायुःभूतानांतस्यविषयेभक्तिज्ञानप्रदइत्यर्थः । अंतरिक्षंवानुचरंतीत्यादिव्याचष्टे ॥ अंतरिक्षंचेति ॥ अंत
रिक्षंचतदीयस्यपूजारूपस्यकर्मणःप्रदमित्येकोर्थः। कर्मकिमर्थं जीवानांसुखभोगार्थमित्यर्थः।एतेनांतरिक्षमनुसृत्यचरंतिभक्षयंति ।
सुखमनुभवंति चरगतिभक्षणयोरितिधातोरित्यर्थांतरमुक्तंभवति । प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ श्रुतिचारदमिति ॥ ध्वन्युत्पादनद्वा
रावेदप्रवृत्तिप्रदमित्यर्थः । अंतरिक्षमनुशृण्वंतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ श्रुतिचारदमिति ॥ श्रुतिःश्रोत्रेंद्रियं तस्यचारोव्यापारःश्रवणं ।
यद्वाश्रुतिःश्रवणंतदेवचारोव्यापारस्तत्प्रदमित्यर्थः । आदित्योस्यज्योतिःप्रकाशमित्येतद्व्याचष्टे ॥ सूर्यइति ॥ द्यौर्हास्मैवृष्टि
मन्नाद्यमित्यस्यार्थोद्यौरपीति । अपिपदेनवृष्टिदायिनीति समुच्चिनोति ॥ ७ ॥ अस्यखंडस्यपूर्वसंगतिस्तुमनसासृष्टाआपश्चवरु
णश्चेत्यत्राम्नामकाःसर्वेदेवाःसृष्टाइत्युक्तं तन्महालक्ष्म्याआक्षिप्यतइति ॥ आपइति ॥ आपइतिनामदेवानांकथमेवभवेदिति
शेषः । प्रश्नस्यापरिहार्यत्वसूचनायसंहितायांदैर्घ्यपदेतदभावः । तत्रभगवतामहिदासेनोत्तरमुच्यते ॥ आपइति ॥ ब्रह्मादीना
मापइतिनामभवत्येवेत्यध्याहार्यं । तत्कथमित्यतउक्तं तदिदमिति । इदंमहदाख्यंयद्ब्रह्मतदापएवाम्नामकमेव । तवाम्नामक
त्वेतेषांतन्नामकत्वंकुतइत्यतउक्तमिदमिति । इदंमदाख्यंयद्ब्रह्मतदखिलस्यमूलमदोखिलंजन्ममूलंकार्यं । मूलत्वंचवृक्षमूलव

भा० । त्वंतरिक्षंचकर्मणः । तदीयस्यैवभोगार्थंजीवानांश्रुतिचारदं । अंतरिक्षंचविघ्नेशःसूर्यस्तत्कर्मसिद्धये । भूतानांज्योतिषेदाताद्यौ
रप्यन्नाद्यदायिनी ॥ ७ ॥

उप० । आपाइत्यापइतितदिदमापएवेदं वैमूलमदस्तूल

न्नजगदेकदेशत्वेनेतिभावेनोच्यते ॥ अयंपितेति ॥ ततश्चकिमित्यतःपितृत्वात्तन्नामपुत्राणांभवतीतिवक्तुंतदुपपादनाय यःपु
त्रःसपितृनामवान्इतिव्याप्तिरुच्यते ॥ यत्रहेति ॥ पुत्रस्ययत्रक्वच यत्किंचिन्नामभवतितत्पितुर्भवति । यदैवंपुत्रनामापिराजा
जयीत्यादिवत्पुत्रस्वामित्वेनपितुर्भवतितदाकिमुवक्तव्यं यत्रवायद्वानामपितुर्भवतितत्पुत्रस्यभवतीति । तन्नामपुरस्कारेणपुत्र
स्यप्रसिद्धिभाक्त्वादितिहेतोः । तदुक्तंतस्योक्तंभावेक्तः भगवन्नाम । इत्येतदापइत्येतत् । तेषांब्रह्मादीनांउक्तंनामभवतीत्यर्थः ।
तदिदमापएवेतिमदाख्यंब्रह्मपूर्णवस्तु आसम्यग्गुणैःपूर्णत्वादापइत्युच्यतेतन्मोचकत्वाच्चात्यंतरंगत्वेनस्वनामतेषांदत्तवानितश्चे
तिभावेनतदुपपादनपूर्वंपूर्णत्वमपिसोपपत्तिकमुच्यते एतद्ब्रह्मेत्यादिनासमग्रखंडेन ॥ एतत्पूर्णत्वात्स्वस्याप्नामकत्वंतत्पु
त्रत्वादन्येषांतन्नामकत्वमितित्रिद्वान्महिदासएवैतद्वक्ष्यमाणतयाबुद्धिस्थंस्वानुभवसिद्धंनियामकत्वादिकमप्याह ॥ किमिति ॥
आहंमामित्यत्र आअहमितिपदच्छेदः । ओमदित्यत्रापि आउमदितिपदानि । पिपीलिकामारभ्यदेवेभ्यआपर्यंतं । आव्या
प्तं मामहमावेदसम्यग्वेद । देवानपिमत्आ स्वस्वोत्तमक्रमेणमत्पर्यंतमाव्याप्तानावेद उ एव वेदैवमयिदेवाआश्रितास्तेषुचा
हंनियामकइतियावत् । एतदेव इतोमत्तःप्रदानाःप्रकृष्टपदादिप्रदानवंतः संतानादिप्रदानवंतो ज्ञानकर्मबलादिगुणप्रदान

उप० । मयंपितैतेपुत्रायत्रहक्वचपुत्रस्यतत्पितुर्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्यैत्येतत्तदुक्तंभवत्येतद्ब्रह्मसवैतद्विद्वानाहमहिदासऐतरेयआहंमांदेवेभ्योवे
दओमद्देवान्वेदेतःप्रदानाह्येतइतस्संभूताइति

वंतश्चेतोमत्तएवसंभृताःसम्यग्जीवधारणवंतःपूर्णामुक्ताआहेत्यन्वयः । किंचसएषसर्वभूतानांनिगरणात्संहरणाद्गिरिः चष्टइति चक्षुः श्रोतृत्वाच्छ्रोत्रं मंतृत्वान्मनः प्रणेतृत्वात्प्राणः उपलक्षणमेतत् । एवंसर्वगुणपूर्णश्च तमेवंगुणपूर्णत्वादखिलस्यगरणाच्च ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते । यएवंसर्वगुणपूर्णत्वात्सर्वसंहर्तृत्वाच्चब्रह्मगिरिशब्दवाच्यंवेद सद्विषंतंज्ञानभक्त्यादिस्वयोग्यगुणपूर्तिप्र तिबंधकंभ्रातृव्यंभ्रातृवत्सहस्थितंपाप्मानंपापपुरुषंकलयादिदैत्यंगिरतिनाशयति । कलिर्ममाराशुसुवाङ्मयैःशरैः । निकृत्तशी र्षोभगवन्मुखेरितैरितितात्पर्यनिर्णयोक्तरीत्यैवमुपासकस्यद्वेषीकल्यादिदैत्योरूपविशेषेणनश्यतीतिज्ञेयं । नकेवलमेतावत्किंत्व स्यैवमुपासकस्यद्विषन्द्वेष्टाभ्रातृव्यः भ्रातायथैकगेहेवर्तते यथाचयमलभ्रातैकस्मिन्मातृदेहेवर्तते तथैकदेहस्थःपाप्मापराभ वति तमःप्राप्तिलक्षणंपराभवंप्राप्नोति । पराचीनमवमंतमो भवतिप्राप्नोतीतिवा भवतेःप्राप्त्यर्थकत्वात् । ब्रह्मज्ञानिद्वेषिणोनि रयेपराभवोज्ञानिनस्तुपरमानंदप्राप्तिरित्यस्यसंभावनाय भगवतोद्वेषिनिरासकत्वादिमहिमांतरमुच्यते ॥ सएषइति ॥ सएष भगवान्सर्वस्यायोग्यजनस्यासनात्तमसिक्षेपणादसुःज्ञानिनांप्रकृष्टंसुखंयस्मात्सप्राणः । परमानंदप्रापकइतियावत् । स्वस्यानंदा भावेकथंतद्दानमित्यतश्चोक्तं ॥ प्राणइति ॥ प्रकृष्टंणंसुखंयस्यस्वरूपंसप्राणइत्यर्थः । निरयपरमानंदयोःसाधनमुच्यते ॥ स एषभूतिश्चेति ॥ सएषभगवान्भक्तानांज्ञानैश्वर्यादिभूतिप्रदत्वात्तद्रूपत्वाच्चभूतिनामाअभक्तानामज्ञानाद्यभूतिप्रदत्वादभूति

उप० । सएषगिरिश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राण स्तंब्रह्मगिरिरित्याचक्षतेगिरतिहवैद्विषंतंपाप्मानंभ्रातृव्यंपरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवति यएवंवेद । सएषोसुःसएषप्राणःसएषभूतिश्चाभूतिश्च

नामा । कुतइदंवैषम्यमित्यतउक्तंभूतिरिति । वाय्वादयोदेवास्तंभूतिःसुखज्ञानादिगुणप्रदश्चेत्युपासांचक्रिरेतस्माच्चतेऽखिलाः सुखसज्ज्ञानपूर्वसद्गुणैःयुताबभूवुः । देवानांतथोपासकत्वेउदाहरणमुक्तं ॥ तस्माद्धेति ॥ तस्मादेवकारणादेतर्हींदानीमपिदे वोत्तमःसुप्तःसुप्तस्थोवायुस्तंभूर्भूरित्येवभूतिप्रदोभूतिरूपइत्येवप्रश्वसिति श्वासरूपेणशंसति । यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायेनान्ये पितथोपासतइतिभावः । एवंदेवतोपासनंतद्भूतिकारणमित्युक्त्वा तद्विपरीतोपासनमसुराणांफलवैपरीत्येकारणमित्युच्यते ॥ अभूतिरिति ॥ असुरास्त्वभूतिर्भूत्यकारकःअभूतिरूपश्चेत्युपासांचक्रिरेतस्मात्तेपराबभूवुःज्ञानैश्वर्यादिहीनाः पराभूतास्तम स्यंधेचपेतुः । यएवंवेदसआत्मनापरमात्मप्रसादेनभवति । ज्ञानैश्वर्यादिसंपन्नोभवति । अस्यद्वेष्टाभ्रातृव्यःपाप्माचपराभवती त्यर्थः । इतःसंभूताएषगिरिरिति जीवनहेतुत्वंमोक्षहेतुत्वंसंहारकत्वंचोक्तं । तदुपपादयितुमुच्यते ॥ सएषमृत्युश्चेति ॥ स एषवायुनासहितोविष्णुरेवमृत्युर्मारकोऽमृतं मोक्षप्रदश्च संसारेमुक्तौचमृतिविरुद्धजीवनप्रदोवा । तदेतत्प्रमेयमृषिणोक्तं । अ पागर्वागंचतीत्यपाङ्अपानः प्रागूर्ध्वमंचतीतिप्राङ् प्राणश्चवायुः स्वधया आनंदरूपिणाहरिणागृभीतोनुगृहीतः । हृग्रहोर्भःछं दसीतिवचनात् । अपागर्वाक्पायूपस्थरूपाधःस्थाने प्राक् चक्षुःश्रोत्रमुखनासिकारूपोर्ध्वस्थानेचेतिजीवनहेतुः प्रवर्तकइतिया

उप० । तंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेबभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्तेहपराबभूवुर्भवत्यात्मनापरास्यद्वि षन्पाप्माभ्रातृव्योभवति यएवंवेदसएषमृत्युश्चैवामृतंचतदुक्तमृषिणाऽपाङ्प्राङेति

वत् । ननुमर्त्यैःशरीरैःसहस्थितस्यवायोर्मरणावश्यंभावेनकथमन्यत्रमृतिजीवनहेतुत्वमित्यतउक्तं अमर्त्यइति ॥ स्वधयागृही तइत्यनुवर्तते मर्त्यंनमर्त्यैर्नाशशिरस्कैर्देहैःसयोनिःसहस्थितोपिभगवदनुगृहीतत्वात् अमर्त्यएव देहाभिमानाभावेनतत्कृतोत्पत्ति मृतिविक्रियाशून्यत्वादज्ञानलोपाभावाच्चेतिभावः । कैमुत्येनवायोरमृतत्वमुच्यते ॥ ताशश्वंतेति ॥ तौवायुतद्देहौशश्वंतौश श्वद्विद्यमानौ । देहानांशश्वद्विद्यमानत्वंमोक्षपर्यंतमेवनतुनिरवधिकमितिभावेनोक्तंविषूचीनेत्यादि । विष्वगंचतइतिविषूची विषूचीनौहरिपंचभूतलक्षणनानागम्याविवितियावत् । किंचवियंतावियंतौविरुद्धगमनौ । ऊर्ध्वगमनंवायोःशरीराणामधःक्षिप्तौ पातइतिभावः । तत्रज्ञापकमुक्तंन्यन्यमिति । अन्यंशरीरंनिचिक्युर्ददृशुरन्यंवायुंनददृशुरित्यर्थः । प्रथमपादमनूद्यतात्पर्यमु च्यते ॥ अपानेनेति ॥ स्वधयेत्यध्याहार्यं । अपानेनेति सहयोगेतृतीया हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । यस्मादपानेनसहप्राणःस्व धयापरमात्मनायतो नियत स्तस्मान्नपराग्भवति शरीरान्निर्गच्छति जीवनकरएववर्ततइतियावत् । द्वितीयपादमनूद्यस्व धयेत्यन्वेतिजात्येकवचनमितिभावेनार्थउच्यते ॥ एतेनहीति ॥ इदंसर्वंदेहजातमेतेनभगवदनुग्रहेणामर्त्येनवायुनासयोनिस हस्थितं तस्यैवविवरणं मर्त्यानिहीति ॥ ताश्वशंतेत्यर्धमनूद्यान्यंनिचिक्युरित्यस्यार्थउच्यते ॥ निचिन्वंतिहैवेति ॥ अस्यो पयोगउच्यतेअमृतैवैषादेवतेति । यदादेहाअपिशाश्वतास्तदैषादेवताअमृतेति किमुवाच्यमित्यर्थः । सएषमृत्युश्चैवामृतंचेत्या

उप० । स्वधयागृभीतइत्यपानेनह्ययंयतःप्राणोनपराङ्भवत्यमर्त्योमर्त्येनासयोनिरित्येतेनहीदंसर्वंसयोनिमर्त्यानिहीमानिशरीराणीँ३ अमृतै षादेवताताशश्वंताविषूचीनावियंतान्यन्यंचिक्युर्ननिचिक्युरन्यमिति निचिन्वंतिहैवेमानिशरीराणीँ३

देःफलमुच्यते ॥ अमृतइति ॥ यएवंभगवत्प्रसादेनामृतत्वादिगुणयुक्तंवायुंवेदसोमृतोमुक्तःसन्नमुष्मिन्लोकेविष्णुलोकेसंभ वतिवसति । मुक्तेभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योमुक्तएवदद्दशे दृश्यतइति ॥ ८ ॥ आपाइत्यापइत्यनयोःपौनरुक्त्यप्रतीतेःसाध्याहारंप्र श्नपरिहारविषयतयाव्याचष्टे ॥ आपइत्येवदेवानामिति ॥ तदिदंब्रह्मापएवेतिप्रकृताद्भिर्ब्रह्मणोऽभेदप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ इद मिति ॥ इदंवैमूलमित्यादेरर्थस्तन्मूलमिति । अयंपितेतिपुनरुक्तमित्यतस्तद्व्याकुर्वन्नुपयोगमाह ॥ पितेति ॥ इदंवैमूलमित्यु क्तंमूलत्वंचनवृक्षमूलवज्जगदेकदेशत्वेनेतिभावेनायंपितेत्यादिप्रवृत्तमितिभावः । वृक्षमूलवत्किंनस्यादित्यतआह ॥ स्वतंत्रत्वा दिति ॥ इत्येतत्तदुक्तंभवतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ पितृत्वादिति ॥ एतेनेतिशब्दउक्तपितृत्वहेतुपरामर्शकः । तदुक्तं तस्यहरेर्नाम इत्येतदापइत्येतत्तेषांदेवानामुक्तंनामभवेदिति व्याख्यातंभवति । यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्युक्तव्याप्तेरुदाहरणमाह ॥ यथेति ॥

उप० । अमृतैवैषादेवतामृतोहवाअमुष्मिँल्लोकेसंभवत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योदद्दशेयएवंवेदयएवंवेद ॥ ८ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेप्रथमोध्यायः ॥

भा० । आपइत्येवदेवानांब्रह्मादीनांकथंभवेत् । नामेत्यपृच्छल्लक्ष्मीस्तंमहिदासजनार्दनं । आपइत्येवनामैषांभवतीत्याहसप्रभुः । इदंमदारूयंयद्ब्रह्मापइत्यभिधीयते । आपूर्णत्वाद्गुणैःसर्वैस्तन्मूलमखिलस्यच । तूलभूतंतदन्यत्तुपिताह्येषजनार्दनः । पुत्राब्रह्मादयःसर्वेनैवायंवृक्षमूलवत् । स्वतंत्रत्वाज्जगन्नाथःपितृत्वात्परमेशितुः । तन्नामापइतिह्येतद्ब्रह्मरुद्रादिनांभवेत् । यथायदवइत्येवरघवःकुरवस्तथा ।

कैमुत्यन्यायसूचकस्य यत्रहक्कचपुत्रस्येत्यस्याप्युदाहरणमाह ॥ पुत्रनामेति ॥ तत्तंत्रत्वादित्यनेनतदधीनत्वादर्थवदितिन्यायं सूचयति । पुत्रस्यपितृनामवत्त्वेलोकेव्यवहारसांकर्यंस्यात् । तथादेवानामपिअन्नामकत्वेतत्स्यादित्यतआह ॥ तथापीति ॥ व्यवहारव्यवस्थितिर्नामव्यवस्थितिः । प्रवृत्तिनिमित्तंयत्रमुख्यंतत्रतस्यबहुव्यवहारोन्यत्राल्पइतिप्रकरणपर्यालोचनयापिमुख्यत्वाद्यनुसंधानेननामव्यवस्थेतिभावः । यद्वादेवानामन्नामकत्वेब्रह्मरुद्रादिनामपर्यायत्वंस्यादित्यतआह ॥ तथापीति ॥ ब्रह्मादिनाम्नांतत्तन्मात्रवर्तित्वेनासाधारण्येनमुख्यत्वं समुदायनाम्नस्त्वमुख्यत्वमितिव्यवहाराणांनाम्नामपर्यायतयाव्यवस्थितिरिति । उक्तमेवविवृणोति ॥ आपइत्येवेति ॥ अन्यानि ब्रह्मेत्यादीनि । पृथग्देवेभ्यः । नन्वस्मान्नइवब्रह्मादिनाम्नामपिभगवन्नामत्वात्सर्वेष्वपिदेवेषुतत्प्रयोगप्रसंगस्तथाचव्यवहारसांकर्यंस्यादित्यतआह ॥ तथापीति ॥ यन्नामयस्यविशेषतोदत्तंतत्तत्रमुख्यमितिमुख्ययावृत्त्येत्यर्थः । तद्विवृणोति ॥ आपइत्येवदेवानामिति ॥ ननुदेवानांपितृनामकत्वेनारायणादिनामवत्त्वमपिस्यादित्यतआह ॥ नारायणादीति ॥ इत्येतद्धस्मवैतद्विद्वानित्येतद्व्याचष्टे ॥ एवंसभगवानिति ॥ आहंमांदेवेभ्यइत्यत्र आअहमितिविभज्यआइत्यस्यार्थंत्रयमाह ॥ देवपर्यंतमिति ॥ देवेभ्यःआ पर्यंतं आव्याप्ति । मावेदसम्यक्सदावेदेत्यर्थः ।

भा० । पुत्रनामपितुश्चस्यात्तत्तंत्रत्वात्सुतस्यहि । यथापितामहाद्योश्चपितरोनामकीर्तिताः । तथापिमुख्ययावृत्त्या व्यवहारव्यवस्थितिः । आपइत्येवदेवानांसर्वेषांप्रददौहरिः । स्वकीयमेवमन्यानिपृथक्पृथगदात्प्रभुः । नारायणादिनामानिददौनान्यस्यकेशवः । एवंसभगवान्विष्णुर्महिदासाभिधःप्रभुः । जानन्नित्योदितज्ञानादाहदेवीमिदंवचः । देवपर्यंतमाव्याप्तिंवेदाहंममसर्वदा । मत्पर्यंतंतथाव्याप्तिंदेवानामपिसर्वशः ।

तात्पर्यमाह ॥ **मयिदेवाइति** ॥ इतःप्रदानाइत्येतद्व्याचष्टे ॥ **मयैतानीति** ॥ कैमुत्यपरत्वेनप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ **सत्ताद्याअपीति** ॥ सत्ताद्याः स्वरूपसत्तातद्विषयप्रतीतिप्रवृत्तयोपि मदाज्ञया पदानिमयाप्रदत्तानीतिकिमुवाच्यमित्यर्थः । सत्ताद्याअपिमदाज्ञयाज्ञानकर्मबलेहाद्यामदत्ताइतिकिंवदइतियोज्यं । ईहेच्छाज्ञानभक्त्यादिविषयिणी । इतःसंभृताइत्यस्यार्थः ॥ **संभृताइति** ॥ सएषगिरिरित्यादिव्याचष्टे ॥ **सएषइति** ॥ गरणदर्शनश्रोतृत्वादिकंसर्वसाधारणमित्यतःसर्वभूतानांगरणात्सर्वभूतानांदर्शनात्सर्वश्रोतृत्वतइत्यादि । तंब्रह्मगिरिरित्येतद्व्याचष्टे ॥ **तमेनमिति** ॥ गिरतिहवाइत्यादिफलवाक्यंव्याचष्टे ॥ **यएवमिति** ॥ जगन्मूलत्व तत्संहारकत्वादेःप्रकृतत्वात्तल्लब्धार्थपरामर्शायशाश्वतमित्युक्तं । निरयगो नित्यनिरयगः । सएषोसुरित्यादिव्याचष्टे ॥ **असनादित्यादिना** ॥ असनान्निरसनात्संहरणात्तमसिक्षेपणाद्वा । असुक्षेपणइतिधातोः । सर्वस्ययोग्यस्यप्रकृष्टमानंदंरूपयतिनिरूपयतीतिप्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणइत्यर्थः । प्रकृष्टानंदस्वरूपत्वादितिवा । ज्ञानैश्वर्यादिभूतिदइत्युप

भा० । मयिदेवास्तेषुचाहमितिविद्धिवराननें । मयैतानिप्रदत्तानिपदानिब्रह्मपूर्वकाः । अधितिष्ठंतिसत्ताद्याअप्येतेषांमदाज्ञया । ज्ञानकर्मबलेहाद्यामदत्ताइतिकिंवदे । संभृतामत्तएवैतेसएषभगवान्गिरिः । गरणात्सर्वभूतानांचक्षुर्नामास्यदर्शनात् । सर्वश्रोतृत्वतःश्रोत्रंमनोमंतृत्वहेतुतः । प्राणनामाप्रणेतृत्वात्तमेनंगुणपूर्तितः । गरणाच्चाखिलस्यास्यप्राहुर्ब्रह्मगिरिंप्रभुं । यएवंवेदतंविष्णुमापरोक्ष्येणशाश्वतं । गिरत्येवाखिलंपापंभ्रातृवत्सहसंस्थितं । पराभवतिपाप्मास्यद्वेष्टानिरयगःसदा । असनाद्भगवान्सोसुःसर्वस्यापिजनार्दनः । प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणइत्यभिधीयते । सएषभूतिनामापिज्ञानैश्वर्यादिभूतिदः ।

लक्षणं भूतिरूपइतिचग्राह्यं । भूतिदंभूतिरूपिणमितिवक्ष्यमाणत्वात् । तंभूतिरितिदेवाइत्युपलक्षणं । सएषप्राणइत्युक्तरीत्यासुखप्रदस्तत्पूर्णश्चेतिचोपासांचक्रिरेइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ सुखज्ञानादीति ॥ तस्माद्धाप्येतर्हीत्यत्रश्रूयमाणंतस्मादितिपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेतीतिभावेनपूर्वसंबंधितयाव्याचष्टे ॥ तस्माचतेखिलाइति ॥ ननुदेवानांभूतिरित्युपासकत्वेकथं सुप्तस्यभूर्भूरितिश्वासकर्तृत्वंज्ञापकमित्यतस्तस्माद्धाप्येतर्हीतिवाक्यंव्याचष्टे ॥ देवानामिति ॥ तस्मादेवेत्यत्राप्यन्वेति । ननु तथापिभूतिरित्युपासकत्वेभूरितिशंसनंकथंज्ञापकमित्यतउक्तंभूःशब्दार्थइति । भूतिरित्येवभूःशब्दस्यार्थइत्यर्थः । अभूरित्यसुरा इत्येतद्याचष्टे ॥ वैपरीत्येनेति ॥ किंतद्देवतोपासनावैपरीत्यमसुरोपासायामित्यतःअभूतिरित्यस्यार्थमाह ॥ अभूतिकारक इति ॥ भूत्यकारकइत्यर्थः । विष्णुःस्वोपासकानामभूतिमेवकरोतीतिवा ॥ अर्थांतरमाह ॥ ऐश्वर्यादीति ॥ पराबभूवुरित्यस्यप्रतिपदंतस्मात्पराभूताइति । तद्द्वेधाविवृणोति ॥ ज्ञानेति ॥ यएवंवेदसभवत्यात्मनेतिफलवाक्यंव्याचष्टे ॥ यएवमिति ॥ भावाभावमिति ॥ देवानांभावमैश्वर्यादिशुभं दैत्यानामभावमशुभं सद्भाववाचकाःशब्दाःसर्वेतेशुभवाचकाइतिवचनात् ।

भा० । अज्ञानादिप्रदातृत्वात्सएवाभूतिनामकः । सुखज्ञानादिगुणदंपूर्णसर्वगुणैःप्रभुं । उपासतेतंवाय्वाद्यादेवास्तस्माचतेखिलाः । बभूवुःसुखसज्ज्ञानपूर्वैःसर्वगुणैर्युताः । देवानामपिसर्वेषांप्रधानोद्यापिमारुतः । स्थित्वासुप्तेषुविष्णुंतंभूर्भूरित्येवशंसति । भूःशब्दार्थोभूतिरितिवैपरीत्येनचासुराः । अभूतिकारकोस्माकमैश्वर्यादिगुणोज्झितः । इत्येवोपासतेतस्मात्पराभूताश्चसर्वशः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्हीनाःपेतुरंधंतमस्यथ । यएवंवेदतंविष्णुंभूतिदंभूतिरूपिणं । भावाभावंचदेवानांदैत्यानांचैवमेवतु ।

आत्मनापरमात्मनाप्रसन्नेनेतिधर्मिप्राधान्यविवक्षयोक्तमितिभावेनधर्मप्राधान्यविवक्षयापरात्मनःप्रसादादित्युक्तं । आत्मनेत्यस्यपाप्मेत्युत्तरेणाप्यन्वयः । तद्व्याचष्टे ॥ **तस्यपरात्मनःप्रसादात्तस्यपाप्माचेति** ॥ सएषमृत्युश्चैवामृतंचेत्यत्रैषउपासकोदेहतोमृत्युग्रस्तःस्वरूपतस्त्वमृतइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **सएषभगवानिति** ॥ अमृतमित्यस्यमृतिविरुद्धजीवनकरइत्यर्थांतरमाह ॥ **सएवेति** ॥ मंत्रेणैकार्थत्वसिद्धयेजीवनप्रदत्वंमृत्युत्वंचोपपादयति ॥ **यदापानेनेत्यादिना.** ॥ नकेवलंलिंगभंगलक्षणमुक्तिप्रदः किंतुमुक्तौजीवनप्रदश्चेतिभावेनामृतमित्येतद्व्याचष्टे ॥ **मुक्तानामपीति** ॥ नकेवलंसंसारिणांमुक्तानामपीतिवा । प्राणादेवेत्येवकारेणतत्वदेवानांनियामकत्वमात्रंजीवनंतुप्राणादेवेतिद्योतयति । तत्र मुक्तावपि जनार्दनःप्राणाधारः प्राणस्यप्राणधारकोजीवनकरइतियावत् । अपाङ्प्राङेतीतिमंत्रपादंव्याचष्टे ॥ **अर्वागिति** ॥ तत्रापाङ्प्राङित्यस्यार्थःअर्वाक्प्राक्चेति । सार्वकालिकोलडितिभावेनसदागच्छेदित्युक्तं । अपाङ्अपानःप्राङ्प्राणईत्यर्थांतरमभिप्रेत्यतयोःप्रतिपदंवायुरिति । स्वधयागृभीतइत्यस्यार्थः आनंदरूपिणेति । अपानेनह्ययंयतःप्राणोनपराग्भवतीत्यस्यार्थमाह ॥ **प्राणोपानेनेति** ॥ एतेनापा

भा० । ज्ञानैश्वर्यादिभिःसोपिभवेत्तस्यपरात्मनः । प्रसादात्तस्यपाप्माचपराभवतिसर्वशः । सएषभगवान्विष्णुर्मृत्युदोमोक्षदस्तथा । सएवजीवनकरोयदापानेनसंयुतं । प्राणंनियमयत्यस्मिञ्छरीरेपुरुषोत्तमः । शरीराद्बहिरेतौतुयदानिःसारयत्यजः । तदामृत्युप्रदश्चायंमुक्तानामपिजीवनं । प्राणादेवहितत्रापिप्राणाधारोजनार्दनः । अर्वाक्प्राक्चसदागच्छेत्वायुरानंदरूपिणा । अनेनैवगृहीतोहिप्राणोपानेनसंयुतः । अनेनहरिणायस्मान्नियतोनपराग्भवेत् ।

ऐतरेय. नेनेतिसहयोगेतृतीया । स्वधयेत्यनुवृत्तस्ययतइत्यनेनसंबंधः । तस्यचनियतइत्यर्थः । हिशब्दस्ययस्मादित्यर्थइत्युक्तंभवति । ताम्रपर्णी.

॥ ३० ॥ अमर्त्योमर्त्येनासयोनिरित्यादिव्याचष्टे ॥ अमर्त्यइति ॥ देहैःसहस्थितोपिवायुस्तत्प्रसादेनाभिमानशून्यत्वादमर्त्यइत्यर्थः । अ २ । १ । ८

नेनमंत्रेणस्वधयागृभीतइत्येतदमर्त्योमर्तेनेत्यत्रापिसंबध्यतइतिभावेनोपनिषद्येतेनहीत्युक्तमित्युक्तंभवति । ताशश्वंतेत्येतद्वायो
रमृतत्वेकैमुत्यन्यायपरमितिभावेनव्याचष्टे ॥ अनित्याअपीति ॥ तर्हिमोक्षायोगइत्यतोविषूचीनेत्यादिलब्धंसमाधानमाह ॥
आविमोक्षतइति ॥ प्रलयेऽभावात्कथमेतदित्यतउक्तं ॥ स्थूलसूक्ष्मेति ॥ विषूचीनेत्येतद्व्याचष्टे ॥ नानेति ॥ नानागम्या
वित्यर्थः । तद्विवृणोति ॥ वायुरिति ॥ पंचत्वंपंचभूतलक्षणकारणात्मकत्वं । ननुतद्देहस्यसत्वगुणकार्यत्वात्कथंभौतिकत्व
मितिचेत् । भौतिकेनतुसत्वेनगूढंब्रह्मणआंडजमितितृतीयस्कंधतात्पर्योक्तरीत्या अद्भ्यःसंभूतःपृथिव्यैरसाच्चेत्यादिश्रुत्युक्तरी
त्याचांडजरूपविवक्षयैवमुक्तिसंभवात् । बहिर्गतरूपाणांशरीरस्यतुकथमित्यतःप्रकारांतरमाह ॥ जडामिति ॥ अतएवस्थूल
सूक्ष्मविभागेनेत्यस्यस्थूलमंडजंसूक्ष्मंमहदाद्यंतर्गतमित्यर्थः । सूक्ष्माणिमहदादीनिस्थूलान्यंडादिकानिचेत्यादेः । यद्वा ततोमह
त्तत्वतनूर्विरिंचःस्थूलात्मनैवाजनीत्युक्तरीत्यास्थूलात्मनासृष्टंमहदाद्यंतर्गतंस्थूलंसूक्ष्मतयासृष्टंसूत्रपुरुषादिनामकंसूक्ष्ममित्यर्थः । ॥ ३० ॥

भा० । अमर्त्यस्तत्प्रसादेनवायुर्देहैःसहस्थितः । अनित्याअपिदेहास्तेशश्वत्संत्याविमोक्षतः । स्थूलसूक्ष्मविभागेनकिमुवायुर्जगत्प्रभुः ।
नानागतीतुतावेतौवायुःप्राप्नोतिकेशवं । शरीरंतुविनष्टंस्यात्पंचत्वमुपगच्छति । जडंतज्जडतामेतिचेतनावायुदेवता । चेतनेशंहरिंयाति

यद्वा स्थूलंबाह्यं सूक्ष्मंलिंगशरीरमितिज्ञेयं । वियंतेत्येतद्व्याचष्टे ॥ विरूढेति ॥ ननुस्रष्टुस्तुग्रासभूतस्तुदेहस्तत्रलयंव्रजे
दितिवचनात्कथमधःक्षितौदेहस्यपातइतिचेन्न । क्षितिशब्देनस्वनाशस्थानस्योर्ध्वगमनशब्देनतत्तदधस्त्यागस्यविवक्षितत्वात् ।
क्षिनिवासगत्योरितिधातोः । न्याअन्यमित्येतद्व्याचष्टे ॥ दृश्यतइति ॥ एतेनानित्याअपिदेहास्तइत्यारभ्य दृश्यतेतच्छरीरंचे
त्यंतमुक्तंप्रमेयंसर्वजीवसाधारणं ताशश्वंतेतिवायोःविशेषउच्यतइतिनिरस्तं । वायोःसूक्ष्मदृष्टरूपाणांतत्वाभिमानिरूपाणामंडां
तर्जातमूलरूपाणांचाप्रलयमवस्थानांगीकारादितरदेवादिरूपाणांअंडांतःब्रह्मकश्यपादिसृष्टानांदैनंदिनप्रलयादौविनाशांगीका
रात् । प्रतिदिनंरोचनाद्यात्मनाजननेपिनतेषांनाशः । किंतुदैनंदिनप्रलयेपिसत्यादौपृथगवस्थानंवा ब्रह्मसृष्टमनूनांभगवत्सृष्टै
कीभाववत्मूलरूपेणसंश्लेषोवेत्युपपत्तेः । अतएवमहाप्रलयएवतच्छरीराणांतस्यचनानागतित्वविरुद्धगतित्वाद्यभ्युपगमेनतद्वि
षयेपीतरवैलक्षण्यमितिज्ञेयं । यद्वा सएषमृत्युश्चैवामृतंचेत्यत्र शरीराद्बहिरेतौतुयदानिःसारयत्यजः ॥ तदामृत्युप्रदश्चायमि
तिसर्वजीवशरीरेभ्योनिर्गमनमुक्तंतेनजीववत्तस्यापिमर्त्यत्वमितिशंकानिवारणायामर्त्योमर्त्येनेत्यादिमंत्रशेषप्रवृत्तिः । तद्विवर
णमेतेनहीदमिति । व्याख्यान ममर्त्यस्तत्प्रसादेनेत्यादि । अनंतैर्जीवदेहैःसहस्थितोपिभगवत्प्रसादेनामर्त्यएवतन्नाशेनविक्रि
याशून्यत्वादितिभावः । वायोरमृतत्वंकैमुत्येनोच्यते ॥ ताशश्वंतेति ॥ तद्व्याख्यानमनित्याअपीति । यदाशरीराणांप्रवाह
तोनित्यत्वंतदाजगत्प्रभुस्तन्नियामकोवायुर्नित्यइतिकिमुवक्तव्यं । अनित्यत्वेशरीरप्रवाहनिर्वाहकत्वायोगादितिभावः । मृत्युश्चै

 भा० । विरुद्धगमनौचतौ । ऊर्ध्वंगच्छतिदेवःसदेहोधःपततिक्षितौ । दृश्यतेतच्छरीरंचाप्यदृश्यावायुदेवता ।

वामृतंचेत्यत्रप्राणिशरीरेभ्यःप्राणापानाख्यरूपद्वयस्यनिःसरणमुक्तं । तत्रप्रमाणं विषूचीनेत्यादि ॥ तद्याख्यानं नानागती इत्यादि ॥ शरीरं प्राणिदेहः । पंचत्वमित्यस्यविवरणं जडमित्यादि ॥ अमृतोहवाइत्यादिफलवाक्यंविवृणोति ॥ यएव मित्यादिना ॥ एषपंथाइत्यादिवाक्यं ब्रह्मजिज्ञास्यं तस्यनिर्दोषगुणपूर्णत्वेनविषयत्वात् । स्वप्राप्तिहेतुतयाप्रयोजकत्वादित्येवंपरतयाप्रमाणेनव्याख्यातं । अधुनाप्रकारांतरेणानुपपत्तिपरिहारकतयास्ववाक्येनव्याक्रियते । तथाहि यदुक्तंनारायणस्यजगज्जन्मादिकारणत्वमुखानंतगुणपूर्णत्वं । तदयुक्तं । वासुदेवस्यमोचकत्वात्संकर्षणस्यसंहारकत्वात्प्रद्युम्नस्यस्त्रष्टृत्वादनिरुद्धस्य स्थापकत्वादित्यतस्तदेववाक्यंनारायणस्यवासुदेवाद्यैक्यपरतयाव्याचष्टे ॥ ब्रह्मपंथाइति ॥ प्रकृतस्यब्रह्मशब्दवाच्यतयाऽनंतगुणपूर्णस्यनारायणस्यवासुदेवाद्याश्चतस्रोमूर्तयःब्रह्मपंथाइत्यस्मन्निर्देशक्रमेणोक्ताइत्यर्थः । वानात्सूतेर्देवनाद्वासुदेवइत्याद्युक्तगुणपूर्णत्वाद्ब्रह्मवासुदेवः । शरीरेभ्यःसम्यक्कर्षणेनप्रलयेस्वोदरप्राप्तिहेतुत्वात्पंथाःसंकर्षणः । प्रकृष्टतयाद्युतिमेयत्वंहिप्रद्युम्नपदप्रवृत्तिनिमित्तं । सत्वेनप्रकृष्टतयावगम्यतइतिसत्यं यातेरवगत्यर्थत्वात्प्रद्युम्नइत्येकोर्थः । प्रकर्षेणसृष्ट्याजगतोद्योतकःप्रद्युम्नः । सद्भावंयापयतीतिसत्यमितिवाएकोर्थः । अन्नपानादिकर्तृत्वाद्रक्षणायप्राप्तोपद्रवज्ञातृत्वात्तल्लयकर्तृत्वाच्चानिरुद्धःकर्मकर्तृत्वात्कर्ममातृतइतिह्युक्तं । मानंज्ञानंलयश्चेतिवचनाच्च । प्राप्तविरोधपरिहारेणस्थापकोह्यनिरुद्धइतिभावः । तथाचमूले ए

भा० । यएवंवेदतंवायुममृतंसर्वनायकं । पूर्णानंदंनहरिणागृहीतंतद्ब्रशंसदा । समुक्तोलोकमाप्नोतिविष्णोर्मुक्तैश्चदृश्यतेइतिच । ब्रह्म । पंथां । सत्यं । कर्मेतितस्यनारायणस्यवासुदेवाद्याःक्रमेणचतस्रोमूर्तयः । ॥ ३१ ॥

षनारायणएवपंथाःसंकर्षणः । एतन्नारायणाख्यंपरंब्रह्मैवकर्मानिरुद्धइत्यादियोजना । तथाचवासुदेवादीनांतदत्यंताभिन्नत्वा न्नोक्तविरोधइतिमूलार्थइतिज्ञेयं । यद्वाननूपक्रमेनारायणस्यजिज्ञास्यतयाप्रस्तुतस्यखंडत्रयेप्रतिपादनादतएवभाष्योदाहृतप्रमा णेतृतीयखंडांते एवंनारायणंजानन्सर्वलोकैककारणमित्युक्तत्वात्पंचमेच । तस्माच्छ्रुत्वापरंब्रह्मदेवानारायणाभिधमितिप्रमा णानुसारेणतंदेवाःप्राणयंतेतिप्रकृतनारायणपरामर्शात् । षष्ठेचतस्यनारायणस्यैवसर्ववेदात्मिकाहिवागितिप्रमाणानुसारेण तस्य वाक्कंतिरितिनारायणपरामर्शात्कथंमध्येचतुर्थखंडेतंप्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषमित्यत्र तमिमंप्रथमज्ञानिपुरुषंचतुराननं । वा सुदेवात्मकंब्रह्मेतिप्रमाणानुसारेणवासुदेवस्यप्रतिपाद्यत्वमुपक्रमेप्रस्तुतत्वात्कथंचोत्तरत्रप्रज्ञामयोमृतमयोदेवतामयइत्यादावनि रुद्धादिरूपाणांप्रसक्तिरित्यतआह ॥ **ब्रह्मपंथाइति** ॥ एषपंथाइत्युपक्रमेब्रह्मपंथाइत्यादिपदैर्नारायणस्यवासुदेवाद्याश्चतस्रोमू र्तयःप्रस्तुताअतःसंगतिवशात्तासामपिनिरूपणंयुक्तमेवेतिभावः । द्वितीयखंडे नासिकायैविनतमिवेत्येतन्निहितश्चैवतल्लोकोना सिकायांनतस्थलइतिव्याख्यातं । तदविस्पष्टं । नासिकारंध्रसमीपेनतस्थलाभावादिवेतिचनव्याख्यातमतःस्ववचनेनविवृणोति ॥ **नासिकायामिति** ॥ उपमार्थेतथाल्पत्वेपीवशब्दःप्रयुज्यतइतिवचनात्किंचिन्नतमित्युक्तं । अध्यात्मंनासिकायांयन्नेत्रयोर्मध्ये किंचिन्नतंस्थानं तदधिदैवंद्युलोकेयत्सूर्यलोकस्यस्थानंतद्वदाचरितंसूर्यलोकस्थानीयंतत्प्रतिनिधिंविद्यात् । अत्रापिसूर्यलोकोनि हितइतियावत् । ननुयथापृथिवीतथेत्यादौतथेतिव्यर्थं । यथामहानसइत्यादिवद्यथापृथिवीत्येतावतापूर्णत्वादित्यतआह ॥ त

भा० । नासिकायांयन्नेत्रयोर्मध्येविनतमिवकिंचिन्नतस्थानंतत्सूर्यलोकस्थानीयंविद्यात् ।

थेतिनिर्णयइति ॥ यथेत्युक्तथैवलोकप्रयोगमहिम्नातथेत्यर्थस्यसिद्धत्वेपिसिद्धेसत्यारंभोनियमार्थइतिन्यायेनपुनःस्पष्टोक्तिर्यथा पृथिवीतथैवनात्रसंशयःइतिनिर्णयज्ञापिकेत्यर्थः । तृतीयखंडे सइरामयइतिवाक्यं सइरामयः । इच्छानंदप्रभूतत्वादितिव्याख्यातं इरामयाइतिदीर्घस्यकागतिरित्यतआह ॥ इरामयाइतिदैर्घ्यमवधारणार्थमिति ॥ सएवेरामयइतिवा सइरामय एवेतिवावधारणार्थइत्यर्थः । दैर्घ्यस्यावधारणार्थत्वेऽभिधानमाह ॥ दैर्घ्यमिति ॥ प्रकृतेदैर्घ्य मापाइत्यादौप्लुतं वंगावगधाइत्यादौबिंदु रन्यत्रहिंकारइतियोज्यं । चतुर्थेखंडेब्रह्माहैवत३ईइत्यत्र । ताः ई इतिपदच्छेदप्रतीतेरनूद्यविवक्षितंपदंदर्शयति ॥ ब्रह्माहैवेति ॥ ननुतत्औइतिस्थितेत्यदाद्यत्वेपररूपत्वेचनपुंसकाच्चेतिशीभावेत ई इतिस्थितेअवधारणार्थेप्लुतेत३ ई इतिस्थितेगुणेतेइतिरूपंसिद्ध्यतीतिवस्तुगतिः । त ई । इतिस्वरयोर्विभागेनोक्तौकिंकारणमित्यतःक्रमेणोदाहरणपूर्वविभागप्रयोजनमाह ॥ देशतइति ॥ उदरदेशेवर्तते हृदयदेशेवर्ततेइतिदेशतः । रामस्त्रेतायांकृष्णोद्वापरइतिकालतः । व्यासःजटाकमंडल्वादिमान् कृष्णश्चक्रशंखादिमानितिविशेषणपदार्थात् । ज्ञानार्थंव्यासः शत्रुसंहारार्थंकृष्णइत्यर्थात्प्रयोजनात् । रामोमहाबलो भार्गवोल्पबलइतिबलतः । गुणतस्तदतिरिक्तगुणतः । स्वरूपतोमत्स्याद्याकारतः । परिमाणतोवायत्रभेदोनास्ति । इंद्रार्जुना

भा० । तथेतिनिर्णयः । ईरामयाइतिदैर्घ्यमवधारणार्थं । दैर्घ्यंप्लुतंचहिंकारोबिंदुरप्यवधारणइतिशब्दनिर्णये । ब्रह्माहैवता३ईते । देशतःकालतोर्थाच्चबलतोगुणतस्तथा । स्वरूपतोपिनैवस्याद्भेदोत्यल्पोपियत्रहि । केवलैश्वर्ययोगेनयत्रसंख्याद्विवद्भवेत् । स्वरस्पर्शविभागेनतत्रोक्तिः स्याद्विभक्तिषु । ॥ ३२ ॥

दिष्विवात्यल्पोभेदोविशेषोपिनास्ति । किंतुकेवलैश्वर्याख्येनयोगेनघटकेनयत्रसंख्याद्विवत्द्वयोरिवतत्रतस्येवेतिसप्तम्यर्थेवतिः वस्तुतोभिन्नयोर्द्वयोरिवभवेत् । तत्रविषयेविभक्तिषुस्वरस्पर्शविभागेन क्वचित्स्वरयोः क्वचित्स्पर्शयोः क्वचित्स्वरस्पर्शयोर्विभा गेनासंहिततयोक्तिःस्यादित्यर्थः । केवलैश्वर्ययोगेनयत्रद्वित्वादिसंख्याभवेदितिसामान्येनोक्तंतस्योदाहरणमाह ॥ अचिंत्यादि ति ॥ एतद्यथास्पष्टंतथोच्यते विष्णुरेकोभेदरहितोप्यचिंत्यादैश्वर्यादेवबहुरूपवान्आत्मानंप्रकाशयेदित्यर्थः । यद्वास्वार्थेणिच् प्रकाशतइत्यर्थः । तथैश्वर्यादितिक्वचित्पाठः । तत्राचिंत्यैश्वर्यादेवविष्णुरेकोपिबहुरूपवान्तथाभिन्नमिवस्वात्मानंप्रकाशयेदिति योज्यं । ननुयत्तुयुक्त्याविरुध्येततदीशकृतमेवहीत्युक्तत्वात् कोत्रयुक्तिविरोधोयेनाचिंत्यत्वसमाधानमभेदेपींद्रार्जुनयोरिवविशे षसंभवादित्यतआह ॥ यतइति ॥ यतोविष्णुःसर्वत्ररूपादिष्विंद्रार्जुनादिवद्विशेषरहितः । ततोचिंत्यैश्वर्यादेवबहुरूपवानिति योज्यं । सर्वत्रेत्युक्तमेवविशदयति ॥ नविशेषइति ॥ नैश्वर्यइत्यादौविशेषइत्यनुवर्तते । इंद्रार्जुनयोरभेदेपि सर्वेगुणाआ वृतामानुषत्वइत्युक्तरीत्यास्त्यैवैश्वर्यादौविशेषः । अंशिनोशेषसंधानमत्यल्पस्यापिविद्यते । भुविजातेनचांशेनसुखदुःखादित द्वतं ॥ अनुभूयतेविशेषस्तुकश्चिदीशकृतोभवेत् ॥ इत्युक्तरीत्यानुसंधानादावस्त्येवविशेषो नात्रतथेत्याशयेनप्रमाणोदाहरण स्योपयोगमाह ॥ इत्यादिशब्दनिर्णयइति ॥ अत्यभिन्ने विशेषरहितेपिवस्तुनि द्विवचनंव्यवहारमात्रंनतुतंतुपटावित्यत्रेवभे

भा० । अचिंत्यात्तुतथैश्वर्यादेकोपिबहुरूपवान् । प्रकाशयेद्यतोविष्णुःसर्वत्राप्यविशेषवान् । नविशेषोहिरूपाणांमत्स्यादीनांकथंचन । नैश्वर्येनबलेचैवनानंदादिगुणेष्वपीत्यादिशब्दनिर्णयवचनात्द्विवचनमत्रव्यवहारमात्रमितितईइत्युक्तं ।

दज्ञापकं । नापींद्रार्जुनावित्यत्रेवविशेषज्ञापकं किंत्वचिंत्यैश्वर्यघटितद्वित्वसंख्यामात्रपरमितिदर्शयितुंब्रह्मैवेत्यभेदेसिद्धेपित ई इतिविभागेनोक्तमित्यर्थः । ननुब्रह्माहैवेतिसंहिताकालेदैर्घ्यश्रवणात्कथंतेउभेब्रह्मतत्परमितिह्रस्वांतपदमुपात्तं । कथंवातत्परत्वे नविशेषितमित्यतआह ॥ **संहितायामिति** ॥ पंचमखंडे । अदउआविरधिदैवतमित्येत दधिदैवंसएवैकइतिव्याख्यातंतत्प दानुकरणेनस्पष्टंव्याचष्टे ॥ **अदउएवेति** ॥ उइत्यनूद्यैवेतिव्याख्यानं । ननुहिरण्यगर्भाधिदैवंदेवःसंकर्षणोपिवेतिगीताभा ष्योदाहृतगीताकल्पेहिरण्यगर्भादेरप्यधिदैवत्वोक्तेःकथमवधारणमित्यतआह ॥ **स्थानांतरइति** ॥ कर्मदेवादीत्यादिपदेनस्वा वरदेवग्रहणं । षष्ठेखंडेतस्योष्णिगित्यादिवाक्येलोमादिपदंविष्णोर्वायोश्चलोमादावितिसप्तम्यर्थतयाव्याख्यातं । तद्याकरणेन समर्थयते ॥ **तस्योष्णिगिति** ॥ उष्णिग्लोमानीतिसामानाधिकरण्येनैक्यमेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ **सछंदोभिरिति** ॥ प्रयोगेणापिप्रथमायाःसप्तम्यर्थत्वंसमर्थयते ॥ **ब्राह्मणइति** ॥ आदिपदेनाग्निर्मुखं ब्रह्माशिरः पृथिव्येवपादौ द्यौरेवशिरः उर एववेदिः लोमानिबर्हिः सत्राणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनइत्यादिकंगृह्यते । ननूक्तोदाहरणमपिसंदिग्धमेवेत्यतःपुरा

भा० । संहितायांयत्रदैर्घ्यपदेयत्रनविद्यते । उक्तार्थस्यमहाधिक्यंश्रुतेस्तत्रविवक्षितमित्यतोब्रह्माहेतिदैर्घ्यमपिपरब्रह्मत्वविवक्षया । अदउ एवनारायणाख्यमधिदैवतमन्यानिदैवतमात्राणि । स्थानांतरेऽन्येषामप्यधिदैवतत्वकथनंकर्मजदेवाद्यपेक्षया । मुख्याधिदैवतंनारायणएव । तस्योष्णिग्लोमानीत्यादि । लोमसूष्णिगित्याद्यर्थे । सप्तसुप्रथमेति । सछंदोभिरछन्नइतिवाक्यशेषात् । ब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्यादिवच्च । ॥ ३३ ॥

णवचनेनसर्वत्रप्रथमायाःसप्तम्यर्थत्वमाह ॥ अंगेष्विति ॥ सप्तमखंडे चंद्रमाअस्मैपूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोतिपुण्यायकर्मण इत्यादावस्यपुण्यकर्मसिद्धयेइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ अस्मैपुण्यायेति ॥ जीवानांकर्मकर्तुंचेत्पितरंपरिचरतइतिकथमुक्तमित्यतउक्तं । एतमुद्दिश्येति । भगवंतमुद्दिश्यदर्शपूर्णमासादिपुण्यकर्मजीवैःकारयितुंपूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोतीतिभावः । चंद्रस्यस्वपितृश्रोत्रपरिचर्यात्कथमनेनलब्धेत्यतआह ॥ तैरिति ॥ तैर्यजमानैस्तुतिव्याख्याध्ययनादिकर्माणिकृतानिस्वश्रोत्रेण शृणोतिभगवानित्यर्थः । पुण्यायकर्मणइत्यत्रपुण्यकर्मशब्देनस्तुत्यादिकमपिविवक्षितमितिभावः । यद्वादिग्भ्योविशृणोतीत्येत द्व्याचष्टे ॥ तैरिति ॥ दिग्देवैरित्यर्थः । प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ दिग्भ्यइति ॥ दिग्भ्योन्यःप्रेर्यएवसन्भगवत्स्तुत्यादिकर्माणिशृणोतीत्यर्थः । यद्वाभगवान्शृणोतीत्युक्तंभगवतोन्योजीवोपिदिग्भ्यस्तदनुग्रहाच्छृणोतीत्यर्थः । ननुजीवानांशब्दभोगस्य दिगनुग्रहसाध्यत्वेपिभगवत्परिचारकत्वंकथंतासामित्यतआह ॥ अन्येषामिति ॥ अन्येषांजीवानांश्रोत्रेंद्रियेणशब्दश्रवणे नजायमानं भोगं भोग्यंसुखंतत्सदृशंपरमसुखमितियावत् भगवान् तच्छ्रोत्राधिष्ठितेनस्वश्रोत्रेणशब्दश्रवणेनानुभवतीत्यर्थः ॥ यद्वा श्रवणजंश्रोत्रदेशे अभिव्यक्तंभोग्यंशब्दंतदधिष्ठितेनस्वश्रोत्रेणभुंक्तइत्यर्थः । ननुदिग्देवानामेवश्रोत्राभिमानित्वाज्जीवश्रो

भा० । अंगेषुयस्यछंदांसिदेवालोकामखाअपि । तद्वश।नियतानित्यंनमस्तस्मैपरात्मनइतिचस्कांदे । अस्मैपुण्यायकर्मणइतिएतमुद्दिश्यजीवानांपुण्यकर्मकर्तुं । तैर्हिस्तुत्यादिकर्माणिकृतानिश्रोत्रेणशृणोतिभगवान् । दिग्भ्योप्यन्यएवविशृणोतिजीवः । अन्येषांजीवानांश्रवणजंभोगंस्वश्रोत्रेणदिग्भिरननुगृहीतेनैवभगवान्भुंक्ते ।

त्रस्यनभगवदनुग्राह्यत्वंसंभवति तदधिष्ठितभगवच्छ्रोत्रस्यापितदनुग्राह्यत्वेपरिचारकत्वायोगइत्यतउक्तंदिग्भिरननुगृहीतेनेति ॥ केवलंसेवारूपेणश्रोत्राश्रितत्वात्परिचारकत्वंनत्वनुग्राहकत्वमितिभावः । एतेनदिग्भ्योविवर्जितेनतदनुग्रहरहितेनजीवश्रोत्राधिष्ठितेनस्वश्रोत्रेणशब्दश्रवणजंभोग्यंस्वरूपसुखंचभगवान्भुङ्क्ते इत्यर्थांतरमुक्तंभवति । तस्यवाचासृष्टावित्यादौप्रकृतस्वजीवस्यवाचेत्याद्यर्थप्रतीतिःप्रमाणेननिरस्ता । प्रमाणाभावेनापिनिराचष्टे ॥ नचेति ॥ पूरुषसूक्तमंत्रसमाख्ययापितस्यपरमपुरुषस्यविष्णोर्वाचेत्यर्थोंगीकर्तव्यइत्याह ॥ मुखादिति ॥ ननुपुरुषसूक्तेपद्भ्यांभूमिरजायतेत्युक्तत्वाद्वाचासृष्टौ पृथिवीचाग्निश्चेत्यादेःकथंतत्समाख्यारूपमित्यतआह ॥ सृष्टिभेदादिति ॥ भगवतःसकाशात्सर्वेषांसृष्टिरित्यत्रसमाख्यात्वंमध्येयदन्यथावचनंतत्सृष्टिभेदादुपपद्यतइत्यर्थः । ननुतृतीयखंडे ऽयंपुरुषोब्रह्मणोलोकइत्यत्रायमितिविशेषणात्पुरुषोजीवोभ्युपगतः । प्रकृतेचास्यपुरुषस्येतिविशेषणात्पुरुषोजीवोंगीकार्यस्तस्यपृथिव्यादिकारणत्वमप्रामाणिकंप्रमाणविरुद्धंचेदौपचारिकंकारणत्वंकल्प्यतांतस्यजीवस्यवाचास्येनान्नभोगजनकादृष्टेनपृथिवीचाग्निश्चसृष्टावित्यभ्युपगमेबाधकाभावादित्यतआह ॥ नचेति ॥ भगवदास्यादिकमेवसाक्षात्पृथिव्यादिकारणमित्यंगीकारेविरोधेऽन्नभोजनकादृष्टस्यान्नहेतुत्वंतदर्थंतंडुलगर्भरंधनार्थमग्न्यपेक्षा तंदुलार्थमो

भा० । नचजीववागादिनापृथिव्यग्न्यादिकंसृष्टमित्यत्रकिंचिन्मानमस्ति । मुखादिंद्रश्चाग्निश्चेत्यादिनाभगवतःसकाशाद्धिसर्वेषांसृष्टिःप्रसिद्धा । सृष्टिभेदादन्यथावचनं । नचमुख्यकारणांगीकारेऽविरोधेऔपचारिकंकारणमंगीकर्तुंयुक्तं ।

षधिपृथिव्यपेक्षेतिपृथिव्यादिकंप्रतिवाचोऽदृष्टद्वारौपचारिकंकारणत्वंवक्तुंयुक्तमित्यर्थः । अतिप्रसंगंस्पष्टयति ॥ नहीति ॥ यद्युक्तपरंपरयाजीवास्यादेरन्नाद्यादिकारणत्वं तर्हिचंडालस्ययत्किंचित्कृष्यादिकंप्रतिकारणत्वात्ब्राह्मणस्यकृषिमूलकान्नविकाररेतःपरिणतदेहलाभेनतस्यचंडालःपितेतिनिर्देशःस्यादित्यर्थः ॥ ननूक्तपरंपरयामानुषाणांनोपचारेणकारणत्वं किंतुसाक्षान्मानुषाणांयद्देवजनकादृष्टंतस्मादेवोत्पत्तिःकिंन्नस्यादित्यतआह ॥ मानुषाणामिति ॥ प्रत्युतदेवानांकर्मणैवैतेजायंतेसर्वमानुषाइतियोज्यं । ननुमानुषकर्मैवमानुषोत्पादकं किंदेवकर्मणेत्यतउक्तं ॥ दैवतैरिति ॥ ननुजीवादृष्टैरेववर्षणोषध्यादिदेवाजायंतइतिप्रसिद्धं तत्कथंमानुषकर्मनदेवोत्पत्तिकारणमित्युच्यतइत्यतउक्तंदैवतैरिति । अन्नादिप्रापकाणांनरादृष्टानांतदभिमानिदैवतैरुपकारःफलपर्यवसानलक्षणःक्रियते । नतुदेवाएवादृष्टेनोत्पद्यतइत्यर्थः । कुतोनोत्पद्यंतइत्यतस्तत्रहेतुकथनपूर्वंनिगमयति ॥ प्रधानत्वादिति ॥ अष्टमेस्मिन्खंडे आहमहिदासऐतरेयइत्यादिनामहिदासवचनंसंमतित्वेनोदाह्रियते इत्यन्यथाप्रतीतेराह ॥ आहेति ॥ सन्निहितस्याहंमांदेवेभ्योवेदेत्यादिसन्निहितस्यैव । अत्रोदाहरणमाह ॥ यथेंद्रमिति ॥ इंद्रंकुत्सोवृत्रहणंशचीपतिंकाटेनिबाह्ळऋषिरह्वऊतयइतिवाक्यं सर्वस्यतत्पूर्वोत्तरसंदर्भस्ययथाकुत्सवाक्यत्वज्ञापकंतथेत्यर्थः । आदिपदेन आत्वाकण्वा

भा० । अतिप्रसंगात् । नहियत्किंचित्कारणत्वमस्तीत्येतावताब्राह्मणस्यचंडालःपितेत्युच्यते । पितृत्वंचात्रोक्तंवाचंपितरमित्यादिना । मानुषाणांतुयत्कर्मनदेवोत्पत्तिकारणं । दैवतैरुपकारस्तुक्रियतेनरकर्मणां । देवानांकर्मणैवैतेजायंतेसर्वमानुषाः । प्रधानत्वान्नदेवानांनृकर्मोत्पत्तिकारणमितिचब्रह्मांडे । आहमहिदासऐतरेयइतितुसर्वस्यवचनस्यतदीयत्वज्ञापनार्थंनतुसन्निहितस्यैव । यथेंद्रंकुत्समित्यादि ।

अहूषतेत्यादेर्ग्रहणं । काटेकाटसंघाते कामक्रोधादिशत्रुसंघाते । निबाढ्ह्ः नितरांबाढः । कुत्सऋषिरूतयेरक्षार्थं । वृत्रहणंशचीपतिमिंद्रमह्वदाह्वयामासेत्यर्थः । प्रसिद्धमुदाहरणांतरमाह ॥ यथाचेति ॥ ब्रह्ममीमांसायाःबादरायणोपज्ञत्वस्यप्रसिद्धत्वात्तत्रबादरायणग्रहणंयथासर्वस्यतद्वाक्यत्वद्योतकंतथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमद्विट्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनविरचितायांश्रीमन्महैतरेयभाष्यार्थरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेप्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥२॥ १॥

उपक्रमे एतद्ब्रह्मेत्यत्रैतदितिप्रकृतस्यनारायणस्य तत्परमांतरंगस्यवायोश्च गुणपूर्णत्वंसमन्वयमुखेनोच्यतेस्मिन्नध्याये । एषप्राणपरिवृतोनारायणः इमंलोकंब्रह्मादिशरीरं पुरुषरूपेणांतर्यामिरूपेणाभ्यार्चत्प्रविवेश । एषकःयोभ्यार्चत्इत्यतउच्यते ॥ यएषइति ॥ यएषआदित्येस्थित्वातपति सप्राणोनारायणोवावसतदभ्यार्चदित्यर्थः । आदित्येस्थित्वातपन्नारायणःकथं । प्रसिद्धेःसूर्यएवेत्यतउच्यते ॥ प्राणइति ॥ यएषआदित्येस्थित्वातपतिसएषप्राणोनारायणएवेतिप्रसिद्धं प्रसिद्धसूर्यस्यतापनशक्त्यभावादितिभावः । वक्ष्यतिचाचार्यः । नप्रसिद्धसूर्यस्येयंतापनशक्तिरितिज्ञापयितुंप्राणोह्येषयएषतपतीत्युक्तमिति । शत

भा० । यथाचपूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशादिति ॥ ८ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयभाष्येद्वितीयप्रघट्टकेप्रथमोध्यायः ॥ २ ॥ १ ॥ ७ ॥

उप० । एषइमंलोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेणयएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चत्प्राणोह्येषयएषतपति

र्चिनाम्निधात्वर्थमुक्त्वापदार्थउच्यते ॥ तमिति ॥ तंब्रह्मादिशरीरंशतंवर्षाण्यभ्यार्चत् । तत्रज्ञापकं ॥ तस्मादिति ॥ तस्मादेवहेतोःपुरुषायुषःशतंवर्षाणिभवंति अन्यथातन्नस्यादित्यर्थः ॥ यद्यस्माच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्मात्तानिरूपाणिशतर्चिनोनाम्नाभवन् । तस्मात्तन्नामकत्वादेवशतर्चिनइत्याचक्षतेविद्वांसः । ननुमधुछंदःप्रभृतयोपिशतर्चिनःप्रसिद्धाइत्यतउक्त मेतमेवेति । प्रवृत्तिनिमित्तमुख्याश्रयतयासंतमेवाचक्षतेमुख्यतः । ऋषींस्तूपचारतइतिभावः । सभगवान्यदिदंकिंचजगद्वर्तते इदंसर्वमध्यतःतन्मध्येस्थित्वाआत्मनउदरेस्थापयित्वाचदधे । तस्मान्माध्यमाइत्यादिपूर्ववत् ॥ प्रकर्षेणनेतृत्वात्प्राणस्थःप्राणनामागृत्सःगृह्णातिसारमितिव्युत्पत्तेः । अपनेतृत्वादपानस्थोपाननामामदःसुखरूपत्वान्मलाद्यपकर्षणेनसुखहेतुत्वाच्च । सयद्यस्मात्प्राणरूपेणगृत्सोपानरूपेणमदश्चतस्माद्गृत्सश्चासौमदश्चेतिगृत्समदनामेत्यर्थः । तस्ययत्किंचतदिदंविश्वंमित्रमासीत् योग्यानांमित्रत्वंस्फुटं अयोग्यानामपिभगवदपकारकरणसामर्थ्याभावान्मित्रत्वं । तत्संहार्यत्वेनेष्टत्वाद्वा । तंदेवाअब्रुवन्नित्यत्रदेवानांमध्येवाम

उप० । तंशतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतितंयच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमध्यतोदधेयदिदंकिंचसयदिदंसर्वमध्यतोदधेयदिदंकिंचतस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमाइत्याचक्षतएतमेवसंतंप्राणोवैगृत्सोपानोमदःसयत्प्राणोगृत्सोपानोमदस्तस्माद्गृत्समदइत्याचक्षतएतमेवसंतंतस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतद्यदस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्रइत्याचक्षतएतमेवसंतंतंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितंयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवाम

त्वाद्वामदेवइतिनिर्वचनंलब्धंज्ञेयं । अत्रयइतिबहुवचनमपिबहुरूपापेक्षयेतिज्ञेयं । एषइमंलोकमित्यत्रैषइतिप्रकृतःप्राणापानात्मकोवायुरितिप्रतीयते प्राधान्येनप्रकृतत्वात्तत्सहितनारायणपरामर्शोपिएषनारायणःपुरुषरूपेणमानुषादिभावेनेमंलोकंशरीरमभ्यार्चदित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ एषनारायणइति ॥ अंतर्यामिणिपुरुषशब्दंनिर्वक्ति ॥ पुरुशोतइति ॥ प्रयोगंचाह ॥ प्रसिद्धत्वाच्चेति ॥ नन्वादित्यएवप्राणइतिश्रुतेःयएषतपतिसूर्याख्यःप्राणःसतदभ्यार्चदितिउत्तरवाक्येश्रवणात्कथमेषनारायणइतिव्याख्यानमित्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ यएषइति ॥ सूर्यमंडलेस्थित्वातपन्नारायणःकुतइत्यतउपनिषदिहिशब्देनश्रुतिप्रसिद्धिरुक्ता ताएवश्रुतीरुदाहरति ॥ यआदित्यइति ॥ ननुपठितबृहदारण्यश्रुतौआदित्यमंडलस्थत्वेनश्रूयमाणःशिवादिःकिंनस्यात् । शिवस्याप्यष्टमूर्तित्वेनसूर्येप्रोक्तत्वादादित्यमंडलस्थत्वस्यसिद्धत्वादित्यतआह ॥ यएषइति ॥ समाख्याश्रुत्यंतरे यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतेइत्यादित्येहिरण्मयःपुरुषोवर्ततेइतिविष्णोरुक्तत्वात्तत्समाख्यया यआदित्येतिष्ठन्नित्यत्रनशिवा

उप० । इतितस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचतस्मादत्रयस्तस्मादत्रयइत्याचक्षतएतमेवसंतं ॥ १ ॥

भा० । एषनारायणोदेवोवायुनासहैवेमंलोकमभ्यार्चत् । ब्रह्मादिशरीरेषुप्रविवेश । पुरुषइत्यंतर्यामिरूपस्याख्या । पुरिशेतइति । प्रसिद्धत्वाच्चपंचरात्रेषु । यएषसूर्यमंडलेस्थित्वातपतिभगवान्सनारायणः । यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदेत्यादिश्रुतिभ्यः । यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यत

दयउच्यंतेइत्यर्थः । तत्रापिशिवादयःकिंनस्युरित्यतउक्तं इत्युक्त्वेति ॥ इत्युक्त्वातस्ययथाकप्यासंपुंडरीकंएवमक्षिणीइत्युक्तत्वान्नशिवादयस्तत्रोच्यंतेइत्यर्थः । पुंडरीकाक्षत्वोक्तिमात्रेणशिवादिव्यावृत्तिःकुतइत्यतआह ॥ शिवोहीति ॥ उपलक्षणमेतत्सूर्यश्चेत्यपिग्राह्यं । विरूपाक्षःशिवःसूर्यःसुराचार्योविनायकः । पुंडरीकेक्षणोविष्णुःसहस्राक्षःसुराधिपइतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । यआदित्येतिष्ठन्इत्यत्रनसूर्योमंडलस्थत्वेनोच्यतेइत्यत्रज्ञापकांतरमंतरंगमाह ॥ यमादित्यइति ॥ विष्णवादित्ययोरैक्यात्विष्णुरेवायंनादित्यइत्युक्तिःकथमित्यतआह ॥ भेदव्यपदेशादिति ॥ अंतरादित्येमनसाचरंतंदेवानांहृदयंब्रह्मान्वविंददित्यादिभेदव्यपदेशात्प्रसिद्धादित्यादन्यएवविष्णुरितिसूत्रार्थः । इतश्चनैक्यमित्याह ॥ वृत्रमित्यादिना ॥ हेइंद्रपरमेश्वर । भगवन् । शवसासुखेनानायासेन । वृत्रमहिंचयद्यस्मादवधीः आतूइत् अस्मादेवहेतोः । दृशेदर्शनायसूर्यंदिविआरोहयइत्यत्र आ आरोहयइतिपदपाठः । सम्यङ्न्यदधाः । यद्येनसूर्यस्यदिव्यारोहणेनसूर्यस्यहरितःदिशःपतंतीःपुरःसतीःपुरोभागेवर्तमानानिर्दिष्टावाउपराउपरिभागेवर्तमानारुचःएतसेज्ञानाय । कः अकः अकरोः । अत्रकइत्येवपदपाठः । नकेवलंदिव्यारोहणेनप्रजानांज्ञानंलभ्यते । किंतुकर्मापीत्युच्यते ॥ सीदन्निति ॥ इंद्रस्यजठरेसीदन्वर्तमानःत्वंयतः

भा० । इत्युक्त्वातस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइत्युक्तत्वान्नशिवादयः । शिवोहिविरूपाक्षः । प्रसिद्धश्चपुंडरीकाक्षइतिभगवान्नारायणः । यमादित्योनवेदेत्युक्तत्वान्नादित्यः । ॐभेदव्यपदेशाच्चान्यइतिभगवद्वचनं । वृत्रंयदिंद्रशवसावधीरहिमादित्सूर्यंदिव्यारोहयोदृशे । यत्सूर्यस्यहरितःपतंतीःपुरःसतीरुपराएतसेकः । सीदन्निंद्रस्यजठरेकनिक्रदन्नृभिर्यतःसूर्यमारोहयोदिवि । चंद्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायत ।

सूर्यंदिव्यारोहयःअतोनृभिःकनिक्रदत्कर्माण्यकारयः । हेजनासोजनाःयःसूर्यंजजान यउषसंचजनयामास योपांनेता सइंद्रःपरमेश्वरोनारायणइत्यर्थः । यो जनानांप्रसवीताप्रसविता । अलंनवःअर्णवः । अरंअलंणंसुखंवंज्ञानंयस्यसइतिवा । सूर्यस्यकेतुराश्रयः । केतयतीतिकेतुर्ज्ञानप्रदोवा । उद्वेति उदेतिवै । येनभगवताआवृतंबहिर्व्याप्तंखंचदिवंमहींचादित्योयेनयत्प्रेरणयातेजसातपति । तपसंतापे । भ्राजसादीप्त्यातपतिप्रकाशयति । नन्वत्रयेनेतियच्छब्देनप्रकृतोविष्णुरितिकुतःइत्यतोवाक्यशेषमुदाहरति ॥ यमंतःसमुद्रइति ॥ यमंतःसमुद्रेकवयोज्ञानिनोप्यवयंतीषदेवजानंति । यस्मिंस्तदक्षरेपरमेपरमाक्षरेप्रजाआश्रिताइतिसमुद्रांतस्थत्वलिंगस्याक्षरश्रुतेश्चवाक्यशेषेसत्वाद्येनादित्यइत्यत्रापियच्छब्देनसएवोच्यतइतिभावः । विद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआदित्योग्निरित्येताःपंचदेवताः तंपरितअनुसृत्यतत्संकल्पानुसारेण । परिम्रियंतइत्यादौसर्वत्रसूर्यस्यद्युस्थत्वे स्वरुचाज्ञानकर्मप्रदत्वे उत्पत्तौ तापकत्वे प्रकाशकत्वे मरणेच पराधीनत्वावगतेश्चान्यएवतस्माद्विष्णुरित्यर्थः । सूर्यमंडलस्थत्वंनारायणस्यस्मृत्यापिसाधयति ॥ ध्येयइति ॥ यएषतपतीत्यत्रोक्तादित्यमंडलस्थत्वेप्रमाणमभिधाय तत्रस्थित्वातापकत्वेचप्रमाणमाह ॥

भा० । यःसूर्यंयउषसंजजानयोअपांनेतासजनासइंद्रः । उद्वेतिप्रसवीताजनानांमहान्केतुरर्णवःसूर्यस्य । येनावृतंखंचदिवंमहींचयेनादित्यस्तपतितेजसाभ्राजसाच । यमंतःसमुद्रेकवयोवयंतियदक्षरेपरमेप्रजाः । तमेताःपंचदेवताःपरिम्रियंतेविद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआदित्योग्निरित्यादौसूर्यस्य सर्वत्रपराधीनत्वावगतेश्च । ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रइतिनारसिंहपुराणे ।

तापनीति ॥ यद्वायेनादित्यस्तपतितेजसाभ्राजसाचेत्युक्तेर्थेस्मृतिमप्याह ॥ तापनीति ॥ मामकंमदीयंमदधीनंच । ननुसूर्यइवयद्ययंपराधीनस्तदातपतीत्युक्तं । तापनादितस्मिन्नेवमुख्यमिति । सएवादित्यस्थोनविष्णुरित्यतआह ॥ नचेति ॥ कुत्रचिदुत्पत्त्यादिविषये । ननुतस्योत्पत्तिश्रुतिरेवान्याधीनत्वंवक्तीतिचेत् । अत्रवक्तव्यं । किंवसुदेवादौकृष्णाद्यात्मनोत्पत्तिवचनमन्याधीनत्वेप्रमाणं उतवासुदेवाद्यात्मनाआदिसर्गेउत्पत्तिवचनं उतमूलरूपनारायणस्यैव । आद्यंपक्षद्वयंनिराकरोति ॥ उत्पत्तिरिति ॥ उत्पत्तिः कृष्णाद्यात्मनोत्पत्तिवचनंप्रादुर्भावापेक्षया । प्रत्यक्षत्वंहरेर्जन्मेतिवचनाज्जनप्रत्यक्षगोचरत्वापेक्षया । वासुदेवादिरूपेणोत्पत्तिवचनंतुदीपाद्दीपांतरवन्मूलरूपात्पूर्णस्यैवविश्लेषापेक्षयेत्यर्थः । तृतीयंदूषयति ॥ एकइति ॥ नारायणस्यमहाप्रलयेऽवस्थानश्रुतेरुत्पत्तिरेवनश्रुतिषूक्ता । किंचान्यनिषेधपूर्वंतस्यैवावस्थानोक्तेर्नब्रह्मादिभ्यःउत्पत्तिःसंभावनीयेत्यर्थः । कैमुत्येन विष्णोरन्याधीनत्वंनास्ति प्रत्युतसर्वस्यतदधीनत्वमित्याह ॥ यंकामयइति ॥ इत्यादीत्यविभक्तिकोनिर्देशः । इत्यादिनातस्याअपिभगवदधीनत्वमुक्तमितिशेषः । ममयोनिरित्यादेरयमर्थः । ममयोनिःकारणभूतःसमुद्रेंतरप्सुवर्ततेनाराय

भा० । तापनीपाचिकाचैवशोषणीचप्रकाशनी । नैवराजन्रवेःशक्तिःशक्तिर्नारायणस्यहीतिपाद्मे । यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिच । नचविष्णोरन्याधीनत्वंश्रुतिषूक्तंकुत्रचित् । उत्पत्तिस्तुप्रादुर्भावापेक्षया । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरइतिमहाप्रलयेतस्यैवावस्थानश्रुतेः । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधामित्यादिब्रह्मशिवादीनांदेव्यधीनपदप्राप्तिमुक्त्वातस्याअपिभगवदधीनत्वं । ममयोनिरप्स्वंतःसमुद्रे । ततोवितिष्ठेभुवनानिविश्वा। परोदिवापरएनापृथिव्येत्याह ।

णइत्यर्थः । ततोभगवत्प्रसादाद्विश्वाभुवनानिवितिष्ठेऽधितिष्ठामि । उतामूंद्यांचवर्ष्मणोपस्पृशामि । अमूंद्यामपिवर्ष्मणादेहेन बलेनवोपस्पृशामि । अहमेववातइवप्रवाम्यारभमाणाभुवनानिविश्वा । अहमेवविश्वाभुवनान्यारभमाणाकुर्वंती वातइवप्रवामिव्याप्नोमि मत्कारणंपरमात्मादिवःपरःएनापृथिव्याअस्याःपृथिव्याश्चपरःश्रीभूनामकमद्रूपद्वयापेक्षयापरः । अहंतुमहिनामहिम्नैतावतीकेवलंब्रह्मादिभ्यउत्तमत्वात्परिमितासंबभूवेत्यर्थस्तत्वप्रदीपोक्तोवगंतव्यः । प्रसिद्धद्यावापृथिवीपरत्वस्यरमायाअपिसत्वात् सृष्टिसंहारकत्वेनप्रसिद्धयोर्ब्रह्मरुद्रयोरपिसृष्टिसंहारकर्तृत्वाद्देव्याः नतदुत्तमस्यहरेरन्येभ्यःसृष्ट्यादीतिभावेनाह ॥ अहमिति ॥ अहंअशरवेहिंसकाय ब्रह्मद्विषेब्रह्मणःपंचममुखच्छेत्रे । ब्रह्मद्विषेब्रह्मद्विषांशरवेहिंसकायेतिवा रुद्रायहंतवाउहंतुमेव नतुभीषयितुं । प्रलयेदुर्गारूपेणधनुरातनोमिविस्तारयामि । अहमस्यजगतःपितरंब्रह्माणं मूर्धन्मूर्धनिसकलजीवोत्तमत्वेनसुवे अजनयं । ममयोनिरप्स्वितिवाक्यशेषःपूर्वंव्याख्यातः । विष्णोरेवसाक्षात्पदप्रापकत्वश्रवणाच्चनतस्यान्याधीनत्वमित्याह ॥ अस्येति ॥ भक्ताभीष्टसेचकस्यसमर्थस्यवा एषस्यआसमंतादिच्छारूपस्य इषुइच्छायामितिधातोः । सत्यकामस्येतियावत् । आसमंतादीशस्येतिवा । देवस्यद्योतनादिमतः । अस्यविष्णोर्हविर्भिःप्रभृथेप्रभरणेपूजनेकृतेसति वयाःवयबंधने अहंकाराभिमानित्वेनबंधकोरुद्रः । यद्वाकालाभिमानीरुद्रः । रुद्रियंमहित्वंरौद्रंपदंविदेहि विविदेलब्धवान्हि । हेअश्विनौयुवामपीरावद्वर्तिः

भा० । अहंरुद्रायधनुरातनोमिब्रह्मद्विषेशरवेहंतवाउ । अहंसुवेपितरमस्यमूर्धन्नितिब्रह्मरुद्रयोर्देव्याःसकाशात्सृष्टिसंहारौचोक्तौ । अस्यदेवस्यमीळ्हुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावदित्यादिनाविष्णोःप्रसादादेवशिवादीनांपदप्राप्तिकथनाच्च ।

अन्नवद्वर्तनंसमस्तभोगवत्पदं यासिष्टंअयाशीष्टं लब्धवंतौस्थइत्यर्थः । यएषतपतिप्राणोवावेतिवाक्यं यएषसूर्यमंडलेस्थित्वातपतिसभगवान्नारायणइतिव्याख्यातं । तत्रप्राणशब्दस्यनारायणपरत्वंकुतइत्याशंक्यतस्यसर्वोत्तमत्वेनान्याधीनत्वाभावेप्राणशब्दवाच्यत्वेचप्रमाणमाह ॥ तमेताइति ॥ तंगोवत्सरूपंवायुमेतावक्ष्यमाणाअक्षितयःअक्षीणज्ञानमनसः सदाशिवपुरःसराःसप्तदेवाःउपतिष्ठंतेउपासते। अक्षन्नक्षणि तद्याः यास्तालोहिन्यइमाउपलभ्यमाना राजयोरेखास्ताभिरधिष्ठानभूताभिस्तत्रस्थइतियावत् । रुद्रएनमन्वायत्त उपास्ते । याअक्षन्नापस्ताभिःपर्जन्यः याकनीनिका तयादित्यः । यत्कृष्णंतेनाग्निः यच्छुक्लंतेनेंद्रोऽधरयैनंवर्तिन्यापृथिव्यन्वायत्त द्यौरुत्तरयेतिवाक्येन शिवादिसर्वदेवोपास्यतयोक्तस्यायंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणइतिचमध्यमप्राणशब्दोक्तस्यवायोःप्राणःस्थूणेतिप्राणशब्दोक्तोनारायणआश्रयउक्तइत्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादुक्तप्रमाणसमुदायादिति ॥ एकोनारायणइत्यादिनासर्वोत्तमः शाखांतरेआदित्यस्थस्यपुंडरीकाक्षत्वसमुद्रांतस्थत्वादिलिंगेनसवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणइतिस्मृत्याचभगवान्नारायणः । प्राणःस्थूणेतिप्रयोगात्प्राणशब्दोदितः । यएषआदित्ये सवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनादित्यमंडलस्थः । येनादित्यस्तपति । तापनीपाचिकाचैवेत्यादिनातापनपाचनादिकर्ता आदिशब्देनशिवादिर्नादित्यस्थइत्ये

भा० । तमेताःसप्ताक्षितयउपतिष्ठंतेतद्याइमाअक्षंल्लोहिन्योराजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तइत्यादिनाशिवादिसर्वदेवोपास्यस्यवायोरयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणइतिमध्यमप्राणशब्दोक्तस्यप्राणःस्थूणेतिप्राणशब्दोदितोनारायणआश्रयउक्तः । तस्मात्सर्वोत्तमोभगवान्नारायणःप्राणशब्दोदितआदित्यमंडलस्थस्तपतीत्यादिसिद्धं ।

तत्सिद्धमित्यर्थः । सर्वजीवानांतारतम्यमुक्त्वाविष्णोःसर्वाधिक्यकथनान्नतस्यान्याधीनत्वमितिभावेनाह ॥ क्षितिपाइति ॥ देवादेवगंधर्वाः । कर्मदेवाबल्याद्याः । तात्विकास्तत्वाभिमानिनोऽग्न्यादयः बलज्ञानसुखादिभिर्विष्णुभक्त्यादिभिर्विष्णुभक्तिरेवादिर्येषांतैर्वैराग्यशमदमादिभिरित्येवंसाध्यसाधनभूतैःसर्वैर्गुणैर्मुक्ताशतगुणाःक्रमाधिकाउक्ताइत्यन्वयः । अत्रज्ञानेशताधिक्यमौत्सर्गिकं । उमायावदनंतांशानित्युक्तरीत्याऽनंताधिक्यंचद्रष्टव्यं । तस्माद्वायोरमाकोटिगुणाधिका ॥ नभेदइति ॥ शेषशिवयोर्भेदोविशेषोनास्ति पदैक्यादितिभावः ॥ कामःशक्रसमइति ॥ प्रायःसमइतिभावः। प्रायइंद्रवत्कामइतिवचनात्। नित्यंप्रतिबिंबाइत्यन्वयः । तंयच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनइत्यसंगतं । प्रवेश्यस्यप्रवेष्टुरप्येकत्वेनबहुवचनायोगादित्यतआह ॥ सपुरुषेष्विति ॥ एवंचतमितिनजात्येकवचनं । प्रवेष्टुरेकत्वेपिबहुरूपत्वाद्बहुवचनमित्यर्थः । एतमेवेत्येतावतापूर्णत्वात्संतमितिव्यर्थमित्यतोव्याचष्टे ॥ एतमेवेति ॥ संतमितिनस्वरूपसत्वमुच्यते येनवैयर्थ्यंकिंतुस्वतंत्रपुष्कलप्रवृत्तिनिमि

भा० । क्षितिपामनुष्यगंधर्वादेवाश्चपितरश्चिराः । आजानजाःकर्मदेवास्तात्विकादक्षएवच । शक्रश्चोमाचरुद्रश्चभारतीवायुरेवच । मुक्तावुक्ताःशतगुणाबलज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिश्चैवगुणैःसर्वैःक्रमाधिकाः । तस्माद्रमाततोविष्णुरनंतगुणतोधिकः । नित्यमुक्तःस्वतंत्रश्चनचान्यस्ताद्दशःक्वचित् । कुतएवाधिकोन्यःस्याद्यन्मुक्ताअपितद्वशाः । रमापितद्वशानित्यंसनान्यस्यवशेप्रभुः । नभेदःशेषशिवयोःसुपर्णःशेषसंमितः । कामःशक्रसमोनित्यंप्रतिबिंबाश्चतेक्रमादितिचमहासंहितायां । सपुरुषेषुशतंवर्षगतइतिशतर्चिनामा । बहुरूपत्वाद्बहुवचनं । एतमेवतथासंतंमुख्यतआचक्षतेऋषींस्तूपचारतः ।

त्ताधिकरणतयासंतं मुख्यतआचक्षते । ऋषींस्तूपचारतःवचनवृत्तावेवन्यूनवृत्त्याचक्षतइत्यर्थः । सइदंसर्वंमध्यतोदधेइत्यस्य र्थद्वयमाह ॥ आत्मनइति ॥ प्राणोवैगृत्सइत्यादिव्याचष्टे ॥ प्राणस्थइति ॥ सर्वेषांवामइत्यत्रवामपदार्थमाह ॥वामइति॥ भद्रःसुंदरः । वामंसौंदर्यंभामंतेजइत्यन्यत्रोक्तत्वात् ॥ १ ॥ ७ ॥ एषउएवबिभ्रद्वाजः । उउच्च एषएवबिभ्रद्वाजोभरद्वाजः । तदुपपाद्यते ॥ प्रजाइति ॥ अयंवैनइति ॥ नियमनायांतर्वसतामुत्तमानांसर्वेषांनोऽयंवैवसिष्ठःवसतामुत्तमत्वप्रदइत्यर्थः । वसिनांनिवसतामतिशयितोवसिष्ठः । अतिशायनेइष्ठन्प्रत्ययविधानात् ॥ यदिदंसर्वमिति ॥ सयद्यस्माद्यदिदंकिंचवर्ततेत दिदंसर्वमभिप्रागात्प्राप्नोत् । प्रागायदितिवा । तस्मात्प्रगाथाइतियोज्यं । गाङ्गतौ गागानइतिधातोरुषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन्प्रत्ययइतिभावः । अभ्यपवयत पावयामास । इदंप्रमाणप्रसिद्धंसन्निहितंवा । सर्वंपूर्णवस्तुसन्नहंयच्चक्षुद्रंअल्पंप्राणिजातं ।

भा० । आत्मनउदरेधृतवान्मध्येस्थित्वाधृतवांश्च । प्राणस्थःप्राणनामासावपानेऽपाननामकः । नेतृत्वाच्चापनेतृत्वाद्भगवान्पुरुषोत्तमइतिच । वामोभद्रः ॥ १ ॥ ७ ॥

उप० । एषउएवबिभ्रद्वाजः । प्रजावैवाजस्ताएषबिभर्तियद्बिभर्तितस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाजइत्याचक्षतएतमेवसंतं । तंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितंयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतं । सइदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचतस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथाइत्याचक्षतएतमेवसंतं । सइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्याचक्षतएतमेवसंतं ।

यच्चमहत्प्राणिजातमिदमस्मिन्नसानिप्रविशामि । प्रविश्यचक्षुद्रमणुरूपोमहत् महारूपश्चासानिभवानीतिसोब्रवीत् । तस्मात्क्षु
द्रोमहांश्चासानीत्युक्तत्वात्तेरूपसंघाः । क्षुद्रसूक्तामहासूक्ताश्चनाम्नाऽभवन्निति योजना । तद्विष्णवाख्यंब्रह्मसूक्तंसूक्तानिसुष्टुवच
नान्यादिभागवतादीनिअवोचतकृतवत् । यद्वासूक्तानिसहस्रशीर्षेत्यादीन्यवोचतप्रथमंव्यक्तीचकारेतियत्तस्मात्तत्सूक्तंनाम्नाऽ
भवत् । यद्वा तद्ब्रह्मतत्स्वात्मानंअवोचतेतियत्तस्मात्तत्सूक्तंसुष्टूक्तं । बतेत्यास्वादने असामर्थ्यात्स्वस्यसम्यग्वक्तान्योनास्तिस्व
स्यवक्तास्वयमेवाहोपरिपूर्णपरंब्रह्मेति । इतियस्मात्स्वात्मनैवसुष्टूक्तंतस्मात्सूक्तनामकमभवत् । तस्मात्सूक्तमित्याचक्षतइतियो
ज्यं । पुनरुक्तिस्तस्मादेवेत्यवधारणायेतिज्ञेयं । एषवाऋगृङ्नामेतिप्रतिज्ञा । कुतःएषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःप्राणिभ्योर्चत ।
मरणकालेगच्छति । हि प्रसिद्धं । सयदेभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योऽर्चततस्मादृगृङ्नामा । तस्मादृगित्याचक्षतइत्यर्थः । एवमुत्त
रत्र । अर्धेभ्यःस्थानेभ्यःशरीरेभ्यः । पादि अपादि पद्गतौ पुनःशरीरसंप्राप्तौप्रविवेश । प्रवेशस्यसर्वसाधारणत्वादसाधार
ण्यद्योतनायसर्वाणिभूतानीत्युक्त मेवंपूर्वमपिद्रष्टव्यं । अधिकंक्षरतिदिशतीत्यक्षरं । दानस्याधिक्यंचबहुविषयत्वेनेतिभावेनै

उप० । सोब्रवीदहमिदंसर्वमसानियच्चक्षुद्रंयच्चमहदितितेक्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्चतस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात्क्षुद्रसूक्ताइत्याचक्षतएतमे
वसंतं सूक्तंबतावोचतेतितत्सूक्तमभवत्तस्मात्सूक्तंतस्मात्सूक्तमित्याचक्षतएतमेवसंतं एषवाऋगेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योर्चतसयदेभ्यःसर्वेभ्यो
भूतेभ्योर्चततस्मादृक्तस्मादृगित्याचक्षतएतमेवसंत मेषवाअर्धर्चएषह्येभ्यःसर्वेभ्योर्धेभ्योर्चतसयदेभ्यःसर्वेभ्योर्धेभ्योर्चततस्मादर्धर्चस्तस्मादर्ध
र्चइत्याचक्षतएतमेवसंतं एषवैपदमेषहीमानिसर्वाणिभूतानिपादिसयदिमानिसर्वाणिभूतानिपादितस्मात्पदंतस्मात्पदमित्याचक्षतएतमेवसंतं

षड्येभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतीतिक्षरणंविशेषितं । प्रकारांतरेणनिरुच्यते ॥ नचैनमिति ॥ एनंभगवंतमतिक्रम्यनक्षरंति अ स्मादधिकंकेपिनददति यदतिक्रम्यनक्षरंति तदक्षरमितिभावः । नकेवलंऋषिवेदनामान्येवभगवद्वाचकानि । किंतुदेवतापर त्वेनप्रसिद्धास्ताएताःसर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाःएकैवव्याहृतिः । एकमेकप्रकारमेवव्याहरणंनाम किंविषयकमिदंनाम प्राणे भगवद्विषयएव । ऋचस्तुविशेषतःप्राणेविषयएवेतिविद्यादिति । नःसर्वेषांमतेऽयंवसिष्ठस्तेनैकीभूतइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ वसिष्ठइति ॥ अतिशयार्थेइष्ठन्प्रत्ययइतिभावः । तथाचदेवानांदेवत्वप्रदोदेवइतिवद्वसतामुत्तमानांदेवानांनःवसतामुत्तमः वसतामुत्तमत्वप्रदइत्यर्थइत्युक्तंभवति । अभ्यपवयतेत्यस्यवायुरूपेणवातीत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ पावयामासेति ॥ पूञ् पवनइतिधातोरितिभावः । सूक्तंबतावोचतेतितत्सूक्तमभवदित्यत्रसइतिप्रकृतोविष्णुस्तत्सूक्तमित्यवोचततदुच्यमानंशब्दतत्वं सूक्तनामकमभवदित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ तद्विष्णवाख्यमिति ॥ सूक्तानिसुष्ठुवचनानिआदिभागवतादीनि अपौरुषेयसू क्तानीतिवा एतेनसुष्ठूक्तानिवचनानियेनेतिव्युत्पत्तिर्दर्शिताभवति । खेदार्थप्रतीतेर्बतेत्येतद्व्याचष्टे ॥ बतेति ॥ अहो अनंता वेदाः पौरुषेयाणिचानेनप्रतिक्षणमुद्गीर्यंतइत्यास्वादनइत्यर्थः । वैकुंठस्याखिलावेदाउद्गीर्यंतेऽनिशंयतइतिवचनात् । प्रकारांतरे

उप० । एषवाअक्षरमेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरंतिसयदेभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरंतितस्मादक्षरंतस्माद क्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतं तावाएताःसर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएवप्राणऋचइत्येवविद्यात् ॥ २ ॥

भा० । वसिष्ठोवसतामुत्तमः । अभ्यपवयतपावयामाससंसारात् । तद्विष्णवाख्यंब्रह्मसूक्तान्यवोचतेतिसूक्तनामकमभवत् । बतेत्यास्वादने ।

णसूक्तंबतावोचतेत्यस्यार्थमाह ॥ स्वात्मनैवेति ॥ मूलार्थस्तुप्रागुक्तः । अस्मिन्पक्षेआस्वादनप्रकारोप्युक्तः । यच्चक्षुद्रंयच्चम
हदिदंसर्वंजगदहंभवानीत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ इदमिति ॥ सर्वसन्निहितंप्रमाणप्रमितंवा सर्वंपूर्णवस्तुसन्नप्यहमिदमस्मिन्न
ल्पप्राणिषुमहाप्राणिषुचप्रविश्येत्यनेनयच्चक्षुद्रंयच्चमहत्इदमस्मिन्नसानिभवानिप्रविशामीत्यर्थउक्तोभवति । प्रविश्यचसूक्ष्मरूपो
महारूपश्चेत्यनेनक्षुद्रंमहच्चासानीत्यस्यार्थांतरमुक्तंभवति । तेक्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्चतस्मादित्येतद्व्याचष्टे ॥तस्मादिति॥
क्षुद्रमसानीत्येतत्सूक्ष्मरूपोभवानीतिव्याख्यातं । तत्कुतः । क्षुद्रशब्दस्यसामर्थ्याल्पत्वमेवार्थःकिंनस्यादित्याशंक्यतथात्वे सर्वं
पूर्णःसन्नहं क्षुद्रःसामर्थ्येनाल्पोभवानीतिव्याहतंस्यादितिभावेनाह ॥ सूक्ष्मरूपत्वादेवेति ॥ सूक्तनामसमन्वयानंतरंतद्विशेष
क्षुद्रसूक्तमहासूक्तनामसमन्वयोवाच्यः । सामान्यज्ञानपूर्वकत्वाद्विशेषज्ञानस्येतिभावेनभाष्येसूक्तंबतावोचतेतिप्रथमंव्याख्याय
सोब्रवीदहमिदंसर्वमसानीत्यादिपश्चाद्व्याख्यातं । एषवाक्रगित्यत्रसर्वेभ्योभूतेभ्यआकाशादिभ्यइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ ए
भ्यइति ॥ ननुप्राणिभ्यःकथंगमनमित्यतआह ॥ गच्छतिहीति ॥ तत्रैषहीति हिशब्दसूचितंप्रमाणमाह ॥ ब्रह्मणेति ॥

भा० । स्वात्मनैवस्वयंसुष्टूक्तमितिवा । इदंसर्वंपरिपूर्णसन्नहमल्पप्राणिषुप्रविश्यसूक्ष्मरूपोमहाप्राणिषुमहारूपश्चासानीतिसभगवानब्रवी
त् । तस्मात्क्षुद्रोसानीत्युक्तत्वात्क्षुद्रसूक्तास्तेक्षुद्रप्राणिषुस्थिताभगवद्रूपसंघाः । महानसानीत्युक्तत्वान्महासूक्तामहाप्राणिषुस्थिताः । सूक्ष्मरूपत्वा
देवक्षुद्रनामभगवतः । नतुसामर्थ्याल्पत्वात् । नहिसामर्थ्यादिगुणेषुकश्चिद्विशेषोभगवद्रूपेषु । एभ्यःप्राणिभ्योगतवानित्यृक् । गच्छतिहिमरण
काले । ब्रह्मणासंपरित्यक्तोमृतइत्युच्यतेबुधैरितिहिभारते ।

ननुद्वासुपर्णासयुजासखायेतिश्रुतेःकथंजीवस्यब्रह्मपरित्यागइत्यतआह ॥ म्रियमाणमिति ॥ प्रतिमरणंविष्णवादीनांभागतो गमनेकालक्रमेणसर्वस्यापिगमनंकिमित्यतआह ॥ गतैरिति ॥ भोग्यलोकंमानुषलोकंस्वर्गलोकंच । पुनःशरीरसंप्राप्तौतमेवानु विशंतिचेतिग्रंथांतरोक्तेर्भोग्यलोकशब्देनमानुषदेहएवविवक्षितइतिचेन्न । स्वर्गभोग्यस्यस्वप्नतुल्यत्वायोगात् । तस्यापितत्रोप लक्षणीयत्वात् । म्रियमाणस्यभागतोदेवतात्यागइत्यत्रज्ञापकमाह ॥ तस्मादिति ॥ वासुदेवादीनांभागतोगमनादेवांतरामध्ये मरणानंतरंभोग्यलोकपर्यंतंस्वप्नवत्स्वप्नावस्थायामिवभोगइत्यर्थः । तिर्यक्त्वेनरकेचस्वप्नवदस्पष्टतयादर्शनेपिदुःखातिशयउपप द्यतएवेतिज्ञेयं । गतैर्भागैरपिपुनर्विशेयुरित्यनेनैषवैपदमित्याद्यपिव्याख्यातंभवति । ऋक्शब्दप्रकृतिऋधातोर्व्याख्यानस्यार्च तेश्चैकार्थ्यसिद्धयेतद्व्याख्यानंपठति ॥ अर्चेति ॥ सर्वेभ्योर्धेभ्योभागेभ्यइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ सर्वेभ्यइति ॥ सह्याय । स्थःपितुरर्धमेयायेत्यादावर्धशब्दस्यस्थानेप्रयोगादितिभावः । यदिप्राणिनएवस्थानानितर्हिभूतेभ्यइत्यनेनपौनरुक्त्यमित्यतउक्तं शरीरेभ्यइति । तेषांजीवाश्रयत्वाच्चस्थानशब्दवाच्यत्वमितिभावः । तथाचप्राग्जीवेभ्योभागतोगमनमृक्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत योक्तं । अत्रतुशरीरेभ्योगमनमर्धर्चशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततयोच्यतइत्यपौनरुक्त्यं । एषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतीत्यनेनलब्ध

भा० । म्रियमाणमिमंजीवंवासुदेवादिदेवताः । त्यक्त्वाभागेनगच्छंतिभागतोनुव्रजंतितं । गतैर्भागैरपिपुनर्विशेयुर्भोगसिद्धये । भोग्य लोकमनुप्राप्तंतस्मात्स्वप्नवदंतरेतिच । अर्चगतिपूजनयोःऋगतावितिधातोः । सर्वेभ्योर्धेभ्यःस्थानेभ्यःशरीरेभ्योगतवानित्यर्धर्चः । सर्वाणिभूता न्यपादि । पदगतौ । तस्मात्पदंनाम ।

मक्षरशब्दनिर्वचनंदर्शयति ॥ अधिकमिति ॥ सर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरणंबहुविषयत्वादधिकंक्षरणमितिभावः । क्षरणपदस्यार्थं ज्ञापकंचाह ॥ क्षरणमिति ॥ तावाएताइतिवाशब्दोप्यर्थः । किम्वितिकैमुत्यद्योतकश्च । ऋचोपिकिम्वितिसंबध्यतइतिभावे नव्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ यदैवमुक्तप्रकारेणऋषिषुशब्देषुसूक्तादिषुव्यवह्रियमाणानिसर्वाणिनामानिविष्णोरेव तदादेवताना मान्यपिविष्णोरितिकिम्वितियोजना । ऋक्शब्देनतद्गतदेवतानामानिगृह्यंते । सर्वेवेदाइतिऋचामपिप्राप्तत्वात्प्राणऋचइतिवि शिष्यऋचांभगवत्परत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिभावः । कैमुत्यबीजमाह ॥ योदेवानामिति ॥ यदैवंविष्णुपरत्वेनातिप्रसि द्धिशून्यानिऋष्यादिनामानिभगवत्पराणि तदाइत्यादिबहुश्रुतिभ्योभगवत्परतयाऽवगतानिदेवतानामानिभगवत्पराणीतिकि मुवाच्यमितिकैमुत्यमितिभावः । सर्वेवेदाइत्यतःपरंचाप्यर्थः । किम्वित्यर्थकश्च वाशब्दोयोज्यइतिभावेनतत्समुच्चयपूर्वमाह ॥ नकेवलमिति ॥ नकेवलंऋष्यादिनामभगवतः किंतुसर्वेवेदाअपितस्यैवनामइत्येतत्किमुवक्तव्यमित्यर्थः । अग्निमीळइत्यादौ अग्न्यादिनाम्नांइंद्रंकुत्सइत्यादौकुत्सादिनाम्नांऋचांत्वइत्यादौऋगादिनाम्नांभगवत्परत्वेसंसर्गबोधकवाक्यसमुदायरूपवेदचतुष्ट

भा० । अधिकंक्षरतीत्यक्षरं । क्षरणंनामसंततदानं । क्षरविनाशसंततदानयोरितिधातोः । एवमृषिषुशब्देषुचव्यवह्रियमाणानिसर्वाणि नामानिविष्णोरेवमुख्यतःकिमुदेवतानामानि । योदेवानांनामधाएकएवतंसंप्रश्नंभुवनायंत्यन्या । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरु त्मान् । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्यंमित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुः । नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाहरंतीत्यादिश्रुतिभ्यः । नकेवलमृष्यादी नांनामभगवतःसर्वेवेदाअपितस्यैवनामानिकिमुत

यस्यभगवत्परत्वंसुलभमितिभावः । सर्वेघोषाइत्यतःपरंचाप्यर्थकस्यकिम्वर्थकस्यवाशब्दस्यसंबंधंमत्वाव्याचष्टे ॥ वेदाःसमुद्र मेघेत्यादि ॥ किम्वित्येतद्देहलीदीपन्यायेनास्मिन्नपिवाक्येसंबध्यते । तस्यसर्वेघोषाअपितस्यैवनामानीत्यतःपरंसंबंधः । वेदाइत्य तःपरंतस्यैवनामेत्यनुवर्तमानस्यसंबंधस्तथाचयदैवंवेदास्तस्यैवनामानितदासमुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनदधिमथनगोधादिघोषा अपितस्यैवनामानीतिकिम्वितियोजना । यदाश्रुतिलिंगादिभिरन्यत्रप्रसिद्धानांवेदानांभगवत्परत्वंतदाकिमुवाच्यसन्यत्रप्र सिद्धिरहिताघोषाइति । वेदानामन्यत्रप्रसिद्धित्याजनस्यभगवत्प्रसिद्धिसंपादनस्यचकार्यत्वात् । घोषेषुभगवत्परत्वस्यैवकल्प्य त्वादितिभावः । यद्वायदासमुद्रादिघोषाःध्वन्यात्मकाअपिवक्ष्यमाणप्रकारेणतस्यनामान्येवयथायोग्यंयोजनीयानितदाकिमुस वैवेदाअपीतियोजना । इत्यादयःसर्वघोषाइतिवक्ष्यमाणत्वात् । ऋगादयःसर्वेभूरित्यैकैवव्याहृतिरितिऋगादीनांव्याहृत्यैक्यप्र तीतेर्व्याचष्टे ॥ एकमेवेति ॥ व्याहरणंचनाभिलपनमेकत्वंचनैक्यमितिभावेनस्वपदंविवृणोति ॥ एकप्रकारमिति ॥ नाम्ना मेकप्रकारत्वंकिंस्वप्रतिपाद्यवस्तूनामभेदेनेत्यतआह ॥ निर्दोषेति ॥ प्राणएवमुख्यवायुरेवेत्यन्यथाप्रतीतेःसप्तमीविभक्तिरियं भगवत्परेत्याह ॥ प्राणेनारायणइति ॥ सप्तम्याअनेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह ॥ नारायणविषयएवेति ॥ विषयसप्तमी त्वेज्ञापकमाह ॥ व्यवहारइति ॥ नामेत्यर्थः । शब्दस्यसविषयत्वादितिभावः । सर्वाऋचइत्युक्तत्वेनपुनःप्राणऋचइतिकिम

भा० । वेदाः समुद्रमेघवृक्षपतनभेरीताडनादिसर्वघोषाअपितस्यैवनामानियथायोग्यंयोजनीयानि । एकमेवव्याहरणं । एकप्रकारमे वनाम । निर्दोषगुणपूर्तिवाचकत्वादेकप्रकारता । प्राणेनारायणएव । नारायणविषयएवव्यवहारः ।

र्थमित्यतआह ॥ ऋचस्त्विति ॥ यदुक्तंसमुद्रमेघघोषादीनांभगवन्नामत्वंतदयुक्तं । तेषांध्वन्यात्मकत्वेनवाचकत्वायोगादित्या शंकांप्रमाणेनपरिहरन्यथायोग्यंयोजनाप्रकारंलेशेनाह ॥ उक्तंचेति ॥ अब्धिःस्वघोषव्यंग्येनहुंकारेणसहतमुच्चरन्नितियावत् । विष्णोःसर्वाभिभवशक्ततांवक्ति । कथं । यतोहुंकारःपरेषामभिभवसंपादकशक्तिवाचकः । अतएवशक्ताःस्वेषांपराभवशक्तिरस्ती तिज्ञापयितुंहुंकुर्वंतीतिभावः । एतेनवाचकवर्णव्यंजकत्वेनसमुद्रादिघोषाणामुपचाराद्वाचकत्वोक्तिरित्युक्तंभवति । ननुनदीस मुद्रघोषाश्चनादत्वाच्छ्रैष्ठ्यवाचकाइतिकर्मनिर्णये समुद्रघोषस्यनादव्यंजकत्वेनश्रैष्ठ्यवाचकत्वमुक्तमतोविरोधइतिचेन्न । ग्रंथ द्वयानुसारेणहुंकारनादोभयव्यंजकत्वोपपत्तेः । यद्वानदीघोषविवक्षयानादत्वादित्युक्तं । समुद्रघोषविवक्षयाहुंकारत्वाच्चेतिच शब्दार्थोबोध्यः । मेघेषुसंस्थितोवायुःबलवन्नादसंयुक्तः । नादोनामवर्णोमंत्रशास्त्रेप्रसिद्धः । तत्संयुक्तस्तत्समुच्चरन्तद्व्यंजकध्व निंकुर्वन्ॐमितिस्वरतेमेघध्वनिव्यंग्योंकारंसमुच्चरतिइत्यर्थः । ॐकारस्याधिकोच्चत्वमर्थउद्दिष्टः बलीनादश्चोक्तार्थाधिक्यमे वप्रवदति । अनुदात्तस्वरूपत्वात् अनुदात्तव्यंजकत्वात् । ईशितुः सर्वेष्टदानशक्तस्य । स्वरितात्मकाः स्वरितस्वरव्यंजकाः ।

भा० । ऋचस्तुविशेषतइंद्रादिनामवतोविष्णोर्गुणानल्पज्ञानामपिप्रकाशयंतीतिप्राणेनारायणएवेतिविद्यात् । उक्तंचबृहत्संहितायां । हुं कारेणसहैवाब्धिःसर्वाभिभवशक्ततां । विष्णोर्वक्तियतोहुंचपराभिभववाचकः । ओमितिस्वरतेनित्यंवायुर्मेघेषुसंस्थितः । बलवन्नादसंयुक्तोह्यधि कोच्चत्वमस्यतु । ॐकारस्यार्थउद्दिष्टउक्तार्थाधिक्यमेवच । नादोबलीप्रवदतितथाभेरीध्वनिःप्रभोः । अनुदात्तस्वरूपत्वादौदार्यंवदतीशितुः । तद पेक्षयान्यनीचत्वंघंटाद्याःस्वरितात्मकाः ।

उच्चस्थितिं उच्चतयोत्तमत्वेनावस्थानं । स्वर्णचुंचुरपभ्रष्टयानागसरःतत्प्रभृतीनांस्वरव्यंग्यः । श्वासादिप्रचयात्मकः । श्वासादीनांप्रचय उपर्युपरितीव्रसंयोगंविहायप्रशिथिलतयासंयोगःसमस्थितिस्तदात्मकस्तद्व्यंग्योमंद्रस्वरोपिविष्णोःकेनाप्यचाल्यांसदैकप्रकारतांवदतीत्यर्थः । इत्यादयइत्यादिपदेनदधिमंथनवृक्षपतनादिघोषागृह्यंते । तेचांतर्नादव्यंजकत्वेनयदाविष्णोर्भीषकत्वादिगुणोन्नतिंवदंति । तदावेदाद्याः वेदाः पौरुषेयग्रंथा मार्जाराद्यभिधाश्चवाक्यपदसमन्वयेनविष्णोर्गुणोन्नतिंवदंतीतिकिमुवाच्यमित्यर्थः । यद्वा सर्वेवेदाअपितस्यैवनामकिमुसमुद्रघोषेत्यादिस्ववचनानुसारेणयदावेदाद्यामार्जाराद्यभिधाश्चान्यत्रप्रसिद्धाविष्णोरेवगुणोन्नतिंवदंति तदाकिम्वित्यादयःसर्वेघोषाअन्यत्रप्रसिद्धिरहिताविष्णोर्गुणोन्नतिंवदंतीतिवक्तव्यमितियोज्यं । एवंसत्युपनिषदिसर्वेवेदाःसर्वेघोषाःइतिपाठक्रमोप्यनुसृतोभवति । ध्वन्यात्मकत्वेनावाचकानामपिघोषाणांवाचकवर्णादिव्यंजकत्वेनोपचरितंवाचकत्वमित्येतच्चकर्मनिर्णये तट्टीकायांचव्यक्तं । तथाचतद्वाक्यं । गर्गरगोधापिंगादीनांघोषाअपिनादमात्रव्यंजकत्वेनभगवद्वाचकाएवेत्याह ॥ अवस्वरतीत्यादिना ॥ दध्नोमंथनघोषश्चाप्यंतर्नादस्वरूपतः । भीषकत्वंहरेर्ब्रूयादंतर्नादोहिभीषणे । नदीसमुद्रघोषाश्चनादत्वाच्छ्रैष्ठ्यवाचकाः इत्यादि टीकावाक्यानिच । ननुवर्णाएववाचकाःनघोषाः । तेतुवर्णव्यं

भा० । उच्चस्थितिमुदात्तस्तुस्वर्णचंच्वादिकःस्वरः । विष्णोर्वक्तितथामंद्रःश्वासादिःप्रचयात्मकः । एकप्रकारतांविष्णोःसदाचाल्यांवदत्यपि । इत्यादयःसर्वघोषाविष्णोरेवगुणोन्नतिं । वदंतिकिमुवेदाद्यामार्जाराद्यभिधास्तथा । मारयित्वाप्रभक्ष्यैवजरयत्यखिलंजगत् । तेनमार्जारउदिष्टोमोषणान्मूषकोहरिः ।

जकाएवतत्कथमुच्यतेघोषाएववाचकाइति । नचमंतव्यं वाचकवर्णव्यंजकत्वेनोपचारादियमुक्तिरिति । गर्गरादिघोषाणामका रादिव्यंजकत्वस्याप्यभावादित्यतउक्तं ॥ नादेति ॥ नादोनामवर्णोमंत्रशास्त्रेप्रसिद्धः । अंतर्नादोपिनादस्यैवविशेषः । तत्स्व रूपत्वात्तद्व्यंजकत्वान्नादव्यंजकत्वादिति । मारयतिजरयतिचेतिमार्जारः । मारणमात्रेणकथंजारणमित्यतःप्रभक्ष्येतितात्पर्य मुक्तं । मोषणात्स्तैन्यात् भक्तानांपापहरणादितियावत् । वलनात्संवरणात् । वलसंवरणइतिधातोः । तारणात्संसारात् । न नुकिंसर्वाभेदेनसर्वनामत्वमित्यतआह ॥ सर्वनामेति ॥ सर्वनामापिब्रह्मादिभ्यःसदाव्यतिरिक्तइत्यन्वयः । तत्रश्रीव्यतिरि क्तत्वेनंतत्वंहेतुः । तस्यास्त्रिविधानंत्याभावात् । जीवेभ्योव्यतिरिक्तत्वे सदाभिव्यक्तसांद्रानंदैकस्वरूपत्वंच । जडव्यतिरि क्तत्वे सर्वज्ञत्वंच । उक्तगुणसाधनायसर्वशक्तिरिति । भगवतएवसर्वनामवत्त्वेकर्मदेवतादिलोकव्यवहारलोपःस्यादित्यतआह ॥ तस्यैवेति ॥ एषनारायणोदेवोवायुनासहेमंलोकमभ्यार्चदितिव्याख्यानघटनायैषइममित्यारभ्यतावाएताइत्यंतं वायावपि योजयति ॥ तथैवेति ॥ तर्हिनारायणएवेत्यवधारणंकथमित्यतआह ॥ नतावदिति ॥ मुख्यवृत्त्यपेक्षयावधारणमितिभावः । ननुप्राणेतावतीमुख्यवृत्तिर्नचेत्प्राणेवायावेवविषयेऋगाद्याइत्यवधारणंकथमित्यतआह ॥ मुख्यतइति ॥ अन्यव्यपेक्षयामारु

भा० । वर्षणाद्वर्षउद्दिष्टोबलनाद्बल्लिनामकः । तारणात्तृणनामासावित्याद्येकोभिधीयते । सर्वनामापिभगवान्सर्वशक्तिश्चसर्ववित् । ब्रह्म रुद्रादिजीवेभ्योजडेभ्यःश्रियएवतु । व्यतिरिक्तःसदानंतसांद्रानंदैकरूपकः । तस्यैवमुख्यनामानिसमाकृष्येतरेष्वपि । उपचारात्प्रवर्ततेव्यवहार प्रसिद्धये । तथैवसर्वनामानिप्रवर्ततेचमारुते । नतावन्मुख्यवृत्त्यैवमुख्यतोन्यव्यपेक्षया । मुख्यतःसर्वनामातुविष्णुरेकोनचापरः । ॥ ४४ ॥

तेमुख्यतःसर्वनामानिप्रवर्तंतइत्यर्थः । तदपेक्षयावायाववेत्यवधारणमितिभावः । ननुयएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चदित्येतद्व्याख्यावसरेप्राणःस्थूणेतिप्रयोगदर्शनेनप्राणशब्दस्यनारायणपरत्वंनिर्धारितं । सर्वेषामपिशब्दानांमुख्यतोभगवत्परत्वंचप्रमापितं । सूत्रितंचप्राणस्तथानुगमादिति । तत्कथमेतत्प्रकरणस्थंसर्वशब्दांतर्गतंप्राणनामवायुपरंस्यादित्यतआह ॥ मुख्यतइति ॥ यद्यपिमुख्यतःसर्वनामाविष्णुर्नापरःतस्मात्प्राणादिशब्दाश्चविष्णावेवमुख्यतइतिहिप्रसिद्धं । तथाप्यन्यव्यपेक्षयाप्राणादिशब्दानांवायावपिमुख्यवृत्तिर्विधीयतेस्तीत्युच्यतइत्यर्थः । ननुप्राणशब्दस्यवायुपरत्वमत्रनसंभवति । यएषतपतीतिप्राणस्यसूर्यमंडलेस्थित्वातापकत्वोक्तेर्विष्णोरेवादित्यमंडलेतापकत्वस्यनिर्धारितत्वादित्यतआह ॥ वायुश्चेति ॥ आज्ञयैव नतुस्वातंत्र्येण । वायोःशक्त्यासूर्योपितपतिकिमुवायुः । स्वातंत्र्येणसूर्यस्थत्वादिकंप्राक्साधितमितिभावः । विष्णुवाय्वोःशक्त्यासूर्यस्यतापकत्वं नस्वयंतापनशक्तिरित्यत्रज्ञापकमाह ॥ नेति ॥ नप्रसिद्धसूर्यस्येयंमुख्यातापनशक्तिरितिज्ञापयितुं यएषतपति सएषप्राणइति प्रसिद्धमित्युक्तमित्यर्थः । सूर्यस्यप्राणाधीनत्वेश्रुत्यंतरंचपठति ॥ प्राणादिति ॥ ननुप्राणाद्वेतिप्राणपदेनविष्णुरेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ प्राणशब्दश्चेति ॥ यद्वाएषइममित्यादिकंवायोरपिसर्वनामत्वपरमिति तथैवसर्वनामानिप्रवर्तंतेचमारुतइतिप्रमा

भा० । तस्मात्प्राणादिशब्दाश्चविष्णावेवहिमुख्यतः । अन्यव्यपेक्षयावायौमुख्यवृत्तिर्विधीयते । वायुश्चसूर्यसंस्थःसंस्तपत्येतज्जगत्रयं । आज्ञयैवहरेर्वायोःशक्त्यासूर्यस्तपत्ययमित्यादिच । नप्रसिद्धसूर्यस्येयंतापनशक्तिरितिज्ञापयितुंप्राणोह्येषयएषतपतीत्युक्तं । प्राणाद्वाएषउदेतिप्राणेस्तमेतीतिचश्रुतिः ।

णेनव्याख्यातं । तत्रतावाएताइत्युपसंहारवाक्यमपिज्ञापकं । तत्रत्यप्राणशब्दस्यवायावपिवृत्तेरितिभावेनाह ॥ प्राणशब्दश्चे ति ॥ यतइत्यादौयोज्यं । प्राणशब्दस्योभयपरत्वेप्रमाणमुदाहरति ॥ प्राणस्येति ॥ तत्रापिविष्णौमुख्यत्वंज्ञापकोक्त्यानिर्धा रयति ॥ अयंवावेति ॥ यद्वा प्राणस्यप्राणइत्यत्रप्राणस्यप्राणताप्रदइत्यर्थः । तत्रोत्तमःप्राणोविष्णुरितिकुतइत्यतआह ॥ अ यंवावेति ॥ मध्यमःप्राणइत्युक्त्याप्राणत्रयंप्रतीतं । तत्प्रमाणेनविविच्यदर्शयति ॥ द्वाविति ॥ देवेषुमध्येद्वावात्मशब्दवा च्यौ । द्वौप्राणशब्दवाच्यौ । द्वौचेतनशब्दवाच्यौ।कौतौ । वायुर्नारायणश्चतौ । कुतः । यतोऽज्ञानाभिभवास्पृष्टौ । अज्ञाना स्पर्शाच्चेतनोत्तमेषुदेवेष्वपिमुख्यचेतनत्वं । अभिभवशून्यत्वादात्मपदोदितमुख्यस्वामित्वं । अज्ञानाभिभवाभ्यामस्पृष्टत्वादे वमुख्यतःप्राणत्वं प्रकर्षेणनियामकत्वं । मुख्यत्वंचनिर्धारणाल्लभ्यतइतिज्ञेयं । तदन्येतेसर्वेदेवाःयस्मादज्ञानाभिभवस्पृष्टास्त स्मादधमाश्चेतनाः अधमाःप्राणाः अधमाआत्मानःश्रुता इतियोजना । तर्हिंवायुनारायणयोःसाम्यमित्यतआह ॥ मध्यमइ ति ॥ मध्यमो मध्यमःप्राणो मध्यमश्चेतनो मध्यमआत्मा । एवमुत्तमइत्यत्रापि । ततश्चकिमित्यतआह ॥ सर्वेति ॥ तस्मा

भा० । प्राणशब्दश्चमुख्यतोविष्णौप्रवर्तमानोपिवायावपिवर्तते । अतःसर्ववेदाद्यभिधेयत्वंवायोरप्यस्ति । प्राणस्यप्राणइतिश्रुतेरुभयोरपि प्राणशब्दःप्रसिद्धएव । अयंवावशिशुर्योयंमध्यमःप्राणइतिवायोर्विशेषणादुत्तमःप्राणोविष्णुरितिचसिद्धं । द्वावात्मानौहिदेवेषुद्वौप्राणौद्वौचचेतनौ । अज्ञानाभिभवास्पृष्टौवायुर्नारायणश्चतौ । तदन्येचेतनाःसर्वेप्राणाश्चात्मानएवच । अज्ञानाभिभवस्पृष्टास्तस्मात्तेह्यधमाःश्रताः । मध्यमोवायुरेवै कउत्तमःकेवलोहरिः । सर्वशब्दोदितौतस्मादेतौद्वावेवनापरः ।

त्सर्वस्वामित्वात्सर्वनियामकत्वाच्चचेतनाचेतनपरसर्वशब्दोदितौतदधीनत्वादर्थवदितिसूत्रात् परमचेतनत्वाच्चेतनवाचिसर्वश ब्दोदितावित्यर्थः । यद्वातस्मात्प्राणशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः । प्राणशब्दस्यतदुभयपरत्वेतावाएताइतिवाक्येनसर्वशब्दवाच्यत्व सिद्धेरितिभावः । तर्ह्यन्येषामनभिधेयत्वंस्यादित्यतआह ॥ अन्येचैवेति ॥ तर्हिश्रियोपिमितशब्दवाच्यत्वंप्राप्तमत आह ॥ श्रीरिति ॥ विष्णुवदखिलवेदोक्तातोविष्णुग्रहणेनसापिगृहीतेतिभावः । एतेनसरस्वत्यपिवायुवदितिसिद्धं । तर्हितयोःसाम्यमित्यतआह ॥ विष्णुवन्नतुमुख्यतइति ॥ संख्यातोर्थतश्चविष्णुवन्नतुमुख्यतोखिलवेदोक्ता नारायणा दिशब्दवाच्यत्वस्याभावात् । तद्वत्प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याभावेनलक्ष्म्यादिशब्दमुख्यार्थत्वाभावाच्चेति । नन्वेवंयदि श्रीवाय्वोरनंतशब्दवाच्यत्वंतर्हिग्रंथांतरेमितशब्दवाच्यत्वोक्तिःकथमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ तौश्रीवायूअमितनामानाव पितस्मादेवविष्णुवदखिलनाममुख्यार्थत्वाभावादेवमितनामवत् मितनामभिर्देवैःतुल्यंग्रंथांतरेउच्यते । तेनतुल्यंक्रियाचे द्वतिरितिसूत्रात् । विष्णुस्तुमुख्योक्ते र्निःशेषैःशब्दैःमुख्यतयोक्तेरमिताभिधइत्यर्थः । एषइमंलोकमभ्यार्चदित्यारभ्य तावाएताइत्यंतोक्तस्यसर्वशब्दसमन्वयस्यप्रकृतोपयोगंप्रमाणशेषेणाह ॥ अनंतेति ॥ तथाचैतद्वह्मैतत्सत्यमित्युपक्रमोक्तं नि र्दोषगुणपूर्णत्वंयुक्तमितिमूलाभिप्रायइतिभावः ॥ २ ॥ विश्वामित्रं० ननुसमन्वयमुखेनगुणपूर्णत्वमुपपाद्योपसंहृतं । किमधुना

भा० । अन्येचैवमितैःशब्दैरुच्यंतेनामितैःक्वचित् । श्रीरप्यखिलशब्दोक्ताविष्णुवन्नतुमुख्यतः । तस्मादमितनामानावपितौमितनामवत् । श्रीश्चवायुश्चविष्णुस्तुमुख्योक्तेरमिताभिधः । अनंतनामकत्वाच्चसोनंतगुणईरितः । पृथङ्नामानियस्मात्तद्गुणानेवप्रचक्षतइत्यादिब्रह्मांडे ॥ २ ॥

ऽसंगताख्यायिकोच्यतइत्यतःसंगतिमाह ॥ अन्यदेवतेति ॥ प्राणऋचइत्येवविद्यादित्यत्रान्यदेवताविषयत्वेनप्रतीयमानाअ
पिसर्वाऋचोभगवद्विषयाएवमुख्यतस्तदनंतरंवायुविषयाश्चेति यत्सर्वासामृचांभगवद्विषयत्वंप्राणविषयत्वंचोक्तं तद्दर्शयति ।
युक्त्योपपादयतिविश्वामित्रंह्येतदहरित्यादिनेत्यन्वयः । कयायुक्त्यादर्शयतितदित्यतउक्तं ॥ तस्मादिति ॥ यस्माद्भगवद्वायु
विषयास्तस्मादेवान्यदेवताविषयत्वेनप्रतीयमानमपिसर्वंबृहतीसहस्रंमुख्यतोनारायणस्यतदाज्ञयावायोश्चान्नंतर्पकमन्यथातन्नस्या
त् । अन्यविषयस्यान्यतर्पकत्वायोगादितियुक्त्यादर्शयतीत्यर्थः । तर्पकत्वमसिद्धंकथंहेतूकृतमित्यतउक्तं । तस्मात्तच्छंसनेने
ति ॥ तस्मादन्नं तस्मादेवतच्छंसनेनभगवान्वायुश्चातिप्रीयेतेअन्यथातन्नस्यादितियुक्त्यातर्पकत्वंचदर्शयतीत्यर्थः । यद्वायस्मा
त्तच्छंसनेनतौप्रतीयेतेतस्मान्नारायणस्यवायोश्चतदन्नंयस्मादन्नंतस्मादन्यदेवताविषयत्वेनप्रतीयमानाअपिऋचोमुख्यतोभगवद्वि
षयास्तदनंतरंवायुविषयाश्चेतिदर्शयतीतियोज्यं । अथवा । तावाएताःसर्वाऋचइत्यत्रसर्ववेदादिप्रतिपाद्यत्वमुक्तं । तत्रकैमुत्य
युक्तिपरत्वेनाख्यायिकोच्यतइत्यवतारयति ॥ अन्यदेवतेति ॥ वायुविषयाश्चेत्यनंतरंतदाकिंवाच्यंसर्वेवेदादयोभगवद्विषया
इतीतिशेषः । तत्तच्छ्रुतिलिंगबलादन्यदेवताविषयत्वेनप्रतीयमानाअप्यृचोबृहतीसहस्रांतर्गताभगवद्विषयाएवमुख्यतःतदनंत
रंवायुविषयाश्च । तदाकिमुवक्तव्यं सर्ववेदादयोभगवद्विषयाइतीतिदर्शयतीतियोजना । बृहतीसहस्रांतर्गतानामन्यदेवताविष

भा० । अन्यदेवताविषयत्वेनप्रतीयमानाअप्यृचोभगवद्विषयाएवमुख्यतः । तदनंतरंवायुविषयाश्च । तस्माद्बृहतीसहस्रंसर्वंमुख्यतोनारा
यणस्यान्नंतदाज्ञयावायोश्च । तस्मात्तच्छंसनेनभगवान्वायुश्चातिप्रीयेतेइतिदर्शयतिविश्वामित्रंह्येतदहःशंसिष्यंतमित्यादिना ।

यतयाप्रतीयमानानामृचांभगवत्परत्वेयुक्तिमाह ॥ तस्माद्बृहतीसहस्रमिति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयं ॥ ७ ॥ खंडार्थः ॥ ७ ॥ यत्तदेतंमहाव्रतेकर्मणिनियुक्तं । अहार्यत्वादपरिहार्यत्वादवश्यंमहाव्रतेउच्चारणीयत्वादहर्नामकं । यद्वासुत्याहःसूच्चार्यत्वादहर्नामकं बृहतीसहस्रंशंसिष्यंतं प्रतिपाद्यविष्णुवायुदेवतानुस्मरणपूर्वंशंसितुंइच्छंतं विश्वामित्रंप्रतितदाभिमुख्येन । तंप्रतिवक्तुंवा । सविष्णुर्वायुश्चेंद्रेउपनिषसादाविष्टोभूत् । अथताभ्यामाविष्टःसइंद्रःविश्वामित्रंउपनिषसाद । शंसेत्यादरोपसत्तिपूर्वंनिषण्णउपविष्टोभूत् । सविश्वामित्रस्तवेदंस्तोष्यमाणंबृहतीसहस्रमन्नंभोग्यंतर्पकंखलुभूयादित्यभिव्याहृत्य प्रीत्याशासनावचनमुक्त्वाभिसम्यग्यज्ञांगत्वेनभक्तिपूर्वंशशंस । तेनशंसनेनेंद्रस्यप्रियं । धामोप प्रियस्यधाम्नोलोकस्यसमीपं तत्प्राप्तौसमीपसाधनंप्रसादमेयायप्राप । तत्कथमित्यतस्तद्वचनादित्युच्यते ॥ तमिंद्रइति ॥ हेऋषेत्वंमेप्रियंधामोपागाइत्युवाचेतिसंबंधः । अन्यच्चोवाचेत्युच्यते ॥ सइति ॥ ऋषेलोकप्रापकप्रसादंप्राप्तवान्सत्वंद्वितीयवारंशंसेतिचोवाचेत्यन्वयः । अत्रप्रियंधामपुरं । तृतीयवारंप्रियंधामांतःपुरं । हेऋषेत्वंमेप्रियंधामोप मदन्तःपुरप्राप्तिसाधनप्रसादमगाः । वरमभीष्टंपुनरपिददानीतींद्रउवाच । सएवंप्रलो

उप० । विश्वामित्रंह्येतदहःशंसिष्यंतमिंद्रउपनिषससादसहान्नमित्यभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंसतेनेंद्रस्याप्रियंधामोपेयाय तमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागाःसवाऋषेद्वितीयंशंसेति सहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंसतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायतमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागाःसवाऋषेतृतीयंशंसेतिसहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंस । तेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायतमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागावरंतेददामीतिसहोवाचत्वामेवजानीयामिति

भितोपिविश्वामित्रःवरांतरमपृष्टेंद्राविष्टंत्वामेव कोयं विष्णुश्चेत्कीदृशइतिजानीयामतोब्रूहीत्युवाचापृच्छत् । तंप्रतींद्रःकीदृशः इतिप्रश्नस्यतावदुत्तरमुवाचकिमिति ॥ ऋषेइंद्राविष्टोहमहेयत्वादहंनामा प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणनामा असनाच्छत्रूणांनिरस नान्मिनुतेःसर्वस्यज्ञातृत्वाज्ज्ञानरूपत्वाज्ज्ञापनाद्वास्मिनामा प्रत्यक्प्राणनामैव त्वयिस्थस्ततत्वाद्वेत्तृत्वाच्चत्वमितिनामा प्रत्यक् पराक्चवर्तमानःप्राणनामैवंपरोक्षंसर्वभूतेषुस्थितःसर्वाणि सर्वगुणपूर्णत्वात्सर्वस्वामित्वाद्बहुरूपत्वाच्चसर्वाणीतिनामवान् देशतः कालतोगुणतश्चसर्वरूपेषुप्रभूतत्वात्पूर्णत्वाद्बहुरूपत्वाच्चभूतानीतिनामवान् प्राणनामाभगवानेवसन्निहितवस्तुषुस्थितएषइतिना मवान् आसमंतादीशत्वात्सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादितियावत् । यएषपरमैश्वर्ययुक्तःसएवसूर्यसंस्थःसन्लोकंतपति । अनीश्वरस्यत दयोगादितिभावः । ससूर्यांतर्गतएवाहमेतेनरश्म्यंतर्गतेनविष्ण्वाख्येनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मि । अतःस्वस्यसर्वलोकतापक त्वंयुक्तं । एतेनसर्वत्रप्रवेशनाद्विष्णुनामाचेत्यप्युक्तंभवति । एवंपरमात्मनःसर्वनामकत्वमुक्त्वातत्रयुक्तिरुच्यते ॥ तस्येति ॥ तस्यसर्वनामवतोमेन्नमन्नाभिमानिनीश्रीरन्नंभोग्यंतर्पकंकुतः मित्रमतिप्रियं । तत्रज्ञापकंदक्षिणमिति ॥ दक्षणाभागेइनःपति र्यस्यतद्दक्षिणं । अतिप्रियत्वाभावेस्वार्धशरीरतयातस्याःस्थापनानुपपत्तेरितिभावः । अन्नाभिमानिनीश्रीरित्युक्तं । किंतदन्नमि त्यतउच्यते ॥ तदिति ॥ तच्छ्रियाभिमतमन्नंविश्वामित्रेणसंपादितत्वाद्वैश्वामित्रंबृहतीसहस्रमित्यर्थः । तथाचविष्ण्वादिसर्व

उप० । तमिंद्रउवाचप्राणोवाअहमस्म्यृषेप्राणस्त्वंप्राणस्सर्वाणिभूतानिप्राणोह्येषयएषतपतिसएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मितस्यमेन्नंमित्रंद क्षिणंतद्वैश्वामित्रमेषतपन्नेवास्मीतिहोवाच ॥ ३ ॥

नामवाच्यत्वादेवभगवतस्तद्व्याख्यानरूपंबृहतीसहस्रंभगवदंतरंगरमाभिमतंसत्तर्पकंजातमन्यथातन्नस्यादितिभावः । एतेनस
हान्नमित्यभिव्याहृत्येत्येतदपिविवृतंभवति । इंद्राविष्टःकोयमितिप्रश्नस्योत्तरमुच्यते ॥ एषइति ॥ एषइंद्राविष्टोहमादित्यमं
डलेस्थित्वातपन्विष्णुरस्मीतिस्वरूपप्रश्नस्योत्तरमुवाचेत्यर्थः । हेत्यादित्यमंडलस्थस्यनारायणत्वं विश्वामित्रस्यप्रसिद्धमितिसूच
यति ॥ ३ ॥ अत्रविश्वामित्रस्यबृहतीसहस्रशंसनलिंगेनहोतृत्वमवगम्यते । अयंहोताचेत्केन्येऋत्विजः तच्छंसनंचमहाव्रते स
र्वपृष्टामूर्यामे विश्वजित्यतिरात्रेचप्रसक्तमतस्तेषामत्रप्रकृतंकर्मकिमित्यतश्चतत्सर्वंविविच्याह ॥ वृत्रमित्यादिना ॥ तदन्ये ऋ
ष्यादयः । अन्ये उक्तेभ्योन्ये उपऋत्विजइत्यर्थः । विश्वामित्रंह्येतदहःशंसिष्यंतमिंद्रउपनिषससादेत्यत्र एतदहःशंसिष्यंतमि
तिपदतात्पर्यमाह ॥ बृहतीसहस्रमिति ॥ इंद्रउपनिषससादेतिसप्तम्यंतंपदमित्यभिप्रेत्यनिषससादेत्यत्र । नि । सः । ससा
देति । पदविभागमभिप्रेत्यसइतिकर्तृपदंव्याचष्टे ॥ वायुनेति ॥ सइंद्रउपनिषसादेतिप्रथमांतंपदमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ आवि
ष्टइति ॥ उपनिषसादेत्यत्रोपेत्युपसर्गतात्पर्यमाह ॥ शंसेत्युक्त्वेति ॥ शंसेत्यादरपूर्वंनिषदनमेवोपनिषदनमितिभावः । स
हान्नमित्यभिव्याहृत्येत्यस्यार्थः ॥ इदमन्नमिति ॥ इदमन्नंतवेत्यथेत्यन्वयः । इदंतवान्नमितिवचनानंतरमित्यर्थः । इतिवचन

भा० । वृत्रंहत्वापुरेंद्रस्तुमहेंद्रत्वाभिपत्तये । महाव्रतंकर्मचक्रेहौत्रंचक्रेत्रकौशिकः । भृगुरध्वर्युरभवद्ब्रह्माब्रह्माभवत्स्वयं । उद्गातावायुर
भवत्स्वयंनारायणःप्रभुः । सादस्यमकरोत्तत्रतदन्येन्येपिचर्त्विजः । बृहतीसहस्रंशंसिष्यन्यदासस्मारकेशवं । वायुनासहदेवेशस्तदावासवमावि
शत् । आविष्टोविष्णुनाथेंद्रोवायुनासहकौशिकं । शंसेत्युक्त्वानिषण्णोभूदिदमन्नंतवेतिसः ।

मुक्त्वेतियावत् । अभिशशंसेत्यप्यन्वयमभिप्रेत्यतस्यार्थद्वयमुक्तं ॥ यज्ञागत्वेनभक्तितइति ॥ तेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायेत्यस्यतात्पर्यमाह ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ सवाऋषेद्वितीयंशंसेत्येतद्व्याचष्टे ॥ द्वितीयवारमिति ॥ प्रीत्यैव बृहतीसहस्रेविश्वामित्रेच । सवाऋषेतृतीयमित्येतद्व्याचष्टे ॥ अतिप्रियत्वादिति ॥ बृहतीसहस्रस्येतिशेषः । तृतीयवारंशंसेत्याहेत्यन्वयः । सहान्नमित्येवाभिव्याहृत्येत्यस्यार्थः ॥ विष्णोरिति ॥ प्रकल्प्य वचनेन । वरंतेददामीत्यस्यतमिंद्रउवाचेत्यनेनान्वयमाह ॥ ततोतितुष्टइति ॥ उत्तममित्यतःपरमितिशब्दोध्याहार्यः । प्रियंधामोपेयायेतित्रिवारंश्रुतधामशब्दार्थंविवेचयति ॥ सप्रथमेत्विति ॥ अत्रसालोक्यादिशब्देनतत्साधनप्रसादोलक्ष्यते । सामीप्यंपुरवासलक्षणं । पुनरेवचसामीप्यमंतःपुरवासलक्षणं । सहोवाचेत्येतद्व्याचष्टे ॥ इतीति ॥ विश्वामित्रस्यापरोक्षज्ञानित्वात्त्वामेवजानीयामितिज्ञानप्रार्थनमयुक्तं । सालोक्यादिरूपमोक्षस्यप्राप्तत्वादनर्थकंचेत्यतोव्याचष्टे ॥ सम्यगिति ॥ तमिंद्रउवाचेत्यस्यार्थस्तंप्राहेति ॥ ननुत्वामेवसम्यग्जानीयामितिप्रश्नेप्राणस्त्वमित्यादिनाविश्वामित्रादीनांप्राणाभेदोक्तिरसंगतास्यादित्यतः प्राणोवाहमस्मीत्यादिकंस्वप्रभृतीनांनाभेदपरं किंतुस्वस्यसर्वनाम

॥ ४८ ॥ भा० । ऋक्सहस्रंशशंसाथयज्ञांगत्वेनभक्तितः । तच्छ्रुत्वातुष्टिमगमत्केशवोवायुसंयुतः । द्वितीयवारंशंसेतिप्राहतंचजनार्दनः । प्रीत्यैवशक्रमाविष्टोविश्वामित्रःशशंसतत् । अतिप्रियत्वाद्भगवान्पुनरप्याहकौशिकं । तृतीयंचशशंसासौविष्णोरन्नंप्रकल्प्यतु । ततोतितुष्टोभगवान्ददामिवरमित्यमुं । ऊचेसप्रथमेत्वेवनिजसालोक्यमीश्वरः । प्रादाद्द्वितीयेसामीप्यंतृतीयेपुनरेवच । वरंददामीत्युक्तःसमुनिःप्राहजनार्दनं । सम्यक्त्वामेवजानीयामितिमोक्षेसुखोच्चतां । इच्छंस्तंप्राहभगवानिंद्रस्थोवायुसंयुतः ।

वत्त्वपरं । तथाज्ञानस्यैवसम्यग्ज्ञानत्वादितिभावेनोपदेष्टुर्भावमाह ॥ **सर्वेति** ॥ अहमेकएवसर्वनामास्मीतिममसर्वनामवत्त्वेन यज्ज्ञानंतदुत्तमंविश्वामित्रेणप्रार्थितंविशेषज्ञानमितिभावेनभगवांस्तंप्राहेत्यन्वयः । तदुपपादयति ॥ **यस्मादिति** ॥ यस्मात्तुमुख्यतःसर्वनामवत्त्वएवतत्प्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणत्वंस्यात्तस्मा दितिज्ञानमुत्तममित्यन्वयः । ननुदुःखिबद्धावरादिनामवत्त्वेदोषाः स्युस्तदभावेसर्वनामत्वभंगइत्यतआह ॥ **नहीति** ॥ कर्हिचित्कान्यपिनामानिविष्णोर्दोषाभिधायीनिनभवंति । हि प्रसिद्धं । कुतःकर्हिचित्कुत्रापिरूपेविष्णोरदोषत्वाद्दोषाभावाद्योग्यताविरहादितिभावः । नकेवलंनामानिदोषाभिधायीनिनभवंति । किंतुसामान्यवचांस्यपिगुणदोषोदासीनधर्ममात्रप्रतिपादकान्यपिनभवंति । यद्वासाधारणगुणवाचीन्यपिनेत्यर्थः । तदुपपादनं **सर्वोत्तमेति** ॥ तर्हीश्वरेप्रयुक्तानांदुःख्यादिशब्दानांभावचेतनवस्त्वादिशब्दानांचप्रवृत्तिनिमित्तानर्पकत्वेनकेवलंसांकेतिकत्वं स्यादित्यतआह ॥ **सर्वोत्तमगुणानेवेति** ॥ सर्वोत्तमगुणात्मत्वादित्यनुवर्तते । योग्यतासद्भावादितियावत् । दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानांनिरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिश्रुत्याजीवेष्विवतत्राभावेप्यन्यगतदुःखादिकंप्रतिस्वतंत्रत्वात्स्वातंत्र्यस्यशब्दप्रवृत्तौमुख्यकारणत्वात्तदधीनत्वादर्थवदितिन्यायेनदुःख्यादिशब्दानांतत्परत्वं भावादिशब्दानामप्यसाधारण्यव्यपदेशन्यायेनस्वातंत्र्येणभवति । सर्वंचेतयतेसर्वत्रवस्तइत्यादिरूपेणसर्वोत्तमगुणप्रतिपादकत्वमितिभावः । ननुत्वांजानीयामित्यस्यसम्यक्त्वामेव

भा० । सर्वनामाहमस्म्येकइतिज्ञानंममोत्तमं । यस्मात्सर्वगुणत्वंस्यात्सर्वनामत्वएवतु । नहिदोषाभिधायीनिविष्णोर्नामानिकर्हिचित् । अदोषत्वान्महाविष्णोर्नसामान्यवचांस्यपि । सर्वोत्तमगुणात्मत्वात्सदानारायणस्यहि । सर्वोत्तमगुणानेवनामान्याचक्षतेहरेः ।

जानीयामित्यर्थोनयुक्तः । स्वयोग्ययावज्ज्ञानाभावेसालोक्यादिमोक्षानुपपत्तेरित्याशंकांपरिहरन्विशेषज्ञानार्थंप्रार्थनेनामकथ नमयुक्तमितिशंकांपरिहरन्नुक्तंविवृणोति ॥ यावदिति ॥ प्राणनामतथान्याअभिधाश्चाहेत्युपपन्नमितिशेषः । प्राणपदंत्रिरावृ त्तमेकमेवनामेतिद्योतनायप्राणनामेत्युक्तं । पूर्णानंदत्वस्यविशिष्यसर्वैरपिस्मर्तव्यत्वात्प्राधान्यविवक्षयापृथगुक्तमतएवोपनिषद्य भ्यासइतिज्ञेयं । प्राणोवाअहमित्यादिव्याचष्टे ॥ प्रकृष्टेत्यादिना ॥ प्रकृष्टोणआनंदःप्रणः प्रणएवप्राणः प्रज्ञएवप्राज्ञइति यथा । यद्वाप्रकृष्टः आपूर्णोणआनंदःप्राणइतिव्याख्येयं । सर्वाणीत्यत्रसर्वप्रातिपदिकार्थमाह ॥ पूर्णत्वादिति ॥ बहुवचन स्यार्थः सर्वाणीति ॥ विशिष्टस्यार्थः सर्वरूपेषुपूर्तितइति ॥ सर्वाणीतियोज्यं । प्रभूतत्वात्पूर्णत्वाद्भूबहावितिधातोः । नित्याविर्भूतगुणत्वाद्वा । भवतेराविर्भावार्थत्वात् । प्रकर्षेणस्वातंत्र्येणसत्त्वाद्वाभूतनामा यतोबहुरूपोतःसभूतानीतिबहुवचने नोक्तः । सर्वरूपेषुप्रभूतत्वाद्भूतानीतिविशिष्टशब्देनोक्तइतियोजना । सनातनइत्यनेनसर्वदासत्त्वाच्चभूतनामेतिव्याख्यातंभ वति । आसमंतादीशएषइत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ सर्वैश्वर्येति ॥ सर्वैश्वर्योपपादकंयएषतपतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ सएवेति ॥ यएषसर्वैश्व

भा० । यावज्ज्ञानेनमोक्षःस्यात्तावज्ज्ञात्वापिकौशिकः । अधिकज्ञानलब्ध्यर्थंमोक्षेधिकसुखाप्तये । जानीयांत्वामितिप्राहतस्माआहसके शवः । इंद्राविष्टःप्राणनामतथान्याश्चाभिधाःप्रभुः । प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणइत्यभिधीयते । अहेयत्वादहंनामास्म्यसनान्मनुतेरपि । ततोवेत्तीति चत्वंसपूर्णत्वात्सर्वनामकः । सर्वाणिबहुरूपत्वात्सर्वरूपेषुपूर्तितः । प्रभूतत्वाद्भूतनामासर्वरूपप्रभूततः । बहुरूपःसभूतानीत्युक्तोविष्णुःसनातनः । सर्वैश्वर्यस्वरूपत्वादेषइत्यभिधीयते । सएवसूर्यसंस्थःसंल्लोकंतपतिकेशवः ।

रःसएवेतियोज्यं । सर्वनामत्वेयुक्तित्वेनतस्यमेन्नमित्येतद्व्याकुर्वन्तस्येतिपरामृष्टमाह ॥ **सर्वेति** ॥ अन्नंप्रसिद्धमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **श्रीरेवान्नंनतुप्रसिद्धमिति** ॥ तत्रहेतुःसाक्षान्मुख्यतइति । अन्नशब्दस्यतत्रमुख्यत्वादितिभावः । तदुपपादकमन्नाभिमानीति ॥ तथाचसमाकर्षन्यायेनाभिमानिनिशब्दोमुख्यइतिभावः । श्रीशब्दस्यभारत्यादौप्रयोगात्तद्वारणायप्रमदोत्तमासाक्षाच्छ्रीरिति ॥ नन्वन्यासामप्यन्नाभिमानित्वादुक्तन्यायेनतासामपिप्राप्तिरित्यतउक्तं ॥ **साक्षान्मुख्यततोऽन्नाभिमानिनीति** ॥ तथाचमुख्येसंभवन्यायेननान्यासामत्रपरिग्रहइतिभावः । केनप्रवृत्तिनिमित्तेनसान्नमित्युच्यतइत्यतउक्तं ॥ **भोग्यत्वात्सान्नमित्युच्यतइति** ॥ सर्ववाअत्तीतितददितेरदितित्वमितिश्रुतेः सर्वतस्यभोग्यंश्रियःकोविशेषइत्यतउक्तं ॥ **साक्षादिति** ॥ मुख्यतोभोग्यत्वादित्यर्थः । तत्रमित्रत्वंहेतुरित्याह ॥ **भोग्यत्वान्मित्रमेवचेति** ॥ भोग्यत्वादेवमित्रंचोच्यते । अन्यथातन्नस्यादतिप्रियस्यैवभोगसाधनत्वादितिभावः । ममदक्षिणंदक्षभागस्थितंइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **दक्षेति** ॥ कोयमिनइत्यतउक्तं । तस्याइति ॥ अर्धनारीरूपेषुदक्षभागस्थितइत्यर्थः । नन्वर्धनारीरूपेषुकुत्रचित्कदाचिद्वामभागेभगवतोवस्थानेतद्विवक्षयान्नंमेदक्षिणंदक्षभागस्थितमित्यर्थःसंभवत्येवेतिकिमर्थंदक्षेइनोयस्येतिविग्रहाश्रयणं आश्रयणेवादक्षेणमितिस्यान्नतु

भा० । सर्वनामवतस्तस्यममान्नंमित्रमुच्यते । अन्नाभिमानिनीसाक्षाच्छ्रीरेवप्रमदोत्तमा । सान्नमित्युच्यतेविष्णोर्भोग्यत्वान्मित्रमेवच । दक्षभागस्थितेनत्वाद्दक्षिणंनामसोच्यते । तस्याइनोहिविष्णुःसदक्षभागेस्थितःसदा ।

दक्षिणमित्यतउक्तं ॥ सदेति ॥ नियमेनसर्वदाचेत्यर्थः । एतद्विशेषसूचनायैवदक्षइनइतिस्थितेगुणेभवितव्येअकारलोपेनद
क्षिणमित्येवरूपंप्राप्तमितिभावः । ननुवाय्वादीनामपिस्वभार्याभिरेकीभावस्यवक्ष्यमाणत्वेनभारत्यादीनामपिदक्षभागस्थितेन
त्वात्किंविशिष्योच्यतेश्रीर्दक्षिणेतीत्यतोवोक्तं ॥ सदेति ॥ भारत्यादीनांदक्षिणत्वंनसार्वकालिकमतोविशिष्योच्यतइतिभावः।
ननुचश्रीरपिसदानदक्षिणामहाभारततात्पर्यनिर्णये यदातुसामेवामार्धरूपादक्षिणानामधेया । तदाप्यस्याउत्तमोहमित्युक्तत्वा
दितिचेन्न । भावानवबोधात् । अत्रहिदक्षिणारूपाणामविच्छिन्नप्रवाहरूपेणसदासत्वमभिप्रेतंनतुएकैकरूपस्यैवसदादक्षिणात्वे
नावस्थानं येनविरोधःस्यादिति । तद्वैश्वामित्रमित्यत्रतत्प्रकृतंश्रीतत्वमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ यस्येति ॥ तत्तदभिमतमि
तिपरामृष्टमन्नंचनप्रसिद्धान्नमितिभावेनाह ॥ तदिति ॥ तस्यवैश्वामित्रत्वंचनतत्कृतत्वं अपौरुषेयत्वा न्नापितत्प्रतिपादकत्वं
विष्णुपरत्वादित्यतउक्तं ॥ विश्वामित्रेणेति ॥ यएषतपतीतिसूर्यांतस्स्थतयातापकत्वैश्वर्यस्योक्तत्वादेषतपन्नेवेतिपुनरुक्तमि
त्यतआह ॥ इंद्रेति ॥ नन्विंद्राविष्टंसिद्धवत्कृत्यसम्यक्त्वामेवजानीयामितिमोक्षेसुखातिशयार्थविशेषज्ञानस्यप्रार्थितत्वात्को
यमितिशंकानवकाशः । तथाचापृष्टोत्तरत्वंस्यादित्यतआह ॥ त्वामिति ॥ हियस्मादभिप्रायद्वयमस्तितस्मादस्याभिप्रायद्वयं

भा० । यस्याभिमानिन्यन्नस्यलक्ष्मीःसादेवतोत्तमा । वैश्वामित्रंतदन्नंतुऋक्सहस्रात्मकंमतं । विश्वामित्रेणदृष्टत्वाद्वैश्वामित्रंतदीर्यते । इं
द्राविष्टःकोयमितिशंकांपरिहरन्हरिः । आदित्यसंस्थितोविष्णुस्तपन्नस्मीतिचोचिवान् । त्वांजानीयामितिप्रश्नंविश्वामित्रस्यकुर्वतः । अभिप्रायद्वयं
ह्यस्तिशक्राविष्टोनचापरः । हरेरितितुमेतर्कस्तेजोबाहुल्यतोजनि । तस्यतर्कस्यसत्यत्वंज्ञातव्यंप्रथमंमया । ॥ ५० ॥

ज्ञात्वैवसर्वशंकांपरिहरतीतिहरिशब्दवाच्यःसनातनोविष्णुः । यद्वासनातनोनित्यः कालतः ततः विष्णुरंतर्बहिश्चव्यापको हरिरभिप्रायद्वयस्यापिपरिहारंददावित्यन्वयः । अभिप्रायमस्यैवेत्युक्तमभिप्रायंविशिनष्टि ॥ शक्राविष्टइत्यादिना ॥ तेजो बाहुल्यतःतेजोबाहुल्याख्येनलिंगेनशक्राविष्टोहरेरपरोनैवेतिमेतर्कोनुमितिरजनि । तस्यतर्कस्यसत्यत्वंप्रामाण्यंसंवादेनज्ञातव्यं । प्रमाणसंवादस्यदार्ढ्यहेतुत्वादितिप्रथममभिप्रायं यदिविष्णुःस्यात्प्रमाणसंप्लवेनविष्णुत्वव्यवस्थास्यात्तदाविशेषतोज्ञातव्यइति द्वितीयमभिप्रायंचज्ञात्वेत्यन्वयः । केनकस्यपरिहारइत्यतआह ॥ प्राणइति ॥ विशेषज्ञानसिद्ध्यर्थंनामसंदर्भमुक्तवानित्युक्तं तत्कथमित्यतआह ॥ विशेषज्ञानसिद्ध्यर्थंनाम्नामिति ॥ भारतादौपरमात्मनोविश्वंविष्णुरित्यादिनाम्नांविशेषज्ञानसिद्ध्य र्थमेवोक्तिःप्रसिद्धेत्यर्थः । तपन्नेवास्मीत्युक्त्यानारायणाख्यधर्म्युपस्थितिःकथंस्यादित्यतआह ॥ तपंतमिति ॥ वेदेतिकथमव गतमित्यतआह ॥ गायत्र्येति ॥ गायत्र्यास्वदृष्टया । ननुतत्वप्रकाशिकायां कस्त्वयीतिप्रश्नस्यप्राणोवाअहमितिपरिहारः की दृशइत्यस्योत्तरतयोत्तरवाक्ययोजनेत्युक्तत्वाद्विरोधः । किंचधर्मिप्रश्नस्यप्रथमप्राप्तत्वाद्धर्मप्रश्नस्यानंतरिकत्वादंतेधर्मिप्रश्नप्रति हारकथनमयुक्तमितिचेन्न । प्राणोवाअहमित्यादिवाक्यंपदसमन्वयेनवाक्यसमन्वयेनचभगवत्परं । तत्रपदसमन्वयविवक्षयास्य

भा० । द्वितीयंयदिविष्णुःस्याज्ज्ञातव्योमेविशेषतः । इत्यभिप्रायमस्यैवज्ञात्वाविष्णुःसनातनः । अभिप्रायद्वयस्यापिपरिहारंहरिर्ददौ । प्राणोवाअहमित्यादि नामसंदर्भमुक्तवान् । विंशेषज्ञानसिध्यर्थंनाम्नामुक्तिःपरात्मनः । इंद्राविष्टःकोयमितिशंकानुत्त्यर्थमेवच । तपन्नेवास्मीत्य वदत्तपंतंवेदसोपिहि । नारायणंसर्वगतंगायत्र्योपासकोहिसइतिब्रह्मांडे ।

ग्रंथस्यप्रवृत्तत्वात् । प्राणोहमित्यादिकंगुणसमर्पकं । एषतपन्नेवास्मीतिवाक्यंधर्मिप्रश्नोत्तरमितियुक्तं । सूत्रभाष्यटीकासुवाक्य
समन्वयमंगीकृत्याविष्टः । कइतिप्रश्नोत्तरतयाप्राणोवा अहमित्यादिवाक्यंप्रवृत्तं । प्राणशब्दस्येशानःप्राणदःप्राणः प्राणस्यप्रा
णः प्राणःस्थूणेत्यादौभगवन्नामतयाप्रसिद्धत्वात् । प्राणस्त्वमित्यादिवाक्यानितुत्वदादिसर्वजीवांतर्गतत्वादिमहामाहात्म्यप्रति
पादकानीत्युक्तमतोनविरोधः । ननुतथापितत्रप्राणोवाअहमस्मीत्युपदेशस्यवामदेवोपदेशवदंतर्यामिविवक्षयेंद्रकर्तृकत्वंतत्रोक्तं
अत्रतु अभिप्रायद्वयस्यापिपरिहारंहरिर्ददावितिभगवत्कर्तृकत्वमुच्यतेऽतोविरोधइतिचेन्न । इंद्राविष्टःकोयमितिपृष्टेइंद्रेणस्वां
तर्यामीनारायणइति तत्स्थेनाहमेवेति युगपदुक्तिसंभवात् । यच्चकोयमितिप्रश्नस्यैषतपन्नेवेत्यंतेपरिहारकथनं तदपितेजोबाहु
ल्यलिंगेनविष्णुत्वस्यावगतत्वाद्दार्ढ्यमात्रस्यापेक्षितत्वात्कीदृशइतिप्रश्नस्याज्ञातगुणविषयकत्वात्तत्परिहारेगौरवेणेतिज्ञेयं । किं
चप्रश्नपरिहारौभगवद्विषयावित्यागमेनदर्शितं युक्त्याचोपपादयति ॥ उपनिषण्णामिति ॥ जानीयामितीत्यतःपरंवरप्रार्थना
दितिशेषः । उपनिषण्णामिंद्रंदृष्ट्वापित्वामेवजानीयामितिज्ञानवरप्रार्थनात्प्रश्नस्येंद्रविषयत्वायोगादिंद्राविष्टोभगवानेवात्रत्वामित्यु
देश्यतयोक्तइतिज्ञायते । किंचप्रश्नवाक्येऽस्यप्रसिद्धेंद्रस्यज्ञानार्थंप्रार्थितत्वेइंद्रादेववरस्वीकारप्रसंगात्तस्यचवक्ष्यमाणरीत्यानिष्ट
त्वादिंद्राविष्टोभगवानत्रप्रश्नवाक्येप्राणोवाअहमित्यादिपरिहारवाक्येचोक्तइतिज्ञायतइत्यर्थः । ननूपनिषण्णामिंद्रंपुरुषविशेषत्वे
नजानातिनतुइंद्रत्वेनातस्त्वामेवेतिस्वरूपप्रश्नोयुज्यतइत्यतआह ॥ इंद्रमिति ॥ महाव्रतेयजमानामिंद्रंतुविशिष्येंद्रत्वेनेंद्रेणहौ

भा० । उपनिषण्णामिंद्रंदृष्ट्वापित्वामेवजानीयामितिवरस्वीकारादिंद्रादेवचेंद्राविष्टोभगवानत्रोक्तइतिज्ञायते । इंद्रंतुजानात्येवहिविश्वामित्रः ।

त्रेकर्मणिविनियुक्तोविश्वामित्रोजानात्येवेत्यर्थः । नन्विंद्रंप्रतीवभगवंतमपिप्रतित्वामेवजानीयामितिनवक्तुंशक्यते भगवत्स्वरूपस्यज्ञातत्वात्तस्यात्रेंद्रे आगत्यसन्निहितत्वस्यचज्ञातत्वात् । तस्यापरोक्षज्ञानित्वात्स्वरूपज्ञानसद्भावात् तेजोबाहुल्यालिंगेनात्रागतत्वेस्यज्ञातत्वादित्यतआह ॥ **भगवंतमपीति** ॥ भगवंतंज्ञानातीतमागतंचजानात्येव । किंतुस्वरूपतएवजानाति नतुमुक्तावधिकसुखसंपादकगुणविशेषवत्तया । अतस्त्वामेवपूर्वावगतंत्वामेवपुनर्जानीयामितिप्रश्नोयुज्यतइतिवैषम्यमितिभावः । नन्विंद्रस्वरूपज्ञानेपिविशेषज्ञानार्थंप्रश्नःकिंनस्यादित्यतआह ॥ **विशेषज्ञानेति** ॥ नान्विंद्रस्यतापकत्वाख्यगुणविशेषप्रतिपादकत्वान्नव्यर्थमित्यतआह ॥ **प्राणोह्येषइति** ॥ ननूक्तमेवैषतपन्नेवेत्यवधार्यतइत्यतआह ॥ **प्राणोह्येषइति** ॥ नवमेखंडे प्राणोह्येषयएषतपतीतिविष्णोस्तापकत्वस्योक्तत्वान्नेंद्रस्यतापनशक्तिरितिभावः । अस्मत्पक्षेतुतेजोबाहुल्यालिंगेनेंद्राविष्टोविष्णुरितिज्ञातेपितद्दार्ढ्यायकोयमितिप्रश्नोत्तरत्वेनैषतपन्नेवास्मीतिसार्थकं । इंद्रस्यतुप्रत्यक्षसिद्धत्वेनकस्त्वमितिप्रश्नानवकाशादेषतपन्नेवेतिव्यर्थमेवेतिभावः । यद्वाभगवंतमपिस्वरूपतआगतंजानात्येवेत्युक्तरीत्यावश्यमंगीकार्येणविशेषप्रश्नेनैवालं । किमितिस्वरूपप्रश्नोप्यनेनक्रियतेइतिनिर्बंधेनेत्यतआह ॥ **विशेषेति** ॥ विशेषज्ञानस्यैवप्रार्थनइत्यर्थः। शिष्टंपूर्ववदवतार्यव्याख्येयं । ननुतेजोबाहुल्यलिंगेनविष्णुत्वंज्ञायतएव । किंचसएतेनरूपेणेत्यत्र सइंद्राविष्टोहमेतेनाविष्टत्वाद्विष्णवाख्येनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मीतींद्राविष्ट

भा० । भगवंतमपिस्वरूपतआगतंजानात्येव । विशेषज्ञानप्रार्थनेप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादिकमेवपूर्यते । एषतपन्नेवास्मीतिव्यर्थं । प्राणोह्येषयएषतपतीत्युक्तत्वात् ।

स्यविष्णुत्वंज्ञायते । विष्णुशब्दस्यस्वस्मिन्निर्वचनात् । किंचतस्यमेन्नंदक्षिणमित्यत्रापिइंद्राविष्टस्यदक्षिणामित्रत्वलिंगेनतद्वि
ष्णुत्वंज्ञायतएवेति एषतपन्नेवेतिव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सएतेनेति ॥ अपियद्यपि सएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मीत्यनेन
आदिपदेनतस्यमेन्नंमित्रंदक्षिणमित्यनेनपुनरपिपदेनतेजोबाहुल्यलिंगेनचैंद्राविष्टस्यविष्णुत्वंज्ञायते तथापिकिंचिदेव नतुस्पष्टं ।
एतेनविष्णवाख्येनरूपेणकरणेनसर्वादिशोविष्टोस्मीतितृतीयानिर्दिष्टस्यकरणत्वं प्रथमानिर्दिष्टस्यकर्तृत्वं अतस्तस्यविष्णवन्यत्व
मितिशंकाभवति । तस्यमेन्नमित्यत्रचमेतस्यममकरणभूतस्यविष्णोरन्नंदक्षिणंमित्रमित्यर्थाभ्युपगमेतस्यमइत्यनयोर्वैयधिकरण्यं
भिन्नविषयत्वमतस्तस्यविष्णवन्यत्वमितिशंकाभवत्यतःस्पष्टमाविष्टस्यविष्णुत्वंनज्ञायतइत्यर्थः । एवंतेजोबाहुल्यलिंगेनसएतेनरू
पेणेत्युक्त्यादक्षिणामित्रत्वलिंगेनचविष्णुत्वावगतेरेषतपन्नेवास्मीत्यस्यास्मत्पक्षेपिवैयर्थ्यमित्याशंक्यसमाहितमुपसंहरति ॥ अत
इति ॥ यतएवंविष्णुप्रापकाणांसावकाशत्वमतइंद्रशरीरमेवपश्यतस्तर्कमात्रतोभगवानितिकिंचिज्जानतःप्रमाणांतरसंवादमपेक्ष्य
जानतःसएतेनेत्यादिनापिविष्णुत्वंकिंचिज्जानतःस्वरूपज्ञानेपि विष्णुविशेषगुणाज्ञानात्किंचिज्जानतोवाविश्वामित्रस्यपृथक्पृथक्
भगवन्नामान्युक्त्वाऽहंविष्णुरित्येषतपन्नेवास्मीत्युवाचेतिज्ञायतइतियोजना । ननुयदुक्तमुपनिषण्णमिंद्रंदृष्ट्वेत्यत्रेंद्रस्यैवत्वामेव

भा० । सएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मीत्यादिनाथाविष्टस्यविष्णुत्वंकिंचिज्ज्ञायते । तथाप्येतेनेतितृतीयात्वात्करणत्वाशंकाभवति । तस्य
मइतिवैयधिकरण्यमितिच । अतोभगवन्नामानिपृथगुक्त्वाऽहंविष्णुरित्येषतपन्नेवास्मीत्युवाच । इंद्रशरीरमेवपश्यतोविश्वामित्रस्यतर्कमात्रतोभ
गवानितिकिंचिज्जानतइतिज्ञायते ।

जानीयामितिज्ञानार्थंप्रार्थितत्वेइंद्रादेववरस्वीकारप्रसंगइति नेदमनिष्टं । प्राणोवाअहमित्यादिनेंद्रेणैवविश्वामित्रायात्मोपदेशां गीकारादित्यतआह ॥ नचेति ॥ विष्णोरपितत्तुल्यमित्यतस्तस्यसर्वशब्दवाच्यत्वस्यप्रमितत्वादित्याह ॥ अजस्येति ॥ कैमु त्यन्यायेनापींद्रस्यसर्वशब्दवाच्यत्वंप्रतिषेधति ॥ इंद्रेहीति ॥ तर्हींद्रशब्दस्यमुख्योर्थःकइत्यतआह ॥ इंद्रशब्दोपीति ॥ न केवलंयोगः रूढिरप्यस्तीत्याह ॥ यमिति ॥ इंद्रंमित्रंवरुणमित्यत्र योदिव्यःसुपर्णोगरुत्मान्तंइंद्रंमित्रंइत्याद्याहुरित्यर्थप्रतीते र्विष्णुपरत्वमस्याःश्रुतेःकुतइत्यतआह ॥ सप्तेति ॥ सप्त अर्द्धगर्भाइतिपदविभागः । अर्द्धमासमंताद्दृद्धंब्रह्मांडं । तदेवगर्भेये षांतेतदावरणभूताः । सप्त महदहंकारपंचभूताभिमानिनोदेवाः भुवनस्यरेतोरतिप्रदस्य कारणभूतस्यवा विष्णोः प्रदिशाआ ज्ञया धारणादिविविधधर्मणिधर्मेषुतिष्ठंतीत्यर्थः । ननुसुपर्णादिशब्दश्रवणाद्विष्णुरेवतत्रप्रस्तुतइतिकथमित्यतआह ॥ नामा नीति ॥ तथाच यंविष्णुमिंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुःसएवसुपर्णादिशब्दवाच्यश्चेतितदर्थइतिभावः । ननुनामानिविश्वेत्यस्यलोके

भा० । नचेंद्रस्यप्राणशब्दःसर्वशब्दाभिधेयत्वंचविद्यते । अजस्यनाभावध्येकमर्पितमित्युक्तस्यपद्मनाभस्यहियोदेवानांनामधाएकएवेति सर्वदेवाभिधानत्वमुक्तं । इंद्रेहींद्रशब्दोपिनमुख्यतोवर्तते । परमैश्वर्याभावात् । इंद्रशब्दोपिविष्णावेववर्तते । सहिपरमेश्वरः । यमिंद्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यंमित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुः । इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मानित्यादिश्रुतेश्च । सप्तार्द्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठंतिप्रदि शाविधर्मणीत्यादिनाविष्णुरेवहितत्रप्रस्तुतः । नामानिविश्वाभिनसंतिलोकेयदाविरासीदनृतस्यसर्वे । नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरम मुदाहरंतीतिचश्रुतिः ।

विश्वानिनामानिनसंति । विद्यमानान्यपि अभि मुख्यतोनसंतिकुतः । यद्यस्मादनृतस्य ऋतंब्रह्म पूर्वावगतवत्सदास्थितेस्तद्वि रुद्धमनृतं तस्यजगतःसर्वप्रवृत्तिनिमित्तंयद्यस्मादुत्पन्नमितिनार्थः । किंतुपरमार्थपर्यालोचनायांयद्यस्मात्सर्वमनृतस्यानृतमावि रासीत्तस्माल्लोकेनामान्येवनसंतीत्यर्थः । अतोविष्णोरेवसर्वनामत्वेनतदुदाहरणंयुक्तं । नामानिसर्वाणियमाविशंतीत्यत्रापियंपर मंसर्वाणिनामानिआविशंति तंविष्णुशब्दवाच्यमप्युदाहरंतीत्येकस्यैवसर्वनामवत्त्वंविष्णुशब्दवाच्यत्वंचोच्यते नतुसर्वनामवा च्यानुवादेनविष्णुत्वंविधीयते । तथाचेंद्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरित्यत्रसुपर्णएवसर्वशब्दवाच्योस्तु । नचतत्रविष्णुप्रस्तुतिविरोधः उक्तरीत्यानामानीतिश्रुतौसर्वशब्दवाच्यस्यैवविष्णुनामवत्त्वस्याप्युक्तेरित्यतोनिरवकाशंप्रमाणमाह ॥ योदेवानामिति ॥ ना मानिसर्वाणीत्यत्रसर्वनामवाच्यानुवादेनविष्णुत्वविधिरित्यस्माभिरुक्तं । भवतुवात्वदुक्तरीत्यातत्रसर्वनामवाच्यस्यैवविष्णुशब्द वाच्यत्वमप्युच्यतइति । तथापियोदेवानांनामधाएकएवेत्यवधारणादेकस्यैवविष्ण्वादिसर्वनामवत्त्वंनान्यस्य । सचैकोविष्णो रन्योनभवति पद्मनाभत्वलिंगादित्यर्थः । लिंगंचासाधारणमित्येवशब्दः । शब्दादेवप्रमितइतिवत् । एतेनाजस्यनाभावित्युक्त स्यपद्मनाभस्य योदेवानांनामधाएकएवेतिसर्वदेवाभिधानमुक्तमित्यादिनैतत्पुनरुक्तमितिनिरस्तं । ननुश्रियोवायोश्चसर्वनामत्व प्रसिद्धेःकथमेकएवेत्यवधारणमित्यतआह ॥ श्रियइति ॥ तथाचतयोरपिपूर्वप्रसिद्धवर्जंसर्वनामविषयत्वेनप्रसिद्धिरुपपन्नेति

भा० । योदेवानांनामधाएकएवेत्यवधारणान्नान्यस्यसर्वनामत्वं । सचविष्णोर्नान्यः । पद्मनाभत्वादेव । श्रियोवायोरपिननारायणादि नामवत्त्वं ।

भावः । किंचयदिविष्ण्वादिनामधारकत्वंविष्णवन्यस्योच्यतेतर्हिसविष्णुसमोवास्यादधिकोवास्या न्नचैतत्संभवतीत्याह ॥ ए
कोवासुदेवइत्यादिनातदत्रोच्यतइत्यंतेन ॥ योदेवानामित्यत्रविष्णववरस्यविष्ण्वादिसर्वदेवनामधारकत्वेनानुक्तावपितद्वि
ष्णुसममधिकंवात्रसर्वदेवनामवत्त्वेनोच्यतइत्यपिनवक्तव्यं । कुतः । हियस्मादेकोवासुदेव एकोनारायणइतिचश्रुतिरस्त्यतोवि
ष्णोःपरंतत्सदृशंवानास्त्यतस्तदत्रोच्यतइतिनवक्तव्यमिति । ननुदेवेषुवासुदेवनारायणशब्दितसगुणसमोनास्तीत्युच्यते परंब्र
ह्मत्वन्यदस्ति तदेव योदेवानामित्यत्रलक्षणयासर्वनामप्रतिपाद्यमुच्यतइत्यतउक्तं ॥ येनावृतमिति ॥ येननारायणेनावृतंख
मावृतांदिवंमहींचयेनतत्प्रेरणयादित्यस्तेजसातपति । भ्राजसा दीप्त्या । चशब्दात्प्रकाशयति । यदक्षरेयस्मिन्नक्षरे नारायणस्य
परब्रह्मत्वावधारणाच्चविष्णोःपरमुत्तमंनास्त्यतस्तद्विष्णोःपरंनिर्गुणंपरंब्रह्मात्र योदेवानामित्यत्रोच्यतेइत्यपिनवक्तव्यमित्यर्थः ।
ननुयदिविष्णोर्देवांतर्गतत्वंस्यात्तदायोदेवानामित्यस्यविष्ण्वादिदेवानामित्यर्थः । स्यात्तदेवकुतइत्याशंकांपरिहरन्समादिराहि
त्येश्रुत्यंतरमाह ॥ परोमात्रयेति ॥ अत्रदेवेतिसंबोधनाद्देवत्वमुक्तं । ननकिरिंद्रेत्यत्रसमाभ्यधिकराहित्योक्तावपितदधिको

भा० । एकोवासुदेवस्तत्सदृशपरौनस्तइतिहिश्रुतिः । एकोनारायणआसीत्तत्समोवाअधिकोवानास्तीतिच । येनावृतंखंचदिवंमहींचये
नादित्यस्तपतितेजसाभ्राजसाच । यमंतःसमुद्रेकवयोवयंतियदक्षरेपरमेप्रजाइत्युक्तस्यसमुद्रशायिनएवनारायणस्य तदेवर्ततदुसत्यमाहुस्तदेवब्रह्म
परमंकवीनामितिपरब्रह्मत्वावधारणाच्चविष्णोःपरंसदृशंवानास्त्येव । अतस्तदत्रोच्यतइत्यपिनवक्तव्यं । परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवं
ति । नतेविष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमंतमापेत्यादेश्च । नकिरिंद्रत्वदुत्तरोनज्यायांअस्तिवृत्रहन् ।

विष्णुर्यथास्वीक्रियतेतथावासुदेवादुत्तमोपिकिंनस्यादित्यतआह ॥ नकिरिति ॥ अत्रनकिरित्युक्तार्थाधिक्यविवक्षया । नकि र्माकिःस्सीत्यादिप्रोक्ताधिक्यविवक्षयेत्यन्यत्रोक्तत्वात् । विष्णोर्देवांतर्गतत्वंसर्वोत्तमत्वंतस्यैवपरममहद्ब्रह्मत्वमित्यत्रभारतसं मतिमाह ॥ किमेकमिति ॥ इतोपिप्राणोवाअहमित्युपदेशस्यभगवद्विषयत्वमित्याह ॥ मेन्नमिति ॥ उपदिष्टंवस्तुविष्णुरि तिज्ञायते । दक्षिणामित्रत्वंविष्णुलिंगंकुतइत्यतआह ॥ सहीति ॥ धन्यःसर्वोत्तमआश्चर्योसदृशः । ननुमेन्नंमित्रंदक्षिणमित्य त्रदक्षिणंसमीचीनमन्नंबृहतीसहस्रंमेमित्रमित्युच्यते । नतुतदभिमानिनीलक्ष्मीर्मित्रमित्यतआह ॥ नचेति ॥ अचेतनमात्रस्या भिमानिनंविहायकेवलमचेतनस्यबृहतीसहस्रस्य । कुतोनाचेतनस्यमित्रत्वमित्यतोमित्रशब्दंनिर्वक्ति ॥ मिनोतीति ॥ विजा नातीत्युपलक्षणं । त्रायतेचेत्यपिग्राह्यं । प्रकृतेदेव्याभगवत्राणकर्तृत्वंनामबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यरूपगुणादीनामयोग्यजनचित्ता

भा० । नकिरेवायथात्वमित्याद्यपिसर्वनामकत्वात्तस्यैव । किमेकंदैवतंलोकेकिंवाप्येकंपरायणमित्यादिप्रश्नस्यापि । परमंयोमहत्तेजःपरमं योमहत्तपः । परमंयोमहद्ब्रह्मपरमंयःपरायणं । पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलं । दैवतंदेवतानांचभूतानांयोव्ययःपिता । यतःसर्वाणिभूता निभवंत्यादियुगागमे । यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षये । तस्यलोकप्रधानस्यजगन्नाथस्यभूपते । विष्णोर्नामसहस्रंमइत्येवभारतेपरिहाराच्च । मेन्नं दक्षिणमित्युक्तत्वाच्चविष्णुरेवेतिज्ञायते । सहिविष्णुर्दक्षिणामित्रउक्तोहरिवंशेषुधन्याश्चर्याध्याये । दक्षिणाभिःसहैवैतन्मदधस्ताज्जगत्सदा । धन्या श्चर्योहमेवैकोमित्रंमेदक्षिणारमा । इत्यवादीद्धरिर्भूपाधन्योसीत्युदितोमयेतिनारदवचनं । नचबृहतीसहस्राभिमानिनींदेवींविनाचेतनमात्रस्यमु ख्यमित्रत्वंयुज्यते । मिनोतित्रायतेचेतिमित्रमित्यभिधीयते । तस्माद्योयंविजानातिसमित्रंतस्यनान्यथेतिभारते ।

विषयीकरणेनगोपकत्वंविवक्षितं । नन्वस्त्वन्नपदेनतदभिमानिचेतनपरिग्रहः । रमेतिकुतइत्यतउक्तंदेवींविनाचेतनमात्रस्यब्र ह्मादेरपिमुख्यमित्रत्वंनयुज्यतइति । बृहतीसहस्रंशशंस । तेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायेत्यत्रेंद्रस्योक्थायुत्वमुच्यतेततश्चनात्रेंद्रःप्र सिद्धःकिंतुविष्णुरेवेत्याह ॥ उक्थेति ॥ किमिदमुक्थायुत्वमित्यतउक्थपदार्थमाह ॥ बृहतीति ॥ नन्वाश्विनसहस्रमप्युक्थ नामकमित्यतउक्तं ॥ मुख्यतइति ॥ बृहतीसहस्रमपिमहाव्रतनियुक्तमेवोक्थनामकं । नतुसर्वपृष्ठाप्तोर्यामविश्वजिदतिरात्रा दिनियुक्तमितिभावेनोक्थायुपदार्थमाह ॥ महाव्रतेति ॥ ईयोज्ञेयःप्राप्यश्च । उक्थायुत्वविशेषितेंद्रस्यविष्णुत्वमागमेनोक्त्वा युक्त्याचोपपादयति ॥ विष्णुरिति ॥ हियस्माद्यज्ञेष्वन्यइंद्रः एकप्रकरणएवपृथगुच्यते तस्मादुक्थायुरिंद्रइतिविष्णुरुच्यते इत्यर्थः ॥ ननुविष्णोःप्राणादिशब्दवाच्यत्वेप्राग्यमिंद्रमितिश्रुत्युदाहरणमसंगतं । तत्रयंविष्णुमिंद्रस्वरूपमाहुरित्यादिनेंद्रादि भिरभेदस्यैवोक्तेरित्यतआह ॥ यमिंद्रमाहुरित्यादिना ॥ यमुसत्यमाहुरित्युक्त्वायोदेवानांदेवतमस्तस्मैत्वातेभ्यस्त्वेत्युत्तरवा क्येतस्मैदेवतमायतेभ्योदेवेभ्यइतिभेदस्यापिवचनात्पूर्ववाक्यंनाभेदविधिपरंव्याघातादतःशब्दवाच्यत्वपरमेवेतिज्ञायतइतिभा वः । ननुयमुसत्यमाहुरितिवाक्यंननामविधिपरं सत्यनामकस्यकस्याप्यभावात् । किंतुब्रह्मैवसत्यमाहुरिंद्राद्यौपाधिकानामसत्य

भा० । उक्थायुत्वाच्चविष्णुरेवात्रोक्तइत्यवगम्यते । बृहतीसहस्रंह्युक्थनामकंमुख्यतः । महाव्रतनियुक्तंयद्दृक्सहस्रंहरेःप्रियं । तदुक्थमि तिसंप्रोक्तंतेनेयोविष्णुरेवहि । तस्मादुक्थायुरित्युक्तऐश्वर्यादिंद्रउच्यते । तस्मादुक्थायुरिंद्रेतिविष्णुर्यज्ञेषुचोच्यतइतिगारुडे । विष्णुर्ह्युक्थायुरिं द्रइत्युच्यते । यज्ञेष्वन्यइंद्रःपृथक्चोच्यते । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्यंमित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुरित्युक्त्वातस्मैत्वातेभ्यस्त्वेतिभेदवचनाच्च ।

त्वेनतच्चैतन्यमात्रमेनमाहुरित्यर्थोंगीकार्यएवेत्यतआह ॥ **सत्यइतीति** ॥ सच्छब्दस्यप्राणनामत्वेकिंसत्यशब्दस्येत्यतआह ॥ **सदेवेति** ॥ सत्यता सत्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । सर्वतः सर्वदा । अनादिकालतःसर्वदोषहीनागुणाधिकाः । ऋजवइतिवच नात् । तेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायेत्येतत्तच्छ्रुत्वातुष्टिमगमदितिव्याख्यातं । तत्कथंशब्दलब्धमित्यतआह ॥ **प्रियधाम्नइति** ॥ धामप्राप्तिरेवार्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥ **अन्यथेति** ॥ प्रियंधामेयायेत्येतावतापूर्तेरितिभावः । नचोपसर्गस्यधात्वर्थव्यंजक त्वान्नवैयर्थ्यमितिवाच्यं । प्रययावित्यादिवत्तदर्थातिशायिकत्वाभावात् । नचोपयानंनामसम्यग्यानमितिवाच्यमपदार्थत्वात् । नचधात्वर्थएवोपसर्गार्थइतिवाच्यं । वैयर्थ्यानिस्तारात् । वक्ष्यतिच नचनिरर्थकत्वमुपसर्गस्यांगीकर्तुंयुक्तं । नह्यार्षेषुवेदेषुव्या करणादिषुचोपसर्गाणांवैयर्थ्यमंगीकृतंकुत्रचिदिति । अर्थानुपपत्तिंचाह ॥ **नचेति** ॥ शंसनत्रयस्यफलभेदंप्रमाणेनाह ॥ **बृहतीति** ॥ सालोक्यं तत्कारणप्रसादं । एवमन्यत्र । अपव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ **नचेति** ॥ कस्यचित्प्राणस्येंद्रादिभिरैक्य मत्र प्राणोवाअहमस्मीत्यादावुच्यतइतिनमंतव्यमित्यर्थः । कुतोनमंतव्यमित्यतःप्राणस्यविष्णवन्यत्वस्येंद्रादिभिरभेदस्यचसूत्र

भा० । सत्यइतिवायुः । सदितिप्राणइतिश्रुतेः । सदेवसत्यमित्युक्तंसत्योवायुरुदाहृतः । साधुत्वंसत्यताप्रोक्तासाधुर्वायुर्हिसर्वतइतिशब्द निर्णये । प्रियधाम्नउपसमीपेगमनंनामतद्धामप्राप्तिकारणभगवत्प्रसादप्राप्तिः । अन्यथोपशब्दोव्यर्थःस्यात् । नचतदैवभगवतःप्रियंधामविश्वामि त्रेणप्राप्तं । बृहतीसहस्रेप्रथमेसालोक्यंप्रददौहरिः । द्वितीयेस्वपुरप्राप्तिंतृतीयेंतःपुरस्यच । तथास्वविषयंज्ञानंविश्वामित्रेददौप्रभुरितिचगारुडे । नचेंद्रादिभिरैक्यमत्रोच्यते ।

कृतानिराकृतत्वादित्याह ॥ प्राणइत्यादिना ॥ इंद्रेणेत्यतःपरंप्राणतयेतिशेषः । कथंनिराकृतइत्यतोऽध्यात्मसंबंधभूमाह्यस्मि न्नितिसूत्रखंडार्थमाह ॥ अध्यात्मेति ॥ संबंधशब्दार्थआवेशइति । अध्यात्मशब्दार्थोविष्णोरिति । अस्मिन्नित्यस्यार्थ इंद्रइति । ननुसर्वेष्वंतर्यामित्वेनभगवत्संबंधोस्त्येव तत्किंविशिष्टस्योच्यतेइंद्रेसंबंधइतीत्याशंकापरिहारायसंबंधभूमेतिप्रवृत्तं भूमपदंव्याचष्टे ॥ अन्येष्विति ॥ अन्येष्वंतर्यामित्वेनैवसंबद्धोस्मिन्निंद्रेतुविशेषावेशइत्यर्थः । ननुमहाभारततात्पर्यनिर्णये । श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्चवींद्रेंद्रौकामएवच ॥ कामपुत्रोनिरुद्धश्चसूर्यश्चंद्रोबृहस्पतिरित्याद्युक्त्वा इत्याद्याविशेषावेशिनोहरेरितींद्राद न्येषामपिविशेषावेशोक्तेः किंविशिष्योच्यते इंद्रेतुविशेषावेशइतीत्यतआह ॥ तात्कालिकइति ॥ महाव्रतयज्ञकालेप्राप्तोविशे षावेशइत्यर्थः । अध्यात्मसंबंधशब्देनविष्णोरावेशःकथमुक्तइत्यतआह ॥ अधिकात्मनइति ॥ ननुनैवंसूत्रार्थः किंतुनप्राणः परमात्मा वक्तुःविश्वामित्रस्येंद्रेणप्राणतयात्मोपदेशादितिचेन्नां स्मिन्निंद्रेध्यात्मसंबंधभूमा परमात्मैक्यंविद्यतेतथाचेंद्रस्यप्राण शब्दवाच्यत्वेपरमात्मनस्तदविरुद्धमित्यर्थइत्यतआह ॥ नहीति ॥ नैक्यविवक्षयासिद्धांतांशप्रवृत्तिः तथात्वेसंबंधशब्दव्या

भा० । प्राणस्तथानुगमादितिचविष्णोरेवप्राणशब्दाभिधेयत्वमुक्त्वानवक्तुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबंधभूमाह्यस्मिन्नितिवक्तुर्बृहतीस हस्रंशंसितुर्विश्वामित्रस्येंद्रेणस्वात्मोपदेशःक्रियतइतिपक्षोनिराकृतोहिभगवतासूत्रेषु । अध्यात्मसंबंधशब्देनावेशोविष्णोरिंद्रेविवक्षितोभगवता । अन्येष्वंतर्यामिरूपेणसंबंधोस्त्येव । अस्मिन्निंद्रेतुविशेषावेशस्तात्कालिकः । अधिकात्मनःपरमात्मनःसंबंधोध्यात्मसंबंधः । नहिस्वात्मनास्वस्य संबंधोभवति ।

कोपादितिभावः । शंकते ॥ यदीति ॥ अध्यात्मसंबंधभूमेत्यत्राध्यात्ममात्रमध्यात्मभूयस्त्वमात्रंपरमात्मभूयस्त्वंतदैक्यमेवविवक्षितंसंबंधशब्दस्तुऐक्यमपितादात्म्यलक्षणःस्वरूपसंबंधइतिवस्तुस्थितिकथनायेतियद्युच्यतइत्यर्थः । परिहरति ॥ तर्हीति ॥ तस्यसंबंधत्ववचनस्यनिष्प्रयोजनत्वादितिभावः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ऐक्यपरत्वेसंबंधशब्दव्याकोपात्वैयर्थ्यादिंद्रादिजीवेभ्योभेदएवात्रसूत्रेभगवतोविवक्षितइत्यर्थः । यद्वातदेवंसूत्रार्थस्यव्यवस्थितत्वादत्रश्रुताविंद्रादिजीवेभ्योभेदएवात्रसूत्रेभगवतोविवक्षितइतिज्ञायतेतो नचेंद्रादिभिरैक्यमत्रोच्यतइत्युपपन्नमितिभावः । नन्वत्रयदिप्राणपदेनेंद्रेणापिविष्णुरेवस्वात्मादिसर्वगततयोच्यते नतुस्वात्माभेदेनेतिविवक्षितं तर्हिमयिप्राणइत्यादिप्रयोगःस्यान्नत्वहंप्राणइति । विष्णावहमित्यादिरूपोपदेशायोगादित्याशंक्य सेयमाशंकासूत्रएवपरिहृतेतिभावेनानूद्यव्याचष्टे ॥ शास्त्रेति ॥ शास्तीतिशास्त्रमितिव्युत्पत्त्याशास्त्रस्यशास्तुरंतर्यामिणोविष्णोःसर्वशरीरेष्विंद्रविश्वामित्रादिसर्वशरीरेषुस्थितत्वात्तदृष्ट्यातद्विवक्षयोपदेशः अहंत्वंसर्वाणिभूतानीत्यहमादिसर्वनामोपदेशोयुज्यतइतिसर्वनामाभिधेयत्वंचोक्तमित्यर्थः । सूत्रभाष्ये शास्त्रशब्दस्यसंविच्छास्त्रंपरंपदमितिअंतर्यामिणिप्रयोगदर्शनेनरूढिरुक्ता । अत्रतुयोगइतिविवेकः । अंतर्यामिण्यप्यहमादिपदप्रयोगादर्शनात्तदयोगइत्यतःसूत्रोक्तदृष्टांतं

भा० । यद्यध्यात्ममात्रमत्रोच्यतइतिविवक्षितंतर्ह्यध्यात्मभूमेत्येवस्यात्संबंधशब्दोव्यर्थः । तस्मादिंद्रादिजीवेभ्योविष्णोर्भेदएवात्रभगवतोविवक्षितः । शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदितिशास्तुरंतर्यामिणोविष्णोःसर्वशरीरस्थितत्वात्सर्वनामाभिधेयत्वंचोक्तं ।

विवृणोति ॥ अहमिति ॥ यथांतर्यामिविवक्षयावामदेवोहंमन्वादिशब्दान्प्रयुक्तवांस्तथायमुपदेशोयुक्तइतिभावः । वामदेव वचनमप्यभेदविवक्षयाकिंनस्यादितिचेदत्रवक्तव्यं । किंवामदेवेनविशिष्टेनमन्वादिभिर्विशिष्टैरैक्यमुच्यते उतोपाध्यविवक्षया भागत्यागलक्षणयोपाधिविनिर्मुक्तशुद्धचैतन्यैक्यमुच्यते । आद्यंदूषयति ॥ नहीति ॥ तेषामभेदवादिनांपक्षेपिवामदेवोविशि ष्टोमनुसूर्यादिर्नभवति नांगीक्रियतइत्यर्थः । द्वितीयंदूषयति ॥ सर्वेति ॥ उपाधिविनिर्मुक्तशुद्धचैतन्यविवक्षयाहंमनुरित्याद्यु पदेशइतिचनसंभवति । कुतः हियस्मात्तेसर्वप्रवृत्तिहीनतांसर्वप्रवृत्तिराहित्यंमोक्षंवदंति । अविवक्षतोपाधिकशुद्धचैतन्यावस्थैव मोक्षावस्थेतिचैतन्यैक्यविवक्षयास्यग्रंथस्यप्रवृत्तत्वेभूमिदानादिप्रवृत्त्युक्तिर्नस्यात् । अत्रचाहंभूमिमददामार्यायेत्यादिनाप्रवृत्ति रेवोच्यते नतुनिवृत्तिरतोनचैतन्यैक्यविवक्षयायमुपदेशइतिभावः । ननुमाभूदैक्यविवक्षयायमुपदेशो नतावतांतर्यामिविव क्षासिद्ध्यति । मन्वादिकर्मणोवामदेवेनकरणादहंमनुरित्यादिव्यपदेशोपपत्तेः । लोकेसमर्थेनामात्येनराजकर्मकरणेनराजाहमि तिव्यपदेशदर्शनादित्यतआह ॥ नचेति ॥ नकेवलमैक्यंनयुज्यते किंतुवामदेवेनमन्वादिकर्मक्रियतेतद्विवक्षयायंव्यपदेशइत्य पिनयुक्तं । कुतःकदापिकालत्रयेपिवामदेवेनमन्वादिकर्मकरणाभावादित्यर्थः । आदिपदेनसूर्यादिग्रहणं । स्मृतिप्रणयनेनावबो धकत्वंमनुकर्म सूरिनियामकत्वंसूर्यकर्म सूरयोहिसूर्योदयेऽध्यात्ममधिदैवंचतन्नियमितविहितमनुतिष्ठंति । आर्यायेंद्रायभूमि

भा० । अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिवत् । नहिमनुसूर्यादिर्भवतिवामदेवस्तेषांपक्षेपि । सर्वप्रवृत्तिहीनतांहितेमोक्षंवदंति । अत्रचाहंभूमिम ददामार्यायेत्यादिनाप्रवृत्तिरेवोच्यते । नचवामदेवेनमन्वादिकर्मक्रियतेकदापि ।

दानंचोपेंद्रकर्म एवमन्यदपिद्रष्टव्यं । तत्रोत्तरकालेवर्तमानकालेचतदभावेज्ञापकमाह ॥ अतीतार्थश्चेति ॥ अयमभवमिति व्यपदेशःअहंभूमिमददामित्यादिनाव्यपदेशाश्चातीतार्थाद्दृश्यंतेऽतोनोत्तरवर्तमानकालयोरेतत्कर्मक्रियतइत्यर्थः । अतीतकाले तदभावमुपपादयति ॥ नहिपूर्वमिति ॥ कुतोनकृतानीत्यतआह ॥ भगवान्हीति ॥ यद्वाननुपरमात्मनापिभूमिदानस्मृति प्रणयनेनावबोधकत्व सूरिनियामकत्वादीनि कदापिनकृतानीतितुल्यं । तदपेक्षयार्यस्यैवाभावात् । स्मृतिप्रणयनादेर्मन्वादि निष्ठत्वेनप्रसिद्धत्वाच्चेत्यतआह ॥ भगवानिति ॥ वामनरूपीभगवान्विष्णुर्ह्यार्यायावतारविवक्षयाग्रजायेंद्राय त्रिपदयाच्ञा च्छलेनबलेरपहृत्यभूमिमददात्सएवोपेंद्रएवतत्तन्मन्वंतरेषुमन्वादिष्वंतर्यामित्वेनस्थित्वानामप्रवृत्तिनिमित्तानिसर्वाणिकर्माणिकुर्वन् अवबोधसूरिनियमनादिप्रवृत्तिनिमित्तैर्मनुसूर्यादिसर्वनामाभवत्यतोहंमनुरभवमित्याद्युपपन्नमित्यर्थः । तथाचभागवतेऽष्टमस्कंधेत्रयोदशाध्याये मनवोमनुपुत्राश्चमुनयश्चमहीपते ॥ इंद्राःसुरगणाश्चैवसर्वेपुरुषशासनाः ॥ यज्ञादयोयाःकथिताःपौरुष्यस्तनवोनृप ॥ मन्वादयोजगद्यात्रांनयंत्यभिप्रचोदिता इत्यादिनास्पष्टमुक्तमवगंतव्यं । ननुयदुक्तं नहिमनुसूर्यादिर्भवति वामदेवइति स्यादिदमपसिद्धांतदूषणंसत्योपाधिकृतसत्यभेदवादे तैर्मुक्तैःपूर्वविशिष्टभेदस्यसत्यत्वांगीकाराद्येषांमुक्तेःपूर्वसंसारे पिभेदोनास्तितेषांवैशिष्ट्यस्यापिमिथ्यात्वान्नैक्यंविरुध्यते । नह्यारोपितनैल्यवैशिष्ट्येपिगगनस्यनीरूपत्वंविरुध्यतइत्याशंक्यपरिह ॥ ५७ ॥

भा० । अतीतार्थश्चायंदृश्यतेभूमिमददामित्यादिना । नहिपूर्ववामदेवेनतानिकर्माणिकृतानि । भगवान्विष्णुर्हींद्रायभूमिमददात् । सएवचसर्वेष्वंतर्यामित्वेनस्थित्वानामप्रवृत्तिनिमित्तानिसर्वकर्माणिकुर्वन्नवबोधसूरिनियमनादिभिर्मनुसूर्यादिसर्वनामाभवति ।

रति ॥ यदीति ॥ मन्वादित्वस्यमन्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मस्य । इत्यादिकं सूर्यश्चाहंकक्षीवानृषिरस्मिविप्रःअहंभूमिमददा मित्यादिकं । सर्वमनर्थकं अर्थशून्यमप्रमाणमेवभवतीत्यर्थः । नचमनुरभवमित्यादेर्मिथ्यांशत्यागेनयत्सत्यंचैतन्यंतेनैकीभूतोभ वमित्यर्थइतिवाच्यं । तदापिभूमिमददामित्यादिकमनर्थमेव । किंचचैतन्यैक्यस्यप्रागेवसिद्धत्वान्मनुरभवमित्यादिकंनिरर्थक मेवेति । यदुक्तं इंद्रादिजीवानांप्राणोवाअहमित्यादावीशैक्यमहंमनुरभवमितिजीवानांचपरस्परमैक्यमुच्यते । तद्भेदस्यासत्त्वा दिति । तत्प्रमाणबाधितमितिभावेनतदुदाहरति ॥ जीवेश्वरेति ॥ चशब्दास्तथाशब्दश्चसमुच्चये । एवशब्दाःभेदाभेदव्यावृ त्त्यर्थाः । सत्यत्वेहेतुर्नकदाचिदिति । निवर्त्योबाध्यः । कदाचिदित्यस्यविवरणंमुक्ताविति ॥ यद्वासत्योपाधिकृतसत्यभेदवा देमुक्तावुपाधिविनिर्गमेननिवर्त्यःअसत्यभेदवादेसंसारएवनब्रह्मज्ञानेनबाध्यतइतियोज्यं । तात्पर्यद्योतनायान्यथाज्ञानिनां फलमाह ॥ यएतदिति ॥ भेदादिप्रपंचासत्यत्वाभेदवादिनांनिंदार्थवादबलाच्चभेदएवतात्पर्यमागमस्येतिभावेनासत्यत्ववादा नुवादपरंगीतावाक्यंपठति ॥ असत्यमिति ॥ अनीश्वरमित्यतःपरंअपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकमितिवाक्यशेषोनुसंधे

भा० । यदिभेदस्यपूर्वमपिमिथ्यात्वमंगीक्रियतेतर्हिभूमिदानादिसर्वकर्मणांमन्वादित्वस्यापिमिथ्यात्वादहंमनुरभवमित्यादिकंसर्वमनर्थक मेवभवति । जीवेश्वरभिदाचैवजीवभेदःपरस्परं । जडेश्वरभिदाचैवजडभेदस्तथैवच । जडजीवभिदाचैवसत्योयंभेदपंचकः । नकदाचिन्निवर्त्यो यंमुक्तौसंसारएवच । यएतदन्यथाब्रूयुस्तेहियांत्यधरंतमःइतिभविष्यत्पर्वणि । असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं ।

यः । अभेदवादानुसंवादपरंतत्पठति ॥ ईश्वरइति ॥ सुखीत्यतःपरमाढ्योभिजनवानित्यादिवाक्यशेषः । असत्यत्ववादिनां निंदापरंकामहैतुकमित्यतःपरंविद्यमानंवाक्यशेषंपठति ॥ एतामिति ॥ ईश्वराभेदवादिनांनिंदापरमीश्वरोहमित्यादिप्रकरणोपसंहारस्थंवाक्यशेषंपठति ॥ आसुरीमिति ॥ प्राणोवाअहमस्मीत्यादावहमस्म्यादिशब्दानामस्मच्छब्दार्थत्वमंगीकृत्यैक्यपरत्वेंतरंगंचबाधकमाह ॥ नचेति ॥ कुतइत्यतआह ॥ एषतपन्निति ॥ अहमस्म्यादिशब्दानामस्मच्छब्दार्थपरत्वेऋषेप्राणोहमस्मि त्वंचप्राणोसि सर्वाणिभूतान्यपिप्राणाभवंति यएषतपतिसूर्यः एषोपिप्राणोहीत्युक्तत्वात्स्वाभिन्नप्राणेनसूर्यस्याभेदोक्त्यासूर्यस्यापिस्वाभेदस्यलब्धत्वादेषतपन्नेवास्मीत्युपरितनवाक्यस्यवैयर्थ्यप्रसंगादित्यर्थः । ततश्चकिमित्यतआह ॥अतइति॥ प्रतीतार्थस्यानुपपन्नत्वादस्मदादेशतयालौकिकव्याकरणविहितमप्यहमितिपदंतस्मिन्नुपपदेउत्तमपुरुषाख्यातपदत्वेनविहितमस्मीतिपदं आदिपदेनयुष्मदादेशरूपतयोक्तंत्वमितिचपदमित्यादिकंगुणसमर्पणायभगवन्नामैवेत्यर्थः । प्राणोवाअहमित्यादेरैक्यपरत्वेप्रकृतासंगतिमप्याह ॥ नचेति ॥ अत्रग्रंथेप्राग्जीवेश्वरैक्यस्यवचनं कथनं । प्रस्तुतमुपक्रांतं नभवति । यत्साधनाय विश्वामित्रंह्येतदित्याद्याख्यायिकयैक्यमुच्यतेतिभावः । तर्हिकिमत्रप्रकृतं । यत्रप्रमाणत्वेनेयमाख्यायिकोक्तेत्यतआह ॥

भा० । ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी । एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः । आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिमित्यादिच । नचप्राणोवाअहमस्म्यृषइत्यादावहमस्म्यादिशब्दोस्मच्छब्दार्थस्थः । एषतपन्नेवास्मीत्युपरितनस्य वैयर्थ्यात् । प्राणोह्येषयएषतपतीत्युक्तत्वात् । अतोहमस्मीत्यादिचभगवन्नामैव । नचजीवैक्यवचनमत्रप्रस्तुतं ।

तावाएताइति ॥ एवंस्वव्याख्यानेउपपत्तिमपव्याख्यानेऽनुपपत्तिंचोक्त्वोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अस्मद्व्याख्यानस्यप्रकृतसंगतत्वात् अन्यस्यासंगतत्वात्प्राणादिसर्वांतर्यामित्वात्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तगुणाधिकरणत्वात्तत्संपादकसर्वशक्तित्वात्प्राणाद्द्महादिसर्वनामत्वमेवात्रोच्यते । नतुसर्वस्वरूपत्वमित्यर्थः । ननुसर्वनामवाच्यत्वंप्रतिज्ञायसर्वाभेदोयुक्तित्वेनोच्यतइत्यस्त्येव संगतिरितिशंकांभारतवाक्येनपरिहरति ॥ उक्तंचेति ॥ सर्वत्वं सर्वनामवाच्यत्वं । यद्वानुजीवेश्वरभिदाचैवेत्यादिकंयथाभेदेप्रमाणमस्त्येवंसर्वंखल्विदंब्रह्म वासुदेवःसर्वमित्यादिरूपंविष्णोःसर्वात्मकत्वेप्रमाणमस्त्येवेत्यतस्तस्यगतिश्चभारतएवोक्तेत्याह ॥ उक्तंचेति ॥ सर्वत्वं सर्वात्मकत्वं । यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यते इतिवचनादितिभावः । किंचैक्यपरत्वेनप्रतीयमानांश्रुतिमनूद्यश्रुत्यैवव्याख्यातत्वाच्चनैक्यपरंकिंचिद्वाक्यमित्याह ॥ पुरुषएवेति ॥ अतीतैष्यत्खंडांतेषुभेदस्यैवोक्तेश्चनात्रैक्यंविवक्षितमित्याह ॥ हिरण्मयइत्यादिना ॥ सांसारिकभेदपरमेतदितिनमंतव्यमितिभावेनोक्तं ॥ मुक्तानामपीति ॥

भा० । तावाएताःसर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएवेतिसर्वनामाभिधेयत्वंभगवतउक्त्वातत्रैवप्रमाणत्वेनविश्वामित्रंह्येतदहरित्याद्याख्यायिकोक्ता । तस्मात्सर्वांतर्यामित्वात्सर्वगुणवत्त्वात्सर्वशक्तित्वाच्चसर्वनामवत्त्वमेवविष्णोरुच्यते नतुसर्वस्वरूपत्वं । उक्तंचभारते । स्रष्टृत्वाच्चैवपातृत्वान्नियमाच्चप्रकाशनात् । सर्वत्वमुक्तंविष्णोस्तुनतुसर्वस्वरूपतइति । पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यमितिपुरुषरूपेणैवेदंसर्वंव्याप्तंयद्भूतंयच्चभव्यं । आतृणादाकरीषात्सर्वंभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेवेतिचश्रुतिः । हिरण्मयोहवाअमुष्मिंल्लोकेसंभवतिहिरण्मयःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएवंवेद । अमृतोहवाअमुष्मिंल्लोकेसंभवत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएवंवेदसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्त्स्वर्गेलोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवदित्यादिनामुक्तानामपिभेदस्यैवोक्तेश्च ।

कथमनेनभेदलाभइत्यतआह ॥ नहीति ॥ ददृशइत्यस्यप्रतिपदंदृश्यतइति । भेदाभावेसर्वैर्भ्योभूतेभ्योदृश्यतइतिसर्वपदं बहुवचनं द्रष्टृदृश्यभावकथनंचायुक्तमित्यर्थः । ननुसर्वेभ्योभूतेभ्यइत्यस्यसर्वैरमुक्तैर्दृश्यतइत्यर्थः । तथाचामुक्तेभ्योमुक्तभेदस्यानेनोक्तावपिनमुक्तानांभेदइदंप्रमाणमित्यतआह ॥ नचेति ॥ नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यादावमुक्तज्ञेयत्वाभावस्योक्तत्वादितिभावः । दृष्टाचतेभगवतानारदेनेतिगीताभाष्येसाधनविशेषेणनारदेनदृश्यत्वोक्तावपिसर्वैर्भूतैर्नदृश्यतइतिभावेनोक्तं ॥ सर्वैरिति ॥ कथंचित्सत्योपाधिकृतसत्यजीवभेदवादिभिर्मिथ्योपाधिकृतमिथ्याभेदवादिभिश्चबद्धमुक्तव्यवस्थांगीकारात्संसारिभिर्भूतैर्मुक्तोदृश्यतइतिवक्तुंशक्यते । एकजीववादेतु सर्वेभ्योभूतेभ्यइत्येतत्सर्वथानुपपन्नमेव । तैरेकएवजीवःसंसरति मुच्यतेच अन्येतदज्ञानेनस्वरूपेणकल्पिताः तस्यतत्वज्ञानेनमुक्तौनकिंचिदवशिष्यतइत्यंगीकारेणामुक्तैर्भूतैर्मुक्तस्यदृश्यत्वायोगादित्यभिप्रेत्याह ॥ एकत्वेत्विति ॥ जीवैकत्वपक्षइत्यर्थः । व्यर्थं विरुद्धार्थं । अंगीकृत्यैवददृशइतिपूर्यतइत्युक्तं । वस्तुतस्तुतदपिनसंभवतीत्याह ॥ नचेति ॥ एकजीववादिनांपक्षेन्योनपश्यति । तन्मुक्तयवस्थायामन्याभावात् । नापिस्वयंस्वात्मानंपश्यति । कुतइत्यतआह ॥ कर्त्रिति ॥ ततश्चकिमित्यतआह ॥ अतइति ॥ मुक्तबाहुल्यस्यस्वज्ञेयत्वस्यचानंगीकारात्सर्वेभ्योभूतेभ्योनदृश्यतइत्यादिबहुश्रुतिभिर्विरोधएवेत्यर्थः । नन्वेकस्यांक्रियायांकर्तृकर्मणोरेकत्वंविरुद्धमितिसर्वैरंगीकार्यमेव । तत्किमितितेवदं

भा० । नहिंभेदाभावेसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशइतियुज्यते । नचामुक्तैःसर्वैर्भूतैर्मुक्तोदृश्यते । एकत्वेतुददृशइत्येतावतापूर्यतेसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिव्यर्थं । नचतेषांपक्षेस्वयमपिस्वात्मानंपश्यति । कर्तृकर्मविरोधइतिहितेवदंति । अतःसर्वश्रुतिविरोधएवजीवेश्वरैक्यांगीकारे ।

तीत्युच्यतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ विरोधोहिनियमेनसहानवस्थितितयादर्शनमानकोभवति नचात्रतादृशंप्रमाणमस्तीत्यर्थः । नकेवलंविरोधेप्रमाणाभावः किंत्वविरोधेप्रमाणमस्तीत्याह ॥ श्रुतीति ॥ तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिर्मामहंजानामीत्यनुभवः । स्वदर्शनादेरित्यादिपदेनमुच्यतेवत्सःस्वयमेवेत्यादेःस्वमोचनादेर्ग्रहणं । तथाचोक्तमनुव्याख्याने ॥ विरोधोह्यविरोधश्चयतोदर्शनमानकौ ॥ अतोदृष्टेविरोधःकथमिति ॥ सएतेनप्राज्ञेनेत्यत्रकथंमुक्तानांभेदोक्तिरित्यतआह ॥ नचतेषांपक्षइति ॥ तेषामभेदवादिनांपक्षेऽस्माल्लोकाच्छरीरादुत्क्रम्येत्युक्तस्यशरीरादुत्क्रांतस्यज्ञानिनःप्राज्ञेनसर्वज्ञेनपरमात्मना तदनुग्रहेण । सर्वकामावाप्तिर्नामांगीक्रियतेऽतोभेदपक्षएवेयंश्रुतिःसमंजसेतिभावः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्प्राज्ञेनात्मनेतिश्रुतिवचनादपितेवेदविरुद्धवादिनइत्यर्थः । यद्वाभेदमिथ्यात्वब्रह्मैक्याद्यंगीकारेदूषणांतरमाह ॥ तस्मादिति ॥ वेदोक्तमिथ्यात्वांगीकारेमायिनोपिवेदविरुद्धवादिनोबौद्धाइत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ नचेति ॥ ब्रह्मवादिनइतिशेषः । कुतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ शून्यवादिनाशून्यस्य ब्रह्मवादिनाब्रह्मणोऽवाच्यत्वाद्यंगीकारात्सर्वावाच्यंसर्वाज्ञेयंशून्यंब्रह्मचेतिनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः । एतदुपपादनंच अवाच्यंसर्वशब्दैतल्लक्ष्यतेचाखिलैःपदैः ॥ अज्ञेयंज्ञानलभ्यंचेति शून्यत्वादिश्लोकोदाहर

भा० । नचकर्तृकर्मविरोधोनामास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । श्रुत्यनुभवसिद्धत्वाच्चस्वदर्शनादेः । नचतेषांपक्षेप्राज्ञेनसर्वज्ञेनपरमात्मनासर्वकामावाप्तिर्नामांगीक्रियतेशरीरादुत्क्रांतस्यज्ञानिनः । तस्माद्वेदविरुद्धवादिनएवतेपि । नचशून्यवादिनःकश्चिद्विशेषोदृश्यते । नहिसर्वावाच्यंसर्वाज्ञेयंशून्यंचेतिकश्चिद्विशेषः ।

णपूर्णतत्वोद्योतेकृतंबोध्यं । नन्वस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेत्यादेरस्तित्वावगमाद्ब्रह्मणोनशून्यत्वापत्तिरितिचेदत्रवक्तव्यं । कथमेषाश्रुतिर्ब्रह्मणोस्तित्वंबोधयति । वचनवृत्त्यालक्षणयावा । आद्यंदूषयति ॥ नहीति ॥ सर्वशब्दावाच्यंकेनापिप्रमाणेनाज्ञेयंब्रह्मेत्यंगीकृतं । कथमेवंसत्येषाश्रुतिर्ब्रह्मणोस्तित्वंवचनवृत्त्याबोधयति । तथाचश्रुत्याऽस्तित्वानवगमाद्ब्रह्मशून्यंचेतिनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः । द्वितीयंदूषयति ॥ केनापीति ॥ ननुक्षीरमाधुर्यादयोरसविशेषाअवाच्याअपिलक्ष्याद्दृश्यंतइत्यतआह ॥ क्षीरेति ॥ तैरेव क्षीरमाधुर्यादिशब्दैरेव । यद्वाशास्त्रप्रसिद्धैर्नामविशेषैरित्यर्थः । किंतच्छास्त्रमित्यतस्तत्पठति ॥ विशदमिति ॥ शब्दनिर्णयेसितस्येतिपाठः । सूदशास्त्रेगुडस्येतिपाठः । अतोनसुधाविरोधः । एवमागमाभावेनास्तित्वंब्रह्मणोनसंभवतीत्युक्तं । निर्विशेषत्वयुक्तिविरोधाच्चनसंभवतीत्याह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मणोस्तित्वंनाम सत्ता सामान्यंवा विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वंवा आरोपितासत्वव्यावृत्तिर्वा नपक्षचतुष्टयमपिसंभवति । सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वांगीकारात् । स्वरूपसत्त्वंसर्वविशेषविनिर्मुक्तस्ययुज्यतइतिचेन्न । शून्यस्यापितदापत्तेः । असत्त्वव्यावृत्तेरपितेनाप्यंगीकारात् । तदुक्तं नास्यसत्त्वमसत्त्वंवानदोषोगुणएववेतीत्याशयेनोपसंहरति ॥ अतइति ॥ ननुयदुक्तंनिर्विशेषत्वान्नसत्त्वमितितदयुक्तमप्रयोजकत्वात् । केवलोनिर्गुणश्च निष्कलंनिष्क्रि

भा० । केनापिशब्देनावाच्यस्यलक्षणायामपिप्रमाणंनास्ति । क्षीरमाधुर्यादयोपितैरेवशब्दैरुच्यंते । विशदंक्षीरमाधुर्यंस्थिरमाज्यस्यतीक्ष्णकं । गुडस्यपनसादीनांनिर्हारीत्यभिधीयतइतिशब्दनिर्णये । नचसर्वगुणदोषक्रियाविनिर्मुक्तस्यास्तित्वमपिकुत्रचिद्दृष्टं । अतःशून्यवादिनएवतेपि ।

यंशांतमित्यादौगुणाद्यभावस्य अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेत्यादिश्रुतिष्वस्तित्वस्य सत्तामात्रंनिर्विशेषंनिरीहमित्यादिस्मृतिषुचोभयस्यो क्तेरित्यतस्तत्प्राकृतगुणादिविशेषाभावपरं । काठकेसत्त्वव्याप्यत्वेनविशेषाभिधानादितिभावेनाह ॥ अस्तीत्येवेति ॥ ब्रह्मा स्तीत्युपलब्धस्योपलब्धिमतएव तत्वं प्रकृतिपुरुषाख्यं भावयत्युत्पादयतीतितत्वभावोविष्णुःप्रसीदतीत्यर्थः । आदिपदेनांगु ष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मासदाजनानांहृदयेसन्निविष्टः । तंविद्याच्छुक्रममृतमित्यादिवाक्यशेषग्रहणं । प्रसादोनामेच्छाविशेषोगुणां तरंवेतिसुधायामुक्तं ॥ इत्यादिकर्मणीति ॥ यस्यब्रह्मचक्षत्रमितिसर्वात्तृत्वं आदिपदेनऋतंपिबंताविितिवाक्यशेषोक्तकर्मफल भोगादिगृह्यते । इत्यादिगुणाः देवाश्रयत्वादिधर्माः । तत्रैव यस्यांकाठकश्रुतावस्तित्वमुक्तं तत्रैव । मुक्तानांतारतम्यस्योक्त त्वाद्भेदस्यासत्यत्वेतदयोगाद्भेदःसत्योंगीकार्यइत्याह ॥ अक्षण्वंतइति ॥ श्रुतिस्मृत्याव्याचष्टे ॥ श्रुत्वेत्यादिना ॥ अक्षण्वं तोक्षिमंतः । अनोनुडितिनुट् । अक्षिमत्त्वंकर्णवत्वंचसंसारिसाधारणमित्यतउक्तंश्रुत्वेति ॥ दर्शनाद्दर्शनफलंप्राप्तत्वादक्षण्वंत श्चशब्दात्प्राप्तसमस्तेंद्रियफलाइत्यर्थः । सखायःपरस्परंसखायोमुक्ताइत्यस्यतात्पर्यंमुक्तास्तुयोगणाइति ॥ मनोजवेषु मनोजवः

भा० । अस्तीत्येवोपलब्धस्यतत्वभावःप्रसीदतीत्यादिनाप्रसादादिगुणाश्चभगवतोदृश्यंते । यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनइत्यादिकर्मा णिच । यस्मिन्देवाःश्रिताःसर्वइत्यादिगुणाश्चतत्रैवोक्ताः । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः । आदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइव स्नात्वाउत्वेदृदृश्रेइतिमुक्तानामपितारतम्यंचोक्तं । श्रुत्वाविष्णुंकर्णफलंप्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः । अक्षण्वंतोदर्शनाच्चविष्णोर्मुक्तास्तुयेगणाः ।

प्रज्ञातिशयः । बहुवचनमाद्यर्थे । ज्ञानादिगुणेषुअसमास्तारतम्योपेताबभूवुरित्यस्यतात्पर्यंतारतम्यंचेति ॥ नकेवलंज्ञानादिगुणेषुकिंतुभगवत्सामीप्येचतारतम्यमादघ्नासइत्यादिनोक्तमित्यप्याह ॥ तारतम्यंचेति ॥ तेषुकेचिदादघ्नासः प्रमाणेद्वयसच्दघ्नच्मात्रचइतिपाणिन्युक्तेःदघ्नशब्दःप्रमाणवाची । तथाच आ बहु दघ्नं प्रमाणं यस्यसआदघ्नः क्षीराब्धिः । ततःअर्शआदिभ्योच्आज्जसेरसुगित्यसुगागमश्च । ततश्चादघ्नोबहुप्रमाणःक्षीराब्धिरेषामस्तीत्यादघ्नासःक्षीरसागरगाइतियावदित्यर्थमभिप्रेत्योक्तं ॥ क्षीरसागरदघ्नाइति ॥ क्षीरसागरस्यदघ्नंप्रमाणंयेषांतेक्षीरसागरदघ्नाःबहुप्रमाणक्षीराब्धिगाइतिभावः । तदुक्तंतत्वनिर्णयटीकायां । आदघ्नाअर्शआदिभ्योच्बहुप्रमाणक्षीराब्धिमंतस्तत्क्रीडापराइति । यद्वाज्ञानपादीयसुधायां तत्रकेचिदादघ्नासः आस्यशब्दस्याभावः आस्यंपरिमाणमस्येत्यादघ्नममृतं । तदेषामस्तिस्थानमित्यर्शआदिभ्योच् । आस्यपरिमाणेसुधानिधौविहरंतइतिदूरत्वमुच्यते । यद्वातरतमशब्दइवदघ्नशब्दोप्यप्रत्ययोस्ति । ततआसम्यक्दघ्नामग्नाइत्युक्तत्वात्तदनुसारेणक्षीरसागरदघ्नाइत्यस्यक्षीरसागरेदघ्नमास्यप्रमाणममृतंयेषांतेक्षीरसागरदघ्नाइतिवा क्षीरसागरेदघ्नामग्नाइतिवार्थोबोध्यः । केचिदुपगताःकक्षंवनमुपकक्षाः । उशब्दएवार्थः । श्वेतद्वीपगतवनक्रीडारताएवेति मध्यमत्वमुच्यतइत्यर्थमभिप्रेत्योक्त मुपस्थिताइति॥ब्रह्मवनंब्रह्मवननामकं त्वे केचि त्स्नात्वाइवस्नाताइवामृतंपिबंतः । ह्रदाःऐराख्यामृतह्रदस्थाइतिसमीपगत्वमुच्यतइत्यर्थ ॥ ६१ ॥

भा० । तारतम्यंचतेषांहिश्रुतावुदितमंजसा । क्षीरसागरदघ्नास्तुकेचित्तिष्ठंतिमुक्तिगाः । उपस्थिताब्रह्मवनंकेचिदश्वत्थमंडलं ।

मभिप्रेत्यव्याख्यातं ॥ ऐरेह्रदइति ॥ केचिदैरेह्रदेपिवर्ततइत्यर्थः । उक्तंचबृहद्भाष्ये । अमृतह्रदेचकेचिच्चपिबंति स्नातवत्सदे ति । उत्वेदद्दश्रइत्यस्य त्वेउ केचिद्देवाएवभगवंतंदद्दश्रेदद्दशिरइत्यस्यव्याख्यानं देवाएवेति ॥ देवाएवसदेत्यस्यव्यावर्त्यमाह ॥ सागरादीति ॥ ज्ञानपादीयसुधायांतत्वनिर्णयटीकायांचामृतह्रदेषुस्नाताह्रदाइवगंभीराइतिसद्न्यायरत्नावल्यनुसारेणस्ना त्वास्नातव्याह्रदाइवगंभीराःपरमेश्वरंदद्दशुरित्यर्थांतरमुक्तंज्ञेयं । यत्रब्रह्मेत्यादेरयमर्थः । एताऋचोमारुतप्रार्थनारूपाः । संसा रात्पावयित्वामहानंदेमिनोतिक्षिपतीतिपवमान इंदो इष्टप्रदानशीलवायो । ब्रह्मा मुक्तश्चतुर्मुखो । यत्र यस्मिन्लोके छंदस्यां छंदःसंबंधिनीं वाचं वेदवाचं । वदन् व्याकुर्वन् । ग्राव्णासुतेनसोमेन सोमे सौम्यस्वरूपेभगवद्विषये इष्ट्वाप्रसन्नेनतेनसोमेन विष्णुनास्वस्यानंदंव्यंजयन्मुक्तनिकरैःपूज्यते । तत्रस्थायेंद्रायविष्णवेमांपरिस्रव प्रापय । यत्रलोकेऽजस्रंसूर्यज्योतिर्यस्मिन् लोकेस्वरानंदरूपोविष्णुश्च हितं निहितः । अमृतेमुक्तिरुपेऽक्षितेनाशरहितेतस्मिन्लोके मांधेहि निधेहि । तस्मिन्नेवलोकेवर्त मानायेंद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रलोकेवैवस्वतोराजायमोस्ति यत्रचदिवोवायुपत्न्याअवरोधनंपरिवारभूतादेवताश्चसंति । यत्रच

भा० । ऐरेह्रदेकेचिदपिदेवाएवसदाहरिं । नागभोगशयंमुक्तादद्दश्रेधिकमोदिनः। सागरादिस्थिताविष्णुंपश्यंतिकचिदेवहीतिब्रह्मसारे। यत्रब्रह्मापवमानछंदस्यां३वाचंवदन् । ग्राव्णासोमेमहीयतेसोमेनानंदंजनयन्निंद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रज्योतिरजस्रंयस्मिँलोकेस्वर्हितं । तस्मिन्मांधे हिपवमानामृतेलोकेअक्षितइंद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रराजावैवस्वतोयत्रावरोधनंदिवः । यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रानु कामंचरणंत्रिनाकेत्रिदिवेदिवः । लोकायत्रज्योतिष्मंतस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव ॥

यह्वतीःस्यंदमाना अमूरापोगंगाद्यब्देवताःसंति तत्रलोकेमाममृतंकृधि । त्रिनाके कंसुखमकंदुःखं नास्त्यकंदुःखंयत्रतन्नाकंपरमसुखसाधनंत्रिविधंचतन्नाकंचत्रिनाकंश्वेतद्वीपानंतासनवैकुंठाख्यंधामत्रयं तस्मिन्त्रिनाके त्रिदिवशब्दवाच्ये । यत्रलोकेदिवोवायुपत्न्याअन्येषांवाअनुकाममिच्छानुसारेणचारणमस्ति । कथंयत्रवायुपत्न्याज्योतिष्मंतोलोकाःपुराणिसंति तत्रमामृतंकृधि । यत्रलोकेविष्णोस्तत्परमंपदंस्वरूपंसुकृतकर्मभिर्देवैर्महीयतेपूज्यतेतत्रमाममृतंकृधि । यत्रलोके आनंदा विषयानभिव्यक्ता निरुपाधिकभगवद्भक्त्यादिव्यंग्याःसुखविशेषाः । मोदाःसजातीयभोगनिमित्तकाः । प्रमुदोविजातीयभोगविशेषनिमित्तकाः । मुदोविजातीयत्वेप्यल्पभोगनिमित्तकाः । आसतेतिष्ठंति । यत्रकामस्येच्छायाःकामाःकाम्यंतइतिविषयाःआप्ताःपर्याप्ताःतत्रमाममृतंकृधीत्यर्थः । एतेनभोगविशेषाल्पभोगजन्यसुखव्यतिरेकेणभोगजन्यसुखाभावान्मोदाइतिव्यर्थमितिनिरस्तं । सजातीयभोगाभिप्रायेणमोदाइत्युक्तेः । विजातीयेपिभोगबाहुल्याल्पताविवक्षयामुदःप्रमुदइत्युक्तेःसंभवात् । अतएवभाष्यांतेसुखमानंदइत्युक्तोमोदोभोगनिमित्तकः । प्रमोदस्तद्विशेषोत्थोमुन्नामात्यल्पभोगतइतिश्रौतपाठमतिक्रम्यप्रमुदइत्येतद्व्याख्यानानंतरंमुदइत्येतद्व्याख्यातंबोध्यं । उदाहृतानामृचांप्रकृतोपयोगमाह ॥ इत्यादिनेति ॥ आदिपदेनयत्रकामानिका

भा० । यत्रतत्परमंपदंविष्णोर्लोकेमहीयते। देवैःसुकृतकर्मभिस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव ॥ यत्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते । कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव । इत्यादिनाब्रह्मसूर्ययमादीनां

माश्चयत्रब्रध्नस्यविष्टपं ॥ स्वधाचयत्रतृप्तिश्चतत्रमाममृतंकृधीत्यादेर्ग्रहणं ॥ सर्वदेवानामिति ॥ देवैःसुकृतकर्मभिरित्युक्तेरितिभावः । सोमयागादिकमित्यादिपदेनमहीयतेसुकृतकर्मभिरित्युक्तंभगवदर्चनादिकंगृह्यते । एषुवाक्येषूक्तानांमुक्तत्वेज्ञापकमाह ॥ मुक्ताइति ॥ एवममृतश्रुत्यामुक्तत्वंप्रसाध्यलिंगेनापिसाधयति ॥ अमुक्तानामिति ॥ श्रुत्युक्तेमुक्तभोगादौसूत्रसंमतिमप्याह ॥ मुक्तइत्यादिना ॥ सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणइत्यत्रमुक्तउच्यतेनतुक्रियाप्रतीत्यासंसारी । कुतः । अथयदेनंमुक्तोनुप्रविशतिमोदतेप्रमोदतइतिबृहच्छ्रुतौप्रतिज्ञानात् । मुक्तानांस्वसंकल्पादेवभोगसिद्धिः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतइतिश्रुतेः । सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतःसमभवदितिश्रुतौजगद्व्यापारवर्जं सर्वान्कामानाप्त्वेतिविवक्षितं । भोगमात्रस्यविशेषेसत्यपिमुक्तस्यसाम्यमेव नभोगविशेषस्तद्वृद्ध्यादौकारणं । कुतःअस्मिन्नर्थे । एतमानंदमयमात्मानमनुप्रविश्यनजायतेनम्रियतेनह्रसतेनवर्धतेयथाकामंरमतेयथाकाममुपरमतइतिलिंगसद्भावात् । भोगस्यभावाभावावुक्त्वापिवृद्ध्याद्यभावस्योक्तत्वात्तस्यतत्रलिंगत्वादितिभावः । नमुक्तस्यपुनरावृत्तिः । नचपुनरावर्ततइतिश्रुतेः सर्वान्कामानाप्त्वेतिश्रुतेश्च । नहिकश्चिच्छुभात्पुनरावृ

भा० । सर्वदेवानांदिवोदेव्याअवरोधभूतानांसर्वदेवीनांगंगाद्यब्देवतानांचवेदव्याख्यानंसोमयागादिकंकामचरणंचमुक्तानांभेदेनावस्थितानामुच्यते । मुक्ताश्चात्रोच्यंतइतिप्रतीयते । अमृतंकृधीतिवचनात् । अमुक्तानांस्वेस्वेलोकेवस्थानंहितेषां । मुक्तानांहिविष्णुलोकेवस्थानंदेवानांमुक्तःप्रतिज्ञानात् । संकल्पादेव(च)तच्छ्रुतेः । जगद्व्यापारवर्जं । भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च । अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दात् । इत्यादिमुक्तसूत्रेभ्यश्चमुक्तानांविष्णोर्भेदोभोगादिकंचसर्वंप्रतीयते ।

त्तिकामोस्तीतिभावः। अत्राद्यसूत्रेमुक्तेशभेदोभोगश्चोक्तः। मुक्तस्यभगवत्प्रवेशेनमोदोक्तेः । द्वितीयेभोगः । तृतीयेत्वैश्वर्यमर्यादोक्त्याभोगोभेदश्च। चतुर्थेआनंदमयात्मप्रवेशोक्त्याभेदोभोगश्च। पंचमेसर्वान्कामानाप्त्वेत्यपुनरावृत्तिर्भोगः । आदिशब्देनप्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेरित्यत्रतायोवेदसवेदब्रह्मसर्वेस्मैदेवाबलिमावहंतीतिमुक्तब्रह्मणःपूज्यत्वं । स्थितिमाहदर्शयतश्चैवंप्रत्यक्षानुमानेइत्यत्र दर्शन्नेवब्रह्मदर्शन्नेवात्मानंतस्यैवंदर्शयतोनापत्तिर्नविपत्तिः एतत्सामगायन्नास्तइतिवृद्धिह्रासाभावोवेदव्याख्यानादिकंचोच्यतइतिगृह्यते॥ इत्यादिसूत्रेभ्यश्चेति ॥ नकेवलंयत्रब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । किंतुपठितसूत्रेभ्यश्चमुक्तानांविष्णोर्भेदोभोगइत्येतत्प्रतीयते । आदिपदोपात्तेभ्यःप्रत्यक्षोपदेशादित्यादिसूत्रेभ्यश्चग्राव्णासोमेमहीयतइत्यादिनोक्तंब्रह्मणोऽन्यमुक्तैःपूज्यत्वंप्रतीयतइत्यर्थः । नन्वक्षण्वंतः यत्रब्रह्मात्रिनाकेत्रिदिवइत्यादिश्रुतेर्गौणमोक्षपरत्वेनोपचरितार्थत्वंकिंनस्यान्मोक्षेऽभिरुचिजननायकेवलमर्थवादत्वंवाकिंनस्यादित्यतआह॥ **नचेति** ॥ निश्चितार्थस्यवेदस्य । कुतोनयुज्यतइत्यतआह॥ **निर्णयेति** ॥ येषांसूत्राणामुपक्रमादिनाश्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् नतन्निर्णीतार्थस्यौपचारिकत्वमित्यर्थः । सूत्रनिर्णीतार्थस्यापिवेदस्यौपचारिकत्वेबाधकमाह॥ **अतिप्रसंगश्चेति** ॥ आदिपदेनरुच्यर्थमर्थवादत्वकल्पनइत्यर्थः । सूत्रनिर्णीतार्थस्योपचरितार्थत्वे तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्यादिसूत्रनिर्णीतार्थस्य तत्सत्यंसआत्मातत्वमसिश्वेतकेतोइत्यादि ॥ ६३ ॥

भा०। ग्राव्णासोमेमहीयतेइतिब्रह्मणोन्यमुक्तैःपूज्यत्वंचप्रतीयते। नचसूत्रेषुनिश्चितार्थस्यौपचारिकत्वंवक्तुंयुज्यते। निर्णयात्मकत्वात्तेषां। अतिप्रसंगश्चोपचारादिकल्पने।

महावाक्यार्थस्याप्युपचरितत्वप्रसंगेनाभेदब्रह्मसत्यत्वयोरपिप्रहाणप्रसंगइत्यर्थः । ननुसूत्राणामपिनिर्णयत्वात् कथंनिर्णायकत्वमित्यतआह ॥ **ब्रह्मसूत्रेति** ॥ नन्वभावंबादरिराहह्येवमित्यादिसूत्रैर्यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुत्यवष्टंभेननिर्गुणब्रह्मभावएवमोक्षोनतुश्वेतद्वीपादौशरीरेंद्रियादिवैशिष्ट्येनभूरिभोगइतिनिर्णीतत्वेनकथंतादृशवेदवाक्यानामुपचरितार्थत्वकल्पनेनिर्णयात्मकसूत्रविरोधः । पठितसूत्राणामर्थांतरपरत्वादित्यतआह ॥ **बहुनेति** ॥ **एषशास्त्रस्यनिर्णयइति** ॥ ब्रह्ममीमांसाशास्त्रेणक्रियमाणोमोक्षपरवाक्यार्थनिर्णयएषएवेत्यर्थः । किंचस्पष्टसूत्राणामर्थांतरंपरिकल्प्यपठितश्रुतीनामुपचरितमोक्षपरत्वस्यार्थवादत्वस्यवाकल्पनंकिंस्वाचार्यवचनात्क्रियते । उतभोगादिशून्यनिर्गुणमोक्षसत्त्वेनिरवकाशप्रमाणबलात् । आद्यंदूषयति ॥ **नचेति** ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ **नचेति** ॥ ननुसायुज्यलक्षणाप्रसिद्धोत्तमामुक्तिरेवनिर्गुणमुक्तिरित्यतआह ॥ **भुंजतइति** ॥ उक्तंचगीताभाष्ये सायुज्यंचग्रहवदिति । बाह्यभोगान्विष्णवानंदाद्यतिरिक्तान्भोग्यान् । बाह्यभोगेप्यवांतरभेदोमंतव्यइत्याह ॥ **तारतम्येनेति** ॥ उत्तमभोग्याःनावराणामित्यर्थः । अवरभोग्यभोगेपिविशेषमाह ॥ **कांश्चनेति** ॥

भा० । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैरितिनिश्चितानिब्रह्मसूत्राणि । बहुनात्रकिमुक्तेनयावच्छ्वेतंनगच्छति । योगीतावन्नमुक्तःस्यादेषशास्त्रस्यनिर्णयइत्यादित्यपुराणे ॥ नचनिर्णायकानिभगवद्वाक्यान्यपहायमानुषवाक्यैरेवतेषामुपचारत्वादिकल्प्यं । नचभोगरहितामुक्तिर्नामान्यास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । भुंजतेपुरुषंप्राप्ययथादेवग्रहादयः । तथामुक्तावुत्तमायांविष्णुमाविश्यभुंजते । विष्णोर्वशाश्चतेसर्वेसर्वदादुःखवर्जिताः । नतुविष्णुगुणान्सर्वेभुंजतेतेकदाचन ॥ बाह्यभोगान्भुंजतेचतारतम्येनकांश्चन । विष्णोर्देहाद्बहिश्चापिनिर्गच्छंतियथेष्टतइतिस्कांदे ।

अवरुध्यादिभोगाभावादितिभावः । जनिमरणाभावलिंगेनपरममोक्षतयावगतेपि साधर्म्यमागताइतिभेदस्योक्तत्वाद्भेदसत्यत्वं भोगादिकंसर्वयुज्यतइत्याह ॥ इदमिति ॥ खंडार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ११ ॥ बृहतीसहस्रंभगवत्तर्पकमितिपूर्वखंडेनिरूपितं । प्रसिद्धऋकृच्छाखायांबृहतीछंदोनिबद्धऋक्सहस्रादर्शनात्कथंतैःशंसनमित्यतस्तत्संपादनप्रकार स्तदभिमानिदेवताः प्रतिपाद्यरूपाणिचोच्यंते ॥ तद्वाइदमिति ॥ इदंबृहतीसहस्रंबृहतीछंदोनिबद्धाभिःसहस्रऋग्भिःशंसनीयमितिनियममपहाययैःकैश्चिच्छंदोभिर्निबद्धाभिःऋग्भिःशंसिताभिःषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्राणिभवंति । तद्वै तथाशंसनेवै । संपन्नंसंपादितंभवतीत्यर्थः । एवंबृहतीसहस्रसंपादनप्रकारमुक्त्वाभिमानिदेवतोच्यते ॥ तस्येति ॥ तस्यबृहतीसहस्रस्ययानिव्यंजनानियाव्यंजनाभिमानिदेवता तच्छरीरं सैवप्राणिनाशरीराभिमानिदेवतास्वायंभुवोमनुः । योघोषः येघोषाः स्वराः अज्वर्णाः । यस्तदभिमानीसआत्मासर्वजीवाभिमानीचतुर्मुखः । यद्वाघोषपदेनकादिवर्गपंचकेप्रथमद्वितीयाक्षराणिविहायान्येवर्णाः यरलवशब्दिताअंतस्थाः हकारश्चेत्येतेघोषनामकाः । तदुक्तंवेदशिक्षायां । प्रथमांश्चद्वितीयांश्चहित्वावर्ग्यास्त्रयस्त्रयः । अंतस्थाश्चहकारश्चघोषवंतःप्रकीर्तिताइति । यऊष्माणः यःशषसहाभिमानी । सप्राणः प्राणवाय्वभिमानीमुख्यवायुः । एतद्विद्यायामधि

भा० । इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेतिभगवद्वचनं । तस्मान्मुक्तैरपीज्यमानःसर्वसाक्षिन्नःसर्वोत्तमःसर्वनामासर्वशक्तिःसर्वगुणसंपूर्णोनारायणःसर्ववेदादिपूच्यतइतिसिद्धं ॥ ३ ॥

उप० । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्ययानिव्यंजनानितच्छरीरंयोघोषःसआत्मायऊष्माणःसप्राण

कारिणःफलंचोच्यते ॥ एतदिति ॥ तदेतदभिमानिदेवता उपलक्षणमेतत् । प्रतिपाद्यंचविष्णुंविद्वान्वसिष्ठः वसिष्ठोवसता मुत्तमोबभूव । ततः प्रवृत्तिनिमित्तादेतन्नामधेयंलेभे । ज्ञानफलमुक्त्वाव्याख्यानफलमुच्यते ॥ एतदुहेति ॥ उ उच्चमेतदेव प्रमेयं । इंद्रोविश्वामित्रायप्रोवाच । अतिरहस्यमुपदिदेशेत्याश्चर्येहशब्दः । व्याख्यैकस्यापिमहाफलाकिमुशिष्यांतरस्येतिभावे नोच्यते ॥ एतदुहैवेंद्रोभरद्वाजायेति ॥ तस्मादेतद्विद्योपदेशबलादेवेंद्रस्तेनस्वावगतेनबंधुनाविष्णुनातत्प्रसादेनहविरादि स्वीकारायज्ञेष्वाहूयते । एवंबृहतीसहस्रसंपादनप्रकार मभिमानिदेवताः प्रतिपाद्य मधिकारिणं फलं चोक्त्वाउपसंह्रियते ॥ तद्वाइदमिति ॥ इदंबृहतीसहस्रंतद्वै तथावै । यावतीभिःऋग्भिःशंसिताभिरित्युक्तसंपादनाप्रकारेणोक्ताभिमानिप्रतिपाद्याधि कारिकत्वेनचसंपादितंभवतीत्यर्थः । प्रतिपाद्यभगवद्रूपाणांस्पष्टमनुक्तत्वात्तदक्षरगतानि तत्प्रतिपाद्यानिच वक्तुमुच्यते ॥ तस्यवाएतस्येति ॥ तस्यतथाप्रागुक्तप्रकारेणबृहतीछंदोबद्धऋक्छंसनमेवकार्यमितिनियममपहाययेनकेनापिरूपेणस्वायंभुवा द्यभिमन्यमानव्यंजनादिरूपेणचसंपन्नस्यैतस्यबृहतीसहस्रस्यतदंतर्गतरूपसहस्रस्यचप्रत्यृचमक्षराणांतन्नामकानांतद्गतरूपाणांच षट्त्रिंशतंभवति । अक्षरगतानांषट्त्रिंशद्रूपाणांस्वरव्यंजनभेदेनप्रत्येकंषट्त्रिंशतंभवति । आहत्यबृहतीसहस्रगतानामक्षराणां च सहस्राणिषट्त्रिंशतंभवंति । तथाक्षराणांव्यंजनानांस्वराणांतद्गतरूपाणांचप्रत्येकंसहस्राणिषट्त्रिंशतंभवंति । एतेषांरूपाणा

उप० । एतद्धस्मवैतद्विद्वान्वसिष्ठोवसिष्ठोबभूवततएतन्नामधेयंलेभएतदुहैवेंद्रोविश्वामित्रायप्रोवाचैतदुहैवेंद्रोभरद्वाजायप्रोवाचतस्मात्सते नवंधुनायज्ञेषुहूयतेतद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्राणिभवंति

मधिष्ठानांतरमुच्यते ॥ तावंतीति ॥ शतसंवत्सरस्याह्नां । अत्राहःशब्दोदिनपरः । अहोरात्रात्मकदिनानांसहस्राणिचतावं
तिभवंति । अह्नांरात्रीणांचपृथक्‌षट्‌त्रिंशत्सहस्राणंभवंतीतिचज्ञेयं । ततश्चकिमित्यतउच्यते ॥ व्यंजनैरिति ॥ व्यंजनगतै
रूपैरात्रीराप्नोतिस्वरगतैरहान्याप्नोति व्यंजनस्वरगतान्येवरात्र्यहर्गतानीतियावत् । एवंबृहतीसहस्ररूपाण्यधिष्ठानांतराणिचो
क्त्वोपसंह्रियते ॥ तद्वाइदमिति ॥ इदंबृहतीसहस्रंतद्गतंरूपजातंतद्वैतथावै अहोरात्राधिष्ठिततयासंपन्नमित्यर्थः । एवमुपास
कस्यफलंचोच्यते ॥ तद्वाइदमिति ॥ इदंबृहतीसहस्रं तत्प्रतिपाद्यरूपजातंतद्वै तथावै । अहोरात्राधिष्ठिततयासंपन्नमुपासि
तंचेत् तदाशतवर्षहरिध्यानफलसंपादकंभवतीत्यर्थः । किंतस्यफलमित्यतस्तत्प्रपंच्यते ॥ तस्यवाएतस्येति ॥ यएवंवेदेत्या
दावनुकृष्यव्याख्येयं । यएवमुक्तरीत्याबृहतीसहस्रस्वरव्यंजनगतरूपाणामहोरात्राधिष्ठितत्वंवेदसएवंविद्वांस्तस्यबृहतीसहस्रस्यै
वंसंपन्नस्यज्ञातस्यशंसितस्यवापरस्तादनंतरमेवैवंज्ञानादनंतरमेवप्रज्ञादिमयःसंभूयदेवताअप्येतीत्यन्वयः । प्रकृष्टज्ञानरूपत्वात्प्र
कर्षेणांतर्यामिरूपेणज्ञापकत्वाच्चानिरुद्धःप्रज्ञः । सर्वदेवताधिदेवतात्वात्सर्वोत्तमद्योतनादिगुणस्वरूपत्वाच्चप्रद्युम्नोदेवता । पूर्ण
गुणत्वान्मुक्तिप्रदानेनजीवानांबृंहणाच्चवासुदेवोब्रह्म । अं अमितं ऋतं शास्त्रं स्वविषयेकरोतीतिवा नित्यत्वाद्वा संकर्षणो
मृतं । प्रज्ञादिश्चतूरूपोभगवान्मयः प्रधानंस्वामीतिज्ञानंयस्यसप्रज्ञादिमयः । एवंपुनःविशेषज्ञानवान्भूत्वादेवताःक्रमेणमारु

उप० । तावंतिशतसंवत्सरस्याह्नांसहस्राणिभवंतिव्यंजनैरेवरात्रीरा(प्नोति)प्नुवंतिस्वरैरहानितद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहती
सहस्रस्यसंपन्नस्यपरस्तात्प्रज्ञामयोदेवतामयोब्रह्ममयोऽमृतमयःसंभूयदेवता

तांता॰अपिशब्दात्केशवंचैतीत्यर्थः । प्राग्व्यंजनैरेवरात्रीराप्नोतिस्वैररहानीतिबृहतीसहस्रस्वरव्यंजनगतानांभगवद्रूपाणामहोरात्रगतत्वमुक्तं । नकेवलमेतावत्किंतु पुरुषोच्चार्यत्वात्तेषांस्वरव्यंजनगतानांद्वासप्ततिसहस्ररूपाणांपुरुषगतत्वंतदुपास्यत्वंसूर्यनियमिताहोरात्रगतानांसूर्यगतत्वंतदुपास्यत्वंचोच्यते ॥ तद्योहमिति ॥ यो यानिबृहतीसहस्रगतानिस्वरव्यंजनभेदेनद्वासप्ततिसहस्ररूपाणि । तत् तानि पुरुषैरहेयत्वादहंनामकानिपुरुषगतानीत्यर्थः । सोसौ स तानि यान्यहोरात्रगतानितान्येवरूपाण्यसौ सूर्ये तिष्ठंतीत्यर्थः । यद्वा तद्योहंसोसावितिविशिष्टंवाक्यं । तस्यायमर्थः । तत्तस्मात्स्वरव्यंजनगतानांपुरुषगतत्वात्स्वरव्यंजनगतानामेवप्रागुक्तरीत्याहोरात्रगतत्वादहोरात्रगतानामेवसूर्यगतत्वाद्योहंपुरुषैरहेयत्वादहंनामापुरुषांतर्गतोद्वासप्ततिसहस्ररूपीभगवान्संएवासौसूर्येपिस्थितइति । नकेवलंपुरुषेषुस्थितःपुरुषैरहेयःपुरुषाख्यउपास्यः । किंतुसूर्यस्थोपि भास्करादिभिरुपास्यइत्युच्यते ॥ योसौसोहमिति ॥ योसौसूर्यगतोविष्णुः सोहं सूर्यादिदेवैरहेयउपास्यएवेत्यर्थः । तदुक्तमृषिणा । तत्सूर्यांतर्गतस्यबृहतीसहस्रस्वरव्यंजनाहोरात्राद्यचेतनगतत्वंपुरुषादिचेतनगतत्वंचमंत्रद्रष्ट्रोक्तं । सूर्यः सूर्यांतर्गतोभगवान् जगतो जंगमस्यचेतनस्य । तस्थुषः स्थावरस्य । गमनाद्यभावसाम्यात्तस्थुषइत्यचेतनमुच्यते । तथाचतस्थुषः अचेतनस्य । आत्मा अंतर्यामीत्यर्थः । सूर्यांतर्गतस्यस्वांतर्यामित्वमवश्यंज्ञातव्यंमुमुक्षुणेत्युच्यते ॥ एतदिति ॥ एतत्सूर्यांतर्गतंनारायणाख्यंब्रह्मै

उप० । अप्येतियएवंवेदतद्योहंसोसौयोसौसोहंतदुक्तमृषिणासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेत्येतदुहैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

वाधिकारीजीवःस्वस्योपसमीपईक्षेतेत्यर्थः । अध्यायांतत्वाद्विरुक्तिः ॥ ७ ॥ अप्रतीतेस्तद्वाइदमित्येतद्व्याचष्टे ॥ यावतीभि
रिति ॥ व्यंजनादीनांशरीराद्यभेदप्रतीतेःस्ववाक्येनयथावद्व्याख्यायप्रमाणमप्याह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ वायुरिति ॥ प्राण
वाय्वधिष्ठितइतिज्ञातव्यं । अभिमानिदेवताज्ञानमात्रेणवसिष्टोवसिष्ठोवभूवेतिप्रतीयते । यज्ञेषुहूयतइत्यत्रेंद्रएवयज्ञेषुआहुति
तयाहूयतइतिचान्यथाप्रतीतेर्यथावद्व्याकुर्वन्यऊष्माणःसप्राणइत्यनंतरमध्याहार्यमाह ॥ प्रतिपाद्यइति ॥ एतद्धस्मेत्यादिव्या
चष्टे ॥ एतेषामिति ॥ विष्णुमुपास्यैव नतुदेवतोपासनामात्रेणवसिष्टोवसिष्ठोभूद्वसतामुत्तमः । ततश्चवसिष्ठनामाभूदित्यर्थः ।
ननुविष्णुमुपास्येतिकथंज्ञायतइत्यतः एतदुहैवेंद्रोविश्वामित्रायेत्यादिनावसिष्ठावगतविद्यामेवेंद्रोविश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामुवाच
तस्मादेतद्विद्याबलादेवतेनस्वविद्यावगतेनबंधुनाविष्णुनायज्ञेष्वाहूयतइत्युच्यमानत्वाद्वसिष्ठावगतविद्याविषयोपिसएवेत्याशयेनै
तदुहैवेंद्रइत्यादिव्याचष्टे ॥ एतामिति ॥ विद्याधीशेनविद्याविषयतयातदधीशेनतत्फलप्रापकतयाबंधुनेत्यस्यतात्पर्यंविष्णुप्रसा

भा० । यावतीभिर्ऋग्भिःशंसिताभिःषट्त्रिंशत्सहस्राण्यक्षराणिभवंति । यस्मात्कस्मादपिछंदसस्तावत्यःशंसनीयास्तदासंपादितंबृहतीस
हस्रंभवति । तत्रयाव्यंजनाभि(मानि)देवतासैवसर्वप्राणिनांशरीराभिमानिदेवतास्वायंभुवोमनुः । घोषाभिमानिदेवतासर्वजीवाभिमानीब्रह्मा ।
ऊष्माभिमानीवायुः । व्यंजनानांशरीरस्यचाभिमानीमनुःस्मृतः । घोषाणांसर्वजीवानामभिमानीचतुर्मुखः । ऊष्माभिमानीवायुश्चप्रतिपाद्योज
नार्दनः । एतेषामधिपंविष्णुंबृहत्युक्थस्यदेवतां । उपास्यैववसिष्ठोभूद्वसिष्ठःशक्रएवच । एतांविद्यांकौशिकायभरद्वाजायचादरात् । एतद्विद्याब
लेनैवविद्याधीशेनबंधुना । यज्ञेष्वाहूयतेनित्यमिंद्रोविष्णुप्रसादतः ।

दतइति ॥ बृहतीसहस्रस्यषट्त्रिंशतमक्षराणामित्येतद्व्याचष्टे ॥ षट्त्रिंशदिति ॥ बृहतीसहस्रस्यप्रत्यृचंविद्यमानोविष्णुरक्षरसमसंख्ययाषट्त्रिंशद्रूपवान्षट्त्रिंशदक्षरेषुस्थितःएकैकाक्षरगतोविष्णुःस्वरव्यंजनभेदेनद्विधाभूतःपृथक्षट्त्रिंशद्रूपवान्व्यंजनेषुषट्त्रिंशत्संख्याकेषु चशब्दात्स्वरेषुचस्थितइतियोजना । व्यंजनैरेवरात्रीराप्नोतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ तान्येवेत्यादिना ॥ षट्त्रिंशतिसहस्राणीतिवक्ष्यमाणमत्रापियोज्यं । यानिव्यंजनगतानिषट्त्रिंशतिसहस्राणिविष्णुरूपाणितानिरात्रीणामधिदैवताः अधिदैवतानि । यानिस्वरगतानिषट्त्रिंशतिसहस्राणिहरेरूपाणितान्यह्नांदैवतानीतियोजना । कथंस्वरव्यंजनगतानांरूपाणांपृथक्षट्त्रिंशतिसहस्रत्वलाभः । केनचरूपेणतान्यभिव्यक्तानीत्यतःषट्त्रिंशद्रूपवानितिसंक्षेपेणोक्तस्यविवरणमेकैकंचेति । सहस्रंबृहतीसहस्रंगतंविष्णोस्तत्सहस्ररूपमेकैकंषट्त्रिंशतिधाव्यूह्यविभज्यस्वाधिष्ठानभूतऋगक्षरेषुस्थितं । एकैकमेकैकाक्षरगतंविष्णोस्तद्रूपं द्वेधाव्यूह्यविभज्यव्यंजनेषुस्वरेषुचस्थितमाहत्यषट्त्रिंशत्सहस्राक्षरगतंविष्णोस्तद्रूपजातंस्वरव्यंजनभेदेनपृथक्षट्त्रिंशतिसहस्रधाव्यूह्यव्यंजनेषु चशब्दात्स्वरेषुचस्थितं । तदुभयविधंविष्णोरूपंरात्रिषु चशब्दादहःसुचस्थितमितियोजना । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नमित्येतद्व्याचष्टे ॥ परमात्मनइति ॥ तत्तस्यपरमात्मनोबृहतीसहस्रंबृहतीसहस्रगतंरूपसहस्रमिदमेवंद्वासप्ततिसहस्रतयाशतसंवत्सराहोरात्रगततयाचसंपन्नमित्यर्थउक्तोभवति । एवमुपसंहारपरतयाव्याख्यायफलकथनपरत्वेनव्याचष्टे॥

भा० । षट्त्रिंशद्रूपवान्विष्णुर्व्यंजनेषुचसंस्थितः । तान्येवविष्णुरूपाणिरात्रीणामधिदैवताः(अपिदेवताः) । एकैकंचसहस्रंतद्व्यंजनेषुचरात्रिषु । रूपंविष्णोःस्थितंव्यूह्यषट्त्रिंशतिसहस्रधा । षट्त्रिंशतिसहस्राणिस्वरगाणिहरेरपि । तान्येवाह्नांदैवतानिरूपाणिपरमात्मनः ।

द्वासप्ततिसहस्राणिरूपाण्येवंरमापतेरित्यादिना ॥ बृहतीसहस्रवर्णानांदैवतानिरमापतेरुत्तमानिद्वासप्ततिसहस्राणिरूपाण्येवमुक्तरीत्याशताब्दानामहोरात्रदैवतानिध्यात्वाशतवर्षहरिध्यानफलमाप्नोति इतियोजना । तस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यपरस्तादित्यादिव्याचष्टे ॥ एवंज्ञात्वेत्यादिनाअस्याःपरतएवचेत्यंतेन ॥ तत्रबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यपरस्तात्प्रज्ञादिमयःसंभूयदेवताअप्येतीत्यस्याक्षरार्थः । संपादनाच्चविद्यायाअस्याःपरतएवच ॥ प्रज्ञादिमयएवंसभूत्वादेवान्क्रमेणच । एतिमारुतपर्यंतान्मारुतेनचकेशवमिति । देवताअपीत्यत्रापिशब्दार्थः केशवंचेति ॥ विद्यासंपादनंनामतच्छंसनमात्रंचेत्कथंकेशवांतप्राप्तिरित्यतःप्रवृत्तं ॥ यएवंवेदसएतस्यसंपन्नस्येति ॥ यएवंबृहतीसहस्रवर्णैर्द्वासप्ततिसहस्ररूपाण्युच्यंतेतान्येवाहोरात्राधिष्ठितानीत्यादिरूपेणवेद तस्यबृहतीसहस्रस्यैतस्यैवंसंपन्नस्यज्ञातस्यशंसितस्यपरस्तादित्यर्थमभिप्रेत्योक्तं ॥ एवंज्ञात्वेति ॥ संपाद्यशंसनंकृत्वा । अस्याःविद्यायाःशंसनात्परतइत्यन्वयः । प्रज्ञामयपदार्थमाह ॥ ज्ञानादिति ॥ प्रकृष्टज्ञानरूपकइतिहेतुगर्भंविशेषणं । तथाच प्रकृष्टज्ञानरूपत्वात्प्रकृष्टज्ञानसंततेः । प्रकृष्टज्ञानस्यसम्यक्ततेरंतर्यामिरूपेणविस्तारकरणाच्चप्रज्ञोविष्णुःसएवमेमयइतिनारायणस्यज्ञानादेवोपासकःप्रज्ञामयउच्यतइतिशेषः । प्रज्ञामयोदेवतामयइत्यादौमयशब्दार्थमाह ॥ प्राधान्यमिति ॥

भा० । द्वासप्ततिसहस्राणिरूपाण्येवंरमापतेः । शताब्दानामहोरात्रदैवतान्युत्तमानिच । बृहतीसहस्रवर्णानामपिध्यात्वाखिलान्यपि । शतवर्षहरिध्यानफलमाप्नोतिपूरुषः । एवंज्ञात्वापिसंपाद्यबृहतीनांसहस्रकं । ज्ञानान्नारायणस्यैवप्रकृष्टज्ञानसंततेः । सएवमेमयोविष्णुःप्रकृष्टज्ञानरूपकः । प्राधान्यंमयशब्दोयंवक्तिविष्णोःसदैवहि ।

अयंप्रज्ञामयादिशब्दांतर्गतः । प्रज्ञामयशब्दार्थानुवादपूर्वंदेवतामयोब्रह्ममयोमृतमयइतिपदानामप्यर्थमाह ॥ प्रधानइति ॥ देवशब्दःसर्वदेवतासाधारणोपिमुख्येप्रयुक्तश्चेत्सर्वदेवोत्तमत्वमेवप्रतिपादयतीतिभावेनतदर्थानुवादःकृतोधिदेवतेति ॥ प्रज्ञारूपोदेवतोत्तमःब्रह्मामृतंचहरिरस्योपासकस्ययस्मात्प्रधानस्तेनकारणेनायंब्रह्मादिमयउच्यतइत्यर्थः । प्रज्ञादिमयइतिवक्तव्येब्रह्मादिमयइतिकथमुक्तमितिचेत् । इत्थं । प्रज्ञादिशब्दैरनिरुद्धादिमूर्तयोविवक्षिताइतिवक्ष्यति । अनिरुद्धादिव्यूहेचवासुदेवांत्यगतः प्रज्ञादिमयइत्युक्तेऽमृतपदेनवासुदेवइतिप्रतीयते तथामाविज्ञायीतिभावेनोपांत्यब्रह्मपदस्यांतेनिवेशःकर्तव्यइतिदर्शयितुंव्युत्क्रमेणब्रह्मादिमयइत्युक्तं । देवताशब्दंप्रकारांतरेणनिर्वक्ति ॥ सर्वोत्तमेति ॥ सर्वोत्तमद्योतनादिगुणस्वरूपत्वादित्यर्थः । पूर्णगुणत्वाच्चेतिचशब्देनमुक्तिदानेनबृंहणादितिवक्ष्यमाणंसमुच्चीयते । अमृतंतथेतितथाशब्देनअमंकरोतियच्छास्त्रमितिवक्ष्यमाणंसमुच्चीयते । ननुप्रज्ञादिर्मयोयस्यसप्रज्ञादिमयइत्यर्थांगीकारेसंभूयेत्ययुक्तं । भगवत्प्रधानकत्वस्यनित्यसिद्धत्वादित्यतोज्ञानान्नारायणस्येत्येतद्विवृणोति ॥ एतादृशंचेति ॥ यएतादृशंविष्णुंप्रज्ञादिभिर्गुणैःस्वस्मात्प्रधानंवेत्ति परेभ्यश्चसदाधिकंवेत्ति

भा० । प्रधानोस्यहरिर्यस्मात्प्रज्ञारूपोधिदेवता । ब्रह्मामृतंचतेनायंब्रह्मादिमयउच्यते । सर्वोत्तमस्वरूपत्वाद्विष्णुरुक्तःसदेवता । ब्रह्मपूर्णगुणत्वाच्चनित्यत्वादमृतंतथा । एतादृशंचयोविष्णुंप्रधानंवेत्तिसर्वदा । प्रज्ञादिभिर्गुणैःस्वस्मात्परेभ्यश्चसदाधिकं । प्रज्ञादेवब्रह्मामृतमयःसपरिकीर्तितः । प्रज्ञादिमयएवंसभूत्वादेवान्क्रमेणच । एतिमारुतपर्यंतान्मारुतेनचकेशवं । संपादनाच्चविद्यायाअस्याःपरतएवच ।

सप्रज्ञादिमयःप्रकीर्तितइत्यर्थः । तद्योहमित्येतद्व्याचष्टे ॥ द्वासप्ततिसहस्राणीति ॥ स्वरव्यंजनभेदतोबृहतीसहस्रसंस्थानि रमापतेर्द्वासप्ततिसहस्ररूपाणितत्तान्येवाहं पुरुषस्थानीत्यर्थइतिभावः । बृहतीसहस्ररूपाणांपुरुषानुबंधेनिमित्तमाह ॥ यस्मादि ति ॥ बृहतीसहस्रस्यव्याप्तत्वात्कथंपुरुषस्थितत्वमित्यतउक्तं ॥ तच्छंस्यमिति ॥ तदुपपादनंनरंपुरुषमृतेनव्यज्यतइति ॥ तस्मात्तान्येवपुरुषस्थानीतियोजना । सोसावित्येतद्व्याचष्टे ॥ द्वासप्ततीति ॥ तान्यहर्निशासुविद्यमानानिद्वासप्ततिसहस्राणि विष्णुरूपाण्यसौ सूर्येपिस्थितानीत्यर्थइतिभावः । अहोरात्रगतस्यसूर्यानुबंधेहेतुमाह ॥ अहइति ॥ हियस्मादहोरात्रंसूर्यगतं सूर्यनियमितं तस्मात्सूर्येपीतियोज्यं । तद्योहंसोसावित्येतदेकवाक्यतयापिव्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ यस्माद्बृहतीसहस्रगतमे वपुरुषगतमहोरात्रगतंचाहोरात्रगतमेवसूर्यगतंतस्माद्योयंजीवगतःसदाऽहेयत्वादहंनामासएवसाक्षादनुपचारेणासौसूर्यसंस्थोना रायणः । नतुसादृश्यादभेदोपचारइत्यर्थः । योसौसोहमित्येतद्व्याचष्टे ॥ योसाविति ॥ एतदुहैवोपेक्षेतेत्येतद्व्याचष्टे ॥ एव मिति ॥ एव मुक्तप्रकारेणएकएवेतिहेतोःसूर्यादिस्थितंनारायणंजीवसमीपगंईक्षेतेत्यर्थः । ननुबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्योपासित

भा० । द्वासप्ततिसहस्राणिरूपाणिहिरमापतेः । बृहतीसहस्रसंस्थानिस्वरव्यंजनभेदतः । तान्येवपुरुषस्थानियस्मात्पुरुषसंस्थितं । बृहती सहस्रंतच्छंस्यंव्यज्यतेनह्यृतेनरं । द्वासप्ततिसहस्राणितान्येवाहर्निशासुच । विष्णुरूपाणिसूर्येपित्वहोरात्रंहिसूर्यगं । तस्माद्योयमहंनामासदाहेय त्वहेतुतः । सएवासौसूर्यसंस्थःसाक्षान्नारायणःप्रभुः । योसौसूर्यगतोविष्णुःसोहेयोभास्करादिभिः । एवंमनुष्यजीवेषुसूर्यादिषुचसंस्थितः । एक एवपरोविष्णुरितिजीवसमीपगं । ईक्षेन्नारायणंदेवंसर्वजीवेश्वरेश्वरमित्यैतरेयसंहितायां ।

स्यपरस्तादनंतरमितिनवक्तव्यं साधनानंतरंसाध्यस्यसिद्धत्वादित्यतआह ॥ संपन्नस्यपरस्तादनंतरमेवेति ॥ एवशब्दव्यावर्त्यंदर्शयति ॥ नपुनरिति ॥ विद्यांतरोपासकानांकदाचिद्विकर्मादिकरणेनशरीरांतरप्राप्त्योपासनाफलापरोक्षज्ञानप्रतिबंधेनोक्तफलविलंबोभवति । बृहतीसहस्रोपासकानांतुकर्मांतरस्यैवाकरणेनशरीरांतरारंभाभावात्संपादनानंतरमेवप्रज्ञामयइत्यादिविशेषज्ञानं ततश्चापरोक्षद्वारोक्तंफलमितिभावः । ननुप्रज्ञादिशब्दानांप्रकृष्टज्ञानादिगुणसमर्पकत्वेप्रज्ञादिगुणविशिष्टोभगवान्मेमयःप्रधानइतिज्ञानवान्भूत्वेत्येकोक्त्यैवसंभवात्पृथङ्मयशब्दोव्यर्थइत्यतआह ॥ प्रज्ञामयइति ॥ नकेवलंप्रज्ञादिशब्दोभगवतोविशिष्टज्ञानादिगुणसमर्पकःकिंत्वनिरुद्धादिरूपचतुष्टयपरश्चातस्तेषांपरस्परमेकप्रकारतयासर्वाधिक्यंज्ञातव्यमित्यभिप्रायेणपृथङ्मयशब्दइत्यर्थः । प्रज्ञादिशब्दानामनिरुद्धादिपरत्वंप्रज्ञादिशब्दानामर्थांतरकथनपूर्वंप्रमाणेनाह ॥ अंतर्यामीति ॥ प्रकर्षेणज्ञापयतीतिप्रज्ञइत्यर्थः । द्योतनाच्चेतिचशब्देनक्रीडादिगुणानांग्रहणं । पूर्वोक्ताधिदेवतात्वस्यग्रहणंवा । अममभितंऋतंशास्त्रंस्वस्मिन्विषये स्वप्रतिपादकतयापुनःपुनःकरोतिनिर्मिमीतेव्याकरोतीतियत्तस्मात् । यद्वाअममभितंशास्त्रंस्वविषयेऋतमवगतंकरोतियस्मात्तस्मादित्यर्थः । अधिकारिणांवेदादिसर्वशास्त्राणांस्वविषयतयाबुद्धिकर्षकःसंकर्षणइतियावत् । ऋतमितिनिष्ठा भूतेप्रतीयतेऽतःसदाऋतमवगतमितिप्रदर्शनायपुनःपुनरित्युक्तं । बृंहणाद्गुणैःपूरणात् । अंतर्यामिरूपेणज्ञाननिरोधपरि

भा० । संपन्नस्यपरस्तादेवानंतरमेव । नपुनःकर्मांतरेणशरीरारंभएवंविदोभवति । प्रज्ञामयोदेवतामयइत्यादिपृथक्पृथङ्मयशब्दोनिरुद्धादिचतुर्मूर्तीनामपिपरस्परसाम्येनसर्वजीवेभ्यआधिक्यंज्ञातव्यमितिदर्शयितुं । अंतर्यामिस्वरूपेणज्ञापयन्ननिरुद्धकः ।

हारकत्वादनिरुद्धः प्रकर्षेणद्योतमानत्वात्प्रद्युम्नः सम्यक्पुनःपुनःस्वविषयेशास्त्राणांव्याख्यानेनकर्षकत्वात्स्वविषयताबुद्धिकर्षकत्वाद्वासंकर्षणः । वानेनस्वस्मिन्नवस्थापनेन मुक्तिदानेन देवयतिक्रीडादिगुणाकरान्करोति वानात्सूतेर्देवनादित्युक्तरीत्या सकलगुणप्रदत्वाद्वासुदेवइतिप्रज्ञादिशब्दानामनिरुद्धादिशब्दसमानार्थकत्वंबोध्यं । प्रज्ञादिमयएवंसभूत्वेत्युक्तप्रकारेण प्रज्ञादिर्मैमयःप्रधानइतिज्ञानवान्भूत्वेत्येतावतापूर्णत्वात्समित्युपसर्गः किमर्थमित्यतःसंशब्दार्थकथनपूर्वं संभूयदेवताअप्येतीतिवाक्यार्थंस्ववचनप्रमाणाभ्यांस्पष्टयति ॥ संभूयेत्यादिना ॥ युगपत्सर्वदेवताप्राप्तिप्रतीतेःक्रमेणेत्युक्तं । नितरामाधिक्यंपुनःपुनर्ज्ञायतइतियोज्यं । तद्योहमित्येतत्स्ववचनेनव्याचष्टे ॥ बृहतीति ॥ एतेनयोयानिबृहतीसहस्रस्थितानिविष्णुरूपाणितत्तानिपुरुषस्थितानिविष्णुरूपाणिपुरुषैरहेयत्वादहंनामकानीत्यर्थः । सोसावित्येतद्व्याचष्टे ॥ तान्येवेति ॥ यान्यहोरात्रगतानितान्येवासौसूर्येस्थितानीत्यर्थः । तद्योहंसोसावित्येतदेकवाक्यतयापिव्याचष्टे ॥ बृहतीति ॥ यानिबृहतीसहस्रस्थितानिविष्णु

भा० । प्रज्ञेत्युक्तोद्योतनाच्चप्रद्युम्नोदेवतोदितः । असंकरोतियच्छास्त्रमृतंस्वस्मिन्पुनःपुनः । संकर्षणोमृतंतस्माद्वासुदेवस्तुबृंहणात् । जीवानांमुक्तिदानेनब्रह्मेतिकथितःप्रभुः । एवमेकोपिभगवांश्चतुर्धासमुदीरितइत्यादिचातुरात्म्ये । संभूयेत्यत्रसमित्युपसर्गाद्बृहतीसहस्रसंपादनानंतरंभगवदाधिक्यंपुनराधिक्येनज्ञायतइत्युक्तंभवति । भगवदाधिक्यमधिकंज्ञात्वादेवताअपिक्रमेणप्राप्नोति । द्वासप्ततिसहस्राणांरूपाणांपर्युपासनात् । आधिक्यंज्ञायतेविष्णोर्नितरांहिपुनःपुनः । प्राप्नोतिदेवताश्चैवकेशवांताःक्रमेणतु । योग्याअस्याश्चविद्यायादेवाऋषयएवचेत्यादिसत्तत्वे । बृहतीसहस्रस्थितानिविष्णु

रूपाणि पुरुषाणांतच्छंसकत्वात् तानिपुरुषेषुद्वासप्ततिसहस्रनाडीषुस्थितानि पुरुषैरहेयत्वादहंनामकानितान्येवासौसूर्येस्थितानि। उत्तरायणदक्षिणायनभेदेनभिन्नद्वासप्ततिसहस्रनाडीषुतावत्संख्याकसूर्यरश्मीनामाततत्वेनानुबंधात् । योसौसोहमित्येतद्व्याचष्टे ॥ यानीति ॥ एतदुहैवेत्येतद्व्याचष्टे ॥ एतदेवेति ॥ समीपे स्वांतर्गततया । अपव्याख्यामपाकरोति ॥ नात्रेति ॥ सचासौयश्चतद्योऽहंसप्रसिद्धोऽसौसूर्यएव । उपचारनिवृत्त्यर्थमुच्यतेयोसौसोहमिति । तदुक्तमृषिणा । सूर्योजगतस्तस्थुषश्चात्मास्वरूपमिति । एतदैक्यमेवोपेक्षेतेक्षेतजानीयादभ्यासस्तात्पर्यार्थः । इत्यभेदोत्रविवक्षितइतिनवाच्यमित्यर्थः । अत्रेश्वरः सूर्यः । अभेदश्चभागत्यागलक्षणया । तथाचेश्वरपदंशुद्धचैतन्यपरमिति । ब्रह्मैवेश्वरःकुतोनविवक्षितइत्यतआह ॥ उपेति ॥ उपसमीपेईक्षेते त्यतिसमीपेदर्शनवचनान्नात्रैतच्छब्देनजीवेश्वरैक्यंपरामृश्यते । नहिस्वरूपभूतमैक्यमुपसमीपईक्षणीयमतोनारायणाख्यंसूर्यस्थंब्रह्मैवैतच्छब्दपरामृष्टमितिभावः । ननूपेत्यस्योपसर्गमात्रत्वादुपेक्षेतेत्यस्येक्षेतेत्येवार्थः । उपसर्गाणामर्थांतराभावादित्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनयुक्तमितिचे त्किमुपसर्गाणामनर्थकत्वंनिगमनिरुक्तव्याकरणबलात्कल्प्यते । उतस्वाचार्य

भा० । रूपाणिपुरुषेस्थितानिपुरुषैरहेयत्वादहंनामकानितान्येवसूर्येस्थितानि यान्येवसूर्येस्थितानितान्यपिसूर्यादिभिरहेयत्वादहंनामकानि । एतदेवोक्तंनारायणाख्यंपरंब्रह्मैवसर्वदाउपसमीपईक्षेत । नात्रजीवेश्वराभेदोविवक्षितः । उपसमीपेईक्षेतेतिसमीपेदर्शनवचनात् । नचनिरर्थकत्वमुपसर्गस्यांगीकर्तुंयुक्तं ।

वचनबलात् । आद्यंदूषयति ॥ नहीति ॥ निरर्थकत्वंस्मृतिविप्रतिषिद्धंचेत्याह ॥ उक्तंचेति ॥ उच्चाराद्यर्थमितिछंदोभंगभ
येनश्लोकपूरणार्थमित्यर्थः । स्वरादिकंसर्वंमहार्थमेवेत्यर्थः । अतिप्रसंगपराहतंचेत्याह ॥ सुकरंचेति ॥ उपेत्युपसर्गस्यनिरर्थ
कत्वेईक्षेतेत्यादिपदानामपिनिरर्थकत्वंस्यादविशेषादित्यर्थः । नन्वीक्षदर्शनांकनयोरित्यादितद्व्याख्यापरवाक्यैरर्थवत्त्वंतेषामि
त्यतआह ॥ यैश्चवाक्यैरिति ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ नचमानुषेति ॥ ननूपसर्गाहिधातुलीनस्यार्थस्यव्यंजकानार्थांतरप्रतिपा
दकाइतिहिभवद्भिरप्यंगीकृतं । ज्योतिश्चरणाभिधानात् नभावोनुपलब्धेः कृष्णासावर्णतश्चासीदुत्कृष्टत्वाच्चयोषितामित्यादौ
तदवगमात् । सुधादौतथाव्याख्यातत्वात् । तथाचोपेत्युपसर्गोपीक्षणस्यसम्यक्त्वलक्षणार्थविशेषकएव । तथाचोपेक्षणंनामोप
पन्नतयेक्षणंसम्यगीक्षणमेवपर्यवस्यति । तर्कतांडवोक्तरीत्योपसर्गस्यार्थांतरपरत्वेपिईक्षतिरीक्षणमाहोपसर्गउपपन्नत्वमतोनानर्थ
क्यमितिचेन्न । तथात्वेप्रेक्षेत समीक्षेतेत्याद्युपसर्गप्रयोगःस्यान्नोपेति । तस्यसामीप्येशक्तत्वात् । तस्योपव्याख्यानमित्यादाव
पितस्योंकारस्योपसमीपेशक्यतयाविद्यमानस्यार्थस्यव्याख्यानंक्रियते । नतुशक्यार्थव्यवहितस्यलाक्षणिकार्थस्येत्यर्थांगीकारात्।

भा० । नह्यार्षेषुवेदादिषुव्याकरणनिरुक्तादिषुचोपसर्गाणांवैयर्थ्यमंगीकृतंकुत्रचित् । उक्तंचभगवताव्यासेन । नानर्थकःस्वरोवापिवर्णो
वाकुत्रचिद्भवेत् । पदंवाक्यंकुतश्चस्यान्नाल्पार्थमपिकुत्रचित् । उच्चाराद्यर्थमपिवानास्तिकिंचित्स्वरादिकं । महार्थमेवसर्वंहिवेदेवावैदिकेपिवेति ।
सुकरंचसर्वपदानामनर्थकत्वकल्पनं । यैश्चवाक्यैरर्थवत्त्वंप्रतीयतेतेषामप्यनर्थकत्वमेवस्याद्विशेषाभावात् । नचमानुषवाक्येनवेदपदानामानर्थ
क्यंकल्प्यं ।

ऐक्येनेक्षणस्यानुपपन्नत्वेनसमीक्षणत्वाभावाच्चेतिभावः । एवमेतच्छब्दैनैक्यपरामर्शेएतदुपेक्षेतेत्युपपदवैयर्थ्यमभिधाय तद्योहमित्यत्रैक्यमेवनोक्तमतश्चतत्परामर्शोऽयुक्तइतिभावेनाह ॥ जीवेति ॥ जीवेश्वरैक्यस्यैतदर्थत्वांगीकारइत्यर्थः । ननुतद्योहंसोसावित्यत्रपुरुषानुवादेनतस्यसूर्येणैक्यमुच्यते । योसावित्यत्रसूर्यानुवादेनतस्यपुरुषेणैक्यमतोनवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ नह्यस्येति ॥ यत्परिहारार्थंपुनर्वचनमितिशेषः । किंचास्यपुरुषस्यतेनाभेदस्तस्यसूर्यस्यानेनपुरुषेणाभेदइतिवाक्यार्थयोःपुरुषसूर्यधर्मिकयोरभेदयोरभेदोवाभेदोवा । नाद्योवैयर्थ्यानिस्तारात् । द्वितीयेदोषमाह॥ अस्यतस्येति॥ अस्यसूर्येणाभेदस्तस्यपुरुषेणाभेदइतिवाक्यार्थयोःपुरुषसूर्यधर्मिकयोरभेदयोर्भेदांगीकारेनायमभेदोमुख्यः । नहिपुरुषसूर्यधर्मिकयोरभेदयोर्भिन्नत्वेपुरुषसूर्ययोरभेदोमुख्यःस्वरूपतादात्म्यलक्षणोभवति । किंतुयदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यतइत्युक्तदिशाराजाराष्ट्रंराष्ट्रमेवराजेतिवत्स्वस्वामिनोरभेदोपचारोवा । चैत्रएवमैत्रोमैत्रएवचैत्रइतिवत्स्नेहविशेषेणमत्यैक्यंवेत्यर्थः । उपचरिताभेदपक्षेपिपुनर्वचनंव्यर्थमित्यतआह ॥ तत्रहीति ॥ ननुतात्पर्यद्योतनायाभ्यासोयमतोनवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ अभ्यासत्त्वइति ॥ द्विविधाप्रयुक्ताचे

भा० । जीवेश्वरैक्यांगीकारेयोहंसोसावित्येवपूर्यतेपुनर्योसौसोहमितिव्यर्थं । नह्यस्यतेनैक्येतस्यानेनभेदशंकाभवति । अस्यतस्येतिभेदांगीकारेनाभेदोमुख्यः । किंतुतदधीनत्वमेवान्यस्यभवति । स्नेहविशेषोवा । चैत्रोमैत्रोमैत्रश्चैत्रइतिवत् । तत्रह्युभयस्नेहापेक्षयापुनर्वचनंयुज्यते । अभ्यासत्वेह्येकप्रकारेणप्रयोगोदृष्टः । अत्रहिप्रयोगद्वैविध्यंदृश्यते । एकप्रकाराबहुशोवागभ्यासइतीरितः । अर्थांतरार्थाद्विविधाप्रयुक्तेतिहिनिर्णयइतिगारुडे ।

दर्थांतरार्थाऽर्थांतरपरा । तद्योहमित्यहंशब्दस्यपुरुषैरहेयत्वार्थांगीकारेयोसौसोहमितिद्वितीयाहंशब्दस्यवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ अहंशब्दस्येति ॥ अहंशब्दस्यभगवत्परत्वेवाक्यत्रयंपठति ॥ अःइतिब्रह्मेति ॥ अःइत्यकारेणब्रह्मोच्यते । तत्रब्रह्मण्यह मित्यपिनामवाचकतयागतमवगतं । अहमहंशब्दवाच्यमिमंभगवंतंनजानाति । वै । तस्यब्रह्मणउपनिषद्रहस्यंनाम । नवाअह मितिद्वितीयश्रुतौअहंशब्दोस्मच्छब्दादेशोजीवपरःकिंनस्यादित्यतआह ॥ अहमिति ॥ पुरुषव्यत्ययस्त्वगतिकागतिरिति भावः । ननुतस्योपनिषदितितृतीयश्रुतौतच्छब्देनजीवःपरामृश्यतइतिकिंनस्यादित्यतआह ॥ तस्येति ॥ योयंदक्षिणेक्षन्पुरुष स्तस्यभूरितिशिरःभुवइतिबाहूसुवरितिप्रतिष्ठेतस्योपनिषदहमित्यक्षिस्थतयाप्रकृतोभगवानेवपरामृश्यतइत्यर्थः । ननुदक्षिणेक्ष न्पुरुषइतिप्रक्रांतोपिपुरुषोजीवएवेतिचे त्सकिंयस्येदमक्षिसएवस्वाक्षिणिशिरोबाह्वादिमत्त्वेनोच्यते । उतान्यस्तदिंद्रियाद्यधि ष्ठातातत्वदेदादिर्जीवः । आद्येपिजीवरूपंशिरोबाह्वादिमत्तयाहृदिवर्ततइत्यंगीकृत्याक्षिण्यपिपृथक्शिरोबाह्वादिकमस्तीत्युच्यते। उताक्षिण्येववर्ततेहृदिनास्तीति । आद्यंदूषयति ॥ नहीति ॥ प्रमाणाभावादितिभावः । प्रमाणविरुद्धंचेत्याह ॥ हृदीति ॥ तस्यस्वरूपंशिरोबाह्वादियुक्तंविशिष्टंरूपंहृद्येवस्थितंहि हृदिह्येष आत्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमित्यर्थः । द्वितीयमपिदूषयति ॥ हृदी

भा० । अहंशब्दस्याहेयत्वांगीकारेनराहेयत्वंसुराहेयत्वंचोच्यतइतिनवैयर्थ्यं । अःइतिब्रह्मतत्रागतमहमितिनवाअहमिमंविजानातितस्यो पनिषदहमित्यादौविष्णोरेवाहेयत्वेनाहंनामकत्वप्रसिद्धेः । अहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थत्वेअहमिमंनजानातीतिनयुज्यते । तस्यभूरितिशिरोभुवइति बाहूइत्यादिनाक्षिसंस्थोभगवानेवह्यहंशब्दोदितः । नहि जीवस्याक्षिणिपृथक्शिरोबाह्वादिकंविद्यते ।

ति ॥ हृदिस्थितमेवनाक्षिस्थितमित्यर्थः । ननुजीवस्यकथंअक्षिण्यपिशिरोबाह्वादिवैशिष्ट्येनावस्थानेप्रमाणाभावः । तत्रतत्रपरिज्ञानान्यथानुपपत्तेरेवप्रमाणत्वात् । चक्षुरादिषुरूपाणिजाग्रत्कालेतयोःसदा ॥ बहूनिसंतितान्येवयदैकीभावमाप्नुयुः ॥ हृदयस्थेनरूपेणतदाजीवोनकिंचन ॥ जानातीतिविदुःप्राज्ञाइतिबृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणसद्भावाच्चेत्यतआह ॥ हृदीति ॥ जागरितेपिहृद्येवशिरआद्यंगसाकल्येनस्थितंतस्यस्वरूपमक्ष्यादिष्विंद्रियेषुतत्रतत्रपरिज्ञानायवक्ष्यमाणरीत्याप्रकाशतोंशतोवाविशेषतःसन्निहितंभवति । नतुशिरआद्यंगसाकल्येन । चक्षुरादिषुरूपाणीत्यत्रापिरूपपदेनविशेषसन्निधानमेवोक्तमितिभावः । अंगसाकल्येनैकत्रावस्थानेपिसन्निधानमन्यत्रदृष्टांतेनाह ॥ दीपेति ॥ यथादीपाख्यंज्योतिःस्वरूपेणवर्त्याद्यधिष्ठितमपिप्रकाशतोगृहंव्याप्यतिष्ठतितथेत्यर्थः । उपलक्षणमेतच्चंदनबिंदुवदित्यपिद्रष्टव्यं । यद्वानवयमेकदैवजागरितेहृद्यक्षिणिचपृथक्शिरोबाह्वाद्यंगसाकल्यमस्तीतिवदामः । किंतुसुप्तौजीवोंगसाकल्येनहृदिवर्तते । हृदिह्येषआत्मेतिवाक्यंतद्विषयं । जाग्रदवस्थायांहृदयंपरित्यज्यदक्षिणाक्षिप्रतिगच्छति स्वप्नेकंठदेशं । तदुक्तंहृदयस्थात्पराज्जीवोदूरस्थोजाग्रदेष्यति ॥ समीपस्थस्तथास्वप्नंस्वपित्यस्मिन्लयंव्रजन्निति ॥ तथाचजाग्रत्कालविवक्षयादक्षिणाक्षिस्थस्यांगसाकल्यान्मानमविरुद्धमित्यतआह ॥ हृदिस्थितमेवेति ॥ सर्वदाहृदिस्थितमेवतस्यस्वरूपंजागरितेऽपिपदेनस्वप्नसुषुप्त्युभयावस्थामूर्च्छासु अक्ष्यादिषु अक्षिकंठदेशहृदयेषुविशेषतःसन्निहितंभवति दीपप्रकाशवत् । यथादीपाख्यंज्योतिःस्वरूपेणवर्त्यधिष्ठितंतत्प्रकाशस्तुगृहेसर्वत्रस्थितःसूक्ष्मवस्त्रेणरुद्धः । वस्त्रांतर्भागेबहु

भा० । हृदिस्थितमेवहितस्यस्वरूपं । जागरितेप्यक्ष्यादिषुविशेषसन्निहितंभवतिदीपप्रकाशवत् ।

लंसंनिहितस्तद्बहिरल्पसन्निधियुक्तः घटादिनाप्रदीपावरणेतत्कलाविशेषोपिदीपदेशमेवगच्छति । तथाजीवःसर्वदास्थितःहृदये । जाग्रत्कालेतत्रतत्रपरिज्ञानायप्रकाशतः सूक्ष्मचिद्रव्यरूपेणवा सर्वशरीरंव्याप्तः । दक्षिणाक्षिणितुकलाविशेषेणसंनिहितः । तथास्वप्नादावपिकंठदेशादौकलाविशेषेणसन्निहितःपुनरविद्यावृतःसुप्तौहृदयस्थेंगसाकल्ययुक्तेस्वस्मिन्नंतर्भावितकलाविशेषोवतिष्ठते । कलाविशेषविवक्षयैवहृदयस्थात्पराज्जीवइतिवचनमितिभावः । अंगसाकल्येनहृद्यवस्थानंचिद्गुणेनचंदनांशवत्सूक्ष्मांशैर्वावतस्यावस्थानमित्यत्रसूत्रसंमतिमाह ॥ अवस्थितीति ॥ ननुयदुक्तमविरोधश्चंदनवदिति तदयुक्तं । चंदनबिंदोर्घनीभूतांशिनैकदेशेऽवस्थानंसूक्ष्मांशैःपरितोवस्थानमित्यवस्थितौवैशेष्याद्युज्यतेसर्वशरीरव्याप्तिर्नैवंप्रकृतइतिचे जीवस्यापिहृदिह्येषआत्मेतिप्रमाणबलाद्धृदिसमग्ररूपेणावस्थानाभ्युपगमादितिप्रथमसूत्रार्थः । यथाऽऽलोकस्यप्रकाशगुणेनव्याप्तिर्ज्योतीरूपेणाव्याप्तिरेवंचिद्गुणेनव्याप्तिर्जीवरूपेणाव्याप्तिरितिवेतिद्वितीयसूत्रार्थः । ननुतस्योपनिषदहमितिबृहदारण्यकेतच्छब्देनयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषइत्युक्तोक्षिस्थपुरुषःपरामृश्यते । सचपुरुषोयस्येदमक्षिसजीवोनभवति । नापिविष्णुःकिंतुजीवानामक्षिस्थःसूर्याख्योजीवविशेषएवेतिप्राक्शंकितद्वितीयविकल्पंदूषयन्प्रथमपक्षेदूषणांतरमाह ॥ आदित्येहिरण्मयइति ॥ इत्यादिकथनाच्चेति ॥ इत्यादिनाछांदोग्येसमाख्यानाच्चाक्षिसंस्थितोभगवानेवाहंशब्दोदितः । अयमत्रोत्तरक्रमः । योयंदक्षिणेक्षन्पुरुषइतिबृहदारण्य

भा० । अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहि । गुणाद्वालोकवदितिचसूत्रात् । आदित्येहिरण्मयःपुरुषस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइत्यादि

केऽक्षिस्थपुरुषोविष्णुरेव । नसूर्यः नापिजीवः । यएषोंतरक्षिणिपुरुषोदृश्यतइतिछांदोग्यसमाख्यानात् । नचतत्रापिसूर्यादि जीवविशेषएवाक्षिस्थपुरुषइतिवाच्यं । तत्रादित्येहिरण्मयपुरुषमुक्त्वातस्यपुंडरीकाक्षत्वमभिधायानंतरमेवयएषोंतरक्षिणिपुरुष इत्युक्तस्याक्षिस्थितस्यापि तस्यैतस्यतदेतदेवरूपंयावमुष्यगेष्णौतौगेष्णौ यन्नामतन्नामेतिहिरण्मयत्व पुंडरीकाक्षत्वाद्यादित्यां तःस्थपुरुषलक्षणलक्षितत्वकथनात्तस्यचविष्णुलक्षणत्वादिति । छांदोग्येक्षिस्थपुरुषस्यजीवत्वव्यावर्तकंलिंगांतरमाह ॥ सएष एवैतस्मादिति ॥ किंचतद्योहमित्यत्राहंशब्दस्यास्मच्छब्दार्थत्वमंगीकृत्यतस्यसूर्याभेदेव्याख्यायमानेसूर्यआत्मेत्युदाहृतमंत्रवि रोधस्तत्रसूर्यस्यजीवेभ्योभेदप्रतीतेरित्याह ॥ चक्षुरिति ॥ मित्रस्यवरुणस्याग्नेस्तदितरस्यजंगमस्यस्थावरस्यचचक्षुर्ज्ञानप्रदःआ त्माचेत्यर्थः । सूर्यआत्मास्वरूपमितिकिंनस्यादित्यतआह ॥ यच्चेति ॥ हियस्मात्सर्वान्गुणानाप्नोति यस्मात्सर्वंभृत्यतयाऽऽद त्तेस्वीकरोति यस्माच्चेहलोकेविद्यमानान्विषयानत्ति यस्माच्चास्यभावोज्ञानादिरूपोधर्मःसत्तावाइहकालेदेशेचसम्यक्ततोविस्तृ तः तस्मादात्मेतिभण्यतइतिपृथगन्वयः । नकेवलंतद्योहमित्यस्यैक्यपरत्वेतत्रोदाहृतमंत्रविरोधःपूर्ववाक्यविरोधश्च किंतुदेवता

भा० । सूर्येस्थितस्यविष्णोरूपमुक्त्वाक्षिस्थितस्यापितस्यैतस्यतदेवरूपमित्यादि(ति)कथनाच्च । सएषएवैतस्मादर्वाचोलोकास्तेषांचेष्टइत्या दिलोकाधिपत्यकथनाच्च । नहिकश्चिद्भिक्षुकःपातालाद्यधिपतिरित्यत्रकिंचिन्मानं । तस्माद्भगवानेवाहेयत्वादहंनामा । चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः । जगतस्तस्थुषश्चात्मेत्यादिजीवेभ्योभेददर्शनाच्च । यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानिह । यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिभण्यतइतिभारते ।

अप्येतीतिफलवाक्यविरोधश्च । तत्रदेवताप्राप्त्युक्तेरितिभावेनाप्येतीत्यस्योक्तंप्राप्त्यर्थत्वंसाधयति ॥ देवताअप्येतीति ॥ न न्वप्ययोलयःप्रसिद्धस्तत्कथमेतीतिप्राप्त्यर्थत्वमित्यतआह ॥ लयश्चेदिति ॥ दूषणांतरमाह ॥ नचेति ॥ ननुमयटस्तादात्म्ये पिस्मरणाद्ब्रह्ममयोब्रह्मीभूतइतिपूर्ववाक्यएवैक्योक्तेःकथंभेदस्यैवात्रप्रकृतत्वमित्यतआह ॥ मयट्शब्दस्येति ॥ तादात्म्यार्थां गीकारेचेतिग्राह्यं । ब्रह्मैक्यस्यानागंतुकत्वात्संभूयेत्येतन्नयुज्यतेदेवताअप्येतीतिचनयुज्यते । नहिब्रह्मीभूतस्यदेवताप्राप्तिस्तत्र लयोवायुज्यतइतिभावः । ननुमयापिब्रह्ममयोब्रह्मीभूतोहमित्युपासनावान्संभूयेतिव्याक्रियते । अतोब्रह्मीभावस्यनित्यसिद्ध त्वेपिनानुपपत्तिरित्यतआह ॥ उपासनायाइति ॥ ननुभेदोपासनायाःपूर्वसिद्धत्वेपितस्यसंपन्नस्यपरस्तात्प्रज्ञादिरूपब्रह्मैक्यो पासनावानहंसंभूयमुक्तोभवतीत्यर्थांगीकारेनविरोधः । मोक्षांतरंगैक्योपासनांप्रतिचित्तवृत्तिनिरोधार्थत्वेनभेदोपासनस्यावश्य कत्वादित्यतआह ॥ सर्वस्मादिति ॥ अभेदोपासनस्यतमःप्रापकतया भेदेनसर्वोत्कर्षोपासकस्यचमोक्षोक्तेर्नैवंश्रुत्यर्थोवर्ण नीयइतिभावः । खंडार्थमुपसंहरत्यतइति ॥ बृहतीसहस्रविद्योक्तोभेदोनमुमुक्षुणोपास्यः किंत्वेतत्प्रज्ञामयइत्यादिसन्निहितो

भा० । देवताअप्येतिप्राप्नोतीत्येवचार्थः । लयश्चेद्देवतास्वप्येतीतिस्यात् । नचविनाशःपुरुषार्थः । मयट्शब्दस्यभगवत्प्राधान्यार्थत्वानं गीकारेसंभूयदेवताअप्येतीतिलयन्नयुज्यते । उपासनायास्तुसंपन्नस्यपरस्तादित्युक्तत्वात्पूर्वमेवसिद्धिः । सर्वस्माद्भिन्नमीशेशंजीवाभेदेनयःस्मरेत् । सयात्यंधंतमोघोरंनित्यातिशयदुःखदं । सर्वोत्तमंतुयोविष्णुंभिन्नंजानातिसर्वतः । नित्यानंदमसौयातिवासुदेवप्रसादतइतिचैतरेयसंहितायां । अतः

क्तमैक्यमेवोपेक्षेतोपासीतेतिसन्निधानोक्तयैक्योपासनेतात्पर्यावधारणायाभ्यासइत्यपव्याख्यांप्रमाणेननिराचष्टे ॥ **सर्वेति** ॥ आअध्यायमूलतअध्यायमूलंप्रारभ्योक्तस्यसर्वस्य । नतुसन्निहितस्योक्तस्य । तथाचोक्तसर्वावधारणेऐक्यबाधान्नैक्यपरत्वमंतिमस्यापीतिभावः ॥ इतिश्रीमद्विठ्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीनिवासेनरचितायांऐतरेयभाष्यार्थरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ हरिः ॐ एषपंथाइत्यादौप्रकृतस्यनारायणस्य नारायणनारायणो नारायणवासुदेवः नारायणसंकर्षणः नारायणप्रद्युम्नः नारायणानिरुद्धःइतिपंचप्रभेदेन पंचधाप्रभिन्नबृहतीसहस्रादिस्थानगतत्वादिमाहात्म्यकथनपूर्वंसर्वशब्दवाच्यत्वमेवप्रपंच्यतेस्मिन्नध्याये ॥ **योहवाइति** ॥ योधिकार्यात्मानं नित्याततगुणं स्वयंचसनातनंपरमचेतनंनारायणमुक्तरीत्यानारायणादिरूपेणपंचविधं यस्मात्कारणाद्यस्मान्नारायणादिदंसर्वमुत्तिष्ठति तस्मादुक्थनामकं पंचविधेबृहतीसहस्राख्येउक्थेस्थितंवेद । ससंप्रतिवित्सम्यग्ज्ञाताहवाइत्यर्थः । पंचविधबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यानांतद्गतानांपंचरूपाणांअधिष्ठानांतरंतत्तन्नामकत्वमुत्थापकत्वंचोच्यते ॥ **पृथिवीति** ॥ एषवाआत्माबृहत्यंतर्गतोनारायणएवपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीतिनामकनारायणादिरूपेणतदं

भा० । सर्वव्यतिरिक्तःसर्वोत्तमःसर्वगुणपरिपूर्णोनारायणइतिसिद्धं । सर्वप्रमाणसिद्धत्वंवक्तुमाध्यायमूलतः । अध्यायांतेद्विरुक्तिःस्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणइतिशब्दनिर्णये ॥ ४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयभाष्येद्वितीयप्रघट्टकेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥

उप० । योहवाआत्मानंपंचविधमुक्थंवेदयस्मादिदंसर्वमुत्तिष्ठतिससंप्रतिवित्पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येषवाआत्मोक्थं

तस्थः पंचविधंपंचविधउक्थनामकः । कुतः एतस्मात्पृथिव्यादिस्थाद्धियस्मादिदंसर्वमुत्तिष्ठतितस्मादित्यर्थः । नकेवलमुत्पाद कत्वादुक्थत्वंकिंत्विदंजगदेतमेवाप्येतिमुक्तौलयेचप्रविशति । नकेवलंमुक्तौलयेचोपजीव्यत्वं । किंत्वेतदेवसर्वेषांसदायनमा श्रयं प्रसिद्धमित्यर्थः । एतद्वेत्तुःफलमुच्यते ॥ अयनंहवैसमानानामिति ॥ यएवंवेदोपासनापूर्वमपरोक्षतोवेद ससमान जातीयानांमुक्तावयनमाश्रयोभविष्यतीत्यर्थः । एतेषांरूपाणांभोक्तृभोग्यभावोस्तीत्युच्यते ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्रूपपंचके योन्नमन्नस्थितत्वात्तर्पकतयोपजीव्यत्वाच्चान्ननामकरूपद्वयं भोक्तृषुस्थितत्वाभोक्तृशक्तिप्रदत्वात्स्वयंभोक्तृत्वाच्चान्नादनामकंरूपद्व यंचवेद । सोस्मिन्स्वसमानजातावान्नादोतिशयेनभोक्ताभवति । अस्यविष्णोःप्रसादतोऽस्यस्वजातिवर्गस्यान्नमद्यमुपजीव्यं त र्पकश्चभवतीत्यर्थः । किंतदन्नमन्नादंचेत्यतउच्यते ॥ आपश्चेति ॥ आपश्चपृथिवीचानिरुद्धनारायणावन्नमित्युच्येते । कुतः हियस्मात्प्रसिद्धान्नान्येतन्मयान्येताभ्यांव्याप्तान्यधिष्ठितानीतियावत् । यद्वैतयोरधीनानिएतन्नियमिततर्पकत्वशक्तियुक्तानी तियावत् । ज्योतिश्चवायुश्चप्रद्युम्नसंकर्षणावन्नादं । कुतो हियस्मादिदंसर्वंभोक्तृजातमेताभ्यांप्रद्युम्नसंकर्षणाभ्यां अधिष्ठातृ भ्यांभोक्तृशक्तिप्रदाभ्यांस्वयंचभोक्तृभ्यामन्नमत्तितस्मादित्यर्थः । आकाशोनभस्थितोवासुदेवआवपनं । अवकाशप्रदः । कथं

उप० । पंचविधमेतस्माद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनंहवैसमानानांभवतियएवंवेदतस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदाहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्य स्यान्नमापश्चपृथिवीचान्नमेतन्मयानिह्यन्नानिभवंतिज्योतिश्चवायुश्चान्नादमेताभ्यांहीदंसर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाशआकाशेहीदंसर्वसमोप्यतआवपनं

हियस्मादिदंसर्वंचेतनाचेतनात्मक माकाशेवासुदेवेतद्दत्तावकाशेओप्यतेसमाप्यतेस्थाप्यते । यएवंवेद ससमानानामावपनमव काशप्रदोभवति । नकेवलंभूतेषुस्थितानांभोक्तृभोग्यभावः किंतर्हिस्थावरजंगमात्मकसर्वप्रपंचगतानामपीत्युच्यते ॥ तस्मिन्नि ति ॥ व्याख्यातप्रायमेतत् । किंतदन्नमन्नादमित्यतउच्यते ॥ ओषधीति ॥ ओषधीषुस्थितस्तन्नामानारायणःवनस्पतिषुस्थि तस्तन्नामानिरुद्धश्चान्नंप्राणभृतःप्राणभृत्सुचेष्टावत्सुजंगमेषुव्यवस्थितौतन्नामानौसंकर्षणप्रद्युम्नावन्नादं । ओषधिवनस्पतीनाम न्नत्वं प्राणभृतामन्नादत्वंचोपपाद्यते ॥ ओषधिवनस्पतीनिति ॥ हियस्मादोषधिवनस्पतीन्तद्गतभगवन्नियमितान्प्राणभृतो जंगमजीवाअदंतिभक्षयंति । तद्गतभगवद्रूपमप्युपजीवंति । तस्यतत्रस्थित्वातर्पकत्वात् । ओषध्यादिस्थितंभगवद्रूपद्वयंचजंग मेषुस्थितंरूपद्वयमत्तितद्भोग्यंकरोति तस्मादित्यर्थः । जंगमेष्वपिपुरुषपश्वादिभेदभिन्नेषुस्थितानांभगवद्रूपाणांभोक्तृभोग्यभा वउच्यते ॥ तेषामिति ॥ तेषांजंगमानांमध्येयेउभयतोदंता अधरोत्तरदंतवंतः । पुरुषस्य पुरुषाकारस्यपुरुषनामकस्य क्षीरा ब्धिशयनस्यविष्णो रनुविधांसदृशाकारतांप्राप्तादेवगंधर्वमर्त्याद्यास्तेन्नादास्तेषुस्थितौपुरुषाकारौसंकर्षणप्रद्युम्नावन्नादौ स्वयं भोक्तारौ स्वसन्निधानात्स्वाधिष्ठानभूतानांदेवादीनांभोजकौच । पुरुषेभ्यइतरेतरएवपशवोगवाश्वादयः । यद्वादेवानामप्यात्म मखेपशुत्वात् मानुषादीनांपशुप्रायत्वात् तेभ्यइतरेपशवस्तदंतस्थौतदाकारौ । नारायणानिरुद्धावन्नं स्वयंभोग्यावखिलस्यतृ

उप० । हवैसमानानांभवतियएवंवेद तस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदाहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नंप्राणभृतोन्नादमोष धिवनस्पतीन्हिप्राणभृतोदंतितेषांयउभयतोदंता:पुरुषस्यानुविधांविहितास्तेन्नादा

क्षिप्रदौचेत्यर्थः । यद्यप्यश्वादीनामप्युभयतोदंतत्वमस्ति तथापिपुरुषेषूभयतोदंतनियमवत्पशुजातौनतन्नियमः गोगवयमहि
षादावभावादेतद्विवक्षयायउभयतोदंताइत्युक्तमितिज्ञेयं । अधिष्ठानभूतानांदेवादीनामन्नादत्वमधिष्ठेयानांपशूनामन्नत्वमुपपा
द्यते ॥ तस्मादिति ॥ तस्माद्धोकृभूतसंकर्षणप्रद्युम्नसन्निधानादेव तेनरादयइतरान्पशूनधिरुह्यचरंति । स्वातंत्र्याभावादिव
शब्दः । संकर्षणप्रद्युम्नयोरन्नादत्वंनारायणानिरुद्धयोरन्नत्वंचोपपाद्यते ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्संकर्षणप्रद्युम्नयोरारोढृषुन
रादिषुसन्निहितत्वादेव तेनरादयस्तदधिष्ठितौसंकर्षणप्रद्युम्नाविवितियावत् । इतरान्पशून्तदंतर्गतौनारायणानिरुद्धौअधिरुह्यचरं
तीव । अत्रभगवद्रूपाणांगुणवैशेष्याभावादिवशब्दः । प्रमाणप्रसिद्धंचैतदित्युच्यते ॥ अधीवेति ॥ अन्नेऽन्ननामकभगवद्रूपे
न्नादनामकभगवद्रूपं अधीवभवतीत्यैतरेयसंहितादौहिप्रसिद्धंखल्वित्यर्थः । यएवंवेदससमानानांमध्येधीवचरतिवाहनमधिरुह्य
चरतिहि । अस्वातंत्र्यादिवेति ॥ ७ ॥ योहवाआत्मानमित्यत्रशरीरोपादानत्वादात्मानंपंचविधंपृथिव्यादिभूतमंकुराद्युत्थाप
कत्वादुक्थंवेदेत्यन्यथाप्रतीयते । किंचात्मापंचविधइत्यनुक्तत्वात्पंचविधमात्मानंयोवेदेतिसिद्धवन्निर्देशोऽयुक्तः । तथावेदनमा
त्रमेवापेक्षितं । वस्तुतोनपंचविधत्वमितिचप्रतीयतेऽतआत्मापंचविधउक्थइतिवाक्यंभित्त्वात्मापंचविधइत्यंशंतावद्व्याचष्टे ॥
योसाविति ॥ तत्रात्मेत्यस्यप्रतिपदंनारायणइति । प्राङ्नारायणस्याप्रकृतत्वात्कथमनुवादइत्यतएषपंथाइतिप्रकृतत्वंदर्शयितुं ॥ ७५ ॥

उप० । अन्नमितरेपशवस्तस्मात्तइतरान्पशूनधीवचरंत्यधीवह्यन्नेन्नादोभवत्यधीवहसमानानांजायतेयएवंवेद ॥ १ ॥

भा० । ॐ ॥ योसौनारायणोदेवः

योसाविति । परमात्मापरमचेतनः सनातनोनित्यइत्यात्मशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तद्वयंविशेषणरूपेणोक्त्वा निमित्तांतरमुक्तं ॥ नित्येति ॥ नित्यगुणत्वाद्व्याप्तगुणत्वाच्चेत्यर्थः । गुणानांनित्यत्वेपिगुणसंबंधःकादाचित्कइतिभ्रमंवारयितुंसदेत्युक्तं । नारायणादिरूपेण नारायणनारायणोनारायणसंकर्षणइत्यादिरूपेणेत्यर्थः । यस्मादिदंसर्वमुत्तिष्ठतितस्मादुक्थइत्यस्यार्थः ॥ सर्वस्येति ॥ पंचविधमुक्थमित्यस्यार्थांतरमाह ॥ बृहतीति ॥ हियस्मात्तच्छस्त्रंबृहतीसहस्रंपंचप्रभेदंतस्माद्बृहतीसहस्ररूपेतत्प्रभेदेसनारायणःपंचधास्थितइत्यन्वयः । केनप्रकारेणबृहतीसहस्रस्यपंचभेदत्वंतत्राह ॥ तृचेति ॥ यत्तृचाशीतित्रयं तिसृणांऋचांसमाहारस्तृचंतस्याशीतित्रयं यच्चतृचाशीत्यास्तृचाशीतित्रयस्यपूर्वमपरंचेतिभागद्वयमस्ति इति तेनप्रकारेण तच्छस्त्रं पंचात्मकमित्यर्थः । शस्त्रभागपंचकेनारायणादिमध्येकस्यकुत्रावस्थानं तृचाशीतीनामेकछंदोनिबद्धत्वेत्रैविध्यंकिंनिबंधनमित्यतआह ॥ प्रथमइत्यादिना ॥ पंचकात्पंचकस्य । नायंसंकर्षणःशेषइतिभावेनाह ॥ यस्येति ॥ यस्यभगवद्रूपस्यसंकर्षणस्यावेशबलेनैव

भा० । परमात्मासनातनः । नित्याततगुणत्वात्सआत्मेत्युक्तःसदाश्रुतौ । नारायणादिरूपेणपंचधावस्थितःसदा । सर्वस्योत्थापकत्वात्सउक्थमित्यभिधीयते । बृहतीसहस्ररूपेचसउक्थेपंचधास्थितः । पंचभेदंहितच्छस्त्रंतृचाशीतित्रयंचयत् । पूर्वापरंतृचाशीत्याइतिपंचात्मकंहितत् । प्रथमेपंचकाद्भागेस्थितोनारायणःस्वयं। ऋक्र्याशीतिकेपूर्वेगायत्रीछंदआत्मके । वासुदेवःस्थितोनित्यमृगशीतित्रयेतथा । द्वितीयेबृहतीछंदस्यसौसंकर्षणःस्थितः । यस्यावेशबलेनैव

जीवोपरःसंकर्षणः संकर्षणनामा। तत्रसंकर्षणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यभगवदायत्तत्वाच्छब्दस्यामुख्यत्वमित्याह ॥ तत्प्रसादेति ॥ योहवाआत्मानंपंचविधमुक्थंवेद ससंप्रतिविदितियथाश्रुतंवाक्यंव्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ ७ ॥ अत्रैवंबृहतीसहस्रलाभप्रकारः ॥ गायत्रीतृचाशीतिःषष्ट्युत्तरशतबृहत्योभवंति। बृहतीतृचाशीतिश्चत्वारिंशदधिकद्विशतबृहत्योभवंति । उष्णिक्तृचाशीतिस्तुषडशीत्युत्तरशतबृहत्योभवंति । गायत्रीचैकाभवति । आहत्यतृचाशीतित्रयस्यषडशीत्युत्तरपंचशतबृहत्योगायत्रीचैकाभवति। पूर्वमपरंचप्रत्येकंबृहतीशतद्वयंदशगायत्र्यः। पंचजगत्योवा । यद्वापूर्वमपरंचप्रत्येकंदशोत्तरत्रिशतगायत्र्यः पंचपंचाशदुत्तरशतजगत्योवाभवंतीतिज्ञेयं। ननुयस्मात्कस्मादपिछंदसइत्युक्तत्वात्कथमुक्तछंदस्त्रयनियमइतिचेन्न । तृचाशीतित्रयस्यछंदोविशेषनियमगर्भत्वेपिपूर्वोत्तरभागयोस्तदभावात् तृचाशीतित्रयस्याप्येकछंदोनियमनाभावाच्चाविरोधात्। पंचधाप्रभेदविवक्षायामुक्तछंदोनियमेपि तदविवक्षायांयस्मात्कस्मादपिछंदसइत्युक्तिसंभवाच्च। पृथिवीवायुरित्यादिव्याचष्टे॥ तानीति॥ ननुपृथिव्यादिशब्दानांप्रसिद्धिबलाद्भूतेषुमुख्यत्वात्तत्परित्यागेनकथंभगवत्परिग्रहइत्यतआह ॥ तदावेशादिति ॥ समाकर्ष

भा० । जीवःसंकर्षणोपरः। पृथिवींबिभर्तिसततंतत्प्रसादात्तवैभवः। तृतीयायांतृचाशीत्यामुष्णिक्छंदसिकेशवः । प्रद्युम्नरूपीसततंस्थितोयस्यैवसन्निधेः। उक्थस्यैवांत्यभागेतुसोनिरुद्धोहरिःस्थितः। कामपुत्रोनिरुद्धाख्यांयदावेशेनलब्धवान्। एवंपंचात्मकंविष्णुंबृहत्युक्थस्यदेवतां। योवेदसम्यग्वेत्तासतानिरूपाणिवैहरेः। स्थितानिपंचभूतेषुपृथिव्याद्यभिधानिच। तदावेशात्पृथिव्यादिनामभूतेषुपंचसु।

न्यायेनेतिभावः । पृथिव्यादिशब्दान्नारायणादौनिर्वक्ति ॥ पृथुत्वादित्यादिना ॥ आपइतिबहुवचनार्थमाह ॥ बहुरूपइति ॥ आपइत्यस्यासमंतात्पालनादित्यर्थइतिभावेनोक्तंनित्यंपालनादिति ॥ ज्योतींषीतिबहुवचनार्थमाह ॥ बहुरूपःपृथक्पृथगिति ॥ बहुरूपःसन्पृथक्पृथक्ज्योतिषिस्थितइत्यर्थः । ननुसर्वेष्वपिरूपेषुपृथिव्यादिसर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसर्वगुणानांसद्भावादतएवतद्गुणानुसारेणसर्वक्रियाप्रवर्तकत्वात्सर्वस्थानगतत्वाच्च कथंनामभेदइत्याशंक्यापाकरोति ॥ यद्यपीति ॥ यद्यप्यस्यहरेः सर्वाण्यपिरूपाण्यखिलैःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणैःपूर्णानिसर्वक्रियाप्रवर्तकानिच तथाप्येकैकरूपेषुसपृथग्गुणैःतत्तत्प्रवृत्त्युपयुक्तगुणैःपृथक्पृथक्स्थानेषुपृथग्विधान्व्यवहारान्प्रवृत्तिरूपान्लीलयाकरोतीव । तस्मात्सर्वत्रसर्वनाम्नोपिविष्णोःपृथग्व्यवहारार्थमुच्चारणार्थमुपासनार्थंचेत्युक्तदिशानामपृथगिवेर्यतइतियोजना। एतस्माद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठति । एतमेवाप्येति। अयनंहवाइतिवाक्यत्रयं व्याचष्टे ॥ एतस्मादिति ॥ तथाचश्रुतिः । सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइति । एवमयनंहवाइत्यंश

भा० । पृथुत्वात्पृथिवीनामाभूमौनारायणःस्थितः । बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुनामासएवच । वायौसंकर्षणोनित्यंस्थितआकाशनामकः । व्याप्तत्वाद्वासुदेवस्तुसदाकाशेस्थितःप्रभुः । अनिरुद्धस्तथैवाप्सुबहुरूपोव्यवस्थितः । अन्नामापालनान्नित्यंप्रद्युम्नोज्योतिषिस्थितः । ज्योतिर्नामाद्योतनाच्चबहुरूपःपृथक्पृथक् । यद्यप्यस्यहरेःसर्वरूपाण्यप्यखिलैर्गुणैः । पूर्णान्यथापिचैकैकरूपेषुसपृथग्गुणैः । व्यवहारान्पृथग्देवःकरोतीवहि लीलया । तस्मात्पृथगिवास्येतिनामविष्णोःपरात्मनः । सर्वत्रसर्वनाम्नोपिव्यवहारार्थमीर्यते । एतस्माद्धिहरेर्नित्यंजगदुत्तिष्ठतिप्रभोः । मुक्तौलये चतंयातिसचसर्वाश्रयःप्रभुः ॥

स्यैतद्ब्रह्मायनंसर्वाश्रयमित्यर्थमुक्त्वा अयनंहवैसमानानामित्येकवाक्यतयाव्याचष्टे ॥ यएवमिति ॥ साम्येआश्रयत्वायोगइ त्यतोजातीयत्वेनसाम्येप्याधिक्यंसंभवतीत्युक्तंलक्ष्यनिष्ठतयाह ॥ स्वजातीनामिति ॥ स्वजातीयानांमध्येयदुत्तमत्वाख्यंपदं तद्योग्याये ब्रह्मेंद्राद्याःसुराइत्यर्थः । तथाचोक्तं देवेषुवायुःपुरुषोत्तमादृते । देवानामस्मिवासवः । तस्मिन्योन्नंचान्नादंचेत्यार भ्यावपनंहवैसमानानांभवतीत्यंतानिवाक्यानिव्याचष्टे ॥ संकर्षणश्चेत्यादिना ॥ तस्मिन्योन्नंचान्नादंचेत्यत्रोक्तान्नादस्वरूप विवरणपरस्यज्योतिश्चवायुश्चान्नादमित्यादेरर्थउक्तः ॥ संकर्षणश्चेति ॥ योन्नंचेत्युक्तान्नस्वरूपविवरणपरस्यापश्चपृथिवीचान्न मित्यादेरर्थोनारायणेति ॥ यस्माद्भोग्यवस्तुषुसंस्थितौ सर्वलोकानांतर्पकौ । तस्माद्भोज्यांतर्गतत्वात्तर्पकत्वाच्चभोज्यावन्नमि त्युच्येते । नतुचर्वणयोग्यत्वादित्यर्थः । आवपनमित्यस्यार्थोवकाशेति ॥ आवपनंहवैसमानानांभवतियएवंवेदेत्यत्रएवंवेदेति वासुदेवोपासनानुवादांशंयोन्नंचान्नादंचवेदेतिचतूरूपोपासनांशंचैकोक्त्याव्याचष्टे ॥ एवंपंचेति ॥ आवपनंभवतीतिवासुदेवो पासनाफलांशंव्याचष्टे ॥ अवकाशप्रदइति ॥ अन्नादोजायतइतिसंकर्षणप्रद्युम्नोपासनाफलांशंव्याचष्टे ॥ भोक्तेति ॥ स्व

भा० । यएवंवेत्तितंविष्णुमुपास्तेचापरोक्षतः । समुक्तःसमजातीनामाश्रयश्चभविष्यति । स्वजातीनामुत्तमत्वपदयोग्याहियेसुराः । ब्रह्में द्राद्यास्तेहियोग्याःसाक्षादस्मिन्नुपासने । अन्येषांज्ञानमात्रेणयोग्यमाधिक्यमाप्यते । संकर्षणश्चप्रद्युम्नस्तत्रभोक्तृषुसंस्थितौ । भोक्तृशक्तिप्रदौनित्यं भोक्तारौचविशेषतः । नारायणानिरुद्धौतौभोग्यवस्तुषुसंस्थितौ । तर्पकौसर्वलोकानांतस्माद्भोग्यौनचर्व्यतः ।। अवकाशप्रदोनित्यंवासुदेवोनभः स्थितः । एवंपंचात्मकंविष्णुंयउपास्तेसदैवतु । अवकाशप्रदःसोपिस्वजातीनांभविष्यति । भोक्ताच

जातीयानामाधिक्येनस्वयंभोक्तेत्यर्थः । भवत्यस्यान्नमितिनारायणानिरुद्धोपासनाफलांशंव्याचष्टे ॥ आप्यायकइति ॥ ए तेनयोन्नंवेद सोस्यविष्णोःप्रसादतोस्यस्वजातिवर्गस्यान्नमाप्यायकोभवतीत्यर्थउक्तोज्ञेयः । स्वजातीयपदयोग्याः स्वजातीया नामीशत्वमुत्तमत्वमेवपदंतद्योग्याइत्यर्थः । प्राणभृतोन्नादमित्यस्यार्थमाह ॥ संकर्षणश्चेति ॥ जंगमेषुभोक्तृषुव्यवस्थिताविे त्यर्थतःपरंभोक्तृशक्तिप्रदौनित्यभोक्तारौचविशेषतइतिशेषतयाद्रष्टव्यं । ओषधिवनस्पतयोन्नमित्यस्यार्थमाह ॥ नारायणेति ॥ स्थावरेषुभोग्येष्वंतर्गताविततियोज्यं । अत्रापितर्पकौसर्वजीवानामितिशेषोद्रष्टव्यः । आवपनमाकाशइत्यादिपूर्वग्रंथस्यमध्यगत त्वादेतच्छेषतयाप्यर्थमाह ॥ तत्रापीति ॥ एतेनावपनंहवैसमानानामित्यारभ्यौषधिवनस्पतयइत्येतत्पर्यंतस्यव्याख्यानमपिक्लृ तंज्ञेयं । प्राणभृदादिशब्दान्प्रसिद्धार्थप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ प्राणानामित्यादिना ॥ ओषणाद्दहनात् । उषप्लुषदाहइतिधातुः । वननीयानांभजनीयानांपतित्वात् वनषणसंभक्ताविततिधातुः । यद्योषधिवनस्पतिशब्दाभ्यांभगवान्गृह्यते कथंतर्हितस्यान्नत्व मद्यत्वायोगादित्यतआह ॥ अन्नइति ॥ उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वमितिभावः । तेषांयउभयतोदंताइत्यत्रतेषांयेउभयतोदंतत्वेन

भा० । आप्यायकश्चैवतस्यविष्णोःप्रसादतः । ब्रह्मेंद्राद्याःस्वजातीशपदयोग्याअमुष्यच । योग्याउपासनस्यस्युस्तदन्येज्ञानमात्रके । संक र्षणश्चप्रद्युम्नोजंगमेषुव्यवस्थितौ । नारायणानिरुद्धौतुस्थावरांतर्गतौप्रभू । तत्राप्याकाशगोनित्यंवासुदेवोनिरंजनः । प्राणानांभरणान्नित्यंप्राणभृ न्नामतद्धरेः । नह्यन्यःप्राणभर्तास्तितमृतेपुरुषोत्तमं । ओषणाच्चनिधानाच्चसएवौषधिनामकः । वननीयपतित्वाच्चसएवहिवनस्पतिः । अन्नेस्थित्वा तृप्तिदत्वंतस्याद्यत्वमपीष्यते ।

प्रसिद्धपुरुषसादृश्यंप्राप्ताव्याघ्रादयस्तेऽन्नादाः इतरेगोमहिषादयोन्नमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ पुरुषस्येति ॥ पुरुषस्यानुविधांविहिताइत्येतद्भगवद्रूपेयोजयति ॥ पुरुषाकृतिरिति ॥ वृषभाश्वादिरूपेणवृषभाश्वाद्याकारेणान्यपशुषुस्थितावित्यर्थः । तस्मात्तइतरान्पशूनधीवचरंतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ वाहनेति ॥ संकर्षणश्चप्रद्युम्नस्तेष्वारोढृषुसंस्थितस्तस्मात्तेनरादयइतरान्पशूनधीवचरंति वृषभाश्वादिवाहनानांमहिषादिचर्मविनिर्मितोपानहादीनामारोढारोभवंतीतिभावः । तस्मात्तइतरानितिवाक्यमधिष्ठितभगवद्रूपपरतयापियोजयति ॥ यतइति ॥ यतःसंकर्षणःप्रद्युम्नश्चतेष्वारोढृषुसंस्थितौततस्तयोःसंकर्षणप्रद्युम्नयोःसंचारस्तयोःपश्चाद्यधिष्ठितनारायणानिरुद्धयोरुपरीवभविष्यतीत्यर्थः । एतेनाधीवह्यन्नेऽन्नादोभविष्यतीतिवाक्यमपिव्याख्यातंभवति । आवपनमाकाशइत्येतदत्राप्याकृष्यव्याख्येयमित्याह ॥ आकाशगइति ॥ अधीवहिसमानानामितिफलवाक्यंव्याचष्टे ॥ वाहनेति ॥ एतेनसमानानांमध्येस्वयंवाहनमधिरुह्यचरतीतिमूलार्थइत्युक्तंभवति । वाहनादीत्यादिपदेनस्वजातीनामवकाशप्रदानशक्तियुक्तश्चेतिगृह्यते । तेनावपनंहवैसमानानामित्येतदत्रापिसंयोज्यमित्युक्तंभवति । योहवाआत्मानमित्युपक्रम्यको

भा० । पुरुषस्यहरेर्येतुसदाकारेणसंस्थिताः । देवगंधर्वमर्त्याद्यास्तेषुसंकर्षणोहरिः । प्रद्युम्नश्चस्थितोनित्यंपुरुषाकृतिरेवतु । तौभोक्तारौचभोग्यानांभोजकावखिलस्यच । नारायणानिरुद्धौतुतथान्यपशुषुस्थितौ । वृषभाश्वादिरूपेणतृप्तिदावखिलस्यच । वाहनोपानहादीनामारोढारोनरादयः । यतःसंकर्षणश्चैवप्रद्युम्नस्तेषुसंस्थितौ । ततस्तयोर्हिसंचारउपरीवभविष्यति । आकाशगोवासुदेवःपंचमोत्राप्युपास्यते । वाहनादियुतोमुक्तौभवेदेतदुपासकइत्यैतरेयसंहितायां ।

यंपंचविधआत्मेत्यतःपृथिवीत्यादिनाभूतान्येवपंचविधात्मतयोच्यंतइत्यपव्याख्यानंव्याख्यानरूपप्रमाणेननिरस्तमप्यंतरंगबाधकेनापिनिराचष्टे ॥ **आत्मशब्दादिति** ॥ भूतमात्रंभूतान्येव । विष्णुस्तुनोच्यतइतिनवाच्यमित्यर्थः । नन्वात्मशब्दस्यशरीरपरत्वात्तदुपादानत्वेनभूतेष्वात्मशब्दोयुक्तएवेत्यतआह ॥ **नचमुख्येति** ॥ यद्वानभूतमात्रमुच्यतेकिंतुतदभिमानिनोपि । तेषुत्वात्मशब्दःसंभवतीत्यतआह ॥ **नचमुख्येति** ॥ ननुभूतपरत्वेआत्मश्रुतिविरोधवद्भगवत्परत्वेपृथिव्यादिश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ **सर्वनामवत्त्वमिति** ॥ श्रुत्यैव तावाएताःसर्वाऋचइत्युपनिषदैव । नामानिसर्वाणीत्यादिश्रुत्यावा । आवपनमाकाशइत्येतदवकाशप्रदइतिप्रमाणेनव्याख्यातं । तन्मूलभूतंधातुव्याख्यानंपठति ॥ **वपेति** ॥ तस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदेत्यस्यतस्मिन्भूतपंचकेयोन्नमन्नादंचवेद सोस्मिन्नेवभूतपंचकमध्ये पृथिवीलोकेन्नादोजायतइत्येतदपव्याख्यानमितिभावेनस्ववचनेनापिविवृणोति॥**तस्मिन्निति**॥विशेषेणेत्याङोर्थः। तस्मिन्निितितच्छब्दस्यरूपपंचकपरत्वं अस्मिन्नितीदंशब्दस्यस्वजातिपरत्वंचोक्तं । तदुपपादयति ॥ **तस्मिन्वेदेति** ॥ तस्मिन्वेदअस्मिन्नाजायतइतिपृथक्पृथगापश्चपृथिवीचान्नमितिप्रकरणेओषधिवनस्पतयोन्नमितिप्रकरणेचतस्मिंस्तस्मिन्नित्युपास्ययूथस्यपुनःपुनर्विशेषणादस्मिन्नाजायतेस्मिन्नाजायतइत्युपासकस्यापिपुनःपुनर्विशेषणात्तस्मि

भा० । आत्मशब्दाच्चनभूतमात्रमत्रोच्यते । नचमुख्यार्थंपरित्यज्योपचारार्थोंगीकर्तव्योविरोधाभावे । सर्वनामवत्त्वंचभगवतःश्रुत्यैवोपपादितंपूर्वत्र । वपनीरोमकरणावकाशप्रदानवीजवर्धनेष्वितिचधातुः । तस्मिन्पंचकेयोन्नमन्नादंचवेदसोस्मिन्स्वजातियूथेविशेषेणान्नादआजायतेह । तस्मिन्वेद अस्मिंन्नांजायतइतिपृथक्पृथक्पुनःपुनर्विशेषणात्

न्रूपपंचकेस्मिन्स्वजातियूथइत्यर्थउपपद्यतइतिपूर्वेणान्वयः।अयंभावः।प्रथमप्रकरणेतस्मिन्नित्यस्यपृथिव्यादिशब्दितपंचविधात्म
परामर्शकत्वमविवादं । यदितत्रभूतान्येवविवक्षितानि तर्हिद्वितीयप्रकरणेपितच्छब्देनभूतपंचकमेवपरामर्शविषयःस्यात् । ते
षामेवपूर्वप्रकृतत्वात् । नचासौयुक्तस्तद्विवरणपरेणौषधिवनस्पतयोन्नमित्यादिनाविरोधात् । नारायणादिरूपपंचकपरामर्शकत्वे
त्वधिष्ठानमात्रभेदेपिप्रकरणद्वयेप्येकविधमेवतदधिष्ठितंप्रधानपंचकंपरामृश्यतइत्यविरोधः । अस्मिन्नाजायतइत्यस्यापिप्रथम
प्रकरणेस्वोपास्यभूतमध्यगतपृथिवीलोकेअन्नादेआजायते । द्वितीयप्रकरणेत्वस्मिन्स्वोपास्यप्राणिसमुदायेऽन्नादोजायतइतिव्या
ख्यानमयुक्तं । प्रथमप्रकरणेऽस्मिन्नित्यनेनपरामृष्टस्यैवद्वितीयप्रकरणेपीदंशब्देनपरामर्ष्टुंयुक्तत्वात् । प्राणिसमुदायपरामर्शायो
गात् । स्वयूथपरामर्शेतुप्रकरणद्वयश्रुतेदंशब्दयोरेकविषयत्वलाभादिति । नन्वस्तुतर्हिद्वितीयप्रकरणेप्यस्मिन्नित्यस्यपृथिवीलो
कइत्यर्थइत्यतोदूषणांतरमाह ॥ उपासकस्येति ॥ प्रकरणद्वयेपियोन्नमन्नादंचवेदाहास्मिन्नन्नादोजायतइत्युक्तस्योपासकस्या
यनंहवैसमानानांभवत्यावपनंहवैसमानानांभवतीतिस्वजातिवाचकपदसमवधानात्पृथिवीपदस्यासन्निधानाच्चास्मिन्नित्यस्यस्वजा
तावित्यर्थोज्ञायतइति । पुरुषस्यानुविधामित्येतत्पुरुषस्यहरेरितिव्याख्यातं । तदयुक्तं । हयाकारसादृश्यस्यपशुष्वपिसद्भावा
द्धरेःसर्वाकारत्वेनपश्वाकारस्याप्युपपत्तेरित्यतःपुरुषपदेनपुरुषाकारस्तन्नामकोरूपविशेषोविवक्षितइतिप्रमाणेनाह ॥ क्षिराब्धी

भा० । उपासकस्यस्वजातिसन्निधानाच्चस्वजातावितिज्ञायते । क्षीराब्धिशयनंविष्णोरूपंयत्पुरुषाभिधं । संकर्षणश्चप्रद्युम्नस्तदाकारौनृषु
स्थितौ । नारायणानिरुद्धौतुपश्वाकारौपशुस्थिताविितिसत्तत्वे ।

त्ति ॥ इतरान्पशूनधीवचरंति अधीवह्यन्नेऽन्नादोभवतीत्यत्रचेवशब्दाभिप्रायमाह ॥ गुणेति ॥ गुणवैशेष्याभावाद्वाह्यवाहक भगवद्रूपाणां ॥ १ ॥ पूर्वखंडेअचेतनस्यभोग्यत्वंचेतनस्यभोक्तृत्वं तेष्वपिस्थावराणांभोग्यत्वंजंगमानांभोक्तृत्वं तेष्वपिपश्वादी नांभोग्यत्वंपुरुषाणांभोक्तृत्वमितिनिरूपितं । कुतइदंपदार्थतारतम्यमित्यतोभगवत्सन्निधानतारतम्यादितिभावेनायंखंडः । य आत्मानं परमात्मानं । तरां तारतम्येना विराविर्भूतंवेद सतस्यतदीयोभवति तदंतरंगप्रियोभवति । यद्वाऽऽविस्तरामित्यस्या विर्भावतारतम्येनेत्यर्थः । सन्निधानतारतम्यंप्रपंच्यते ॥ अश्नुतइति ॥ ओषधिवनस्पतयः स्थावराणि । यच्चकिंचित्प्राणभृच्च लनयुक्तंजंगमं । तत्सर्वंसनारायणो । भूयो भूयस्त्वेन शिलादिभ्योविशेषेणतेष्वाविर्भूतःसन्नश्नुतेप्राप्नोति । सन्निधानंतारतम्य ज्ञानंचभगवत्येवपूर्णं मन्येषुयथायोग्यमितिभावेनोच्यते ॥ सइति ॥ सनारायणएवसर्वभूतेषुतारतम्येनाविःसन्निहितंस्वात्मा नं तरां नितरां सम्यग्वेद नान्यइत्यर्थः । शिलादिभ्यःस्थावरजंगमेषुसन्निधानाधिक्येकार्यदर्शनंप्रमाणमुच्यते ॥ ओषधीति ॥ ओषधिवनस्पतिषुरसः क्षीरादिः । प्राणभृत्सुचित्तं स्मृतिकारणंवृत्तिविशेषो दृश्यते । तच्चसन्निधानविशेषादेवोपपद्यते । अन्य थातन्नस्यादितिभावः ॥ पश्वादिभ्यःपुरुषएवसआत्मा तरा मतिशयेनाविः सन्निहितः । कुतः । हियस्मात्पुरुषएव प्रज्ञानेन

भा० । गुणवैशेष्याभावेनवाहनादिषुचरणमात्रादधीवचरंतीत्यादाविवशब्दः ॥ १ ॥

उप० । तस्ययआत्मानमाविस्तरांवेदाश्नुतेहाविर्भूयओषधिवनस्पतयोयच्चकिंचप्राणभृत्सआत्मानमाविस्तरांवेदौषधिवनस्पतिषुहिरसोदृश्य तेचित्तंप्राणभृत्सुप्राणभृत्सुत्वेवाविस्तरामात्मातेषुहिरसोपिदृश्यतेनचित्तमितरेषुपुरुषेत्वेवाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानेन

संपन्नतमोतिशयेनसंपन्नः । कुतः । मनसाविज्ञातंवाचावदति । विज्ञातं पूर्वमनुभूतंपश्यतिप्रत्यभिजानाति । श्वस्तनं सर्वकालोपलक्षणं । एष्यत्कालंपूर्वकालंचवेद । लोकालोकौपुण्यपापसाध्यौस्वर्गनरकलक्षणौवेद । मर्त्येनशरीरेणामृतंमोक्षमीप्सतीच्छत्येवमेषपुरुषःप्रज्ञानेनसंपन्नतमः॥अथतेभ्यइतरेषांपशूनामशनापिपासाविषयएवाभिविज्ञानं॥एवशब्दव्यावर्त्यमुच्यते॥ नविज्ञातमित्यादिना॥तस्मात्तेपश्वादयोज्ञानेनैतावंतःपरिमिताभवंतीत्यर्थः॥कुतइदंज्ञातिवैचित्र्यमित्यतउच्यते ।यथाप्रज्ञमिति॥ पश्वादीनांयथाप्रज्ञंप्रज्ञानुसारेणसंभवाउत्पत्तयइत्यर्थः ॥७॥ ब्रह्मणएवनानाधिष्ठानेषूपाधिवशात्स्वरूपतारतम्यमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतेःखंडंप्रमाणेनव्याचष्टे॥आविर्भावमिति॥यआत्मानंतरांतारतम्येनाविर्भूतंवेदेत्यस्यतात्पर्यमाविर्भावमिति ॥ यइतिनिर्दिष्टएवतस्येतिषष्ठ्यंतेनोच्यतइत्यन्यथाप्रतीतिनिवारणायसइत्यध्याहारेणव्याचष्टे॥सतस्येति ॥नन्वज्ञान्यपितदीयएवकोविशेषोज्ञानिनइत्यतउक्तंविशेषेणेति ॥तमेवविशेष्यंव्यनक्ति॥ प्रीतीति॥ ज्ञानिनिप्रीतिसंभवात्प्रीत्याख्यविशेषेणतदीयोभविष्यतीत्यर्थः । अश्नुतेहाविर्भूयइत्यादिव्याचष्टे ॥ स्थावरमिति ॥ शिलादिभ्योभूयस्त्वेनतेष्वाविर्भूतःस्थावरादिकमश्नुतइतियोजना । सआ

उप० ।संपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञातंपश्यंतिनविदुःश्वस्तनंनलोकालोकौतएतावंतोभवंतियथाप्रज्ञंहिसंभवाः ॥ २ ॥

भा० । आविर्भावंतारतम्याद्योवेदपरमात्मनः । सतस्यैवविशेषेणप्रीतियोगाद्भविष्यति । स्थावरंजंगमंचैवभूयस्त्वेनाश्नुतेहरिः । आविर्भूतस्तेषुसदा

त्मानमाविस्तरामित्येतद्व्याचष्टे ॥ **सम्यगिति** ॥ तरामित्यस्यार्थःसम्यगिति ॥ तरामित्यस्यार्थातरंतारतम्यादिति ॥ शिलादिभ्योतिशयेनस्थावरजंगमेषुसन्निधानाधिक्येज्ञापकमुक्तं ॥ ओषधिवनस्पतिषुहिरसोदृश्यतेचित्तंप्राणभृत्स्विति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ **विष्णोरित्यादिना** ॥ यद्यस्माद्यद्यादृशं । तादृकृतादृशं । तस्मात्तस्मादेव । नशिलाद्येषुरसश्चित्तंचदृश्यतइत्यर्थः । ननुशिलादावपिभारदार्ढ्यादिकमस्त्यतस्तत्रापिविशेषसन्निधानमंगीकार्यमित्यतआह ॥ **सन्निधिरिति** ॥ हियस्माच्छिलाद्येषु विष्णोर्यादृशी वृक्षादिषुतादृशीसन्निधिर्नास्ति । केवलंशिलादिषुशुष्कदार्वादिभ्योतिशयेनस्थितोविष्णुर्भारदार्ढ्यादिकारणं । चित्तादिकस्य चित्तरसयोः । वृक्षाद्याः वृक्षौषधिपश्वाद्याः । अपव्याख्यानंदूषयति ॥ **विशेषइति** ॥ ननुपूर्वपूर्वेभ्यउत्तरोत्तरंभगवतःसन्निधानतारतम्येनाधिष्ठानतारतम्यमेतद्ग्रंथार्थतयाभवद्भिर्व्याख्यातं । सन्निधानतारतम्यंनामाल्पपदार्थेष्वल्पगुणतयोत्तमेषुततोपिगुणाधिक्येनावस्थानमितिवाच्यं । तथाचनीचोच्चपदार्थेष्ववस्थितस्यस्वरूपतारतम्यंप्राप्तमेवेत्यतआह ॥ **यत्रेति** ॥ अस्माभिर्हिगुणपूर्णोहिसर्वत्रस्वयंविष्णुःसनातनइत्यंगीकृत्य यत्रपदार्थेविष्णुःस्वस्यगुणाधिक्यंदर्शयेत्तद्वस्तुवरमित्युच्य

भा० । सम्यक्स्वात्मानमेवच । तारतम्यात्सन्निहितंसर्वभूतेषुकेशवः । वेत्त्येकएवविष्णोर्येद्विशेषावेशनंसदा । जंगमेषुचवृक्षेषुनैवतादृक्शिलादिषु । तस्माद्वृक्षादिषुरसःचित्तंचलनवत्सुच । दृश्यतेनशिलाद्येषुसन्निधिर्नेहितादृशी । शिलाद्येषुस्थितोविष्णुर्भारदार्ढ्यादिकारणं । नैवचित्तादिकस्यातोवृक्षाद्याउत्तमास्ततः । विशेषोयंपदार्थानांनतुविष्णोःकथंचन । यत्रविष्णुर्गुणाधिक्यंदर्शयेद्वस्तुतद्वरं । गुणपूर्णोहिसर्वत्रस्वयंविष्णुःसनातनः ।

ते । नतुविष्णोरेवगुणतारतम्यं । सन्निधानंहितत्प्रोक्तंसामर्थ्यव्यंजनंहरेरित्युक्तत्वादितिभावः । प्राणभृत्सुत्वेवाविस्तरामात्मा पुरुषेष्वाविस्तरामित्येतद्व्याचष्टे ॥ वृक्षेभ्यइति ॥ तस्ययआत्मानमित्यादिस्पष्टंस्ववचनेनव्याचष्टे ॥ यआत्मानामिति॥ प्राक्तरांतारतम्येनाविःसन्निहितमितिभिन्नपदतयाव्याख्यातमधुनाऽविस्तरामित्येकपदत्वेनव्याख्याति ॥ आविर्भावतारतम्येनेति ॥ अश्रुतइत्याद्यपेक्षिताध्याहारेणव्याचष्टे ॥ ओषधीति ॥ सइत्यस्यार्थो भगवान्नारायणइति ॥ सइत्येतदात्मानमाविस्तरामित्युत्तरवाक्येनापिसंबध्यव्याचष्टे ॥ सएवेति ॥ प्राणभृच्छब्दःपश्वादिजंगमविषयतयाव्याख्यातः । तत्कथंशब्दलब्धमित्यतआह ॥ अनचेष्टायामिति ॥ यथाप्रज्ञमित्येतद्व्याचष्टे ॥ ज्ञानानुसारेणेति ॥ संभवाइत्यनूद्योत्पत्तयइतिव्याख्या ॥ २ ॥ पूर्वखंडेसामर्थ्यव्यंजनापरपर्यायंसन्निधानंपुरुषेधिकमित्युक्तं । तदेवसामर्थ्याधिक्यंउपास्त्यर्थमुच्यतेस्मिन्खंडे ॥ सएषइति ॥ योस्मिन्पुरुषेपश्वादिभ्यआधिक्येनसन्निहितोभगवान्सएषपुरुषःसर्वेभ्योगुणतोरूपतश्चसमुद्रःसमुद्रिक्तः । तत

भा० । वृक्षेभ्योप्यधिकंविष्णुर्जंगमेषुप्रकाशितः । तेभ्योपिपुरुषेविष्णुर्गुणाधिक्यप्रकाशकइत्यादिच । यआत्मानंपरमात्मानमाविस्तरां आविर्भावतारतम्येनवेदसतस्यविष्णोरेव । सर्वेषांतदीयत्वेपिप्रियत्वात्तदीयत्वविशेषणं । ओषधिवनस्पतयोयच्चकिंचप्राणभृत्तत्सर्वंशिलादिभ्यो भूयस्त्वेनतेष्वाविर्भूतोश्रुतेभगवान् । सएवचनारायणःसम्यक्स्वात्मानमाविस्तरांवेद । अनचेष्टायामितिधातोश्चेष्टावत्त्वमेवप्राणभृत्त्वंपश्वादीनां। ज्ञानानुसारेणह्युत्पत्तयःसंभवाः ॥ २ ॥

उप० । सएषपुरुषःसमुद्रः

श्चकिमित्यतस्तथाजानीयादितिविधातुमाचारोवा कैमुत्ययुक्तिर्वाप्रमाणत्वेनोच्यते ॥ सर्वंलोकामिति ॥ सजीवोब्रह्मादिर्यद्य
पियस्माद्भगवत्प्रसादात्सर्वंलोकमतिअतिशयेनाश्नुते प्राप्नोति तदाप्येनमात्मानंभगवंतमति सर्वोत्कृष्टत्वेन मन्यते । नकेवलंसं
सारीब्रह्मादिरतिमन्यते किंतुमुक्तोपीत्युच्यते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वंलोकं सर्वलोकानतीत्ययत्किंचिदलौकिकंमोक्षाख्यमश्नुते
प्राप्नोति तदापितमेनं विष्णुं स्वात्मनःसर्वस्माच्चाधिकंमन्यतइत्यर्थः । यदेवंसर्वलोकाधिपत्यंमोक्षंचप्राप्तानामपिविष्णूत्कर्षज्ञा
नंतदात्यल्पमंतरिक्षंप्राप्तानामहंभावेकारणाभावात्सिद्धमेवतथाज्ञानमित्युच्यते ॥ यद्यंतरिक्षमिति ॥ एवमाचारंकैमुत्यंचो
क्त्वा येस्वर्गाद्याधिपत्यंप्राप्तानहुषप्रभृतयस्तेषामहमेवेश्वरइतिभावोस्ति । येचकर्मफलतयास्वर्गप्राप्तास्तेषांकेषांचित्क्रियाफलेस्वा
तंत्र्यभावोस्तींद्रादीनांचमहैश्वर्यवशेनपारिजातहरणादावसुरावेशवशेनकृष्णोमदवमइतिभावोस्ति तानुपलक्षणीकृत्याहंभावप्र
सक्तिमतांसर्वेषामपिभगवदुत्कर्षज्ञानंविधीयते ॥ यद्यमुमिति ॥ विष्णुर्यद्यमुंस्वर्गलोकंदेवलोकाधिपत्यंवा तद्योग्यस्याश्नुवी
तप्रापयीत ददातितथाप्येनंभगवंतमतिमन्येतैवाधिकंजानीयादेव । ननुस्वर्गभोगस्यबहुवेश्यादिपरिवारयुक्तत्वेनाशुचित्वादी
श्वरेणप्रदत्तेपिकथंतत्परिगृह्णीयुरिंद्राद्याइत्यतश्चोक्तं ॥ यद्यमुमिति ॥ यदप्यमुंदेवलोकाधिपत्यंविष्णुर्ददातितदप्यश्नुवीतैवभुं
जीतैवबहुवेश्यादियुक्तमितिबुद्ध्यातत्त्यागोनकार्यः । यद्वायःकश्चित्साधनानुष्ठातायद्यप्यमुंलोकं स्वर्गाद्यश्नुते प्राप्नोति तदाप्य
श्नुवीतैव ईश्वरप्रसादादिदंप्राप्तमितिबुद्ध्याकेवलंभुंजीतैव । नफलेस्वातंत्र्यमतिंकुर्यात्किंत्वेनमेवाधिकंमन्येतेत्यर्थः । पुरुषेसन्नि

उप० । सर्वंलोकमतियद्धकिंचाश्नुतेऽत्येनंमन्यतेयद्यंतरिक्षंलोकमश्नुतेऽत्येनंमन्यतेयद्यमुंलोकमश्नुवीतात्त्येवैनंमन्येत

धानाधिक्यविवरणायोपक्रांतंरूपतःसमुद्रेकंतत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणोद्रेकंचोपपादयितुमुच्यते ॥ सएषपुरुषःपंचविधइ
त्यादिना ॥ सएषपुरुषोहरिःपुरुषशरीरस्थपंचभूतेषुज्योतिरादिषुप्रद्युम्नादिरूपेणपंचविधःस्थितः । तस्यपुरुषस्ययदुष्णमुपल
भ्यतेतज्ज्योतिरग्निभूतं तत्रज्योतिर्नामाप्रद्युम्नः । यानिखानिविवराणिसआकाशस्तत्राकाशनामावासुदेवः । यल्लोहितं रक्तं श्ले
ष्मारेतस्ताआपः तास्वप्नामानिरुद्धः । यच्छरीरं परिदृश्यमानंस्थूलं सापृथिवी तत्रपृथिवीनामानारायणः । यःप्राणः श्वासो
च्छ्वासादिलक्षणः सवायुस्तत्रवायुनामासंकर्षणः । सएषप्राणशब्दितोवायुःप्राणोपानोव्यानउदानःसमानइतिपंचविधः । वाय्वं
तर्गतःसंकर्षणोप्यनिरुद्धादिरूपेणपंचविधःप्राणादिनामाप्राणादिषुवर्तते । वायौपंचभीरूपैःविशेषसन्निधानमुक्तं तत्रकोहेतुरि
त्यत आकाशादिभूतेभ्यउत्तमत्वंहेतुरितिभावेनोत्तमत्वेज्ञापकमुच्यते ॥ ताइति ॥ ताअग्न्यादिस्वरूपाश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवागित्ये
तादेवताःप्राणापानयोर्निविष्टा आश्रिता । मुख्यप्राणस्यप्राणापानाख्यरूपद्वयेनविशेषप्रवृत्तिरितिभावेनद्वयोरुपादानं वस्तुत
स्तुरूपपंचकेप्याश्रिताइतिबोध्यं । वायुरपिप्राणादिनामकेविष्णावाश्रितइतिचबोध्यं । ज्ञापकांतरमुच्यते ॥ प्राणस्येति ॥
प्राणस्यापायंशरीरादुत्क्रमणमनुसृत्यैतादेवताअपियंतिगच्छंति । वाक्चित्तादीनांसवृत्तिकानांवायुराश्रयः । तस्यनारायणआ

उप० । सएषपुरुषःपंचविधस्तस्ययदुष्णंतज्ज्योतिर्यानिखानिसआकाशोथयल्लोहितंश्लेष्मारेतस्ताआपोयच्छरीरंसापृथिवीयःप्राणःसवायुः
सएषवायुःपंचविधःप्राणोपानोव्यानउदानःसमानस्ताएतादेवताःप्राणापानयोरेवनिविष्टाश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवागितिप्राणस्यह्यन्वपायमेताअपियंति

श्रयइत्युक्तं । तत्रज्ञापकमुच्यते ॥ सएषवाचइति ॥ यद्यस्मान्नारायणोवायुद्वारावाक्चित्तादीनामाश्रयस्तस्माद्यद्यज्ञो यो यज्ञः । सएषवाचश्चित्तस्योपलक्षणमेतत्वाक्चित्तादिस्वरूपिणांदेवाना मुत्तरोत्तरिक्रमः क्रमयुक् । मनसावाग्रेसंकल्पयत्य थवाचाव्याहरतीत्युक्तदिशासंकल्पनव्याहरणादिक्रमिकवृत्तिभ्योजातः । सएषवाक्चित्तादींद्रियवृत्तिभ्योजातोयज्ञः । अग्नि होत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमइति पंचविधः । सएषयज्ञोयज्ञांतर्गतोभगवानपिपंचविधेग्निहोत्रादिकेतत्तन्नामा निरुद्धादिरूपेणपंचधावस्थितइत्यर्थः । वायुद्वारावाक्चित्तादिनियामकत्वादेवहरेस्तद्वृत्तिजन्येयज्ञेप्याश्रयतयापंचरूपेणावस्था नमितिभावः । नकेवलंयज्ञेपंचधावस्थानं । किंतुपंचविधयज्ञमध्येप्रधानेसोमेचेतिभावेनसोमस्यातिशयमुक्त्वातत्रपंचधावस्था नमुच्यते ॥ सएषयज्ञानामिति ॥ यत्सोमो यःसोमः । सएषयज्ञानांमध्येसंपन्नतमो तिशयेनगुणाढ्यः । यज्ञानामतिशये नसंपत्तिकारणंवा । एतस्मिन्सोमेएताःपंचविधाःशास्त्रतोधिगम्यते । कास्ताः सवनेभ्यः प्रातर्माध्यंदिनतृतीयसवनेभ्यः प्राग्य दंगंप्राच्यांगं सैकाविधा । त्रीणिचसवनानितिस्रोविधाः । सवनेभ्योयदूर्ध्वमुदीच्यांगं सापंचमीविधा । एतस्मिन्सोमएताभगव न्मूर्तयोनिरुद्धादिक्रमेणपंचधाधिगम्यंते । कथंयत्प्राक्सवनेभ्यःतत्रैकाविधाभगवन्मूर्तिरित्यादियोजना । अत्रसएषपुरुषोजी वःसमुद्रइवनकेनापिकामेनपूर्यते । कुतः । सर्वलोकमतिक्रम्ययत्किंचिदश्नुतेएनंविषयंचातिक्रम्यततोप्यतिशयितंमन्यतेइच्छ

उप० । सएषवाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमोयद्यज्ञःसएषयज्ञःपंचविधोग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमःसएषयज्ञानांसंपन्नतमोय त्सोमएतस्मिन्ह्येताःपंचविधाअधिगम्यंतेयत्प्राक्सवनेभ्यःसैकाविधात्रीणिसवनानियदूर्ध्वंसापंचमी ॥ ३ ॥

तीत्याद्यपव्याख्यानिरासाययथावद्व्याचष्टे ॥ योस्मिन्निति ॥ ननुयद्ययंपुरुषोविष्णुस्तर्हिसर्वलोकमतीत्यादौतस्यैवकर्तृत्वेनान्वयःस्यादित्यतआह ॥ सजीवइति ॥ सएषपुरुषःसमुद्रइत्यत्राधिष्ठितस्यपुरुषस्यसमुद्रत्वमुक्तं । सर्वलोकमित्यादौतदधिष्ठानभूतस्यजीवस्यपरामर्शेनकर्तृत्वेनान्वयइतिभावः । सर्वलोकमत्यश्नुतेयदत्येवैनंमन्यतइत्यंशस्यार्थमाह ॥ यद्यपीति ॥ यदित्यस्ययद्यपीत्यर्थः । यद्यस्माद्भगवत्प्रसादादित्यर्थांतरं । अत्यश्नुतइत्यस्याधिपइत्यर्थः । तदपीत्यतःपरंतदापिसर्वस्माच्चेत्यंतंयोज्यं। सर्वलोकमतियद्धकिंचाश्नुतइत्यादिविशिष्टवाक्यस्यार्थांतरमाह ॥ सर्वलोकानित्यादिना ॥ अधिकमेवेत्येवकारव्यावर्त्यमाह ॥ मुक्तोपीति ॥ मुक्ताधिक्येभगवतो यद्धकिंचेतिहशब्दसूचितंप्रमाणमाह ॥ कृष्णइति ॥ यद्यमुंलोकमित्यादिकंदेवताविषयतयाव्याकुर्वन्यद्यमुंलोकमश्नुवीतेत्यंशंतावद्व्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ यदीत्यस्यप्रतिपदंयद्यपीति । यदपीत्यर्थः । अश्नुवीतेत्यस्यप्रापयतीत्यर्थंमत्वोक्तंविष्णुर्ददातीति ॥ तदपीत्यध्याहारप्रदर्शनं । आश्नुवीतेत्यावृत्तस्यैवार्थः ॥ अश्नुवीतैवेति ॥ भुं

भा० । योस्मिन्पुरुषेपश्वादिभ्यआधिक्येनसन्निहितोभगवान्सएषपुरुषःसमुद्रः समुद्रिक्तोन्येभ्यः । सजीवोयद्यपिभगवत्प्रसादात्सर्वलोकाधिपोभवतिसर्वलोकानतीत्ययत्किंचिदलौकिकंमोक्षाख्यमप्यश्नतेतथापितमेनमात्मशब्देनप्रस्तुतंविष्णुमत्येवमन्यतेऽधिकमेवमन्यते । स्वात्मनःसर्वस्माच्चमुक्तोपिनतेनसाम्यंतद्भावंवामन्यते । कृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैः । मुक्तानांपरमागतिः । अमृतस्यैषसेतुरित्यादिवाक्याच्च । यद्यपिदेवलोकाधिपत्यंतद्योग्यस्यविष्णुर्ददातितदप्यश्नुवीतैव ।

जीतैवेत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह ॥ बहुगणिकेति ॥ यद्यमुंलोकमश्नुवीतात्येवैनंमन्येतेतिसमग्रवाक्यंव्याचष्टे ॥ यद्यपीति ॥ अस्यांयोजनायामश्नुवीतैवबहुगणिकादिपरिवारयुक्तमशुचीदंपदमितिबुद्ध्यानापह्नुवीतेत्यंशंविहायभाष्यंयोज्यं । तथाहि यद्यपिदेवलोकाधिपत्यंतद्योग्यस्यविष्णुरश्नुवीत प्रापयीत ददाति । तदपि तथाप्येनंविष्णुमतिमन्येतैव । तस्यैवविवरणं ॥ सर्वथेति ॥ सर्वथा सर्वैर्गुणैः स्वतःसर्वस्माच्चाधिकमेवमन्येतेत्यर्थः । यद्यमुंलोकमित्येतदेववाक्यंयज्ञादिफलतयास्वर्गादिप्राप्तिविषयतयापिव्याचष्टे ॥ यद्यमुमिति ॥ सर्वथेतिवाक्यमत्रानुवर्तते । उपनिषदियद्यमुंलोकमित्यतःपरंअंतरिक्षंलोकमश्नुत इत्यतोश्नतइत्यनुवर्ततइतिभावेनोक्तं ॥ अश्नुतेप्राप्नोतीति ॥ तथाचयोजना । यद्यमुंलोकमश्नुतेप्राप्नोति तर्ह्यश्नुवीतभुंजीतैव केवलं । नैतावताहंभावंकुर्यात्किंतुसर्वथास्वतःसर्वस्माच्चाधिकमेवमन्येतेति । यदीमंलोकमश्नुतेऽत्येनंमन्यतइत्यनुक्तेःकारणमाह ॥ पृथिवीति ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादनुभवसिद्धत्वात् । सर्वलोकमतियद्धकिंचेतिप्रथमवाक्यंमुक्तविषयतयापिव्याख्यातं । तत्रज्ञापकमाह ॥ अतिशब्दादिति ॥ सर्वलोकमतीतिसर्वलोकातिक्रमणवाचकातिशब्दाद्यद्धकिंचेत्यलौकिकत्ववाचकशब्दाच्चप्रथमवाक्योक्तोमोक्षइतिसिद्धमित्यर्थः । ननुद्वितीयवाक्येंतरिक्षगतोत्येनंमन्यतइतिप्रथमवाक्येपिसर्वलोकाधिपतिर्हिरण्य

भा० । बहुगणिकादिपरिवाररूपमशुचीदंपदमित्यादिबुद्ध्यानापह्नुवीत । एनंभगवंतमतिमन्येतैवसर्वथास्वतःसर्वस्माच्चाधिकमेवमन्येत । यद्यमुंलोकमश्नुते प्राप्नोति अश्नुवीत भुंजीत । पृथिवीलोकाधिपत्येपिविष्णोराधिक्यंसत्पुरुषोमन्यतइतिप्रत्यक्षसिद्धत्वान्नपृथगुक्तं । अतिशब्दाद्यद्धकिंचेतिप्रथमोक्तोमोक्षइतिसिद्धं ।

गर्भादिर्मुक्तोप्यत्येनंमन्यतइतिसिद्धवन्निर्देशःकृतः । यद्यमुंलोकमितितृतीयवाक्येतु अत्येवैनंमन्येत जानीयादितिसावधारण विधिरित्येवंप्रयोगद्वैविध्येकिंकारणमित्यतआह ॥ अंतरिक्षेति ॥ अंतरिक्षप्राप्तेरल्पत्वात्तद्गतानांविष्णुसमोहमित्यादिभावाप्र सक्तेः मोक्षेसर्वाज्ञानमिथ्याज्ञानविधूननावस्थायामपिताद्दशभावस्याप्रसक्तेश्च शब्दात्सत्यलोकाधिपतेर्हिरण्यगर्भस्यापिसर्वदोष विदूरस्यताद्दशभावाप्रसक्तेः विष्णुःसर्वोत्तमइत्येवंज्ञानस्यस्वतःसिद्धत्वान्मन्यतइतिसिद्धवचनमेवकृतं । स्वर्गादिप्राप्तेस्तदाधि पत्यस्ययागादिफलतयातत्प्राप्तेश्चाधिकैश्वर्यरूपत्वाद्भगवत्समोवाभगवत्स्वरूपइतिवामंतुंप्राप्तिरस्तीत्यत्येवैनंमन्येतेतिसावधारण विधिरित्यर्थः । स्वर्गाधिपतयोहिरण्यकनहुषप्रभृतयस्ताद्दग्भावंकुर्वतीति । तत्प्रसंजकैश्वर्यवानतएवकदाचित्पारिजातहरणादा वसुरावेशेनेषत्प्रसक्तिमान्योपींद्रादिरेवंनमन्येतेतिविधिरितिभावः । अत्येनंमन्यतइत्यस्यप्राप्तंप्राप्तंलोकंअतिक्रम्यपुनरधिकमि च्छतीतियदपव्याख्यानंतदपाकरोति ॥ नचेति ॥ अन्यथा अवबोधएवकामश्चेत् । बाधकांतरमाह ॥ नचमन्यतइति ॥ द्विविधःप्रयोगः । सिद्धरूपोविधिरूपश्चनयुज्यते । किंतुमन्यतइत्येवस्यान्नतुमन्येतेति । इच्छायाअविधेयत्वादितिभावः ।

भा० । अंतरिक्षप्राप्तेरल्पत्वान्मोक्षेस्वतःसिद्धत्वाच्चातिमन्यतइतिसिद्धवचनमेवकृतं । स्वर्गादिप्राप्तेरधिकैश्वर्याद्भगवत्समोहंभगवत्स्वरूपइ तिवामंतुंप्राप्तिरस्तीत्यत्येवैनंमन्येतेतिसावधारणविधिः । नचमन्यतइतिकाममात्रं । मनुअवबोधनइतिधातोः । नह्यवबोधएवकामः । अन्यथारा ज्यंजानन्नपिराज्यकामइतिस्यात् । नचमन्यतेमन्येतेतिद्विविधःप्रयोगस्तस्मिन्पक्षेयुज्यते ।

मन्यतइत्यस्येच्छार्थत्वांगीकारेबाधकांतरमाह ॥ नचेति ॥ अश्नतो भोगाननुभवतः । तस्मा दपव्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । चिंत्यइत्युपनिषदर्थइतिसिद्धमित्यर्थः । सएषपुरुषः पुरुषदेहः पंचविधइतिप्रतीतिनिरासायप्रमाणेनव्याचष्टे ॥पुरुषस्येत्यादिना ॥ ज्योतिरादौ ज्योतिरादिषु सएषवायुःपंचविधइत्येतद्व्याचष्टे ॥ सएवेति ॥ प्राणादिरूपेवायावित्यन्वयः । ताएतादेवताइत्याद्यसंगतमित्याशंक्यवायोरन्यभूतेभ्यउत्तमत्वोपपादकत्वान्नासांगत्यं उत्तमत्वप्रतिपादनंचपृथिव्यादिभ्योविशेषेणवायौपंचरूपस्यस्थित्युपपादकमितिभावेनसंगतिंकरोति ॥ पंचरूपइत्यादिना ॥ यद्यपिज्योतिरादिभ्यइतिवक्तव्यं । यदुष्णंतज्ज्योतिरितिपूर्वत्र चक्षुःश्रोत्रमित्युत्तरत्रचश्रवणात्तथाप्याकाशाद्वायुरित्याकाशस्यकारणत्वश्रवणादुत्तमत्वंनभ्रमितव्यमितिभावेनखादिभ्यइत्युक्तं । ननुवायोर्भूतोत्तमत्वेयुक्त्योपपादनीयेचक्षुःश्रोत्रमितींद्रियाणांवाय्वाश्रितत्वकथनमसंगतमित्यतोव्याचष्टे ॥ अतएव वायोउरुत्तमत्वादेवेति । यद्यपिज्योतिरादिस्वरूपाश्चक्षुराद्याइतिवक्तव्यं तथापिपृथिवीमयस्यमनसःसाक्षात्प्राणावरशेषाद्यभिमतत्वात्पृथिव्यादिस्वरूपाइत्युक्तं । प्राणस्यह्यन्वपायमित्येतद्व्याचष्टे ॥ गच्छंतीति ॥ मनआदिस्वरूपंतदभिमा

भा० । नचसर्वलोकमतीत्याश्नतोमुक्तस्यमुक्तेरन्यत्रकामोविद्यते । सर्वलोकाधिकंचमुक्तिंविनानान्यत् । तस्मान्मुक्तैरमुक्तैरपिभगवान्सर्वोत्तमत्वेनचिंत्यइतिसिद्धं । पुरुषस्थपंचभूतेषुपंचरूपोहरिःस्थितः । प्रद्युम्नादिस्वरूपेणज्योतिरादौपृथक्पृथक् । सएवचपुनर्वायौपंचधावस्थितःप्रभुः । प्राणादिरूपेवसतिह्यनिरुद्धादिरूपवान् । अनिरुद्धश्चप्रद्युम्नस्तथासंकर्षणःप्रभुः । वासुदेवोनारायणःपंचरूपइतिक्रमात् । पंचरूपोपिभगवान्यस्माद्वायौविशेषतः । स्थितस्तेनचखादिभ्योवायुरेवविशिष्यते । अतएवपृथिव्यादिस्वरूपामनआदयः । देवाःप्राणाश्रितानित्यंगच्छंतिप्राणमन्वपि ।

निनश्चाह ॥ पृथिवीमयमित्यादिना ॥ अन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेःपृथिवीविकारान्नमयमित्यर्थः ॥ कुबेरश्चेति ॥ येदि शांदेवाःप्रसिद्धास्तेश्रोत्रदेवाइतियोज्यं ॥ वागबात्मिकेत्यन्वयः । ननुतेजोमयीवागितिश्रुतेःकथमबात्मकत्वमित्यतउक्तं ॥ किंचित्तेजोयुतावाक्कविशेषेणत्वबात्मिकेति ॥ अबात्मकत्वेज्ञापकमाह ॥ उपचीयतइति ॥ ततश्च अबात्मकत्वादेव । शुष्यति ह्रसति । ह्रासोपचययोर्ज्ञापकमाह ॥ तृषितस्येति ॥ वाक् वाग्व्यवहारः । पश्चादुदकपानेउच्चाप्रवर्ततइतिभावः । ततः अभिमन्यमानस्योभयप्रकृतिकत्वादेव । वाक् अग्निः । उभावैवाक्समुद्दिष्टेत्यादौवह्निरुमाचवाग्देवतेप्रकीर्तितेइत्यर्थः । चक्षुरादीनांसूर्याद्यभिमतत्वमुक्तं । श्रुत्यंतरेन्यथोक्तेर्गतिमाह ॥ चक्षुष्ट्वमिति ॥ चक्षुरभिमानित्वं सहोच्यते वागभिमानित्वे नेतिशेषः । वागभिमानित्वमविहायेतियावत् । चंद्रस्यमनोभिमानित्वेनसहश्रोत्रत्वं । स्वाहायामंत्राभिमानित्वेनवाक्त्वं । स्वाहातोमंत्रदेवतेत्युक्तेः । पर्जन्यस्येंद्रियगोलकाभिमानित्वेनसह लोकाभिमानीपर्जन्यइत्युक्तत्वात् । आस्थानं अधिष्ठानं । सएष

भा० । पृथिवीमयंमनस्तत्रशेषवींद्रशिवेंद्रकाः । कामानिरुद्धौदेवगुरुमनोदेवाःसचंद्रकाः । श्रोत्रमाकाशरूपंचामित्रधर्मजलाधिपाः । कुबेरश्चदिशांदेवाःश्रोत्रदेवाइतिश्रुताः । ज्योतीरूपंतथाचक्षुश्चक्षुर्देवोरविःस्मृतः । किंचित्तेजोयुतावाक्चविशेषेणत्ववात्मिका । उपचीयतेततःसाद्भिस्तदभावेचशुष्यति । तृषितस्यहिवागेवपूर्वंमंदाप्रवर्तते । वाग्देवतेततोवह्निरुमाचापिप्रकीर्तिते । चक्षुष्ट्वमग्नेःश्रोत्रत्वंचंद्रस्यापिसहोच्यते । स्वाहायाअपिवाक्त्वंचपर्जन्यस्यमनःस्थितिः । द्वितीयमेतदास्थानंश्रुतिवाक्यप्रमाणतः ।

वाचश्चित्तस्येत्यस्यसंगत्यप्रतीतेःसंगतिंकुर्वन्व्याचष्टे ॥ शेषेत्यादिना ॥ एतेनयद्यस्मादेतादेवताःप्राणापानयोर्निविष्टावाय्वा श्रयाः प्राणाद्यभिधोवायुश्चतन्नामकेहरौनिविष्टस्तस्माद्यद्यज्ञो योयज्ञः सएषवाचश्चित्तस्य वायुवशानांवागाद्यभिमानिदेव तानां उत्तरोत्तरिक्रमः क्रमवृत्तिभ्योजातः तस्मिन्यज्ञेऽनिरुद्धादिरूपेणावस्थितइति उपनिषदर्थउक्तोभवति । सएषयज्ञानां संपन्नतमोयःसोमइत्यादिव्याचष्टे ॥ पंचधेति ॥ पूर्वके प्राच्यांगे । परे उदीच्यांगे । एवंतारतम्यांतगत्वेनसर्वोत्तमत्वमभिधा यमुमुक्षुणाऽयमुत्कर्षोज्ञेयः मुक्तैरपितथाज्ञानादितिभावेनाह ॥ तमेतमिति ॥ तमेतंपरममुक्तविधोत्कर्षवंतं । एतेनसएषपु रुषःसमुद्रइत्युत्कर्षंप्रतिज्ञाय कैमुत्यन्यायेनतज्ज्ञानं सर्वंलोकमतीत्यादिनाविधायोत्कर्षोपपादनं सएषपुरुषःपंचविधइत्यादिना खंडसमाप्तेःक्रियतइतिखंडाभिप्रायउक्तोभवति । बहुषुस्थलेषुपंचविधत्वोक्तेःप्रयोजनमाह ॥ पंचरूपेति ॥ सर्वत्रपंचरूपभग वद्ध्यानार्थमेवैतत्पंचविधत्वंसर्वत्राधिष्ठानेसर्वत्रबहुषुखंडेषूक्तमितियोज्यं ॥ ३ ॥ ७ ॥ पूर्वखंडेपुरुषांतर्गतस्यगुणतोरूपतश्चोद्रे कमुपपादयितुंतत्तन्नामतयाध्यात्मंभूतेषुवायुप्रभेदेषुप्राणेषुप्राणाधीनवाक्चित्तादिक्रमवृत्तिजातेषु अग्निहोत्रादियज्ञेषु सोमप्रभेदे

भा० । शेषवींद्रशिवादीनांमनआदिस्वरूपिणां । आश्रयोवायुरेवैकस्तस्यनारायणःस्वयं । तस्माद्वायुवशानांहिवाक्चित्तादिस्वरूपिणां । देवानांक्रमवृत्तिभ्योजातेयज्ञेपिकेशवः । अग्निहोत्रादिकेनित्यमनिरुद्धादिरूपकः । पंचधावस्थितःसोमेपंचरूपोव्यवस्थितः । सवनत्रयात्पूर्वकेच सवनत्रितयेपरे । अनिरुद्धादिरूपेणक्रमेणैवव्यवस्थितः । तमेतंपरमंविष्णुंमुक्तोप्यत्येवमन्यते । अधिकंह्येवतस्मात्तंमन्येतान्योपिसर्वदेत्यादिच । पंचरूपभगवद्ध्यानार्थमेवचैतत्पंचविधत्वंसर्वत्रोक्तं ॥ ३ ॥

षुच तत्तन्नामतयापंचविधत्वमुक्तं। अत्रतुपूर्वप्रकृतबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यस्यप्रकृतयज्ञानुबंधमुक्त्वातस्यबहुधापांचविध्यमनंतरूपत्वंपूर्णगुणत्वंचोच्यते। तत्रश्रोतृणांबुभुत्साजननायवक्ष्यमाणविद्या फलेनप्रशस्यतेतावत् ॥ योहवाइति ॥ यो यज्ञेध्यूढं याज्यत्वाद्यज्ञत्वप्रदत्वाच्चयज्ञं यज्ञनामानं। अहन्यध्यूढमहार्यत्वादहस्त्वप्रदत्वाच्चाहर्नामानं देवेष्वध्यूढं द्योतनादिगुणवत्त्वा देवत्वप्रदत्वाच्चदेवनामानं। उपलक्षणमेतत्। वक्ष्यमाणस्तोमसामचितिछंदःशस्त्रेष्वध्यूढं तत्तन्नामकंचवेद स संप्रतिवित्सम्यग्ज्ञानीतिहवै श्रुत्यंतरप्रसिद्धमित्यर्थः। यज्ञादिषुयज्ञादिनामाकइत्यतउच्यते ॥ एषवाइति ॥ यदेतत्तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणैःपूर्णत्वान्महत् उत्थापकत्वादुक्थं। यद्वामहदुक्थंबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यंभगवद्रूपं। एषभगवान्वै यज्ञेष्वधिरूढोयज्ञनामेत्यादियोजना। यदेतन्महदुक्थं बृहतीसहस्रप्रतिपाद्यं यज्ञादावधिरूढं भगवद्रूपं तदेतदनिरुद्धादिरूपेणपंचविधंसत्स्तोमसामचितिछंदःशस्त्रेषुपंचसुक्रमाद्वर्ततइत्यर्थः। स्तोमेनिरुद्धः साम्निप्रद्युम्नः श्येनाकारचित्तौसंकर्षणः छंदःसुवासुदेवः शस्त्रे नारायणइतिभावः। किंचतदेतत्स्तोमादिगतंचानिरुद्धादिकंप्रत्येकंपंचविधं। कथंस्तोमगतस्यानिरुद्धस्यपांचविध्यमित्यतस्तोमस्यपंचविधत्वात्तद्गतोऽनिरुद्धाऽनिरुद्धो निरुद्धप्रद्युम्नो निरुद्धसंकर्षणो निरुद्धवासुदेवो निरुद्धनारायण इतिपंचविधइत्युच्यते ॥ त्रिवृदित्यादिना ॥ त्रिवृदादिपंचभेदभिन्नऋक्समुदायरूपस्तोमतस्तोमेस्थितोनिरुद्धःस्तोमस्यपंचविधत्वात्पंचविधइत्य

उप० । योहवैयज्ञेयज्ञंवेदाहन्यहर्देवेषुदेवमध्यूढं्ससंप्रतिविदेषवैयज्ञेयज्ञोहन्यहर्देवेषुदेवोध्यूढोयदेतन्महदुक्थंतदेतत्पंचविधंत्रिवृत्पंचदशंसप्तदशमेकविंशंपंचविंशमितिस्तोमतोगायत्रंरथंतरंबृहद्भद्रंराजनमिति

र्थः । सामतः साम्निस्थितः प्रद्युम्नः साम्नः पंचविधत्वात्प्रद्युम्नानिरुद्धः प्रद्युम्नप्रद्युम्नइत्यादिरूपेणपंचविधः । छंदस्तः छंदोगतोवा सुदेवः छंदसांपंचविधत्वाद्वासुदेवप्रद्युम्नो वासुदेवसंकर्षणो वासुदेववासुदेव इत्यादिक्रमेणपंचविधः । श्येनाकारचित्यंतर्गत स्यसंकर्षणस्य संकर्षणानिरुद्धः संकर्षणप्रद्युम्नः संकर्षणसंकर्षणः संकर्षणवासुदेवः संकर्षणनारायणइति क्रमेणशिरआरभ्यमध्यदे हांतमवस्थानात् शिरइत्याद्याख्यानं नाम। यद्वा चितिगतस्येत्याख्यानं स्थाननिर्देशः । शस्त्रस्यपांचविध्यान्नारायणस्यानिरुद्धादि भेदेनपांचविध्यंवक्ष्यति । अत्रतावत्स्तोमसामेतिसामप्रसंगेप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधननामकसामभक्तिगतस्याप्यनिरुद्धा दिरूपेणपंचविधत्वं प्रस्तावादिष्वेकैकत्रापिपृथक्पंचविधत्वमभिप्रेत्यतत्रयुक्तिरुच्यते ॥ पंचकृत्वइत्यादिना ॥ यद्यपिसामभ क्तीनांप्रस्तावादीनांगायत्र्यादिसामसन्निधावेवाभिधानंयुक्तं । नतुशस्त्रसन्निधाने । तथापितानिदशेत्यत्रसामभक्तिप्रतिपाद्यानि पंचरूपाणिशस्त्रप्रतिपाद्यानिपंचरूपाणीतिसंभूयतानिरूपाणिदशेत्युक्तिसौकर्यायशस्त्रसन्निधानेऽभिधानंज्ञेयं । पंचरूपप्रकरण त्वेपिसामप्रसंगान्महदुक्थाक्षरगतरूपाणांसामस्तोभाक्षरप्रतिपाद्यत्वमुच्यते ॥ तदिति ॥ तत्तत्र । सामसुस्तोभाक्षराणांसहस्रं बहुकोटयोभवंति । तथातन्महदुक्थप्रतिपाद्यंभगवत्प्रादुर्भावजातंस्तोभसहस्रनामकंभवति । स्तोभानांसहस्रंप्रतिपादकंयस्यत त्स्तोभसहस्रंतत्प्रतिपाद्यंचभवतीत्यर्थः । शस्त्रेपंचविधरूपव्युत्पादनार्थमुच्यते ॥ एवंह्येताइति ॥ बृहत्युक्थशस्त्रगताःपंचप्र

उप० । सामतोगायत्र्युष्णिग्बृहतीत्रिष्टुब्द्विपदेतिछंदस्तःशिरोदक्षिणःपक्षउत्तरःपक्षःपुच्छमात्मेत्याख्यानंपंचकृत्वःप्रस्तौतिपंचकृत्वउद्गाय तिपंचकृत्वःप्रतिहरतिपंचकृत्वउपद्रवतिपंचकृत्वोनिधनमुपयंतितत्स्तोभसहस्रंभवत्येवंह्येताःपंचविधा

काराएवमनुशस्यंते । कथं । तृचाशीतिभ्योयत्प्राक् यःप्राक्तनोभागः सैकाविधा । तिस्रःतृचाशीतयस्तिस्रोविधाः । यदूर्ध्वं यस्ताभ्यउपरितनोभागः सापंचमीविधा । हियस्मात्तद्गताएताअनिरुद्धादिमूर्तयःशस्त्रभेदैरनुशस्यंतेस्तूयंतइत्यर्थः । यद्यपि प्रथमेपंचकाद्भागेस्थितोनारायणःप्रभुरित्यादिनाप्राङ्नारायणादिक्रमेणशस्त्रेऽवस्थानमुक्तं । तथापिस्तोमसामादिपंचकविवक्षायामनिरुद्धादिक्रमेणशस्त्रगतोनारायणःस्वयंनारायणानिरुद्धोनारायणप्रद्युम्नइत्यादिक्रमेणपंचकस्यप्रथमभागादौवर्ततइत्यविरोधः । तदेतत्सहस्रमित्यादेरावर्त्त्यनुवृत्तिभ्यांबह्वर्थत्वेनदुरवबोधत्वात्प्रतिपत्तिसौकर्यायावतारपूर्वंभाष्यव्याख्यानदशायामेवतद्व्याख्यास्यामः । योहवेत्यादौबृहतीसहस्रस्यैवयज्ञादिष्वधिरूढत्वंतत्तन्नामकत्वमुच्यतइत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ यज्ञेष्वित्यादिना ॥ यज्ञेष्वधिरूढं । याज्यत्वाद्यज्ञनामानं । पुरुषोत्तममित्यनेनपुरुषस्ययज्ञेनयज्ञमयजंतेतिपुरुषसूक्तेतत्प्रसिद्धमितिहवेतिद्योतयतीत्युक्तंभवति । तुरप्यर्थे । तथा अहःस्वप्यधिरूढमहार्यत्वाद्धर्तुमशक्यत्वादेववाऽहर्नामानं । देवेष्वधिरूढंसर्वोत्तमत्वतः सर्वोत्तमत्वद्योतनादिगुणवत्त्वतोदेवंदेवनामानमित्यर्थः । हिशब्देनयजेर्हरतेर्दीव्यतेश्चोक्तार्थत्वेधातु

उप० । अनुशस्यंतेयत्प्राक्तृचाशीतिभ्यःसैकाविधातिस्रस्तृचाशीतयोयदूर्ध्वंसापंचमीतदेतत्सहस्रंतत्सर्वेतानिदशदशेतिवैसर्वमेतावतीहिसंख्यादशदशतस्तच्छतंदशशतानितत्सहस्रंतत्सर्वतानित्रीणिछंदांसिभवंतित्रेधाविहितंवाइदमन्नमशनंपानंखादस्तदेतैराप्नोति ॥ ४ ॥ ॥ ८७ ॥

भा० । यज्ञेषुयज्ञनामानंयाज्यत्वात्पुरुषोत्तमं । अधिरूढंतथाहस्सुचाहर्नामानमेवतु । अहार्यत्वाद्धिदेवेषुदेवंसर्वोत्तमत्वतः ।

व्याख्यानप्रसिद्धिंसूचयति । एतदुपलक्षणं । वक्ष्यमाणस्तोमादिषुचयोवेदेत्याह ॥ एवंचेति ॥ एवमेवस्तोमादिषुसर्वेषुस्थितं स्तोमादिसर्वनामानमित्यन्वयः । हवाइत्यस्यार्थइतिश्रुतइति ॥ एषवैयज्ञेयज्ञइत्यादिव्याचष्टे ॥ यएषइति ॥ योसौहरिःस र्वोत्थापकत्वादुक्थनामापरिपूर्णत्वान्महांश्चसहस्रबृहतीस्थितत्वाच्चमहदुक्थनामा सएषःअहनिअह्नां । अहः अहस्त्वप्रदः सदेवेषु देवोदेवानां देवत्वप्रदः । देवाधिकोपीतियावदितियोजना । एतेनयज्ञेयज्ञइत्यादेर्यज्ञादावधिरूढोयज्ञादीनांयज्ञत्वादि प्रदइत्यर्थांतरमुक्तंभवति । यज्ञानांयज्ञइतिवद्देवानांदेवइत्यनुक्त्वादेवाधिकइत्यनेनदेवेषुमध्येदेवोदेवोत्तमइत्यप्यर्थांतरमुक्तंज्ञेयं । अतएवयज्ञइत्यादिवद्देवइत्येकवचनमप्रयुज्य देवेष्वितिबहुवचनमितिभावः । यदेतन्महदुक्थंतदेतत्पंचविधमित्येतद्व्याचष्टे ॥ अनिरुद्धादीति ॥ बृहतीसहस्रगतोविष्णुःस्तोमादिषुपंचसुक्रमेणानिरुद्धादिरूपेणपंचविधःस्थितः । पृथक्पृथगित्येकैकंरूप मेकैकत्रेत्यर्थः । श्रुतौछंदसांपूर्वमुक्तत्वेप्यनिरुद्धादिरूपस्थितिक्रममपेक्ष्यव्युत्क्रमेणोपादानं । तदेतत्पंचविधमितिप्रकारांतरेण व्याचष्टे ॥ एकैकमिति ॥ तत्स्तोमादिगतमनिरुद्धादिकमेकैकंरूपंपृथक्पृथक् प्रत्येकंप्रत्येकं अनिरुद्धादिपंचात्मकमित्यर्थः । अनेनपंचविधमपिप्रत्येकंपंचविधमितियोजितंभवति । पंचकृत्वःप्रस्तौतीतिवाक्यलब्धार्थमाह ॥ प्रस्तावादिष्विति ॥ प्रस्ता

भा० । एवंचसर्वनामानंसर्वेषुस्थितमच्युतं । स्तोमादिषुचयोवेदससम्यग्विदितिश्रुतः । यएषउक्थनामासौसर्वोत्थापनकोहरिः । महां श्चपरिपूर्णत्वात्सहस्रबृहतीस्थितः । अहरह्नांसयज्ञानांयज्ञोदेवाधिकोपिसः । अनिरुद्धादिरूपेणसविष्णुःपंचधास्थितः । स्तोमसामचितिछंदःशस्त्रे ष्वपिपृथक्पृथक् । एकैकमेवतद्रूपमनिरुद्धादिपंचकं । प्रस्तावादिष्वपिविभुः

वादिषुपंचसुपंचरूपीक्रमेणतिष्ठतीत्यर्थः । प्रस्तावादिषुविद्यमानःपंचरूपीविष्णुःप्रत्येकंप्रत्येकंपंचधैवव्यवस्थितइत्यप्यर्थः । इ
दानीमुक्तार्थेहेतुपरतयापंचकृत्वइत्यादिव्याचष्टे ॥ प्रस्तावादीनिति ॥ तस्मादेव एकैकत्रपंचरूपावस्थानादेव । एकं निर्भेद
मेव । पंचरूपोपेतंपृथक्पृथक्स्तोतुमेव । अन्यथासकृदनुष्ठानंस्यादितिभावः । तत्तत्र सामसु । स्तोभानांसहस्रं बहुकोटय
आश्रिताभवंति । तद्भगवद्रूपजातंबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यंस्तोभसहस्रप्रतिपाद्यंचभवतीतिमूलार्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥
नकेवलंबृहतीसहस्राणि किंतुतेस्तोभाअपिपृथक्पृथग्बहून्प्रादुर्भावान्प्रचक्षतइत्यर्थः । एवंह्येताइत्यादेरतिरोहितार्थत्वादव्या
ख्यानं । तत्स्तोभसहस्रमित्येतत्संगततयातदेतत्सहस्रमित्यादिव्याख्यातुंचेतिबोध्यं । ननुस्तोभानांमितत्वात्कथममितभगवद्रू
पपरत्वमित्यतउच्यते ॥ तदेतत्सहस्रंतत्सर्वमिति ॥ तदेतत्सहस्रं स्तोभसहस्रप्रतिपाद्यंरूपजातं तत्सर्वं अनंतं । तदेतत्स
हस्रं सएषस्तोभसहस्रलक्षणःशब्दोपि सर्व अनंतः । जातिविवक्षयाबहुकोटित्वेप्यनंतेषुसामस्वनंतधावर्ततइत्यर्थः । तद्व्याचष्टे ॥
अनंतरूपइति ॥ एषशब्दः स्तोभलक्षणः । ननुबृहतीसहस्राक्षराणांतद्वाच्यरूपाणांचपरिमितत्वात्कथंतेषाममितस्तोभाक्षरप्र
तिपाद्यत्वमित्यतश्चोक्तं ॥ तदेतत्सहस्रंतत्सहस्रंतत्सर्वमिति ॥ यत्तदेतत्सहस्रंसहस्रबृहतीप्रतिपाद्यंभगवद्रूपजातंतत्सर्व
मनंतं । यत्तदेतत्सहस्रंतदपिसर्वमनंतमित्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे ॥ अनंतरूपइति ॥ बृहतीसहस्रस्यपरिमितत्वेप्यनंतेषुरूपेषु

भा० । पंचधैवव्यवस्थितः । प्रस्तावादीन्पंचकृत्वस्तस्मादेवप्रकुर्वते । पंचरूपंतमेवैकंस्तोतुमेवपृक्पृथक् । तत्रयेस्तोभशब्दाश्चसंस्थिताब
हुकोटयः । पृथक्पृथक्तेपिविष्णोःप्रादुर्भावान्प्रचक्षते । अनंतरूपोहिहरिःशब्दोप्येषह्यनंतधा ।

शक्तत्वादानंत्यमितिभावेनानंतधानंतप्रकारेणतेषुरूपेषुवर्ततइत्युक्तं । ननुयदुक्तंबृहतीसहस्रस्यानंतरूप्यप्रतिपादकत्वं तदेवकुत इत्यतस्तस्यसहस्रनामव्याख्यानरूपत्वात्सहस्राणांचनाम्नामनंतरूपप्रतिपादकत्वाद्बृहतीसहस्रमप्यनंतरूपाभिधायकमित्यभिप्रेत्य सहस्रनामव्याख्यानरूपत्वंतावदुच्यते ॥ तदेतत्सहस्रमिति ॥ यद्विष्णोःसहस्रनाम्नोर्थभूतंरूपसहस्रंतदेतत्सहस्रं बृहतीसहस्रं । वक्तीतिशेषः । तद्व्याचष्टे ॥ विष्णोरिति ॥ पृथक्पृथगित्येकैकाऋगेकैकनामार्थंवक्तीत्यर्थः । नन्वेवंसहस्रनाम्नांबृहत्यृचांचव्याख्येयव्याख्यानभावेतत्प्रतिपाद्यानांमितत्वमेव सहस्रशब्दस्यपंचशतद्वयवाचित्वादित्यतउक्तंतत्सर्वमिति । तत्सहस्रमितिपदं सर्वममितंवक्तियतो तस्तत्सहस्रनामेत्यनेनोक्तंनामजातंसर्वमनंतमेवेत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ सहस्रशब्द इति ॥ तर्हिपंचशतद्वयनामदृष्टिविरोधइत्यतश्चोक्तं ॥ तत्सर्वमिति ॥ तत्प्रसिद्धंनामसहस्रकं सर्वमनंतरूपजातंवक्तीत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ अनंतनामवचनइत्यादिना ॥ इदं प्रसिद्धं नाम्नांसहस्रकं अनंततनुवाचकमित्यर्थः । तथाचनाम्नांपंचशतद्वयतयाप्रदर्शनेप्यनंतरूपेषुशक्ततयाशक्तिविवक्षयानंतत्वंनविरुध्यतइतिभावः । नन्वनंतानांरूपाणामनंतानिपृथक्नामानिसंत्येव तत्किमनेनपंचशतद्वयेनानंतरूपप्रतिपादनाभिप्रायेणभारतेपृथक्कृत्यतद्व्युत्पादनेनेत्यतउक्तं ॥ अनंतनामेति ॥ अनंतानांनाम्नांवचने पठने धिकारिणामशक्तत्वादनंततनुवाचकमिदंनाम्नांसहस्रकंपृथक्कृत्यभारतेप्रोक्तमित्यर्थः । भवेदेवंयदि

भा० । विष्णोःसहस्रनाम्नस्तुयत्तद्रूपसहस्रकं । बृहतीसहस्रमेतच्चतद्वक्तिहिपृथक्पृथक् । सहस्रशब्दोप्यमितंयतोवक्त्यमितान्यतः । नामानिविष्णोरुच्यंतेसहस्रमितिचाख्यया । अनंतनामवचनेत्वशक्तत्वात्सहस्रकं । नाम्नांपृथगिदंप्रोक्तमनंततनुवाचकं ।

नाम्नांपंचशतद्वयस्यानंततनुवाचकत्वंस्यात्तदेवकुतइत्यतोनंतेमुख्यस्यसहस्रशब्दस्यात्रप्रयोगान्यथानुपपत्तेरेवेतिभावेनोक्तं ॥ तदेतत्सहस्रंतत्सर्वमिति ॥ तत्पंचशतद्वयात्मकंनामसहस्रं यतःसर्वमनंतानिरूपाणिवक्ति । तत्तस्मादेवहेतोरेतत्पंचशतद्वयंनामसहस्र ममितेमुख्येनसहस्रमितिशब्देनोच्यते । अन्यथातन्नस्यादितिभावः । तदेतद्व्याकरोति ॥ विष्णोरिति ॥ यतः सहस्रं सहस्रशब्दो मुख्यतोमितंवक्ति । अतःपंचशतद्वयेविष्णोरनंतरूपाणामुक्त्यैवसहस्रमित्याख्याऽऽसीदित्यंगीकर्तव्यमित्यर्थः । स्वरूपानंत्येबाधितेसत्यर्थानंत्येनैवतत्रानंत्येमुख्यतःसहस्रशब्दोनिर्वाह्यइतिभावः । नकेवलमनंतेरूढस्यसहस्रशब्दस्य नामसुप्रयोगान्यथानुपपत्त्यापंचशतद्वयस्यानंतरूपप्रतिपादकत्वं । किंतुनामसुप्रयुक्तः सहस्रशब्दएवप्रतिपाद्यानंत्यंसाक्षादाहेत्युच्यते॥ तदेतत्सहस्रमिति॥ तन्नामजात मेत देतैः प्रतिपाद्यभगवद्रूपैः सह प्रतिपादकतया सृतं स्थितमितिव्युत्पत्त्यासहस्रमित्युच्यतइत्यर्थः । तद्व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ परंब्रह्म यावद्रूपैर्विष्ठितंविशेषेणस्थितं । वाक् नामजातरूपाणितावती सामान्यतो विशेषतश्चतावद्रूपप्रतिपादिकेतिवेदप्रमाणतः अनंतरूपैःसहप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावानुसारेणैवनामजातंसहस्रमित्युच्यतइत्यर्थः। ननुयावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवागितिश्रुतिरन्यत्रब्रह्मयावद्देशकालव्यापि वेदवागपितावती । तावद्देशकालव्यापिनीतिव्याख्यातं। कथमेत त्सत्यं।व्याख्यानांतरत्वात् । यद्वा वाक्पदस्यवेदपरत्वंभवतु । यावद्ब्रह्मेत्यस्यब्रह्मयावद्रूपैःस्थितंवाग्वेदवागपि तावती तावद्रूपप्रदिपादिकाकेषांचिद्रूपाणांविशेषतोन्येषांवेदानुक्तमाहात्म्यस्यवेदेनैवगम्यत्वादित्युक्तरीत्यासामान्यतोवेदोक्तत्वात् ।

भा० । विष्णोरनंतरूपाणामुक्त्यापंचशतद्वये । आसीत्सहस्रमित्याख्यासहस्रंमुख्यतोमितं । ब्रह्मयावत्तावतीवागितिवेदप्रमाणतः ।

तथाच शास्त्रेषुभारतंसारंतत्रनामसहस्रकमित्युक्तरीत्याविश्वादिनाम्नांवेदोक्तानंतरूपप्रतिपादकत्वमनयाश्रुत्यालभ्यतइतिज्ञेयं । नन्वेवंचेद्विष्णुसहस्रनामप्रतिपाद्यंरूपसहस्रकमितिप्रसिद्धिविरोधइतिचेत्तत्रापिसहस्रशब्दस्यानंतेमुख्यत्वादितिपरिहारेसिद्धेपि सहस्रनामप्रतिपाद्येष्वनंतेषुरूपेषुसहस्रशब्दोनिरुच्यते ॥ तदेतत्सहस्रमिति ॥ तद्भगवद्रूपजातंसर्वमनंतमपि यस्मादेतदेतै र्नामभिर्वाच्यतयासहसृतं तत्तस्मात्सहस्रमुच्यतइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ नाम्नेति ॥ वाशब्दश्चशब्दार्थे । नतुपरिमितत्वा दित्येवार्थः । अस्त्वेवंवैष्णवनामसहस्रस्यानंतरूपप्रतिपादकत्वं । ततश्चकिमित्यतउपसंह्रियते ॥ तदेतत्सहस्रमिति ॥ तद्बृ हतीसहस्रमेतदेतस्मात्कारणादनंतरूपप्रतिपादकनामसहस्रव्याख्यानरूपत्वात्सर्वमनंतंभगवद्रूपंवक्तीत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ बृहतीसहस्रंचैतस्मादिति ॥ अस्त्वेवंबृहतीसहस्रंसहस्रनामार्थरूपानंत्याभिधायकं । ततश्चकिमित्यतउच्यते ॥ तदेतदिति ॥ यस्मात्पृथक्पृथङ्नामार्थाएताऋचस्तत्तस्मादेतदिदंबृहतीसहस्रं तत्सर्वं तस्यहरेःसर्वं विश्वादिसर्वनामात्मकमित्युच्यते । व्याख्यानव्याख्येययोरभेदोपचारादितिभावेनैतदर्थमाह ॥ पृथगिति ॥ हि यस्मात् । अस्त्वेवंसर्वनामात्मकत्वंततःकिमित्यत उच्यते ॥ तत्सर्वमिति ॥ तस्मात्तेनबृहतीसहस्रशंसकेनामुनाधिकारिणा । तेनबृहतीसहस्राख्यशस्त्रेणकरणेन तत्सर्वं तस्य सर्वरूपजातमपिसंस्तुतंभवतीतिशेषः । तस्मादेवंज्ञात्वाबृहतीसहस्रंशंसनीयमित्युपनिषदर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥सर्वरूपाणीति ॥

भा० । सहैवानंतरूपैस्तुसरणेनसहस्रकं । नाम्नासहसृतेरेवरूपाणांवासहस्रता । बृहतीसहस्रंचैतस्माद्रूपानंताभिधायकं । पृथक्पृथग्घि नामार्थाऋचएताःप्रकीर्तिताः । सर्वनामात्मकंतस्माद्दृक्सहस्रमिदंहरेः । सर्वरूपाण्यतोविष्णोःसंस्तुतान्यमुनैवहि ।

नकेवलंबृहतीसहस्राख्यशस्त्रस्ययत्प्राकृतृचाशीतिभ्यइत्युक्तरीत्याऽनिरुद्धादिपंचरूपप्रतिपादकत्व मपितु मत्स्यादिवामनांतपं
चरूपाभिधायकत्वंच । बृहतीसहस्रऋगारूढतयागानकालेप्रस्तावादिसामभक्तीनांतदंतर्भावात् । भार्गवादिकल्क्यंतानांतत्प्रति
पाद्यत्वंचेतिवक्तुंरूपसंख्यातावदुच्यते ॥ तानिदशेति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ मत्स्यइति ॥ अस्त्वेवंरूपाणांदशकं । ततश्चकिमित्य
तउच्यते ॥ तानिदशेति ॥ तानिपूर्वोक्तानिशस्त्रभागभूतानि तदारूढसामभक्तिभागभूतानिचमिलित्वादशेत्यर्थः । ततश्च
किमित्यतउच्यते ॥ तानिदशेति ॥ तानिदशरूपाणि यानिदश शस्त्रतदारूढसामभक्त्याख्यानितानितत्प्रतिपाद्यानीत्यर्थः ॥
तदेतद्विवेकेनाह ॥ पंचभेदेति ॥ पूर्वंपंचकं मत्स्यादिवामनांतं । अपरंपंचकं भार्गवादि । सामभक्तिपंचकस्यपंचप्रभेदशस्त्र
स्यचनदशरूपाभिधायित्वेनाल्पार्थत्वं । दशरूपाणांसर्वरूपात्मकत्वादितिभावेनोच्यते ॥ तानिदशतत्सर्वमिति ॥ त त्तस्य
तानि मत्स्यादिदशरूपाणि सर्वं सर्वरूपात्मकानि । मत्स्यमत्स्यः मत्स्यकूर्मः मत्स्यवराहः मत्स्यसिंहः मत्स्यवामन इत्यादिस्व
व्यूहांतर्गतसर्वरूपात्मकानि । मत्स्यव्यासःमत्स्यहंसःमत्स्यवासुदेवइत्याद्यनंतरूपात्मकानिच । कूर्मादावप्येवंबोध्यमित्यर्थः ।
तद्व्याचष्टे ॥ तानिरूपाणीति ॥ ननुमत्स्यादिरूपाणामनंतरूपात्मकत्वेन मत्स्यादिनामदशकस्यतत्परत्वं । मत्स्यकूर्मोमत्स्य
वराहइत्याद्यनंतनाम्नामेवतत्परत्वस्यवक्तव्यत्वादित्यतउच्यते ॥ तानिदशतत्सर्वमिति ॥ तत्तस्य तानि दशनामान्येव सर्वं

भा० । मत्स्यकूर्मक्रोडसिंहबटुभार्गवराघवाः । कृष्णबुद्धौचकल्कीतिरूपाणांदशकंहरेः । पंचभेदविभिन्नेनह्यृक्सहस्रेणशस्यते । रूपा
णांपंचकंपूर्वमपरंपंचकंहरेः । प्रस्तावाद्यैरानिधनैःस्तूयतेसामभक्तिभिः । तानिरूपाण्यस्यदशसर्वरूपात्मकानिच ।

सर्वरूपाभिधायीनि इत्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे ॥ दशनामानीति ॥ दशैवनामानीत्यन्वयः । तत्तल्लक्षणानादशभिरेवनामभिर्वक्तुंशक्यत्वादितिभावः । ततश्चकिमित्यतउच्यते ॥ तानिदशतत्सर्वमिति ॥ तत्तस्मान्मत्स्यादिनामार्थानांरूपाणामनंतत्वात्तद्व्याख्यानभूतानिसामभक्तीनांपंचकं शस्त्रपंचकंचेत्येतानि दश । तस्यविष्णोःसर्वं रूपजातं वक्तीतिशेषइत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ पंचकमिति ॥ ननुयदुक्तंदशनाम्नामनंतरूपाभिधायकत्वंतदेवकुतइत्यतोऽनंतेमुख्यदशशब्दस्यनामसुप्रयोगान्यथानुपपत्तेरेवेतिवक्तुंदशशब्दस्यानंतार्थकत्वंतावदुच्यते ॥ दशेतिवैसर्वमिति ॥ दशेतिशब्देनसर्वमनंतमुच्यतइतिवै श्रुतिप्रसिद्धमित्यर्थः । तद्व्याचष्टे ॥ दशेतिसर्वनामेति ॥ सर्वनाम सर्ववाचि । नकेवलमनंतेरूढदशशब्दस्यवक्ष्यमाणदिशानामसुप्रयोगान्यथानुपपत्त्यापंचकद्वितयस्यानंतरूपप्रतिपादकत्वं किंतुदशशब्दस्ययोगार्थविचारेपितज्ज्ञायतइत्युच्यते ॥ तानिदशदशेतिवैसर्वमिति ॥ दशेतिददतिव्यक्तीकुर्वंतिशंरूपंसर्वंभगवद्रूपजातमितिहेतोस्तानिमत्स्यादिनामानिदशेतिवैप्रसिद्धानीत्यर्थः । तद्व्याचष्टे ॥ शंरूपमिति ॥ यद्यस्माच्छंरूपंसमस्तशोनंतसंख्याकंभगवंतंव्यक्त्यादद्यात् व्यक्तिरूपेणदद्यात् । प्रकृत्याचारुरितिवत् । तत्तस्मादमितनाम्नाममितार्थप्रतिपादकानांमत्स्यादिनाम्नांदशेत्याख्येत्यर्थः । नन्वेवंमत्स्यादिनाम्नामनंतरूपप्रतिपादकत्वेमत्स्यादिनामप्रतिपाद्यानिदशरूपाणीतिप्रसिद्धिविरोधइतिचेत् । तत्रापिदशशब्दस्यानंतेरूढत्वादितिपरिहारेस्थितेपिदश

भा० । दशनामानिचास्यैवसर्वरूपाभिधान्यपि । पंचकंसामभक्तीनामृक्सहस्रंचतद्द्वयं । स्तावकंसर्वरूपाणामतएवरमापतेः । दशेतिसर्वनामैतत्प्रथितंमुख्यतःश्रुतौ । शंरूपंभगवंतंयद्द्याद्व्यक्त्यासमस्तशः ।

शब्दस्यानंतेषुरूपेषुयोगश्चोच्यते॥ तानिदशदशेतिवैसर्वमिति ॥ सर्वमनंतानितानिरूपाणिदशेतिददतिशंस्वोपासकानामिति
हेतोर्दशेत्युक्तानीत्यर्थः। तद्व्याचष्टे॥तदाख्यारूपेषुशंददेरिति ॥तदाख्या दशेत्याख्या। यत्प्राक्मत्स्यादिदशनाम्नामनंतरूपप्रति
पादकत्वमन्यथानुपपत्त्यासाधयितुंतदुपपादकंदशपदस्यानंतरूढत्वमुक्तं तदिदानीमर्थापत्तिप्रमाणमुच्यते॥तानिदशदशेतिवै
सर्वमिति ॥ यस्मात्तानिमत्स्यादिदशनामानिसर्वसर्वरूपाभिधायीन्यतएवानंतेरूढेनदशेतिशब्देनोच्यंते। अन्यथापंचकद्वितयेऽ
नंतेरूढदशशब्दप्रयोगासंभवात्। तथाचतदन्यथानुपपत्त्याऽर्थानंत्येनानंतार्थकदशशब्दवाच्यत्वंवक्तव्यमितिभावः।तदेतद्व्याचष्टे
॥सर्वनामार्थेति॥पंचकद्वितयस्यापिसर्वनामार्थभगवत्प्रतिपादकत्वादेवामितेरूढंदशेतिनामाभूदन्यथातन्नस्यादित्यर्थः।एवमर्था
पत्त्या योगेनच दशनाम्नामनंतरूपाभिधायकत्वमुक्त्वोपसंहृतं॥दशेतिवैसर्वमिति॥इत्युक्तप्रकारेणदशनामानिसर्वमखिलंवक्ती
त्यर्थः। तद्व्याचष्टे ॥तस्मादिति ॥ यद्वा अस्त्वेवंदशनाम्नांसर्वरूपाभिधायकत्वं। ततश्चपंचभेदविभिन्नशस्त्रस्यतदारूढसामभक्तिपं
चकस्यचकिमायातमित्यतःउपसंह्रियते॥दशेतिवैसर्वमिति॥यस्मादेवमनंतरूपप्रतिपादकानांमत्स्यादिनाम्नांशस्त्रसामभक्तीनां
चव्याख्यानव्याख्येयभावः इति तस्मात् दश शस्त्रपंचकंभक्तिपंचकंचेत्येतद्दश सर्वमखिलरूपस्तावकमित्यर्थः॥तद्व्याचष्टे॥तस्मादे
तद्दशाखिलमिति॥एवंवैदिकप्रयोगावगतरूढ्या शंददातीतियोगेनच दशशब्दस्यसर्ववाचित्वमुक्तं।इदानींलोकरूढ्यादशशब्द
स्यपंचकद्वितयपरत्वमंगीकृत्यापिसर्वोपस्थापकत्वमुच्यते॥एतावतीहिसंख्येति ॥शतादिलक्षणासर्वापिसंख्यैतावती दशसंख्या

भा०। दशेत्यमितनाम्नांतदाख्यारूपेषुशंददेः। सर्वनामार्थवचनात्पंचकद्वितयस्यच । अभूद्दशेतिवैनामतस्मादेतद्दशाखिलं । दशैवमूल

मूलिका तत्प्रभेदरूपाहियस्मात्तस्माद्दशेतिवैसर्वं सर्वाःसंख्यामूलभूतसंख्यावाचिदशशब्देनोच्यंतइत्यर्थः। कथंसासर्वमूलमित्यतउ क्तं॥दशदशतइति॥दशदशतो दशगुणितदशत्वसंख्यातत्तत्प्रसिद्धंशतंभवति । दशगुणितशतानिप्रसिद्धंसहस्रं। तत्सहस्रंबहु धागुणितंसत्लक्षकोट्यादिसर्वसंख्यात्मकंभवतीत्यर्थः । तद्वाक्यजातंव्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ यस्माद्दशैवमूलसंख्या शता दयश्चतद्विभेदाः तस्मादेतदखिलंशतादिकंदशेत्यर्थः । अनेनैवसहस्रशब्दस्यामितवाचित्वमप्युपपादितंभवति । तदेतत्सहस्रं तानिदशेतिप्रकारद्वयार्थमुपसंहरति ॥ ऋक्सहस्रमिति ॥ तस्मादनंतरूपगुणशक्तिवाचकसहस्रनाममत्स्यादिनामव्याख्या नरूपत्वात् । सहस्रनाम्नाममितनामार्थप्रतिपादकत्वादमितनामानमित्युक्तं । यदुक्तंबृहतीसहस्रस्यानंतरूपगुणादिविशिष्टभग वद्वाचित्वं तत्रकिंप्रमाणमित्यतः तस्यातिशयेनभगवत्तर्पकत्वयुक्तिः प्रमाणं । यद्यस्यातिशयेनस्तावकंतत्तस्यातिशयेनतर्पकमि तिव्याप्तेरितिभावेनान्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतइत्युक्तमशीतीनामन्नत्वंस्मारणायपुनरुच्यते ॥ तानित्रीणिछंदांसिभवंती ति ॥ तानित्रीणि तृचाशीतित्रयात्मकंतच्छस्त्रं तानित्रीणिछंदांसि गायत्रीबृहत्युष्णिगितिछंदांसिभवंति । छंदस्त्रयबद्धंभवती त्यर्थः । तद्व्याचष्टे ॥ छंदस्त्रयमिति ॥ अस्तुतृचाशीतित्रयस्यक्रमेणगायत्र्यादिछंदोबद्धत्वं । ततश्चकिमित्यतउक्तं त्रेधेति ॥ इदंतृचाशीतित्रयंविष्णोरन्नं कथं तच्चैतैः गायत्रीबृहत्युष्णिग्लक्षणछंदोबद्धैःस्वभागैःक्रमेणाशनमश्यं पानं पेयं खादः खाद्य

भा० । संख्याचतद्विभेदाःशतादयः । ऋक्सहस्रमिदंतस्मादनंतगुणमच्युतं । अनंतशक्तिममितरूपनामानमेवच । वक्तिछंदस्त्रयंचात्र तृचाशीतित्रयात्मकं ।

मिति त्रेधाविहितंसत् तद्ब्रह्माप्नोति । तस्यतर्पकमितियावत् । जडविवक्षायामन्नपानभक्ष्यभोगजन्यानंदसजातीयानंदप्रयोजकत्वं अभिमानिविवक्षायांतदभिमानिदेवाःस्वयमशनादित्वंसाक्षात्प्राप्नुवंतीतिज्ञेयं । तदेतत्तात्पर्यतोव्याचष्टे ॥ अशनादित्रिकमिति ॥ खंडार्थमुपसंहरति ॥ **सर्वेति** ॥ नकेवलंगायत्र्यादिपंचछंदोभिधः । किंत्वेवंसर्वछंदोभिधः । देवेषुदेवमध्यूह्ळमित्युक्तदिशासर्वदेवाभिधः ॥ **सर्वमुन्यभिधइति** ॥ प्रकृतबृहतीसहस्रादिद्रष्टृऋष्यभिधइत्यर्थः । छंदोदेवताप्रसंगेमुनीनामप्युपलक्षणीयत्वात् । सर्ववस्त्वभिधोज्ञेयः । स्तोमसामचित्यादिसर्ववस्त्वभिधः । तथाप्रद्युम्नःपंचभूतेष्वित्यादिवक्ष्यमाणदिशासर्ववस्त्वभिधोज्ञेयः । कुतः । यस्मात्तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानंतपूर्णगुणकस्तस्मादितियोजना । यद्वायस्मात्सर्वाभिधस्तस्मादनंतपूर्णगुणकोज्ञायते । शब्दानांयौगिकत्वा दतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृत्तयइतिसंग्रहभाष्योक्तेरितिज्ञेयं । एतद्विद्याधिकारिणआह ॥ **मुख्यतइति** ॥ त्रिवृदादिशब्दानांत्रिवृदादिगतेलाक्षणिकत्वेकेवलरूढत्वेवागुणपूर्त्यलाभान्निर्वक्ति ॥ **त्रिविधइत्यादिना** ॥ अध्यात्मादित्रयेत्रेधावर्ततइतित्रिवृदनिरुद्धः । यद्यपिप्रद्युम्नादीनामप्यध्यात्मादिभेदंवक्ष्यति तथापितेषांभूताद्येकदेशेध्यात्मादिभेदेनावस्थानमस्यतुसर्वत्रेतिभेदोबोध्यः॥ **पंचदशात्मकइति** ॥ अध्यात्मंशरीरेविद्यमानेषुपंचभूतेषु अधिभूतंपृथि

भा० । अशनादित्रिकंतच्चभूत्वाविष्णुमुपैतिच । सर्वछंदोभिधश्चैवसर्वदेवाभिधस्तथा । सर्वमुन्यभिधश्चैवसर्ववस्त्वभिधोहरिः । अनंतपूर्णगुणकस्तस्माज्ज्ञेयोरमापतिः । मुख्यतोस्यांचविद्यायांयोग्यएकश्चतुर्मुखः । एकदेशपरिज्ञानेत्वन्येयोग्याःशिवादयइतिच । त्रिविधोह्यनिरुद्धोसावध्यात्मादिविभेदतः । अतस्त्रिवृदितिप्रोक्तस्तथापंचदशात्मकः ।

व्यादौपंचीकरणप्रक्रिययाविद्यमानेषुपंचभूतेषु अधिदैवंदेवतालोकस्थशरीरेविद्यमानेषुपंचभूतेषुस्थितप्रद्युम्नःपंचदशात्मकइत्यर्थः । संकर्षणोलिंगसप्तदशस्थत्वाल्लिंगशरीरगतपंचभूतेषुदशेंद्रियेषुमनोबुद्ध्योश्चस्थितत्वात्तावान्सप्तदशश्रुतः । मनोबुद्ध्योरेकत्वविवक्षयालिंगस्यषोडशकलत्वमन्यत्रोक्तमित्यविरोधः । भूताभिमानिषुस्वलोकस्थदेवेषुचसप्तधातूनांसत्वादधिभूतादिगतत्वंबोध्यं । मनआदिचतुष्टये मनोबुद्ध्यहंकारचित्तेषु । गुणत्रयेप्रकृतावित्यष्टसु अध्यात्मादिविभेदतश्चतुर्विंशतिसंख्याकासुस्थितःप्रभुः मूलरूपेणसहपंचविंशात्मकइत्यर्थः । मनआद्यष्टकमध्यात्मंप्राणिदेहेप्रकृतिस्वात्मसंश्लिष्टान्गुणान्सत्वादिकानपीत्युक्तन्यायेनवर्तते । भूतेष्वपि व्याप्तंकार्येषुकारणमित्युक्तन्यायेनभूतानांपरंपरयागुणत्रयप्रकृतिकार्यत्वात् । प्राणाएवेदमग्रआसुस्तेभ्योभूतानिजज्ञिरेइत्युक्तदिशामनआदिकार्यत्वाच्चअधिदैवंदेवेषुमनआद्यष्टकंतुसिद्धं । यद्वाध्यात्मंप्राणिशरीरगेषुदेवेषु भूताभिमानिषु स्वलोकस्थेषुचदेवेष्वितिस्थानत्रयेपिदेवताविवक्षायांमनआद्यष्टकस्यावस्थानंसुकरमेव । बहुत्वेनप्राप्तभेदशंकांवारयति ॥ नारायणइति ॥ सनारायणएकोप्यचिंत्यस्वरूपत्वादेकोपिबहुधाभवतीत्यर्थः । रथारूढःदेहाख्यरथारूढः । तॄप्लवनतरणयोरितिधातुव्याख्यानेपिधातूनामनेकार्थत्वाद्रथारूढइत्युक्तं । यद्वारथेनतरतिप्लवतिगच्छति तरतिशत्रूनितिवा रथं

भा० । प्रद्युम्नःपंचभूतेषुह्यध्यात्मादिविभेदतः । लिंगसप्तदशस्थत्वात्तावान्संकर्षणःश्रुतः । सप्तधातुषुसंस्थःसन्नध्यात्मादिविभेदतः । एकविंशोवासुदेवोमनआदिचतुष्टये । गुणत्रयेचप्रकृतावध्यात्मादिविभेदतः । मूलरूपेणचसहपंचविंशात्मकःप्रभुः । नारायणस्त्वचिंत्यात्मासएकोप्यनंतधा । गायकानांत्राणतोसौगायत्रमनिरुद्धकः । प्रद्युम्नोहिरथारूढस्तेनचोक्तोरथंतरं ।

तरं इत्यस्यतात्पर्यरथारूढइति । त्रिकाले त्रिसंध्याकाले सवनत्रयेवा भूतभविष्यद्वर्तमानकालइतिवाद्वेपदेरूपेयस्याःसाद्वि पदा । यद्वाद्विरूपेणवर्ततइतिद्विपदा पद्गतावितिधातोः । अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणस्थितः । द्विरूपोंतर्बहिर्यतइत्या देरितिभावः । सर्वछंदोभिधाइमेभगवद्रूपसंघावनितातनवःप्रोक्ताइत्यर्थः । शिरोदक्षिणःपक्षइत्यादेरर्थः मध्यमित्यादि ॥ आत्मेत्यस्यार्थोमध्यमिति । प्रकर्षेणस्तूयतेऽवतिरक्षतिचेतिप्रस्तावइत्यभिप्रेत्योक्तः ॥ रक्षन्संस्तूयतेयतइति ॥ उद्भ्रमयन् सृजन्गिरासर्ववागभिमानिन्यारमयागीयतइत्युद्गीथइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ सृजन्निति ॥ तत्र सृष्टिकालेजगतिवा । उत्पू र्वस्यगमेःसर्वशरीरान्निर्गमलक्षणसृष्टिपरत्वं वाग्गीरितिश्रुतेःसर्ववागात्मिकायातुश्रीरितिस्मृतेश्च गीत्यस्यगिरावागभिमानिन्या लक्ष्म्येत्यर्थकत्वं उत्पूर्वस्य गैशब्दे गागानइतिवाधातोःकर्मणिस्थक्प्रत्ययेगीथइत्यस्यगीयतइत्यर्थकत्वं । यद्वागीतशब्दएवायं ।

भा० । बृहद्रूपोबृहन्नामातथासंकर्षणःप्रभुः । भद्रंतुवासुदेवोसौभद्रमोक्षप्रदोयतः । नारायणोराजनंस्याद्राजयत्येषमोक्षिणः । गायत्रीत्व निरुद्धोसौत्रिकालेगीयतेयतः । उष्णिगुष्णस्वरूपत्वात्प्रद्युम्नोभ्यादिसंस्थितः । स्त्रीरूपोबृहतीनामाबृहत्संकर्षणःप्रभुः । वासुदेवस्तथात्रिष्टुप्त्रिवेदैः स्तूयतेयतः । नारायणस्तुस्त्रीरूपोद्विधैवासौव्यवस्थितः । द्विपदेतिततोनामसर्वछंदोभिधाइमे । वनितातनवःप्रोक्तामध्यंनारायणःप्रभुः । वासु देवोस्यपुछंचवामदक्षौचपक्षकौ । संकर्षणश्चप्रद्युम्नःक्रमादेवप्रकीर्तितौ । अनिरुद्धःशिरश्चैवतथैकोपिहिपंचधा । प्रस्तावनामानिरुद्धोरक्षन्संस्तूय तेयतः । सृजञ्जगद्घरमयाप्रद्युम्नस्तत्रगीयते ।

तकारस्यथकारइतिभावः । उत्पूर्वस्यगमेस्थन्प्रत्ययेउद्गमयतीत्युद्गीथइत्यर्थांतरमाह ॥ जगदुद्गमनेनेति ॥ प्रमाणेत्यक्तत्वा त्स्तोमादिनामस्वयंनिर्वक्ति ॥ स्तूयमानत्वादिति ॥ समत्वा द्गुणैःसर्वभूतेषुसमत्वात् । समोहंसर्वभूतेषु नमेद्वेष्योस्तिनप्रि यइत्युक्तरीत्यासमत्वाद्वा । छंद्यत्वादुत्तमाधिकारिणांस्वयमेवेष्टत्वात् । अन्येषांतत्प्रसादस्यापेक्षितत्वेनेष्टत्वात् । अकामितोवा ग्गतिमेवदद्यादितिभारततात्पर्यवचनात् । चितिशस्त्रपदयोःखंडेऽभावान्नव्याख्यानंकृतं ॥ १६ ॥ बृहतीसहस्रशंसनंकर्तव्य मित्युक्तं । तत्रपूर्वपक्षप्रतिक्षेपपूर्वंद्रढयितुमयंखंडः ॥ तद्वाइति ॥ तदिदमुक्तप्रकारेणसंपन्नं संपादितं बृहतीसहस्रमेवसंपन्नं शंसनायोपपन्नंभवति । तत्तत्र । शंसकेषुमध्येकेनानाछंदसांसहस्रमेतच्छंसनीयंप्रतिजानते । किमन्यत्नानाछंदःप्रशंसनादन्य त्सत्प्रशस्तंकिं नकिमप्यतःप्रशस्तस्यान्यस्याभावादेतदेवप्रशंसनीयमितिप्रतिजानतइत्यर्थः ।एकेवादिनःनानाछंदःशंसनादन्यत्स त्प्रशस्तंत्रिष्टुप्सहस्रंब्रूयामेतिप्रतिजानते । एकेजगतीसहस्रंशंसनीयंप्रतिजानते । एकेनुष्टुप्सहस्रंप्रशस्तंप्रतिजानते । तत्कथमि त्यतस्तेस्वप्रतिज्ञातार्थेनुष्टुप्प्रशंसात्मिकांऋचंप्रमाणत्वेनोदाहरंतीत्युच्यते ॥ तदुक्तमृषिणेति ॥ तदनुष्टुभःप्रशस्तत्वं ऋषिणा

भा० । उद्गीथनामातेनासौजगदुद्गमनेनवा । संहारात्पतिहाराख्यस्तथासंकर्षणःप्रभुः । मोचयित्वासमीपंहिद्रावयेद्वासुदेवकः । तेनो पद्रवनामासौनिधीयंतेयतोखिलाः । मुक्तानारायणेदेवेतेनासौनिधनाभिधइत्यादिच ॥ स्तूयमानत्वात्स्तोमःसमत्वात्साम । छंद्यत्वाछंदः ॥ ४ ॥

उप० । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतद्वैतदेकेनानाछंदसांसहस्रंप्रतिजानतेकिमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेतित्रिष्टुप्सहस्रमेकेजगतीसहस्रमेकेऽनुष्टुप्स हस्रमेकेतदुक्तमृषिणा

मंत्रद्रष्ट्रोक्तमंत्रउदाह्रियते ॥ अनुष्टुभमिति ॥ बीभत्सूनांसयुजंहंसमाहुरपांदिव्यानांसख्येचरंतं । अनुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिंद्रंनिचक्युःकवयोमनीषेतिसमग्रमंत्रस्यायमर्थः । कवयो दिव्यदृष्टिमंतोज्ञानिनः मनीषा मनीषया ज्ञानसामर्थ्येन बीभत्सूनां जगद्बिभर्तुमिच्छूनांदिव्यानामपा मब्देवानां सख्ये सख्यार्थं सयुजंचरंतं मेघचक्रेसहैवचरंतं हंसमाहुः हंसस्वरूपिणंविष्णुं वायुंचाहुः । नचतद्वचनंविप्रलंभवचनवदृष्टार्थविषयंविरिंचादिभ्योनृसिंहानुष्टुभमनुसम्यक्चर्चूर्यमाणमुच्चार्यमाणमर्थवत्तयाव्याचक्षाणंइंद्रंपरमेश्वरंहंसरूपिणंविष्णुं तथाशिवादिभ्योनुष्टुभमुच्चारयंतंव्याचक्षाणंवेंद्रंहंसरूपंवायुं मनीषयादिव्यदृष्ट्यादद‍ृशुश्चेति । किमनेनमंत्रेणोक्तंभवतीत्यतउच्यते ॥ वाचीति ॥ वागाख्यायामनुष्टुभ्युभाभ्यामुच्चार्यमाणायांहिऐंद्रमिंद्रेणपरमेश्वरेण सहितंप्राणंऋषयोन्यचायन्ददृशुरितियत् तत्तस्मादेतदनुष्टुभाख्यछंदस्तेनविष्णुनातेभ्यउक्तंभवतीतिज्ञायते । तत्तस्मादेतदनुष्टुप्छंदएवतत्प्रशस्तमितिएतत्प्रमेयंतेनमंत्रेणोक्तंभवतीत्यर्थः । फलाधिक्याच्चानुष्टुप्छंदःसहस्रमेवशंसनीयमित्युच्यते ॥ सहेति ॥ योनुष्टुभांसहस्रंशंसीत स भवितोर्भवितुंमोक्षंगंतुमीश्वरःसमर्थः यशस्वीदिक्षुप्रसिद्धः कल्याणकीर्तिः शुभकीर्तिश्चभवति । दिक्षुयानाद्यशोव्याप्तंकीर्तिःप्रत्यक्षतस्तुतिरितिवचनात् । आयुषःपुराप्रैतोः प्रैतुं मर्तुंचेश्वरः स्वछंदमृत्युश्चस्यादित्यैतरेयकः विष्णोरन्यऐतरेयआहस्मेत्यर्थः । एवंपूर्वपक्षान्प्रापय्यदूषणमुक्तंभगवतामहैतरेयेणेत्युच्यते ॥ इतिहस्मेति ॥ इत्यस्मि

उप० । ऽनुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिंद्रंनिचिक्युःकवयोमनीषेतिवाचिवैतदैंद्रंप्राणंन्यचायन्नित्येतत्तदुक्तंभवतिसहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिभवितोरीश्वरोहतुपुरायुषःप्रैतोरितिहस्माह

न्नुष्टुप्सहस्रपक्षेदूषणमाहऐतरेयइत्यर्थः । पक्षांतराणांपरिहारमनुक्त्वाकुतोत्रैवदूषणमुक्तंतेनेत्यतस्तेनैवस्वशिष्यंप्रतिपक्षांतरा ण्युपेक्ष्यानुष्टुप्सहस्रपक्षदूषणेकारणमुक्तमित्युच्यते ॥ इतिहस्मेति ॥ एष नानाछंदःप्रशंसादिपक्षः । अकृत्स्नः प्रकरणविक लत्वेनपरिहारायाप्यपूर्णः निर्दलतयोपेक्षणीयः । एषत्वदीयःपक्षःप्रमाणपूर्वकत्वात्कृत्स्नःपरिहारायपूर्णश्चेतिग्राह्यं । किंचैषत्वं ममात्मा अंतरंगप्रियशिष्य इतिहस्म इत्यपि स्वशिष्यंप्रत्याहमहैतरेयइत्यर्थः । एवंपक्षांतराणांनिर्दलत्वंशिष्यपक्षस्यसदलत्व मुक्त्वादूषणमुच्यते ॥ अकृत्स्नइति ॥ यद्वाग्यानुष्टुबाख्यवागभिमानिन्युमा एषभगवतोकृत्स्नआत्मा असंपूर्णप्रतिमा त त्रज्ञापकमुच्यते ॥ अकृत्स्नइति ॥ कृत्स्नशब्दार्थप्रतिपादकब्रह्मशब्दावाच्यइत्यर्थः । संपूर्णप्रतिमात्वेवायोरिवब्रह्मशब्दवा च्यत्वप्रसंगादितिभावः । असंपूर्णत्वेयुक्त्यंतरमुच्यते ॥ अभिहीति ॥ प्राणेन वायुना मनसा शिवेनाभि इस्यमानः अभि तोविषयेषुप्रेर्यमाणः अनुभवतिविषयान्वाचानानुभवति । वाङ्मंत्रेणविषयभोगोनभवतीत्यर्थः । अस्त्वेवमनुष्टुभोऽवरत्वं तत श्चकिमित्यतउच्यते ॥ बृहतीमित्यादिना ॥ बृहतीमभिसंपादयेत्कुतः । यद्यस्मादेषप्रकृतोवायुरेवबृहतीबृहत्यभिमानी । त स्माद्यद्बृहती याबृहती । साछंदसांमध्येबृहतीवरिष्ठा । वायुरपिकश्चिद्देवः तदभिमन्यमानकत्वमात्रेणकथंबृहत्यावरिष्ठत्वमि तिचेयद्बृहती योबृहत्यभिमानीवायु रेषवैदेवानांमध्येकृत्स्नः पूर्णः आत्मा विष्णुप्रतिमा । पूर्णत्वेज्ञापकमुक्तं ॥ कृत्स्नइति ॥ यस्मात्पूर्णत्वंतस्मादेवखलुकृत्स्नः कृत्स्नशब्दपर्यायब्रह्मशब्दवाच्यः । द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादितियथा । बृहत्यभिमानिनः

उप० । अकृत्स्नोह्येषआत्मायद्वागभिहिप्राणेनमनसेस्यमानोवाचानानुभवतिबृहतीमभिसंपादयेत्

पूर्णत्वेबृहतीशब्दोपिप्रमाणमुच्यते ॥ एषवाइति ॥ यद्यस्मात्कृत्स्नःमाहात्म्येनाधिकस्तस्मादेवबृहतीशब्दवाच्यइत्यर्थः । बृहत्याइतरछंदोभ्यआधिक्येज्ञापकमुच्यते ॥ एषवाइति ॥ यद्यस्मादेषः छंदोविशेषः कृत्स्नः बृहतीशब्दवाच्यपरिपूर्णवाय्वभिमतत्वेनमाहात्म्याधिक्योपेतः तस्मादेवबृहतीत्युच्यतइत्यर्थः । प्रकारांतरेणसदृष्टांतंबृहत्याउत्तमत्वमुच्यते ॥सइत्यादिना॥ सोयमात्मा मध्यदेहः । सर्वतःसर्वशरीरैः शरीरावयवैः । परिवृतः । ततश्चकिमित्यतउक्तं ॥ तद्यथेति ॥ अत्रतदित्येतत् मध्यंह्येषामित्यनेनसंबध्यते । यथायमात्मासर्वशरीरैःपरिवृतःएवमेवबृहतीसर्वतःछंदोभिःपरिवृता । मध्यदेहबृहत्योरितरांगछंदःपरिवृतत्वेज्ञापकमुच्यते ॥ मध्यमिति ॥ तत्तस्मादितरांगपरिवृतत्वादेवायमात्मैषामंगानांमध्यमित्युच्यते बृहत्येषांछंदसां मध्यमित्युच्यतइत्यर्थः । इतरछंदसांचतुर्मुखेतरांगसमुद्भूतत्वाद्बृहत्यास्तुमध्यदेहोत्पन्नत्वात्तृचाशीतित्रयेमध्येपठ्यमानत्वात् सच्छंदोलक्षणवैष्णवप्रतिमायांमध्यांगत्वाच्चेत्येवंतत्परिवृतत्वादेवमध्यत्वव्यवहारइतिभावः । यदुक्तमनुष्टुप्छंसनेमोक्षादिफलसद्भावात्तच्छंसनंप्रशस्तमिति तन्न । ततोप्यधिकफलत्वाद्बृहतीशंसनस्येत्युच्यते ॥ सहेश्वरइत्यादिना ॥ नन्वेतत्फलमनुष्टुबुपासकस्यापिसममित्यतःपरंकृत्स्नोह्येषइत्याकृष्यव्याख्येयं । एष उपासकः । मुक्त्यादौकृत्स्नोगुणाधिकइतिहस्ममहिदासः

उप० । एषवैकृत्स्नआत्मायद्बृहतीसोयमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतस्तद्यथायमात्मासर्वतःशरीरैःपरिवृतएवमेवबृहतीसर्वतःछंदोभिःपरिवृतामध्यंह्येषामंगानामात्मामध्यंछंदसांबृहतीसहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोरीश्वरोहतुपुरायुषःप्रैतोरितिहस्माह

प्राहेत्यर्थः । उपसंह्रियते ॥ कृत्स्नइति ॥ यद्बृहती याबृहती एष तदभिमानीवायु र्हि यस्मात्कृत्स्नआत्मा संपूर्णप्रतिमा एषछंदोविशेषोपिकृत्स्नआत्माभगवतोविशिष्टप्रतिमा । तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेदिति ॥ अत्रयत्तदिदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतदेके नानाछंदसांसहस्रंप्रतिजानतइत्यन्यथाप्रतीतेतेर्व्याचष्टे ॥ तदिदमिति ॥ तदिदमित्यस्यतात्पर्यमुक्तप्रकारेणेति ॥ उक्तप्रकारेणसंपन्नंसंपादितंबृहतीसहस्रमेवशंसनायसंपन्नमुपपन्नंभवतीत्यर्थः । तदेके तत्रैके । एतदित्यस्यार्थः ॥ शंसितव्यमिति॥ ननुनानाछंदस्सुत्रिष्टुबादेरप्यनुप्रविष्टत्वादविरोधादेकइतिकिमर्थमित्यतोव्याचष्टे ॥ केचिदिति ॥ नानावादिषुप्रस्तुतेषुकैस्तदुक्तमितिप्रमाणमुच्यतइत्यतआह ॥ अनुष्टुबिति ॥ ननुऋचिअनुष्टुप्छंसनीयेत्यनुक्तत्वात्कथमुक्तार्थेप्रमाणमित्यतः अनुष्टुभः प्रशंसयातदुत्तमत्वंलभ्यते तेनचहेतुनातस्याएवयज्ञेशंसनीयत्वंलभ्यतदतिभावेनोक्तं ॥ अनुष्टुप्प्रशंसात्मिकामिति ॥ ऋचमादितएवव्याचष्टे ॥ बीभत्सूनामिति ॥ चर्चूर्यमाणमित्यत्रहलादिःशेषइतिविधेः चरफलोश्चेतिविहितनुगागमस्यचाभावःछांदसइत्यभिप्रेत्ययथाविधानमनुवदति ॥ चर्चूर्यमाणमिति ॥ क्रियासमभिहारेयङितिस्मरणादुक्तंपुनःपुनरिति । चरति

उप० । कृत्स्नोह्येषआत्मायद्बृहतीतस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥ ५ ॥

भा० । तदिदमुक्तप्रकारेणैवबृहतीसहस्रंसंपन्नंभवति । तदेकेनानाछंदसांसहस्रंशंसितव्यमेवबृहतीसहस्रसंपादनमविवक्षितमितिप्रतिजानते । केचित्त्रिष्टुप्सहस्रमेवशंसितव्यमिति । अनुष्टुप्सहस्रमेवेतिवदंतोनुष्टुप्प्रशंसात्मिकामृचंदर्शयंति । बीभत्सूनांजगद्भर्तुमिच्छूनां । अपांसयुजंसहैवचरंतंचाहुः । विष्णुंहंसस्वरूपिणंअनुष्टुभंचर्चूर्यमाणंपुनःपुन

रत्रोच्चारणार्थइत्यभिप्रेत्योक्तंवदंतमिति । उच्चरतीत्यादावुत्पूर्वस्यचरतेरनुवादार्थत्वदर्शनादितिभावः । इंद्रमित्यस्यार्थः ॥ परमेश्वरमिति ॥ प्रमाणेनोत्तरार्धंविवृणोति ॥ मेघेति ॥ अपांसख्यार्थंचरंतमित्यस्यतात्पर्यंमेघसंस्थमिति । वायुविषयतयाप्येतद्व्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ वाचिवैतदैंद्रंप्राणमित्यत्रैंद्रेणसहितंवायुमित्युक्त्याविष्णुमितिलभ्यतइतिभावेनव्याचष्टे ॥ वागाख्यायामिति ॥ उच्चार्यमाणायांब्रह्मादीन्प्रतीतिशेषः । व्यचायन्नितियत्तत्तस्मादेतदनुष्टबाख्यछंदस्तेनविष्णुनातेभ्यउक्तंभवतीतिज्ञायतइत्यस्यतात्पर्यार्थोऽतइति । मुनिभिर्दृष्टत्वादित्यर्थः । यस्मादितरपरित्यागेनविष्णोःसकाशादनुष्टुबर्थंशृण्वंति तत्तस्मादेतच्छंदस्तदुत्तममित्येतत्प्रमेयंतेनमंत्रेणोक्तंभवतीत्यर्थांतरमाह ॥ अतोनुष्टुबिति ॥ एतच्छंदस्तदितितच्छब्देनप्राकृसदितिप्रकृतमुत्तमत्वंपरामृश्यतइतिभावेनोक्तं ॥ वरेति ॥ सोनुष्टुपछंदसःकईश्वरोभवितुमीश्वरःसमर्थइत्यन्यथाप्रतीतेःप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ अनुष्टुभामिति ॥ अतएवशंसनादेवभवितुमीश्वरःस्याद्भावश्चमोक्षइत्येवार्थोनान्यथार्थइत्यर्थः । दिक्षुयानाद्यशो

भा० । वेदंतंपरमेश्वरंददृशुश्च । मेघसंस्थंहंसरूपांविष्णुंपरमेश्वरं । विरिंचिशिवपूर्वेभ्योनृसिंहानुष्टुभंपरां । उच्चारयंतमर्थांश्चव्याचक्षाणं समंततः । ददृशुर्मुनयोदिव्याआचार्यब्रह्मशर्वयोः । एवंवायुंचददृशुस्तत्रहंसस्वरूपिणं । शिवादिभ्योव्याहरंतंतामेवानुष्टुभंपरामित्यादिच । वागाख्यायामनुष्टुभ्युच्चार्यमाणायांहिमुनयोविष्णुंददृशुः । अतोब्रह्मादयोपिविष्णोःसकाशादनुष्टुबर्थंसर्वदाशृण्वंतीतिज्ञायते । अतोनुष्टुबेवछंदसांवरेतिचोक्तंभवति । अनुष्टुभांसहस्रंतुयःशंसीतातएवतु । भवितुंचेश्वरःसस्याद्भावोमुक्तिर्नचान्यथा ।

व्याप्तंकीर्तिःप्रत्यक्षतस्तुतिरितिवचनंमनसिनिधायाह ॥ **यशस्वीति** ॥ आयुषःपुराप्रैतोरीश्वरइत्यस्यतात्पर्यं स्वछंदेति ॥ इतिहस्माहेत्येतद्व्याचष्टे ॥ **इत्याहैतरेयकइति** ॥ कःकुत्सने महिदासाद्भगवतोन्यस्तच्छिष्यइत्यर्थः । इतिहस्माह इतिपूर्व पक्षेदूषणमाह ॥ **महैतरेयइति** ॥ पक्षांतरमदूषयित्वाकिमितितत्पक्षोदूष्यतइतिशिष्यहार्दशंकापरिहारपरत्वेनापीतिहस्माह । कृत्स्नोह्येषइत्येतद्व्याचष्टे ॥ **नानेति** ॥ कृत्स्नइत्यध्याहारं एषत्वदीयःपक्षःकृत्स्नःपरिहारायपर्याप्तइत्यर्थमभिप्रेत्यतात्पर्यमाह ॥ **त्वंत्विति** ॥ एषत्वंममात्मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ **प्रियइति** ॥ ममात्माभद्रसेनइत्यादावात्मशब्दस्यगौण्या प्रियपरत्वादितिभावः । अकृत्स्नोह्येषआत्मायद्वागित्यस्यार्थमाह ॥ **उमेति** ॥ अकृत्स्ना अपूर्णाप्रतिमा । तत्रज्ञापकपरतयाकृत्स्नेत्येतत्प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ **नैवब्रह्मेति** ॥ अभिहिप्राणेनेत्यादिव्याचष्टे ॥ **वायुनेति** ॥ अभिसर्वतोविषयेष्वस्यमानःक्षिप्यमाणः । अनुभवेत् विषयानितिशेषः । कुतोबृहतीमभिसंपादयेदित्यतःप्रवृत्तमेषवैयद्बृहतीत्यंशंतावद्व्याचष्टे ॥ **अभिमानीति** ॥ यद्यतः एषवायुरेव

भा० । यशस्वीसप्रसिद्धःस्याच्छुभकीर्तिश्चसर्वदा । स्वच्छंदमृत्युताचस्यात्तस्येत्याहैतरेयकः । महैतरेयोभगवांस्तन्नेत्याहरमापतिः । नानाछंदःप्रशंसादिप्रमाणरहितत्वतः । परिहारायचापूर्णमैतरेयमुनेशृणु । त्वंतुमंत्रमुदाहृत्ययस्मादेतदवोचथाः । तस्माद्वक्ष्याम्युत्तरंतेप्रियःशिष्योसिमेयतः । उमैववागितिप्रोक्तासानुष्टुबभिमानिनी । अकृत्स्नासाततोनैवब्रह्मेत्युक्ताकथंचन । वागिंद्रियाभिमानिन्यांनहिब्रह्मवचःक्वचित् । वायुनाप्राणरूपेणमनोरूपशिवेनच । अभ्यस्यमानोनुभवेत्पुमान्वाचातुनक्वचित् । अभिमानीबृहत्यास्तुवायुरेवयतःप्रभुः । तस्माद्देषाछंदसांहिवरिष्ठाबृहतीस्मृता ।

बृहती बृहत्यभिमानी तस्माद्यद्बृहतीवरिष्ठेत्यावर्त्ययोजनेतिभावः । यद्बृहतीयोबृहत्यभिमानीवायुरेषवैकृत्स्नआत्मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ पूर्णइति ॥ कृत्स्नइत्येतत्तत्समानार्थब्रह्मशब्दवाच्यइत्येवंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ वायोःपूर्णत्वे छंदसोपित दभिमन्यमानत्वादिनाधिक्येच बृहतीशब्दएवप्रमाणमित्युक्तंयद्यस्मात्कृत्स्नस्तस्माद्बृहतीति । तद्व्याचष्टे ॥ माहात्म्याधिक्य तइति ॥ वायोःछंदसश्चेतिशेषः । मध्यंह्येषामित्यत्रबृहत्यामध्यत्वंनामचतुर्मुखमध्योत्पन्नत्वं तृचाशीतित्रयमध्येपठ्यमानत्वं सप्तछंदोरूपवैष्णवप्रतिमायामध्यांगत्वमितित्रेधाव्याचष्टे ॥ अंगेभ्यइत्यादिना ॥ मध्ये तृचाशीतिमध्ये । ननुवाय्वभिमत त्वेनबृहत्याउत्तमत्वेमहालक्ष्म्यभिमतत्वेनगायत्र्याउत्तमत्वप्रसंगइत्यतआह ॥ गायत्रीति ॥ गायत्रीदेवतात्वं गायत्र्यभिमा निदेवतात्वं । बृहतीदेवता बृहतीलक्षणप्रतिमाधिष्ठात्री । तन्नियामिकादेवतेत्यर्थः । तथाचतदपिबृहत्येवाधिकेतिसैवशंसनीये तिभावः । ननुगायत्रीछंदसामहमित्यादौगायत्र्याःछंदःप्रवरत्वस्यस्पष्टमुक्तत्वाद्भगवतोबृहत्यधिष्ठातृत्वेलक्ष्म्यवरत्वप्रसंगः गाय त्रीचशंसनीयेत्यापन्नमित्यतआह ॥ आधिक्यमिति ॥ यत्र वाक्ये । तत्पुत्रो लक्ष्मीपुत्रः । नन्वस्यांविवक्षायांविष्णोर्गायत्र्य

भा० । पूर्णोहिवायुर्देवानांतस्माद्ब्रह्मेतिचोच्यते । माहात्म्याधिक्यतश्चैवबृहतीत्येवनामतत् । अंगेभ्यएवसंभूतान्यन्यछंदांसिचाब्जजात् । मध्यात्तुबृहतीजातातस्मात्सामध्यमुच्यते । पठ्यतेतेनमध्येसाछंदसांप्रवरासती । छंदांस्यन्यान्यंगवत्स्युर्मध्यवद्बृहतीपरा । सप्तछंदांसिचैवंहिप्र तिमावैष्णवीमता । गायत्रीदेवतात्वंचलक्ष्म्यायत्राभिधीयते । बृहतीदेवतातत्रभगवान्पुरुषोत्तमः । आधिक्यंछंदसांयत्रगायत्र्यास्तुविवक्षितं । तत्रतत्पुत्रकोवायुर्बृहतीदेवतामता ।

वरत्वप्राप्त्यभावेपिबृहत्यपेक्षयागायत्र्याउत्तमत्वेनतस्याएवशंसनीयत्वप्रसंगइत्यतआह ॥ ऋचामिति ॥ तद्गायत्रीशंसनंनांगीकार्यं । कुतः । अत्रऋचामाधिक्ययोगार्थंगायत्रीसहस्रशंसनमकृत्वाबृहतीसहस्रशंसनेकृतेसपंचशतगायत्र्योभवंतीति तदाधिक्यघटनार्थमित्यर्थः । ननुयदिऋगाधिक्यलाभार्थंबृहतीसहस्रशंसनंस्यात्तर्हिजगत्यादिशंसनेबृहत्याअपिऋगाधिक्यलाभात्तत्कर्तव्यमित्यतआह ॥ प्रधानत्वादिति ॥ नकेवलमृगाधिक्यलाभायबृहतीशंसनंब्रूमःयेनजगतीशंसनप्रसंगः । किंतुमध्यदेहोत्पन्नत्वेनमध्येपठनीयत्वेनसप्तछंदोलक्षणप्रतिमायामध्यांगत्वेनावश्योपासनीयद्वासप्ततिसहस्राक्षरघटितत्वेनजीवोत्तमप्राणाभिमतत्वेनचप्रधानत्वादित्यर्थः । ननुबृहत्युपासकस्योक्तंसहेश्वरइत्यादिफलमनुष्टुबुपासकस्यापिसममितिकोविशेषइत्यतः प्रेतोरित्यतःपरंकृत्स्नोह्येषइत्यस्यानुकर्षमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ संपादनादिति ॥ एषकृत्स्नइत्यस्यार्थो गुणेति ॥ मुक्तावितिशेषः । इतिहस्माहेत्यस्यार्थः ॥ इतिप्राहेति ॥ किमन्यत्सदन्यद्रूपादित्येतद्व्याचष्टे ॥ इतोन्यदिति ॥ ऐंद्रंप्राणमित्यत्रेंद्रसंबंधिनःप्राणस्यैकस्यैवन्यचाय्यन्नित्युक्तंदर्शनमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ ऐंद्रमिति ॥ प्राणेनमनसेत्यत्रविशेषणविशेष्यभावप्रतीतेराह

भा० । ऋचामाधिक्ययोगार्थंनांगीकर्तव्यमत्रतत् । प्रधानत्वाद्बृहत्यास्तुजगत्याद्यंनयुज्यते । संपादनाद्बृहत्यास्तुमुक्तोभवितुमीश्वरः । स्यात्प्रसिद्धःसुकीर्तिश्चछंदोमृत्युर्गुणाधिकः । इतिप्राहस्वयंविष्णुर्महिदासाभिधःप्रभुरित्यादिच । इतोन्यत्सत्किमित्याहुर्नानाछंदस्त्ववादिनः । अन्यत्सद्रूपमित्याहुस्त्रिष्टुब्वादिनएवते । ऐंद्रंप्राणंपरमेश्वरसहितंवायुं ।

॥ प्राणेनमनसाचेति ॥ अभीत्यस्यव्यवहितेनान्वयंदर्शयति ॥ अभिइत्यस्यमानइति ॥ तस्यप्रतिपदं अभ्यस्यमानइति ।
अकारस्थानेइकारप्रापकमाह ॥ तृतीयइति ॥ योवर्णोभवितव्यस्थानेप्राप्तस्यतृतीयोवर्णोतिशयार्थेभवतीतिसूत्रार्थः । अति
शयितेर्थेतृतीयवर्णस्यसूत्रप्राप्तिमुक्त्वाप्रयोगमप्याह ॥ मथनादिति ॥ यद्यपिहिसिहिंसायामितिधातोःसिंहशब्दोनिष्पन्नः
सिंहोवर्णविपर्ययादित्यभियुक्तवचनात्सिंहइतिरूपंच । तथापिसिंहशब्दस्यभगवतिवृत्तौसहमर्षणइतिधात्वंतरजत्वंचोपेत्यसह
नात्सिंहइत्युक्तं । हत्वी हत्वा । आकारस्यतृतीयईकारइतिभावः । अभ्यस्यमानइत्यस्यप्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ अभीति ॥
तृतीयवर्णप्राप्तिनिमित्तमतिशयंव्यनक्ति ॥ बहुशइति ॥ कृत्स्नआत्मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ कृत्स्नइति ॥ उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ ए
कापीति ॥ यद्यस्मादन्यछंदोभिधाप्रतिमामध्यमैवस्यात्तत्स्माद्बृहत्येकाप्रतिमापिबहुप्रतिमानांछंदसांसकाशाद्वरेत्यर्थः । यद्वा
छंदसांमध्येबृहत्येकापिविष्णोःपराप्रतिमा । यत् याऽन्यछंदोभिधाप्रतिमा । तत् सा मध्यमैवेत्यर्थः । ननुब्रह्मादिभिरनुष्टुभः
श्रूयमाणत्वात्तस्याउत्तमत्वमित्यनुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमितिप्रमाणोदाहरणपूर्वंशिष्येणशंकितस्यमहिदासेनकिमुक्तंभवति प्रमा
णस्यचकिंतात्पर्यमुक्तंभवतीत्यतआह ॥ एवमिति ॥ ब्रह्मादिभिःश्रूयमाणानुष्टुबपि एवं अकृत्स्नोह्येषआत्मा कृत्स्नोह्येषआत्मे

भा० । प्राणेनमनसाच । अभिइस्यमानोऽभ्यस्यमनः । तृतीयोतिशयइतिसूत्रादकारस्येकारः । मथनान्मिथिलोजातःसहनात्सिंहउच्य
ते । हत्वीदस्यूनित्यादिवच्च । अभ्यस्यमानोभितःक्षिप्यमाणोविषयेषुबहुशः । कृत्स्नआत्माकृत्स्नप्रतिमाविष्णोः । एकापिप्रतिमाविष्णोर्बृहतीछंद
सांवरा । अन्यछंदोभिधायत्स्यात्प्रतिमामध्यमैवतदितिच । एवंब्रह्मादिभिःश्रूयमाणानुष्टुबपि

त्यादिनामध्यंछंदसांबृहतीत्यंतेनोक्तप्रकारेण । बृहत्याअंगंस्वस्यावरदेवताभिमतत्वादितरांगोत्पन्नत्वाच्छंदःप्रतिमायाअंगरूप त्वाच्च बृहत्यास्तुवाय्वभिमतत्वादंगित्वाच्चतस्याएवाधिक्यमितिमहिदासेनसमाधानमुक्तंभवति । बृहत्याएवाधिक्यमितिमंत्रता त्पर्यंचोक्तंभवति । कथं । एवमुक्तप्रकारेणब्रह्मादिभिःश्रूयमाणमपिबृहत्याएवांगंतदाकिमुवक्तव्यंतदाधिक्यमितिकैमुत्यसूचक त्वादितिभावः ॥ १७ ॥ प्रागभिमान्याधिक्यादिनाबृहतीसहस्रस्यकर्तव्यत्वमुक्तं । तदेवयुक्त्यंतरेणप्रसाध्यतेऽस्मिन्खंडे ॥ त स्यबृहतीसहस्रस्यैतस्यैवंसंपन्नस्यसतएकादशानुष्टुभांशतानिभवंति । पंचविंशतिश्चानुष्टुभोभवंति । तत्तस्मादक्षराधिक्यादुक्तप्र कारेणसंपन्नंसंपादितमिदंबृहतीसहस्रमेवसंपन्नं वरं कथंबृहतीसंपादनेऽनुष्टुबाधिक्यमित्यतउक्त माप्तमिति ॥ भूयसाकनीयो ल्पमात्तमंतर्भावितं । किंचयद्यनुष्टुप्सहस्रस्यैवशंसनीयत्वं तर्ह्यनुष्टुभोबृहतीसंपादनंकर्तव्यमितिश्रौतंवचनंनस्यात्तेनज्ञायते बृ हतीसहस्रस्यैवशंसनीयत्वमितिभावेनोच्यते ॥ तदुक्तमिति ॥ यद्वातद्वै तथोक्तप्रकारेणानुष्टुभान्येनवाछंदसासंपन्नमिदंबृह तीसहस्रं पुनःपंचविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्संपन्नंचेत्तदाविष्णोर्बृहतीप्राणाख्यमनुष्टुबुमाख्यंप्रतिमाद्वयंसंपादितंस्यात्तथाचवायो रपिबृहत्यनुष्टुबुमाख्यंप्रतिमाद्वयंसंपादितंस्याद्वायोरुमोत्पत्तिज्ञानंचसंपादितंस्यादतस्तथाशंसनीयमितितद्वाइदमित्यादेरर्थस्तत्रप्र

भा० । बृहत्याअंगमितिबृहत्याएवाधिक्यमुक्तंभवति ॥ ५ ॥

उप० । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यैकादशानुष्टुभांशतानिभवंतिपंचविंशतिश्चानुष्टुभआत्तंवैभूयसाकनीयः

माणमुच्यते ॥ तदुक्तमिति ॥ वाचमष्टापदीमहंनवस्रक्तिमृतस्पृशं । इंद्रात्परितन्वंममे । इति मंत्रस्यायमर्थः । ऋतं शश्वदे
कप्रकारं । नित्यमितियावत् । पूर्वावगतवत्सदा । स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमितिवचनात् । यद्वाऋतं यथार्थज्ञानस्वरूपं । ऋतंयथा
र्थविज्ञानमितिवचनात् । तंभगवंतमृग्रूपेणस्पृशतिप्रतिपादयतीतिऋतस्पृश मष्टापदीमष्टचतुरक्षरां वाचमनुष्टुभं नवस्रक्तिं ऋ
गंतराच्चतुरक्षरसंयोजनेननवधाविभक्तांबृहतींकुर्वन्अहमिंद्रादिंद्रस्यैंद्रस्यप्राणस्यचबृहत्याख्यांतन्वं प्रतिमांपरिममेनिर्मितवान्
स्थापितवानस्मि । तथाचपुनर्नवस्रक्तिंबृहतीमष्टापदींवाचंकुर्वन्अहमिंद्राद्बृहतीप्रतिमाकवायुप्रतिमाकाद्विष्णोरैंद्रात्प्राणाच्चानु
ष्टुब्भिमानिन्याउमायास्तन्वंशरीरंपरिममे शरीरलाभलक्षणोत्पत्तिंज्ञातवानस्मि । ततश्चोमायाअपिभगवत्प्रतिमात्वाद्भगवतो
प्युमाख्यांतन्वंप्रतिमांपरिममे प्रतिष्ठितवानस्मि । वाचमष्टापदीमित्याद्यनूद्यव्याक्रियते ॥ वाचमित्यादिना ॥ अष्टौहिचतु
रक्षराणिभवंत्यनुष्टुभइतिशेषः ॥ बृहतीति ॥ अनुष्टुप्चतुरक्षरसाहित्येनबृहतीसंपद्यमानानविभक्ताभवतीत्यर्थः॥सत्यमिति॥
वागनुष्टुबृचाऋग्रूपेणसत्यंनित्यं सनातनंसत्यमितिनित्यमित्युच्यतेबुधैरितिवचनात् । यथार्थज्ञानरूपंवाभगवंतंस्पृष्ट्वा विषयीकु
र्वंतीतियावत् ॥ तद्यदेवैतदिति ॥ तदनुष्टुप्छंदोबद्धंऋग्जातंयदेवैतद्बृहतीसहस्रंसंपन्नंतदातस्मादेवहेतोरिंद्रस्यविष्णोरैंद्रस्यप्रा
णस्यचबृहत्यैबृहत्याख्यांतन्वंप्रतिमांसंनिर्मिमीतेस्थापयतीत्यर्थः । तथातदनुष्टुभासंपन्नंबृहतीसहस्रंयद्यस्माद्यदानुष्टुप्संपन्नंभव

उप० । तदुक्तमृषिणावाचमष्टापदीमहमित्यष्टौहिचतुरक्षराणिभवंतिनवस्रक्तिमितिबृहतीसंपद्यमानानवस्रक्त्यृतस्पृशमितिसत्यंवैवागृचा
स्पृष्टेंद्रात्परितन्वंममइतितद्यदेवैतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्संपन्नंभवति

ति तदातस्मादेवहेतोर्बृहत्यै बृहत्याः बृहतीप्रतिमाकादैंद्रात्प्राणात् । उपलक्षणमेतत् प्राणाधिष्ठितादिंद्राद्विष्णोश्चानुष्टुभमनुष्टु ब्देवतांवाचमुमांसन्निर्मिमीते ताभ्यामियमुत्पन्नेतिस्मरतीतियावत् । ततश्चविष्णोर्वायोश्चोमाख्यांतन्वंप्रतिमां संनिर्मिमीते प्र तिष्ठापयतीत्यर्थः । बृहतीसहस्रस्याकारव्याख्यानरूपत्वेनोत्पन्नत्वात्तच्छंसनमेववरमितिभावेनोच्यते ॥ सवाएषइत्यादिना॥ यदेतन्महदुक्थंबृहतीसहस्राख्यं सवाएषवाचो कारस्य परमोविकार उत्तमाव्याख्या । नन्वकारस्यकोतिशयस्तस्यव्याख्यानं चकियद्विधं यन्मध्येपरमविकारत्वमुक्थस्येत्यतउच्यते ॥ तदेतत्पंचविधमित्यादिना ॥ अकारोवैसर्वावागित्यंतेन ॥ तदेतदकारव्याख्यानमुक्थेनसहपंचविधं । कथं मितममितंस्वरःसत्यानृतेइति । मितादिकंविविच्योच्यते ॥ ऋगित्यादिना ॥ स्वरनियमवतीवागृक् । तद्रहितामिताक्षरावाग्गाथा । परस्परमसमानविषमसंख्याकाक्षराणिखंडवाक्यानिकुंब्याः । इतियत्त्रि विधंतन्मितं । यज्ञांगंवाक्यंयजुः । वाक्यमात्रंनिगदः । स्तोभाक्षराणिवृथावाक् । तदेतदमितं । यत्सामाथोयःकश्चनगेष्णः गानंसस्वरः । ओमितियदक्षरंतत्सत्यं । नेतियदक्षरंतदनृतं । ॐकारस्याकारव्याख्यानरूपत्वंप्रपंच्यते ॥ तदेतदिति ॥ य त्सत्यमकारस्यादौपठ्यमानत्वेनव्याख्येयाव्यभिचारित्वात्सत्यमोंकारस्तदेतत्वाचे ऽकारस्य पुष्पंफल मुकारादिविकारसहि तत्वात्पुष्पफलात्मकश्च । पुष्पफलयोर्वृक्षविस्ताररूपत्ववदकारव्याख्यानगर्भोंकारादिगर्भत्वात्पुष्पफलात्मकइतिभावः । ओंकार

उप० । तस्मात्तदैंद्रात्प्राणाद्बृहत्यैवाचमनुष्टुभंतन्वंसंनिर्मिमीतेसवाएषवाचःपरमोविकारोयदेतन्महदुक्थंतदेतत्पंचविधंमितममितंस्वरःस त्यानृतेइत्यृग्गाथाकुंब्यातन्मितंयजुर्निगदोवृथावाक्तदमितंसामाथोयःकश्चगेष्णःसस्वरओमितिसत्यंनेत्यनृतंतदेतत्पुष्पंफलंवाचो

स्यसत्यत्वमोमितिवक्तुर्महाफलेनसंभावकेनोच्यते ॥ सहेति ॥ योकारस्यवाचःपुष्पफलरूपंसत्यमोंकारंवदति सयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भवितोर्भवितुंमोक्षंप्राप्नुमीश्वरश्चस्यात् । नन्वनृतस्यकथमकारव्याख्यानरूपत्वमित्यतउच्यते ॥ अथेति ॥ यद्यपियन्नेत्येतदनृतमसत्यं व्याख्येयाकारस्यनकारात्परंश्रवणेनायथास्थितं । अथ तथापि । एतद्वाचोकारस्यनिषेधार्थकस्यकिंचिन्मूलं तदेकदेशार्थप्रकटनात् । यद्वा वाचःसर्वासांवाचां मूलं किंचिन्मूलं निषेधवाच्यकारेणैकार्थत्वादित्यर्थः । नकारस्यनिषेधार्थकत्वं । नेति तद्वक्तुःफलनिषेधेन प्रत्युतविपरीतफलेनचसंभावकेनोपपाद्यते ॥ तद्यथेति ॥ वृक्षोमृदुपगमनेनाविर्मूलः प्रकटितमूलः । शुष्यति सशुष्कोवृक्षउद्वर्तते पतति । तन्निदर्शनंयथा । एवमेवानृतंवदन् । वाङ्मूलभूतमनृतंनकारंज्ञानादियोग्यायप्रकटयन्नौपदिशे तत्वं नदास्येऽन्नादिकमितिचवदन्नात्मानमाविर्मूलंकरोति स्वयोग्यताव्यंजनेनप्रकटितमूलंकरोति । सशुष्यति प्राग्विद्यमानधर्मज्ञानापनयेनगतसारोभवति । सउद्वर्तते नरकादिकंप्राप्नोति । तस्मादेवमनर्थप्राप्तेरनृतंनवदेन्नेतिनवदेत् । एतेनकारणेनदद्येतदद्यांकुर्यादेव । नन्वेवंतर्हिनकारवचनस्यानर्थहेतुत्वादेतादृशमिदंकथंपुरुषार्थहेत्वकारव्याख्यानंस्यादित्यतोनेतिवचनंस्वस्यपूर्णत्वस्यापिकारणमित्यकारव्याख्यानंभवत्येवेतिवक्तुं यद्यनृतंनवदेत्तर्हिसर्वान्प्रतिनेत्यनुक्त्वाज्ञानादिकंदास्यइतिसर्वमोंकुर्यात्किमित्यतोनेत्युच्यते ॥ परागिति ॥ यदोमित्यक्षरमेतत्पराग्बहिर्मुखमयोग्येभ्यउदाहृतंचेद्रिक्तं स्वस्यरिक्त

उप० । यत्सत्यंसहेश्वरोयशस्वीकल्याणकीर्तिर्भविता:पुष्पंहिफलंवाचःसत्यंवदत्यथैतन्मूलंवाचोयदनृतंतद्यथावृक्षआविर्मूलःशुष्यतिसउद्वर्ततएवमेवानृतंवदन्नाविर्मूलमात्मानंकरोतिसशुष्यतिसउद्वर्ततेतस्मादनृतंनवदेद्दयेत्तत्वेनेनपराग्वाएतद्रिक्तमक्षरंयदेतदोमिति

त्वकारणं । अयोग्येभ्योज्ञानमन्नादिकंवादास्यइतिवचनंनजन्मांतरेस्वस्यहान्यापादकं किंतुतदैवेत्युच्यते ॥ तद्यदिति ॥ यत्किंच यत्किंचित्तज्ज्ञानंद्रव्यादिकंवास्वकीयमयोग्येभ्यॐमित्याह ददामीतिब्रूयादत्रैव तदैव तदस्मैरिच्यतेऽस्मादपगच्छति । ज्ञानंक्षीयते । द्रव्यंचतेनदोषेणचोरादिभिरपह्रियतइतिभावः । यद्येवंप्रतिज्ञामात्रेणहानिस्तदाकिमुवाच्यंदानेनेत्युच्यते ॥ सयदिति ॥ सयदिसर्वं सर्वान्प्रति योग्यायोग्यसाधारण्येनस्वस्यविद्यमानंयत्किंचिदोंकुर्याद्दद्यात्तदात्मानंरिच्याद्रिक्तंकुर्यात्सकामेभ्यःस्वेष्टपुरुषार्थेभ्योनालंस्यात्समर्थोनस्याद्यस्मादेवमथ तस्मादयोग्येभ्योयन्नदास्येज्ञानादिकमितिवचनं तदभ्यात्मं आत्मनःप्रतिपूर्णं । स्वस्यपूर्णत्वकारणं । यथायोग्यायोग्यसाधारण्येननोंकुर्यात्तथानेतिचनब्रूयात्किंत्वयोग्यंप्रत्येवनेतिब्रूयात्‌योग्यंप्रतिनेतिनब्रूयादितिभावेनयोग्यंप्रतिनेतिवचनेपूर्वोक्तदोषादकीर्तिलक्षणंदोषांतरमुच्यते ॥ सयदिति ॥ सयदिसर्वंयोग्यायोग्यसाधारण्येनसर्वान्प्रतिनेतिब्रूयादस्यदुष्कीर्तिर्जायते । सापकीर्तिरेनंतत्रैव तदैव । हन्याद्धतप्रायंकुर्यात् । संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यतइतिहिभगवद्वचनं । तस्मान्नेत्युक्तेरनर्थहेतुत्वात्पुरुषार्थहेतुत्वाच्चपुण्यकालेसत्पात्रेभ्योदद्यादेवपुण्येपिकालेप्यपात्रेभ्योनदद्यात्तस्माल्लोकेविवेकीजनःसत्यानृतेमिथुनीकरोति । तयोर्मिथुनीकरणात्प्रकृष्टोजायते । सएषवाचःपरमोविकार

उप० । तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मैतद्रिच्यतेसयत्सर्वमोंकुर्याद्रिच्यादात्मानंसकामेभ्योनालंस्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नेतिसयत्सर्वंनेतिब्रूयात्पापिकास्यकीर्तिर्जायेतसैनंतत्रैवहन्यात् तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यात्तत्सत्यानृतेमिथुनीकरोतितयोर्मिथुनात्प्रजायते

इत्यादिवेत्तुःफलमुच्यते ॥ भूयानिति ॥ यस्यावाचः अकारस्यैव । बृहतीसहस्रलक्षणःशब्दसमूहोमुख्यामुख्यलक्षणोवि
कारः । योवैतांवाचमकारंवेदससंप्रतिवित्सम्यग्ज्ञानी भूयात्पूर्णोभवतीत्यर्थः । पंचविधशब्दराशेरकारव्याख्यानरूपत्वेश्रौतं
लिंगमुच्यते ॥ अकारोहवेति ॥ अकारःसर्वावागितिहवैश्रुतिरस्ति । नचमुख्यतःसर्वाभिर्वाग्भिरकारस्यैक्यंयुक्तमतःसैषाका
राख्यावाक्स्पर्शोष्मभिर्व्याख्यानरूपैर्व्यज्यमाना व्यज्यमानार्था बह्वीपंचविधा नानारूपा वेदपंचरात्रादिविलक्षणरूपाचभव
तीत्यंगीकार्यं । व्याख्यानव्याख्येययोरभेदोपचारात् । अतोयुक्तमकारविकारत्वंसर्ववाचामितिभावः । सर्वोत्तमाभ्यांवाणीप्रा
णाभ्यामभिमतत्वाच्चाकाशस्योत्तमत्वमितिभावेनोच्यते ॥ तस्यैयदुपांश्वित्यादिना ॥ तस्यै तस्याः । यदुपांशूच्चारणं स त
स्याभिमानी प्राणः । यदुच्चैरुच्चारणंतत्तस्यस्थूलसूक्ष्मात्मकसर्वशरीराभिमानिनी । यदुपांश्वित्यत्रज्ञापकमुच्यते॥तस्मादिति॥
यस्मादुपांश्वभिमानिचेतनमशरीरंतस्मात्तदुपांशूच्चारणंतिरइवतिरोभूतमिव । अशरीराभिमतत्वेतिरोभूतत्वंकुतइत्यतउक्तं ॥
तिरइवह्यशरीरमिति ॥ अशरीरमप्रत्यक्षमिवेत्यर्थः । किमशरीरमित्यतउक्तमशरीरोहीति ॥ यदुच्चैस्तच्छरीरमित्यत्रज्ञा
पकमुच्यते ॥ अथेति ॥ यद्यस्मादुच्चैरुच्चारणस्यशरीरंभारत्यभिमानिनीतस्मादेवतदुच्चैरुच्चारणमाविः स्पष्टंज्ञायते । भारत्य
भिमतत्वमात्रेणकथमाविर्भूतत्वमित्यतउक्तमाविर्हीति ॥ शरीराभिमानिनीभारतीप्राणापेक्षयाविराविर्भूताव्यक्ताखलु । अव्य

उप० । भूयान्भवतियोवैतांवाचंवेदयस्याएषविकारःससंप्रतिविद्कारोवैसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतितस्यैय
दुपांशुसप्राणोथयदुच्चैस्तच्छरीरंतस्मात्तत्तिरइवतिरइवह्यशरीरमशरीरोहिप्राणोथयदुच्चैस्तच्छरीरंतस्मात्तदाविराविर्हिशरीरं ॥ ६ ॥

क्तस्वभावंस्वातंत्र्येणब्रह्म । तदव्यक्तमाहहीतिहिभगवद्वचनं । श्रीरप्यव्यक्तस्वभावा । तदुक्तंगीतातात्पर्यें । सूक्ष्मत्वादवितर्क्यत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा । अनिर्देश्यौतथाव्यक्तावचिंत्यौश्रीश्चमाधवइति । इयांस्तुविशेषः । श्रीःपरतंत्रत्वाद्भगवदिंद्रियाभिव्यक्ता नत्वीश्वरवत्स्वेतरसमस्तेंद्रियागोचरत्वलक्षणमुख्याव्यक्तत्वयुता । प्राणस्तुस्वावरेंद्रियागोचरोपिरमातआधिक्येनस्वसमब्रह्मेंद्रियगोचरत्वादव्यक्तमिव नत्वव्यक्तस्वभावः । भारतीतुजीवेष्वपिब्रह्मवायुसरस्वत्याख्यत्रींद्रियगोचरत्वात्प्राणवन्मुख्याव्यक्तत्वाभावादाविर्हींत्युक्तेतिभावः ॥ ७ ॥ तस्यवाएतस्येत्येतद्बृहतीसहस्रशंसनस्यकर्तव्यत्वेहेतुत्वेनव्याचष्टे ॥ बृहतीति ॥ तद्वाइदमितिप्रथमवाक्यंसाध्यपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ तदित्यस्यतस्मादित्यर्थमभिप्रेत्यप्रतिपदमतइति । आधिक्यादनुष्टुबाधिक्यलाभात् । संपादनं शंसनं । आप्तंवेत्यस्यार्थः ॥ तस्यात्रैवेति ॥ यथानुष्टुभोबृहत्यामंतर्भावस्तथाबृहत्याअपिजगत्यादावंतर्भावात्तच्छंसनमेववरमित्यतोमूलोक्तंवरत्वंनाक्षराधिक्यमात्रंकिंत्वभिमान्याधिक्यमर्थाधिक्यादिकंचेत्याह ॥ जगतीति ॥ तदुक्तमृषिणा वाचमष्टापदीमित्येतद्बृहतीशंसनस्यवरत्वेयुक्त्यंतरपरत्वेनव्याचष्टे ॥ वाचमिति ॥ बृहतीसंपादनमेववरमित्यनुवर्तते । अनुष्टुप्सहस्रस्यैवशंसनीयत्वेताभिर्बृहतीसंपादनोक्तिवैयर्थ्यादितिभावः । यद्वानुष्टुप्सहस्रमात्रशंसनेउमालक्षणैकप्रतिमास्थापनं ताभिर्बृहतींसंपाद्यपुनर्बृहत्यानुष्टुप्त्वेनस्मरणेतूमावायुलक्षणप्रतिमाद्वयस्थापनगुणलाभादेवमेवबृहतीशंसनं

भा० । बृहतीसंपादनेनुष्टुप्शंसनमात्रात्पंचविंशोत्तरशतानुष्टुबाधिक्यंचभवति । अतआधिक्याद्बृहतीसंपादनमेववरं । तस्यात्रैवांतर्भावात् । जगत्यादिकंत्वधिकत्वेपिबृहतीवन्माहात्म्याभावादेवोपेक्ष्यते ।

कार्यमिति तद्वाइदमित्यादिनोक्त्वा तदुक्तमृषिणेत्युक्तस्यार्थमाह ॥ वाचमिति ॥ अनुष्टुभइतिपंचमीषष्ठीच । अनुष्टुभःसकाशाद्बृहत्याःसंपादनवचनात् अनुष्टुभांबृहत्यासंपादनवचनाच्चेत्यर्थः । अष्टौहिचतुरक्षराणीत्येतद्व्याचष्टे ॥ अष्टेति ॥ बृहतीसंपाद्यमानेत्यस्यार्थमाह ॥ तस्याएवेति ॥ सत्यंवैवागृचास्पृष्टेत्येतद्व्याचष्टे ॥ ऋचेति ॥ नेयंकरणेतृतीया किंत्वित्थंभूतलक्षणइतिभावेनऋग्रूपेणेत्युक्तं । सत्यरूपं नित्यरूपं । निर्दोषज्ञानरूपंवा । सदेर्गत्यर्थत्वात् । तद्यदैवैतदित्यस्य तदनुष्टुब्यदैतद्बृहतीसहस्रंसंपन्नं तदैंद्रात्प्राणादैंद्रस्यप्राणस्य बृहत्यैव बृहत्याख्यां तन्वं संनिर्मिमीतइत्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ इंद्रस्येति ॥ एतेनैंद्रात्प्राणादितिपंचमीषष्ठ्यर्थे बृहत्याइतिचतुर्थीद्वितीयार्थेइत्युक्तंभवति । मंत्रेष्टापदींनवस्रक्तिंकुर्वन्नहमिंद्रादिंद्रस्यविष्णोस्तन्वंप्राणाख्यामतएवबृहतीसहस्राख्यांचतन्वंसनिर्मिमीतइत्यर्थस्यस्फुटत्वादुपनिषद्येवमर्थस्यानुक्तत्वेपिस्वयमाह ॥ सचवायुरिति ॥ तस्माद्बृहतीप्रतिमाकवायुप्रतिमाकत्वात् । अथतद्यदैतदित्यादेस्तदनुष्टुभासंपन्नमेतद्बृहतीसहस्रंयस्माद्यदापुनरनुष्टुप्संपन्नंभवतितदातस्मादेवहेतोर्बृहत्यैबृहतीप्रतिमाकादैंद्रात्प्राणादनुष्टुभंवाचमनुष्टुबभिमानिनीमाख्यांवाचंनिर्मिमीतइत्यर्थांतरमाह ॥

भा० । वाचमष्टापदीमहमित्यनुष्टुभोबृहतीसंपादनवचनाच्च । अष्टचतुरक्षराण्यनुष्टुप् । तस्याएवबृहतीसंपादनेनवस्रक्तयोभवंति ।ऋचावागृग्रूपेणवागृतंस्पृष्टासत्यरूपंविष्णुंस्पृष्टाभवति । इंद्रस्यपरमेश्वरस्यविष्णोःसंबंधीनितरांप्रियत्वाद्यःप्राणदेवतावायुस्तस्यप्रतिमारूपमिदंबृहतीसहस्रं । सचवायुर्विष्णोर्मुख्यप्रतिमा ।

तस्मादित्यादिनैवंजानतइत्यंतेन ॥ तस्माद्यस्माद्वायोःप्रतिमारूपमिदंबृहतीसहस्रंतस्मादित्यर्थः । तस्यैवानुष्टुभएव । ननुबृहतीरनुष्टुप्त्वेनशंसितुःकथमुमोत्पादकत्वंस्मृतंभवतीत्यतउक्तं ॥ एवमिति ॥ बृहतीदेवतावायुः अनुष्टुप्देवतोमेत्येवंजानत इत्यर्थः । वाचमित्यनुक्त्वातन्वमित्युक्तेरभिप्रायमाह ॥ ततश्चेति ॥ उमायाउत्पत्तेःसंस्मृतत्वादेव । वायोरुमोत्पत्तिज्ञानेविष्णुप्रतिमास्थापनंकथमित्यतउक्तमेतत्सर्वमिति ॥ वक्ष्यमाणंसर्वं । मंत्रेनवस्रक्किंबृहतीमष्टापदीमनुष्टुभंकुर्वन्नहंबृहतीप्रतिमाकात्प्राणाधिष्ठितादिंद्राद्विष्णोर्वाक्छब्दोदितोमाख्यांतन्वंसंनिर्मिमीतइत्यर्थस्यस्फुटत्वादुपनिषद्येवमर्थस्यानुक्तत्वेपिस्वयमर्थंवक्तुमाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ प्राणस्यबृहत्याः प्राणाभिमन्यमानायाःबृहत्याः । यद्वाबृहत्याः बृहत्यभिमानिनःप्राणस्येत्यर्थः । विष्णोरधिष्ठातृत्वंनेतरेषामिवाभिमानित्वेनेतिभावेनोक्तं प्रतिमेति ॥ प्रतिमांप्रतिमांतःस्थांध्यायेत्तेजोमयीमित्याद्युक्तप्रकारेणबृहतीप्रतिमा तदंतःस्थाप्राणप्रतिमा तत्राधिष्ठितोवासुदेवइतिभावः । अस्त्वेवं ततश्चकिमित्यतोयदानवस्रक्त्यष्टापदीभवति तदेंद्रात्परितन्वमित्येतद्योजयति ॥ तस्मादिति ॥ विष्णोर्बृहत्यधिष्ठातृत्वादित्यर्थः । तस्मादेव विष्णोरेव । ननुमंत्रेऽहंवाचंतन्वं

भा० । तस्माद्विष्णोरेवप्रतिमाबृहतीसहस्रं । तस्मात्तस्यैवबृहतीसहस्रत्वेनसंपन्नस्यपंचविंशोत्तरैकादशशतानुष्टुप्त्वेनसंपादनेबृहतीदैवतप्राणरूपाद्वायोरनुष्टुब्देवतायावाग्रूपायाउमायाउत्पत्तिःसंस्मृताभवत्येवंजानतः । ततश्चोमायाअपिभगवत्प्रतिमात्वाद्विष्णुप्रतिमास्थापकएवभवत्येतत्सर्वंसम्यग्ध्यायन् । विष्णुरेवबृहत्याःप्राणस्याधिष्ठातृदेवता । प्रतिमाधिष्ठितदेवतावत् । तस्माद्बृहत्याःसकाशादनुष्टुप्संपादनेतस्यैवविष्णोःप्रतिमांतरं

परिममेनिर्मितवानस्मीतिमंत्रद्रष्ट्रोक्तत्वात्कथंप्रतिमांतरंतस्मादेवनिर्मितमितिव्याक्रियतइत्यतआह ॥ अतएवेति ॥ अतएव निर्माणस्यभगवत्कर्तृत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथैंद्रस्येत्येवावक्ष्यदितिभावः । अहंनिर्ममइत्युक्तिस्तु भगवतोमाख्याप्रतिमानिर्मितेति ज्ञानमादाय प्रतिमास्थापनफलमादायवोपपन्नेतिज्ञेयं । ननुभवत्वनुष्टुब्देवतायाउमायाःनिर्माणंभगवता उपासकस्यतदयोगात् । अभिमन्यमानानुष्टुप्संपादनंतुबृहत्याएवानुष्टुप्त्वेनपर्यवसानात्तयैववा तथास्मत्रांवायुज्यते । तथाचेंद्रादितिपंचम्ययुक्तेत्यतआह ॥ बृहतीस्थेति ॥ नतुबृहतीशक्त्यापुंशक्त्यावेत्येवार्थः । तथाचतदापींद्रादित्युपपन्नमितिभावः । कैमुत्यन्यायेनबृहत्या एवानुष्टुप्त्वेनभवनमित्येतत्प्रतिक्षिपति ॥ सहीति ॥ संसर्गबोधकत्वमादिपदार्थः । किमुतद्गतांप्रतिमांतरभवनयोग्यतामित्यपेरर्थः । तर्हिवायोर्बृहत्यभिमानित्वभंगइत्यतआह ॥ तत्प्रसादादिति ॥ तत्प्रसादादितिकुतःस्वातंत्र्येणेतिकिंनस्यादित्यतो ज्ञापकमाह ॥ वायुरेवेति ॥ वायुर्यस्माद्भगवन्नियतएवनियामयति तस्मादिंद्रात्परीत्यस्योपलक्षणत्वविवक्षयैंद्रात्प्राणाच्चेतिवक्तव्येऐंद्रात्प्राणादितींद्रनियमितात्प्राणादित्युक्तमितिभावः । वायुर्नियामयतीतिकथमवगतमित्यतोवाह ॥ वायुरेवेति ॥ यस्माद्वायुर्नियामयत्येवतस्मादित्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्यैंद्रात्प्राणादितिलक्षणाबीजसंबंधप्रदर्शनपूर्वंव्याख्याकृतेत्यर्थः । तद्वाइदंबृ

भा० । तस्मादेवनिर्मितंभवति । अतएवैंद्रात्परितन्वंममेत्युक्तं । बृहतीस्थविष्णोर्बलादेवतत्संपद्यते । सहितस्याःषट्त्रिंशदक्षरादित्वमपिनियमयतितत्प्रसादाद्वायुश्च । वायुरेवयद्भगवन्नियतोनियमयतितस्मादिंद्रात्परीत्यस्यैंद्रात्प्राणादितिव्याख्याकृता ।

हतीसहस्रमित्यादिना तद्वैतथावै उक्तप्रकारेणानुष्टुबादिभिःसंपन्नमिदंबृहतीसहस्रंपुनरनुष्टुप्संपन्नंचेत्तदाविष्णोर्बृहतीप्राणाख्यमनुष्टुबुमाख्यंप्रतिमाद्वयंसंपन्नं संपादितंस्यात्तथावायोरपिबृहत्याख्यमनुष्टुबाख्यंप्रतिमाद्वयंसंपादितंस्याद्वायोरुमोत्पत्तिज्ञानंचसंपादितंस्यादित्युक्तेर्थेवाचमष्टापदीमितिमंत्रउदाहृतः तंस्पष्टस्मृत्याव्याचष्टे ॥ यावदित्यादिना ॥ सर्वगतः बृहत्यादिसर्वगतः । ऐंद्रात्प्राणादित्यस्यतात्पर्यं तथावायोरिति ॥ उभयोर्बृहत्याख्यैकप्रतिमात्वेसाम्यंस्यादित्यतआह ॥ वायुरिति ॥ बृहत्यांवायुर्वायौविष्णुरितिभावः । वायोर्भगवत्प्रतिमात्वेयुक्ति स्तस्मादिति ॥ वायोःप्रतिमात्वादेवतेनयत्कृतंतत्तदधिकंचसर्वंतेनक्रियतइत्यर्थः । एवमनुष्टुबादिभिःसंपन्नंबृहतीसहस्रंविष्णोर्वायोश्चप्रतिमाभूतंसंपन्नमित्यंशं मंत्रेचाष्टापदींवाचंनवस्रक्तिंकुर्वन्नहमिंद्रस्यविष्णोर्वायोश्चबृहत्याख्यांतन्वंसंनिर्मितवानित्यंशंचव्याख्याय बृहतीसहस्रंपुनरनुष्टुप्संपन्नंचेत्तदावायोरुमोत्पादनज्ञानंसंपादितंस्याद्विष्णोर्वायोश्चानुष्टुबुमाख्यप्रतिमापिसंपादितास्यादित्यंशं मंत्रेचनवस्रक्त्यष्टापदींकुर्वन्निंद्रस्यवायोश्चोमाख्यांतन्वंसंनिर्ममइत्यंशंचव्याख्याति ॥ बृहतीसहस्रमित्यादिना ॥ द्वितीयप्रतिमा बृहतीस्थप्राणापेक्षया । तदुपपादनं

भा० । यावत्सहस्रंबृहतीतावच्छंसेदनुष्टुभा । छंदसावातदन्येषांबृहतीत्वंस्मरेत्ततः । तेनसर्वगतोविष्णुःसर्वस्मादधिकोर्चितः । भवेदेवंजानतस्तुकृताचप्रतिमाभवेत् । तथावायोरपिकृतावायुर्हिप्रतिमाहरेः । तस्माद्वायुकृतंसर्वंक्रियतेविष्णुनैवहि । बृहतीसहस्रंसंपन्नमेकादशशतंपुनः । अनुष्टुभांस्मरेत्पंचविंशोत्तरमुदारधीः । तेनवायोरुमोत्पत्तिःसम्यग्ज्ञानात्स्मृताभवेत् । ततोद्वितीयप्रतिमाविष्णोरेवकृताभवेत् ।

विष्णुनेति ॥ विभागः सूक्तिरित्यादिशब्दैःकथ्यतइत्यर्थः । सवाएषवाचःपरमोविकारइत्यत्रवाक्पदेनवाचमनुष्टुभमितिप्रस्तु
तानुष्टुभोग्रहणंप्रतीयते तदयुक्तं । तथात्वेबृहतीसहस्रस्यानुष्टुबवरत्वप्राप्तेरित्यतःसवाएषवाचःपरमोविकारोयदेतन्महदुक्थमि
त्येतद्व्याचष्टे ॥ सवाएषइति ॥ नन्वकारस्यकोतिशयोयतस्तद्व्याख्यानेषूत्तमत्वमात्रेणबृहतीसहस्रस्यैवशंसनीयत्वमित्यतआह
॥ अकारइति ॥ प्रथमं मुख्यं । कथमकारस्यमुख्यनामत्वमित्यतस्तद्विरुद्धतदन्यतदभाववाचित्वादितिभावेनोक्तं सर्वगुणा
नित्यादि ॥ गुणानांसर्वदोषविरुद्धत्वात्सर्वगुणान्ब्रुवन्नित्यर्थः । ततश्चकिमित्यतउक्तं सम्यगिति ॥ सम्यग्वक्तृत्वतः अ
कारोमुख्यनाम । सम्यग्वक्तृत्वेहेतुस्तस्मादिति ॥ उक्तरीत्यासर्वदोषविरुद्धगुणादिविशिष्टयावद्ब्रह्मप्रतिपादनशक्तित्वादिति
भावः । एतेनसवाएषवाचइत्यत्रवाक्पदमकारेमुख्यमितितस्यैवग्रहणमितिसूचितं । शब्दांतरस्यापिगुणपूर्त्यादिप्रतिपादकत्वा
त्कोस्यविशेषइत्यतआह ॥ तदर्थानिति ॥ केचिद्गुणान् केचिद्दोषाभावं गुणेष्वपिकेचित्कांश्चिदित्येकदेशेनेत्यर्थः । विकार

भा० । विष्णुनानुप्रविष्टौयदुमावायुश्चतद्वशावित्यादिच । सूक्तयोविभागाः सूक्तिरंशोविभागश्चविदलंचेतिकथ्यतइतिशब्दनिर्णये । स
वाएषवाचःपरमोविकारः । अकाराख्यवाग्विकारेषूत्तमोबृहतीसहस्राख्यः । अकारःप्रथमंनामविष्णोःसर्वगुणान्ब्रुवन् । सर्वदोषविरुद्धत्वाद्गुणा
नामन्यतामपि । विष्णोर्वदतिजीवेभ्योजडेभ्यश्चैवसर्वदा । अभावंचैवदोषाणांसर्वेषांकेशवेवदेत् । सम्यग्वक्तृत्वतस्तस्मादकारोमुख्यनामहि ।
तदर्थानेकदेशेनशब्दाःसर्वेपिचोचिरे ।

स्तत्परिणामविशेषइतिप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ व्याख्येति ॥ सवाएषवाचइत्यत्रपदार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह ॥ वाचकेष्विति ॥ परमोविकारइत्यस्यार्थः पराव्याख्येति ॥ परमशब्दव्यावर्त्यकथनं अन्येति ॥ नतूक्थवन्मुख्यव्याख्यानत्वेनेतिभावः । तदेतत्पंचविधंमितममितमित्यत्रमहदुक्थस्यैवपरामर्शप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ एषामिति ॥ एषामकारव्याख्यानानांमध्ये तदुक्थंपरमंतदेतत्पंचधास्थितमित्यस्यैवविवरणं व्याख्यानमिति ॥ उक्थेनसहैवस्थितंसर्वशः सर्वमेवाकारस्यव्याख्यानं । मितामितेस्वरःसत्यमनृतंचेतिपंचधास्थितमित्यर्थः । पंचविधशब्दराशेरकारव्याख्यानत्वेश्रौतलिंगप्रतिपादकमकारोवैसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिरित्येतद्व्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ यस्मात्तस्याकारस्यसर्ववेदादिविस्तरोव्यक्तिरूपोव्याख्यानरूपस्तस्मादकारःसर्वावागित्यादिश्रुतौ अकारःसर्ववागात्मेत्यादिस्मृतौचाकारःसर्ववागात्मकःश्रुतः प्रसिद्धः व्याख्यानव्याख्येययोरभेदोपचारादन्यथाऽनुपपत्तेरितिभावः । सर्ववेदादिविस्तरइत्युक्त्यास्पर्शोष्मभिरित्युपलक्षणं अंतःस्थादिरूपेणपदवाक्यादिरूपेणचव्यज्यमानेत्यपिग्राह्यमित्युक्तंभवति । नन्वस्त्वेवमकारस्यसर्वासामपिवाचांचव्याख्यानव्याख्येयभावस्तथापिप्रकृतेकिमायातमित्यतआह

भा० । व्याख्याव्याख्येयरूपत्वंविकारत्वमिहोदितं । विकारत्वंचनान्यत्स्यान्नित्यावेदायतोखिलाः । वाचकेषुतथाविष्णोःसहस्रबृहतीमयं । उक्थमुत्तममुद्दिष्टंव्याख्याकारस्यसापरा । अन्येपिशब्दाःसर्वेपिह्यकारार्थाभिधायिनः । एषांपरममुख्यंतत्तदेतत्पंचधास्थितं । व्याख्यानमेवाकारस्यसहैवोक्थेनसर्वशः । मितामितेस्वरःसत्यमनृतंचेतिपंचधा । तस्मादकारएवायंसर्ववागात्मकःश्रुतः । तस्यैवव्यक्तिरूपोयंसर्ववेदादिविस्तरः ।

॥ तस्मादिति ॥ यद्यस्मादकारोविष्णोःसर्वान्गुणान्वक्तितस्मात्तद्व्यक्तयोयेसर्वेशब्दास्तेपिविष्णुगुणान्ब्रुवंतीतिविष्णुगुणब्रुवाः । किमु व्याख्यानोत्तमंबृहतीसहस्रमाधिक्येनविष्णुगुणान्वक्तीतिवक्तव्यमितिभावः । ननुबृहत्युक्थादिसर्ववाग्व्याख्येयत्वेनाकारस्योत्तमत्वं तद्व्याख्यानत्वाद्बृहत्युक्थस्योत्तमत्वमित्युक्तावन्योन्याश्रयत्वमितिचेन्न । स्यादिदमन्योन्याश्रयत्वं यदिबृहत्युक्थमात्रव्याख्येयत्वेनाकारस्योत्तमत्वंतद्व्याख्यानत्वादुक्थस्योत्तमत्वंब्रूमः । नचैवं । किंतुबृहतीसहस्रादियावच्छब्दजातव्याख्येयत्वादकारस्योत्तमत्वंतत्परमव्याख्यानरूपत्वादुक्थस्यतद्विवक्षितयावदर्थप्रतिपादनेनस्वातिरिक्तशब्दजातविवक्षितार्थस्याप्युक्थेनोक्तेस्तदुत्तममित्युच्यमानत्वेनदोषानवकाशात् । तस्ययदुपांश्वित्यादिव्याचष्टे ॥ अकारस्येत्यादिना ॥ तच्छरीरमितिशरीरपदेनतन्मात्रंनविवक्षितमितिभावेनोक्तं देहेति ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरस्येत्येवं सर्वेषामभिमानिनीभारत्युच्चोदितस्याकारस्याप्यभिमानिनीत्यर्थः । प्राणभारत्योरुपांशूच्चारणाभिमानित्वेज्ञापकमाह ॥ तस्मादिति ॥ हियस्माद्भारत्याःपतिर्वायुरुपांशोर्देवता तस्मादुच्चादुपांशुःफलाधिकइत्यर्थः । एवंखंडंसामान्यतोव्याख्यायोमितिसत्यमित्येतद्विवृणोति ॥ ततइत्यादिना ॥ ततःअकारस्यसर्ववाग्व्याख्येयत्वादित्यर्थः । समुदीरितः अकारेणाधिकंप्रोक्तमुकारेणोच्चमिष्यते । तथामितंसर्ववेदैरि

भा० । तस्मात्सर्वगुणान्विष्णोरकारोवक्तियत्प्रभोः । तद्व्यक्तयोपिशब्दायेसर्वेविष्णुगुणब्रुवाः । अकारस्यतथोपांशोरभिमानीतुमारुतः । देहेंद्रियांतःकरणनाम्नोस्यद्विविधस्यच । स्थूलसूक्ष्मशरीरस्यसर्वेषामभिमानिनी । भारत्युच्चोदितस्यापिह्यकारस्याभिमानिनी । तस्मादुच्चादुपांशुर्हिजपादिषुफलाधिकः । वायुःपतिर्हिभारत्याउपांशोर्देवता(म)ततः । अकारस्यविकारोयमोंकारइतिकथ्यते ।

त्यादौसमुदीरितइत्यर्थः । तत्सर्वं मोंकारवर्णत्रयोक्तंसर्वं । आधिक्यवक्तृत्वादित्युक्तंत्रेधाविशदयति ॥ अधिकोच्चेति ॥ अधिकएवह्यधिकएवखल्वधिकोच्चस्वरूपोधिकोमाताचेत्यर्थः ॥ एतदुभयमाधिक्येंतर्गतमितिभावः । यद्वा आधिक्यवाचिनोऽकारस्येतरान्वितस्वार्थाभिधायकत्वादुच्चत्वमप्यधिकं मातृत्वमप्यधिक मितिप्रतिपादनशक्तिसद्भावादितिभावः । नारायणशब्दोप्योंकारव्याख्यानरूपत्वादकारार्थइत्याह ॥ एकार्थत्वादिति ॥ अन्यत्वार्थकोकारोसावेकार्थत्वान्नकारत्वमुपागतः । पुनस्तेनान्यत्ववाचिनाकारेणसहस्थितोदीर्घीभूतः । रीङ्क्षयइतिधातोःक्षयंवदन्रेफोऽभाववाच्यकारस्यार्थः । सोपिरेफोप्याधिक्यवाचिनाकारेणसहितोदीर्घत्वंसमुपागतः । सोऽभाववाच्यकारएवगतिरपगतिर्विनाशइतिगत्यभावशब्दयोरेकार्थत्वाद्यकारत्वंगतः । याप्रापणइतिधातोर्यातेर्गत्यर्थत्वात् । तस्माद्यकारात्परो नो नकारः रेफात्परत्वाद्रषाभ्यांनोणःसमानपदेइतिसूत्रानुसारेणणत्वंगतः । असौणत्वंगतोनकारोविरुद्धार्थवाचकोकारएवेत्यर्थः । ननुयकारात्परोंतिमणकारात्परश्चाकारोस्ति । तस्यार्थःकुतोनोक्तइतिचेन्न । तस्योच्चारणार्थत्वात् । सर्वत्रास्योच्चारणार्थस्याकारस्यार्थस्यानुक्तत्वात् । अतएवाद्यद्वितीयवर्णयोर्दैर्घ्यमकःसवर्णे

भा० । अधिकोच्चत्वमानंद्वितस्यार्थःसमुदीरितः । अकारेणैवतत्सर्वमुक्तमाधिक्यवक्तृतः । अधिकोच्चस्वरूपोसौमाताचाधिकएवहि । एकार्थत्वादकारोसौनकारत्वमुपागतः । दीर्घीभूतःपुनस्तेनैवाकारेणसहस्थितः । अभाववाच्यकारस्यह्यर्थोरेफःक्षयंवदन् । सोप्यकारेणसहितोदीर्घत्वंसमुपागतः । अभाववाच्यकारस्सएकार्थाद्गत्यभावयोः । यकारत्वंगतस्तस्मान्नोरेफस्योत्तरत्वतः । णत्वंगतोह्यकारोसौनोविरुद्धार्थवाचकः ।

दीर्घइतिस्मरणादितिज्ञेयं । एवंनारायणशब्दस्याकारात्मकत्वंतत्प्रतिनिधित्वंचोक्त्वार्थमाह ॥ अन्यत्वादिति ॥ अन्यत्वात्स र्वजीवेभ्यइतिनकारार्थः । जडेभ्यइत्यकारार्थः । यद्वाजीवेभ्योजडेभ्योन्यत्वादितिनकारस्यैवार्थः । दीर्घीभूतःपुनस्तेनेत्यत्राप्या धिक्यवाचिनाकारेणेत्यर्थः । किंतदन्यत्वे आधिक्यमित्यतउक्तं ॥ सदैवेति ॥ नेदमन्यत्वमौपाधिकंकादाचित्कंकिंतुस्वाभा विकंसार्वकालिकमितिनकारात्परात्पराकारस्यार्थइतिभावः । सर्वदोषोज्झितत्वादितिरेफार्थः । सर्वतोप्यधिकत्वतइतितत्पराका रार्थः । निरासनाच्चदोषाणामितियकारार्थः । सर्वदोषविरुद्धेतिणकारार्थइतिविवेकः ॥ उपसंहरति ॥ अकारार्थइति ॥ हिय स्मादयमेवाकारार्थस्तस्मादकारबीजेयंनारायणाभिधाप्रणवश्चेत्यर्थः । ततः सर्वशब्दमूलत्वात् । ननुसर्वाणिपदानिहरिनामान्ये व किमकारस्यविशिष्यनामत्वमुच्यतइत्यतआह ॥ अकारनामेति ॥ तदुपपादयति ॥ ब्रह्मेति ॥ यानिब्रह्मरुद्रादिविष्णुना मानितानिब्रह्मादिष्वप्यमुख्यतोवर्तते अयमकारःकेशवंविनाकुत्रापिनवर्तते । तदुक्तमुपपन्नमितिभावः । ननुऋतेनारायणादी निनामानिपुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्रभगवान्राजेवर्तेस्वकंपुरमित्यादिनानारायणादिनाम्नामन्यत्रावृत्तिःश्रूयतइत्यतआह ॥

भा० । अन्यत्वात्सर्वजीवेभ्योजडेभ्यश्चसदैवहि । सर्वदोषोज्झितत्वाच्चसर्वतोप्यधिकत्वतः । निरासनाच्चदोषाणांस्वभक्तेभ्यःसमंततः । सर्वदोषविरुद्धोरुगुणपूर्णस्वरूपतः । नारायणइतिप्रोक्तोह्यकारार्थोयमेवहि । तस्मादकारबीजेयंविष्णोर्नारायणाभिधा । प्रणवश्चततोकारःप्रधानं नामचक्रिणः । अकारनामानान्योस्तितमृतेपुरुषोत्तमं । ब्रह्मरुद्रादिनामानिब्रह्मादिष्वप्यमुख्यतः । वर्ततेनत्वकारोयंवर्ततेकेशवंविना ।

नारायणादीति ॥ नारायणादिनामान्यपीत्यन्वयः । ननुब्रह्मवाय्वोरप्यकारनामत्वंक्वचिदुच्यतेऽतःकथंविष्णवेकनामत्वंतस्येत्यतआह ॥ वायुरिति ॥ वाशब्देनशिवः । अकारोब्रह्मविष्णवीशकमठेष्वितिनानार्थरत्नमालायां । ब्रह्मशिवनामत्वमपितदभिमन्यमानत्वादेवनतुतत्रगुणसमर्पकत्वेनेतिभावः । बृहतीसहस्रस्यैवशंसनीयत्वेउक्तयुक्त्यंतरमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तदेतत्पंचविधमित्यतःप्रागितरविकाराणामप्रकृतत्वात्कथंतत्परामर्शोव्याख्यातइत्यतआह ॥ परमेति ॥ एषपरमोविकारइत्यत्रपरमत्वावधित्वेनविकारमात्रस्यप्रस्तुतत्वादित्यर्थः । ऋग्गाथाकुंब्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ स्वराणामिति ॥ अन्यामिताक्षराः स्वरनियमरहिताःछंदोबद्धाः । परस्परंपूर्वोत्तरार्धयोरसमानिविषमसंख्याक्षराणिखंडवाक्यानि। यजुर्निगदइत्येतद्व्याचष्टे॥ यज्ञेति ॥ वृथावागिति स्तोभाक्षराणीतिप्रसिद्धमितिभावः । अथैतन्मूलंवाचोयदनृतमितिनकारस्याकारमूलत्वोक्त्याप्राधान्यप्रतीतिंनि

भा० । नारायणादिनामानिनृणांनामक्रियास्वपि । विहितान्यकारोनैवायंविहितस्तस्मृतेप्रभुं । वायुर्ब्रह्मापि(चा)वाकारदेवतेनतुनामिनौ। यथावेदाभिधेयोन्योवेदाख्यादेवतापरा । एवंनामाभिमानीतुवायुर्वाच्योजनार्दनः । तस्मादइतिनामैतद्विष्णोःकेवलमेवहि । विशेषतोस्यव्याख्यानंबृहतीनांसहस्रकं । तस्मात्प्रीतोभवेद्विष्णुःशंसनादस्यसर्वदा । तस्माद्यज्ञेपिवाशंसेदयज्ञेपिरहःपुमान् । ध्यात्वानारायणंदेवंविष्णोरन्नंहितत्परमित्यादिब्रह्मसारे । परमविकारेणसहविकारमात्रस्यापिप्रस्तुतत्वात्तदेतत्पंचविधमितिपरामर्शः । स्वराणांनियमोयत्रह्यृचोनामैवताःस्मृताः । अन्यामिताक्षरायास्तुतागाथाःपरिकीर्तिताः । खंडवाक्यानिकुंब्याःस्युरसमानिपरस्परं । यज्ञांगंयजुरुद्दिष्टंनिगदंवाक्यमात्रकमित्यादिशब्दनिर्णये ।

वारयति ॥ अकारार्थत्वादिति ॥ नकारस्याकारैकदेशार्थप्रतिपादकत्वेनकिंचिदकारार्थत्वादकारस्यमूलमिव शब्दोत्पत्तिकारणत्वाभावेप्यर्थज्ञानोपायत्वात् । ननुज्ञानादियोग्यायतदनुच्चारणमिवतदर्थाप्रतिपादनमपिकिंनकार्यमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ अर्थज्ञानहेतुत्वेनमूलत्वात् । तस्मान्नकारादप्यकारार्थोज्ञेयएवातः तदर्थव्युत्पादनंकार्यमितिभावः । यदिसर्वैरपिशब्दैरकारार्थोज्ञेयः तर्हिॐकारनारायणशब्दाभ्यामेवकुतोनप्रदर्शितइत्यतआह ॥ नायोग्यानामिति ॥ सम्यप्रपंचेनस्वल्पएवदिक्प्रदर्शनायप्रदर्शितः । तेनयोग्यानामुत्तमानांयथायोग्यंबोधोभविष्यतीतिभावः । ननुवाङ्मूलस्यनकारस्यज्ञानान्नदानयोग्येभ्यःप्रकटनेवृक्षवद्वागुद्वर्तनेनभाव्यंकथंस्वस्यतदित्यतआह ॥ वाचइति ॥ यदायंनकारप्रदर्शनेनयोग्येभ्योवाचंनोपदिशति यदाचान्नंसत्पात्रायदरिद्रायनप्रयच्छति तदापितेषामन्नाभावेनविद्यास्वप्रवृत्तेर्वाचउद्वर्तनंप्रसक्तं । तच्चाशक्यंवेदानांनित्यत्वात्देवानांतदधीनत्वात्स्वयमेवोद्वर्ततइत्यर्थः । अन्यत्रप्रसक्तमुद्वर्तनंकथमन्यत्रापततीत्यतआह ॥ यद्धीति ॥ यदाज्ञानान्नयोरदानेनवाचायोग्येष्वप्रसारणंतदा प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहमित्युक्तरीत्यावाक्प्रतिपाद्यानांविष्ण्वादीनांतदभिमानिनांरमादीनांचतत्रासन्निधापनात् । तद्गुणाज्ञापनात् तदुपभोग्यान्नादेरप्रदानाच्च । देवतास्वपराधमेवकरोतियद्धिदेवतासुकरोतितदात्मन्यापतति । अपूजिताअधर्मादिदातारस्तेतथाभिधाःइत्यादिवचनात् । तथाचस्वयंधर्मज्ञानादिशोषंनरकाद्यनर्थं

भा० । अकारार्थत्वान्नकारस्यकिंचिन्मूलमिव । तस्मान्मूलत्वादकारार्थोपिज्ञेयएव । नायोग्यानांसम्यग्वाच्यइतिस्वल्पएवप्रकाशितोस्माभिः । वाचउद्वर्तनाशक्तेःस्वगमेवोद्वर्तते । यद्धिदेवतासुकरोतितदात्मन्यापतति ।

चप्राप्नोत्येवेतिभावः । तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यादित्येतत्देयप्रदर्शनपूर्वंव्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ अयोग्येभ्योदानेऽनर्थप्राप्तेर्योग्येभ्योप्रदानेपितथात्वादित्यर्थः । एवशब्देनादिशब्दोक्तापात्रानुसारेणनकुर्यादितिलभ्यते । ॐमितिसत्यमित्यत्रोंकारस्यसत्यत्वंघटयति ॥ अकारस्येति ॥ व्याख्येयमनतिक्रम्यवर्तमानंहिसत्यं ॥ ॐकारेचाकारश्रवणेनतल्लोपाभावात्सत्यत्वमितिभावः । प्रकारांतरेणसत्यत्वमाह ॥ अकारस्यचेति ॥ व्याख्येयंप्रथमतोनूद्यव्याख्यानंहिसत्यं । अकारस्यादावेवस्थितत्वेनयथामूलानुवादेनोंकारस्यार्थनिरूपकत्वाच्चसत्यमोंकारइत्यर्थः । तदेतत्पुष्पंफलंवाचइत्येतद्विवृणोति ॥ उकारेति ॥ ॐकारइतिवक्ष्यमाणमनुकृष्यते । इतश्चोंकारःसत्यमित्याह ॥ अकारस्यार्थरूपइति ॥ सन्नेव उत्तमएव । तथाचसदुत्तमंब्रह्मप्रतिपादकतयायातीत्योंकारःसत्यमितिव्युत्पत्तिरितिभावः । अकारार्थाव्यभिचारित्वंचसत्यत्वमोंकारस्येतिपक्षांतरमाह॥ यमेवेति॥ इत्यतश्चसत्यमोंकारइतियोज्यं । नेत्यनृतमित्येतद्व्याचष्टे ॥ नकारस्त्विति ॥ अच्छिरस्कत्वा दकारशिरस्कत्वात् । तस्यविवरणं मूलेति । अथैतन्मूलंवाचोयदनृतमित्येतद्व्याचष्टे ॥ तथापीति ॥ यद्यपिमूलंप्रथमतोनूद्य अप्रवृत्तेरसत्यरूपस्तथाप्येका

भा० । तस्माद्द्रव्यदानंज्ञानदानंवाकालेपात्राद्यनुसारेणैवकुर्यात् । अकारस्योंकारतात्वकारलोपेनैवजातेतिसत्यमोंकारः । अकारस्यादौस्थितत्वेनचयथार्थरूपत्वात् । उकारादिविकारसहितत्वात्पुष्पफलात्मकश्च । अकारस्यार्थरूपःसन्नेवचभगवांस्तमेवोंकारोवक्ति । अतश्चसत्यमोंकारः । यमर्थमकारोवक्तितमेववक्तीति । नकारस्त्वच्छिरस्कत्वान्मूलभूतस्याकारस्यांतेस्थितिरूपत्वादयथास्थितेरसत्यरूपः । तथाप्यकारस्यनकारस्यचैकार्थत्वान्मूलभूतश्च ।

र्थत्वादर्थज्ञानोपयुक्तत्वेनज्ञप्तिविवक्षयाकारस्यमूलभूतश्चेत्यर्थः । ननुवृथावाचोर्थशून्यत्वाज्ज्ञानविशेषस्यापितथात्वात्कथमकार व्याख्यानत्वमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ वृथावाचामकारोकारमकारनकारात्मकत्वात्केषांचिद्घटितत्वाज्ज्ञानस्यचतद्व्यंजकत्वा दित्यर्थः । खंडार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ६ ॥ (॥ १८ ॥) यद्बृहतीसहस्रस्यभगवत्प्रतिपादकत्वमुक्तंतदाक्षेपपरिहार पूर्वंद्रढयितुमयंखंडः । बृहतीसहस्रस्यभगवत्परत्वेऽनुपपत्तिंपरिहर्तुंप्रथमंप्रतिज्ञायते ॥ तद्वाइदमिति ॥ उक्तरीत्यासंपादितं तदिदंबृहतीसहस्रंतस्यनारायणस्यैवयशइत्यर्थः । ननुबृहतीसहस्रे "इंद्रवायूबृहस्पतिंमित्राग्निंपूषणंभगं । आदित्यान्मारुतं गणं । प्रवोभ्रियंतइंदवोमत्सरामादयिष्णव" इत्यादाविंद्रादिनामश्रवणात्कथंबृहतीसहस्रंतद्यशइत्यतउच्यते ॥ सइंद्रइति ॥ सएवेंद्रनामेत्यर्थः । नन्विंद्रशब्दस्यस्वर्गाधिपतौरूढत्वात्कथमिंद्रोनारायणइत्यतश्चोक्तं ॥ सइंद्रइति ॥ यतःसनारायणएवय ज्ञनामाप्रथममिंद्रनामा एतस्मात्सएवस्वर्गपतिरिंद्रइत्यर्थः । इंद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूताधिपत्यादिमहैश्वर्यशालित्वाच्चेंद्रनामेत्यु च्यते ॥ सभूतानामिति ॥ यएतमिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्रसा विस्रस्तोऽखिलबंधविनिर्मुक्तः । सोस्माल्लोकाद्धरिलोकं प्रैति । ऐतरेयोमहिदासइत्याह तस्मान्नात्रसंशयःकार्यइत्यभिप्रायः । एवमिंद्रशब्दोयज्ञेरूढःपरमैश्वर्यप्रवृत्तिनिमित्तेनयौगिकश्चे

भा० । तस्मादकारस्यैतद्वृथावागादिकमपिव्याख्यानं । तस्माद्विजानतःसर्वमपिभगवन्नामैव ॥ ६ ॥ (॥ १८ ॥)

उप० । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतद्यशःसइंद्रःसभूतानामधिपतिःसयएवमेतमिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्रसाहैवास्माल्लोकात्प्रैतीतिहस्माह

त्युक्तं । तमेवैश्वर्यंतस्यैवमहिदासादिरूपेणस्वरमणतयाराजनेनविवरितुमुच्यते ॥ महिदासऐतरेयःप्रेत्यैंद्रोभूत्वेत्यादिना ॥ यद्वाइदंमहिदासाद्यवतारंप्राप्यराजतइतींद्रः । पूर्णमदःपूर्णमिदमित्यत्रेदंशब्देनावताराणांपरामृष्टत्वात् इदंभूस्थानंप्राप्यराजतइतिवा इष्टप्रदत्वादिंद्रो रमायां इष्टप्रदेस्वस्वरूपेवा राजतइतींद्रइत्यनेकप्रकारेणव्याख्यातुमुच्यते॥ महिदासइत्यादिना॥ इंद्रो यज्ञनामा । प्रेत्य श्वेतद्वीपंप्राप्य श्वेतद्वीपपतिनैकीभूय । पुनस्तेनैवांशेनमहिदासोभूत्वाएषुलोकेषुविराजतइत्यर्थः । विराजनमेवविवरितुंपूर्वपक्षउच्यते ॥ तदाहुरिति ॥ त त्तत्र । केचिदाहुः पृच्छंति । किमिति यत् यदि । एषभगवान्हरिरनेनमहिदासादिरूपेणामुंलोकं भूलोकंप्राप्य अभिसंभवति । रमतइतियावत् । अथ तदास्त्रीसंभोगकाले । केनरूपेण कया । स्त्रियाभवति रतिंकुर्यादिति । त त्तत्रचोद्ये स्वस्मिन्नेवस्त्रीरूपेस्वयंरमतइतियत्समाधानमाहुस्तत्राप्याहुः पृच्छेयुः । किमिति । अनेनरूपेण भूमिष्ठेनरूपेण अमुं दिविस्थितं । लोक्यतइतिलोकं स्वस्त्रीरूपमभिसंभवतियत् गच्छेत्किं । अथ यद्येवमंगीक्रियतेतदापिपृच्छंति । किमिति । इमं पृथिवीस्थं । लोकं स्त्रीरूपं । केनरूपेणभवति प्राप्नोतीतिहस्म । इत्येवंस्वशिष्यैःपृष्टोमहिदासऐतरेयउत्तरमाहस्म । किमिति । त त्तत्रलोकेस्त्रियां स्त्रीषु यल्लोहितंभवतितदेतदग्ने रग्निस्थस्यज्वलज्ज्वालासमप्रभस्य स्त्रीरूपस्यहरेरूपं प्रतिमा । तस्मात्कारणात् तस्माद्भार्याशरीरगाद्रक्ताद्रतांनबीभत्सेत नजुगुप्सेत । अथपुरुषेयदेतद्रेतोभवति

उप० । महिदासऐतरेयःप्रेत्येंद्रोभूत्वैषुलोकेषुराजतितदाहुर्यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवतीँ३ अथकेनरूपेणेमंलोकमाभवतीँ३ तद्यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवत्यग्नेस्तद्रूपंतस्मात्तस्मान्नबीभत्सेताथयदेतत्पुरुषेरेतोभव

र्थत्वादर्थज्ञानोपयुक्तत्वेनज्ञप्तिविवक्षयाकारस्यमूलभूतश्चेत्यर्थः । ननुवृथावाचोर्थशून्यत्वाज्ज्ञानविशेषस्यापितथात्वात्कथमकार व्याख्यानत्वमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ वृथावाचामकारोकारमकारनकारात्मकत्वात्केषांचिद्घटितत्वाज्ज्ञानस्यचतद्व्यंजकत्वा दित्यर्थः । खंडार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ६ ॥ (॥ १८ ॥) यद्बृहतीसहस्रस्यभगवत्प्रतिपादकत्वमुक्तंतदाक्षेपपरिहार पूर्वंद्रढयितुमयंखंडः । बृहतीसहस्रस्यभगवत्परत्वेऽनुपपत्तिंपरिहर्तुंप्रथमंप्रतिज्ञायते ॥ तद्वाइदमिति ॥ उक्तरीत्यासंपादितं तदिदंबृहतीसहस्रंतस्यनारायणस्यैवयशइत्यर्थः । ननुबृहतीसहस्रे "इंद्रवायूबृहस्पतिंमित्राग्निंपूषणंभगं । आदित्यान्मारुतं गणं । प्रवोभ्रियंतइंदवोमत्सरामादयिष्णव" इत्यादाविंद्रादिनामश्रवणात्कथंबृहतीसहस्रंतद्यशइत्यतउच्यते ॥ सइंद्रइति ॥ सएवेंद्रनामेत्यर्थः । नन्विंद्रशब्दस्यस्वर्गाधिपतौरूढत्वात्कथमिंद्रोनारायणइत्यतश्चोक्तं ॥ सइंद्रइति ॥ यतःसनारायणएवय ज्ञनामाप्रथममिंद्रनामा एतस्मात्सएवस्वर्गपतिरिंद्रइत्यर्थः । इंद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूताधिपत्यादिमहैश्वर्यशालित्वाचेंद्रनामेत्यु च्यते ॥ सभूतानामिति ॥ यएतमिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्रसा विस्रस्तोऽखिलबंधविनिर्मुक्तः । सोस्माल्लोकाद्धरिलोकं प्रैति । ऐतरेयोमहिदासइत्याह तस्मान्नात्रसंशयःकार्यइत्यभिप्रायः । एवमिंद्रशब्दोयज्ञेरूढःपरमैश्वर्यप्रवृत्तिनिमित्तेनयौगिकश्चे

भा० । तस्मादकारस्यैतद्वृथावागादिकमपिव्याख्यानं । तस्माद्विजानतःसर्वमपिभगवन्नामैव ॥ ६ ॥ (॥ १८ ॥)

उप० । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतद्यशःसइंद्रःसभूतानामधिपतिःसयएवमेतमिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्रसाहैवास्माल्लोकात्प्रैतीतिहस्माह

त्युक्तं । तमेवैश्वर्यंतस्यैवमहिदासादिरूपेणस्वरमणतयाराजनेनविवरितुमुच्यते ॥ महिदासऐतरेयःप्रेत्येंद्रोभूत्वेत्यादिना ॥ यद्वाइदंमहिदासाद्यवतारंप्राप्यराजतइतींद्रः । पूर्णमदःपूर्णमिदमित्यत्रेदंशब्देनावताराणांपरामृष्टत्वात् इदंभूस्थानंप्राप्यराजतइतिवा इष्टप्रदत्वादिंद्रो रमायां इष्टप्रदेस्वस्वरूपेवा राजतइतींद्रइत्यनेकप्रकारेणव्याख्यातुमुच्यते॥ महिदासइत्यादिना॥ इंद्रो यज्ञनामा । प्रेत्य श्वेतद्वीपंप्राप्य श्वेतद्वीपपतिनैकीभूय । पुनस्तेनैवांशेनमहिदासोभूत्वाएषुलोकेषुविराजतइत्यर्थः । विराजनमेवविवरितुंपूर्वपक्षउच्यते ॥ तदाहुरिति ॥ त त्तत्र । केचिदाहुः पृच्छंति । किमिति यत् यदि । एषभगवान्हरिरनेनमहिदासादिरूपेणामुंलोकं भूलोकंप्राप्य अभिसंभवति । रमतइतियावत् । अथ तदास्त्रीसंभोगकाले । केनरूपेण कया । स्त्रियाभवति रतिंकुर्यादिति । त त्तत्रचोद्ये स्वस्मिन्नेवस्त्रीरूपेस्वयंरमतइतियत्समाधानमाहुस्तत्राप्याहुः पृच्छेयुः । किमिति । अनेनरूपेण भूमिष्ठेनरूपेण अमुं दिविस्थितं । लोक्यतइतिलोकं स्वस्त्रीरूपमभिसंभवतियत् गच्छेत्किं । अथ यद्येवमंगीक्रियतेतदापिपृच्छंति । किमिति । इमं पृथिवीस्थं । लोकं स्त्रीरूपं । केनरूपेणभवति प्राप्नोतीतिहस्म । इत्येवंस्वशिष्यैःपृष्टोमहिदासऐतरेयउत्तरमाहस्म । किमिति । त त्तत्रलोकेस्त्रियां स्त्रीषु यल्लोहितंभवतितदेतदग्ने रग्निस्थस्यज्वलज्वालासमप्रभस्य स्त्रीरूपस्यहरेरूपं प्रतिमा । तस्मात्कारणात् तस्माद्भार्याशरीरगाद्रक्ताद्रूतांनबीभत्सेत नजुगुप्सेत । अथपुरुषेयदेतद्रेतोभवति

उप० । महिदासऐतरेयःप्रेत्येंद्रोभूत्वैषुलोकेषुराजतितदाहुर्यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवतीँ३ अथकेनरूपेणेमंलोकमाभवतीँ३ तद्यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवत्यग्नेस्तद्रूपंतस्मात्तस्मान्नबीभत्सेताथयदेतत्पुरुषेरेतोभव

ऐत० १०५

तदादित्वाज्जगदादित्वादादित्यनाम्नस्तद्गतस्यविद्युत्प्रभस्यहरेरूपं प्रतिमा । तस्मात्कारणात्तस्मात्पतिस्थिताद्रेतसोभार्यानबी भत्सेत । सोयमात्मा भूमिष्ठोमहिदासोभगवानिममात्मानं पृथिवीलोकगतं । भूमिष्ठस्त्रीलोहितगतंचात्मनएवस्त्रीरूपंच । अ मुष्यैद्युस्थायस्त्रीपुंरूपायतथासूर्यगतायपुंरूपायदेवरेतोगतस्वपुंरूपायचप्रयच्छति । असावात्मा द्युस्थःसूर्यगतोविष्णु रमुमा त्मानं आत्मनोद्युस्थंस्त्रीरूपंदेवीलोहितगतस्त्रीरूपंच । अस्मै भूमिष्ठायमहिदासादिरूपायमानुषरेतसिस्थितरूपेभ्यश्चसंप्रयच्छ तीत्येवंतौ द्युर्भूमिगतावन्योन्यमभिसंभवतः संबद्धौभवतः । यद्वाभूमौप्रादुर्भावस्थितंमहिदासादिपुमात्मकंरूपंदेवीषुस्थितस्त्री रूपेणद्युस्थंपुंरूपंचभूलोकेमानुषस्त्रीगतस्वस्त्रीरूपेणेत्येवंतावन्योन्यंरमेतेइत्यर्थः । उपसंह्रियते ॥ अनेनेति ॥ सोयमात्मेममा त्मानमित्यादिनोक्तप्रकारेणानेनपृथिव्यनुबंधिनारूपेणामुंद्व्यनुबंधिरूपमभिसंभवत्यमुनाद्व्यनुबंधिनारूपेणेमंपृथिव्यनुबंधिनंरूप मभिसंभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुबृहतीसहस्रंतस्यनारायणस्ययशइत्येतावतापूर्णत्वात्तद्वाइदंसंपन्नमित्यधिकं । पूर्वखंडेष्वपिबृ हतीसहस्रस्यसंपन्नस्यैकादशानुष्टुभांशतानीत्यादिनापूर्णत्वात्तद्वाइदमित्यादिपुनःपुनःपरामर्शोव्यर्थइत्यतआह ॥ विद्यांतरे ति ॥ पूर्वसंगततयाविद्यांतरोपदेशार्थमित्यर्थः । अत्रयत्प्रीणनार्थंविश्वामित्रेणबृहतीसहस्रंसंपादितंतदिदंतस्ययशः । सकइ

उप० । त्यादित्यस्यतद्रूपंतस्मात्तस्मान्नबीभत्सेतसोयमात्मेममात्मानममुष्माआत्मनेसंप्रयच्छत्यसावात्मामुमात्मानमस्माआत्मनेसंप्रयच्छति तावन्योन्यमभिसंभवतोनेनहरूपेणामुंलोकमभिसंभवत्यमुनारूपेणेमंलोकमाभवति ॥ ७ ॥ (॥ १९ ॥)

भा० । विद्यांतरोपदेशार्थंतद्वाइदंबृहतीसहस्रमितिपुनःपुनःपरामर्शः ।

त्यतउक्तं । सइंद्रःप्रसिद्धःशचीपतिरित्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ तदिदमिति ॥ ननुतद्यशइत्यत्रयदितच्छब्देनना रायणःपरामृश्येत तर्हिसइंद्रइतितस्येंद्राभेदःस्यादित्यतआह ॥ यस्येति ॥ नात्रसइंद्रइत्यनेनप्रसिद्धेंद्रस्यबृहतीसहस्रप्रतिपा द्यत्वंवातत्प्रतिपाद्येनाभेदोवोच्यते किंतु "इंद्रवायूबृहस्पति" मित्यादिबृहतीसहस्रशंसनीयानामृचांभगवत्परत्वसिद्धये उपल क्षणयातस्येंद्रनामकत्वमुच्यतइतिभावः । ननुस्वर्गपदंप्राप्तएवेंद्रशब्दप्रसिद्धेः कथंविष्णोस्तदित्यतःसएवेंद्रःप्राप्तेंद्रपदइतिप्रका रांतरेणव्याचष्टे ॥ सहीति ॥ प्रथमतः प्रथममन्वंतरे । तस्मात्प्राप्तेंद्रपदत्वात् । इंद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूताधिपत्याख्यैश्व र्याच्चेंद्रनामत्वमितिभावेनसभूतानामधिपतिरित्यस्यतात्पर्यमाह ॥ इदिपरमेति ॥ अधिकःपतिरित्यधिपतिशब्दार्थविवरण मन्येषामिति ॥ श्रुत्यंतरेइंद्रशब्दस्यविष्णौप्रयोगाच्चसएवेंद्रःप्रसिद्धइत्यर्थांतरंसूचयितुमाह ॥ अतोविष्णाविति ॥ अत स्तत्रैवेंद्रशब्दस्यमुख्यत्वात् । कासाश्रुतिरित्यतस्तामुदाहरति ॥ मत्सीति ॥ सोम सोमाभिमानिन् । मत्सि मदयसि । इंदो इष्टप्रद । पवमान वायो । अत्रेंद्रंविष्णुंमत्सीतींद्रशब्दस्यविष्णुशब्दसामानाधिकरण्यादिंद्रशब्दस्यविष्णुपरत्वंज्ञायतइति भावः । नन्विंद्रंविष्णुंचेतिपृथगन्वयसंभवान्नसामानाधिकरण्यमित्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ कुतोनेत्यतःपृथगन्वयेबाध

भा० । तदिदंबृहतीसहस्रंतद्यशस्तस्यनारायणस्ययशः । यस्यनारायणस्यैतद्यशःसभगवानेवेंद्रनामासहियत्प्रथमतइंद्रोबभूवस्वेच्छयायज्ञ नामा । तस्मात्तमेववेदाइंद्रशब्देनवदंतिमुख्यतः । इदिपरमैश्वर्यइतिधातोश्चतस्यैवहिपरमैश्वर्यं । अन्येषांतुद्वादशानांतेनदत्तमेवेंद्रत्वंनतुमुख्यतः । अतोविष्णावेवेंद्रशब्दंप्रयुंक्तेश्रुतिः । मत्सिसोमवरुणंमत्सिमित्रंमत्सींद्रमिंदोपवमानविष्णुमिति । नचेंद्रंविष्णुंचेतिपृथगन्वयःक्रियते ।

कमाह ॥ तदेति ॥ साधकाभावंचाह ॥ नचेति ॥ ननु "प्रातरग्निंप्रातरिंद्रंहवामहेप्रातर्मित्रावरुणाप्रातरश्विना ॥ प्रातर्भगंपूषणंब्रह्मणस्पतिंप्रातःसोममुतरुद्रंहुवेम। प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेमे" तिश्रुतौप्रातर्भगंपूषणंब्रह्मणस्पतिमित्यत्रप्रातःपूषणंप्रातर्ब्रह्मणस्पतिमितिपृथक्प्रातःपदप्रयोगाभावेपि उतरुद्रंहुवेमेत्यत्रेवसमुच्चायकोतपदाभावेपिप्रातःपदस्योतपदस्यवासंयोजनेनदेवतात्रयप्रतिपादकत्ववत्प्रकृतेपिमत्सिपदस्यचशब्दस्यवासंयोजनेनदेवताद्वयंकिंनस्यादित्यतोदृष्टांतोपिनसंप्रतिपन्नइतिभावेनोक्तंन्यायंतत्राप्यतिदिशति ॥ तस्मादिति ॥ पृथक्प्रातःपदाभावात्चशब्दाभावाच्चेत्यर्थः । विशेषणं गुणसमर्पकं । इत्यादीत्यादिपदेनप्रयोगांतरपरिग्रहः । अन्यथाप्रातर्जितंभगमितिभगशब्देनपौनरुक्त्यप्रसंगइतिभावः । ननु "ऋतंसत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलं । ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षंशंकरंनीललोहित" मित्यादौयथाचकाराद्यभावेपिवाक्यभेदःकल्प्यते तथात्रापिकिंनस्यादित्यत आह ॥ यत्रचैवमिति ॥ एवंभूतेषु वाक्यभेदज्ञापकचकारादिरहितेषु । एकत्वे एकवाक्यत्वे । विरोधः पुनरुक्त्यादिः । नचात्रविरोधंपश्यामइतिभावः । "इंद्रवायूबृहस्पति" मित्यत्रेंद्रादिशब्दाभगवत्पराएवमुख्यतः । सोमस्यदेवतामदहेतुत्वप्रतिपादकतयातत्समाख्यावाक्येमत्सिसोममित्यत्रविष्णाविंद्रपदप्रयोगादित्युक्तं । भगवतःसर्वशब्दवाच्यत्वस्यसमर्थितत्वाच्चेंद्र

भा० । तदावरुणादिषुपृथक्पृथङ्मत्सिशब्ददर्शनादत्रापिपृथङ्मत्सिशब्दोदृश्यते । नहिसर्वेषांपृथङ्मत्सिशब्ददर्शनेएकस्यैवान्यथात्वं युज्यते । नचात्रद्वित्वगमकंचकारादिकंविद्यते । तस्मात्प्रातर्भगंपूषणंब्रह्मणस्पतिमित्याद्यप्येकस्यैवविष्णोर्विशेषणं । यत्रचैवंभूतेष्वेकत्वेविरोधोदृश्यतेतत्रतेनैवविरोधेनद्वित्वंभवति । अन्यथैकत्वमेव ।

शब्दस्तत्परइत्याह ॥ योदेवानामिति ॥ न "न्वादित्यान्मारुतंगण" मितिबहुवचनं गणत्वंचकथमित्यतआह ॥ बहुरूपत्वादिति ॥ चशब्दाद्गणत्वंच । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इतोपिमत्सींद्रमिंदोपवनविष्णुमित्यत्रेंद्रशब्दोविष्णुपरइति सिंहावलोकनन्यायेनाह ॥ मत्सीति ॥ मत्सिमहामिंद्रमिंदोमदायेत्युत्तरवाक्येपुरंदरस्यपृथगुक्तेःपूर्वोक्तोनपुरंदरइतिज्ञायते । ननुमहामिंद्रमितिमहत्वविशेषणात्कथमयमिंद्रशब्दःपुरंदरविषयइत्यतआह ॥ महत्वंचेति ॥ नकेवलमवतारेकालज्यैष्ठ्यंमहत्वं किंतुपूज्यत्वंचेतिसयुक्तिकमाह ॥ महेति ॥ सामर्थ्याधिक्यंविष्णोरेव । पुरंदरस्यत्वग्रजत्वेनपूज्यत्वमेवमहत्वमित्येतच्छ्रुत्यादर्शयति॥ आयइति ॥ सुकृत्तरः सुष्ठुकुर्वतांमध्येश्रेष्ठः । दैव्यो देवस्येंद्रस्येष्टंदैवं । योविष्णुः सुकृते सुष्ठुमहाव्रतंकुर्वतेइंद्राय । सचथाय सख्याय । आविवाय संयुक्तोभूत् । त्रिषधस्थः श्वेतद्वीपादिस्थानत्रयगतः । वेधाः विशेषेणधारणपोषणकर्ता । आर्यं पूज्यं । इंद्रमजिन्वदजनयत् । यजमानं महाव्रतेनात्मानंयजमानंइंद्रं । ऋतस्य यज्ञस्य । भागेआभजत् आभाजयत् । यज्ञभागादियुक्तंपदमदादित्यर्थः । दैव्यइत्यस्यार्थः इंद्रस्यपरमंदैवमिति । अजिन्वदित्यस्यजनकइति । ऋतस्यभागइत्यस्ययज्ञभा

भा० । योदेवानांनामधाएकएवेतिचोक्तं । बहुरूपत्वाद्बहुवचनंचविष्णोरेवयुज्यते । तस्मान्मुख्यतोविष्णावेवेंद्रादिशब्दाअन्येषामुपचारतः । मत्सिमहामिंद्रमिंदोमदायेत्यन्येंद्रस्यपृथगुक्तेश्चमत्सींद्रमिंदोपवमानेतिपूर्वोक्तइंद्रोविष्णुरेवेतिसिद्धं । महत्त्वंचतस्यादितिपुत्रत्वेऽग्रजत्वमात्रं नतुसामर्थ्यतः । महपूजायामितिधातोः । पूज्योह्यग्रजोभवति । आयोविवायसचथायदैव्यइंद्रायविष्णुःसुकृतेसुकृत्तरः । वेधाअजिन्वत्रिषधस्थ आर्यमृतस्यभागेयजमानमाभजदितींद्रस्यपरमंदैवंजनकोयज्ञभागादिप्रदाताविष्णुरेवहिश्रूयते ।

गादीतीतिविवेकः । नन्वत्रयजमानइंद्रइतिकुतइत्यतआह ॥ इंद्रश्चेति ॥ सुकृतेसुष्ठुकृतेइंद्रायेतिप्रकृतत्वादितिभावः । महत्त्वंचाग्रजत्वमात्रमित्युक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रसिद्धेंद्रस्यभगवदनुग्रहादेवयज्ञभागोभगवतस्तुस्वातंत्र्येणेत्यत्रश्रुत्यंतरसंमतिमाह ॥ अन्यैंद्रइति ॥ चतुर्थे अह्नि । ग्रहं सोमपात्रं । सोमपानमितियावत् । ब्राह्मणेद्वितीयपंचकेनवमेध्यायेप्रथमखंडे । देवावैसोमस्यराज्ञोग्रपेयेनसमपादय ब्नहंप्रथमःपिबेयमहंप्रथमःपिबेयमित्येवाकामयंत । तेसंपादयंतोब्रुवन् । हंताजिमयाम सयोनउज्जेष्यति सप्रथमःसोमस्यपास्यतीति तथेतितआजिमयुः । तेषामाजिंयतामभिसृष्टानांवायुर्मुखंप्रथमं(मः) प्रत्यपद्यत । अथेंद्रोथमित्रावरुणावथाश्विनौ । सोवेदिंद्रोवायुमुद्वैजयतीतितमनुपरापतत् । सहनावथोज्जयावेति । सनेत्यब्रवी दहमेवोज्जेष्यामीति । तृतीयंमेथोज्जयावेति नेतिहैवाब्रवी दहमेवोज्जेष्यामीति । तुरीयंमेथोज्जयावेति । तथेतितंतुरीयेत्यार्जत । तत्तुरीयभागिंद्रोभवत् त्रिभाग्वायु स्तौसहैवेंद्रवायूउदजयतामित्यत्रेदंप्रमेयंस्पष्टमितिभावः ॥ विष्णोस्त्विति ॥ मारुतस्यवेधसोविधातुर्विष्णोःक्रतुंयज्ञंसचंतायोजयन्निति विष्णोस्तुवायोरपिविधातृत्वंश्रूयतइत्यर्थः । अस्यविष्णुसूक्तगतत्वाद्विष्णोरितिविशेष्यमुपक्षिप्तं । वेधसइतिविधातुरित्युक्तार्थेमूलभूतधातुव्याख्यानंपठित्वासमर्थयते ॥ डुधाञिति ॥

इंद्रश्चयजमानः । तस्मात्तत्प्रसादादवताराग्रजत्वमेवतस्यमहत्त्वं । अन्यैंद्रोह्यहंप्रथमःपिबेयमहंप्रथमःपिबेयमितिवायुनाविवदमानआजौपराजितोवायुंप्रसादयित्वाचतुर्थेवायुनासहग्रहमाप । विष्णोस्तुक्रतुंसचंतमारुतस्यवेधसइतिवायोरपिविधातृत्वंश्रूयते । डुधाञ्धारणपोषणयोरितिधातोर्विशेषेणधारणपोषणकर्ताहिवेधाः ।

उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ ऋक्सहस्रात्मकमिति ॥ त्रयोदशेतिवक्तव्यं । कथंद्वादशेत्युक्तिरित्य तआह ॥ पुरंदरइति ॥ अदित्यांतु अदित्यामेव । वामनाग्रजत्वान्नतुसर्वत्र । विष्णुप्रीत्यर्थंमहाव्रतंकर्मकृत्वैवनतुस्वतः । स यएतमेवमिंद्रमित्यादिव्याचष्टे ॥ एवमित्यादिना महिदासस्वरूपकइत्यंतेन ॥ यएतमेवमिंद्रंवेदसप्रेत्यमृत्वेंद्रोभूत्वैषुलो केषुविराजतीत्यप्याहमहिदासइत्यन्यथाप्रतीतेः महिदासऐतरेयइत्याद्युत्तरवाक्येनापिसंबध्यव्याचष्टे ॥ श्वेतद्वीपादिकानि ति ॥ सर्वेषामवताराणांश्वेतद्वीपपतिनाविश्लिष्यागतत्वाद्यज्ञनामेंद्रःश्वेतद्वीपंप्राप्यश्वेतद्वीपपतिनैकीभूयपुनस्तेनैवांशेनमहिदा सोभूत्वा एषुलोकेषुविराजतीत्यर्थः । नेदंवाक्यमधिकारिणःफलकथनपरं बाधितत्वात्किंतुसइंद्रइतियत्परमैश्वर्ययोगेनयज्ञेंद्र स्येंद्रशब्दार्थत्वमुक्तंतत्परमैश्वर्यंमहिदासादिरूपेणराजनेनविवरितुंप्रवृत्तमितिभावः । विराजनविवरणपरं तदाहुर्यदनेनेत्यादि । तत्रतदाहुर्यदनेनरूपेणेमंलोकमाभवति । अथकेनरूपेणभवतीत्यध्याहृतकर्तृनिर्देशरूपः । अनेनरूपेणभवतीतिव्यवहितमन्वय

भा० । तस्माद्भगवतएवैतद्यशोबृहदुक्थादिकं । ऋक्सहस्रात्मकंविष्णोर्यशइंद्राभिधस्यहि । इंद्रोहिप्रथमोविष्णुर्यज्ञनामाजगत्पतिः । त त्प्रसादादथेंद्रत्वंद्वादशान्येप्रपेदिरे । पुरंदरस्त्वेकएववासुदेवप्रसादतः । द्विवारमिंद्रतामापतस्माद्द्वादशतेपरे । अग्रजत्वाददित्यांतुमहेंद्रोनामचाभ वत् । महाव्रतंकर्मकृत्वाचैवनाम्नामहेंद्रकः । महत्वंमुख्यतोविष्णोर्नह्यन्यस्यकदाचन । एवंयोवेदतंविष्णुंविस्रस्तोबंधतोखिलात् । अस्माल्लोकाद्धरे र्लोकमेतिनास्त्यत्रसंशयः । इत्याहभगवान्विष्णुर्महिदासस्यरूपकः । श्वेतद्वीपादिकान्प्राप्यसइंद्राख्योहरिःस्वयं । महिदासाभिधोभूत्वालोकेष्वेषु विराजति ।

मभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ तत्रेत्यादिना ॥ तदित्यस्यार्थस्तत्रेति । आहुरित्यस्यकर्त्रध्याहारः केचिदिति ॥ यदित्यस्यार्थो यदीति ॥ एषभगवान्हरिरित्येतत् आभवतीत्यस्याध्याहृतकर्तृनिर्देशरूपं । अनेनरूपेणेत्यस्यार्थोमहिदासेति ॥ इमंलोकमाभवतीत्यस्य तात्पर्यं भूमिष्ठइत्यादि ॥ अथकेनरूपेणाभवतीत्यस्यार्थस्तदायदेत्यादि ॥ कया नकयापि । कुतः हियस्मादच्युतोन्यर तिर्नभवति । तस्मादितियोज्यं । यत्तत्रसमाधानमाहुस्तत्त्राप्याहुःशंकेयुःकिमितिअनेनभूमिष्ठेनरूपेणामुंदिविस्थितंस्वस्त्रीरू पमभिसंभवतियत्गच्छेत्किमित्यर्थतयासमाधानप्रदर्शनपूर्वंतदाहुरित्यादिव्याचष्टे ॥ स्त्रीरूपइति ॥ तत्तत्रचोद्यईदृशंसमा धानंवाच्यं । तत्रतुतत्रापिभूमिष्ठेनरूपेणदिविस्थितंरूपंस्त्रीरूपमसौगच्छेत्किमितिचाहुः पृच्छेयुरितियोज्यं । अथकेनरूपेणेत्ये तद्व्याचष्टे ॥ अथेति ॥ अत्रविषयेयद्येवमंगीक्रियते अथ तथापीमंपृथिवीसंस्थलोकंस्त्रीरूपंकेनरूपेणभवेत्संव्रजेदित्यर्थः । ननु कोव्रजेदितिप्रष्टव्येरूपविशेषप्रश्नःकिमर्थइत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ नहीति ॥ नकेवलंपुंरूपोन्यस्त्रियानरमते अपितुस्त्रीरूपोभव तीत्यर्थः । इतिहस्माहमहिदासऐतरेयइत्येतदत्राप्यनुवर्त्यव्याचष्टे ॥ इतिपृष्टइति ॥ तद्यदेतत्स्त्रियामित्येतद्व्याचष्टे ॥

भा० । तत्रपृच्छंतिकेचित्तुयद्येषभगवान्हरिः । महिदासादिरूपेणभूमिष्ठोरमतेप्रभुः । तदायदास्त्रियाविष्णूरमतेनित्यसत्सुखः । कया स्त्रियारतिंकुर्यान्नह्यन्यरतिरच्युतः । स्त्रीरूपेतत्स्वयंस्वस्मिन्रमतेसावितीदृशं । वाच्यंतत्रचभूमिष्ठरूपेणतुदिविस्थितं । स्त्रीरूपंकिमसौगच्छेदथय द्येवमत्रच । स्त्रीरूपंपृथिवीसंस्थंकेनरूपेणसंव्रजेत् । नह्यन्यगम्योभगवांस्त्रीरूपोपिजनार्दनः । इतिपृष्टःस्वशिष्यैःसमहिदासोवदद्धरिः । ॥ ११२ ॥

स्त्रीष्वित्यादिना ॥ तदित्यस्यार्थो **लोकइति** ॥ सर्वेष्वपिलोकेष्वित्यर्थः । अग्नेस्तद्रूपमित्यस्यतात्पर्यं ॥ **तत्राग्निस्थइति** ॥ तस्मादित्यस्यानूद्यार्थमाह ॥ **तस्माद्विष्णोरिति** ॥ द्वितीयस्यतस्मादित्यस्यार्थोभार्याशरीरगाद्रक्तादिति ॥ अथयदेतत्पुरुषेरेतइत्यादिव्याचष्टे ॥ **तथेत्यादिना** ॥ आदेःसर्वस्यकारणत्वादादित्यः । आदिशब्दस्यस्वरादिगणपाठात्स्वरादिनिपातमव्ययमित्यव्ययसंज्ञायामव्ययात्त्यबितित्यपिकृते आदित्यशब्दोनिष्पन्नइतिभावः । तस्मात्तस्मादित्येतद्व्याचष्टे ॥ **तस्मादित्यादिना** ॥ **तस्मादित्यंतेन** ॥ अत्रयोजना । तस्माद्द्युमत्प्रभःतत्रस्थःपुंरूपोभगवान्रेतःसंस्थः । तस्मात्पतिस्थितात्तस्माद्रेतसोभार्यानबीभत्सेतेति । सोयमात्मेत्यादिव्याचष्टे ॥ **यद्भूमिगमित्यादिना** ॥ भूमिगं पृथिवीलोकगतं । महिदासादिस्त्रीरूपं । स्त्रीलोहितगतंचेत्यर्थः । दिविस्थितपुमात्मनः तथासूर्यगतस्य तथापुंसोदेवादिलक्षणस्यद्युगतस्यपुंसोरेतसिस्थस्येत्यर्थः । असावात्मेत्यादिव्याचष्टे ॥ **देवीष्विति** ॥ असावात्मादिविसूर्यगतोविष्णुरात्मनोद्युस्थस्यपरंयद्रूपं यच्चदेवीषुलोहितगतंस्त्रीरूपं

भा० । स्त्रीषुयल्लोहितंलोकेतत्राग्निस्थोजनार्दनः । स्त्रीरूपःसोग्निनामैवज्वलज्ज्वालासमप्रभः । तस्माद्विष्णोःसन्निधानाद्भर्ताभार्याशरीरगात् । नबीभत्सेतैवरक्तात्तथापुंरेतासिस्थितः । आदित्येसंस्थितोविष्णुरादेरादित्यनामकः । तस्मान्नरेतसोभार्याबीभत्सेतपतिस्थितात् । पुंरूपोभगवान्विष्णूरेतसिस्थोद्युमत्प्रभः । तस्माद्यद्भूमिगंविष्णोःस्त्रीरूपंतत्स्वयंहरिः । प्रादुर्भावगतोदद्याद्दिविस्थितपुमात्मनः । सूर्यगस्यतथापुंसोरेतसिस्थस्यचात्मनः । देवीषुयल्लोहितगंस्त्रीरूपंपरमात्मनः । तत्ससूर्यगतोविष्णुःपुंरेतस्थस्यचात्मनः ।

तद्भूमिगतस्य । तथापुंरेतस्थस्यमानुषरेतस्थितस्यचात्मनएवदद्यादित्यर्थः । तावन्योन्यमित्येतद्व्याचष्टे ॥ रूपद्वयमित्यादि
ना ॥ प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ प्रादुर्भावेति ॥ भूमौप्रादुर्भावात्मनास्थितंयत्पुमात्मकंतद्देवीषुस्थितस्त्रीरूपेणात्मना चापिश
ब्दाभ्यां यच्चदिविपुमात्मकंरूपंतदपिमानुषीषुस्थितेनस्त्रीरूपेणात्मनेत्येवमन्योन्यतोविष्णुःस्वस्मिन्रमतइत्यर्थः । तावन्योन्यम
भिसंभवतइत्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ नचान्यतइति ॥ तत्कैमुत्येनोपपादयति ॥ रमयेति ॥ यदैवंरमयारममाणोपितत्स्थेन
स्त्रियास्त्रीरूपेणात्मनारमतेतदाकिमुवाच्यंनित्यव्यक्तसुखात्मनःक्वाप्यन्यतोरतिर्नास्तीतीत्यर्थः । ननुयदिरमयारतिर्नास्तितर्हि
रमयारमणंनामकिमित्यतआह ॥ रमयेति ॥ हियस्माद्विष्णोरन्यतोरतिर्नास्तीतिप्रसिद्धंतस्मादितियोज्यं । यद्यपिमत्सींद्रमिं
दोपवमानविष्णुमित्यादौसोमादीनामपिभगवत्सुखप्रयोजकत्वमुक्तं तथापिसोमस्वरूपंसंपाद्यतत्रप्राणरमासन्निधानंसंपाद्यस्वयं
चानंदरसात्मकस्तमधिष्ठायसोमादेर्विषयत्वशक्तिंचदत्वातन्निमित्तेनस्वयंरमतइतिनिमित्तत्वमात्रेणतदुक्तिरितिज्ञेयं । अतएवर
मयाभगवतःक्वचित्सुखोक्तिरप्यविरुद्धेतिज्ञेयं । प्रेत्येंद्रइत्याद्यन्यथाप्रतीतिनिरासायस्पष्टंव्याचष्टे ॥ सएवमहिदासइत्यादि

भा० । दद्याद्भूमिगतस्यैवरूपद्वयमिदंततः । परस्परंसंभवतिविष्णोर्नित्यसुखात्मकं । प्रादुर्भावस्थितंरूपंयच्चभूमौपुमात्मकं । विष्णोस्तद
पिदेवीषुस्थितःस्त्रीरूपकात्मना । एवमन्योन्यतोविष्णूरतःस्वस्मिन्नचान्यतः । रमयारममाणोपितत्स्थेनैवास्त्रियात्मना । रमतेनान्यतःक्वापिरति
र्विष्णोःसुखात्मनः । रमयारमणंतस्माद्रमायारतिपात्रता । नैवास्यारतिदातृत्वंविष्णोर्नह्यन्यतोरतिरित्यादिच । सएवमहिदास

ना ॥ इंद्रनामासभगवानेवेमंलोकंभूसन्निहितंश्वेतद्वीपंप्राप्यात्रभूलोकेमहिदासाभिधोभूत्वैषुलोकेषुराजतीत्यन्वयः । भूत्वेत्यस्यविवरणं ॥ प्रादुर्भूयेति ॥ तस्यापिविवरणं ॥ मनुष्येति ॥ "प्रत्यक्षत्वंहरेर्जन्मे" तिवचनादितिभावः । सयएतमिंद्रंवेदसोस्माल्लोकात्प्रैतिप्रेत्यमृत्वेंद्रोभूत्वैषुलोकेषुराजतीतिप्रतीतार्थंव्यवच्छिद्यस्वार्थंप्रयोगपूर्वंसमर्थयते ॥ नात्रेत्यादिना ॥ शंभुवाशंभुवौ सुखाश्रयौ । यज्ञस्यप्रेतां यज्ञंप्रत्यागच्छतां । प्रतीतार्थेबाधकमाह ॥ नहीति ॥ मृतस्यामुष्मिकलोकेषुराजनंयुक्तंनपुनरेष्वेवलोकेषुराजनंयुक्तमितिभावः । उपलक्षणमेतत् । इंद्रभावोपियस्यकस्यचिन्मृतस्यबाधितइत्यपिद्रष्टव्यं । ननुमरणेपिदिगंतविश्रांतकीर्त्यनाशात्तद्विवक्षयैषुलोकेषुराजतीतियुज्यतइत्याशंक्यनिषेधति ॥ नचेति ॥ ननुप्रेत्यशब्दोमरणेबहुप्रयोगसिद्धोनतथाप्राप्तावित्यतःश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिंदर्शयति ॥ यद्वेत्यादिना ॥ यद्वह्मैवैतिप्राप्नोति प्रैतिप्रकर्षेणाप्नोतीत्यर्थः । वक्तव्यबाहुल्यादनेनेत्येतदनूद्यव्याचष्टे ॥ यदनेनेति ॥ ननुलोकमित्यस्यकथंस्वरूपमितिव्याख्यानमित्यतआह ॥ लोक्यतइति ॥ व्युत्पत्त्येतिशेषः । प्रयोगंचाह ॥ आत्मानमिति ॥ लोकंलोक्यमवश्यंज्ञेयं आत्मानमुपासीतेत्यत्रेवात्रापिलोकशब्दः

भा० । इंद्रनामाप्राप्येमंलोकमत्रभूत्वाप्रादुर्भूयमनुष्यदृष्टिगोचरतांप्राप्यैषुलोकेषुराजति । नात्रप्रेत्यशब्दोमरणवाची । किंतुप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेत्यादिवत्प्राप्तिवाच्येव । नहिमृतःपुनरेषुलोकेष्वेवराजति । नचयशोमात्रराजनेनस्वस्यराजनंभवति । भिन्नपदार्थत्वात् । यद्वाएतिचप्रैतिचेत्यादौप्राप्त्यर्थेपिवेदेषुप्रसिद्धत्वाच्च । लक्ष्मणःप्रेत्यसुग्रीवंबभाषेरामचोदितमितिस्कांदे । यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवति । अनेनमहिदासादिरूपेणामुंलोकंदिविष्ठंस्वरूपं । लोक्यतइतिस्वरूपवाचीलोकशब्दः । आत्मानमेवलोकमुपासीतेतिवत् ।

लोक्यपरः । स्वेनैवसाकल्येनावलोक्यंस्वस्वरूपमेवेतिलोकशब्दःस्वरूपंप्रकृतेबोधयतीतिभावः । यद्यप्यात्मनमेवलोकमित्यत्र लोकंसर्वाश्रयमितिग्रंथांतरेव्याख्यातं । तथापिव्याख्यानांतरमिदमित्यविरोधः । यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवतीत्येतत्प्राक् तत्रतुभूमिष्ठरूपेणतुदिविस्थितंस्त्रीरूपंकिमसौगच्छेदितिप्रमाणेनव्याख्यातं । किमसौगच्छेदित्यस्यव्याख्येयादर्शनात्कथमेतदि त्यतआह ॥ यच्छब्दइति ॥ वाक्यार्थमाहानेनेति ॥ यच्छब्दस्यकिंशब्दार्थत्वेज्ञापकमाहोभयोरिति ॥ किमनेनरूपेणअ थकेनरूपेणेत्युभयोरप्युपपादनपूर्वमनेनरूपेणामुंलोकममुनारूपेणेमंलोकमित्युपसंहारेस्पष्टंपरिहारदर्शनादित्यर्थः । यच्छब्दस्य प्रश्नार्थेप्रयोगंदर्शयति ॥ यतश्चेति ॥ अभिसंभवतीँ३इति आभवतीँ३इतिस्थलद्वयेरंगस्यप्रयोजनमाह ॥ रंगस्त्विति ॥ प्र श्नविषयेप्रष्टव्यार्थेदुर्गमेसतीत्यर्थः । केनरूपेणकेनप्रकारेणेत्यन्यथाप्रतीतेस्तदनूद्यव्याचष्टे ॥ केनरूपेणेति ॥ केनस्वरूपेणेत्य स्यायमर्थः । विष्णुर्दिविस्थितेनकेवलस्वपुंरूपेण भूमिष्ठेनात्मनएवस्त्रीरूपेणसाकंसंबध्यतइति । सोयमात्मेममात्मानमित्येत त्प्रमाणेनस्पष्टंव्याख्यातं । तत्रभूमिगंस्त्रीरूपमिति भूगतस्यैकस्यैवस्त्रीरूपस्यप्रतीतेर्दिविस्थितपुमात्मनःसूर्यगस्येतिसामानाधि

भा० । यच्छब्दःकिंशब्दार्थे । अनेनरूपेणतद्रूपमभिसंभवतिकिं । उभयोरपिपरिहारदर्शनादस्यापिप्रश्नत्वमवगम्यते । यतश्चोदेतिसूर्य इत्यादिवत् । रंगस्तुप्रश्नविषयस्यदुरवगमत्वंप्रकाशयति । दुर्गमेप्रश्नविषयेप्रश्नोरंगयुतोभवेत्इतिशब्दनिर्णये । केनरूपेणेमंलोकमाभवति । के नस्वरूपेणभूमिष्ठेनात्मनएवस्त्रीरूपेणविष्णुःसंबध्यते ।

करण्यप्रतीतेः पुंसोरेतसीत्यस्ययस्यकस्यचित्पुंसइत्यन्यथाप्रतीतेश्चस्ववचनेनव्याचष्टे ॥ सोयमिति ॥ असावात्मामुमात्मानमित्येतदपिनप्रमाणेनविशदं । सूर्यगतरूपातिरिक्तस्यदिविष्ठरूपस्यतत्राप्रतीतेःपुंरेतःस्थस्येत्यत्रपुरुषविशेषाविवेचनादित्यतःस्ववचनेनव्याचष्टे ॥ देवीति ॥ सभगवान्दिविष्ठैर्विष्णवादिरूपैःकरणैरात्मनःस्त्रीरूपंद्युलोकस्थंभूमिष्ठेभ्योमहिदासादिरूपेभ्यःप्रयच्छति । देवी लोहितस्थंचात्मनःस्त्रीरूपंमानुषरेतःस्थितरूपेभ्यःप्रयच्छतीत्यर्थः । नन्वेवंरूपाणांबहुत्वेकथंताविितिद्विवचनमित्यतआह ॥ तानीति ॥ स्त्रीपुंरूपाणि । लोहितरेतसोरद्वयादित्यैक्यप्रतीतेःस्पष्टंस्ववचनेनव्याकुर्वन्प्रतीतार्थेबाधकमाह अग्नेरित्यादिना ॥ सोयमात्माकन्यापितेममात्मानंकन्याममुष्मैवरायसंप्रयच्छत्यसावात्मावरस्यपिताऽमुमात्मानंवरमिममस्यैकन्यायैपतित्वेनसंप्रयच्छतितौजायापतीअन्योन्यमभिसंभवतइत्यपव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ नचेति ॥ प्रस्तुतइति ॥ एतद्ब्रह्मेत्यारण्यकादौ तद्यशइतिखंडादौचोपक्रांतः । नकेवलमुपक्रमेणार्थनिर्णयःश्रुत्याचेत्याह ॥ असावात्मेति ॥ ज्ञापकांतर

भा० । सोयंमहिदासादिप्रादुर्भावरूपइदंभूमिष्ठस्त्रीरूपंलोहितगतंचस्वकीयमेवरूपममुष्मैदिविष्ठायस्वपुरुषरूपायप्रयच्छतिदेवरेतःस्थितायच । देवीलोहितस्थितमात्मनःस्त्रीरूपंमहिदासादिरूपेभ्योमानुषरेतःस्थितरूपेभ्यश्चदिविष्ठैश्चविष्णवादिस्वरूपैःप्रयच्छतिच । तानिभूमिष्ठत्वेनदिविष्ठत्वेनद्विविधत्वात्तावित्युच्यंते । अग्नेस्तद्रूपमग्निनाम्नोविष्णोःप्रतिमातत्सन्निधानात् । एवमादित्यनाम्नोविष्णोः । नह्यग्न्यादिस्वरूपमेवंलोहितादि । नचलौकिकस्त्रीपुरुषसंबंधमात्रमत्रोच्यते । अप्रस्तुतत्वात्तस्य । भगवानेवह्यत्रप्रस्तुतः । असावात्मेत्यात्मशब्दाच्चभगवानेवेतिज्ञायते । आत्मशब्दःपरेविष्णौनान्यत्रकचिदिष्यते । गुणपूर्त्यभिधायीसनान्यस्यगुणपूर्णता । अमुख्यात्मानएवातोब्रह्माद्याःसर्वएवहीत्यादिचब्रह्मांडे ।

ऐत० १०६

माह ॥ यदक्षरमित्यादिना ॥ अन्यथाअन्यत्प्रमेयमुक्त्वाऽन्यत्रप्रमाणोदाहरणेअसांगत्यापातादितिभावः । नन्वेवमपि य दक्षरंपंचविधंसमेतीत्यादिकंनोदाहृतेर्थेप्रमाणमस्मिन्खंडेपंचविधस्त्रीरूपाणामप्रकृतत्वादित्यतो नायंयदक्षरमित्यादिखंडएतत्खं डोक्तएवप्रमाणप्रतिपादनपरः । किंतुपूर्वोक्तार्थेष्वपिप्रमाणं । तत्रचपंचविधस्त्रीरूपाणांप्रकृतत्वादित्याशयेनाह ॥ गायत्रीत्या दिना ॥ पंचविधस्यानिरुद्धादिरूपेण ॥ ७ ॥ पूर्वमुक्तार्थेषुमंत्रोदाहरणार्थमयंखंडइतिसंगतिरुपनिषद्येवस्पष्टा । तत्रयोहवैय ज्ञेयज्ञमितिखंडेगायत्र्युष्णिग्बृहतीत्रिष्टुप्द्विपदेत्यनिरुद्धादिनारायण्यंतानिस्त्रीरूपाण्युक्तानिनारायणादिनामकानिपुरुषरूपाणि चविवक्षितानि । तेषांचान्यतोरतिर्नास्तीतिस्वरमणत्वंचातीतखंडेनिरूपितं । तत्रमंत्रउदाह्रियते ॥ यदक्षरमिति ॥ यन्नारा यणादिरूपेणपंचविधमक्षरंनाशरहितंछंदःप्रतिपाद्यत्वाच्चाक्षरंपरंब्रह्मतत्स्वस्मिन्नेवस्त्रीरूपेणनारायण्यादिनामकेनसमेति मिथुनी

भा० । यदक्षरंपंचविधंसमेति । सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतइत्यादिनोक्तार्थविषयोदाहृतैःश्लोकैरपिभगवतएवस्वरूपाणांपरस्परयोगस्यो क्तत्वात् । गायत्र्युष्णिग्बृहतीत्यादिनाभगवतएवपंचविधस्यस्त्रीरूपस्यमहिदासादिपंचपुंरूपाणांचप्रस्तुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (॥ १९ ॥) यन्नाराय णादिरूपेणपंचविधमक्षरंपरंब्रह्मतत्स्वस्मिन्नेवस्त्रीपुंरूपेणसमेति । स्त्रीपुंरूपेणयुजोदेवाअश्वरूपेणरथेयुक्ताःसंतोयन्नारायणाख्यंपरंब्रह्माभिसंवहंति । तदेतत्सत्यस्यसत्यंनारायणाख्यंब्रह्मयत्रानुयुज्यतेयस्मिन्स्वरूपएवस्त्रीपुंरूपेणयुज्यते । तत्रतस्मिन्नेवपरेब्रह्मणिनारायणाख्येसर्वेदेवाएकीभवंतिमु क्ताःसंतोमिलिताभवंति । नायमेकीभावोनामस्वरूपैक्यंकिंत्वेकस्थानेवासोत्यनुकूलचित्तताच ।

उप० । तत्रैतेश्लोकाः । यदक्षरंपंचविधंसमेति

भवति । स्त्रीपुंसभावेनार्धनारीपुमात्मनावासमेति । तस्यविभवउच्यते ॥ युजइति ॥ युजः स्त्रीपुंरूपेणसंयुक्ताःभार्यासहिताःसूर्यादयोदेवाअश्वरूपेणरथेयुक्ताःसंतःयन्नारायणाख्यंपरंब्रह्माभिसंवहंति । तदेतत्सत्यस्यसत्यंवायोरपिसत्यताप्रदंनारायणाख्यंपरंब्रह्मप्रागुक्तरीत्यायत्रयस्मिन्स्वरूपेणस्त्रीरूपेणानुयुज्यते । तत्रतस्मिन्नेवनारायणेतेसर्वेदेवाःमुक्ताःसंतः एकमेकत्वंस्थानैक्यंवाभवंति प्राप्नुवंति । सायुज्यादिलक्षणंमेलनंवागावःसायंगोष्ठएकीभवंति ब्राह्मणाराजकुलएकीभवंतीतिवत् । यद्वैकत्वंसंश्लेषविश्लेषलक्षणंसायुज्यंप्राप्नुवंतीत्यर्थः । एकत्वमप्युतदीयमानंनगृह्णंतीतिप्रयोगात् । सायुज्यादिलक्षणमेलनंप्राप्नुवंतीत्यर्थः । यद्वायत्रवैकुंठादिदेशविशेषेसत्यस्यसत्यमक्षरं यत्रस्वात्मन्यर्धनारीपुमाकारेणयुज्यते । तत्रदेशेमुक्ताःसर्वेदेवाःस्वभार्याभिरर्धनारीपुमात्मनैकीभवंतिसंयुक्ताभवंति । एकीभूयचैकंभवंति एकमनस्कास्तमेवोपासीनाभवंतीत्यर्थः । महिदासऐतरेयःप्रेत्येंद्रोभूत्वैषुलोकेषुविराजतीत्यत्रश्वेतद्वीपादिस्थाद्भगवतोमहिदासस्यप्राक्विश्लेषोविश्लिष्टस्यचस्वयमेवस्त्रीपुंरूपेणरमणंचोक्तं । तत्र मंत्रो यदक्षरादिति ॥ यस्मादक्षरान्नारायणाख्यात्मूलरूपादक्षरमवताररूपंयुक्तं । स्त्रीपुमात्मनामिलितमेवैत्यागच्छति । तस्यवाहनभूतादेवास्तेषांचालौकिकंफलंभवतीतिविभवउच्यते ॥ युजइति ॥ सवाएषवाचःपरमोविकारइत्यादिनायत्सर्वशब्दवाच्यत्वंभगवतउक्तं । तत्रमंत्रउदाह्रियते ॥ यद्वाचइति ॥ वाचअकारस्ययदोमितियॐकाराख्योविकारःयच्चनेतिनकारा

उप० । युजोयुक्ताअभियत्संवहंति । सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेतत्रदेवाःसर्वएकंभवंति । यदक्षरादक्षरमेतियुक्तंयुजोयुक्ताअभियत्संवहंति । सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेतत्रदेवाःसर्वएकंभवंति । यद्वाचओमितियच्चनेति

ख्योविकारः । यद्वाचोवाक्समूहस्यमध्येयदोमितिपदमंगीकारवाचीतियावत् । यच्चनेतिपदंप्रतिषेधार्थमितिसुधोक्तंव्याख्यानं बोध्यं । यच्चास्याःव्याख्यानभूतमर्थतःकठिनंशब्दरूपं यदुयदेवचोल्बणिष्णुश्रवणाप्रियंशब्दरूपं । उपलक्षणमेतत् । मितम मितमित्यादिकंतत्सर्वंकवयोज्ञानिनोदेवाविपूयविचार्यनामायतान्यकारादिनामार्थभूतभगवन्माहात्म्यान्यन्वविंदन् । स्वयो ग्यतानुसारेणज्ञातवंतः। शृतेतस्मिन्ज्ञानेपरिपक्केसति अधिअधिकं समतृप्यन्कृतकृत्यामुक्ताअभूवन् । तथाचोक्तमनुव्याख्याने। नामवित्कृतकृत्यतेति । यस्मिन्विष्णौविष्णुविषयेनामानिज्ञात्वातस्मिन्ज्ञानेशृतेपक्केधिसमतृप्यंस्तत्रविष्णौदेवाःसर्वयुजोमनो वाक्कायकर्मभिर्युक्ताभवंति । नान्यत्रसाधनफलयोरैकरूप्यादितिभावः । एवंज्ञानिनःफलमुच्यते ॥ तेनेति ॥ एवंविद्वांस्तेन ब्रह्मणातदनुग्रहेणपाप्मानमनिष्टपुण्यंचाप्रारब्धमपहत्यनिरस्यप्रारब्धंचभोगोपमर्दाभ्यांक्षपयित्वास्वर्गलोकंविष्णुलोकमप्येति प्राप्नोति । यदुक्तंनारायणादिरूपस्यमहिदासाद्यवताररूपस्यचस्त्रीपुमुभयात्मकमेवस्वरूपंनतुव्यवस्थितंस्त्रीत्वंपुंस्त्वंचेतितत्रमंत्र उदाह्रियते ॥ नैनामिति ॥ एनंस्त्रीपुंरूपिणंविष्णुंप्रमाणहीनयाकेवलवाचा स्त्रियंकेवलस्त्रियंब्रुवन्नवदति । एनमस्त्रीपुमांसंब्रुव न्नवदतिविष्णोःस्त्रीपुंरूपयोःसद्भावात् । यद्वैनमस्त्रीपुमानितिब्रुवन्नवदतीतीतिशब्दाध्याहारेणयोज्यं । अस्मिन्पक्षेनविभक्ति व्यत्ययः । एनंकेवलपुमांसमेवब्रुवन्नापिनवदति । यःकश्चनलोकविलक्षणोज्ञानीपुरुषएनंस्त्रियंपुमांसंचवदन्वर्ततेसएववदति ॥

उप० । यच्चास्याःक्रूरंयदुचोल्बणिष्णु । तद्वियूयकवयोन्वविंदन्नामायत्तासमतृप्यंछृतेधितत्रदेवाःसर्वयुजोभवंति । तेनपाप्मानमपहत्यब्र ह्मणास्वर्गलोकमप्येतिविद्वान् । नैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन् । पुमांसन्नब्रुवन्नेनंवदन्वदतिकश्चन । ॥११६॥

लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्रीपुमानितिवदन्नपिवदति । स्त्रीरूपःपुंरूपश्चेतिवदन्नपिनवदति । भगवतअप्रसिद्धत्वेनसाकल्येन वचनागोचरत्वादितिभावः । ननुमितममितमित्यादिनास्ववाक्येन यद्वाचॐमितिमंत्रेणापिसर्वेशब्दाभगवद्वाचकाइत्युक्तं । कथमेवंसत्यकारस्यैवसवाएषवाचःपरमोविकारःयद्वाचॐमित्यादौवाक्त्वोक्तिःउच्यतेतेनार्थइतिवागितिनिर्वचनस्येतरतुल्यत्वा दित्यतअकारोविशेषेणभगवद्वाचकइत्युच्यते ॥ अइतिब्रह्मेति ॥ अइत्यनेनब्रह्मपूर्णंअपूर्णेभ्यःचित्प्रकृतिजीवजडेभ्योन्यत्पूर्ति विरोधिदोषहीनं सकलदोषविरुद्धगुणपूर्णंचवस्तूच्यते । किंतदित्यतोहमेवेत्युच्यतेमहिदासेन ॥ तत्रेति ॥ इतियस्मादइत्य नेनदोष्यन्यद्दोषहीनंदोषविरुद्धगुणपूर्णंवस्तूच्यते तस्मात्तत्राकारवाच्यत्वेज्ञेयान्यत्वाद्धेयदोषवर्जितत्वाद्धेयविरोधिगुणपूर्ण त्वादहंनामाहमेवागतमागतइत्यर्थः । बृहतीसहस्रनिष्ठविद्यांतरोपदेशमुखेनयदक्षरादक्षरमेतियुक्तमित्युदाहृतमंत्रव्याख्यानार्थं चपुनःपरामृश्यते ॥ तद्वाइदमिति ॥ यत्तदिदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यैतस्यैवंसंपन्नस्यबृहतीसहस्रस्याक्षराणांपुरुषोच्चार्यतयात दनुबंधिनांव्यंजनाक्षराणांतद्गतानांस्त्रीरूपाणांचषट्त्रिंशतंसहस्राणिभवंति । तथास्वराक्षराणांतद्गतानांपुंरूपाणांचषट्त्रिंशतंस हस्राणिभवंति । पुरुषायुषोह्नांअहोरात्रात्मकदिनानांअह्नांरात्रीणांचपृथक्तावंतिषट्त्रिंशत्संख्याकानिसहस्राणिभवंति । तथा पुरुषायुषोह्नामहोरात्राभिमानिसूर्यगतानांपुंरूपाणांस्त्रीरूपाणांचप्रत्येकंषट्त्रिंशत्सहस्राणिभवंतीत्यर्थः । ततश्चकिमित्यतउच्यते

उप० । अइतिब्रह्मतत्रागतमहमिति । तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्राणिभवंति तावंतिपुरुषायुषोह्नांसहस्राणिभवंति

॥ जीवेति ॥ अनकाममारः । अनस्यप्राणस्योत्पत्तिकामःसन्मायांरमायांस्थितायांज्ञानरूपायांस्वस्त्रीतनौरमतइतिअनकाम
मारनामकोभगवान्विष्णुःजीवाक्षरेणजीवैःपुरुषगतैरक्षरैःबृहत्युक्थव्यंजनाक्षरगतैःस्त्रीरूपैः जीवाहःसूर्याहर्गतानिपुंरूपाण्या
प्नोतिइति । एवंप्रकारेणजीवाक्षरेणपुरुषगतैःस्वराक्षरगतैःपुंरूपैः जीवाहःसूर्यरात्रितदभिमतरात्र्याख्यदिनावयवगतानिस्त्रीरू
पाण्याप्नोति । कदाचिज्जीवाह्वासूर्याहर्गतैरेवपुंरूपैर्जीवाक्षरंपुरुषव्यंजनाक्षरगतस्त्रीरूपाण्याप्नोति । तथाजीवाह्वासूर्यतदभिम
तदिनावयवरात्र्यवस्थितैर्जीवाक्षरंपुरुषगतस्वराक्षरगतपुरुषरूपाण्याप्नोति । यद्वाजीवाक्षरेणजीवाक्षरमाप्नोति । जीवाह्वा जी
वाहरित्यन्वयः । जीवाक्षरेणपुरुषस्वराक्षरगतपुंरूपैर्जीवाक्षरंपुरुषव्यंजनाक्षरगतस्त्रीरूपाण्याप्नोति । तथाजीवाह्वासूर्याहर्गतपु
रुषरूपैर्जीवाहःसूर्यरात्रिगतस्त्रीरूपाण्याप्नोतीत्यर्थः । अर्थांतराणितुभाष्यव्याख्यानदशायामेवस्पष्टयिष्यामः । यन्मंत्रे युजो
युक्ताअभियत्संवहंतीतिदेवस्यरथंवहंतीत्युक्तंतत्प्रकारउच्यते ॥ अथेति ॥ अथदेवस्यवायोर्विष्णोश्चाध्यात्ममधिदैवंचरथउ
च्यते । तस्याध्यात्मंदेहरथस्यवागिंद्रियाभिमानिन्युमाऽधिदैवंविष्णुरथस्यनागाकारोद्धिरुद्धरणरज्जुरूपा । श्रोत्रे दक्षवामश्रो
त्रगतचंद्रतद्भार्ये पक्षसी पार्श्वयोर्नियुक्ते । अन्यत्रोभावश्वरूपौपार्श्वयोर्नियुक्तौ । चक्षुषीसूर्यतद्भार्ये युक्तेअग्रतोनियुक्तेतद्रथ
गतिहेतुभूतौ । अन्यत्रत्वग्रतोनियुक्ताश्वौ । मनस्तदभिमानीरुद्रउभयत्रसंगृहीतासारथिः । तदुभयविधस्यंदनमयंप्रकृष्टानंद

उप० । जीवाक्षरेणैवजीवाहराप्नोतिजीवाह्वाजीवाक्षरमित्यनकाममारोऽथदेवरथस्तस्यवागुद्धिःश्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेमनःसंग्रहीतातदयं

रूपत्वात्प्राणोवायुर्विष्णुश्चाधितिष्ठति । यद्वासचासावयंचेति तदयं । लिंगव्यत्ययोवासोयं । तदुक्तमृषिणासर्वज्ञेनहयग्रीवेण । आतेनयातंमनसोजवीयसारथंयंवामृभवश्चक्रुरश्विना ॥ यस्ययोगेदुहिताजायतेदिवउभेअहनीसुदिनेविवस्वतइतिप्रथममंत्रस्यायमर्थः । हेअश्विनावाशुवानाद्गमनाद्धयास्यत्वाच्चाश्विनामानौविष्णुवायू । मनसोजवीयसामनसोप्यतिवेगवताऽधिदैवंतेनप्रसिद्धेनरथेनायातं । अध्यात्मंमनसोपिजवीयसा कार्यसाधनेपटुनातेनशरीराख्येनरथेनायातं । आगत्यसन्निधानेअधिष्ठानतयाशरीरस्यकारणत्वात्तृतीया । शरीरेसन्निहितौभवतंइतियावत् । एतेनास्मदादिदेहस्यकथंमनसोजवीयस्त्वं कथंचदेवागमनकारणत्वमितिनिरस्तं । कार्यसाधनेमनसःपटीयस्त्वस्यजवीयःशब्देनविवक्षितत्वात् । आगमनकार्यसन्निधानंप्रतिशरीरस्याधिष्ठानतयाकारणत्वेनरथेनायातमित्युक्तिसंभवाच्च । तदुक्तंतत्वप्रकाशिकायां । मनसोजवीयसापटुना । तेनशरीराख्येनरथेनायातं शरीरेसन्निहितौभवतमिति । केचित्तुशरीराभिमानिदेवताशरीरविवक्षयेयमुक्तिरित्याहुः । रथस्यातिशयउच्यते । ऋभवः सर्वे देवाः । यंद्विविधंरथं । वांयुवयोरर्थमेवचक्रुः । यस्यचरथस्याधिदैवंवैष्णवरथस्ययोगेऽश्वादिभिर्योगेसतिविवस्वतो विविधंवासवत्वाद्विवस्वन्नामकान्नारायणा द्दिवोदुहिता महालक्ष्मीपुत्रीभारती जायते । सुदिनेसुखप्रदे । उभेअहनीअहेयत्वाज्ज्ञानात्मकत्वाच्चाहर्नामके । वायोर्द्वेरूपेचजायेते । यस्याध्यात्मंदेहाख्यरथस्यमनोवाक्कर्मभिर्योगेजातेसति । विवस्वन्नामकाद्विष्णोर्दिवोदुहिता रमायाःपुत्रीसरस्वती । तदभिमन्यमानंभगवदपरोक्षज्ञानंजायते । उभे उभयविधेसुदिनेसुखप्रदे । वाय्वभिमते

उप० । प्राणोधितिष्ठतितदुक्तमृषिणा आतेनयातंमनसोजवीयसा

जीवन्मुक्तिमुक्त्यवस्थालक्षणेअहनीचजायेतेइत्यर्थः । निमिषश्चिज्जवीयसारथेनायातमश्विना ॥ अंतिषद्भूतुवामवःइतिद्वितीय मंत्रस्यायमर्थः । अश्विनामानौविष्णुवायू निमिषश्चिच्चक्षुर्निमेषादपि । जवीयसारथेनद्विविधेनायातं । वांयुवयोःसकाशाद्यद वनंतदस्मदंतिकेभवत्विति । देहरथस्यनिमेषादपिजवीयस्त्वंनामचक्षुर्निमेषकालादत्यल्पेपिकालेसाधनौन्मुख्यंबोध्यं । शरीरेस न्निधिंकृत्वात्यल्पमपिकालंसफलंकुरुतमितियावत् ॥ ८ ॥ यदक्षरंपंचविधमित्यादेर्मितादिरूपेणपंचविधमक्षरंशब्दतत्वं । यद्ब्र ह्मलक्षणयैतिप्रतिपादयति । युक्तामननशीलायुजोयोगिनोयत्संवहंतिध्यायंति । पूर्वमुपाधिविनिर्मुक्तंपारमार्थिकसत्यंचैतन्यंय त्रयुज्यते तत्रसर्वेदेवाअप्येकंयथाभवतितथाभवंत्येकीभवंतीत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ यन्नारायणादीति ॥ गायत्र्युष्णिगा दिप्रतिपाद्यंनारायणादिरूपेणपंचविधमक्षरमित्यर्थः । स्त्रीरूपेणस्वयमेवयुगपदेवसमग्ररूपेणस्त्रीपुमांश्चभूत्वेत्यर्थः । अर्धनारी नरात्मनावेत्यर्थः । स्त्रीपुंरूपेणेतियुजइत्युत्तरेणापिसंबध्यते । एकंभवंतीत्यस्यपरेव्ययेसर्वएकीभवंतीतिवाक्यानुसारेणतात्पर्य कथनमेकीभवंतीति । मिलिताःसायुज्यरूपेणपरमात्मनिपरस्परंवासंसृष्टाः । एकत्वमप्युतदीयमानंनगृह्णंतीत्यादावेकत्वश

उप० । निमिषश्चिज्जवीयसेतिजवीयसेति ॥ ८ ॥ (२०) ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ छ ॥

भा० । यन्नारायणादिरूपेणपंचविधमक्षरंपरंब्रह्मतत्स्वस्मिन्नेवस्त्रीपुंरूपेणसमेति । युजोदेवाअश्वरूपेणरथेयुक्ताःसंतोयन्नारायणाख्यंपरंब्र ह्माभिसंभवंति । तदेतत्सत्यस्यसत्यंनारायणाख्यंब्रह्मयत्रानुयुज्यतेयस्मिन्स्वरूपएवस्त्रीपुंरूपेणयुज्यते । तत्रतस्मिन्नेवपरेब्रह्मणिनारायणाख्येसर्वे देवाएकीभवंति

ब्दस्यसायुज्येप्रयोगात् । यद्वासंसारेभिन्नभिन्नस्थानगताः मुक्ताःसंतः एकीभवंतिमिलिताएकस्थानवासलक्षणमेलनयुक्ताः सामीप्यंसालोक्यंवाप्राप्ताभवंतीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेस्थानगतमैक्यंस्थानिन्युपचर्यतेइतिलक्षणाबोध्या । प्रतीतार्थंप्रतिक्षिपति ॥ नायमिति ॥ यद्यप्यत्रैकीभावशब्दोनास्ति । तथापिसर्वोपाधिगतंचैतन्यमेकंयथाभवतितथाभवंतीत्युक्ते एकीभावप्रतिपादकएवायंशब्दोभवतीतितथोक्तिः । प्रतीतार्थोनचेत्कोर्थइतिशंकते ॥ किंत्विति ॥ पूर्वोक्तार्थानुवादपूर्वमर्थांतरमाह ॥ एकस्थानेति ॥ अनुकूलचित्तत्वंएकविषयचित्तत्वं । बुद्धिसारूप्यलक्षणोमोक्षइतियावत् । जीवस्यपरमत्वंतुबुद्धिसारूप्यमेवत्विति वचनात् । अस्मिन्पक्षेदेवानामैक्यस्यानुपपन्नत्वादेवाएकीभवंतीत्यनेनतन्मत्यैक्येउपस्थितेतस्याप्यनुपपन्नत्वात् तन्मतिविषयैक्यमनेनोच्यतेइतिलक्षितलक्षणेतिज्ञातव्यं । लक्षणायांप्रयोजनंवाच्यमित्यतोरूढलक्षणात्वान्नप्रयोजनमन्वेषणीयमितिभावेन स्थानैक्येचप्रयोगंदर्शयति ॥ एकीभूयेति ॥ ननुकिंलक्षणया मुख्यएवार्थःकिंनस्यादितिचेन्मुख्यमेवार्थमंगीकुर्वाणःप्रष्टव्यः। किंप्रागभिन्नस्यैवजीवस्यमुक्तौब्रह्मणैक्यमुच्यते उतभिन्नस्य । आद्यंदूषयति ॥ नचेति ॥ च्विप्रत्ययांतएकीभावशब्दःस्वरूपैकत्वविषयेप्रागभिन्नस्यैवपश्चादैक्यविषयेप्रयुज्यमानःकुत्रचिन्नदृष्टः । अभूततद्भावार्थेच्विप्रत्ययविधानादितिभावः । नन्वे

भा० । मुक्ताःसंतोमिलिताभवंति । नायमेकीभावोनामस्वरूपैक्यं । किंत्वेकस्थानेवासोत्यनुकूलचित्तताच । एकीभूयनृपाःसर्वेवपृथुःपांडवंशैः । एकीभूतातुसासेनापांडवानभ्यवर्ततेत्यादिवत् । नचैकीभावशब्दःस्वरूपैकत्वविषयेप्रयुज्यमानःकुत्रचिद्दृष्टः ।

कीभूयपुनःशेतेनिर्दोषोहरिरादिकृदित्यादौएकस्यैवहरेःपुनरेकीभावउच्यते तत्कथंकुत्रचिन्नदृष्टइत्युच्यतइत्यतआह ॥ एकइ
ति ॥ स्थानैक्यंसंस्थानैक्यंचैतन्यसंश्लेषइतियावत् । तदुक्तं हरेरपिस्वरूपाणामेकीभावोयदोच्यते ॥ संश्लेषएवसिद्धत्वात्स्व
रूपैक्यस्यनोभवइति ॥ ननुप्रागभिन्नस्यपुनरेकीभावःप्रतीत्यपेक्षयायुज्यतेऽतोनच्विप्रत्ययानुपपत्तिः । प्राग्भिन्नतयादृष्टोयंजी
वोब्रह्मणाअथेदानींमुक्तावभिन्नतयादृश्यतइत्यतःएकीभवंतीतिप्रयोगसंभवादित्यतआह ॥ नचेति । उपसंहरति ॥ तस्मादि
ति ॥ भावसहितःभावशब्दसहितः । नस्वरूपवाची प्रागभिन्नस्यस्वरूपैक्यवाचीनभवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ नहिपू
र्वमिति । भवतिकुत्रचिद्भवत्य दृष्टत्वादितिभावः । तदुक्तं नहिभिन्नमभिन्नतां ॥ गच्छदृष्टंक्कचिदिति । ननूदकस्योदकेनैकी
भावदर्शनात्कथंभिन्नस्यपश्चादेकीभावाभावइतिशंकते ॥ किंत्विति ॥ उत्तरमाह ॥ संसर्गएवेति ॥ तथाचश्रुतिः । यथो
दकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवतीति । ततश्चकिमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ प्राग्भिन्नत्वेनपश्चादभेदस्यबाधितत्वात् । अ
त्राप्येकीभावशब्देनसंसर्गएवविवक्षितः । नतुस्वरूपैक्यमित्यर्थः । तथाचप्रह्लादवचनं परमात्मात्मनोर्योगःपरमार्थइतीष्यतां ।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यंहिनैतितद्द्रव्यतांक्कचिदिति । अत्रसंसर्गोनामैकस्थानवासःपरस्परंसंबंधोवेतिज्ञेयं । ननुयदुक्तमेकीभावशब्दः

भा० । एकःपुरुषोपियदाद्विधाभूत्वाएकीभवतीत्युच्यतेतदापिस्थानैक्यमेव । स्वरूपैक्यस्यपूर्वमेवसिद्धत्वात् । नचाज्ञातएकत्वेपुनर्ज्ञाते
ऐक्यंप्राप्तइतिप्रयोगोदृश्यते । किंतुज्ञातइत्येवप्रयुज्यते । तस्माद्भावसहितएकशब्दोनस्वरूपवाची । नहिपूर्वभिन्नस्यपश्चात्स्वरूपैक्यंभवति । किं
तुसंसर्गएवभवति । तस्मादत्रापिसंसर्गएवविवक्षितः ।

प्रागभिन्नस्यपश्चादैक्यवाचीनभवति । अभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययविरोधात् । नापिप्राग्भिन्नस्यपश्चादैक्यवाची प्राग्भिन्नेपश्चादैक्यस्यबाधितत्वेनयोग्यताविरहात् । तथाचपक्षद्वयेप्येकीभावशब्दःस्वरूपैक्यपरोनभवतीति । तदयुक्तं । तथात्वेलक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । मुख्यार्थस्यान्यस्यसद्भावेहिप्रकृतेतदनुपपत्त्यालक्षणादृष्टा । अतएवनलक्षणाबीजःसंबंधोस्ति । तथाचस्यानैक्यमत्यैक्यलक्षणाविष्णुतत्वनिर्णयसुधादावुक्ताऽत्रोक्ताचविरुद्धेतिचे न्नवयमेकीभावशब्देलक्षणांब्रूमः । किंतुगंगायांघोषाधारत्वेबाधितेगंगापदेनतत्संबंधिनःतीरस्यलक्षणेव देवानामेकीभावपदोपस्थापितेप्रागभूतैक्येबाधिते देवपदेनतत्संबंधिनःस्थानस्य तन्मतिविषयस्यवालक्षणांब्रूमः । तथाचदेवाएकीभवंतीत्यस्यप्रागभूतंदेवतास्थानस्यैक्यं तन्मतिविषयस्यैक्यंवामुक्तावभूदित्यर्थःसंपद्यते । यदात्वेकीभावंस्वभार्याभिरर्धनारीपुमात्मना ॥ एकत्वमप्युतदीयमानंनगृह्णंतीत्यादिप्रयोगं परमात्मात्मनोर्योगःपरमार्थइतीष्यतामितिस्मार्तंव्याख्यानंचानुसृत्यैकीभावशब्दःसंयोगविशेषपरस्तदानलक्षणाश्रयणीयेत्यलंविस्तरेण । यदक्षरंपंचविधंनारायणादिलक्षणं तत्स्वस्मिन्नेवस्त्रीपुंरूपेणसमेतीत्युक्तत्वात् सत्यस्यसत्यंनारायणादिलक्षणंब्रह्मयत्रयस्मिन्नेवस्त्रीपुंरूपेणयुज्यतइतिपुनरुक्तमित्यतआह ॥ यदक्षरमिति ॥ उक्तस्य विहितस्य । परामर्शं मनुवादं । उच्यते विधीयते । अधिकविधानायपूर्वोक्तस्यानुवादोनपुनर्विधिर्येनपौनरुक्त्यंस्यादितिभावः । यदक्षरादक्षरमेतियुक्तमित्येतद्व्याचष्टे ॥यस्मादिति॥

भा० । यदक्षरंपंचविधंसमेतीत्युक्तसत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेइतिपरामर्शोक्तलातत्रदेवाःसर्वएकंभवंतीत्युच्यतेततस्मान्नपुनरुक्तिः । यस्मादक्षरान्नारायणात्स

उभयत्राक्षरपदप्रयोगेनमूलरूपमेवावताररूपमितिद्योतितंतदभिप्रायःस्वयमेवेति । युक्तआगच्छति विश्लेषकालएवार्धनारीपु मात्मनायुक्तआगच्छतीत्यर्थः । पंचविधमक्षरंतुविभागानंतरंस्त्रीपुंरूपेणसमेतीत्यपौनरुक्त्यंपरिहरति ॥ तात्पर्येति ॥ तद्वियू येत्यादेःसर्वाण्यपिशब्दजातानिकेवलंनाममात्राणिनतुयाथातथ्येनार्थवंतीतिनामवाऋग्वेदःसोहंनामविदेवास्मिनानात्मविदित्या दिनाविचार्यतद्ब्रह्मान्वविंदन्नित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ वियूयेत्यादिना ॥ नामायत्ता । नामबोध्यतयानामाधीनानिनामार्थ भूतानीत्यर्थः । माहात्म्यादीनीत्यादिपदेनरूपादीनांग्रहणं अधीत्यस्यार्थोधिकमिति । समतृप्यन्कृतकृत्यामुक्ताअभवन् परोक्ष ज्ञानमात्रेणनमोक्षइत्यतउक्तस्यशृतइत्यस्यार्थोशृतइतिपरिपाकःपरोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानपर्यवसानं । ननुशब्दजातमुपक्रमादिना विचार्यविष्णुमाहात्म्यंज्ञात्वासमतृप्यन्निति देवानांभगवद्विषयवेदोच्चारणस्यमनसस्तदर्थाभिनिवेशस्यतेनचतज्ज्ञानस्यफलस्यचो क्तत्वात् किंपुनर्यस्मिन्नामेत्यादिना यस्मिन्नामानिज्ञात्वातस्मिन्ज्ञानेशृतेपरिपक्वेमुक्ताअभूवन् तत्रहरौदेवाःसर्वयुजइतिमनोभि निवेशादिकमुच्यतइत्यतोयस्मिन्नामेत्यादिव्याकुर्वन्नेवपौनरुक्त्यंपरिहरति ॥ यस्मिन्नित्यादिना ॥ शब्दजातंविचार्यनामार्थ भूतानिविष्णोर्माहात्म्यादीन्यन्वविंदन्नितिकुतः । वेदैरन्यविचारादिकंकृतवंतइतिकिंनस्यादित्याशंक्य वेदार्थत्वेनयज्ज्ञानेमो क्षोभवतितत्रैवदेवाःसर्वयुजोभवंति नान्यत्र । नहिमोक्षादन्यत्रमोक्षार्थवेदविचाराभियोगःसंभवतीत्याशयेन यस्मिन्नामेत्यादि

भा० । स्वयमेवभगवान्प्रादुर्भावरूपीस्त्रीपुंरूपेणयुक्तआगच्छति । तात्पर्यार्थतस्यैवार्थस्यपुनरभ्यासः । वियूयविचार्यनामायत्तान्येवना मार्थभूतान्येवविष्णोर्माहात्म्यादीन्यन्वविंदन् । ततश्चाधिकंसमतृप्यन् । शृतेपरिपक्वेसतिज्ञाने । यस्मिन्विष्णौनामानिज्ञात्वातस्मिन्ज्ञानेपरिपक्वेसम ॥ १२० ॥

नापूर्वोक्तं फलंपरामृश्य तस्मिन्फलप्रदएवविष्णौदेवाःसर्वयुजोभवंतीत्यवधारणार्थंपुनर्वचनमितिभावः । किंचात्रसर्वयुजोभवं तीतिमनोवाक्कर्मभिर्भगवत्यभिनिवेशोदेवानामुच्यते। तद्वियूयेतिमनोवागभिनिवेशमात्रमतोधिकांशोक्तेर्नपौनरुक्त्यमितिभावेना नूद्यव्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ यच्चास्याःक्रूरमित्यादेःपौनरुक्त्यंपरिहरति ॥ अर्थतइति ॥ एनमस्त्रीपुमानितिद्वितीयाप्रथमयोः अन्वयाभावाद्विभक्तिविपरिणामेनार्थंसप्रमाणकमाह ॥ अस्त्रीति ॥ विभक्तिव्यत्ययस्यप्रयोजनंसूत्रेणैवाह ॥ स्वातंत्र्यइति ॥ स्वातंत्र्येज्ञापनीयेविभक्तिव्यत्ययःस्यादित्यर्थः । स्वातंत्र्येविभक्तिव्यत्ययइत्युक्तंविवृणोति ॥ स्वतंत्रइति ॥ अस्त्रीपुमांसंवद न्नितिकर्मत्वेवक्तव्ये । अस्त्रीपुमानितिभगवतःकर्तृत्वोक्त्यास्वतंत्रोहिभगवांस्तत्प्रेरितएवमतस्त्रीपुमांसंवदतीतिज्ञाप्यतइतिभावः । ननुवदतीत्यस्यएनंकेवलस्त्रियंब्रुवन्नवदतिएनमस्त्रीपुमांसंब्रुवंश्चनवदति । केवलंपुमांसंचब्रुवन्नवदतीतिव्यवहितेननञ्त्रयेणान्व- येतत्सन्निहितंवदन्नित्येतदनन्वितंस्यादित्यतःवदतीत्यस्यसन्निहितेनवदन्नित्यनेनाप्यन्वयमाह ॥ वदन्वदतीति ॥ एतेनएनंस्त्रि यंपुमांसंचवदन्वदति । अस्त्रीपुमांसंवदन्नपिवदतीतियोजनासूचिताभवति ॥ नञनुवृत्त्यायोजनांतरमाह ॥ वदन्नेवनवदती ति ॥ एतेनस्त्रीरूपःपुंरूपश्चेतिवदन्नपिनवदत्येवेतियोजनासूचिता ॥ स्त्रियंपुमांसंचवदन्वदतीत्येतदुपपादयति ॥ भवतीति॥

भा० । तृप्यन्तस्मिन्नेवदेवाःसर्वयुजोभवंतीत्यवधारणार्थंपुनर्वचनं । सर्वयुजोभवंति मनोवाक्कर्मभिस्तत्रैवयुक्ताभवंति । अर्थतःकठिनं क्रूरमुल्बणंश्रवणाप्रियमितिशब्दनिर्णये । अस्त्रीपुमान्ब्रुवन् अस्त्रीपुमांसंब्रुवन् । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् । स्वातंत्र्येविभक्तिव्यत्ययइतिच । स्वतं त्रोहिभगवांस्तत्प्रेरितएवतंवदतीत्यभिप्रायः । वदन्वदतिवदन्नेववदति । वदन्नेवनवदति । भवत्येवहिभगवान्स्त्रीरूपःपुंरूपश्च ।

हियस्मात्स्त्रीरूपःपुंरूपश्चभवत्येवतस्मात्स्त्रियंपुमांसंचवदन्वदत्येवेत्यर्थः ॥ अस्त्रीपुमांसंवदन्नपिवदतीत्येतदुपपादयति ॥ वदत्येवाप्रसिद्धत्वादिति ॥ प्रसिद्धलौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्रीपुमांसंवदन्नपिवदत्येवेत्यर्थः । स्त्रीरूपःपुंरूपश्चेतिवदन्नपिनवदतीत्येतदुपपादयति ॥ अप्रसिद्धत्वान्नवदतिचेति ॥ अप्रसिद्धत्वेनसाकल्येनव्यवहारागोचरत्वान्नवदति ॥ अप्रसिद्धेरवाच्यंतदित्यादेरितिभावः । उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ स्त्रीरूपइति ॥ वाच्योतइत्यंतंपुमांसंचवदन्वदतीत्यत्रप्रमाणं । वैलक्षण्याल्लौकिकस्त्रीपुरुषवैलक्षण्याच्चयत्पुमान्स्त्रीचनेत्यपिवाच्योसावित्येतदस्त्रीपुमांसंवदन्वदतीत्यत्रप्रमाणं । वैलक्षण्यादप्रसिद्धत्वाद्यत्पुमांस्त्रीचेतिवाच्योपिनोच्यतइत्येतत्स्त्रियंपुमांसंचवदन्नपिवदतीत्यत्रप्रमाणमितिविवेकः । ननुनपुंसकंरूपंकिमितिनोक्तं । स्त्रीपुल्लिंगशब्दानामिवब्रह्मेत्यादिनपुंसकशब्दानामपितत्रप्रयोगादित्याशंक्याह ॥ विष्णोरिति ॥ यद्यपीत्यादावुपस्कार्यं । अरागाकृष्टत्वान्नपुंसकवत्स्त्रीपुरुषरागानाक्रांतचित्तत्वात् । यदक्षरमित्यादिव्याचष्टे ॥ नारायणादिति ॥ यदित्यस्यार्थो यत्स्यंदनमिति ॥ युजइत्यस्यार्थो भार्येति ॥ अधिदेवेतथाध्यात्मेयत्स्यंदनमित्यन्वयः । अधिदैवेध्यात्मेचरथंविवरीतुमथदेवरथइत्यादिग्रंथइत्यभिप्रेत्यतद्व्याचष्टे ॥ अधिदैवइति ॥ अधिदैवेप्रसिद्धंरथः । ससूर्यःसूर्यभार्याचाश्वात्मकौवहतः । अध्यात्मेजीव

भा० । तस्माद्वदत्येव । अप्रसिद्धत्वान्नवदतिच । स्त्रीरूपश्चैवपुंरूपोयस्मान्नारायणःस्थितः । पुमांस्त्रीचेतिवाच्योतोवैलक्षण्यान्नचोच्यते । विष्णोर्नपुंसकाकारोनैवास्तिकचनप्रभोः । तथाप्यरागाकृष्टत्वात्तच्छब्दैरपिकथ्यतइतिगारुडे । नारायणादिरूपेणपंचधैवहरिःस्थितः । तन्नामभिश्चस्त्रीरूपैःसमेतिस्वैःसकेशवः । यत्स्यंदनंवहंत्येतेदेवाभार्यासमन्विताः । अधिदैवेतथाध्यात्मेजीवदेहात्मकंरथं ।

देहात्मकंरथंचक्षुर्द्वयसमाश्रितौवहतइत्यन्वयः । देहमित्याद्युत्तरेणान्वेति । उभयोरित्यादौदैवंरथमितियोज्यं । तस्यवागुद्धिरित्यस्यतात्पर्यं उद्धारणेति ॥ एषामध्यात्मरथेचक्षुरादीनांवैष्णवेरथेत्वेतेषामश्वरूपाणांसूर्यादीनामुद्धारणार्थमुमानागाकारासर्पाकाररश्मित्वमगमदित्यन्वयः । मनःसंगृहीतेत्यस्यार्थः मनसीति ॥ अत्रविरोधस्तुविरोधोद्धारेअपाकृतोज्ञेयः । तदयमित्यस्यार्थः ॥ विष्णुर्वायुश्चेत्यादि ॥ ननुतदयंप्राणइत्यत्रप्राणपदेनघ्राणाभिमानिनोरश्विनोर्ग्रहणंयुक्तं । मंत्रेश्विनामसद्भावादित्यतआह ॥ तावेवेति ॥ सत्यस्यसत्यमित्येतत्श्रुत्यैवव्याचष्टे ॥ तस्योपनिषदिति ॥ श्रुत्यर्थेप्रमाणंवदन्मंत्रंप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ सर्वेत्यादिना ॥ सत्यस्यसत्यमनुयत्रेत्यादिकं स्ववचनेनसत्यस्यसत्यत्वंनारायणाख्यंयत्रयस्मिन्स्वरूपएवस्त्रीपुंरूपेणयुज्यते । तत्रनारायणेसर्वेदेवाएकीभवंतिमिलिताभवंतीतिव्याख्यातं । अधुनातुयत्रवैकुंठादिस्थानेयत्रस्वात्मनिसत्यस्यसत्यमनुरमणानुकूल्येनस्त्रीपुमात्मनाऽर्धनारीरूपेणयुज्यते । तत्रस्थानेरूपेचदेवाभवंति तद्देशस्थंभगवद्रूपंप्राप्नुवंतीत्येकमित्यंशंपरित्यज्य

भा० । ससूर्यःसूर्यभार्याचक्षुर्द्वयसमाश्रितौ । वहतोश्वात्मकौदेहंनारायणरथात्मकं । सोमश्चरोहिणीचैवदक्षवामश्रुतिस्थितौ । उभयोः पक्षयोःस्थित्वावहतोश्वात्मकौतयोः । उद्धारणार्थमेतेषामुमावाचिसमास्थिता । नागाकारैवरश्मित्वमगमद्वैष्णवेरथे । मनःस्थितःशिवश्चात्रमनोनामामहाबलः । अभवत्सारथिर्विष्णोर्विष्णुवायुश्चतंरथं । प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्राणाख्यावधितिष्ठतः । तावेवचाश्विनामानौहयास्यौजगदीश्वराविल्यादिगारुडे । तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितिचश्रुतिः । सर्वसाधुगुणत्वात्तुवायुःसत्यइतीर्यते । तस्यापिसत्यतादातासाधुपूर्णगुणोहरिः । सत्यस्यसत्यएतस्मात्स्त्रीपुंरूपःसकेशवः ।

देवपदव्यावर्त्यपूर्वंव्याचष्टे ॥ यस्मिन्नित्यादिना ॥ अर्धनारीपुमाकारस्थितिमाह ॥ तस्यवामस्थितानिचेत्यादिना ॥ तस्य विष्णोरत्यद्भुतानिसर्वाणिस्त्रीरूपाणिवामस्थितानि । अस्यविष्णोर्यानिपुंरूपाणितानिदक्षिणेआस्थितानीत्यर्थः । पंचविधाक्षरस्य प्रकृतत्वाद्बहुवचनं । देवगम्यदेशविशेषेअर्धनारीपुमात्मकान्यनंतानिरूपाण्यपिसंतीतिवाद्रष्टव्यं । भोगप्रकारमाह ॥ अस्यैव तुरूपाणियुज्यंतेऽत्रपरस्परमिति ॥ स्त्र्यर्धंपुमर्धंचपरस्परंमिथुनीभवतीतियावत् । यद्वार्धनारीपुमाकारस्यनारायणस्यतादृशवासुदेवेनयोवासुदेवनारायण्योः नारायणवासुदेव्योश्चरमणमित्यादिरूपेणेतिभावः । किंचसर्वाण्यपिरूपाणियुगपदेवयुज्यंतेऽत्यद्भुतत्वात्तद्रमणस्येत्युक्तमत्यद्भुतानीति । किंचैकमर्धतःशुक्लवर्णमर्धतोरक्तं । अपरमर्धतःशुक्लमर्धतःपीतं । एकमर्धतःस्त्रीभूतव्यासात्मकमर्धतःपुरुषभूतनारायणात्मकं । एकमर्धतःपुरुषमत्स्यात्मकं । अर्धतःस्त्रीभूतकृष्णात्मकं । अर्धतस्त्रीभूतहयात्मकमर्धतःपुरुषहंसात्मकमित्यादिरूपेणसजातीयविजातीयनानावर्णाकृतानीत्यत्यद्भुतानिरूपाणिपरस्परंसंयुज्यंतइत्यर्थः। यद्वातस्यवामस्थितानीत्यादेरयमर्थः । तस्यविष्णोरर्धनारीनरात्मकस्यनारायणस्यैकस्यैवरूपस्यात्यद्भुतानिसर्वजातीयानिनानावर्णाकृ

भा० । यस्मिन्स्वात्मनियुक्तःसरमतेस्त्रीपुमात्मना । मुनिगंधर्वपित्राद्यैर्नतत्प्राप्यंकथंचन । आप्नुवंतिसुराःसर्वेतद्रूपंजाज्वलत्सदा । अर्धनारीपुमाकारंतस्यवामस्थितानिच । स्त्रीरूपाणितुसर्वाणिविष्णोरत्यद्भुतानिच । विष्णोर्यानितुपुंरूपाण्यास्थितान्यस्यदक्षिणे । तान्यस्यैवतुरूपाणियुज्यंतेत्रपरस्परं । एषनारायणोदेवोह्यर्धनारीपुमात्मकः ।

तीनि नानापरिमाणानिसर्वाणियानिविष्णोःस्त्रीरूपाणितानिवामस्थितानियान्येवंभूतानिविष्णोःपुंरूपाणितानिदक्षिणेआस्थि तानि अस्यतानिस्त्रीपुंरूपाणिपरस्परंयुज्यंतइत्येवमादयोभाष्यरहस्यार्थविशेषाः अस्मदाचार्यवर्यैरनुदिनमनुशिक्षितायथावबोधं मयादिङ्मात्रप्रदर्शनायतत्रतत्रोच्यंतइतिज्ञेयं । तंस्थानंदेवाःप्राप्नुवंतीत्युक्तं । प्राप्यचकिंकुर्वंतीत्यतःएकंभवंतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ ॥ सर्वेदेवाइति ॥ एकंभवंतिएकभगवद्विषयचित्ताभवंतीत्यर्थांतरमाह ॥ उपासतइति ॥ तत्रदेवाभवंतीत्यस्यानंदमनुभवं तीत्यर्थः । सद्भाववाचकाःशब्दाःसर्वेतेसुखवाचकाइतिवचनाद्भवतेरनुभवार्थत्वाच्चानंदमनुभवंतीतिलभ्यते । यद्वानंदरमणंवि भागंचभवंतिप्राप्नुवंतिभवतेःप्राप्त्यर्थत्वादितिभावेनयोग्यकर्मान्वयेनव्याचष्टे ॥ मोदंतइति ॥ भवंतीत्यस्यभूबहावितिधातुव्या ख्यानमनुसृत्यार्थांतरंबहुधाचेति ॥ एतेदेवावासुदेवस्यप्रसादात्स्त्रीपुमात्मकंरूपात्पृथग्भावेनविश्लेषेणभागैःस्त्रीपुंस्वरूपिणएव बहुधाभवंत्यर्धनारीरूपाद्विश्लिष्टान्यर्धनारीरूपाणिअनंतानिभवंतीतिभावः । यदक्षरादक्षरमेतीत्येतदपिविवृणोति ॥ स्त्रीपुंरूपे णेति ॥ अश्वादीत्यादिपदेनसारथिग्रहणं । यद्वाचऽमितीत्यादिमुपलक्षणमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ मितादीति ॥ वाचइत्यस्यपौ

भा० । सर्वेदेवास्सभार्याश्चतंप्राप्यपुरुषोत्तमं । एकीभावस्वभार्याभिरर्धनारीपुमात्मना । प्राप्यैवोपासतेविष्णुंमुक्ताःसंसारसागरात् । मोदंतेचरमंतेचविभागंचेच्छयाप्नुयुः । बहुधाचभवंत्येतेस्त्रीपुमात्मपृथक्त्वतः । प्रसादाद्वासुदेवस्यभागैःस्त्रीपुंस्वरूपिणः । तेनैवनियतानित्यंतद्वशा स्तत्परायणाः । रमंतेनान्यगम्योसौदेशोविष्णोःपरात्मनः । स्त्रीपुंरूपेणयुक्तंतद्विष्णवाख्यंपरमक्षरं । अक्षरादेवपरमात्पुंसोनारायणाभिधात् । आग च्छंतितदैतेचदेवाभार्यासमन्विताः । वहंत्यश्वादिरूपेणरथस्थंपरमंवपुः । तत्सर्वैर्देवैःप्राप्यंचनान्यैःकथमपिक्वचित् । मितादिपंचरूपं

रुषेयापौरुषेयवाचांमध्येयदोमित्यादिकंयच्चमितादिकमित्यर्थइत्यर्थः । जानंतिज्ञात्वामुच्यतेचेतिग्राह्यं । मितादिकंसर्वंनारायण
स्यैवनामेतिजानंतीत्येतदवधारणार्थंतत्रदेवाःसर्वयुजइत्युक्तमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ मनइति ॥ यस्माद्वेदार्थत्वेननारायणंज्ञा
त्वामुक्ताअभूवंस्तस्मात्तत्रैवमनोवाक्कर्मभिर्वेदविचाराभियोगमाप्स्यंतीतिज्ञायते । नहिमोक्षसाधनादन्यत्रमोक्षसाधनेवेदविचारा
भियोगइतिभावः । देवपदव्यावर्त्यमाह ॥ सर्वेति ॥ अनुतारतम्यानुसारेण । विंदन्नित्यस्यार्थः ॥ वाय्वंताइति ॥ विष्णु
नामानि मितादीनिव्यवहितमहइतिब्रह्मेत्येतद्वाचअमित्यनेनसंगतमित्यवतारयति ॥ एवमिति ॥ विशेषतोभगवद्वाचकत्वम
कारस्यनप्रतीयतइत्यतइतिशब्देनप्रतीयतइतिभावेनतत्रप्रमाणमाह ॥ इतिशब्दइति ॥ यत्रयस्याभिधानस्यांतइतियोज्यं । त
थाचअइत्यकारेणब्रह्मविशेषतउच्यतेइत्युपनिषदर्थइतिभावः । नन्वकारेणकथंब्रह्मोच्यतइत्यतउक्तस्यतत्रागतमहमितीत्यस्यानु
वादपूर्वमर्थमाह ॥ तत्रेति ॥ इतियस्मादित्यर्थइतिभावेनतत्परामृष्टहेतुप्रदर्शनाययस्मादित्यादि । तत्रेत्यस्यार्थः ॥ तस्मादि

भा० । यद्वाक्यंलोकेथवाश्रुतौ । नारायणस्यनामैतदितिजानंतिदेवताः । मनोवाक्कर्मभिस्तस्माद्योगमाप्स्यंतिततत्रते । सर्वशब्दान्हरौनेतुं
कस्यदेवान्तेबलं । वाय्वंतास्तारतम्येनविष्णुनामार्थवेदिनः । सम्यग्वेत्तामारुतोत्रतस्मान्मुक्तेभ्यएवच । सुरेभ्योधिकमानंदंनित्यंभुंक्तेहरेरन्वित्या
द्यर्धनारीनारायणतंत्रे । एवंसर्वेशब्दाभगवद्वाचकाइत्युक्त्वाअकारोविशेषतोनारायणवाचकइत्याह । अइति ब्रह्मेति । इतिशब्दोभिधानांतेयत्रवै
शेषिकंहितत् । नामस्यादितिमेसाक्षान्निर्णयःसमुदाहृतइतिशब्दनिर्णये । तत्रागतमहमिति । यस्मादइत्ययंशब्दःप्रस्तुतस्याभाववंविरोधिनमन्यंच
वदति ।

ति ॥ अहमहेयइत्यस्यार्थस्तदन्यइति । हेयजगदन्यः । हेयदोषविरोधिगुणरूपः हेयदोषवर्जितश्चेत्यर्थः । तत्रागतमित्यंशस्य
तत्राकारवाच्यत्वेआगतमागतस्तदर्थतयाप्राप्तइत्यर्थमभिप्रेत्योक्तमकारार्थतयासिध्यतीति । ननुअस्त्वकारस्यप्रतियोगिसमर्पकश
ब्दघटितस्यतदन्यत्वादिकमर्थः केवलस्यतुकथं प्रतियोग्युपस्थापकपदाभावादित्यतउक्तं । प्रत्यक्षत्वादिति ॥ प्रस्तुतरूपत्वा
त्पदांतरेणप्रस्तुतस्वरूपत्वात् । ननुशाब्दीह्याकांक्षाशब्देनैवनिवर्तत इतिन्यायविरोधइतिचेन्न । तन्नियमाभावात् । प्रत्यक्षसि
द्धंद्वारमधिकृत्यपिधेहीत्युक्तेद्वारपदाभावेप्याकांक्षाविच्छेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । अतीतस्यव्यवहितस्यचकथंप्रस्तुतिरित्यतआह
॥ मनसीति ॥ नन्वतींद्रियस्यकथंप्रस्तुतिः । अनुमितिशब्दानुभवजन्यस्मृतिसंभवेपिस्मारकाभावादित्यतआह ॥ दृष्टेति ॥
ननुहरेरपिदृष्टसंबंधित्वेनप्रस्तुतत्वेतस्यापिप्रतियोगिकोट्यनुप्रवेशःस्यादित्यतआह ॥ भगवांस्त्विति ॥ भगवांस्त्वकारेणपृथक्
दृष्टादृष्टवैलक्षण्येनविवक्षितत्वात्प्रतिपिपादयिषितत्वान्नप्रस्तुतसमुदायेगणनीयइत्यर्थः । नन्वकारस्यपदत्वविवक्षायामन्विताभि
धायित्वात्किमन्वयप्रतियोगिसमर्पणायप्रत्यक्षाद्यनुसरणेनेतिचेन्न । पदानांसामान्यतोयोग्येतरान्वितस्वार्थाभिधायिकत्वेपिवि
शेषान्वयसिध्यर्थंपदांतरस्यतदभावेप्रमाणांतरस्यानुसरणीयत्वात् । ननुयदुक्तमकारस्यप्रस्तुतान्यत्वादिविशिष्टविष्णुवाचकत्व

भा० । तस्मात्प्रत्यक्षत्वाज्जीवजडात्मकस्यजगतएवानुक्तावपिप्रस्तुतरूपत्वात्तदन्यस्तद्विरोधीतत्रदृश्यमानदोषवर्जितश्चाकारशब्दार्थइति
सिध्यति । मनसिप्रस्तुतत्वादवचनेपिप्रस्तुतमेवेदंसर्वं । दृष्टसंबंधत्वाददृष्टंसर्वमपिप्रस्तुतंभवति । भगवांस्त्वइतिपृथग्विवक्षितत्वादेवनप्रस्तुत
समुदाये ।

मिति तदयुक्तं । तस्यसर्वप्रपंचनिषेधात्मकशून्यपरत्वादितिकेषांचित्पक्षमाशंक्यदूषयति ॥ नचशून्यस्येति ॥ प्रपंचप्रतिषेधात्मकस्यशून्यस्येत्यर्थः । उक्तंचसुधायां प्रपंचप्रतिषेधोनामशून्यमेवतच्चपारमार्थिकमेवनकल्पितमिति । नन्वेवंसत्यसदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वादित्यादावसत्वोक्तिविरोधः । अस्माभिःसर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वादसत्वमापाद्यदूषणाभिधानादतएवसुधायांअनुक्तोपालंभपरिहारायात्रसर्वत्रशून्यस्यासत्वमापाद्यदूषणाभिधानमितिज्ञातव्यमित्युक्तं । कुतोनवाच्यमित्यतआह ॥ शून्येति ॥ शून्यप्रतिपाद्यत्वांगीकारेअभावाख्यःसर्वप्रतिषेधात्मकत्वाख्यएकएवार्थःसिध्यति । सर्वप्रतिषेधात्मकस्यशून्यस्यपरिच्छेदत्रयराहित्यांगीकारेणजगदन्यत्वस्यनिर्विशेषत्वांगीकारेणदोषविरोधिगुणत्वस्यचाभावादितिभावः ॥ विष्णोरिति ॥ अभावता । अभावः । भावभवित्रोरभेदोपचारः । यद्वानविद्यतेभावःदोषलक्षणःपदार्थोयस्मिन्सोभावःदोषाभाववान् । तस्यभावोभावता । अभावएवदंडित्वं दंडइतियथा । तथाचविष्णोरकारवाच्यत्वांगीकारेतुअभावतादोषाभावः । अन्यताजगदन्यत्वं विरोधिता दोषविरोधिगुणरूपत्वमितित्रयोप्यर्थाःप्रवृत्तिनिमित्तार्थाःसम्यगनुपचारेणप्रमाणबाधंविनैवसिध्यंति ॥ यद्वक्ष्यति । विरुद्धतानिषेधान्यभावयुक्तेहीत्यत्रेतिज्ञेयं । तस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यात् । एतेनविष्णोरभावरूपत्वाभावात्कथमभावतेत्युक्तमितिनिरस्तं । विस्तरस्तुविरोद्धोद्धारेनुसंधेयः । नन्वकारस्यशून्यपरत्वाभा

भा० । नचशून्यस्याशब्दार्थता । शून्यांगीकारेह्यकारस्याभावताख्यएवार्थइतिसिध्यति । विष्णोरंगीकारेत्वभावतान्यताविरोधितेतित्रयोप्यर्था:सम्यगेवसिध्यंति ।

वेकथंतत्प्रतिपत्तिरित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मादेकदेशार्थत्वेनअन्ययुक्तेनभावशब्दयुक्तेन । उच्यते नाभावउपलब्धे रित्यादौ । यद्वाकारस्याभावापरपर्यायप्रतिपाद्यशून्यार्थत्वंपराभ्युपगतंनिराकृत्यतेनैवहेतुनाप्रागभावाद्यभावपरत्वंचनिराह ॥ तस्मादिति ॥ नन्वइत्येवेति ॥ केवलेनाकारेणकेनचिदपिवाक्येनोच्यते । कुतः प्रयोगादर्शनादितिभावः । भव त्वेवमकारस्यप्रस्तुतान्यपरत्वादौशक्तिसद्भावाद्धेयजगदन्यत्वादिवाचित्वं । तथाप्यकारस्यब्रह्मनामत्वंकथमित्यतःअकारब्रह्मश ब्दयोरेकार्थत्वादितिभावेनाह ॥ तस्मादिति ॥ अर्थांतरस्यानुपपन्नत्वात् । ब्रह्मैव ब्रह्मशब्दार्थएव । ननुब्रह्मशब्दार्थःत द्विरुद्धवाच्यकारार्थश्चैकोस्तु । अन्यत्वादिवाच्यकारस्यकथंब्रह्मशब्देनैकार्थतेत्यतस्तदुपपादयति ॥ पूर्णहीति ॥ उक्तमर्थमुप निषदारूढंकरोति ॥ तदेतदिति ॥ अइतिब्रह्मेतिवक्तव्ये अःइत्यसंहिततयानिर्देशस्यप्रयोजनमाह ॥ अइति ॥ कथमसंहितत यानिर्देशस्योक्तार्थत्वमित्यतस्तत्रप्रमाणमाह ॥ विवृत्ताविति ॥ यत्रपदेसंहितायामवश्यभाविन्यांविवृत्तिरसंहिततयानिर्देशः

भा० । तस्मादकारस्यभगवानेवमुख्यार्थोनशून्यं । एकदेशार्थत्वात् । तस्मादमुख्यार्थत्वादन्ययुक्तेनैवाकारेणाभावइतितदुच्यते नत्वइत्येव केनचित्कचित् । नचतथाप्रयोगोस्ति । तस्मात्पारतंत्र्याल्पगुणत्वादिसर्ववस्तुस्वभावविरुद्धस्वभावंस्वतंत्रंपूर्णगुणंसर्वजीवजडेभ्योन्यदज्ञा(चित्क) नदुःखाल्पत्वपारतंत्र्योत्पत्तिनाशादिसर्वदोषविवर्जितंब्रह्मैवाशब्दार्थः । पूर्णहिब्रह्मशब्दस्यार्थः । नचदोषयुक्तस्यपूर्णता । नचजीवजडाद्यपूर्णवस्त्वभि न्नस्यपूर्णत्वंभवति । तस्मादकारशब्दार्थएवब्रह्मशब्दार्थः । तदेतदुक्तंअःइतिब्रह्मेति । अःइतिपृथक्त्वेनवचनंतत्समधिकंवाकिमपिनास्तीतिदर्श यितुं । विवृत्तावपि

॥ १२५ ॥ स्यात्तत्रतस्यवस्तुनःसमानोत्तमहीनत्वमुच्यते । विवृत्तावपिसर्गोविसर्गश्चयत्रस्यात्तत्रांजसासमानोत्तमहीनत्वमुच्यतइतियोज्यं । तामपर्णी. २।३।८
आद्यंयथा तमेवैकंजानथआत्मानमिति । तदुक्तंतत्वप्रकाशिकायांजानथआत्मानमित्यत्रविवृत्तिस्तस्यसर्वतोविलक्षणत्वज्ञापना
र्थेति द्वितीयस्यत्विदमेवोदाहरणमिति । एवमइत्यकारेणब्रह्मनारायणएवविशेषतउच्यते । कुतः । अकारस्यहेयजगदन्यत्वादिप्र
तिपादकत्वात् । ब्रह्मशब्दस्यापितत्प्रतिपादकत्वेनाकारब्रह्मशब्दयोरेकार्थत्वात् अकारोब्रह्मशब्दितभगवन्नामैवेत्युक्तं । किंचा
कारस्यपूर्णत्वाभिधायकत्वान्नारायणावतारस्यममपूर्णत्वादकारोनारायणस्यविशेषनामेत्यर्थत्वेनअःइतिब्रह्मेत्यादिव्याचष्टे ॥ अः
इतीति ॥ अस्त्वकारस्यपूर्तिवाचित्वंतस्यनारायणनामत्वंकुतइत्यतस्तत्रागतमित्येतदनूद्यव्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥ तत्राकारस्यपूर्ण
वाचित्वेसतिअहमेवतत्राकारवाचकत्वेआगतःअकारवाच्यतइत्याहमहीदासरूपोभगवान्नारायणइत्यर्थः । नन्वकारस्यपूर्णवाचि
त्वेपिमहिदासस्याकारवाच्यत्वंकुतः । अन्यस्यपूर्णत्वसंभवादित्यतस्तत्रपूर्णत्वेविशेष्यतयाहमेवागतोनत्वन्यइत्यर्थांतरमाह ॥ अ
हमेकएवेति ॥ ननुप्रलयेप्रलीनानांमुक्तानांचब्रह्मणैक्यात्कथमन्येषांतदधीनत्वमित्याशंकापरिहारकत्वेनापिपृथग्वचनंव्याचष्टे

भा० । सर्गःस्यात्संहितायांचयत्रहि । समानोत्तमहीनत्वमुच्यतेवस्तुनोजसेतिशब्दनिर्णये । अःइतिब्रह्मपूर्णवस्तूच्यते । तत्रागतमह
मिति । तत्राकारस्यपूर्णवाचित्वेहमेवसोकारवाच्यइत्याहमहिदासरूपोभगवान्नारायणः । अहमेकएवपरिपूर्णः । अन्येषांसर्वेषांमदधीनत्वादुल्प
त्वादिति ।

॥ मुक्तेभ्यइति ॥ उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ तच्चेति ॥ ननुमाभूद्यादृशतादृशानांभगवदैक्यं ब्रह्मादीनांतुलोकेश्वराणांस्यादित्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ संहितायांप्रसक्तायामपिपदात्मना । सविसर्गपदात्मना । एवंविधः पूर्णः । अकारस्यशून्यप्रतिपादकत्वंप्रागभावादिपरत्वंवाव्यवच्छिनत्ति ॥ नाभावेति ॥ नात्राभावइतिशून्यंप्रागभावश्चविवक्षितः । यतःअकारअर्थत्रयेणप्रवृत्तिनिमित्तार्थत्रयेणयुक्तस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकः अतोनाभाववाची । नन्वकारस्यत्रिविधप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेप्यभाववाचित्वाभावःकुतइत्यत उक्तं ॥ एकेति ॥ केवलमर्थात्मैव नतुविष्णुवत्तद्वान् । कुतःनिषेधैकस्वरूपतः केवलंनिषेधरूपत्वेनतद्वत्ताभावात् । अतएकदेशस्वरूपत्वादितियोज्यं । नन्वकारस्याभावार्थत्वेपिपूर्णार्थत्वंस्यादेव भावान्यत्वभावविरुद्धत्वयोरप्यभावेप्रागभावादौसत्वादि

भा० । मुक्तेभ्यःप्रलयेलीनेभ्यश्चसर्ववस्तुभ्यस्सदाविभिन्नएवभगवानितिदर्शयितुंचअःइतिपृथग्वचनं । तच्चोक्तंवाक्यनिर्णये । मुक्ताअपिनविष्णुत्वंयांतितत्समतामपि । आधिक्यंकुतएवस्यान्मुक्तानांमुक्तिदातृतः । कुतएवप्रलीनानांप्रलयेतुतदात्मता । ब्रह्मशर्वेंद्रपूर्वाणांमुक्तावपिनविष्णुता । यदातदातुसंसारेक्कतद्रूपत्वमिष्यते । अन्योसौसर्वतोविष्णुःस्वातंत्र्याद्गुणपूर्तितः । सर्ववस्तुस्वभावस्यविरुद्धोरुस्वभावकः । पारतंत्र्याल्पताज्ञानजनिनाशादिवर्जितः । अकारेणततोविष्णुःसंहितायांपदात्मना । बह्वृचोपनिषत्प्रोक्तस्तेनैवपरमात्मना । महिदासावतारेणसोहमेवंविधस्त्विति । मत्तोन्योनहिपूर्णोस्तियतोकारश्चपूर्णतां । वक्तितस्मादकारोयंमामेववदतिस्फुटं । नाभाववाच्यकारःस्यादर्थत्रययुतोयतः । एकार्थात्माभावस्तुनिषेधैकस्वरूपतः । एकदेशस्वरूपत्वान्नाकारेणैवभण्यते । किंत्वभावइतित्वेवतेनाकारोदितोहरिरिति ।

त्याशंक्यनिषेधति ॥नचेति॥ एतावताप्रकृतिनिमित्तद्वयसद्भावमात्रेणमाभूदकारस्यपूर्णार्थत्वमित्यतआह ॥तदेति॥ अर्थत्रयकल्पनस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्रयकल्पनस्य। ननुनिर्मूलमेवप्रवृत्तिनिमित्तत्रयकल्पनमित्यतआह॥उक्तमिति ॥ विरुद्धत्वयुक्ते निषेधयुक्ते अन्यत्वयुक्ते वस्तुनिकेवलाकारोवर्ततेतेषांत्रयाणांप्रवृत्तिनिमित्तार्थानांमध्येएकार्थात्मनिएकप्रवृत्तिनिमित्तार्थभूतेभावेभावान्यत्वात्तद्विरोधित्वाच्चाभावइत्येवशब्दोवर्तते । नतुकेवलोअइतिशब्दः । प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याभावादितिभावः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यद्वाचॐमितीत्यत्रोंकारस्यभगवन्नामत्वमुक्तंतदयुक्तं । अकारोकारमकाराद्यात्मकस्योंकारस्यहिरण्यगर्भादिप्रतिपादकत्वादित्यतःप्रमाणेनैवशंकांपरिहरति ॥ यतइत्यादिना ॥ तद्व्याख्यानरूपःप्रणवोपीतियोज्यं सृष्ट्याबृंहणाद्ब्रह्मनामा उच्चलोकगतत्वादुकारवाच्यः । प्रद्युम्नाद्यान्प्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवनारायणात्मकान् । नतुकामपुत्रानिरुद्धादिजीवानित्यर्थः ।

भा० । नचनिषेधस्वरूपेविरुद्धताचान्यताचास्तीत्येतावतापूर्णार्थताभवति । तदार्थत्रयकल्पनस्यवैयर्थ्यात् । उक्तंहिशब्दनिर्णये । विरुद्धतानिषेधान्यभावयुक्तेहिकेवलः । अकारोवर्ततेतेषामेकार्थात्मन्यभावके । वर्ततेभावइत्येवनत्वइत्येवकेवलइति । तस्मान्नारायणएवाकारवाच्यइतिसिद्धं । यतोकारःसदाविष्णोर्वाचकत्वेनसंस्थितः । तस्माद्वर्णत्रयात्मायंप्रणवोपित्रयात्मकं । हरिमेवसदावक्तिनैवान्यंकंचनकचित् । सृष्टिकर्ताब्रह्मनामायोसृजच्चतुराननं । अंतर्यामीविरिंचस्यसोकारार्थोजनार्दनः । वैकुंठलोकआस्तेसद्वितीयवपुषाहरिः । उकारवाच्यःसविभुर्नृसिंहोरुद्रनामकः । रौद्रत्वात्सशिवस्यापिस्रष्टासंहारकारकः । अंतर्यामीशिवस्यापिमकारार्थःप्रकीर्तितः । एवंत्रियात्मकंविष्णुंप्रणवोयंत्रियात्मकः । एवंपृथगिवाचष्टेबिंदुर्वक्त्यनिरुद्धकं । प्रद्युम्नाद्यान्नादपूर्वाःसर्वान्नारायणात्मकान् ।

प्रणवप्रतिपाद्यरूपांतराण्यपिदर्शयति ॥ पद्मनाभेति ॥ पद्मनाभदामोदरसंकर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमनारायणाभिधामूर्तीरित्यर्थः । तस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्येत्यादिव्याचष्टे ॥ षट्त्रिंशतिसहस्राणीत्यादिना ॥ अत्रयोजना । हरेःषट्त्रिंशतिसहस्राणिस्त्रीरूपाणि तावंतिपुमाकाराण्यपिरूपाणि बृहत्युक्थार्णगानि स्वरव्यंजनभेदभिन्नबृहतीसहस्रगतानि । तुशब्देन व्यंजनगतानिस्त्रीरूपाणिस्वरगतानिपुंरूपाणीतिविशेषंद्योतयति । तथाषट्त्रिंशतिसहस्राणिस्त्रीरूपाणितावंतिपुमाकाराण्यपिरूपाणिअह्नामभिमानिषुअहोरात्रात्मकदिनाभिमानिषुसर्वशःसर्वेषुसूर्यरूपेषुवर्ततइति । एतेनषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्राणिभवंति । तावंतिशतसंवत्सरस्याह्नामित्येतद्व्याख्यातंभवति । जीवाक्षरेणेत्येतद्विवृणोति ॥ एतैःपुरुषगैरित्यादिना ॥ जीवेत्यस्यार्थः पुरुषगैरिति ॥ अक्षरेणेत्यस्यार्थो बृहत्युक्थेति ॥ कदाचिद्भगवान्विष्णुःएतैःपुरुषगैःबृहत्युक्थव्यवस्थितैःव्यंजनगतैःस्त्रीरूपैःसूर्यगतानितन्नियमिताहर्गतानिपुमाकाराण्याप्नोति । कदाचिदेतैर्बृहत्युक्थस्वरगतैःपुरुषरूपैःसूर्यगतानिसूर्यतन्नियमितरात्रिगतानिस्त्रीरूपाण्याप्नोति । कदाचिद्भगवान्विष्णुःएतैःसूर्याहर्गतैरेवपुंरूपैःअक्षरगतानिस्त्रीरूपाण्याप्नोति । कदाचित्तैःसूर्यनियमितरात्रिगतैरेवस्त्रीरूपैरक्षरगतानिस्वरगतानिपुमाकाराण्याप्नोति । कदाचिद्भगवान्विष्णुःसूर्यगतानिस्त्रीरूपाणितैरेवतद्गतै

भा० । पद्मनाभादिकाएवमूर्तीर्नारायणोत्तराः । प्रणवोयंवदत्यष्टौतस्मान्नान्याभिधायकइतितत्वसारे । षट्त्रिंशतिसहस्राणिबृहत्युक्थार्णगानितु । स्त्रीरूपाणिहरेस्तावदह्नामप्यभिमानिषु । सूर्यरूपेषुरूपाणिपुमाकाराणिसर्वशः । एतैःपुरुषगैरूपैर्बृहत्युक्थव्यवस्थितैः । कदाचिद्भगवान्विष्णुः

रेवपुंरूपैराप्नोति । तथातैरेवाक्षरगतैरेवपुंरूपैरक्षरगतान्येवस्त्रीरूपाण्याप्नोति । कदाचित्सूर्यगतानिपुमाकाराणिस्त्रीरूपाणिकृत्वा स्त्रीरूपाणिपुमाकाराणिविधायतैस्तान्याप्नोति । कदाचित्सूर्यरात्रिगतानिस्त्रीरूपाणिपुमाकाराणिकृत्वाअक्षरगतान्यक्षरस्वरगतानिपुमाकाराणिस्त्रीरूपाणिविधायतैस्तान्याप्नोति । एवमक्षरगतपुमाकाराणिविधायतैःस्त्रीरूपैःसूर्यगतस्त्रीरूपाणिपुमाकाराणिकृत्वातान्याप्नोति । अक्षरगतस्त्रीरूपाणिपुमाकाराणिकृत्वातैःपुमाकारैःसूर्यगतानिपुंरूपाणिविधायतान्याप्नोति । कदाचित्सूर्यगतानिपुमाकाराणिकृत्वातान्याप्नोति । स्त्रीरूपाणिचयुगपदर्धनारीनरात्मनाविधायाक्षरगतानिरूपाणिपुमाकाराणिस्त्र्याकाराणिचार्धनारीरूपेणविधायजीवाक्षरगतार्धनारीरूपैःसूर्यगतरूपाणितैर्वाजीवगतरूपाण्याप्नोतीत्यर्थः । अत्यलौकिकंरमणप्रकारमुक्त्वोपसंहरन्घटकमाह ॥ आत्मेच्छयेति ॥ पुंरूपस्वरूपैःपुमाकारस्वरूपैः । प्रमदाकारस्वरूपै र्युगपदेवपुंरूपप्रमदारूपस्वरूपैरित्यर्थः । जीवाक्षरेण जीवाहरित्येकवचनाभिप्रायमाह ॥ एकीकृत्येति ॥ अनकाममारइत्येतद्व्याचष्टे ॥ सएवेति ॥ मायां रमायां । मायामित्यस्यार्थांतरं स्थित्वात्मस्त्रीतनाविति ॥ एतेनकेवलंभगवतःस्त्रीपुमात्मरूपमेलनेनप्राणस्योत्पत्तिर्नेतिध्वन्यते। अनेच्छामारशब्दस्योपनिषद्यभावादौपनिषदंपदंस्ववचनेनव्याचष्टे ॥ वायोरिति ॥ जीवाक्षरेणेत्येतत्स्ववचनेनस्पष्टंव्या

भा० । पुमाकाराणितानिच । कृत्वासूर्यगतान्येवस्त्रीरूपाणिविधायच । तान्याप्नोतिचपुंरूपैस्तैरेवाक्षरगानिच । स्त्रीरूपाणिजगन्नाथः प्राप्नोत्यात्मेच्छयाप्रभुः । पुंरूपप्रमदारूपस्वरूपैरमतेस्वयं । एकीकृत्यचतान्येवद्विरूपोरमतेतथा । सएवरमतेमायांस्थितात्मस्त्रीतनौहरिः । प्राणस्योत्पत्तिकामःसन्ननेच्छामारनामकइत्यर्धनारीनारायणतंत्रे । वायोरुत्पत्तिकामो मायांरमायांरमतइतिअनकाममारः ।

चष्टे ॥ जीवस्थितेनेति ॥ तेनचाक्षराख्यमितिजीवशब्दितसूर्यस्थाहराख्यस्वरूपेणजीवाक्षराख्यंस्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । यद्वाते नजीवेस्थितेनाक्षरनामकेनतदेवाक्षराख्यंस्वरूपमाप्नोति । तेनचसूर्याहर्गतेनतदेवस्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । एतेनजीवाक्षरेणजीवा हराप्नोति । जीवान्हाजीवाक्षरंजीवाक्षरेणजीवाक्षरं । जीवान्हाजीवाहरितियोजनासूचिताभवति ॥ उक्तार्थेप्रमाणमुक्तमंतरंगंच ज्ञापकमाह ॥ यदक्षरादिति ॥ यद्वा तद्वाइदंबृहतीसहस्रमित्यादिकंयदक्षरादक्षरमतीतिश्लोकव्याख्यानायप्रवृत्तमितिसंगत्यं तरंचोक्तंभवति । अतएवयदक्षरादितिश्लोकस्ययद्विष्णवाख्यंब्रह्माक्षराद्बृहत्यक्षरगेनरूपेणैत्यहराख्यंसूर्यमेतिसूर्याच्चाक्षरगतमेति तदुभयंस्त्रीपुंरूपेणयुक्तंभवति । तथाक्षरादक्षरगतरूपेणाक्षरगतमेवस्त्रीरूपमेति । एवंपरस्परंस्त्रीपुमात्मनासंयुक्तंभगवद्रूपंस्त्रीरू पेणयुजोदेवाअश्वरूपेणरथेयुक्तावहंतीतियोजनांतरमुक्तंज्ञेयं ॥ नैनंवाचेत्यत्रैनंस्त्रियंब्रुवन्नवदतिपुमांसंचब्रुवन्नवदतीत्युभयाकार निषेधंकेचिद्व्याचक्षते । तदपाकरोति ॥ पुमांसमिति ॥ केवलंपुमांसंस्त्रियंचवदन्नवदतीत्युक्तत्वादुभयसंस्थानात्मकमेवरूपंप्र तीयते नतुतदुभयाभावइत्यर्थः । ननुकेवलमितिकुतःसंयोज्यव्याख्येयं सर्वथातदुभयाभावएवार्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥ अ स्त्रीति ॥ अस्त्रीपुमानितिवदन्नवदतीतिनपुंसकइतिब्रुवन्नवदतीत्युक्तत्वात्स्त्रीत्वपुंस्त्वयोःप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । एतेनास्त्रीपुमां

भा० । जीवस्थितेनाक्षरगेनाक्षरनाम्नास्वरूपेणजीवाख्यसूर्यस्थितमहराख्यंस्वरूपमाप्नोति तेनचाक्षराख्यंस्वरूपमाप्नोति । यदक्षरादक्षरमे तियुक्तमित्यस्यव्याख्यानरूपत्वाच्चैतदवसीयते । पुमांसंस्त्रियंचवदन्नेवनवदतीत्युक्तत्वादुभयात्मकंरूपंप्रतीयते । अस्त्रीपुमानितिब्रुवन्नपिनवदती त्युक्तत्वाच्चस्त्रीत्वंपुंस्त्वंचप्रतीयतेविष्णोः ।

समितिविपरिणामंविनेतिशब्दाध्याहारेणापियोजनोक्ताद्रष्टव्या । नतुनिराकारत्वान्नपुंसकाकारोप्यत्रनिषिध्यते नतावतास्त्र्या
द्याकाराभ्यनुज्ञेतिचेन्न । तर्हिवदन्नवदतीतिस्त्रियंपुमांसंचवदन्वदतीत्युत्तरवाक्यविरोधादितिभावः ॥ १ ॥ नन्वस्त्रीपुमानिति
वदन्नवदतीतिकुतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ २ ॥ यद्वाननुकेवलस्त्रियंब्रुवन्यथानवदतितथाकेवलमस्त्रीपुमान्नपुंसकइतिवदन्नवद
तीत्यर्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥ नचेति ॥ यद्वाननुवदन्वदतिकश्चनेत्यतस्त्रियंपुमांसंचवदन्वदत्युभयरूपत्वादितियथाव्याख्या
यतेतथास्त्रीपुमांसंवदन्वदतीतिव्याख्यानंकिंनस्यादित्यतआह ॥ नचेति ॥ ४ ॥ यद्वाननुयथालौकिकस्त्रीपुरुषवैलक्षण्याभिप्रा
येणस्त्रियंपुमांसंचवदन्नपिवदतीतिनञोनुषंगेणव्याख्यायते तथास्त्रीपुमांसंवदन्नपिनवदति नपुंसकरूपस्यालौकिकत्वादितिकिंन
व्याख्यायतइत्यतआह ॥ नचेत्यादिनाऽनुषज्यतइत्यंतेन ॥ ५ ॥ वदन्वदतीत्यत्रअस्त्रीपुमानितिवदन्नपिवदतीतियोजनामं
गीकृत्याप्यविरोधेनव्याचष्टे ॥ नपुंसकेप्रमाणाभावादित्यादिना ॥ नन्वेवंयोजनायांनपुंसकत्वमपिव्यज्ञास्येत । कथमियं
योजनाभवतीत्यतउक्तं ॥ नपुंसकइति ॥ अप्रामाणिकत्वेनायोग्यार्थस्यप्रतीत्ययोगाल्लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादेवास्त्रीपुमानि
तिवदन्वदतीतियोजनाभवत्येवेत्यर्थः । विष्णोर्नपुंसकंरूपंनास्तीत्यत्रसयुक्तिकंप्रमाणमाह ॥ स्त्रीति ॥ तस्माद्विंबभूतस्यनपुंस

भा० । नचनपुंसकरूपंभगवतःकुत्रचिदुक्तं । प्रसिद्धमेवचरूपद्वयं । अतोनपुंसकेवदन्नपिनवदतीतिनतद्वदनुषज्यते । नपुंसकेप्रमाणाभा
वादेव । लौकिकस्त्रीपुंविलक्षणत्वादस्त्रीपुमानित्यपिवदन्निति भवति । स्त्रीपुंरूपद्वयंविष्णोर्नतृतीयंकथंचन ।

कत्वाभावादेवस्वरूपनपुंसकाभावादेवसाक्षान्नपुंसकःस्वरूपतोनपुंसकःक्वचिदपिमुक्तिभागीतिनोच्यतइत्यर्थः । ननुतत्तदाकारत्वेनहरेःसर्वत्रावस्थानांगीकारान्नपुंसकेताद्दशरूपस्यांगीकार्यत्वात्कथंतृतीयाकारनिषेधइतिचेन्न । सर्वत्रनिर्दोषस्यसौंदर्याविरोधिनोरूपस्यांगीकारेणदुष्टभावस्याभावादितिभावः। तनुनपुंसकरूपाभावेकथंनपुंसकशब्दवाच्यत्वमित्यतआह॥ **नचेति** ॥ अनेच्छामारनामकइत्यत्रानकाममारइत्यस्यनामत्वमुक्तं । तत्रज्ञापकमाह ॥ **भवतीति** ॥ जीवाक्षरेणजीवाह राप्नोतीतिवदन्नकाममारोभवतीतिपदाभावान्नानकाममारत्वंविधीयते । किंत्वनकाममारस्तन्नामकोभगवान्जीवाक्षरेणजीवाहराप्नोतीत्येवविधीयते । अन्यथाप्नोतीत्यस्यकर्त्रध्याहारोभवतीतिपदस्यचसंबंधइतिबहुकल्पनाप्रसंगइतिभावः । नन्वपौरुषेयेणमंत्रेणोक्तत्वात्कथंऋषिणोक्तमित्युच्यते ऋषिश्चकइत्यतआह ॥ **ऋषज्ञानइति** ॥ ततश्चकिमित्यतआह । **मंत्राणामिति** ॥ अतोभगवतोमंत्रद्रष्टृत्वाद्ब्राह्मणानिविनियोजकवाक्यानिमंत्रोक्तमप्यर्थंऋषिणोक्तमितिप्राहुरित्यन्वयः । प्रथमइत्यस्यएकराट्स्वतंत्रोद्रष्टेत्यस्यचव्यावर्त्यमाह ॥ **तत्प्रसादादित्यादिना** ॥ ब्राह्मणंपश्चात्तैर्ब्रह्मादिभिर्दृष्टं मंत्राउपनिषदश्चऋषिभिर्मधुछंदप्रभृतिभिःपृथगेकैकदेशतोदृष्टाः ।

भा० । साक्षान्नपुंसकस्तस्मान्मुक्तिभागीनतुकचिदितिब्रह्मांडे । नचरक्षइतिनपुंसकशब्दमात्रेणरावणादयोनपुंसकाभवंति । भवतीतिपदाभावादनकाममारइतिभगवान्नाम्नैवेतिज्ञायते । ऋषज्ञानइतिह्यस्माद्धातोःसर्वज्ञएकराट् । वेदद्रष्टापरमऋषिर्ह्ययंस्यःपुरुषोत्तमः । मंत्राणांप्रथमोद्रष्टासर्वेषांयतएववतु । ऋषिणोक्तमितिप्राहुर्मंत्रोक्तंब्राह्मणान्यतः । तत्प्रसादाद्धितपसापश्चान्संत्रान्प्रपेदिरे । ब्रह्माद्याब्राह्मणंपश्चात्तैर्दृष्टमृषिभिः पृथक् । मंत्राश्चोपनिषच्चैवनाकुत्वासुमहत्तपः ।

प्रथमंहयास्येनदृष्टंतन्मंत्रादिकंसुमहत्तपः अकृत्वाकेनचिन्नेक्ष्यते । मुनिभिःवेदद्रष्टृभिःसर्वैर्ब्रह्मादिभिर्मंत्रोपनिषद्दर्शनसाधनतपोपेक्षयापृथक्कृतपोविनातेनैवतपसाब्राह्मणंयतोऽदृश्यतातोमंत्राश्चोपनिषदश्चब्राह्मणादुत्तमाः । तत्रमंत्रोपनिषदोर्मध्येउपनिषच्छ्रेष्ठाकुतः । युक्तावस्थायांध्यानावस्थायांअधिगम्यत्वादित्यर्थः । अथदेवरथस्तस्यवागुद्धिरित्यादौशरीररथस्यप्रकृतत्वात्तेनरथेनायातमित्युक्तेशरीराख्येनेत्येवप्रतीतेर्यथावद्व्याचष्टे ॥ तेनरथेनेति ॥ ऋभुपदेनऋभवोनामतपसासोमंप्राप्ताःसहस्रशइतिभागवतोक्ताःकेचनदेवाइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ ऋभवइति ॥ द्वादशाष्टादिकेष्वपीति ॥ द्वादशादित्येष्वष्टवसुषुएकादशरुद्रेषुदशविश्वेषुसहस्रऋभुष्वपिआदित्यादिसमाख्यावर्ततइत्यर्थः । समग्रंमंत्रंप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ निर्मितइति ॥ प्राणोधितिष्ठति । हे अश्विनौवांरथमित्युक्त्याप्रतीतंसाम्यंनिराकर्तुमुक्तंवायुनासहविष्णुनाधिष्ठितइति ॥ दिव्योरथोध्यात्मंदेहनामकोरथश्चतस्यदेहाख्यस्यरथस्यमनसाध्यानंवाचास्तवनंकर्मणाकायिकेननमस्कारादिनेत्येवंमनोवाक्कर्मभिर्योगोयदाभवेदित्यर्थः ॥ विविध

भा० । प्रथमंयद्धयास्येनदृष्टंकेनचिदीक्ष्यते । विनापृथक्तपोदृश्येद्ब्राह्मणंमुनिभिर्यतः । मंत्राश्चोपनिषच्चैवब्राह्मणादुत्तमास्ततः । तत्राप्युपनिषच्छ्रेष्ठायुक्तावस्थाधिगम्यतइत्यादिप्रमाणविवेके । तेनरथेनाध्यात्मंशरीराख्येनाधिदैवंरथरूपेण । ऋभवइत्यत्रदेवानांसाधारणंनाम । आदित्यावसवोरुद्राविश्वेऋभवइत्यपि । सर्वदेवसमाख्याचद्वादशाष्टादिकेष्वपीतिशब्दनिर्णये । निर्मितोदैवतैःसर्वैर्विष्णुनावायुनासह । अधिष्ठितोरथोदिव्यःसोध्यात्मंदेहनामकः । सम्यग्योगोयदातस्यमनोवाक्कर्मभिर्भवेत् । देहाख्यस्यरथस्यैवतदानारायणात्प्रभोः ।

मिति ॥ शरीरेद्वासप्ततिसहस्रनाड्यादिषु अधिदैवंचानेकेषुस्थानेषु विविधरूपेणवासयुक्तत्वादित्यर्थः । दिवोदुहितृनामक मिति ॥ द्युशब्दवाच्यमहालक्ष्म्यभिमतवेदद्वारामनसोत्पन्नत्वादपरोक्षज्ञानंदिवोदुहितृनामकमित्यर्थः । सुदिनेइत्यस्यतात्पर्यं शोभनेइति ॥ ननुज्ञानावस्थामुक्त्यवस्थयोःकथमहःशब्दवाच्यत्वमित्यतउक्तं ॥ उभेएवेति ॥ परेमुख्येअहनीइतिपूर्वोक्तेउभेएव ज्ञानस्याहर्दिनंप्रकाशश्चेति । प्रकाशरूपत्वान्मुक्तेश्चस्वरूपप्रकाशरूपत्वादितिभावः । नकेवलमभिमन्यमानस्योत्पत्तिरपितुतदभिमानिनामपीत्याह ॥ जायंतइति ॥ एषामपरोक्षज्ञानादीनामभिमानिदेवताःरूपद्वयीत्युक्त्यादेवताइतिबहुवचनं घटितंज्ञेयं । सर्वस्त्रीणांमध्येक्रीडादिगुणैरुत्तमत्वादित्यर्थः ॥ ज्ञानात्मत्वादिति ॥ अहर्दिनंप्रकाशश्चेतिवचनादितिभावः । नकेवलंभारत्यावायोरूपद्वयस्यचाध्यात्ममभिमन्यमानेउत्पन्ने भूतंभूताभिमानीचेत्युक्तन्यायेनतदभिमानिरूपेणोत्पत्तिः किंतुबाह्याभ्यंतरयज्ञार्थमागमनकालेधिदैवरथस्याश्वादिभिर्योगोभारत्यादयोविष्णोर्लक्ष्म्यांजायतइत्यप्यर्थमाह ॥ अधिदैवइति ॥ तद्रू

भा० । विविधंवासवत्वात्तुविवस्वन्नामकाच्छुभं । संसारवारकंज्ञानंदिवोदुहितृनामकं । विष्णुतत्वापरोक्षाख्यमहनीद्वेचशोभने । ज्ञानावस्थामुक्त्यवस्थेत्युभेएवाहनीपरे । जायंतेदेवतास्त्वेषांभारतीवायुरेवच । जीवन्मुक्तेश्चमुक्तेश्चदातारूपद्वयीप्रभुः । सर्वस्त्रीणामुत्तमत्वाद्द्यौर्नामाश्रीरुदाहृता । दुहितास्याभारतीतुनित्याहेयस्वरूपतः । अहरित्युच्यतेवायुर्ज्ञानात्मत्वात्तथैवच । अधिदैवेरथेप्येतेविष्णोर्लक्ष्म्यांप्रजज्ञिरे । रथेनतेनदेवेशौविष्णुवायू जगत्पती । आयातमितिदेवौतौप्रार्थयेद्यज्ञकर्मणि । अन्यथाप्यर्थयेदेतौज्ञानेच्छुःपुरुषःसदा । जपन्मंत्रद्वयंनित्यमातेननिमिषस्तथा ।

पेभ्योविभक्ताएवांशाःअध्यात्ममुत्पद्यंतअंशिनामधिदैवरथउत्पादइतिभावः । अंतिषद्भूतुवामवइत्येतद्याचष्टे ॥ रक्षणमिति ॥ हयास्यत्वाचेति ॥ चकारादाशुवानाद्गतेरश्वीतिप्रमाणानुसारेणाशुगतित्वाच्चेतिसमुच्चिनोति । अतएवतत्वप्रकाशिकायामाशु गतीइत्यर्थउक्तः । नकेवलमश्विनोयंमंत्रोभगवत्परः किंत्वन्येपीत्याह ॥ ऐंद्रेति ॥ ऐंद्राग्नेयादिकाःसर्वमंत्रामुख्यतः इंद्रादिना मानंहरिमेववदंति । मुख्यतोन्यंनवदंति । यथा । ऐंद्रसानसिंरयिं । अग्निमीळइत्यादिः । केचिदैंद्रादिमंत्राहरिमेववदं ति । नान्यं नाकिरिंद्रत्वदुत्तरोनज्यायाँ अस्तिवृत्रहन् । विमेकर्णापतयतोविचक्षुरित्यादिः । तत्रद्विवचनोमंत्रोवायुदेहस्थंपृथक्सं स्थंचकेशवंवदति । यथा । आतेनंयातमित्यादिप्रकृतः । अथवा द्विवचनोमंत्रःपृथक्रूपद्वयेनसंस्थंकेशवमेववदति । यथाघर्मास मंताव्रिवृतंव्यापतुस्तयोर्जुष्टिंमातरिश्वाजगामेत्यादिः । बहुवचनयुक्तेष्वपिमंत्रेषुतथातथैवार्थः । बहुत्वप्रतिपादकोमंत्रोपिदेवतां तरगाणिपृथग्रूपाणिचप्रतिपादयति ॥ यथा विश्वेदेवाःशृणुतेत्यादिः । अथवाबहुवचनोमंत्रःपृथग्रूपेणसंतंकेशवमेववदति ॥ य थाइंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्यादिरितिभावः । सुदिनेइत्यस्याक्षरार्थमाह ॥ सुखमिति ॥ विवस्वतःसू र्यस्यतद्रथस्यचयोगेदिवोद्युलोकस्यदुहिताआलोकःउभेअहनीअहोरात्रसंज्ञेजायेतेइत्यपव्याख्यानिरासायस्वव्याख्यांपरिष्करोति

भा० । रक्षणंवांसमीपेस्यान्ममेत्यध्यात्ममेवच । हयास्यत्वाच्चाश्विनौताविल्याहपरमाश्रुतिः । ऐंद्राग्नेयादिकाश्चैवंसर्वेमंत्राहरिंपरं । वदंति मुख्यतोनान्यंसर्वनामानमच्युतं । अथवावायुदेवस्थंपृथक्संस्थंचकेशवं । मंत्रोद्विवचनोवक्तितथाबहुवचस्स्वपीत्याद्यैतरेयसंहितायां । सुखंददतइ तिसुदिने ।

॥ विवस्वतइति ॥ नन्वहनीइतिद्विवचनेनद्वित्वसिद्धेरुभेइतिव्यर्थमित्यतआह ॥ अहनीइतीति ॥ उभयोरुभयविधयोः । अपव्याख्यानंनिराह ॥ नचेति ॥ ज्ञापकाभावादितिभावः। नन्वहनीजायतेइत्यहोरात्रजनकत्वंलिंगमस्तीत्यतआह ॥ नचेति ॥ अहश्चाहश्चाहनीत्यहर्द्वयंवाहःशब्दस्यदिनपरत्वेदिनद्वयंवोच्यते । नत्वहोरात्रेअहनीइत्युच्येते । सरूपाणामेकशेषइतिसरूपाणा मेवैकशेषविधानादितिभावः । विरूपाणामपिसमर्थानामेकशेषोवक्तव्यइतिवार्तिकवचनाद्विरूपाणामप्येकशेषइतिचेन्न । तत्रह्य र्थसारूप्यमंगीकृत्यशब्दवैरूप्येप्येकशेषोभ्यनुज्ञातः । वक्रदंडःकुटिलदंडश्चवक्रदंडावित्याद्युदाहरणात् । नचशब्दतोर्थतश्चवि रूपयोरहोरात्रशब्दयोरेकशेषोभिप्रेतइतियत्किंचिदेतत् । साधकाभावमुक्त्वाबाधकंचाह ॥ सूर्यस्येति ॥ तथाचाश्विश्रुतिविरोध इतिभावः । नचावरनाम्नामुत्तमपरत्वमस्तीतिवाच्यं । सत्यमेतदिंद्रांतेषु । तदवराणांतुविशेषलिंगसद्भावएवस्वावरशब्दवाच्य त्वमन्यथानेतिऋग्भाष्येनियमितत्वात् । पूर्वप्रसिद्धवर्जंतुशक्रांतादेवतामताः ॥ इंद्रावराविशेषेणलिंगेनैवपृथक्पृथगिति ॥ नचा त्रसौरंलिंगमस्तीत्युक्तं लिंगविरोधंचाह ॥ सप्तेति ॥ सप्तयुंजंतिरथमेकंचक्रमितिश्रुतेरितिभावः । नचोत्तरवाक्येएकोअश्वोव हतिसप्तनामेतिएकएवाश्वःकेवलंसप्तनामेत्युक्तमितिवाच्यं । एकएवाश्वचेतनःसप्तरूपीसप्तनामावहतीतितदर्थस्यतत्वप्रदीपिका

भा० । विवस्वतोविष्णोःसकाशाद्दिवोदुहिताअहनीचजायंते । अहनीइतिद्विवचनेनद्वित्वेसिद्धेप्युभेइतिवचनमध्यात्माधिदैवतयोरुभयोर पिवचनार्थं । नचसूर्यरथोत्रवर्ण्यते । नचाहोरात्रेअहनीइत्युच्येते । सूर्यस्याश्विनामाभावात् । सप्ताश्वत्वाच्चतद्रथस्य । चतुरश्वत्वंचात्रोच्यते ।

यांव्यवस्थापितत्वेनसप्ताश्वत्वाविरोधादिति । बाधकांतरमाह ॥ अध्यात्मेति ॥ श्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेइत्यश्वानामध्यात्मरथसंबंधात् । अत्रोक्तस्यविवस्वतोप्यध्यात्मरथसंबंधा त्सूर्याश्वानांसूर्यस्यचाध्यात्मरथसंबंधाभावान्नायंसौरोरथो नहिदेहाख्येरथेसूर्योधिष्ठाता प्राणस्तथानुगमादितिसूत्रकृतैवनिराकृतत्वात् ॥ उक्तंचभाष्ये । विष्णुमेवानयन्देवाविष्णुंभूतिमुपासते ॥ सएव सर्ववेदोक्तस्तद्रथोदेहउच्यतइति ॥ अहःशब्देनाहोरात्रविवक्षायांसुदिनइतिरात्रिविशेषणंचस्यात्तच्चायुक्तमित्याह ॥ नचेति ॥ ननुमेघच्छन्नेह्निदुर्दिनमितिवचनात्तदतिरिक्तदिनांतर्गतरात्रिःसुदिनमेव ।महात्मदर्शनादियुक्तंसुदिनमितिव्यवहारात्तदंतर्गतत्वाद्रात्रिःसुदिनमित्यतआह ॥ असुदिनस्येति ॥ स्वपक्षेवैयर्थ्यंपरिहरति ॥ अस्मिन्निति ॥ तदुपपादयति ॥ जीवन्मुक्तिरिति ॥ ननुमुक्तौभोगबाहुल्यात्सुदिनत्वमस्तु । जीवन्मुक्तेःकथंतदित्यतआह ॥ सयइति ॥ उपास्तेपरोक्षतोजानातिच । अस्यापरोक्षज्ञानिनः । कथं । समुक्तोयद्यत्कामयतेतत्सर्वमस्मदात्मनःप्रसादात्कर्मसृजतइत्यर्थः । नन्वसतिप्रारब्धेज्ञानानंतरमेवमोक्षनियमात्कथंज्ञानावस्थायाःभोगविशेषहेतुत्वं तदानींतनभोगस्यमुक्तावनुष्ठितसाधनेनैवोपपत्तेरित्यतआह ॥ नहिमुक्ताविल्यादि

भा० । श्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेइत्यध्यात्मसंबंधाच्च । नचरात्रौसुदिनमितिप्रयोगोदृष्टः । असुदिनस्यापिततएवजातत्वाद्व्यर्थविशेषणताच । अस्मिन्पक्षेतुलौकिकाहर्व्यावृत्त्यर्थंसुदिनेइतियुज्यते । जीवन्मुक्तिश्चमुक्तिश्चहिमुख्येसुदिने । सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतेइतिज्ञानावस्थायांमुक्तौभोगबाहुल्यकारणत्वात्सापिमुक्तिवत्सुदिनं । नहिमुक्तावाधिक्यार्जनमस्ति । नहीयते यत्रगत्वायत्रगत्वानवर्धतइतिवचनात् ।

ना ॥ **नपुनरार्जनमस्तीति** ॥ पुनरार्जननंनास्तीतिहेतोःमुक्तौभोगविशेषार्थसाधनान्यनुष्ठानायेश्वरेणावशेषितप्रारब्धकर्मभोग
विशेषणाधिकार्जनार्थं ब्रह्मणांशतकालात्तुपूर्वमारब्धसंक्षयः ॥ ब्रह्मणस्त्वेवतावत्वंपंचाशद्ब्रह्मणस्तथा ॥ रुद्रस्यविंशदेवस्यादिंद्र
स्यार्कादिकेदशेत्याद्युक्तदिशाऽवरक्रमेणकिंचित्किंचित्कालंज्ञानित्वेनावस्थानमितिसुदिनमेवांततएकगुणोपासकानांज्ञानदेहापग
मनानंतरमेवमुच्यमानानामपितद्देहएवज्ञानोदयानंतरंकिंचित्कालावस्थानमपिसुदिनमेवेतिभावः । नन्वेवंतर्हिज्ञानात्पूर्वावस्थाया
अपिमुक्तिसाधनानुष्ठानहेतुत्वात्सुदिनत्वंस्यादित्यतआह ॥ **अज्ञानादिति** ॥ जिज्ञासोरुत्तमद्रोहादिनापुनःपतनसंशयेनज्ञान
निश्चयान्नसुदिनत्वं । अपरोक्षज्ञानिनस्तुतदवस्थावधृते ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेत्येवेत्यादिसूत्रश्रुतिबलेनमोक्षनियमाद्यथायोग्यमानं
दोत्कर्षापादकसाधनानुष्ठाननियमाच्चज्ञानावस्थायाःसुदिनत्वमिति ॥ ननूक्तानुपपत्तिबलात्सूर्येरथांगीकारोनयुक्तश्चेत्माभूदश्वि
रथोवर्ण्यतइतिकिंनस्यादित्यतआह ॥ **नचेत्यादिना** ॥ **तद्रासभइति** ॥ तद्रासंभोनासत्यासहस्रंमाजायमस्यंप्रधनेंजिगायेति
प्रथमाष्टकाष्टमाध्यायवचनादित्यर्थः ॥ **नचेति** ॥ स्वोत्तमवाचिशब्दस्यतत्रसर्वथानवकाशादितिभावः । ननुभवत्पक्षे प्राणाश्वि
विवस्वच्छब्दानांत्रयाणामप्यनुपपत्तिरित्यतआह ॥ **योदेवानामिति** ॥ नकेवलंयोदेवानामितिनिगमनबलादत्रत्यप्राणादिश

भा० । अतोज्ञानोत्पत्तिसमनंतरमेवमुक्तौनपुनरार्जनमस्तीतिकिंचित्कालंज्ञानित्वेनावस्थानमपिसुदिनमेव । ज्ञानात्पूर्वंतुपतनसंशयादेवन
सुदिनं । नचाश्विरथोवर्ण्यते । नह्यश्विरथयोगादहनीजायेते । एकरासभयुक्तोहितद्रथः । तद्रासंभोनासत्यासहस्रमितिवचनात् । नचविवस्व
च्छब्दोश्विनोर्विद्यते । योदेवानांनामधाएकएवेतिविष्णोःसर्वनामानिप्रसिद्धानिच ।

ब्दवाच्यत्वं किंतूपक्रमाच्चेत्याह ॥ युजइति ॥ सूर्यादयोदेवायत्स्यंदनंवहंतितत्सत्यस्यसत्यमितिविष्णोःतद्रथस्यचोपक्रांतत्वाच्चेत्यर्थः । अध्यायांतेद्विरुक्तेरभिप्रायवर्णनमुखेनाध्यायार्थंनिगमयति ॥ अतइति ॥ सर्वनामाविष्णुरेवबृहतीसहस्रादावुक्तइतिसिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥ इतिश्रीमद्विठ्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनरचितायांश्रीमन्महैतरेयभाष्यार्थरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेतृतीयोध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥

ॐएषपंथाइत्यादौवासुदेवादिचतुर्मूर्तितयाप्रकृतस्यनारायणस्यप्रागुक्तसर्वशब्दवाच्यत्वेनलब्धगुणपूर्तिप्रकारोनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये । यद्वासृष्टिवाक्यानांसमन्वयमुखेनजगज्जन्मादिकारणत्वादिगुणपूर्तिप्रकारोनिरूप्यते । तत्रतावत्कालकोटिविहीनत्वलक्षणकालाग्र्यत्वं । गुणाग्र्यत्वंचोच्यते ॥ आत्मेति ॥ इदमस्यजगतोग्रेप्रलयेआत्मा आततगुणोनारायणएकएवासीदित्येकोनारायणआसीदित्यादौवाप्रसिद्धमित्यर्थः । यद्वेदंसर्वंजगदपेक्ष्यात्मैवकालतोगुणतश्चाग्रइतिविभक्तिपरिणामेनविनायोज्यं। अथवेदंसर्वंजगदपेक्ष्यात्मैवसर्वैर्गुणैरग्र्यःकालाग्र्यत्वस्यापिगुणत्वाद्गुणाग्र्यइत्यनेनैवतल्लाभोत्रानुसंधेयः। रमायाअविनष्टशरीरतयावस्थानादात्मनःकालतोग्रत्वंकथमित्यतउच्यते ॥ नान्यत्किंचनेति ॥ विष्णोरन्यत्किंचनालौकिकंश्रीतत्त्वंसर्वदैकप्रकारेणविद्यमानमपि

भा० । युजोयुक्ताअभियत्संवहंतीत्यादिनातस्यैवप्रस्तावाच्च । अतोविष्णुरेवमुख्यतःसर्वनामोक्तइतिसिद्धं ॥ ८ ॥ २० ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेतृतीयोध्यायः ॥ २ ॥ ३ ॥ ७ ॥

उप० । आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिष-

[illegible]तोग्रंनासीत्कुतइत्यतउक्तमात्मास्वामीनारायणइति ॥ अस्यास्तुतद्वशत्वादविनष्टशरीरतयाविद्यमानापिनाग्रस्था नहिपरा धीनजीवनंजीवनमितिभावः । तद्वशत्वमुपपादयितुमुक्तं नमिषदिति ॥ नोद्रिक्तगुणानुभववदित्यर्थः । अतोगुणैरूनत्वात्तद्व शत्वमितिभावः । ब्रह्मादीनांतुकालतोग्रत्वंनशंकार्हमित्युच्यते ॥ नान्यत्किंचनेति ॥ अन्यद्ब्रह्मशंकरादिकंकिंचनकिमपिप्रल येनासीत् । ननुकालआसीत्पुरुषआसीदितिपुरुषावस्थानमुक्तमितिचेत्स्वरूपतोविद्यमानमपिदेहाद्यभावान्नासीदेव । किंचान्य त्किंचनमिषज्जाग्रत्नासीदित्यर्थः । ननुश्रियोमुक्तानांचसत्वात् । असुप्तत्वाच्चकालाग्रत्वंस्यादित्यतउक्तं । नान्यत्किंचनमिषदि ति । किंचनालौकिकंसंसारिभ्योन्यच्छ्रीतत्वंमुक्तजातंचमिषज्जाग्रदपिस्वातंत्र्येणोन्मेषाभावान्नमिषदजाग्रदेवेत्यर्थः। पूर्वमविनष्ट शरीरत्वात्कालाग्र्यत्वमाशंक्यसमाधानमधुनाविलुप्तावबोधत्वमाशंक्येतिभेदः । अथवा रमाद्यपेक्षयायद्गुणाग्र्यत्वमुक्तं तत्रहे तुर्नान्यत्किंचनमिषदिति । विष्णोरन्यद्रमाब्रह्मादिकंयत्किंचनजगत्तत्स्वातंत्र्येणमिषद्यथायोग्यगुणानुभवयुक्तमेवनासीत्तदा किमु मिषद्गुणसंपूर्णोद्रिक्तानुभववन्नासीदितिवक्तव्यमितियोज्यं । उक्तंगुणाग्र्यत्वंसमर्थयितुंसृष्टिकर्तृत्वमुच्यते ॥सईक्षतेति ॥ सआत्मालोकांस्तदभिमानिनश्च सृजासृजेसृक्ष्यामीतीक्षतऐक्षतऐच्छत्। सइमान्लोकान्तदभिमानिनश्चासृजत कांस्तान्कथंचेत्यत उक्तमंभइति ॥ प्रथममापोसृजत्ताःसृष्ट्वांभोमरीचिर्मरमित्येतान्लोकान्असृजदितियोज्यं । तत्रांभआदिशब्दार्थउच्यतेऽदइ त्यादिना ॥ अदोसौद्यौः परेणदिवं दिवःपरेमहरादयोलोकास्तदभिमानिनश्चांभइत्युच्यंते । कुतःयस्मान्महरादिषुदिव्यपिवि

उप० । त्सईक्षतलोकान्नुसृजाइतिसइमांल्लोकानसृजतांभोमरीचीर्मरमापोऽदोंभःपरेणदिवंद्यौः

ष्णुःप्रकर्षेणप्रत्यक्षरूपेणतिष्ठतीतिप्रतिष्ठामहरादिस्तस्मादित्यर्थः । अंविष्णुंबिभर्तीत्यंभइतिव्युत्पत्तिरत्रानुसंधेया । सूर्यमरीचीनां विशेषेणायनाद्गमनादंतरिक्षंमरीचयः । पृथिव्यांक्षिप्रंम्रियंतइतिपृथिवीमरः । याअधस्ताल्लोकोत्पत्तेरंडाद्बहिर्जातामहराद्यभिमानिन्योदेवतास्ताआपः । येषामेवलोकाभिमानित्वेनपुनर्जननाल्लोकत्वं । सआत्मापुनरीक्षतैच्छत् । इमेलोकास्तदभिमानिनःतन्मूलरूपभूतामहराद्याश्चनुइदानींमयासृष्टाइतःपरंलोकान्सृजाइति । पूर्वसृष्टानेवलोकपालकरूपेणलोकस्थतत्वनियामकरूपेणापि स्रष्टुमैच्छदितिभावः । सआत्माद्भ्योन्नामकेभ्यःपूर्वसृष्टेभ्यश्चेतनाचेतनरूपेभ्यस्तत्वेभ्योंशानुद्धृत्यमहत्तत्वाभिमानिनंपुरुषंब्रह्माणं विशेषेणांशेनोद्धृत्याहंकारादितत्वाभिमानिभिःसहामूर्छयन्मूर्तमकरोत्सर्वतत्वतदभिमानिपरिवृतंब्रह्मणोविग्रहंपिंडाकारेणाजनयदितियावत् । तंब्रह्माणंअभिप्रत्य(त)पदैच्छत्तस्यांगोत्पत्तिमैच्छदितियावत् । तस्याभितप्तस्यैवमीप्सितस्यमुखंशिरोनिरभिद्यताजायतांडंयथांऽडवत् । तदनंतरंतस्यमुखमास्यंवागिंद्रियगोलकंवागिंद्रियंचनिरभिद्यताभूत् । मुखादध्यात्मंवाङ्नामकोवह्निर्वाच उत्पत्त्यनंतरमधिदैवमग्निरग्निनामावह्निश्चाभूत् । नासिकेघ्राणगोलकमिंद्रियंश्वासवायुश्चअध्यात्मप्राणनामावायुसूनुर्नासिक्योवायुःप्राणात्प्राणोत्पत्त्यनंतरमधिदैवंवायुर्वायुनामकःसएवाभूत् । एतेनप्राणाद्वायुरजायतश्वसनंमातरिश्वेतिविरोधः । श्वसितंमातरिश्वेत्यादावधिदैवरूपस्यश्वासोत्पन्नत्वोक्तेस्त्रप्राणनामकाध्यात्मरूपादुत्पत्त्युक्तेरितिनिरस्तं । नासिकाशब्दितश्वासवायोर्मातरिश्वो

उप० । प्रतिष्ठांतरिक्षंमरीचयःपृथिवीमरोयाअधस्तात्ताआपःसईक्षतेमेनुलोकाःलोकपालान्नुसृजाइतिसोद्भ्यएवपुरुषंसमुद्धृत्यामूर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्यमुखंनिरभिद्यतयथांडंमुखाद्वाचोग्निर्नासिकेनिरभिद्येतांनासिकाभ्यांप्राणः

कालत

त्पत्तेरिहांगीकारात् । प्राणाद्वायुरित्यस्याध्यात्मंप्राणरूपोत्पत्त्यनंतरंश्वासवायोरेवाधिदैवंवायुरित्यंगीकारात् । अक्षिणीगो
लकंचक्षुरिंद्रियंचाध्यात्मंचक्षुर्नामकश्चक्षुषोनंतरमधिदैवमादित्यनामकःसूर्यः । एतेनचक्षोःसूर्यइतिविरोधइतिनिरस्तं । कर्णौगो
लकमिंद्रियंचाध्यात्मंश्रोत्रनामकामित्रादयः । श्रोत्रोत्पत्तेरनंतरंद्वितीयेनरूपेणतएवदिङ्नामानः । एतेनदिशःश्रोत्रादितिविरो
धइतिनिरस्तं । कर्णपदेनेंद्रियस्यापिग्रहणात्त्वग्गोलकंस्पर्शेंद्रियत्वग्गतलोमानिचनिरभिद्यंत । त्वचोध्यात्मंलोमनामानःतदनंत
रमधिदैवमोषध्यादिनामानःपारिजाताद्याः । एतेनतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नरेंद्रेतिपारिजातादीनांलोमभ्यउत्पत्त्युक्तेस्त्वियं
उत्पत्तिःकथमितिनिरस्तं । हृदयंगोलकं मनसोहृदयादध्यात्मंमनोनामानोगरुडादयो मनसउत्पत्त्यनंतरमधिदैवंचंद्रमाश्चंद्रगरु
डादयस्तएवाभूवन् । एतेनचंद्रमामनसोजातइतिनिरस्तं । हृदयशब्देनाप्यत्रमनसोग्रहणात् । नाभ्याअध्यात्ममपाननामाऽपा
नोत्पत्त्यनंतरमधिदैवंद्वितीयरूपेणमृत्युस्तन्नामामुख्यवायुः । शिश्नादध्यात्मंरेतोनामा रेतसउत्पत्त्यनंतरमधिदैवमन्नामाशिवो
भूदित्यर्थः । यद्वामुखादास्याद्गोलकात् वागिंद्रियंनिरभिद्यत । वाचोवागिंद्रियाद्वागग्निश्चेतिद्विरूपोवह्निरुत्पन्नः । नासिकाभ्यां
प्राणःप्राणवायुःघ्राणात्प्राणोवायुरितिद्विरूपोवायुपुत्रइत्यादियोजनाद्रष्टव्या । अस्यांयोजनायांभाष्यविरोधंतत्रैवापाकरिष्यामः

उप० । प्राणाद्वायुरक्षिणीनिरभिद्येतामक्षिभ्यांचक्षुश्चक्षुषआदित्यःकर्णौनिरभिद्येतांकर्णाभ्यांश्रोत्रंश्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमा
निलोमभ्यओषधिवनस्पतयोहृदयंनिरभिद्यतहृदयान्मनोमनसश्चंद्रमानाभिर्निरभिद्यतनाभ्याअपानोअपानान्मृत्युःशिश्नंनिरभिद्यतशिश्नाद्रेतोरेत
सआपः ॥ ९ ॥ (२१)

॥ १ ॥ २१ ॥ अत्राग्नेर्विनिर्धूतोपाध्यवस्थायांप्रलयेआत्माजीवइदंब्रह्मैवासीत्तदन्यन्मिषच्चेतनंनासीदन्यत्किंचनस्वरूपतएवना सीदित्याद्यपव्याख्यानिरासायप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ एकइत्यादिना ॥ तुशब्दोवधारणे एकएवेत्यन्वयः । इदमस्येतिषष्ठ्यर्थेद्वि तीया नप्रथमा येनैक्यंस्यादितिभावेनाग्रइत्यस्यतात्पर्यंप्रलयइति । यथाब्रह्मादीनांदेहनाशस्तथानरमायाइतिभावेनोक्तंरमया सहेति ॥ यद्वासर्वजगन्नियामकरूपैरेकीभूतयामूलरूपयारमयासहेत्यनेनतस्याअपिलयंसूचयति ॥ यथोक्तं । हरेरत्यंतसामी प्यंलयोलक्ष्म्याःप्रकीर्तितः ॥ सुप्तिस्तुप्रकृतेःप्रोक्ताअतीवभगवद्रतिः ॥ अनास्थान्यत्रचप्रोक्तेति । नित्यगुणत्वादाततगुणत्वादा त्मा । तनुविस्तारइतिधातोराततत्वादात्मा । योग्यतयाततेर्गुणाविशेष्यतयान्वीयंते । गुणानामाततिश्चकालतःसंख्यादिनाचेति भावः । विभक्तिविपरिणामंविनायोजयति ॥ इदमिति ॥ समस्तेशइत्यात्मशब्दःस्वामित्वार्थतयापिव्याख्यातः । प्राचीनयोज नायांकालाद्ग्यत्वंवक्तुमस्यप्रलयस्थितिरुक्ता गुणाद्ग्यत्वमात्मपदेनोक्त मधुनातूभयमपीदमपेक्ष्याग्रइत्यनेनलब्धं । रमामपेक्ष्यका लतोग्र्यत्वंकथमित्येतच्छंकापरिहारकंनान्यत्किंचनेत्यंशंव्याचष्टे ॥ रमापिसाविद्यमानापिनाग्रस्थेति ॥ आद्योपिशब्दोनके वलंब्रह्मादिःकिंतुरमापीतिसमुच्चये द्वितीयोनौचित्यद्योतकः । कुतोनाग्र्येत्यतस्तत्रहेतुतयात्मपदलब्धमुक्तं तद्वशत्वादिति ॥ तद्वशत्वोपपादकस्यनमिषदित्यस्यतात्पर्यं गुणैरिति ॥ ब्रह्मादीनांकालाद्ग्यत्वाभावोपपादकंनान्यत्किंचनेतिअंशंव्याचष्टे ॥

भा० । एकोनारायणस्त्वासीत्प्रलयेरमयासह । नित्याततगुणत्वात्सआत्मेतिश्रुतिषूदितः । इदंसर्वमपेक्ष्यासौकालतोगुणतस्तथा ।अग्र्यएव समस्तेशस्तद्वशत्वाद्रमापिसा । विद्यमानापिनाग्रस्थागुणैरूनाततोयतः ।

नब्रह्मासीन्नशिवआसीन्नान्यच्चासीदिति ॥ हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रे । एकोरुद्रोनद्वितीयायतस्थइत्यादिश्रुत्याऽऽपातप्रतीतार्थमनुसृत्यकेचिद्ब्रह्मशर्वयोःप्रलयावस्थानमाहुस्तन्निरासायपृथक्क्रियासंबंधोक्तिः । कथंनासीत्स्वरूपस्यनित्यत्वादित्यतआह ॥ मिषदिति ॥ नेत्यनुवर्तते । ब्रह्मावायुःप्रलयेवृत्तिरूपज्ञानेनैवप्रतिभातपरावरोपिकिंचनकदाचनभगवदीक्षणक्षणेक्वचिद्विषयविशेषेननिमिषन्नजाग्रद्वर्तते । शिवोन्यच्चकिंचनकिमपिक्वचिदपिननिमिषदित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ सुप्ताइति ॥ अत्रविरोधःस्पष्टंविरोधोद्धारेस्माभिरुद्धृतोनुसंधेयः । श्रियोमुक्तानांचसुप्त्यभावात् कालाग्र्यत्वमाशंक्यतत्परिहारत्वेननान्यत्किंचनमिषदित्येतद्व्याचष्टे ॥ असुप्ताइति ॥ यद्रमादिसर्वगुणाग्र्यत्वमुक्तं तत्रहेतुतयापिनान्यत्किंचनमिषदित्येतद्व्याचष्टे ॥ नचान्यइति ॥ स्पष्टीकरिष्यतिचैतत् । उन्मिषतामपिरमासहितमुक्तानांपराधीनत्वेनानुन्मेषणमुक्तंतद्दृष्टांतेनाह ॥ पराधीनेनेति ॥ सर्वदामिषंतोपीत्यन्वयः । नन्विदंसर्वजगदपेक्ष्यात्मैवकालतोगुणतश्चाग्र्यइत्युक्तैवकालाग्र्यत्वस्यलाभादस्याग्रआसीदितिकिमर्थंप्रलयेस्थितिरुच्यतइत्यतआह ॥ कालेति ॥ वक्तुमुपपादयितुं । सईक्षतेत्यादिव्याचष्टे ॥ सऐच्छदिति ॥ लोकनामवत्त्वेहेतु

भा० । नब्रह्मानशिवश्चासीन्नैवान्यच्चमिषत्क्वचित् । सुप्तास्तत्रयतोजीवाःसर्वेब्रह्मशिवादिकाः । असुप्ताःश्रीश्चमुक्ताश्चस्वतंत्रोन्मेषवर्जनात् । अनुन्मेषाएवतेपिस्वतंत्रोन्मेषएकराट् । नारायणोनचान्योस्तिपूर्णोन्मीलगुणात्मकः । पराधीनेनवित्तेनभुंजन्नपिहिभिक्षुकः । वित्तवानितिनैवोक्तस्तथाश्रीर्मुक्तिगाअपि । मिषंतोप्यन्यतंत्रत्वान्नमिषंतःकथंचन । सर्वदाप्येकएवायंस्वतंत्रोनापरःक्वचित् । कालाग्र्यत्वंवक्तुमस्यप्रलयेस्थितिरुच्यते । सऐच्छद्भगवान्विष्णुःस्रष्टुंलोकाभिमानिनः ।

र्लोकाभिमानिनइति ।सइमान्लोकानसृजतेत्यत्रप्रथममपोसृजत् । सृष्ट्वाचांभआदीन्यसृजदित्यर्थमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ सलोकेभ्य इत्यादिना ॥ याअधस्तादित्यस्यतात्पर्यंलोकेभ्यःपूर्वतनानिति । लोकत्रयकथनमुपलक्षणमितिभावेनदिवमाकाशमुर्वींचेत्यादि द्विसप्तकानित्युक्तं । सईक्षतेमेनुलोकाइत्यादिव्याचष्टे ॥ इतिसृष्ट्वेति ॥ इतिपूर्वोक्तप्रकारेणब्रह्मांडांतर्लोकान्सृष्ट्वापुनस्तेषांअधि दैवंप्रसिद्धयज्ञादिना ऽध्यात्मंप्राणाग्निहोत्रादिना पूज्यत्वसिद्धयेतानेवलोकान्स्रष्टुमैच्छत् । सोद्भ्यएवपुरुषंसमुद्धृत्यामूर्च्छयदि त्येतद्व्याचष्टे ॥ अन्नामकेभ्यइति ॥ अत्रयोजना पूर्वसृष्टेभ्योम्नामकेभ्यस्तेभ्यश्चेतनेभ्योरुद्रादिचेतनानामंशानुद्धृत्यब्रह्माणंचां शेनोद्धृत्यरुद्राद्यैरप्रधानैःसहसमयोजयत्तथैवाचेतनानांचभागानुद्धृत्यचेतनाचेतनाराशिंपिंडवदेकस्थंविमिश्रीभावेनावस्थितंवि दधे । ततश्चपिंडवत्पिंडाकारंसर्वाधिकत्वात्पूर्णत्वात्पुरुषाभिधंब्रह्माणमसृजदिति । तमभ्यतपदित्येतद्व्याचष्टे ॥ पुनरिति ॥ स्या दित्यालोचनान्नान्यत्तपोविष्णोःकदाचनेतिवचनादतपदित्यस्यैच्छदितिव्याख्यानं । मुखंनिरभिद्यतयथांडमित्येतद्व्याचष्टे ॥

भा० । लोकाभिधानवद्देवान्जडलोकांश्चशाश्वतः । सलोकेभ्यःपूर्वतनानबाख्यान्महदादिकान् । ब्रह्मशर्वादिकान्सृष्ट्वाजडैःसहजनार्दनः । दिवमाकाशमुर्वींचससृजेथद्विसप्तकान् । इतिसृष्ट्वासलोकांस्तुपुनस्तानेवलोकपान् । अंडांतःस्रष्टुमैच्छच्चतेषांपूज्यत्वसिद्धये । अन्नामकेभ्यस्तेभ्य श्चपूर्वसृष्टेभ्यएवच । सर्वजीवाधिकत्वात्तुब्रह्माणंपुरुषाभिधं । अंशेनोद्धृत्यरुद्राद्यैःसहचैनमयोजयत् । तथैवाचेतनानांचभागानुद्धृत्यपिंडवत् । चेतनाचेतनंराशिमेकस्थंविदधेप्रभुः । पुनरैच्छज्जगन्नाथस्तस्यांगोत्पत्तिमच्युतः ।

अंडवदिति ॥ मुखंनिरभिद्यतेत्येतत्प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ भिन्नमिति ॥ मुखाद्वागित्यस्यतात्पर्यं ॥ तत्रवाङ्नामकमिति ॥ वाचःसृष्ट्यनंतरंअग्निनामकमधिदैवंरूपमुत्पन्नमितिभावेनपुरातनंवाङ्नामकंरूपंयदग्निरितिगीयते तद्द्वितीयंरूपमित्युक्तं । नासिकाभ्यांघ्राणइत्यादिव्याचष्टे ॥ तथैवेति ॥ अत्रापिनासिकापदेनगोलकमिंद्रियं तद्गतःश्वासादिरूपःप्राणवायुश्चगृह्यते । अक्षिभ्यामित्यस्यार्थश्चक्षुषइति ॥ चक्षुरादित्यइतिद्विरूपः । आप्योब्भिमानीवरुणःद्विरूपेणश्रोत्रदिङ्नामकद्विरूपेण । हृदयान्मनोमनसश्चंद्रमाश्चेत्यस्यार्थोहृदयादिति ॥ वैदिकंगरुडोप्यैंद्रोयज्ञादिविषयंमनइत्युक्तरीत्यापृथक्पृथङ्मनोबुद्ध्यभिमानिनः । तन्नामानोऽध्यात्मंमनोनामानोऽधिदैवंगरुडादिनामानः । एतेनचंद्रग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तंभवति । त्वचोध्यात्मंलोमाभिमानित्वाल्लोमनामानःअधिदैवंदेववृक्षरूपत्वात्पारिजातमंदरादिवृक्षनामानःकल्पलताद्योषधिनामानश्चेतिद्विविधाइत्यर्थः । प्राक्छिन्नग्रहणंपाणिपादपायूपलक्षणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ हस्ताभ्यामित्यादिना ॥ द्विविधोयज्ञइतिचसंबध्यते । यज्ञइत्युप

भा० । अंडवन्मुखमस्यासीत्प्रथमंतुशिरोभिधं । भिन्नमास्यंपुनस्तस्यविष्णोरेवेच्छयाप्रभोः । तत्रवाङ्नामकंरूपंवह्नेरासीत्पुरातनं । तस्यैवाथद्वितीयंचयदग्निरितिगीयते । तथैवनासिकातोभून्मुख्यवायोःसुतोमरुत् । प्राणोवायुरितिद्वेधाचक्षुषोभूत्तथारविः । द्विरूपएवकर्णाभ्यांमित्रधर्मोऽप्यवित्तपाः । दिग्देवताद्विरूपेणबभूवुःसर्वएवच । हृदयाद्गरुडानंतशिवचंद्राःपृथक्पृथक् । मनोबुद्ध्यभिमानास्तेतन्नामानश्चजज्ञिरे । त्वचश्चरोमनामानोवृक्षनामानएवच । द्विविधाःपारिजाताद्याबभूवुर्ब्रह्मदेहतः । हस्ताभ्यांद्विविधःशक्रःपद्भ्यांतत्सूनुरेवच । यज्ञस्त्वजनिपायोश्च

लक्षणंशंभुश्चेतिग्राह्यं । गीतातात्पर्येयज्ञशंभुशचीसुताइत्युभयोःपाददेवत्वोक्तेः यमोनिर्ऋतिरेवचद्विरूपावितिचग्राह्यं । शिश्ना द्रेतआपश्चेत्यस्यार्थः रेतोऽन्नामेति ॥ रेतोऽन्नामाचेत्यर्थः । मुख्योमारुतो मुख्यवायुः ॥ १ ॥ २१ ॥ एवंनारायणस्यसृष्टि कर्तृत्वमुक्त्वाऽऽयतनप्रदत्वेनस्थितिकर्तृत्वंसृष्टेष्वपिप्राणस्योत्तमत्वंसृष्टदेवानामध्यात्ममवस्थानप्रकारश्चोच्यतेस्मिन्खंडे।वागादि भ्यःसृष्टास्ताअधिदैवस्थाएताअध्यात्मस्थादेवताअस्मिन्महत्यर्णवेप्रापतन्प्राविशन् । तंदेवसमूहं । आत्माविष्णुरशनापिपासा भ्यांतदभिमानिभ्यांमारुतरूपाभ्यामन्ववार्जत् । प्रापयामासायोजयत् । ताएतादेवताएतमात्मानमब्रुवन् नआयतनंप्रजानीह्य नुजानीहिदेहीतियावत् । यस्मिन्नायतनेप्रतिष्ठिताअन्नमदामेत्यब्रुवन्इत्यन्वयः । ताभ्योदेवताभ्योगां गोरूपंचतुर्मुखमानयत् । वासायसृष्ट्वाऽदादितियावत् । तादेवतास्तत्रप्रविश्येतिशेषः । न अयंगौर्भोगायनालंवाइत्यब्रुवन् । आत्मापुनस्ताभ्योश्वरूपंच तुर्मुखमानयदादिशत् । तादेवतास्तद्रूपेपिप्रविश्यैवनोयमश्वेपिप्रविश्यैवनोयमश्वोपिनालमित्यब्रुवन्ताभ्यःपूर्वसृष्टंपुमाकारंब्रह्मा णंआनयत्पुनरावासायादात् । तास्तद्दृष्ट्वैवाब्रुवन्किमिति।सुकृतं भवतासुष्टुकृतं । अस्मद्भोगाययथापर्याप्तंस्यात्तथाकृतंबतेत्यवद

यमोनिर्ऋतिरेवच । रेतोन्नामाद्विरूपस्तुशिवएवचगुह्यतः । अपानोमृत्युरितिचमुख्योनाभेश्चमारुतः ॥ १ ॥ (२१)

उ० । ताएतादेवताःसृष्टाअस्मिन्महत्यर्णवेप्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ताएनमब्रुवन्नायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदा मेति । ताभ्योगामानयत्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमिति । ताभ्योश्वमानयत्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमितिताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवन्त्सुकृतंबतेति

न्नलमित्यवदन्निति यावत् । पुरुषदेहस्यपर्याप्तत्वमुपपाद्यते ॥ पुरुषइति ॥ पुरुषदेहःसुकृतंसुकृतसाध्यंतत्साधनंचवै । तादेव
ताःप्रति यथायतनंयोदेवोयेनस्थानेनोत्पन्नस्तमनतिक्रम्यप्रविशतेत्यब्रवीत् । अग्निर्वाग्भूत्वाधिदैवमग्निनामावह्निरंशेनवाग्भूत्वा
वाङ्नामकवह्निनासंश्लेषंप्राप्यतेनरूपेणमुख्यंप्राविशदेवमुत्तरत्रापियोजना । एतेनाधिदैवरूपस्यवाग्भावेऽधिदैवरूपमपरंन
स्यात् । वाङ्नामकरूपांतरस्यविद्यमानत्वादग्नेर्वाग्भावश्चकथमितिनिरस्तं । तंविष्णुमशनापिपासेतन्नामकेमुख्यवायुरूपेआवा
भ्यामानुकूल्येनयथात्वच्छासनानुगौनित्यंभवावतथाप्रजानीह्यनुज्ञापयेत्यब्रूतामित्यर्थः । आत्मा तेअशनापिपासेअब्रवीत् । किं
मिति । वांएतास्वेवदेवतास्वाभजामिप्रवेशयामि । तासुदेवतासुभागिन्यावग्रभागार्हौकरोमितस्मादेतासुप्रविशतमिति । तस्माद
ग्रभागभाक्त्वाद्यस्यैकस्यैदेवतायैहविर्गृह्यतेदीयतेतस्यांदेवतायामशनापिपासेभागिन्यौभवतः । नचअशनापिपासाभ्यामन्ववार्ज
दितितयोःस्थानक्लृप्तेरुक्तत्वात्पुनःप्रार्थनमभ्यनुज्ञानंचव्यर्थमितिवाच्यं । देवानांभोगशक्तयेप्रागशनापिपासाभ्यामन्ववर्जनमुक्त
मिदानींवायोःसर्वत्राग्रभागलाभायसर्वदाप्रवेशनमुच्यतइत्यंगीकारात् ॥ २ ॥ २२ ॥ ताएताइत्यादिप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ एव

उप० । पुरुषोवावसुकृतंताअब्रवीद्यथायतनंप्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशद्वायुःप्राणोभूत्वानासिकेप्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशःश्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नोषधिवनस्पतयोलोमानिभूत्वात्वचंप्राविशंश्चंद्रमामनोभूत्वाहृदयंप्राविशन्मृत्युरपानोभूत्वानाभिंप्राविशदापो रेतोभूत्वाशिश्नंप्राविशंस्तमशनापिपासेअब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीतितेअब्रवीदेतास्वेववांदेवतास्वाभजाम्येतासुभागिन्यौकरोमीतितस्माद्यस्यैक स्यैचदेवतायैहविर्गृह्यतेभागिन्यावेवास्यामशनापिपासेभवतः ॥ २ ॥ २२ ॥

मिति ॥ रूपद्वयेनसृष्टाइतियोज्यं। दीव्यतेःस्तुत्यर्थत्वाद्देवताइत्यस्यैवार्थस्तुवंतइति । प्रापतन्प्रकर्षेणापतन्निपेतुरित्यन्यथाप्रतीतेरर्थमाह ॥ दिव्यांबराइत्यादिना ॥ तत्रप्रेत्युपसर्गोक्तप्रकर्षविवरणं दिव्यांबराइति ॥ अपतन्नित्यस्याविशन्निति । तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जदित्यत्रप्रसिद्धक्षुत्पिपासयोर्ग्रहणेतयोर्जडत्वेनाशनापिपासेअब्रूतामितिउपसंहारविरोधइत्यतोव्याचष्टे॥ तदेति ॥ प्रजानीहीत्यस्यबुध्यस्वेत्यन्यथाप्रतीतेरक्षरार्थमुत्तरत्रवक्ष्यंस्तात्पर्यमाह ॥ तेब्रुवन्निति ॥ गोऽश्वपुरुषशब्दानांप्रसिद्धार्थंनिवारयन्व्याचष्टे ॥ गोरूपमित्यादिना ॥ तत्रप्रविश्येत्यादिशेषोक्तिः । ताभ्यःपुरुषमानयदित्यत्रगवाश्ववदिदानींसृष्टंपुरुषमितिप्रतीयतेतोव्याचष्टे ॥ पूर्वेति ॥ सुकृतंबतेत्यस्यतात्पर्यं तद्दृष्ट्वैवालमिति ॥ ताअब्रवीद्यथायतनमित्यादिव्याचष्टे ॥ विशतेति ॥ यथोत्पन्नाःयेनयेनशरीरावयवेनोत्पन्नास्तमायतनमनतिक्रम्यविशतेत्यब्रवीत्तथाविविशुश्चेतियोज्यं । तमशनापिपासेअब्रूतामित्येतद्व्याचष्टे ॥ अशनेति ॥ प्रजानीहीत्यस्यार्थःकुर्वाज्ञामिति ॥ अभीत्यस्यानुकूल्येनेत्यर्थमभिप्रेत्यतात्पर्यमुक्तं ॥

भा० । एवंरूपद्वयेनापिस्तुवंतोविष्णुमव्ययं । दिव्यांबराकुंडलिनःप्राविशन्नुदकार्णवं । तदाशनापिपासाख्यंद्विरूपंमारुतंपुनः । तस्मिन्देवसमूहेतुविष्णुःप्रावेशयत्प्रभुः । तेब्रुवन्देहिनोवासंयत्रचान्नमदामहे । गोरूपमेभ्योब्रह्माणंददौनारायणःप्रभुः । तत्रप्रविश्यतेदेवानालमित्यब्रुवन्पुनः । अश्वरूपंविरिंचंचपुनरेवाददात्प्रभुः । तद्रूपेपिप्रविश्यैवनालमित्यब्रुवन्पुनः । पूर्वसृष्टंपुमाकारंब्रह्मणोदात्पुनर्हरिः । तद्दृष्ट्वैवालमित्यूचुर्विशतेतिसचाब्रवीत् ॥ विविशुश्चयथोत्पन्नाःसर्वेदेवाश्चतुर्मुखं ॥ अशनापिपासामानीतुद्विरूपोमारुतोवदत् ॥ कुर्वाज्ञामावयोश्चैव

यथेति ॥ अभीत्यस्यार्थांतरंनित्यमिति ॥ भागिन्यौकरोमीत्यतःपरंअध्याहार्यमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ तस्माद्यस्यैकस्यैचनेत्येतद्व्या
चष्टे ॥ तस्मादित्यादिप्राणनामेत्यंतेन ॥ ग्रंथांतरेप्राणस्यभागभोक्तृत्वोक्तिपरिहारायोक्तंप्राणनामेति ॥ प्राणनामाशनापि
पासानामाचमरुदेकएवेत्यर्थः । यद्वावायुरेकएवभागभुक्नान्योदेवइत्यर्थः ।एतास्वेवदेवतासुभागिन्यावित्याद्युक्त्याशनापिपास
योर्नाभिदेशस्थापानमृत्युप्रवेशेनभोगःप्रतीयते । तथानमंतव्यमित्याह ॥ नाभिस्थोपिसएवत्विति ॥ तथाचनतयोरशनापि
पासाप्रवेशइतिभावः । मृत्य्वपानयोर्देवताप्रायपठितत्वाद्देवतासुप्रवेशोनेतिप्रतीयते तांवारयत्यशनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ प्रागीश्व
रस्यायतनप्रदत्वमुक्तमधुनान्नदातृत्वेनापिपालकत्वंनियामकत्वंप्राणद्वारेणापिभोगशक्तिप्रदत्वसर्वात्तृत्वंज्ञानक्रियामोक्षप्रदत्वादि
गुणानंत्यंनियमनायरूपानंत्यंरूपाणामपिमूलरूपवद्द्रव्यादिपूर्तिरित्यादिकमुच्यतेस्मिन्खंडे ॥ सआत्मा । लोकालोकपालाश्चेमे
न्वेवं सृष्टाहि । येभ्योन्नंसृजासृजेइतीक्षतैच्छदित्यर्थः । सआत्माअपःपूर्वसृष्टाबाख्यान्महदादितत्वाभिमानिनोदेवान्अभिसम्य
क्प्रीतिपूर्वमतपत् अपश्यत् । एतासांदेहांतरंस्रक्ष्यामीत्यैच्छच्च । अभितप्ताभ्योदृष्टाभ्यस्ततःपरंदेहविशिष्टत्वेनसिसृक्षाविषया
भ्यश्चताभ्यस्तद्देहैकदेशेभ्यःतासांमूर्तिरेकंशरीरमजायत । नन्वन्नसृष्टिंप्रतिज्ञायदेहसर्जनमयुक्तंइत्यतउक्तं ॥ यावैसेति ॥ यासां

भा० । यथात्वच्छासनानुगौ ॥ नित्यंभवावेतिहरिःसर्वत्रप्रविशेत्यमुं ॥ आहतस्माद्देवतानांसर्वासांभागभुङ्मरुत् । एकएवप्राणनामा
नाभिस्थोपिसएवतु ॥ अशनापिपासापानश्चमृत्युश्चेतिचतुर्विधः । एकएवमहान्वायुःसर्वदेवेषुसंस्थितः ॥ २ ॥ २२ ॥

उप० । सईक्षतेमेनुलोकाश्चलोकपालाश्चान्नमेभ्यःसृजाइतिसोपोभ्यतपत्ताभ्योपितप्ताभ्योमूर्तिरजायतयावैसामूर्तिरजायता

मूर्तिरजायत तद्वैतदेव दिव्यावयवसुगंधसुस्वादुत्वादिसंपत्त्याभोग्यत्वाद्ब्रह्मणोदेवानांचान्नमितिविप्रसिद्धं । यद्वातदन्नंवै अन्ना भिमानिनोब्रह्मणोविशेषेणरूपंवै । तस्मात्तस्यविशेषतोभोग्यमितिभावः । सृष्टंतदेनत्तदेतदन्नाख्यंचतुर्मुखरूपं । अति स्वावस्था नदेशमतिक्रम्यपराक्पश्चादजिघांसत् । अगच्छत् । हनहिंसागत्योरितिधातोः । ब्रह्मातद्भोग्यंरूपंवाचावागाख्येनकरणेनाजि घृक्षद्ग्रहीतुंभोक्तुमैच्छत् । तद्वाचाकेवलंव्याहरणेनग्रहीतुंभोक्तुंनाशक्नोत् । वागिंद्रियस्यकेवलंव्यवहारकारणत्वेपिभोगशक्तिप्रद त्वाभावादितिभावः । नन्वेवंसतिब्रह्मणइच्छामोघास्याद्भोगशक्तिप्रदोवायुस्तेनैवभोक्तव्यमितिज्ञानाभावश्चप्रसक्तइत्यतउच्यते ॥ सयद्धैनदिति ॥ सब्रह्मायद्वाचाग्रहीष्यद्ग्रहीतुमैच्छत् वर्णयतुमैच्छत् । एनदेतदन्नमभिव्याहृत्यसम्यकृतत्स्वरूपंवर्णयित्वैवात्रप्स्य त्तृप्तोभूत् । ब्रह्माह्यन्नमूर्तिंवर्णयितुमेवैच्छत् वर्णयित्वातृप्तिंचाप । तदुद्देश्यफलस्यलब्धत्वान्नेच्छादिवैयर्थ्यं । यत्तुवागाद्येकैकें द्रियेणसर्वभोग्यभोगेच्छायास्तत्तल्लिंगेनप्रदर्शनंतत्केवलंक्रीडयादेवतातारतम्यज्ञापनायाभिहितमतोनाज्ञानादिकमितिभावः ।

उप० । ऽन्नंवैतत्तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसत्तद्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुंसयद्धैनद्वाचाग्रहीष्यदभिव्याहृत्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेना जिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेनग्रहीतुंसयद्धैनत्प्राणेनाग्रहीष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषाग्रहीतुंसयद्धैनच्चक्षुषाग्रहीष्यदृष्ट्वाहै वान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेणग्रहीतुंसयद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहीष्यच्छ्रुत्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचाग्रहीतुंसयद्धै नत्त्वचाग्रहीष्यत्स्पृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसाग्रहीतुंसयद्धैनन्मनसाग्रहीष्यद्ध्यात्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्

एवमुत्तराण्यपिवाक्यानियोज्यानि । अभिप्राण्याघ्राय । सब्रह्मायच्छिश्नेनाग्रहीष्यत् शिश्नव्यापारनिरोधेसर्वेंद्रियशक्तिकुंठना त्सएवसर्वेषुरतिंकर्तुमैच्छदेनदेतदन्नंविसृज्यतदालिंगनादिनारेतोविसृज्यतृप्तोभूदित्यर्थः । तदन्नमपानेनकरणेनाजिघृक्षद्भोक्तुमै च्छदपानंकरणीकृत्यसर्वेंद्रियभोग्यभोगंकर्तुमैच्छदितियावत् । तदावयदशक्नोत् । अपानव्यापारनिरोधेसर्वेंद्रियशक्तिकुंठनात्स एवसर्वेषुभोगशक्तिप्रदइतिभावः । वायोर्भोगशक्तिप्रदत्वोपसंहारपूर्वंभोक्तृत्वंचोच्यते ॥ सएषइति ॥ यद्वायुर्योवायुःसएषो न्नस्यग्राहयतीतिग्रहोभोजकः गृह्णातीतिग्रहोभोक्ताच । नकेवलमेतावत्किंत्वायुष्यादिप्रदश्चेत्युच्यतेऽन्नायुरिति ॥ यद्वायुर्यो वायुरेषःअन्नात्मकदेहवतांदेवानामन्नदेवस्यब्रह्मणश्चायुष्यप्रदः । यद्वादेवानामायुर्ज्ञानक्रियामोक्षप्रदश्च । अयतेर्गत्यर्थत्वाद्गतेश्च ज्ञानक्रियारूपत्वात् । देवानामन्योन्यापेक्षयाप्रवर्तकत्वेभगवत्स्वातंत्र्यंनस्यादित्यतःपुरावृत्तउच्यते ॥ सईक्षतेति ॥ सआत्मा देवानांब्रह्मशरीरेप्रवेशात्पूर्वमित्थमैक्षतेदंब्रह्मादिजीवजातंमद्दतेमांविनामत्प्रेरणांविनाकथंनुस्यात्कथंविशिष्टज्ञानादिमत्स्यान्नकथ मपि । तस्मादहमेतेषांचेष्टासिध्यर्थमेतेषुप्रवेक्ष्यामीत्याशयः । सपुनरित्थमैक्षत । कतरेणसुखतरेणोर्ध्वलोकंगतानांसुखसाधकेन । पूर्णानंदभगवत्संबंधित्वाद्वाकतरेण सुषुम्नाख्यद्वारेण । कतरेणपूर्णसुखेनवायुनासह प्रपद्यैप्राप्नुयामिति । ननुत्वत्प्राप्तिःकुतोधि ष्ठानभूतेनब्रह्मणाकर्त्रातदधिष्ठितैर्वागादिभिरिंद्रियैःकरणैश्चस्वतःप्रवृत्तिसंभवादित्यतउच्यते ॥ सईक्षतेति ॥ सपुनरित्थमैक्षत ।

उप० । तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेनग्रहीतुंसयद्धैनच्छिश्नेनाग्रहीष्यद्विसृज्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सएषोन्नस्यग्र होयद्वायुरन्नायुर्वाएषयद्वायुःसईक्षतकथंन्विदंमद्दतेस्यादितिसईक्षतकतरेणप्रपद्याइतिसईक्षत

यदि ब्रह्मणाकर्त्रावागादिभिरिंद्रियैःकरणैःस्वातंत्र्येणाभिव्याहरणादिविसर्जनांतंकर्मकृतंस्यादथतर्ह्यहंकःस्यांविशिष्टचेष्टावत्त्वाद्य भावात्कथंविष्णुशब्दवाच्यःस्यामित्यर्थः । एवमीक्षित्वासनारायणःएतमेवमस्तकसीमानंविदार्यैतयासुषुम्नाख्ययाद्वाराप्रापद्यत प्रविवेश । सैषाद्वाःविदारितत्वात्विद्दतिः । तदेतन्नाड्याख्यंस्थानं पूर्णानंदस्यहरेःसंबंधित्वान्नांदनं । उपलक्षणमेतद्वासुदेवःप्र पदाभ्यांचप्रविष्टइतिग्राह्यं । तस्यैवहरेरनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणाख्यस्यरूपत्रयस्यक्रमेणत्रयआवसथाःत्रीणिस्थानानि । अतएवत्रयः स्थानविशेषाः अक्षिकंठहृदयरूपाःस्वप्नाः स्वःस्वतंत्रःसुखरूपोवाभगवान् अत्राप्नोतीतिस्वप्ननामकाः । आवसथानिर्दिश्यंते ॥ अयमिति ॥ अयं सन्निहितोक्ष्याख्यएकआवसथः । अयंतदनंतरंसन्निहितःकंठाख्योपरः । अयंतदनंतरंसन्निहितोहृदयाख्यो न्यइतित्रयआवसथाइत्यन्वयः । नकेवलंरूपपंचकेननियामकत्वं किंतुमत्स्यादिभिरनंतैरपिरूपैरंतर्नियमनेनबहिरुपदेशेनच ज्ञानप्रदत्वंप्राप्तोपद्रवनिवारणेनपालकत्वंचोच्यते ॥ सजातइति ॥ यश्चतुर्मुखस्यमूर्धन्यनाड्यनुप्रविष्टोनारायणःसएवभगवा न्विष्णुःचतुर्मुखहृद्गुहायांमत्स्यादिरूपेणजातःप्रादुर्भूतःसन्भूतानिप्रवेष्टुंअभिसमंतात्सर्वेषुकालेषुविशेषेणाख्यदपश्यत्प्राविशच्च । इहभूतेषुमत्तोन्यंप्रवर्तकंवावदिषत्किं । किमाक्षेपे । कोपिनवदेदितिमत्वाप्राविशदित्यन्वयः । ननुमूलरूपिणोहरेर्भवतुसर्वनिया

उप० । यदिवाचाभिव्याहृतंयदिप्राणेनाभिप्राणितंयदिचक्षुषादृष्टंयदिश्रोत्रेणश्रुतंयदित्वचास्पृष्टंयदिमनसाध्यातंयद्यपानेनाभ्यपानितंयदि शिश्नेनविसृष्टमथकोहमितिसएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रापद्यतसैषाविद्दतिर्नामद्वास्तदेतन्नांदनंतस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाअयमावसथोयमा वसथोयमावसथइति सजातोभूतान्यभिव्यख्यत्किमिहान्यंवावदिषदिति

मकत्वंकथमवताररूपस्येत्यतउच्यते ॥ **सएतमेवेति** ॥ सभगवान्मूलरूपीप्रादुर्भावरूपीचैतमेवपुरुषमवतारपुरुषंब्रह्मसर्वगुण
संपूर्णततमं देशतःकालतश्चातिशयेनततमभिसर्वदाऽपश्यत् । तत्रेंद्रशब्दप्रयोगएवलिंगमित्युच्यते ॥ **इदमिति** ॥ इतिशब्दो
हेतौ । रंगोवधारणे । इति यस्मादिदंमेरूपमदर्शमेवतस्मादहमिंद्रोनामइदंद्रोहवैनामेतिपुनर्वचनंप्रमाणप्रसिद्धिद्योतनाय । य
द्वायइदंद्रोहवैनामतमिदंद्रमिदंद्रशब्दस्यमुख्यार्थंसंतंपारोक्ष्येणमध्येइतिवर्णस्योद्धारेणाव्यवधानेनेंद्रइत्याचक्षते । कुतः । देवा
ब्रह्माद्यावेदाद्यभिमानिनोवा परमात्मनोयत्परोक्षत्वंसम्यगज्ञातत्वंतत्रप्रीतियुक्ताइवअसुराणांसम्यगदर्शनंदेवानांप्रियमपि यो
ग्यानांतथादर्शनमप्रियं । प्रत्युतसम्यग्दर्शनमेवप्रियमितिइवशब्दः ॥ ३ ॥ २३ ॥ सईक्षतेतितच्छब्देनप्रकृतपुरुषनामकहिरण्य
गर्भपरामर्शभ्रांतिंवारयन्व्याचष्टे ॥ **पुनरिति** ॥ सोपोभ्यतपदित्यादिव्याचष्टे ॥ **अबाख्याइति** ॥ अभिसम्यक्प्रीतिपूर्वमि
त्यस्यतात्पर्यंसुविशालेत्यादि ॥ ताभ्योभितप्ताभ्यइत्यस्यतात्पर्यंतद्दर्शनात्तदिच्छातइति ॥ ताभ्यइत्यस्यषष्ठ्यंततयाविप
रिणामेनार्थः ॥ **तासामिति** ॥ पृथक्प्रातिस्विकदेहातिरिक्तः । विभक्तिविपरिणामंविनाताभ्यस्तद्देहैकदेशेभ्योयासामूर्तिरजा

उप० । सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीँ ३ तस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमिदंद्रंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइव
हिदेवाःपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः ॥ ३ ॥ (२३) इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेचतुर्थोध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

भा० । पुनरैच्छत्केशवोसावन्नमेभ्यःसृजाइति ॥ अबाख्यादेवताःपूर्वसृष्टाब्रह्मादिकाःपुनः । ददर्शसुविशालाभ्यांनेत्राभ्यांपुष्करेक्षणः ।
तद्दर्शनात्तदिच्छातस्तासांदेहोभवत्पृथक् ॥

यत तद्धैतदेव । ब्रह्मणोदेवानांचाधिष्ठानतयापरममार्दवोपेतदिव्यावयवसुस्वादुतमत्वादिनाचान्नंभोग्यमित्यर्थतयाचोत्तरवाक्यं व्याचष्टे ॥ सर्वासामपिदेहैकदेशेभ्यइत्यादिना ॥ यासामूर्तिरजायतैतदन्नमन्नाभिमानिनोब्रह्मणोविशेषेणरूपंवाइत्यर्थसूचनायविरिंचेनविशेषतइत्युक्तं । मूर्तिरित्येकवचनार्थएकमिति ॥ ननुब्रह्मणएवभोग्यभोक्तृभावेदेवानांचतथात्वेदुःखंस्यादन्यथा तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसदितिभयेनापक्रमणोक्तयसंभवइत्यतोव्याचष्टे ॥ भोग्येति ॥ यद्यपीत्यादावुपस्कर्तव्यं । तस्यब्रह्मणः । अन्नात्मकोदेहः । तद्वाचाजिघृक्षदित्यादिव्याचष्टे ॥ तदासाविति ॥ ननुसर्वज्ञस्यब्रह्मणोपानेनैवान्नग्रहोनवागादिभिरितिज्ञान संभवात्किमितिवागादिभिरन्नग्रहमैच्छदित्यतउक्तस्य सयद्धैनद्वाचाग्रहीष्यदभिव्याहृत्यहैवान्नमत्रप्स्यदित्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ जानन्नपीति ॥ उक्तरीत्याजानन्नपिवागादयःसर्वभोगशक्तिप्रदानेऽसमर्थाः किंत्वपानएवेतितारतम्यंप्रकाशयन्क्रीडयैवैवंचकार । वागादिभिरत्तुमैच्छदित्यर्थः । अशनापिपासादयोलोकेदुःखहेतवःकथंब्रह्मणोदेवानांचतेस्युरित्यतआह ॥ क्षुदिति ॥ आदिपदेनरिरंसादीनांग्रहणं । ऐश्वर्यमणिमादिः । यादृशानंदकामस्यतादृशानंदसंभवः ॥ विषयान्विनापिप्राकाम्यमितिवचनात्रा

भा० । सर्वासामपिदेहैकदेशेभ्योमिलितंशुभं । सर्वैरधिष्ठितंचैवविरिंचेनविशेषतः । दिव्यावयवसंपन्नमेकमेवसुलोचनं । भोग्यभोक्त्रात्मनानास्तितस्यदुःखंकथंचन । तेहिदेवाःस्वयंभोग्याःस्वयंभोक्तारएवच । क्रीडंतेमोदिनोनित्यंतथाप्यन्नात्मकस्त्वसौ । क्रीडयापाक्रमत्किंचित्तंतदासौचतुर्मुखः । अत्तुंवागादिभिःसर्वैरैच्छन्नाप्यशकत्तदा । जानन्नपिक्रीडयैवतारतम्यंप्रकाशयन् । एवंचकारब्रह्मासक्ताज्ञानंलोककर्तरि । क्षुत्पिपासादयश्चैवदेवानांभोगसाधकाः । नतुपीडाकरास्तेषामैश्वर्यादिगुणोन्नतेः ।

काम्यसिद्धिसंपादनत्वादितिभावः । तदपानेनाजिघृक्षदित्यादिव्याचष्टे ॥ अन्नमूर्तिमिति ॥ आशु स्वप्रयत्नविशेषंविनाति शीघ्रं । प्राणस्यभोगशक्तिहेतुत्वोपसंहारपूर्वंभोक्तृत्वोपपादकंसैषोन्नस्यग्रहइत्येतद्व्याचष्टे ॥ तस्मादिति ॥ गृह्णातीतिग्रहइत्यर्थमभिप्रेत्यभोक्तेति ग्राहयतीतिग्रहइत्यप्यभिप्रेत्यतत्प्रसादात्परेश्नंतीति । ननुस्वावरसर्वात्तृत्वंप्राणस्येवरुद्रादेरप्यस्ति सुपर्णशेषरुद्राणांसर्वात्तृत्वंविशेषतइतिवचनात् । स्वोत्तमभोक्तृत्वंकस्यापिनास्ति तत्कथमेतदितिचेन्न । इयदामननादितिउक्तन्यायेनाधिकारिजीववर्गेभगवद्भोग्याविरुद्धसर्वसारभोक्तृत्वंप्राणस्येवनकस्याप्यस्ति । भोगाश्चयेयानिचकर्मजातानि । सर्वसपूतमश्नातिस्वदितंमातरिश्वनेत्यादेः।रुद्रादीनांनतथेतिविवक्षितत्वात्। इंद्रादीनांतुस्वावरसर्वभोगएवनसंभवति प्रायेणात्तृत्वमिंद्रादेरितिवचनात्। तथाचतत्प्रसादात्प्राणप्रसादात्परेरुद्रादयःकिंचित्किंचिद्भगवद्भोग्यंविनास्वावरमेवाश्नंतिअखिलंनाश्नंति । परेइंद्रादयस्तुस्वावरेष्वप्यखिलंसर्वदानाश्नंतीत्यर्थः । अन्नायुर्वाएषयद्वायुरित्येतद्द्वेधाव्याचष्टे ॥ आयूरूपइति ॥ आयूरूपआयुष्यनिरूपकः । यद्वाऽऽयुष्याभिमानीत्यर्थः । आयुःशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ आयुःशब्दइति ॥ गतिवाचीचेष्टावाचीमोक्षगमनवाचीच। सुराणामुत्तमइत्यत्रसहेतुकमपवादमाह ॥ अन्योन्येति ॥ वायोरायुःप्रदत्वाद्ब्रह्मणश्चान्नरूपेणवायोःपुष्टिप्रदत्वादित्यर्थः ॥ बृहद्भाष्येच ॥

भा० । अन्नमूर्तिततोब्रह्माप्रधानेनैववायुना । अपानाख्येनात्तुमैच्छत्तदैवाशकदाशुसः । तस्माद्भोक्तैकएवासौसर्वस्यान्नस्यमारुतः । तत्प्रसादात्परेश्नंतिकिंचित्किंचिन्नचाखिलं । आयूरूपोखिलानांचदेवानांवायुरेवहि । अन्नदेवस्यचायुःसतस्माद्देवोत्तमोमरुत् । आयुःशब्दोज्ञानवाची गतिवाचीचयत्ततः । चेष्टामोक्षज्ञानदातासुराणांमारुतस्ततः । अन्योन्यगुणदातृत्वात्समानौब्रह्ममारुतौ ।

अन्नाभिमानीब्रह्मैवप्राणोवायुरुदाहृतः ॥ अन्योन्यानुप्रविष्टौतौसर्वदेवेषुसंततौ ॥ वायुंविनाब्रह्मणोपिशरीरंपूतिमेष्यति ॥ वा
युश्चशोषमायातिविनाब्रह्माणमंजसेति ब्रह्मवाय्वोराधिक्यवर्णनंमूलेप्रकृतानुपयुक्तमित्यतोभगवदुत्कर्षपर्यवसन्नमित्याह ॥ तयो
रिति ॥ सईक्षतकथंन्विदमित्यारभ्याथकोहमित्यंतस्यतात्पर्यमाह ॥ देवतानामित्यादिना ॥ ब्रह्माद्यामांविनाक्रियासुनसमर्थाः
स्युरित्यादौयोज्यं । तेनकथंन्विदंमदृतेस्यादित्याक्षेपलभ्यार्थउक्तोभवति ॥ सईक्षतकतरेणप्रपद्याइत्यस्यार्थः ॥ तस्मादेषांप्रवृ
त्त्यर्थंप्रवेक्ष्येसहवायुनेति ॥ कतरेणपूर्णसुखेनवायुनासहेत्यर्थमभिप्रेत्यवायुनासहेत्युक्तं । यदिवाचाभिव्याहृतमथकोहमित्य
स्यार्थः ब्रह्माद्याइति ॥ ब्रह्माकर्ताआद्यपदेनकरणानिवागादीनिचेत्येतेमांविनाक्रियाज्ञानादिषुसमर्थाःस्युस्तर्हिनमेविष्णवभि
धाभवेदिति । तदुपपादनं ॥ सर्वेति ॥ णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिश्रुतेरितिभावः । सएतमेवसीमानमित्येतद्व्याचष्टे ॥
इतिमत्वेत्यादिना ॥ अग्न्यादयइत्यधिदैवगताइत्यर्थः । सएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रापद्यतेत्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्यव्या
चष्टे ॥ प्रपदाभ्यामिति ॥ प्रवेशकार्यमाह ॥ बिभर्तीति ॥ तेनप्रथमंप्रपदाविष्टेनपश्चात्तच्छिरोश्रयतेतिप्रागुक्तदिशामूर्धावि

भा० । तस्मान्मोक्षेसुखेज्ञानेविष्णुभक्त्यादिकेष्वपि । सर्वेभ्यश्चाधिकौतौहितयोर्विष्णुःपरःसदा । देवतानांप्रवेशात्तुपूर्वमेवजनार्दनः । इत्थ
मैक्षतदेवेशोब्रह्माद्यायदिमांविना । क्रियादिषुसमर्थाःस्युर्नमेविष्ण्वभिधाभवेत् । सर्वचेष्टयितृत्वाच्चविशिष्टबलतस्तथा । विष्णुरित्यभिधामह्यंसानयु
क्तादिवौकसां । स्वतंत्रत्वेततःसर्वेमद्वशाएवनान्यथा । तस्मादेषांप्रवृत्त्यर्थंप्रवेक्ष्येसहवायुना । इतिमत्वाविरिंचस्यशरीरंप्रविवेशसः । मूर्धन्यनाड्या
प्रथमंब्रह्मवायुःसमन्वितः । अग्न्यादयस्ततःपश्चात्प्रविष्टास्तन्नियोजिताः । प्रपदाभ्यांतथान्येनरूपेणप्रविवेशसः । बिभर्तिदेहंतेनैवमूर्धाविष्टेनचेष्टयन् ।

॥ १४१ ॥

ष्टेनैकेनरूपेण । तेनप्रथममेवमूर्धाविष्टेनचरूपेणचेष्टयन्बिभर्तीत्यर्थः । केतेरूपेइत्यतआह ॥ **नारायणइति** ॥ व्यवस्थितोदेहे
वासुदेवश्चमूर्धाविष्टोनकेवलंनारायणइत्यर्थः । तस्यत्रयआवसथाइत्येतत्प्रकृतरूपद्वयपरामर्शकत्वेनव्याचष्टे ॥ **मूर्धेति** ॥ यःप्रप
दादिक्रमेणमूर्धाविष्टोवासुदेवःयश्चप्रथमंमूर्धाविष्टोनारायणस्तस्यचावसथास्त्रयइतियोज्यं । अतएवतंप्रपदाभ्यामित्यत्र तमिमंप्र
थमज्ञानिपुरुषंचतुराननं । वासुदेवाभिधंब्रह्मप्रापप्रपदयोःपुरेत्युक्त्वातच्छिरोश्रयतेतिमूर्धाविष्टतावासुदेवस्योक्ता । सुषुम्नायांवा
सुदेवोमूर्धन्येवव्यवस्थितइतिचानुपदमेववक्ष्यति । तस्यत्रयआवसथाअयमावसथइत्यादिव्याचष्टे ॥ **तस्यचावसथाइति** ॥ त्र
यःस्वप्नाइत्येतद्व्याचष्टे ॥ **तएवेति** ॥ स्वयंस्वतंत्रः । मूर्धाविष्टयोर्वासुदेवनारायणयोरेवतत्रिषुस्थानेष्ववस्थानप्रतीतेराह ॥
अनिरुद्धादीति ॥ क्रमशोनिरुद्धादिरूपेणा निरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणरूपेण । तेषु त्रिष्वक्षिकंठहृत्सु । अवस्थात्रयस्य जाग्रत्स्वप्न
सुषुप्तिलक्षणस्य । अत्रविरोधपरिहारस्तुविरोधोद्धारेऽस्माभिःकृतोनुसंधेयः । वासुदेवनारायणयोर्मूर्ध्न्यवस्थानप्रकारमाह ॥ **सु
षुम्नायामिति** ॥ तस्यांतन्मध्यवर्तिन्यां । धातूनामनेकार्थत्वमभिप्रेत्यसजातोभूतान्यभिव्यैख्यदित्येतद्व्याचष्टे ॥ **सएवेति** ॥

भा० । नारायणोवासुदेवइतिद्वेधाव्यवस्थितः । मूर्धाविष्टोवासुदेवस्तस्यचावसथास्त्रयः । अक्षिकंठोहृदित्येवंतएवस्वप्ननामकाः । आप्नो
त्यत्रस्वयंविष्णुरतःस्वप्नाःप्रकीर्तिताः । अनिरुद्धादिरूपेणत्रिधातेषुव्यवस्थितः । दातावस्थात्रयस्यास्यजीवस्यक्रमशोविभुः । सुषुम्नायांवासुदेवो
मूर्धन्येवव्यवस्थितः । तस्यामेवब्रह्मनाड्यांस्थितोनारायणःप्रभुः । सएवभगवान्विष्णुःप्राद्रुर्भावात्मनापुनः ।

ब्रह्मनाड्यामनुप्रविष्टोनारायणएवचतुर्मुखस्यहृद्गुहायांप्रादुर्भावात्मनाजातः । तेनैवमत्स्यादिरूपेणसर्वभूतेषुचाविशत् । किमिहा न्यंवावदिषदित्येतद्व्याचष्टे ॥ **असुराणामित्यादिना** ॥ असुराणांअध्यात्मंज्ञानादिप्रतिबंधकानांकामाद्यभिमानिनांकालनेम्या दीनां बहिःकंसादीनां । ज्ञानादिगुणदमंतार्नियमनेनबहिरुपदेशेनज्ञानादिगुणदं । मत्वेत्युपनिषदिशेषोक्तिः । तुविशेषेणज्ञानार्थ मित्यन्वयः । प्रादुर्भूतः चतुर्मुखस्यहृदयेप्रादुर्भूतः । प्रभुःभुविवसुदेवादिषुप्रविष्टस्तद्वाराप्रादुर्भूतःसर्वेषुभूतेषुप्रेरणेच्छयाचप्रविष्ट इतियोजना । तदुक्तंकाठकभाष्ये । उत्तमोदेवताभ्यश्चसोत्मानंविविधात्मना ॥ मत्स्यकूर्मादिरूपेणगुहासंस्थमजीजनदिति ॥ अत्रावताररूपाणामंतर्यामिरूपाद्विभक्तत्वेंतर्नियामकत्वेचविरोधस्तुविरोधोद्धारेपरिहृतोनुसंधेयः । अवताररूपाणामपिमूलरूपव द्द्रव्यगुणदेशकालादिपूर्तिप्रतिपादकं सएतमेवपुरुषमित्येतद्व्याचष्टे ॥ **ससर्वेति** ॥ समूलरूपीनारायणः ब्रह्मशब्दस्यार्थःसर्वगुणे ति । ततमंदेशतःकालतस्ततमित्यस्यार्थः ॥ **सर्वगमित्यादि** ॥ तस्मात् मूलरूपवत्सर्वगतत्वस्यतत्प्रत्यक्षसिद्धत्वादेव । नकेवलंमू लरूपीकिंतुसर्वावताराश्चेत्यर्थः । नकेवलंसर्वगतत्वं किंतुब्रह्मशब्दोक्तंगुणपूर्णत्वंकालतस्ततत्वंचेत्याह ॥ **प्रादुर्भावाइति** ॥ स

भा० । जातोमत्स्यादिरूपेणसर्वभूतेषुचाविशत् । असुराणांनिहंतारंज्ञानादिगुणदंतथा । चेष्टाप्रदंचभूतेषुनमदन्यंवदंत्यपि । इतिमत्वा जगन्नाथोदैत्यनिग्रहणेच्छया । ज्ञानदानार्थमपितुप्रादुर्भूतोभुविप्रभुः । तथाजीवेषुसर्वेषुप्रविष्टःप्रेरणेच्छया । कोह्यन्यस्तमृतेविष्णुमेतत्कर्मकरिष्य ति । ससर्वगुणसंपूर्णसर्वगंनित्यमव्ययं । एतदेवस्वरूपंसत्वपश्यदवतारगं । तस्मात्सर्वावताराश्चसर्वजीवेषुसंस्थिताः । प्रादुर्भावाःसर्वगुणैःपूर्णा एवसदास्थिताः ।

दैकप्रकारेणस्थिताः । सएतमेवपुरुषमित्येतत्सोवताररूपीत्यर्थंतयाचव्याचष्टे ॥ पश्यंतीति ॥ प्रादुर्भावाइत्यनुवर्तते । इदमदर्श मितीत्यत्रेतिशब्दोहेतावित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ गुणपूर्णेति ॥ सर्वदादर्शनादेवेत्यन्वयः । तेनावधारणार्थंतयारंगोव्याख्यातोभव ति । नामतोनाम्ना । इदंद्रोनामप्रसिद्धः । तमिदंद्रंसंतमितितस्यैवेदंद्रशब्दमुख्यार्थत्वमुक्तं । तदुपपादयति ॥ ब्रह्मादीनामि त्यादिना ॥ जायतेदर्शनमितिशेषः । तत्कैमुत्येनाह ॥ रमेति ॥ नकेवलमिदंद्रक्ष्यतीत्युक्तंदर्शनंपरतंत्रमितिरमादीनामिदंद्रश ब्दमुख्यार्थत्वाभावः । किंतुसर्वप्रकारेणपूर्णज्ञानाभावाच्चेतिभावेनाह ॥ अल्पज्ञानाइति ॥ आद्यपदेनसरस्वत्यादीनांग्रहणं । क्रमेण तारतम्यक्रमेणाऽनिंद्राइंद्रशब्दमुख्यवाच्यत्वरहिताः । परोक्षप्रियाइवहिदेवाइत्येतद्व्याचष्टे ॥ पापैरिति ॥ देवाब्रह्माद्याः आत्मनःपरमात्मनः । पापैरज्ञाततां । हर्षेणहर्षपूर्वं मानयंति । तेनसविष्णुरिंद्रइत्यपिशब्द्यतइत्यर्थः । देवाइत्यस्यवेदाभिमा निनोदेवाइत्यर्थांतरमभिप्रेत्याभिमन्यमानप्राधान्येनव्याचष्टे ॥ नेदंद्रतेति ॥ प्रमाणेनव्याख्यातंखंडत्रयंस्ववचनेनस्पष्टंव्याच ष्टेउत्तरग्रंथसंदर्भेण ॥ आत्मावाइदमित्यत्रात्मशब्दःआततगुणत्वयोगेननारायणपरइत्युक्तं । नकेवलमेतावत्किंतूपक्रमपर्यालोच

भा० । पश्यंतिचतथानित्यंनिर्दोषोरुस्वसंविदा । गुणपूर्णस्वरूपस्यत्वापरोक्ष्येणदर्शनात् । सर्वदैवह्यसौविष्णुरिदंद्रोनामतोमतः । ब्रह्मा दीनांहिसर्वेषांतत्प्रसादेनजायते । जानंतिनस्वतस्तेननेदंद्रास्तेप्रकीर्तिताः । रमापितत्प्रसादेनजानातिकिमुतापरे । अल्पज्ञानाअल्पगुणाअल्पानं दाश्चतेखिलाः । रमाजशंकरेंद्राद्यास्तेनानिंद्राःक्रमेणते । पापैरज्ञाततांदेवामानयंतिसदात्मनः । हर्षेणतेनविष्णुःसइंद्रइत्यभि(पि)शब्द्यते । नेदंद्रताऽ सुरादीनांज्ञायेतेतिश्रुतीर्हरिं । इंद्रइत्येववदतिपारोक्ष्येणोरुसद्गुणमित्याद्यैतरेयसंहितायां ।

नयाचेत्याह ॥ आततेति ॥ नकेवलमाततगुणत्वादात्मानारायणः किंतुतस्यनारायणस्यैववासुदेवादिरूपाणांब्रह्मपंथाःसत्यंकर्मेतिपंचरात्रप्रसिद्धैरेवनामभिरारब्धत्वादुपक्रांतत्वाच्चात्मानारायणइत्यर्थः । कर्मादिनाम्नामनिरुद्धादिषुप्रवृत्तिप्रकारंदर्शयति ॥ सर्वनामत्वेपिविशिष्यकर्मनामत्वमुख्यतइति ॥ प्रादुर्भावात्मकोनिरुद्धतनुर्हरिरेवेतियोजना । नतुकामपुत्रोनिरुद्धइत्येवार्थः । सर्वनामत्वेपिविशिष्यकर्मनामत्व मितिभावेनकर्मनामात्विवितितुशब्दः । कर्मनामत्वेहेतुस्तत्रेति ॥ अनिरुद्धतनावमितचेष्टितं हियस्मादनिरुद्धतनावमितचेष्टितं अनिरुद्धतनूश्चेतिचशब्दान्मातृत्वंचतस्मात्कर्तृत्वान्मातृत्वाच्चकर्मनामेतियोज्यं । कर्तृत्वात्कर्ममातृतइतिव्याख्यातत्वात् । ननु कर्मण्यकर्मयःपश्येदिति जीवानामपिकर्मशब्दार्थत्वमुक्तमित्यतआह ॥ कर्माभासाइति ॥ श्रुत्यंतरेभगवत्येवेंद्रशब्दाभ्यासाच्चेयमुपनिषद्भगवद्विषयेत्याह ॥ मत्सीति ॥ इंद्रउपनिषसाद । तेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयाय । तमिंद्रउवाच । सइंद्रःसभूतानामधिपतिः । प्रेत्यैंद्रोभूत्वाइदमदर्शमिति तस्मादिंद्रोनामेत्यादौबहुशोभ्यासादित्यर्थः । अभ्यासांतरमाह ॥ अकारस्येति ॥ अइति । अंभोमरीचिः । अकारोवैसर्वावागित्यादौअकाराभ्यासादित्यर्थः । पुंडरीकाक्षत्वबलेनसूर्यमंडलस्थत्वंविष्णोःप्रसिद्धं । तस्यात्रबहुशोनुसं

भा० । आततगुणत्वादात्मानारायणः । ब्रह्मपंथाःसत्यंकर्मेतितस्यैवपंचरात्रप्रसिद्धैरेवनामभिरारब्धत्वाच्च । मुख्यतःकर्मनामातुप्रादुर्भावात्मकोहरिः । अनिरुद्धतनुश्चैवतत्रह्यमितचेष्टतः । कर्माभासाजीवसंघाःसत्यंप्रद्युम्ननामकः । संकर्षणोहरिःपंथाब्रह्मोक्तोवासुदेवकइत्यादिहिनामनिर्णयेमत्सींद्रमिंद्रोपवमानविष्णुमित्यादिश्रुतौतस्मिन्नेवप्रसिद्धस्यैंद्रशब्दस्यात्रबहुशोभ्यासाच्च ॥ अकारस्यचविष्णावेवप्रसिद्धस्यात्राप्यभ्यासात् ।

धानाच्चेयमुपनिषद्विष्णुपरेत्याह ॥ तस्येति ॥ यएषतपतीत्यादिनेति ॥ एषइमंलोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण यएषतपति प्राणो
ह्येषयएषतपति प्राणस्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानिप्राणोह्येषयएषतपति । एषतपन्नेवास्मीतिहोवाचेतिबहुशोनुसंधानादित्यर्थः । पुंड
रीकाक्षत्वंसूर्यस्यकिंनस्यात् इत्यतआह ॥ सूर्योहीति ॥ शिवःसूर्यःसुराचार्योविनायकश्चविरूपाक्षः । तत्रवैचित्र्यंहिरण्याक्षः
सवितेत्यादिग्रंथेभ्योवगंतव्यं । किंचैषइमंलोकमभ्यार्चदित्यादिनातावाएताःसर्वाऋचइत्यंतेनसकलर्षिदेववेदादिवाचकसर्वनाम
वत्त्वमुक्तं । विश्वामित्रमित्यादिनातत्रैवाख्यायिकाप्रदर्शनमुखेनसर्वनामवत्त्वमुक्तं । तच्चहरेरेवालिंगं । अतश्चास्यामुपनिषदिसएवो
क्तइत्याह ॥ योदेवानामित्यादिना ॥ उपसंहारबलाच्चेयमुपनिषद्विष्णुविषयेत्याह ॥ णकारइति ॥ उपक्रमेब्रह्मशब्दस्यमध्ये
आत्मशब्दस्यांतेविष्णुशब्दस्यात्रैवरूढस्यप्रयोगाच्चनान्यपरत्वमित्याह ॥ आत्मेति ॥ तमृतेनवर्तंते । कथंतर्हिआत्माविरिंचः
सुमनाः तस्मादेतद्ब्रह्मेत्यादावन्यत्रवृत्युक्तिरित्यतउक्तंतदन्यत्रेति । तदन्यत्रब्रह्मादौ आत्मब्रह्मादयस्तत्रैवप्रसिद्धविष्णुनारायणा

भा० । तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीइतिसूर्यमंडलेपुंडरीकाक्षत्वेननिर्दिष्टस्यात्रापियएषतपतीत्यादिनाबहुशोभ्यासाच्च । सूर्योहिहिर
ण्याक्षःसवितादेवआगादितिपिंगलाक्षःप्रसिद्धः । विरूपाक्षःशिवःसूर्यःसुराचार्योविनायकः । पुंडरीकेक्षणोविष्णुःसहस्राक्षःसुराधिपइतिचस्कांदे ।
योदेवानांनामधाएकएव । नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाहरंति । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुः । चंद्रसूर्यादयःशब्दाविष्णावेवाहिमु
ख्यतः । उपचारात्तदन्येषांविष्णुनैवकृताःपुरेत्यादिनातस्यैवसर्वनामवत्त्वाच्च । णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेत्यादिनांतेपिविष्णुशब्दव्याख्यानेनोपसं
हाराच्च । आत्मब्रह्मादयःशब्दास्तमृतेविष्णुमव्ययं ।

दिशब्दातिरिक्ताःशब्दाःशृंगिबेरेआर्द्रकेदाहकत्वगुणयोगेनाग्निशब्दवत् । अल्पप्रवृत्तिनिमित्तयोगेनवर्ततइतियोज्यं ॥ श्रुत्यंतर
समाख्यानाच्चात्मशब्दोनारायणपरइत्याह ॥ एकइति ॥ आदिपदेन ब्रह्मवाइदमग्रआसीदित्यादिश्रुति रेतस्यजगतोह्यग्रआ
सीन्नारायणःपरः ॥ एकएवश्रियासार्धमितिब्रह्मतर्कादिस्मृतिर्गृह्यते । इदंसर्वमपेक्ष्यासौकालतोगुणतस्तथेतिव्याख्यातमधुनाका
लाग्र्यत्वस्यापिगुणांतर्भावविवक्षयाप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ अग्रइति ॥ ननुअस्याग्रेप्रलयइत्यर्थोक्तौविरोधपरिहारकत्वेन नान्य
त्किंचनमिषदितिसंगच्छते । गुणाग्र्यत्वप्रतिज्ञानेकथमुत्तरवाक्यंसंगच्छतइत्यतःसंगमयति ॥ तत्रेति ॥ तत्रगुणाग्र्यत्वे उपस
र्गस्यधात्वर्थव्यंजकत्वान्मिषदित्यस्योन्मेषणमितितात्पर्यादुक्तः । ननुस्वयोग्यगुणानुभवस्यरमायांमुक्तेषुचसत्वात्कथंनिषेधइत्यत
आह ॥ स्वतइति ॥ ननुविष्णोःसदाविद्यमानत्वात्कथमासीदितिप्रयोगइत्यतआह ॥ अस्तिशब्दवदिति ॥ यथास्तिब्रह्मेत्यु
क्तेब्रह्मणोनवर्तमानकालमात्रसंबंधित्वमर्थः । एवमासीच्छब्दोपिसर्वकालसाधारणइत्यर्थः । प्रयोगएककालीनःसर्वकालेनुष
ज्यतेइतिवचनादितिभावः । किंचनमिषदित्यस्योन्मिषत्पूर्णोन्मेषयुक्तमित्यर्थस्तच्चभगवत्येवमुख्यमतःसएवगुणाग्र्यइत्याह ॥

भा० । नवर्ततेतदन्यत्रशृंगिबेरेग्निशब्दवदितिचपाद्मे । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरः । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानः । वासु
देवोवाइदमग्रआसीन्नब्रह्मानचशंकरइत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अग्रशब्दोगुणाधिक्यवाची । इदंरमाब्रह्मशिवादिकंसर्वंजगदपेक्ष्यात्मैवाग्रेविष्णुरेवाग्र्यः
सर्वगुणैरित्यर्थः । तत्रहेतुस्तदन्यत्किंचिन्नमिषदासीत् । सर्वस्याप्युन्मेषणंनासीदित्यर्थः । स्वतउन्मेषणंकस्यापिनास्ति । अस्तिशब्दवदासीच्छ
ब्दोपिसर्वकालसाधारणः ।

भगवदिति॥ कोयमुन्मेषोनामेत्यतआह॥ उन्मेषइति॥ तदेवोन्मेषणमेव। कथंसत् अत्युत्तमंनिर्दुष्टंस्वरूपंयतोमिनुतेविषयीक रोतिअतउन्मेषणमेवमेषणंनामेत्यर्थः। मिनुतेसदितिमिषत्। सकारस्यषत्वमितिभावः। मेषणोन्मेषणयोर्भेदमंगीकृत्यकैमुत्येन वोन्मेषणनिषेधलाभइत्याह॥ सद्रूपामिति॥ यतोविष्णुःसदुत्तमंनिर्दिष्टंस्वस्वरूपंमिनुतेऽतःविष्णोरन्यत्स्वातंत्र्येणमिषदेवना स्ति। किमुतोन्मिषन्नेष्यतइतिवक्तव्यं। यद्वाविष्णुरेवसत्पूर्णस्वस्वरूपंमिनुतेविष्णोरन्यत्परिपूर्णब्रह्ममिषदेवनास्ति। कोहितंवेदि तुंशक्तइत्यादेः॥ उच्चैर्मिषत्तुनास्तीतिकिमुवाच्यं। कुतइत्यतआह॥ उच्चैरिति॥ स्पष्टतयासर्वदैवस्वरूपंमिषन्भगवान्हीत्यर्थः। उक्तंचस्पष्टातिस्पष्टविशदब्रह्मणोशेषवस्तुगमिति। विष्णोरन्यत्किमपिगुणसंपूर्तेरुद्रिक्तानुभववन्नासीदित्यतीतनिषेधाद्वर्तमान कालेस्यादुत्तरत्रचेत्यतःकदापितत्समंनास्तीतिप्रमाणमाह॥ नास्तीति॥ नकुलाद्ग्र्यत्वमात्रव्युत्पादनायप्रलयेन्यस्वरूपनिषेधए वात्रोच्यतइतिकिंनस्यादित्यतआह॥ सर्वेति॥ मुक्तसर्वजीवानांरमायाश्चासुप्ततयेतरजीवानांचस्वरूपतःप्रलयेविद्यमानत्वस्य प्रमितत्वादेवनेतरस्वरूपनिषेधेनविलसत्स्वस्वरूपत्वेनकालाग्र्यत्वविवक्षयाऽग्रइत्युक्तिः। नापिगुणाग्र्यत्वंविहायकालमात्रापेक्ष या। मुक्तामुक्तसर्वजीवानांरमायाश्चप्रलयेविद्यमानत्वेनकालाग्र्यत्वस्येतरसाधारण्यात्। यदिसंसारिणांबोधपरिलोपात्सर्वेषांस्वा

भा०। भगवत्प्रसादादेवसर्वदासर्वंकिंचिदुन्मिषति। स्वातंत्र्येणपूर्णोन्मेषोविष्णुरेव। उन्मेषोगुणसंपूर्तेरुद्रिक्तानुभवःस्मृतः। तदेवमि षणंनामसद्रूपंमिनुतेयतः। मिषच्चनान्यद्विष्णोर्हिकिमुतोन्मिषदिष्यते। उच्चैर्मिषन्हिभगवान्सर्वदैवजनार्दनइतिचसत्तत्वे। नास्तिनारायणसमंनभू तंनभविष्यतीतिचभारते। सर्वजीवानांरमायाश्चप्रलयेपि

तंत्र्याभावाद्विद्यमानमपिकालाद्ग्र्यत्वमसत्कल्पमितिकालाद्ग्र्यत्वमसाधारणमित्युच्यते । तर्हिंनकालमात्रापेक्षयेत्यापन्नं । गुणाद्ग्य
त्वंविनैतदुपपादनासंभवादितिभावः । तत्रहेतुस्तदन्यत्किंचिन्नमिषदासीदित्यवतार्यव्याख्यायहेतुवाक्यस्याभिप्रायमाह ॥ तद
धीनेति ॥ नान्यत्किंचनमिषदितिवाक्यंस्वातंत्र्याभावाभिप्रायकमितिकुतइत्यतस्तदुपपादकोत्तरवाक्यबलादितिभावेनाह ॥
तदधीनत्वमेवेति ॥ ननुतस्यैवकालाद्ग्र्यत्वोपपादनायप्रलयेस्थूलशरीरप्रागभावोपपादनायसृष्टिकथनमितिकिंनस्यादित्यतआ
ह ॥ स्थूलशरीरस्येति ॥ ततएवपराधीनविशेषावाप्तिलक्षणसृष्ट्युक्त्यैवार्थतएव नतुमुख्यतः । एवंचमुख्यतोलब्धार्थपरित्य
ज्यार्थिकार्थमात्रग्रहणमयुक्तमितिभावः । रमायामुक्तानांचप्रलयेतदधीनमिषणमुक्तं तत्रप्रमाणांतरंआह ॥ प्रलयइति ॥ ध्यान
स्थिताःनत्वखिलसाक्षात्कारवंतः । तज्ज्ञानस्यशक्त्यवस्थापन्नत्वादितिभावः । ननुयदुक्तंसर्वजीवानांप्रलयेविद्यमानत्वादेवानाग्र
इतिकालापेक्षयेति तदयुक्तं । ब्रह्मादिसर्वजीवानांस्वरूपतःसत्वेपिशरीराभावविवक्षयाग्रेनासीदितिवचनोपपत्तेरित्यतआह ॥
ब्रह्मादीनामिति ॥ ब्रह्मादीनांवाय्वादीनांशरीरांतरस्यलिंगशरीरातिरिक्तस्थूलशरीरस्याभावोनुक्तेरप्य नुक्तावपि सृष्ट्युक्त्यार्थ
तःसिद्ध्यत्येव । तथाचनावश्यंतदर्थमेवतद्वाक्यंप्रवृत्तं । तस्यार्थस्यार्थतोपिलाभेनश्रुतेःकेवलंतादर्थ्येनप्रवृत्त्ययोगात् । गुणाद्ग्यत्व

भा० । विद्यमानत्वादेवनाग्रइतिकालापेक्षया । तदधीनमिषत्वादन्येषामग्र्यःसएवेत्याशयः । तदधीनत्वमेवतेषांसृष्ट्यादिनादर्शयति ।
स्थूलशरीरस्यपूर्वाभावस्ततएवार्थतःसिध्यति । प्रलयेप्यखिलंदेवीरमाविष्णुप्रसादतः । जानातिनित्यज्ञानेनमुक्ताध्यानस्थितालयेइतिचसत्तत्वे ।
ब्रह्मादीनांशरीरांतरस्यापिप्रलयेनुक्तेरेवाभावःसिध्यति ।

स्यप्राधान्येनप्रतिपादनेषुआर्थिकार्थस्यापिस्पष्टीकरणमनुजानीमइतिभावः । उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ आत्मेति ॥ आत्मावाइदमे कएवाग्रआसी द्ब्रह्मवाइदमग्रइत्यादिवाक्यंगुणाग्र्यत्वंहरेर्वदेत् । कालज्यैष्ठ्यमात्रंनवदेत् । यस्मात्तत्कालज्यैष्ठ्यंसृष्टयुक्त्यासृ ष्टिकर्तुर्हरेःसिध्यति । अतोन्यतोलभ्यार्थेवाक्यस्यतत्रैवपर्यवसितत्वमयुक्तमितिभावः । ननुसृष्टयुक्त्यागुणाग्र्यत्वमपिलभ्यतएव । जगज्जन्मादिहेतुत्वस्यगुणपूर्तिसंभावकलक्षणत्वात् । स्पष्टंगुणाग्र्यत्वमात्माग्रइत्यनेनोच्यतइतिचेत् । कालाग्र्यत्वमपिस्पष्टमुच्य तइतिकिंनस्यादितिआशंक्य सत्यमुभयविधाग्र्यत्वंसृष्टयुक्त्यालभ्यते स्पष्टमुभयविधाग्र्यत्वमात्मादिवाक्येनोच्यतइति । अतए वास्माभिःकालतोगुणतस्तथा ॥ अग्र्यएवसमस्तेशइतिव्याख्यातं । तथापिआदिवाक्येकालाग्र्यत्वमात्रोक्तौगुणाग्र्यत्वंनलभ्यतेगु णाग्र्यत्वमात्रोक्तौतुकालाग्र्यत्वमपिलभ्यतेतस्यापिगुणत्वादतःकालाग्र्यत्वमात्रमत्रनोच्यतइतिभावेनाह ॥ गुणाग्र्यतायामिति ॥ एवेतिकालाग्र्यत्वेगुणाग्र्यत्वस्यनांतर्भावइतिसूचयति । अंभसोविष्णुलोकत्वंकथमित्यतोंभःशब्दंनिर्वक्ति ॥ अमिति ॥ कोसौ विष्णुलोकइत्यतःपरेणदिवंद्यौरित्येतद्व्याचष्टे ॥ दिवइति ॥ दिवःपरेमहरादय श्चशब्दाद्यौश्चेत्यर्थः । कथंविष्णुलोकत्वंतेषामि त्याशंक्यपरिहारायप्रतिष्ठेत्येतद्व्याचष्टे ॥ दिव्यपीति ॥ अपिशब्दान्महरादिषुचेतिलभ्यते । ननुपृथिव्यादिष्वपिभगवान्प्रतिति

भा० । आत्मा ब्रह्माऽग्रइत्यादिगुणाग्र्यत्वंहरेर्वदेत् । कालज्यैष्ठ्यंनयस्मात्तत्सृष्टयुक्तेरेवसिध्यतीतिवाक्यनिर्णये । गुणाग्र्यतायामेवकाल ज्यैष्ठ्यस्याप्यंतर्भावाच्च । अंविष्णुंबिभर्तीत्यंभोविष्णुलोकः । दिवःपरेमहरादयश्च । दिव्यपिभगवान्प्रतितिष्ठतीतिप्रतिष्ठा ।

ष्टतिकोविशेषोब्ध्यादीनामित्यतआह ॥ तेष्विति ॥ पदार्थमुक्त्वाऽदोंभःपरेणदिवंद्यौरितिवाक्यार्थमाह ॥ दिवइति ॥ अदों भःद्यौरितियोज्यं । अंतरिक्षंमरीचयइत्यत्रमरीचयशब्दार्थमाह ॥ सूर्येति ॥ व्युत्पाद्यदर्शयति ॥ मरीचीनामयनादिति ॥ अंभोमरीचिरित्यत्रमरीचिशब्दस्तुमरीचिमान्मरीचिरितियोज्यइतिभावः।मन्वंतरायुषःस्वर्ग्यामहर्लोकेतुकाल्पिकाइत्यादेर्ब्ध्यादिष्व पिमरणसद्भावात्कोविशेषःपृथिव्याइत्यतउक्तं पृथिव्यांक्षिप्रमिति ॥ ननुब्रह्मणोलोकसृष्ट्युक्तेः कथंविष्णवाख्यस्यात्मनोलोक सृष्टिकथनं तस्मादयमात्माविरिंचएव आत्माविरिंचःसुमनाःसुधौतश्चेतिकथ्यतइत्यभिधानादित्याशंक्य नात्रकेवलमात्मनोलोक स्रष्टृत्वमुच्यते किंतुभूतादिसृष्टिपूर्वंलोकस्रष्टृत्वं ब्रह्मणस्तुभगवन्निर्मितलोकवैशद्यकर्तृत्वमेवातोनासावत्रोच्यतइतिप्रमाणमाह ॥ भूतेभ्यइति ॥ महदादिभ्योनंतरंभूतसृष्टेरनंतरमितियोज्यं । सुरान्लोकाभिमानिनः तत्पालकांश्च । ततःसब्रह्मापिविशेषतो लोककर्तेत्युच्यतेइत्यर्थः । नन्वत्रभूतादिसृष्ट्यनंतरंलोकसृष्टिर्नोच्यतइत्यतोयाअधस्तात्ताआपइत्येतद्याचष्टे ॥ याइति ॥ पूर्वमे वलोकसृष्टेःपूर्वमेव । देवतामहदाद्यभिमानिन्यः । आपोदेवाइतिकथमवगतमित्यतआह ॥ आपइति ॥ पूर्वसप्तमेखंडेमनसा

भा० । तेषुसर्वेषुप्रत्यक्षतश्चरतिविष्णुस्तस्मादंभइत्युच्यते। दिवःपरेद्यौश्चांभोनामकाःइत्यर्थः । सूर्यमरीचीनांतत्रविशेषेणविततत्वादंतरिक्षं मरीचयः । मरीचीनामयनात् । पृथिव्यांक्षिप्रंमरंतीतिपृथिवीमरः । भूतेभ्योनंतरंत्वंसृष्ट्वाविष्णुः(सुरान्)पुराप्रभुः । लोकभेदांश्चचक्रेत्रपश्चाद्ब्रह्मा विशेषतः । सम्यक्चकारलोकांस्तांल्लोककर्तातत:सचेतिब्रह्मवैवर्ते । याअधस्तात्पूर्वमेवसृष्टादेवतास्ताआपइत्युच्यंते । आपइत्यापइतिपूर्व

सृष्टाआपश्चवरुणश्चेतिभगवदंगसृष्टतयोक्तानामेवदेवानामापाइत्यापइत्यष्टमेखंडेविवादपूर्वमप्छब्दवाच्यतयानिर्णीतत्वादित्य र्थः। तत्राप्युदकस्यैवाप्छब्दवाच्यत्वंनिर्धारितमितिकिंनस्यादित्यतआह ॥ अयंपितेति ॥ कार्यरूपास्वप्सुपुत्रत्वोपचारइतिकिंन स्यादित्यतआह ॥ अहमिति ॥ प्रकृतास्वप्सुदेवश्रुतेर्देवताएवैताआपइतिभावः । देवानामेवान्नामकत्वं तेषामेवमहदाद्यभि मानित्वं तेभ्यःसाभिमानिलोकोत्पत्तिः महदादिदेवानामेवांडांतस्तत्वाभिमानिरूपेणोत्पत्ति स्तदुत्पत्तिकथनंचतारतम्यज्ञापनपू र्वंभगवदुत्कर्षपर्यवसन्नमितिभावेनप्रमाणमाह॥ ब्रह्मवायूइत्यादिना॥ ऋषयोमध्यमाधिकारिणः । मर्त्याअधमाधिकारिणः।ब्रह्म वायूइत्यादिद्वंद्वनिर्देशनिमित्तमाह ॥ नविशेषइति ॥ शेषशिवयोश्चनविशेषः । कुतः अधिकाराविभेदतः । तत्पत्नीनामि ति ॥ सरस्वतीभारत्योः वारुणीपार्वत्योश्चनविशेषः अधिकाराविभेदतःइत्यर्थः । ननुतर्हिब्रह्मवायूइतिवत् शेषशिववींद्रादिनि र्देष्टव्यं।वींद्रशेषौचतत्स्त्रियौइतिनिर्दिश्यशिवस्तद्दयितेतिपृथङ्निर्देशःकुतइत्यतआह ॥ सुपर्णेति॥ सुपर्णशेषयोस्तत्पत्न्योश्चसा म्येवनतुपदैक्यं। अतःसाम्यविवक्षयावींद्रशेषौचतत्स्त्रियावितिद्वंद्वनिर्देशःकृतः। शिवस्यतद्भार्यायाश्चतदनंतरंतत्पदप्राप्यत्वद्योत

भा० । भगवदंगसृष्टानामेवापूशब्देनोक्तेः । अयंपितैतेपुत्राइतिच । अहंमांदेवेभ्योवेदओमद्देवान्वेदेतिच । ब्रह्मवायूचतद्भार्येवींद्रशेषौच तत्स्त्रियौ । शिवस्तद्दयिताशक्रकामौतद्दयितादयः । सर्वेसुराःक्रमेणैवविष्णोर्जाताअबाख्यकाः । ज्ञानानंदबलाद्येषुविष्णुभक्तौचसर्वशः । हीनाः शतगुणैनैवक्रमेणानेनतेमताः । तेभ्यश्चऋषयोमर्त्याहीनाएवक्रमेणच । विशेषतस्तुमुक्तानांसर्वसंसारबंधनात् । क्रमोयंसम्यगुद्दिष्टोनित्यानंदैकभो गिनां । नविशेषोब्रह्मवाय्वोरधिकाराविभेदतः । नशेषशिवयोश्चैवतत्पत्नीनांचसर्वशः । सुपर्णशेषयोश्चैवसाम्यंसर्वगुणेष्वपि ।

नायशिवस्तद्दयितेतिशेषादिभ्यःपृथगुक्तिः । वायोस्तुब्रह्मपदप्राप्तत्वेपिब्रह्मव्यतिरिक्तस्यतत्पदाप्राप्तुःसमस्यानिरूपणात्तस्यैवतत्स मतयाद्वंद्वनिर्देशः । तदुक्तं नकश्चिद्वायुनासमइति । शक्रकामयोःईषत्तारतम्यमविवक्षित्वासाम्योक्तिः । प्रायइंद्रवत्कामइत्यु क्तत्वात् ॥ एतेत्विति ॥ ये सर्वेसुराःक्रमेणैवविष्णोर्जाताअबाख्यकाइतिकालक्रमेणसर्वेसुराःसाक्षाज्जाताएतएवसर्वेपिमहदादी नामभिमानिनः । महदादिमानिनश्चेतिसर्वशःतैर्महदादिभिःसहजाताः । तत्रपूर्वस्यचरमःप्रतिबिंबस्तथातत्सुतस्तद्वशश्च । अखि लाविष्णोर्वशेनविष्णुःकस्यचिद्वशइतियोजना । इमेनुलोकाइत्यादेरर्थमाह ॥ एतइति ॥ एतेमहदादयएवयदापश्चाद्ब्रह्मांडोत्प त्त्यनंतरंप्रजज्ञिरे तदालोकाभिमानित्वाल्लोकाइतिप्रोक्ताःतएवपश्चाज्जातैरूपैर्यस्माल्लोकस्थान्पालयंतितदालोकपालाश्चेत्यर्थः । अमूर्छयन् मोहावस्थांगतानकरोदित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ अमूर्छयदिति ॥ मूर्छनंनामसंमेलनमितिभावः । मुखाद्वाग्वा चोग्निरित्यादिकं तत्रवाङ्नामकंरूपंवह्नेरासीत्पुरातनं ॥ तस्यैवाथद्वितीयंतुयदग्निरितिगीयतइत्यध्यात्माधिदैवभेदेनैकैकस्यैवरू पद्वयपरतयाप्रमाणेनव्याख्यातं उत्तरवाक्यबलाच्चैतदेवमेवेत्याह ॥ अग्निरिति ॥ द्वितीयखंडे आयतनंनःप्रजानीहीत्येतद्वा

भा० । साम्यमेवैतयोःपत्न्योःसाम्यंशक्रमनोजयोः । एतेतुमहदादीनांसर्वेपिह्यभिमानिनः । पूर्वस्यप्रतिबिंबश्चचरमस्तत्सुतस्तथा । तद्व शाश्चाखिलाविष्णोर्नविष्णुःकस्यचिद्वशे । महदादिमानिनश्चैतेजातास्तैःसहसर्वशः । एतेलोकाइतिप्रोक्तालोकानामभिमानिनः । तएवलोकपाला श्चयदापश्चात्प्रजज्ञिरे । पश्चाज्जातैर्हिरूपैस्तैर्लोकस्थान्पालयंत्यलं । इत्यादितत्त्वसारे । अमूर्छयत् मूर्तमकरोत् । अग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिनापश्चादैक्यप्र तीतेरेकस्यैवरूपद्वयंतदितिप्रतीयते ।

चष्टे ॥ प्रजानीहीति ॥ तृतीयखंडे यावैसामूर्तिरजायतान्नंवैतदित्यत्रान्नशब्दार्थमाह ॥ अन्नदेवतेति ॥ नन्वेवंचेत्तदपानेना जिघृक्षदित्यत्रब्रह्मातदन्नात्मकंरूपमजिघृक्षद्ग्रसितुमैच्छदित्युक्तंग्रसनंनसंभवति । ग्रसनेऽवयवशैथिल्येनपीडाप्राप्तेरित्यतआह ॥ ग्रसनंचेति ॥ तस्यान्नदेवस्यग्रसनंचैतस्मिन्नंतःप्रवेशएवातस्तेननतुपीडेत्यर्थः । ननुभोक्तृभोज्यभावःप्रवेष्टृप्रवेश्यभावश्चभेदेनो पलब्धः तत्कथमेकस्यतदुपपद्यते । प्रवेशेचस्वरूपानुपमर्दाद्भोज्यत्वायोगश्चेत्यतआह ॥ एकएवेति ॥ विशेषबलेनैकएवभोक्तृ त्वेनभोज्यत्वेनचस्थितःभोज्यरूपेणैकीभूयस्वरूपानुपमर्देनैवसंश्लेषविशेषंप्राप्यातितरांमुमोदेत्यर्थइतिभावः । क्षुत्पिपासाभ्यांपी डेवग्रसनेनापिपीडास्त्वित्यतस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जदित्यस्यतात्पर्यमाह ॥ देवानामिति ॥ अशनापिपासेहिलोकेउपद्रवेण भोक्तृत्वशक्त्याचसमनियते । देवानामुपद्रवाभावादशनापिपासाभ्यामन्ववार्जनंनामतद्व्याप्तेनतदभिमान्यभिमतेनभोक्तृत्वसाम र्थ्येनयोजनमेवविवक्षितमितिभावः । तदभिमान्यभिमतत्वमुपपादयति ॥ वायुरेवेति ॥ अशनापिपासाभिमानीवायुरेवभोक्तृ त्वशक्त्यभिमानीत्यर्थः । यदिवाचाभिव्याहृतमित्यारभ्याथकोहमित्यंतवाक्यतात्पर्यमाह ॥ यदीति ॥ किमिदंविष्णुत्वंयद्देवा

भा० । प्रजानीहिप्रकर्षेणानुजानीहि । अन्नदेवताचसर्वदेवतायुक्तोविरिंचएव । ग्रसनंचैतस्मिन्प्रवेशएवनतुपीडातस्य । एकएवहिब्रह्माभो क्तृभोज्यत्वेनस्थितोभोज्यरूपेणैकीभूयातितरांमुमोदेत्यर्थः । देवानामुपद्रवाभावाद्भोक्तृत्वशक्तियोजनमेवाशनापिपासाभ्यामन्ववार्जनं । वायुरेव चभोक्तृत्वशक्तिरूपः । यदिवागादीनामेवाभिव्याहरणादिशक्तिःस्यान्मांविनातर्हिविष्णुत्वंनममस्यात् । तस्मात्कोहंभवानीत्याक्षेपः ।

नांस्वसामर्थ्येनचेष्टकत्वेनस्यादित्यतआह ॥ विशेषेणेति ॥ तदुपपादयति ॥ णकारइति ॥ आक्षेपलब्धमर्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ तदेतन्नांदनमित्यत्रनंदनशब्दार्थमाह ॥ पूर्णेति ॥ सजातोभूतान्यभिव्यैख्यदित्यत्रधातूनामनेकार्थत्वमाश्रित्यप्राक्प्रवेशनेवृत्तिरभिहिता । अधुनातुचक्षिङः ख्याञितिसूत्रानुसारेणदर्शनार्थकचक्षिङादेशरूपत्वमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ प्रादुर्भावरूपेणेति ॥ किमिहान्यंइत्येतद्व्याचष्टे ॥ इहेति ॥ सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदितिवाक्यं समूलरूपीभगवानेतमेवपुरुषमवताररूपंगुणादिपूर्णं अपश्यत् सोवताररूपीचैतमेवस्वात्मानमेवचब्रह्मततममपश्यदितिप्रमाणेनद्वेधाव्याख्यातं । तत्रद्वितीयव्याख्यांस्ववचनेनविवृणोति ॥ अहमेवेति ॥ ननुकृष्णरामादीनांजन्मादिदोषदर्शनात्कथंपरिपूर्णत्वमित्यतआह ॥ नायमिति ॥ स्तंभाद्वा स्तंभान्नरसिंहइव । नरदेहाद्वेतिवाशब्देनकृष्यादिदेहात्प्रादुर्भूतइत्यर्थः । एतमेवेतिपरामर्शविषयंदर्शयन्व्याचष्टे ॥

भा० । विशेषेणप्राणयतिसर्वान्सर्वेभ्योविशिष्टबलश्चेतिहिविष्णुः । णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिव्याख्यानात् । तस्मान्मत्प्रेरिताएवैते अभिव्याहारादिशक्ताइत्यभिप्रायः । पूर्णानंदस्वरूपत्वान्नंदनोभगवान् । प्रादुर्भावरूपेणजातोपिभगवान्सर्वभूतान्यभितःसर्वकालेषुविशेषेणपश्यत्येव । इहभूतेषुमत्तोन्यंप्रवर्तकंवदेत्किमित्याक्षेपः । अहमेवस्वतंत्रःपरिपूर्णगुणइतिकृष्णराघवादिसर्वावताररूपोपिसर्वदानुभवत्येव । नायंदशरथाज्जातोनचापिवसुदेवतः । क्वास्याज्ञानंकुतोदुःखंप्रादुर्भावेष्वपिप्रभोः । प्रादुर्भूतश्चिदानंदशरीरेराघवःस्वयं । स्तंभाद्वानरदेहाद्वानैवास्यप्राकृतीतनुः । दैत्यानांमोहनार्थायसोज्ञानाद्यंप्रकाशयेत् । पूर्णचित्सुखरूपोपिसदासर्वावतारगइत्यादिस्कांदे ।

एतमेवेति ॥ सएतमित्यत्रतच्छब्देनावताररूपपरामर्शमंगीकृत्यावताररूपस्यापिस्वरूपपूर्तिज्ञातृत्वंव्याख्यातं । तत्रोपनिषज्ज्ञापकप्रदर्शनायेदमदर्शमितीँमित्येतद्व्याचष्टे ॥ इदंमेरूपमिति ॥ अस्यमहिदासावतारवाक्यत्वात्प्रकृतसिद्धिः । इतिशब्दस्तूपनिषदीवहेत्वर्थे । यद्वारंगस्यावधारणार्थत्वमन्वयपूर्वमाह ॥ इदमिति ॥ इदंमेरूपंअदर्शमेवाहमित्यन्वयसंभवेनरंगस्त्ववधारणइत्यर्थः । अपश्यदित्यतीतार्थकलङ्प्रयोगात्सर्वदादर्शनंनेतिभ्रांतिंवारयति ॥ अपश्यादित्यत्रेति ॥ अनुषंगादिति ॥ अपश्यदित्यस्याभिशब्दानुषंगेचाभ्यपश्यदितिभवति । अभितोर्थदर्शनंचसार्वकालिकमेवेतिभावः । नन्वनुषक्तस्याभीत्यस्यसर्वकालसंबंधित्वेर्थेविवक्षितेअपश्यदित्यतीतकालसंबंधितयानिर्देशोव्याहन्येतेत्यतआह ॥ अपश्यदिति ॥ अपश्यत्इति पश्यतीतिवाकालसंबंधंविनानिर्देष्टुमशक्यत्वादेवतथाव्यवहारः । वस्तुतस्तुअभिशब्देनदर्शनस्यसर्वकालसंबंधित्वेवगतेलकारःकालमात्रसंबंधीपर्यवस्यतीत्यविरोधःइतिभावः । माभूदभिशब्दानुषंगः । विष्णुविषयोददर्शेत्यादिप्रयोगःसार्वकालिकदर्शनमेवावगमयतीतिप्रमेणाह ॥ प्रयोगइति ॥ विष्णुर्ददर्शेत्यादौएककालाविषयेपिलकारप्रयोगः । सर्वकालेनुषज्जते । सार्वकालिकंदर्शनादिकम

भा० । एतमेवपुरुषंव्यासकृष्णकपिलराघवादिरूपंततममपश्यत् । ततमंततततमंपरिपूर्णतमंब्रह्मापश्यत् । इदंमेरूपमदर्शमेवाहमिति । रंगस्त्ववधारणे। रंगोवधारणेचैवसंवादेचप्रयुज्यतइतिपदविवेके । अपश्यदित्यत्रनातीतकालत्वंविवक्षितं । अभिव्यैख्यदित्यभिशब्दस्यानुषंगात् । अपश्यत्पश्यतीतिचैककालसंबंधंविनावक्तुमशक्यत्वात्तथाप्रयोगः । प्रयोगएककालीनःसर्वकालेनुषज्यते । ददर्शविष्णुरित्यादौनित्यचिद्रूपतोहरेरित्यादिसत्तत्वे ।

भिधत्ते । कुतःहरेर्नित्यचिद्रूपत्वादित्यर्थः । परोक्षप्रियादेवाइत्येतद्व्याचष्टे ॥ परोक्षेति ॥ तर्हीवशब्दवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ तथापीति ॥ अपरोक्षदर्शिन्येवसम्यग्दर्शिन्येवप्रीतिंकुर्वतीत्यर्थः । सर्वेषामपिपरोक्षोपदेशेयोग्यानामपितत्रज्ञानानुदयात्परोक्ष प्रियाइवेतीवशब्दप्रयोगइतिभावः ॥ ३ ॥ २३ ॥ इतिश्रीमद्विट्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासे नरचितायांऐतरेयभाष्यार्थरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायेभगवतःसर्वैर्गुणैरग्र्यत्वंप्रतिज्ञायतदुपपादनायसृष्ट्याद्यष्टकर्तृत्वमुक्तं । नकेवलंबहिर्गतेनरूपेणमहदादिसर्वस्रष्टृत्वं किंतुपितृमात्रंतर्गतेनरूपेणगर्भाधानादिमुखेनचस्रष्टृत्वं पुत्रांतर्गतेनचरूपेणाभिव्यक्तत्वमित्यादिनिरूप्यतेऽस्मिन्नेकखंडात्मकेऽ ध्याये । अयं नारायणः आदितः प्रथमं पुरुषेगर्भः अंतर्गतो भवति प्रविशेत् अन्नस्थोन्नेनसहितइतिशेषः । यद्यदा एतद्युक्त मन्नं सर्वांगेषुव्याप्तंसत्सर्वांगेभ्यःसंभूतं तेजस्तेजोरूपंतद्रेतःसंपन्नं अन्नस्थंभगवद्रूपंचरेतःसंभूतंरेतसिसंपन्नं तत्तदा आत्मानंरेत सिस्थंस्वरूपं आत्मनि पुरुषस्थेस्वस्मिन्नेवबिभर्ति । तद्रेतोगतंस्वरूपं रेतसासाकंपुरुषस्थोभगवान्यदास्त्रियांसिंचतिअथतदाएन

भा० । परोक्षप्रियाइत्येवसुराणांसम्यग्दर्शनेनपतनंदेवानांप्रियं तथाप्यपरोक्षदर्शिन्येवप्रीतिंकुर्वतीतीवशब्दः ॥ ३ ॥ २५ ॥ इतिश्री मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेचतुर्थोध्यायः ॥ २ ॥ ४ ॥

उप० । ॐ (अपक्रामंतुगर्भिण्यः ।) पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभवतियदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजस्संभूतमात्मन्येवात्मानंबिभ र्तितद्यदास्त्रियांसिंचति

द्रेतोगतस्वरूपंजनयति स्थानांतरेप्रादुर्भावयति । अथ तस्मादस्यस्थानांतरगतेरेतदेवास्यप्रथमंजन्म । ननुरेतसासाक्रमीश्वर स्यस्त्रीगर्भेवृद्ध्यंगीकारेस्त्रियःपीडास्यात्किमित्यतउच्यते ॥ तदिति ॥ तद्रेतोगतंभगवत्स्वरूपंरेतश्च स्त्रियायथास्वमंगंतथाआ त्मभूयं आत्मभावं संश्लेषविशेषं गच्छति । तस्मादेनांनहिनस्ति नपीडयति सास्त्र्यत्रगतं स्वगर्भगतं पुत्रंभावयति तेनचास्यपर मात्मनोत्रगतंपुत्रगतमेतमात्मानं पुत्रनामकंस्वरूपमेवभावयति । प्रतिमोपासनवदितिभावः । भावयित्री परमात्मस्वरूपमेवंभा वयित्री सा स्त्री भावयितव्या माननीया भवति । भर्त्रेतिशेषः । कुतोभावयितव्येत्यतोभगवद्भावयितृत्वादित्येकंकारणं । कार णांतरमुच्यते ॥ तमिति ॥ गर्भगतंतंहरिंबिभर्तीत्यर्थः । यदिगर्भगतस्तर्हिजीवत्वद्दुःखीस्यादित्यतउच्यते ॥ सइति ॥ यंस्त्री गर्भेबिभर्तिसभगवांत्सर्वैर्गुणैरग्र्यएव । नकेवलंभर्त्राभार्यासंभावनीयागर्भगतःपुत्रश्चेत्युच्यते ॥ कुमारमिति ॥ जन्मनोग्रेपूर्वं कुमारंपिताऽधिभावयत्यादरपूर्वंभावयति । सपिता जन्मनोग्रेकुमारमधिभावयतीतियत्तत्तेनपुत्रगतंपरमात्मानमेवभावयतीत्य र्थः । पुत्रांतर्गतहरिसंभावनंकिमर्थकार्यमित्यतउच्यते ॥ एषामिति ॥ एषांपृथिव्यादीनांलोकानांसंतत्यैविस्तृत्यैसर्वदालाभाये त्यर्थः । तस्यैवोपपादनमेवमिति ॥ एवंपुत्रस्थहरिसंभावनेहीमेपृथिव्यादयोलोकाःसंतताः सर्वदाप्राप्ताभवंति । पितुःस्वर्गादि

उप० । अथैनज्जनयतितदस्यप्रथमंजन्मतत्स्त्रियाआत्मभूयंगच्छतियथास्वमंगंतथा तस्मादेनांनहिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्रगतंभाव यति साभावयित्रीभावयितव्याभवति तंस्त्रीगर्भेबिभर्ति सोग्रएव कुमारंजन्मनोग्रेधिभावयति सयत्कुमारंजन्मनोग्रेधिभावयत्यात्मानमे वतद्भावयत्येषांलोकानांसंतत्याएवंसंतताहीमेलोका-

लोकप्राप्तावपिप्राक्पुत्रस्थस्यहरेरन्नपानवस्त्रभूषणादिभिरर्चनेनप्रतिमाभूतस्यपुत्रस्यापिपृथिव्यांप्रतिष्ठापनेनपुत्रकृतपुण्यभाक्त्वा त्पृथिवीलोकस्थितिःफलतोलभ्यतएवेतिभावः। तथाचवाजसनेये। सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणजेयइति। तत्तस्यांपृथिव्यांयज्जन्म तदस्यपरमात्मनोद्वितीयंजन्म। अस्यभगवतःसंबंधीसोयमात्मापुत्रगतंतन्नामकंरूपमस्यपितृजीवस्यार्थेपुण्येभ्यःकर्मभ्यः पुण्य कर्मसिद्ध्यर्थंपुत्रांतर्गतेनपरमात्मनाभूमौप्रतिधीयते विधीयते। अथास्यपरमात्मनःइतरःपुत्रनामकादितरोवयोगतः वयोगतपित्रं तर्गतोयमात्मापितृनामकरूपविशेषः कृतं निष्पादितं कृत्यं विहितं जीवानां येनेतिकृतकृत्यः सः पितृशरीरंपरित्यज्यतेनसह प्रैति अन्यत्रगच्छति। सपितृजीवइतःशरीरात्प्रयन्नन्यत्रगच्छन्पुनर्जायते। तत्पितुरन्यत्रजननमस्यतदंतर्गतस्यहरेस्तृतीयंजन्मे त्यर्थः॥ यदुक्तमीश्वरस्यापिपितृमातृपुत्राभिधसर्वजीवांतर्गतत्वं गर्भवासेपितत्कृतलेपराहित्यं ज्ञानादिगुणाढ्यत्वं तदृषिणोक्त मित्युच्यते॥ तदुक्तमिति॥ गर्भो नु सन् अनु एषामितिपदपाठः। नुइदानींगर्भेनु गर्भएवसन्वर्तमान एषांदेवानांविष्णवादीनां विश्वा विश्वानिनानाविधानि देवानांजीवशरीरेअभिमानिरूपेण ईश्वरस्यनियामकत्वेन इत्येवंविधानि जनिमानि जन्मानिअह महेयंदुःखादिहेयरहितंयथाभवतितथान्ववेदं। तत्रज्ञापकमुच्यते॥ शतमिति॥ अथतस्मादेवकारणात् आयसीःआयस्यः

उप०। स्तदस्यद्वितीयंजन्म सोस्यायमात्मापुण्येभ्यःकर्मभ्यःप्रतिधीयते ऽथास्यायमितरआत्माकृतकृत्योवयोगतःप्रैति सइतःप्रयन्ने वपुनर्जायतेतदस्यतृतीयंजन्म। तदुक्तमृषिणागर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वा॥ शतंमापुरआयसी-

विशेषेणज्ञानिन्यः । शतं शतसंख्याका मानुषानपेक्ष्यपूर्णत्वात्पुरः तादेवता मुख्यतःपूर्णोविष्णुश्चमामरक्षन् । अत्राधश्येनइ त्यत्राधेतिपदपाठः । अथतस्माद्रक्षणादेवश्येनः श्यः सुखज्ञानरूपीविष्णुरिनःस्वामीतिज्ञानंयस्यसपूर्णानंदः पूर्णज्ञानस्वरूपो विष्णुर्ममस्वामीतिज्ञात्वाजवसावेगेनगर्भवासान्निरदीयंतत्कृतक्लेशेभ्योनिष्क्रम्यातिक्रांतोस्मीतिऋषिणोक्तमित्यर्थः । कोयंवक्ता ऋषिरित्यत्रउच्यते गर्भइति ॥ गर्भएवशयानोवामदेवएतत्प्रमेयमेवमुवाच । सउपासकएवंविद्वान् अस्माच्छरीरभेदाच्छरीरविशे षात् । यद्वाशरीराख्यात्स्वभेदकाद्बंधात् । यद्वाशरीरगतस्थानप्रभेदादित्यर्थः । "नाभ्यांस्थितंहृद्यवरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितन्न येन्मुनिः ॥ स्वतालुमूलंशनकैर्नयेते" त्युक्तप्रकारेणोर्ध्वंब्रह्मनाड्योत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेअमृतोमुक्तःसन्सर्वान्कामानाप्त्वायथा योग्यंप्राप्यसमभवत्सर्वदानुभवति ॥ १ ॥ (२४) पुरुषेहवाइत्यादौजीवमात्रोत्पत्तिप्रक्रियोच्यतइत्यपव्याख्यानिरासायप्रमा णेनव्याचष्टे ॥ अयमिति ॥ आत्मावाइदमित्यत्रप्रकृतपरामर्शोयमितिभावेनोक्तमयंनारायणइति ॥ गर्भोभवतीत्यस्यतात्प र्यं विशेदिति ॥ परामर्शसिद्ध्यर्थमध्याहृत्यव्याचष्टे ॥ अन्नस्थइति ॥ यद्यदाएतदन्नंप्रसिद्धंरेतःसंभूतंतत्तदेत्यस्यार्थस्तस्मिन्

उप० । ररक्षन्नधःश्येनोजवसानिरदीयमिति गर्भएवैतच्छयानोवामदेवएवमुवाचसएवंविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्व र्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतःसमभवत्समभवत् ॥ १ ॥ (२४) (यथास्थानंगर्भिण्यः) इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेपंचमोऽ ध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० । ॐ ॥ अयंनारायणोदेवःपुरुषेप्रथमंविशेत् । अन्नस्थोन्नेनसहितस्तस्मिन्

रेतस्त्वमागतइति ॥ यद्वायद्यदाएतदन्नमन्नगतंभगवद्रूपंरेतःसंभूतंरेतःप्राप्तंरेतोंतर्गतत्वंप्राप्तंतदेत्यस्यार्थांतरमाह ॥ तस्मिन्नि
ति ॥ तस्मिन्नन्नगतेरेतस्त्वंरेतोंतर्गतत्वं । आत्मन्येवात्मानमित्येतद्व्याचष्टे ॥ तस्मिन्निति ॥ तद्यदास्त्रियामित्यस्यकर्त्रध्याहारपूर्वमर्थ
माह ॥ तद्रूपमिति ॥ अथैनज्जनयतीत्यस्याथ तदा एतद्रेतोगतंस्थानांतरे जनयतिप्रादुर्भावयति । अथतस्मादस्यस्थानांतर
गतेरित्यर्थमभिप्रेत्याऽथैतज्जनयतितदस्यप्रथमंजन्मेत्येतद्योजयति ॥ तस्यैवेति ॥ यथास्वमंगंतथेत्यादिव्याचष्टे ॥ सतस्या
इति ॥ अंगवदानुकूल्यादित्यन्वयः । सात्रगतंभावयतीत्यस्यार्थः ॥ सापुत्रमिति ॥ सास्यैतमात्मानमत्रगतंभावयतीतिविशि
ष्टवाक्यंव्याचष्टे ॥ पुत्रस्येति ॥ साभावयतीत्यस्यार्थः संभावितव्येति ॥ कुमारंजन्मनोग्रइत्यस्यार्थः पुत्रश्चेति ॥ अ
धीत्यस्यार्थः सादरमिति ॥ सयत्कुमारमित्यस्यार्थः संभावनमिति ॥ ननुपुत्रसंभावनंकथंभगवत्संभावनंस्यादित्यतोजान
तइत्युक्तं । अस्मिन्हरिःस्थितइतिजानतइत्यर्थः । कथंतत्रहरिःस्थितइतिज्ञानमात्रेणपुत्रसंभावनंकेशवेभवेदित्यतआह॥तस्येति॥
यथाप्रतिमाभिषेकालंकारादिपूजनंतदंतर्गतस्यहरेरित्यर्पणमात्रेणहरिःपूजितस्तथात्रेतिभावः । ननुयदुक्तमेषांलोकानामित्यादित
दयुक्तं । तथाहि । अस्तुपुत्रगतहर्युपासकस्यस्वर्गादिप्राप्तिः पृथिवीप्राप्तिस्तुनयुज्यते । उपासनादशायांसिद्धत्वात् । स्वर्गप्राप्त्य

भा० । रेतस्त्वमागते । तस्मिन्स्थितंस्वरूपंसपुरुषस्थोबिभर्त्यजः । तद्रूपंरेतसासाकंस्वयंपुंसिस्थितोहरिः । स्त्रियांसिंचतितस्यैवस्थानांतर
गतेःप्रभोः । प्रथमंजन्मविष्णोस्तुसतस्याअंगवत्प्रभुः । नैनांहिनस्त्यानुकूल्यात्सापुत्रंभावयत्यथ । पुत्रस्यभावनासैवतद्गत्वाद्धरिभावना । संभावि
तव्यासाचैवभर्त्रापुत्रश्चसादरं । संभावनंकुमारस्यजानतःकेशवेभवेत् । तस्येत्यर्पणमात्रेणपूजितोहिभवेद्धरिः ।

नंतरंतदसंभवादित्यतस्तद्घटयति ॥ पुत्रस्थस्येति ॥ प्राक्पुत्रस्थस्यहरेःपूजांकुर्वतःतदवांतरफलतयास्वर्गस्थस्यापिजन्मांतरंविनापृथिवीस्थितिर्भवत्येव । यतःपुत्रपुण्यमखिलंस्वर्गस्थस्यभवतीतियोज्यं । ननु"पुनःपुनःकर्मकृतिर्मानुष्यजयउच्यते ॥ जन्मांतरंविनानैवकर्मणातत्तुयुज्यते ॥ पुत्रेणविद्ययानित्यमेकैकेनापियुज्यते ॥ उभाभ्यांकिमुवक्तव्यमष्टभागफलंसुतात् ॥ विद्ययात्वर्धमाप्नोतिसर्वंसप्तान्नविल्लभे"दितिसप्तान्नब्राह्मणोदाहृतवचनेसप्तान्नविद्योपासकानांदेवानां "देवमानुष्यतामंशैःप्राप्तायेपुत्रतःफलं ॥ स्यात्तेषामेवचामुक्ते"रित्युक्तरीत्यामनुष्यतयावतीर्णानांस्वपुत्रकृतनिखिलपुण्यभाक्त्वस्यान्येषामष्टभागपुण्यभाक्त्वस्योक्तत्वाद्विरोधइत्यतआह ॥ अत्यल्पेति ॥ यद्युक्तप्रकारेणज्ञानपूर्वंपुत्रांतर्गतंकेशवंनार्चयेत्तर्ह्यत्यल्पपुण्यभागष्टभागपुण्यभाग्भवतीतितत्रविवक्षितं । उक्तप्रकारेणतत्रहरिंभावयितुस्त्वखिलंपुत्रपुण्यंभवतीत्यत्रविवक्षितं । बृहद्भाष्येयदिपितासप्तान्नविद्योपासकस्तदापुत्रसंतानस्थैःसर्वैर्यत्कृतंपुण्यंतदखिलंभवतीतिविवक्षितं । नपुत्रमात्रंकृतं । "पुत्रतःफलं स्यात्तेषामेवचामुक्ते" रित्युक्तत्वादतोनविरोधइति । तदस्यद्वितीयंजन्मेत्येतत् । तत्तस्यांपृथिव्यामस्यपुत्रस्ययज्जन्मतदस्यहरेर्द्वितीयंजन्मेत्यावृत्त्यायोजयति ॥ पृथिव्यामिति ॥ सोस्यायमात्मेत्यादितात्पर्यतोव्याचष्टे ॥ एतद्रूपमिति ॥ जीवार्थे पितृजीवार्थं । कर्मकर्तवे पुण्या

भा० । पुत्रस्थस्यहरेःपूजांकुर्वतःपृथिवीस्थितिः । स्वर्गस्थस्यापिभवतिपुत्रपुण्यंयतोखिलं । अत्यल्पपुण्यभाक्सस्यान्नार्चयेत्केशवंयदि । पृथिव्यांजन्मपुत्रस्यद्वितीयंविष्णुजन्महि । एतद्रूपंनिधायैवजीवार्थेधर्मकर्तवे ।

निकर्माणिकर्तुं । पुत्रजीवार्थेधर्मकरणायेतिवा । अथास्यायमितरआत्मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ पितृस्थेनेति ॥ सइतःप्रयन्नेवेत्यादि व्याचष्टे ॥ पितुरिति ॥ सएवमित्यादिफलवाक्येएवमितिपरामृष्टंदर्शयति ॥ अंतर्यामितयेति ॥ पुरुषेहवायं तद्यदास्त्रियां सिंचति सयत्कुमारमिति सर्वजीवेषुसंस्थितं सोग्रएवेति । सर्वदोषोज्झितं नित्यानंदं स्वतंत्रंच सर्वतोधिकं पुण्येभ्यःकर्मभ्यः इति कर्तारंसर्वकर्मणांयोवेदशरीरभेदात् शरीराख्यात्स्वरूपविदारकाद्बंधादमृतोमुक्तःसन्यथायोग्यंसर्वान्कामानाप्त्वासमभवद्भु ङ्क्तइत्यर्थइतिभावः । अध्यायोक्तस्यास्यमोक्षोपायस्यावश्यमनुष्ठेयत्वंयोगशास्त्रविहितत्वादित्यवधारणायद्विरुक्तिरित्यभिप्रेत्यो क्तमितिवेदानुशासनमिति ॥ खंडप्रतिपाद्यप्रमेयेवगतेतदुक्तमृषिणेतिप्रतिज्ञयोदाहृतमंत्रस्यसामंजस्यंभवतीतिभावेनखंडप्र तिपाद्यपरामर्शकंसएवंविद्वानितिवाक्यमेवंव्याख्यातमितिबोध्यं । अपव्याख्यानमपाकरोति ॥ नात्रेति ॥ इतश्चनजीवोत्पत्ति मात्रमत्रोच्यतइत्याह ॥ गर्भइति ॥ अस्तुदेवजन्मकथ्यतइति विष्णुजन्मतुकथंलभ्यतइत्यतआह ॥ विष्णुर्हीति ॥ तर्हिदे

भा० । पितृस्थेनतुरूपेणगच्छत्यन्यत्रकेशवः । पितुरन्यत्रजननंतृतीयंजन्मतद्धरेः । अंतर्यामितयैवंहिसर्वजीवेषुसंस्थितं । सर्वदोषोज्झि तंविष्णुंकर्तारंसर्वकर्मणां । नित्यानंदंस्वतंत्रंचसर्वज्ञंसर्वतोधिकं । योवेददेहबंधात्सविमुक्तोनित्यमुत्तमान् । भोगान्भुंक्तेयथायोग्यमितिवेदानुशास नमित्यैतरेयसंहितायां । नात्रजीवोत्पत्तिमात्रमुच्यते । नहिजीवोत्पत्तिमात्रपरिज्ञानादमृतत्वंभवति । ज्ञातमेवसर्वैःपितापुत्रसंबंधमात्रंपश्वादिभि रपि । गर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वेत्युक्तार्थेउदाहृतमंत्रेदेवजन्मकथनाच्च । विष्णुर्हिपरमोदेवः ।

वानामितिबहुवचनंकथं कथंचविष्ण्वादीनांजनिरित्यतआह ॥ तेनैवेति ॥ जायंतइवेत्युपमार्थमाह ॥ शरीरेति ॥ अन्येषामपि जीवानामपि । तर्हिंकोविशेषोदेवानां येनेवशब्दइत्यत आह ॥ अयमेवेति ॥ देवानां विष्ण्वादीनां । विष्णोरसाधारणं विशेषमाह ॥ स्वातंत्र्यंचेति ॥ इतोप्ययंखंडःपरमात्मविषयएवमुख्यइत्याह ॥ आत्मन्येवेति ॥ आदिपदेनसास्यैतमात्मानमित्यादिगृह्यते । आत्मशब्दस्यविष्णौमुख्यत्वंकुतइतिचेत्पूर्वोदाहृतप्रमाणादितिस्थितेयुक्तिमप्याह ॥ णकारइति ॥ "आततत्वंसर्वगुणैर्देशतःकालतस्तथा ॥ आत्मशब्दोदितंतच्चषशब्देनाभिधीयत" इतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः । आत्मशब्दस्यभगवत्परत्वेज्ञापकांतरमाह ॥ एतयेति ॥ आत्मावाइदमित्युक्तात्मनएव सएतमेवसीमानमितिपरामर्शंविधाय शरीरप्रवेशस्योपक्रांतत्वादात्मन्येवात्मानमित्यत्रात्मनीत्युक्तआत्मापुरुषशरीरस्थोभगवानित्यर्थः । अत्रात्मशब्देनपरमात्मांगीकारेप्रैतीत्युक्तमरणविरोधइत्यतआह ॥ जीवेति ॥ प्रैतीत्युक्तंप्रयाणंनमरणं येनविरोधःस्यात्किंतुजीवशरीरंपरित्यज्यान्यत्रगमनमात्रमितिभावः । जीवशरीरंपरित्यज्येतिजीवशरीरग्रहणव्यावर्त्यमाह ॥ कृष्णेति ॥ कृष्णराघवादिसंज्ञितंस्वरूपंदेहमित्यर्थः । कृष्णस्यस्वर्गारो

भा० । तेनैवसहसर्वेपिदेवाजीवदेहजननेजायंतइव । शरीरप्राप्तिरेवहिजन्मान्येषामपि । अयमेवविशेषोदेवानांदुःखाभोगः । स्वातंत्र्यंचविष्णोः । आत्मन्येवात्मानंबिभर्तिआत्मानमेवतद्भावयतीत्याद्यात्मशब्दश्चमुख्यतोविष्णावेवयुज्यते । णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिविष्णुशब्दार्थैकदेशवाचित्वाच्चात्मशब्दस्य । एतयाद्वाराप्रापद्यतेतितस्यैवशरीरप्रवेशस्यप्रस्तुतत्वाच्च । जीवशरीरंपरित्यज्यान्यत्रगमनमात्रंविष्णोरप्यस्तीतिप्रैतीत्युक्तेप्यविरोधः । कृष्णराघवादिस्वरूपमेवह्यसौनपरित्यजति ।

हणकालेशरीरत्यागोक्तेरर्थमाह ॥ कृष्णइति ॥ लोकानांलोचनानियस्मिंस्तल्लोकलोचनं सौंदर्यातिशयेनसर्वैरवलोकनीयं । स्वबिंबं स्वमूर्तिं नृणांप्रदर्श्य सर्वदादर्शनसाधनंतपोनतप्तंयैस्तेऽतप्ततपसस्तेषामवितृप्तदृशांसतांयःस्वबिंबमादायैवांतरधादंतर्धानमगान्नतुतत्परित्यज्यागात्सभगवानित्युत्तरेणान्वयः । प्रैतीत्यस्यगतिवाचित्वे उदाहरणमाह ॥ प्रेतामिति ॥ तर्हिमरणेतत्प्रयोगोनस्यादित्यतआह ॥ प्रकृष्टेति ॥ जीवदेहगतानांविष्णवादिदेवानांदुःखंविनाजीवदेहंपरित्यज्यप्रकर्षेणगतिरूपत्वादेवमरणेप्ययंशब्दःप्रयुज्यते । ब्रह्मणःशरीरंपरित्यज्यगतेरेवजीवमरणत्वात् । “ब्रह्मणासंपरित्यक्तोमृतइत्युच्यतेबुधै” रितिवचनादितिभावः । ननुसयत्कुमारमितिवाक्यं प्रतिमात्वेनपुत्रसंभावनांजानतस्तद्गतहरिसंभावनैवेतिव्याख्यातं । कुतएतदेवंव्याख्यायते । जीवेश्वरयोरभेदात्कुमारंभावयतीतियत्तेनपरमात्मानमेवभावयतीतिवा । पितृपुत्रचैतन्यैक्यात्पुत्रसंभावनंस्वसंभावनमेवेतिवार्थःकिंनस्यात् । नचोदाहृतमंत्रविरोधः । तत्राहमेवगर्भेसन् एषांदेवादीनांविश्वानिजनिमान्यनुभवामि मांशतंपुरःशरीराण्यरक्षन् श्येनपक्षीववेगेनाधःतस्माद्गर्भाद्बहिर्निर्गतोस्मीतितद्वाक्यस्यापिजीवैक्याभिप्रायेणोपपत्तेरित्यतआह ॥ एषामवेदमिति

भा० । कृष्णोह्यत्यक्तदेहोपित्यक्तदेहवदेवच । लोकानांदर्शयामासस्वरूपसदृशाकृतिं । येनरूपेणकंसादीन्जघ्नेतद्रूपमेवहि । पूज्यतेद्यापिशर्वाद्यैर्निर्मितान्याशवाकृतिः । स्वर्गारोहणकालेतुजनास्तेनैवमोहिताः । यत्तद्रूपंनिजंविष्णोर्दृष्टंसर्वजनैर्भुवि । अद्यापितद्देवलोकेपूज्यतेसर्वदैवतैरित्यादिस्कांदे । प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणां । आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनमितिचभागवते । प्रेतांयज्ञस्यशंभुवेत्यादिवत्प्रकृष्टगतिवाच्येवायंशब्दः । प्रकृष्टगतित्वादेवचमरणेपिप्रयुज्यते । एषामवेदमहमित्यत्रापि

जीवभेदो जीवेश्वरभेदः परस्परंजीवभेदश्च । देवपदेनदेवानांदेवोत्तमस्यचविवक्षितत्वादितिभावः ॥ अन्यथेति ॥ अभेदविवक्षयास्वस्यैवानेकशरीरप्रवेशेनजन्मानुभवाभिप्रायत्वे ममेत्यश्रुतंपदंकल्प्यमितिभावः। श्रुतहानंचाह ॥ व्यर्थतेति ॥ एषांदेवानामहमितिविशेषणानामित्यर्थः । अहमित्यस्यकथंवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ अवेदमिति ॥ उत्तमपुरुषप्रयोगादेवेत्यर्थः । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदितिन्यायादितिभावः । ननुभवत्पक्षेप्यहमितिव्यर्थमित्यतआह ॥ अहमिति ॥ अस्मिन्पक्षेयोजनामाह ॥ जन्मेति॥ नन्वहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यस्मिन्वाक्येवामदेवस्यमन्वाद्यभेदउच्यते अतःप्रकरणवशाद्गर्भेनुसन्नित्यादिकमप्यभेदपरमंगीकार्यं। तत्रोत्तमपुरुषप्रयोगेप्यहंशब्दावैयर्थ्यवत्प्रकृतेप्यहंशब्दस्यावैयर्थ्यमित्युपपत्तेरित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ अहंमनुरभवमितिजीवैक्यार्थत्वेऽभवमित्यनेनैवाहमित्यस्यसिद्धत्वेनवैयर्थ्यादस्मिन्प्रकरणेदेवानामितिभेदोक्तेश्चेत्यर्थः । नन्वहंशब्दस्यास्मदादेशत्वाभावेअहेयत्वगुणेनविष्णुवाचकत्वेअभवमित्युत्तमपुरुषप्रयोगायोगइत्यतआह ॥ सर्वांतरत्वादिति ॥ उत्तमपुरुषप्रयोगोहिप्रत्यक्चैतन्येभवति । भगवानेवहिसर्वेषांप्रत्यग्भूतः अतोवामदेवोपिस्वांतर्यामिण्यभवमितिप्रयुक्तवानितिभावः । अहंशब्दस्याहेयगुणवत्तयाविष्णुवाचित्वे उत्तमपुरुषस्यांतर्यामिण्युपपन्नत्वेचप्रमाणमाह ॥ अहेयत्वादिति ॥ सर्वांतरत्वतइति ॥ प्रति

भा० । जीवभेदएवोक्तः । अन्यथाममजनिमानीत्येवोच्येत । व्यर्थताचैषामित्यादिविशेषणानां । अवेदमित्यनेनैवस्वस्यसिद्धत्वादहमित्यपि अहेयत्वेनेतिक्रियाविशेषणं । जन्मजानन्नपिदेवानांदुःखादिहेयरहितत्वेनव्यजानामीत्यर्थः । तस्मादहंमनुरित्यादावप्यहेयगुणंभगवंतमेवाहंशब्दोवक्ति । सर्वांतरत्वात्तस्मिन्नेवाभवमित्युत्तमपुरुषशब्दोपिसर्वोवर्तते । अहेयत्वादहंविष्णुःसतुसर्वांतरत्वतः ।

योगिभूतवस्त्वंतर्गतत्वात्तत्वमसीति प्रत्यग्भूतस्वांतर्गतत्वात् सोहमस्म्यहंमनुरभवमित्यादिभिःशब्दैरुच्यतइत्यर्थः । ननुलोक
व्यवहारोहिशब्दशक्तिग्रहणोपायः लोकेचाहमस्म्यादिशब्दाःस्वात्मन्येवव्यवह्रियंते तत्त्वमस्यादिशब्दाश्चप्रतियोगिनिजीवे तेन
चाहंमनुरभवमित्यादौस्वस्यमन्वाद्यभेदः तत्वमसीत्यादौजीवस्यब्रह्माभेदइतिनिर्णीयतइत्यतआह ॥ नचेति ॥ किंतुसर्वेषांव्य
वहारोनुभवइतियोज्यं ॥ तस्मादिति ॥ अहमादिशब्दानांभगवत्येवमुख्यतयाज्ञानिभिर्व्यवह्रियमाणत्वान्नाहमीश्वरइत्याद्यनु
भवस्य विरुद्धधर्माधिकरणत्वादियुक्तेः 'अहेयत्वादहंविष्णु'रित्यादिनिर्णायकवाक्यांतरस्यच सद्भावादितिभावः । ननुगर्भेनुस
न्नन्वेषामित्यस्याभेदपरत्वांगीकारेनाहमादिपदवैयर्थ्यं अभवमित्युत्तमपुरुषप्रयोगलब्धार्थस्यस्फुटीकरणेनाहमित्यस्यसार्थकत्वात्
स्वस्यैवोपाध्यंतरत्वाभिप्रायेणैषांदेवानामितिपरोक्षनिर्देशबहुवचनयोःसंभवादित्यतआह ॥ नवेदेष्विति ॥ गत्यंतराभावेह्यहमि
त्येतल्लब्धार्थप्रदर्शकमितिकल्प्यं। वेदविचारनियतैश्चयथायोग्यमर्थभेदऊह्यऊहितश्चास्माभिः। सतिचैवंगत्यंतरेवेदिभिर्वेदे नैकंपदं
नैकोवावर्णो व्यर्थयिष्यते बहूनांपदानांवैयर्थ्यमंगीकुर्वन्भवान्नपरीक्षकइतिभावः। ननुभवत्पक्षेपिरेतोन्नकुमारादिशब्दानांतद्गते
हरौलक्षणांगीकार्येतिसमानोदोषइत्यतआह॥ शब्दाइति॥ सास्यैतमात्मानमत्रगतंभावयतीत्यत्रोत्पादयतीत्यर्थप्रतीतेर्व्याचष्टे॥

भा० । अस्यस्मीत्यादिभि:शब्दैरुच्यतेन्योपिजीवतइतिब्रह्मवैवर्ते । नचमूढव्यवहारएववेदनिर्णयायभवति । किंतुसर्वेषामनुभवोयुक्तय
श्चवाक्यांतरंचनिर्णयकारणं । तस्मात्सर्वजीवादिभ्योन्य:सर्वोत्तमोविष्णुरेवात्रोक्तः । नवेदेषुपदंकिंचिद्वर्णोवाव्यर्थइष्यते । यथायोग्यंचार्थभेदऊ
ह्य:सर्वत्रवेदिभिरितिशब्दनिर्णये । शब्दारेतोन्नमित्याद्याअपितत्रगतंहरिं । वदंत्यविष्णुवाचीहिनशब्द:क्वचिदिष्यतइतिच ।

भावयतीति ॥ उत्पादनार्थकत्वेउत्तरवाक्येतंस्त्रीगर्भंबिभर्तीतिपुनर्गर्भधारणोक्तिविरोधादितिभावः । ननुतंस्त्रीगर्भंबिभर्तिसो ग्रएवेत्यत्रसा उ अग्रेइतिपदच्छेदस्तथाच सास्त्रीअग्रेउत्पादनात्पूर्वंतंगर्भंबिभर्तीत्यर्थस्यविरोधइत्यतोव्याचष्टे॥ सोग्रएवेति ॥ ननु पुत्रेश्वरयोर्भेदेकथंपुत्रसंभावनमात्मसंभावनंस्यादित्यतआत्मानमेवतद्भावयतीत्यस्यतात्पर्यमाह ॥ पुत्रसंभावनमिति ॥ तत्पुत्र संभावनमपि । तत्रस्थंविष्णुंसंभावयामीतिज्ञानेसति तस्य विष्णोरेव भवतीत्यर्थः । ननुब्राह्मणे "नापुत्रस्यलोकोस्तीतितत्सर्वेपश वोविदुः । तस्माच्चपुत्रोमातरंस्वसारंचाधिरोहति । एषपंथाउरुगायःसुशेवःयंपुत्रिणआक्रमंतेविशोकास्तंपश्यंतिपशवोवयांसिचत स्मात्तेमात्रामिथुनीभवंती" त्यत्रयस्मान्नापुत्रस्यलोकोस्तीतिप्रमेयंपशवोविदुस्तस्मात्स्वपुत्रमुखनिरीक्षणार्थंपुत्रोमातरंभ्रातास्वसारं चाधिरोहति । एवमधिरोहणेनपुत्रजन्मोपलंभवतांयंलोकंविशोकाःपुत्रिणआक्रामंति तस्यलोकस्योरुगायःसुशेवःसुखप्रदएषभग वान्पंथाः मार्गभूतः। तंपश्यंतिपशवोवयांसिच । तस्मात्तेमात्रामिथुनीभवंतीति पश्वादीनामपिपुत्रोत्पत्तिज्ञानमात्रेणामृतत्वप्राप्त्यु क्तेः कथं नहिजीवोत्पत्तिमात्रज्ञानादमृतत्वंभवति ज्ञातमेवसर्वैःपितृपुत्रसंबंधमात्रंपश्वादिभिरपीत्युक्तमित्यतआह ॥ एवंभावय तामेवेति ॥ एवमुक्तप्रकारेणपुत्रस्थंहरिंभावयतामेवैषपंथाइत्युक्तममृतत्वाख्यंफलंनपुत्रमात्रज्ञानिनां तंपश्यंतिपशवइतितमुरुगा यंपश्यंतीतिवाक्यशेषादितिभावः । ननुतंपश्यंतीत्यस्यतंपुत्रंपश्यंतीत्यर्थः पश्वादीनांभगवद्दर्शनायोगादित्यतआह ॥ तंपश्यं

भा० । भावयतिसंभावयति।सोग्रएवसोग्र्योविष्णुरेव। पुत्रसंभावनमपितत्रस्थंविष्णुंसंभावयामीतितत्तस्यैवभवति । एवंभावयतामेवै षपंथाउरुगायइत्याद्यपि । तंपश्यंतिपशवइत्याद्यपिदिव्यपश्वादीनामेव ।

तीति ॥ आदिपदेनतत्सर्वेपशवोविदुरित्युक्तंगृह्यते । अन्येषांपश्वादीनांस्वभावतएवमात्राद्यधिरोहणादौप्रवृत्तिरित्यर्थः । शतं पुरआयसीरित्येतदनूद्यविशेष्यप्रदर्शनपूर्वमर्थमाह ॥ ताएवदेवताइति ॥ गत्यर्थादयतेर्भावेऽसुप्रत्ययेअयसुशब्दात्संबंधार्थेण् प्रत्ययेङीपिअयःशब्दितज्ञानवत्यआयस्यो विभक्तिव्यत्ययेनआयसीरितिभावः । कथंविशेषतोज्ञानित्वमित्यतउक्तस्यपुरइत्य स्यार्थोमानुषानिति ॥ देवशब्देनविष्णोरपिग्रहणात्तत्रज्ञानित्वंतदुपपादकंपूर्णत्वंचमुख्यमित्याह ॥ विष्णुरिति ॥ अपव्याख्यां प्रत्याख्याति ॥ नचेति ॥ बंधकत्वादितिभावः । ननुबंधकत्वेपितात्कालिकसुखलवहेतुत्वाद्रक्षकत्वं अन्यथाभवतामपिदेवाना मितिपुल्लिंगेनप्रकृतानांस्त्रीलिंगेनपरामर्शायोगइत्यतआह ॥ मुख्यइति ॥ देवतापरत्वमंगीकृत्यमुख्येरक्षणेर्थतयायुज्यमाने अमुख्यार्थोनयुक्तः । लिंगव्यत्ययेनपरामर्शस्तुनतावद्दोषावहइतिभावः । अपव्याख्यानिरासायश्येनपदार्थमाह ॥ शमिति ॥ भूमत्वविवक्षायांमतुबितिभावेनोक्तंपूर्णेति ॥ "भूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिशायने ॥ संसर्गेऽस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबाद य" इतिवचनादितिभावः ॥ सएवेति ॥ शीएवज्ञानरूपत्वाद्यश्चेतिश्यः । शीचासौयश्चेतिविग्रहः । निरुक्तत्वादिकारलोपइति भावः । शंरूपत्वाच्छः ज्ञानरूपत्वाद्यः शश्चासौयश्चेतिश्यइतिकिंनव्याक्रियतइतिचेत् । अत्रापिशकारात्पराकारलोपस्यवाच्यत्वेन

भा० । अन्येषांस्वभावप्रवृत्तिः । ताएवदेवताःशतंपुरआयसीर्ज्ञानिन्योविशेषतः । अयपयगताविितिधातोः । मानुषानपेक्ष्यपूर्णत्वात्पुरः । विष्णुर्मुख्यतएवपूर्णः । नचशरीरैर्जीवोरक्षितः । मुख्येयुज्यमानेचनामुख्यार्थःकल्प्यः । शमस्यविद्यतइतिशीविष्णुःपूर्णानंदत्वात् । सएवज्ञान त्वाद्यश्चेतिश्यः । सोस्यजीवस्येनइतिश्येनः ।

विनिगमनाविरहादानंदपूर्तेर्लाभेनास्मिन्पक्षेविशेषलाभाच्च। ननुविष्णुःस्वामीसर्वेषामपिभवति कोस्यविशेषइत्यतोज्ञानेनविशेषइति भावेनगर्भवासदुःखातिक्रमेणतथाज्ञानंकारणमितिभावेनतात्पर्यमाह ॥ विष्णुमिति ॥ निरदीयमित्यत्रनिरोर्थोनिष्क्रम्येति ॥ दुःखेभ्यइतिभावः । अदीयमित्यस्यार्थोतीतइति ॥ कर्माध्याहृतंगर्भवासमिति ॥ गर्भवासातिक्रमोनामतत्रस्थस्यैवतदबद्धत्वं । स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानित्यस्य प्रसिद्धेस्वर्गेलोकेसर्वान्कामाननुभूयामृतोभवन्निर्गुणमोक्षंप्राप्तोभवदित्यपव्याख्यानिरासाय व्याचष्टे ॥ स्वरित्यादिना ॥ अमृतस्यसर्वकामावाप्तिव्यतिरेकेणकोयंसंभवइत्यतःसर्वकामावाप्तिमनुभवतीत्युक्तंविवृणोति ॥ अपेक्षितेति ॥ समभवदित्यस्यभोगेप्रयोगंवाजसनेयेदर्शयति ॥ तामिति ॥ ब्रह्मा तांस्त्रियंसमभवत् बुभुजे । ततोमनुष्याअजायंतेत्यर्थः । ननुयथाश्रुतएवार्थःकिंनस्यात् किममृतःसन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यन्वयभेदेनेत्यतआह ॥ मुक्तीति ॥ ननुस्वर्गेयथायोग्यंसर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥ मुख्यएवेति ॥ स्वर्गपदस्यसर्वपदस्यचेतिशेषः । ननुस्वर्गेपिसर्वकामावाप्तिःकिंनस्यात् मुक्त्यनंतरमेवेतिकिंनियम्यतइत्यतःकैमुत्येनोत्तरमाह ॥ अमुक्तानामिति ॥ विष्णुलोकगानांवैकुंठगतानामपि

भा० । विष्णुंस्वामिनंज्ञात्वेत्यर्थः । निरदीयंनिष्क्रम्यातीतोस्मिगर्भवासंस्वरानंदोविष्णुरत्रगइतिस्वर्गलोकोविष्णुलोकः । अमृतःसन्सर्वान्कामानाप्त्वातानेवसर्वान्कामान्समभवदनुभवति । अपेक्षितवस्तुस्वीकारआप्तिः । संभवोभोगः । "तांसमभवत्ततोमनुष्याअजायंत"त्यादिवत् । मुक्त्यनंतरमेवह्यनुपचरितसर्वकामावाप्तिः । मुख्यएवचार्थःस्वीकार्यः । अमुक्तानांविष्णुलोकगानामपि

नसर्वकामावाप्तिः किमुस्वर्गगतानांनास्तीतिवाच्यमित्यर्थः। तदुदाहृत्यदर्शयति ॥ जयेति ॥ अप्रियं शापादिनिमित्तंदुःखं। स्वकृतं व्याख्यानमुपपाद्योपसंहरति ॥ अतइति ॥ उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ मुक्तइति ॥ २ ॥ (२४) ॥ इतिश्रीमद्विट्ठलाचार्यपुत्रेणतीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनरचितायांश्रीमन्महैतरेयभाष्यरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेपंचमोध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥ मोक्षयोग्यानांसर्वसाधारण्येनोपास्यानानंदादिगुणान्रूपविशेषंनामविशेषंचवक्तुं तथातत्तद्योग्यविशेषगुणप्रतिपादनार्थंचायमेकखंडात्मकोध्यायः। कतरइत्यानंदस्य संज्ञानमित्यादिनाज्ञानस्य समितिनिर्दोषत्वस्य सर्वंतत्प्रज्ञानेत्रमितिस्वामित्वस्य हृदयमितिनाम्नोबिंबाख्यरूपविशेषस्यच वक्ष्यमाणत्वात्। यथोक्त“मानंदादयःप्रधानस्ये”ति । बहुनामकीर्तनेनमुक्तनियामकत्वादिबहुगुणप्रतिपादनात्तत्तदधिकारियोग्यप्रातिस्विकगुणविशेषप्रतिपादनंचनप्रतीयते। प्रकृतमात्मानमधिकृत्यरमयापृच्छ्यते ॥ कइति ॥ अयमात्माकः किंगुणविशिष्टः किंनामकः केनवारूपविशेषेणविशिष्ट इतिवयंसर्वेभगवद्भक्ता उपास्महे। तत्रापिवयंसर्वे

भा० । नसर्वकामावाप्तिः। जयविजयादीनामप्रियदर्शनात्। अतोऽमृतःसन्सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः। मुक्तःकामानवाप्नोतिभुंक्तेचैवयथेष्टतः। सर्वानपिनिरातंकःसर्वदाचहरेर्वशइतिसत्तत्वे ॥ १ ॥ (२४) इतिश्रीमदानंदतीर्थविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टके पंचमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ५ ॥

उप० । हरिःॐ । कोयमात्मेतिवयमुपास्महे ।

भगवद्भक्ताउपास्महे । तत्रापिवयंदेवाःकथमुपास्महइतिप्रश्नः । तत्रमहिदासेनोत्तरमुच्यते ॥ कतरइत्यादिना ॥ स त्वयापृष्ट आत्मा कतरः कतमः आनंदतमः परिपूर्णानंदइत्युपास्यः । नचानंदस्यदंडस्यपुरुषेणेवभेदोमंतव्यइत्युच्यते ॥ सआत्मेति ॥ स आनंदो स्यात्मा स्वभावः । पूर्णानंदत्वेलोकचेष्टकत्वंहेतुरितिभावेनलक्षणांतराण्युच्यंते ॥ येनवेति ॥ पृथक्पृथक्लक्षणत्व ज्ञापनायवाशब्दः । जीवोयेनयत्प्रेरणयापश्यतीत्यादि सआत्मेत्यन्वयः । सर्वदर्शनकर्तृत्वादीनिपंचलक्षणानीत्युक्तंभवति । त स्यनामान्युच्यंते ॥ यदित्यादिना ॥ ज्ञातृत्वाद्यत् सन्निहितत्वादेतत् हृदिबिंबरूपेणायनाद्गतत्वाद्धृदयं मननकर्तृत्वान्मनः गुणनि चयरूपत्वाच्च पूर्णत्वादा इतत्वात्सर्वैःशरणंप्राप्तत्वात्ततत्वाच्चइतत् निर्दुष्टज्ञानरूपत्वात्संज्ञानं आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानं विविधज्ञा नरूपत्वाद्विज्ञानं प्रकृष्टात्मगुणविषयज्ञानरूपत्वात्प्रज्ञानं विस्मृतिरहितत्वान्मेधा चाक्षुषदर्शनरूपत्वाद्दृष्टिः धारणत्वाद्धारणा शक्तिरूपत्वाद्धैर्यरूपत्वाद्वाधृतिः । मासुप्रमाणेषुततत्वाद्वाच्यतयास्थितत्वान्मतिः । मनूनां बोधवैशेष्यान्मनुनामकानांब्रह्मादीना मीशतइतिमनीषा । सर्वप्रेरकत्वाज्जूतिः सर्वेषुदेशकालेषुस्वरूपेषुचसमंरमतइतिस्मृतिः । सर्वक्लृप्तिःसर्वव्यवस्था तद्धेतुत्वात्संकल्पः । सर्वकर्तृत्वात्क्रतुः । असनाद्दैत्यानांतमसिप्रक्षेपणाद्दोषाणांस्वभक्तेभ्योनिरसनाद्वाअसुः । अमितानंदरूपत्वात्कामः । अःपरमात्मा

उप० । कतरःसआत्मायेनवापश्यतियेनवाशृणोतियेनवागंधानाजिघ्रतियेनवावाचंव्याकरोतियेनवास्वादुचास्वादुचविजानातियदेतद्धृद यंमनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञानंमेधादृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषाजूतिःस्मृतिःसंकल्पःक्रतुरसुःकामो

स्वयंतत्तंत्रत्वादवशः। यद्वानकस्यापिवशइत्यवशः। एतानिसर्वाणित्रयोविंशतिसंख्याकानिप्रज्ञानस्यप्रकृष्टज्ञानरूपस्यहरेःनामधेयानिभवंतीत्यर्थः । मनीषेत्युक्तंसर्वेश्वरत्वंप्रपंच्यते ॥ एषइत्यादिना ॥ प्रजापतिःशिवः पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येतानीमानिपंचभूतानीत्यन्वयः । एतेसर्वेदेवाइत्युक्तेप्यधिभूतरूपग्रहणार्थंपुनर्वचनं । मोक्षयोग्यजीवोपलक्षणमेतत् । क्षुद्राण्यल्पानिचतानिपुण्यपापमिश्राणिच।क्षुद्रमिश्राणीतराणिमोक्षयोग्येभ्यइतराणीमानिमानुषस्वभावानिनित्यसंसारिजीवजातानिइतराणि तेभ्योपीतराणिआसुरस्वभावजीवजातानिचेत्येवंत्रिविधानि । तानिकीदृशानि बीजानीवशाल्यादिबीजानीव । परस्परं स्वस्वजात्यांचविचित्रस्वभावानि। तथांडजान्यंडंभित्त्वाजातानि। जरायुजानि जरायुर्गर्भसंवेष्टनंतेनजातानियूकादीनि उद्भिज्जानि भुवमुद्भिद्यजातान्यंकुरादीनि । तथादेवानांमनआदिभ्योजाताअश्वागावःपुरुषाहस्तिनःपतत्रिच यत्किंचेदंजंगमं यच्चस्थावरंकल्पवृक्षादि तथायत्किंचेदंप्राणि शिलादार्वादिकंसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रं प्रकृष्टज्ञानरूपपरमात्मनेतृकं प्रज्ञानेप्रतिष्ठितंप्रज्ञानाधारतयास्थितं । नकेवलंसंसारिजीवजातमेवतदधीनं किंतुसंसारिभिरलोक्यत्वादलोकोमुक्तवर्गोपिप्रज्ञानेत्रः । ननुप्रज्ञारूपोभगवान्कुत्रा

उप० ।ऽवशइतिसर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्यनामधेयानिभवंत्येषब्रह्मैषइंद्रएषप्रजापतिरेतेसर्वेदेवाइमानिचपंचमहाभूतानिपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येतानीमानिचक्षुद्रमिश्राणीवबीजानीतराणिचेतराणिचांडजानिचजारुजानिचस्वेदजानिचोद्भिज्जानिचाश्वागावःपुरुषाहस्तिनोयत्किंचेदंप्राणिजंगमंचपतत्रिचयच्चस्थावरंसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रंप्रज्ञानेप्रतिष्ठितंप्रज्ञानेत्रोऽलोकः

श्रितइत्यतउच्यते ॥ प्रज्ञाप्रतिष्ठेति ॥ प्रज्ञारूपोभगवान्प्रकर्षेणस्वातंत्र्येणानन्याधारतयातिष्ठतीतिप्रतिष्ठा । कोयमात्मेतिपृष्टं लक्षणंनामच "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षा" दितिसूत्रानुसारेणोपासनार्थंपिंडीकृत्योच्यते ॥ प्रज्ञानमिति ॥ प्रज्ञानंब्रह्म देशतःकालतोगु णतश्चातिपूर्णत्वाद्ब्रह्मनामकमुपास्यमित्यर्थः । एवमुपासकस्यफलमुच्यते ॥ सएतेनेति ॥ योविद्वान्स्सोधिकारीत्यर्थः । यद्वा प्रज्ञानेत्रोलोकइत्युक्तंमुक्तस्यभगवन्नियतत्वंप्रपंच्यते ॥ सइति ॥ स सकलकर्मबंधान्मुक्तः । प्रज्ञेन प्रकृष्टज्ञानरूपेणात्मनावि ष्णुना प्रेरितः तत्प्रसादेनैवास्माल्लोकाच्छरीरादुत्क्रम्यतेनैवामुष्मिन्स्वर्गेलोकेविष्णुलोकेऽमृतःसन्तेनैवसर्वान्कामानाप्त्वातेनैवस र्वान्कामान्समभवदनुभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ (२५) अत्रकोयमात्मेतिप्रष्टाकइतिनप्रतीयते । कतरइत्यादीनामपिप्रश्नत्वेउत्तरं चात्रनप्रतीयतेऽतोयथावद्व्याचष्टे ॥ अयमित्यादिना ॥ किंरूपः किंलक्षणकः । केनवानाम्नारूप्यतेनिरूप्यतइतिकिंरूपः किं नामकः । अनेकेषांरूपाणांमध्येकिंरूपश्चोपास्योस्माभिःसर्वैर्भगवद्भक्तैर्विशेषतोदेवैरस्माभिरित्यर्थः । सत्वयापृष्टआत्माकतरइत्य स्य सुखेनपूर्णःकतरः अतिशयेनपूर्णःकतमइति तरप्तमपोरुभयोरप्यर्थमाह ॥ पूर्णानंदतमइति ॥ आनंदेनपूर्णतमइत्यर्थः ।

उप० । प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतःसमभवत्समभवत् ॥ १ ॥

॥ २५ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेषष्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० । ॐ ॥ अयंविष्णुर्हिकिंरूपउपास्योस्माभिरच्युतः । इत्यपृच्छद्रमादेवीमहिदासंजनार्दनं । आहतांमहिदासोथपूर्णानंदतमस्त्विति ।

सआनंदोस्यआत्मास्वभावभूतइत्यर्थांतरमाह ॥ तादृशइति ॥ अस्यपरमात्मनःस्वभावस्तादृशआनंदरूपः । येनवापश्यतीत्या दिव्याचष्टे ॥ येनजीवइति ॥ यदेतद्धृदयमित्येतद्व्याचष्टे ॥ योविष्णुरिति ॥ सर्वैरप्यधिकारिभिर्हृदयनाद्धृदयनामकंबिंब रूपमुपास्यमितिदर्शयितुंतृतीयस्यापिहृदयनाम्नआदावुपादानं । जीवोयेनदर्शनादीन्कुरुते । यश्चहृदयमित्यादिनामभिःकीर्तितः सविष्णुरितियोजना । पुनरेतदित्यत्रआ इतदितिपदविभागमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ पूर्णत्वादिति ॥ त्रिविधपूर्तियुक्तत्वादाकारे णोच्यतइत्यर्थः । इतत्वाच्छरणमितत्वा त्ततत्वाद्गतत्वात्सर्वांतर्गतत्वादित्यर्थः । ततत्वादाकाशवद्व्याप्तत्वादितिवा "तदंतरस्य सर्वस्यतदुसर्वस्यबाह्यत"इतिहिश्रुतिः । इतन्नामेतदितिप्रसिद्धः । उच्चयःनिचयः । समुदायः । "गुणोरुसमुदायोयंवासुदेव"इ तिवचनात् । ज्ञानस्याततत्वंनामगुणिवद्व्याप्तत्वं निरतिशयस्पष्टत्वंवा । "व्याप्तज्ञानमहांशुमान् । स्पष्टातिस्पष्टविशद"मित्यादेः विविधज्ञानरूपत्वात् विविधविषयकज्ञानरूपत्वात् प्रकृष्टायेआत्मगुणास्तद्विषयज्ञानरूपः । अविस्मृतित्वाद्विस्मृतिशून्यत्वात् । दर्शनरूपतः चाक्षुषज्ञानरूपत्वात् । सम्यक्ज्ञानंमानसमितिभेदः । धारणं धैर्यं जगद्धारणं ज्ञानस्यधारणाशक्तिर्वा । मासुप्रमा

भा० । उपास्यस्तादृशोह्यस्यस्वभावःपरमात्मनः । येनजीवोदर्शनादीन्प्रेरितःकुरुतेसदा । योविष्णुर्हृदयमितिहृद्गतत्वात्प्रकीर्तितः । म न्तृत्वान्मनइत्येवयच्चज्ञानस्वरूपतः । एतत्सन्निहितत्वाच्चपूर्णत्वादेतिकीर्तितः । इतत्वाच्चततत्वाच्चसइतन्नामकेशवः । गुणानामुच्चयोयस्मात्सचइ त्येवशब्दितः । सम्यग्ज्ञानस्वरूपत्वात्संज्ञानमितिकीर्तितः । आततज्ञानरूपत्वादाज्ञानंभगवान्हरिः । विविधज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमितिकीर्तितः । प्रकृष्टात्मगुणज्ञानरूपःप्रज्ञानमुच्यते । अविस्मृतित्वान्मेधासदृष्टिर्दर्शनरूपतः । धृतिर्धारणरूपत्वान्मतिर्मासुततत्वतः ।

णेषुततत्वतः नियामकत्वेनप्रतिपाद्यत्वेनवाततत्वात् । मनूनामीष्टइतिमनीषेत्यभिप्रेत्योक्तंमनुनाम्नामिति ॥ सर्वप्रेरकरूपत्वा
दिति ॥ जुगतावितिधातोरूतियूतिजूतिसातिहेतीतिजूतिशब्दस्यनिपातनादितिभावः । गतिरत्रप्रेरणारूपाविवक्षितेतिध्येयं ।
समंरमतइति ॥ एकप्रकारेणरमतइत्यर्थः । सकारमकाररेफपराणांलोपेसंप्रसारणेस्मृतिरितिभवतीतिभावः । क्लृप्तिर्व्यवस्था ।
ऋतुःससर्वकर्तृत्वादिति ॥ कृञः कतुरित्युणादिसूत्रात्कृञः कर्त्रर्थेकतुप्रत्ययइतिभावः । कंसुखमममितंयस्यासौकामइत्यस्य
तात्पर्यममेयेति ॥ यद्वाविशेषणोत्तरपदकर्मधारयोयमित्यभिप्रेत्योक्तममेयानंदरूपत्वादिति ॥ अकारस्यभगवन्नामत्वाद
स्यविष्णोर्वशस्तंत्रोऽवशइत्यर्थमभिप्रेत्योक्तं ॥ अवशइति ॥ सएतेनप्रज्ञेनात्मनेत्येतत्योवेदैवंहरिमित्यध्याहारपूर्वफलकथनप
रतयाव्याचष्टे ॥ योवेदेति ॥ एषब्रह्मेत्यादिव्याचष्टे ॥ ब्रह्मेत्यादिना ॥ इमानिक्षुद्रमिश्राणीतराणीत्यस्यार्थः पुण्यपापेति ॥
इतरेअसुराइति द्वितीयेतरशब्दार्थः । सर्वंतत्प्रज्ञानेत्रंप्रज्ञानेप्रतिष्ठितमितिपदद्वयतात्पर्यं ॥ सर्वमिति ॥ पदयोरक्षरार्थमाह ॥

भा० । मनुनाम्नामजादीनांमनीषेशोयतोहरिः । सर्वप्रेरकरूपत्वाज्जूतिरित्यभिधीयते । सर्वदेशेषुकालेषुस्वरूपेषुचसर्वशः । समंरमतइ
त्येवस्मृतिर्नामजनार्दनः । सर्वस्यक्लृप्तिकर्तृत्वात्संकल्पइतिगीयते । ऋतुःससर्वकर्तृत्वादसुरप्यसनाद्धरिः । अमेयानंदरूपत्वात्कामइत्यभिधीयते ।
अवशःस्वतंत्रत्वात्त्रयोविंशतिनामकं । योवेदैवंहरिंसम्यङ्मुच्यतेऽखिलसंसृतेः । ब्रह्माशिवश्चशक्रश्चदेवाश्चान्येसमस्तशः । तथैवपंचभूतानिपु
ण्यपापविमिश्रिताः । क्षुद्रात्मानस्तुयेमर्त्याइतरेअसुराअपि । सर्वंजगदिदंविष्णोर्वशेतिष्ठतिसर्वदा ।

तेनैवेत्यादि ॥ प्रज्ञानेत्रोऽलोकइत्यस्यार्थोमुक्ताइति ॥ प्रतिष्ठेत्यस्यार्थःस्वयमिति॥प्रज्ञानंब्रह्मेत्यस्यार्थोदेशतइति॥ सएते नप्रज्ञेनात्मनेतिवाक्यंफलकथनपरतयाव्याख्यातं। मुक्तस्यभगवन्नियतत्वोपपादकतयापिव्याकुर्वन्सइतिपरामृष्टंदर्शयति ॥ स इति ॥ सइत्यनूद्यालोकनामामुक्तइत्यर्थोक्तिः । अलोकशब्दनिर्वचनायोक्तंचितिमात्रेति ॥ चितिमात्रस्वरूपत्वेनलोकविलक्षणत्वादलोकनामेत्यर्थः । प्रज्ञेनात्मनेत्यस्यतात्पर्यंप्रकृष्टेति ॥ अस्माल्लोकादित्यस्यार्थोस्मादिति ॥ स्थूलशरीरादित्यर्थः। अमृतः लिंगशरीरवर्जितः । अध्यायार्थस्यप्रामाणिकत्वेनावधारणायद्विरुक्तिरितिभावेनोक्तं ॥ वेदेति ॥ ननुकोयमात्मेतिरमादेव्याप्रश्नेकृतेतवसिद्धार्थत्वाल्लक्षणप्रश्नोनयुज्यतइत्युत्तरंवाच्यं । किंकतरइत्युत्तरप्रदानेनेत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ जानंत्येति ॥ लोकानुग्रहार्थं सामान्येनसर्वमोक्षयोग्यानुग्रहार्थं । देवादीनांविशेषज्ञानार्थमित्यर्थः । कतरइतितरप स्तमबर्थवर्णनंकथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ यत्रेति ॥ यत्रवाक्येउभयोःप्रयोगोनास्तितत्रवाक्येतरप्तमपावेकार्थौ उभयो

भा० । तेनैवनीयतेनित्यंतस्मिन्नेवप्रतिष्ठितं । मुक्तायेलोकनामानोनीयंतेतेपिविष्णुना । स्वयंचानन्यनिष्ठत्वात्प्रतिष्ठेत्यभिधीयते । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चातिपूर्तितः । विष्णोर्ब्रह्मेतिनामैतन्मुख्यतोन्यत्रनकचित् । सोलोकनामामुक्तस्तुचितिमात्रस्वरूपतः । प्रकृष्टज्ञानरूपस्यप्रसादात्परमात्मनः । अस्माद्देहात्समुत्क्रम्यगत्वोर्ध्वंलोकमुत्तमं । अमृतःसन्विष्णुलोकेभोगान्संप्राप्यपुष्कलान् । भुंक्तेयथेष्टतोनित्यमितिवेदानुशासनमित्याद्यैतरेयसंहितायां । जानंत्याऽपिदेव्यालोकानुग्रहार्थंविशेषज्ञानार्थंचकोयमात्मेतिपृष्टःसभगवानाह । कतरःसआत्मेति । कतरः आनंदतमः । यत्रोभयोःप्रयोगोनतत्रैकार्थौतरप्तमावितिशब्दनिर्णये ।

योर्थःसमिलित्वाएकएवार्थोऽनयोरित्यर्थः । येनवापश्यतीत्यादौसआत्मापरमात्मायेनवाकरणेनदर्शनादीन्करोतीतिपृष्टे सर्वम पिमनसाकरोतीति यदेतद्धृदयंमनइत्युत्तरमुच्यतइतिप्रतीतेर्यथावत्स्ववचनेनापिविवृणोति ॥ यत्प्रेरणादिति ॥ नात्रपश्यती त्यत्रकर्तृतयासन्निधानेनप्रकृतःपरमात्मासंबध्यते । किंतुसएवंविद्वानितिप्रकृतोजीवएव । येनवेत्यत्रापियेनयेनकारणेनेतिनप्रश्नः किंतु यत्प्रेरणेनपश्यतिसआत्मेतितस्यलक्षणोक्त्यर्थंपरामर्शइतिभावः । ननुप्रकृतात्मनोदर्शनादिकारणत्वंलक्षणंचेदनेनोच्यतेन तुकरणविशेषप्रश्नस्तदापृथग्वाशब्दानुषंगःश्रूयमाणोव्यर्थइत्यतआह ॥ रमेत्यादिना ॥ अत्रेदंतावद्योज्यं। जीवानांदर्शनादिका रणत्वंयथामिलितंभगवल्लक्षणंभवति तथैकैकमपितस्यहरेर्लक्षणंभवतीतिसूचनायवाशब्दःसर्वत्रानुषज्यतइति । ननुदर्शनादिकार णत्वमेकैकंसूर्यादिष्वतिव्याप्तं । मिलितंरमाब्रह्मादिष्वतिव्याप्तमित्यतउक्तं ॥ रमेति ॥ रमाब्रह्मादीनांसर्वेषामपितत्प्रेरितत्वा त्स्वातंत्र्येणदर्शनादिकारणत्वस्यात्रविवक्षितत्वादितिभावः । ब्रह्मपदेनापौनरुक्त्याय दक्षाद्यर्थत्वप्रतीतिनिवारणायवाप्रजापति शब्दंसोपपत्तिकंव्याचष्टे ॥ प्रजापतिरिति ॥ अभिमान्यभिमन्यमानयोरेकशब्दवाच्यत्वादितिभावः । क्षुद्रमिश्राणीवबीजा

भा० । यत्प्रेरणादयंजीवोदर्शनादीन्करोतिच । रमाब्रह्मादीनामपितत्प्रेरितत्वात् । सर्वेषांदर्शनादिकारणत्वमेकैकमपितस्यलक्षणंभवि ष्यतीतिवाशब्दःसर्वत्रानुषज्यते । प्रजापतिःशिवः । लिंगाभिमानित्वात् । प्रजापतिःशिवःशेषोलिंगमित्यभिधीयते । लिंगाभिमानीलोकस्यस्रष्टा गिरिशएवहीतिशैवपुराणे । सममस्त्वनयोर्युद्धमितिप्राहप्रजापतिः । वाक्यंशिवस्यतच्छ्रुत्वाशक्रोनेत्याहसत्वरइतिभारते ।

नीत्यनूद्यैवबीजानीत्यस्यार्थमाह ॥ क्षुद्रेति ॥ एतेनैवबीजानीत्येतदेषब्रह्मेत्यादिसर्वविशेषणमित्युक्तंभवति । इतराणिचेतराणी त्यनयोरर्थभेदमाह ॥ प्रथमेति ॥ लोकइतिपदभ्रमंवारयन्प्रज्ञानेत्रोऽलोकइत्यस्यार्थमाह ॥ प्रज्ञेति ॥ प्रतीतेर्थेपौनरुक्त्यंबाध कंवदन्नुक्तंनिर्धारयति ॥ ब्रह्मादीति ॥ मुक्तस्यचितिमात्रत्वेनसंसारिलोकविलक्षणत्वमलोकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं । संसार्यप्रत्यक्षत्वंचप्रवृत्तिनिमित्तमित्याह ॥ मुक्तइति ॥ नचदृष्टाश्श्रुतेभगवतानारदेनेतिगीताभाष्यविरोधः । तदर्थसाधनविशेषंविनेत्यत्रविवक्षितत्वात् । नन्वश्वादीनांजरायुजत्वात्पतत्रिणामंडजत्वात्स्थावराणामुद्भिज्जत्वात्पुनरुक्तिरित्यतआह ॥ अंडजानिचेति ॥ तर्ह्युभयविधानामप्यश्वागावइत्यादिनैवोक्तिसंभवादंडजत्वादिकथनंकिमर्थमित्यतआह ॥ अंडजत्वादीति ॥ जंगमंचपतत्रिचयच्चस्थावरमित्यनेनप्राणिनांगृहीतत्वात्पुनःप्राणीतिकिमर्थमित्यतःसप्रमाणकंसार्थक्यमाह ॥ तथेति ॥ भारते आदिपर्वणिययात्यष्टकसंवादे "संस्वेदजाअंडजाश्चोद्भिदश्चसरीसृपाःक्रिमयोथाप्सुमत्स्याः । तथाश्मान"इत्यत्रस्थावरजंगमात्म

भा० । क्षुद्रमिश्राणीवबीजानि शाल्यादिबीजवत् । भिन्नस्वभावाब्रह्मादयःसर्वजीवाः । ब्रह्माद्याःसर्वएवैतेजीवाभिन्नस्वभावकाः । यथा शाल्यादिबीजानिभिन्नवीर्याणिसर्वशइतिसत्तत्वे । प्रथमेतराणीतिशब्दोमानुषाणांद्वितीयोसुरादीनां । प्रज्ञानेत्रोऽलोकइति अलोकशब्देनमुक्तसमुदायउच्यते । ब्रह्मादिस्थावरांतस्यलोकस्यसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रमितिविष्णवधीनत्वस्यपूर्वमेवोक्तत्वात्पुनःप्रज्ञानेत्रोलोकइतिमुक्तविषयमेव । मुक्तोह्यलोक्यत्वादलोकः । अंडजानिचेत्याद्युक्त्वापुनरश्वागावइत्यादिदेवादीनांमनआदेरेवजातानामपिस्वीकारार्थं। अंडजत्वाद्युत्पत्तिप्रकारोपिविष्णवधीनइतिज्ञापयितुंतत्कथनं । तथाश्मानस्तृणकाष्ठाश्चसर्वेदिष्टक्षयेस्वांप्रकृतिंभजंतइतिभारतवचना

कानांजीवानां तथाश्मादीनामपिस्वस्वाभिमन्यमानेषुस्थावरजंगमात्मकदेहेषुअश्माद्यचेतनेषुचाभिमानापादककर्मक्षयानंतरंस्व योग्यनिजरूपलाभवचनात्स्वेदजादिवदश्मादीनामपिप्राणित्वादित्यर्थः । "कर्माणितानिचपृथक्चेतनान्येवसर्वश" इतिवचना त्कर्मणांचेतनत्ववदश्मादीनांचेतनत्वंबोध्यं । एवंतर्हिस्थावरजंगमाश्मादिजडाभिमानिनांचप्राणिशब्देनग्रहणसंभवात्पृथग्जंगम मित्यादिग्रहणंव्यर्थमित्यतआह ॥ गमनेति ॥ गमनपतनस्थिरत्वादीनिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यादिपदेनमानुषत्वपशुत्वादिजंग मावांतरभेदनिष्ठधर्माणांगरुडत्वहंसत्वाद्यवांतरधर्माणामश्वत्थादिस्थावरावांतरधर्माणांग्रहणं । सएतेनेत्यत्रद्वितीययोजनायांस इतिपरामर्शविषयंदर्शयति ॥ सइति ॥ तस्यमुक्तत्वज्ञापकमाह ॥ सकलेति ॥ यद्वायदिमुक्तपरामर्शस्तर्ह्युत्क्रांत्युक्त्ययोगोमु क्तस्यतदयोगादित्यतआह ॥ सकलेति ॥ अप्रारब्धस्यज्ञानेनक्षयानंतरं प्रारब्धस्यभोगोपमर्दाभ्यांक्षयानंतरंहीत्यर्थः । प्रज्ञेना त्मनाब्रह्मरूपेणसर्वान्कामानाप्त्वेत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ प्रकृष्टेति ॥ प्रेरितइतिशेषोक्तिः । नकेवलमध्याहृतेनान्वयः । किंतु समभवदितिक्रियापदेनचान्वयइत्याह ॥ प्रज्ञेनेति ॥ प्रसन्नेनप्रज्ञेनतत्प्रसादेनेतियावत् । प्रज्ञानेत्रोलोकइत्युक्तत्वात्पुनरुक्तमेत

भा० । दृश्मादीनामपिप्राणित्वात्तत्स्वीकारार्थंप्राणीति । गमनपतनस्थिरत्वादयोपिभावाविष्णवधीनाइतिज्ञापयितुंजंगममित्यादिवचनं । सएतेनेत्यलोकशब्दोक्तोमुक्तःपरामृश्यते । सकलकर्मबंधमुक्त्यनंतरंहिशरीरादुत्क्रामति । प्रकृष्टज्ञानरूपेणविष्णुनाप्रेरितःप्रज्ञेनात्मनैवोत्क्रम्यतेनैव सर्वान्कामानाप्त्वातेनैवसर्वान्कामान्सभुंक्तइतिसर्वत्रानुषज्यते ।

दित्यतआह ॥ **प्रज्ञानेत्रइति** ॥ तर्हिंव्याख्यानपरेणानेनैवालं प्रज्ञानेत्रोलोकइतिपूर्ववाक्यंव्यर्थमित्यतआह ॥ **अनुक्तेति** ॥ ब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यः चितिमात्रेणतदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः भावंजैमिनिर्विकल्पाम्नानात् संकल्पादेवचतच्छ्रुतेरित्याद्युक्तानामत्रानुक्तविशेषाणामित्यर्थः । ननूत्क्रांतेःपूर्वंक्षीणकर्मत्वमात्रेणकथंमुक्तत्वं देहबंधएवखलुबंधइत्यतःकर्मक्षयस्यापिमुक्तित्वेप्रमाणमाह ॥ **अनारब्धेति** ॥ प्रारब्धानांदाहोनामभोगेनक्षयउपमर्दोवेत्यविरोधः । "भोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंपत्स्यते उपमर्दंचे"तिहिभगवद्वचनं । ननु"प्रारब्धकर्मशेषस्तुविरजातरणावधि"रित्यत्रप्रारब्धस्यविरजातरणावधित्वोक्तेः प्रारब्धानांचसर्वशइतिकथंसर्वप्रारब्धनाशानंतरंस्थूलशरीरादुत्क्रमणमितिचेन्न । "प्रारब्धकर्मशेषस्तुविरजातरणावधिः॥ स्वोदयात्फलदंज्ञानमादेहंकर्मवारवे"रितिन्यायविवरणवाक्यशेषेलिंगदेहापादकप्रारब्धकर्मशेषातिरिक्तप्रारब्धानामधिकारिभेदेनप्राचुर्येणवाचरमशरीरएवभोगेनपर्यवसानोक्तेस्तद्विवक्षयास्यग्रंथस्यप्रवृत्तत्वात् । विस्तरस्तुतत्वप्रकाशिकावाक्यार्थमुक्तावल्यामनुसंधेयः । एषब्रह्मेत्यादावेषएतइमानीतिविशेषणानांकृत्याप्रतीतेःकृत्यमाह ॥ **ब्रह्मेंद्रादीति** ॥ ननुब्रह्मादिशब्दाभगवत्पराएवभवंतु गुणसमर्पक

भा० । प्रज्ञानेत्रोलोकइत्युक्तेकथंप्रज्ञानेत्रोमुक्तइत्याकांक्षायांतस्यैवव्याख्यानंसएतेनप्रज्ञेनात्मनेत्यादि । अनुक्तविशेषाणामपिभगवदधीनत्वज्ञापनार्थंप्रज्ञानेत्रोलोकइतिसामान्यवचनं । अनारब्धफलानांचप्रारब्धानांचसर्वशः । कर्मणांदाहएवायंमुक्तिरित्यभिधीयते । सतुमुक्तस्ततोदेहादुद्गच्छतिपरात्मना । प्रेरितोविष्णुलोकंचप्राप्यभोगानवाप्यच । भुंक्तेविष्णुप्रसादेननाविष्णोरवशःक्वचित् । विष्णुतंत्राइमेसर्वेमुक्ताअपियतोऽखिलाइतिब्रह्मांडे । ब्रह्मेंद्रादिशब्दाविष्णावेवमुख्यतइतितद्व्यावृत्त्याजीवानांस्वीकारार्थमेषइत्यादिशब्दः ।

त्वात् । नचप्रज्ञानेत्रंप्रज्ञानेप्रतिष्ठितमित्युक्तप्रज्ञानेत्रत्वादिविरोधः । प्रागवशइतिपदेनस्वतंत्रत्वापरपर्यायस्यस्वनेतृकत्वस्योक्तत्वादित्यतआह ॥ सहीति ॥ भगवतःस्वनेतृकत्वमेवात्रोच्यते नानुग्राह्यत्वमित्यतआह ॥ अनुग्राह्यत्वमिति ॥ अत्रब्रह्मादीनामनुग्राह्यत्वमेवविवक्षितं । नविष्णोःस्वनेतृकत्वं । "ब्रह्माशिवश्चशक्रश्चे"तिसमाख्यावचनादेषइत्यादिविशेषणाच्चप्रज्ञानेत्रमित्यत्रविवक्षितानुग्राह्यतारूपानेयतानविष्णोःसंभवतीत्यत्रप्रमाणमाह ॥ नेयतेति ॥ याऽनुग्राह्यतारूपानेयतासाविष्णोःस्वतःपरतोपिनास्तीत्यर्थः । प्रथमापिपदेनप्रज्ञानेप्रतिष्ठितमित्युक्ताश्रितत्वंचसमुच्चीयते ॥ ॥ इतिश्रीमद्विट्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनरचितायांमहैतरेयभाष्यरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेषष्ठोध्यायः ॥२॥ ६ ॥

ॐ ॥ अस्यैकखंडात्मनोध्यायस्यसंगतिरुत्तरत्रभाष्यएवस्पष्टीभविष्यति । मेवाक् मनस्यवबोधरूपेविष्णौप्रतिष्ठिता तदाधारतया स्थिता । यद्वातद्विषयिणीत्यर्थः । मनोनामकंब्रह्म वाचि नियामकतया वाग्व्यवहारे विषयतयावस्थितं । अतोमेआविरावीरेधि अतिप्रकटोभव । मेवेदस्य मयाधीयमानस्यवेदस्याण्यामाधारभूतायांमुख्यवाग्वाख्यायांदेवतायांतिष्ठतीत्याणीस्थविष्णो मेमया श्रुतं शास्त्रश्रवणजनितविद्यां माप्रहासी र्मामुंच सर्वदाविद्याविषयोभव । विस्मृतोमाभवेरित्यर्थः । अनेनाधीतेन त्वद्विषयेणै

भा० । सहिभगवान्स्वनेतृकोपिनानुग्राह्यः । अनुग्राह्यत्वंहिब्रह्मादीनामत्रविवक्षितं । नेयतानुग्राह्यतापिनसाविष्णोःस्वतोपित्वितिशब्दतत्वे ॥ १ ॥ (२५)इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेषष्ठोध्यायः ॥ २ ॥ ६ ॥

उप० । ॐ ॥ वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधिवेदस्यमआणीस्थश्रुतंमेमाप्रहासीरनेनाधीतेना

वाधीतेनाहोरात्रान्संदधामि सर्वाहोरात्रेषुत्वद्विषयाध्ययनमेवकरोमि । ऋतं यथावदवगतं । वदिष्यामि । सत्साधुगुणैस्ततं यं नियंतारमितिसत्यं सत्यनामानं वदिष्यामि । तद्ब्रह्म मां शिष्यं श्रोतारमवतु । तद्ब्रह्म वक्तारं स्वस्वरूपोपदेशकमस्मद्गुरुम वतु । अवतुमामितिपुनर्वचनमवधारणार्थमवत्वेवेति । वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितेत्यनूद्यवाङ्मइत्यस्यातिरोहितार्थत्वात्मनसिप्रतिष्ठि तेत्येतदन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ वाङ्मइत्यादिना ॥ मनोमइत्यस्यार्थोविष्णुरिति । मनःशब्दस्यावबोधरूपइतियोगउक्तः रू ढिंचाह ॥ यदेतदिति ॥ आविरावीर्व्यक्तंप्रतिष्ठितमित्यन्वयभ्रमंवारयितुमुत्तरेणान्वयमभिप्रेत्यानुवदति ॥ आविरावीर्मएधीति ॥ मनइत्येतत्संबुद्ध्यंतमत्रानुवर्ततइतिभावेनव्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह ॥ हेविष्णविति ॥ असभुवीतिधातोर्मध्यमपुरुष स्येदंरूपमित्यभिप्रेत्यएधीत्यस्यप्रतिपदमुपादत्ते भवेति ॥ आणीस्थेत्यस्यप्रतिपदमाणीस्थितेति ॥ आणीत्वेनस्थितेत्यन्यथाप्रती तिनिरासायव्याचष्टे ॥ अण्यामिति ॥ वेदस्थाणीस्थेतिपदद्वयार्थकथनपूर्वमाणीस्थपदस्यविष्णुपरत्वेप्रमाणमाह ॥ आधार

उप० । होरात्रात्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामितन्मामवतुतद्वक्तारमवत्ववतुमामवतुवक्तारमवतुवक्तारं ॥ १ ॥ (२६) इत्यैतरेयोपनिषत्सुद्वितीयारण्यकेसप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ द्वितीयारण्यकंसंपूर्णं ॥ २ ॥

भा० । ॐ वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठिताअवबोधरूपेविष्णौप्रतिष्ठिता । सचविष्णुर्मेवाचिस्थितः । यदेतद्धृदयंमनश्चेतिविष्णुनामधेयेषूक्तत्वात् आविरावीर्मएधिहेविष्णोममाविराविर्भव । आणीस्थितआण्यांस्थितविष्णोइतिसंबोधनं । आधारःसर्ववेदानांवेदाणीप्राणउच्यते । तस्मिन्स्थितो हरिर्नित्यमाणीस्थइतिगीयतइतिशब्दतत्त्वे ।

इति ॥ नचाविराविरितिद्विर्वचनमादरार्थमितिसुगमं आवीरितिदैर्घ्यंकिमर्थमित्यतआह ॥ आविरिति ॥ शब्दाधिक्येर्थाधिक्यंभवतीतिसूत्रार्थः ॥ आधारत्वात्प्राणमाणीत्युक्तं तद्व्युत्पाद्यदर्शयति ॥ अणशब्दस्येति ॥ अणगताविितिधातोरणशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चलनक्रियावाचित्वात्तस्येदमित्यणिकृतेचलमाणमित्युच्यते । तस्यधारणेनतद्वानाणी फलितमर्थमाणीशब्दस्याह ॥ स्थापकइति ॥ वेदस्यश्रुतंश्रवणंमत्तोमाप्रहासीरित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्वयमुखेनानुवदति ॥ मेश्रुतमिति ॥ श्रुतंश्रवणजंज्ञानमित्यभिप्रेत्यतात्पर्यमाह ॥ ममेति ॥ अनेनवेदेनाधीतेनपठितेनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायसोपस्करंव्याचष्टे ॥ हेविष्णविति ॥ ऋतसत्यपदयोरपुनरुक्तमर्थमाह ॥ ऋतमित्यादिना ॥ ऋगतावित्यतःकर्मणिक्तप्रत्ययेऋतमवगतमितिसिध्यति। अवगमनंचनभ्रमरूपमितिभावेनयथावदित्युक्तं । सच्छब्दःसाधुगुणवाची सद्भावेसाधुभावेचेत्यादेः । तनुविस्तारे यमनियमने तथाचसाधुगुणैस्ततं यं नियंतारमितिसत्यमितिसिद्ध्यतीतिभावः । तद्वेदश्रवणंमामवत्विितिप्रतीतिनिरासायव्याचष्टे ॥ तद्विष्णवाख्यमिति ॥ ननुविष्णुश्चेदेधीत्यादिवत्त्वंमामवेतिवक्तव्यमित्यतआह ॥ तस्यैवेति ॥ खंडस्यसंगतिंदर्शयन्खंडार्थेप्रमा

भा० । आविरावीरितिदैर्घ्यमितिशयार्थे । आधिक्येधिकमितिसूत्रात् । अणशब्दस्यगतिवाचित्वाच्चलमाणमुच्यते । तस्यधारणेनतद्वानाणी । स्थापकइत्यर्थः । मेश्रुतंमाप्रहासीः । ममविद्यागोचरएवसर्वदाभव । विस्मृतोमाभव । हेविष्णोअनेनत्वद्विषयेणैवाधीतेनाहोरात्रान्संदधामि । सर्वाहोरात्रेष्वपित्वद्विषयाध्ययनमेवकरोमीत्यर्थः । ऋतंयथावदवगतंत्वांवदिष्यामि । सत्यंसाधुगुणैस्ततंसर्वेनियंतारंच । तद्विष्णवाख्यंब्रह्ममामवत्वितितस्यैवविष्णोःपरोक्षत्वेनैवप्रार्थनं ।

णमाह ॥ वाङ्मइत्यादिकमिति ॥ १ ॥ (२६) इतिश्रीमद्विट्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनरचितायांमहैतरेयभाष्यरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेसप्तमोध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ द्वितीयप्रघट्टकंसंपूर्णं ॥ २ ॥

अथकोहमितित्रयोविंशखंडेविष्णुशब्दवाच्यत्वमुपक्षिप्तं । तदनंतरखंडेचविष्णुशब्दार्थभूतमाततगुणत्वमात्मशब्दार्थतयोक्तं । विष्णुशब्दार्थैकदेशवाचित्वाच्चात्मशब्दस्येतिभाष्योक्तेः । तदनंतरखंडेचायंविष्णुर्हिंकिंरूपइत्यादिभाष्यदिशाप्रकृतविष्णोर्णकारषकारार्थभूतं यदिवाचाभिव्याहृतमित्यादिनाक्षिप्तं दर्शनादिसर्वक्रियाप्रवर्तकत्वमुक्तं । अंतिमखंडेविष्णुसंहिताध्ययनेविघ्नपरिहारायविष्णुप्रार्थनंकृतं । भाष्ये “अबोध्यरूपेविष्णौ सचविष्णुः । हेविष्णो विष्णवितिसंबोधन”मितिविष्णुशब्दाभ्यासात् । तदेवंप्रकृतेविष्णुनामनिष्ठांविद्यांवक्तुमिदमारण्यकं । अथ श्रोतॄणामधिकारसंपत्त्यनंतरं । तानुद्दिश्यातः मोक्षाख्यप्रयोजनस्य सद्भावात् संहितायाः विष्णुनामाक्षरतत्संधिदेवताया स्तथातद्व्याख्यानरूपवेदाद्यक्षरतत्संधिदेवतायाश्चपूर्वरूपं । उपनिषत् रहस्यविद्या उच्यतइतिशेषः । तत्राधिदैवतमुपास्तिप्रकारउच्यते ॥ पृथिवीत्यादिना ॥ पृथिवीपृथुत्वात्पृथिवीनामकंपृथ्वीस्थं वराहरूपंपूर्ववर्णप्रतिपाद्यं पूर्ववर्णइतिनामकंच । द्यौःदिविस्थितंक्रीडनात्द्युनामकंवामनरूपमुत्तररूपं उत्तरवर्णप्रतिपाद्यमुत्तर

भा० । वाङ्मइत्यादिकंखंडंविष्णुप्रार्थनरूपकं । अविघ्नत्वमभीप्सूनांशिष्याणांदृष्टवान्हरिरितिच ॥ १ ॥ ७ ॥ (२६) इतिश्रीमदानंदतीर्थविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेसप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७ ॥ द्वितीयप्रघट्टकंसंपूर्णम् ॥ २ ॥

उप० । अथातस्संहितायाउपनिषत् पृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपं

वर्णनामकंच । वायु र्वायुस्थंवेदकत्वादयनत्वाच्चवायुनामकंनृसिंहरूपं रूपद्वयसहितत्वात्संहितानामकंसंहितास्थंसंधिप्रतिपाद्य
मितिमांडूकेयोमन्यते । आकाशः आकाशनामानृसिंहः अस्य वर्णद्वयस्य संहिता मध्यदेवतेतिमाक्षव्योवेदयांचक्रे । पक्षांतरे
स्वपक्षदूषकेमाक्षव्येणोपात्तेकथंमांडूकेयोमन्यतइत्यतउच्यते ॥ सहेति ॥ समांडूकेयोमाक्षव्येणस्वपक्षोविपरिहृतोननिराकृत
इतिमेने । कथंमेनइत्यतस्तदुपपाद्यते ॥ नमेस्येति ॥ मे मदीयेन । मदुपासितेनास्याकाशस्यपुत्रेणवायुनामाक्षव्यस्तत्स्थहर्युपा
सनान्नसमागान्नसंगतइतिहेतोरपरिहृतइत्यन्वयः । तस्यात्मपक्षोपस्थितेरेवाभावात्तेनानिराकरणंस्वपक्षस्येतिभावः । तस्यैतत्पक्षा
नुल्लेखेनतेननिराकरणेपिवस्तुतःप्रबलतद्विरोधेनत्वत्पक्षःपरिहृतइत्यतउच्यते ॥ समानेवैतदिति ॥ तत्तथाप्याकाशस्थस्यसंहि
तानामकत्वेपियद्यस्मादेतेउपासनेभगवद्विषयत्वात्प्राबल्यदौर्बल्याभावाच्चसमाने तत्तस्माद्वायुस्थस्यसंहितात्वानपायादपरिहृतइ
तिमेनइत्यर्थः । आकाशेविष्णूपासनपक्षस्यप्रबलत्वात्त त्तेनपक्षेण दुर्बलोमांडूकेयपक्षःपरिहृतइत्यहंमेने मन्ये इत्यागस्त्योमेने ।
एवंऋषिमतविप्रतिपत्तिमुक्त्वाभगवतामहिदासेनस्वपक्षउच्यते ॥ समानमिति ॥ हियस्माद्वायुश्चाकाशश्चेत्येतदुपासनाधिष्ठा
नद्वयंसमान माकाशस्यपितृत्वाद्वायोर्बलाधिकत्वात् । तस्मात्तदुभयंग्राह्यंभवतीतियोज्यं इत्यधिदैवतंसंहितायाउपनिषदभिहि

उप० । वायुःसंहितेतिमांडूकेयआकाशःसंहितेत्यस्यमाक्षव्योवेदयांचक्रेसहाविपरिहृतोमेनेनमेस्यपुत्रेणसमगादितिसमानेवैतत्परिहृतोमे
नइत्यागस्त्यःसमानंह्येवतद्भवतिवायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवत-

ता । अथाध्यात्ममभिधीयते । वक्तृत्वादाद्वाङ्नामकं मंतृत्वान्मनोनामकं प्रकर्षेणाननाच्चेष्टकत्वात्प्राणनाम । शिष्टंस्पष्टं । तत्राप्यधिष्ठानमात्रविषयेविप्रतिरुच्यतेऽथेति ॥ अथतत्रमनोनामकंवराहरूपंपूर्ववर्णप्रतिपाद्यं । वाङ्नामकंवामनरूपमुत्तरवर्णप्रतिपाद्यमितिस्वपक्षेपुत्रेणयुक्तिरुच्यते ॥ मनसेति ॥ उपसंह्रियते ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सयुक्तिकत्वान्मनएवपूर्वरूपंवागेवोत्तररूपंसंहितातुप्राणएवेत्याहेत्यन्वयः । नन्वेवंपुत्रपक्षस्यप्रबलत्वेपितापुत्रपक्षयोःसाम्यमितिप्रसिद्धिविरोधइत्यतोमहिदासेनोच्यते ॥ समानमिति ॥ पितुश्चपुत्रस्येत्येनयोरत्र प्राणाख्यस्यप्राणेस्थितस्यनरसिंहस्यसंहितादेवतात्वविषये । मतंसमानमित्यर्थः । यद्वैतयोःसमानंसमानत्वंसाम्यमितिभावप्रधानतयायोज्यं । सएषः अध्यात्मशब्देनप्रकृतोदेहाख्यः अश्वरथः इंद्रियाख्याश्वयुक्तोरथः । प्रष्टेःप्रच्छनीयस्यपृच्छाविषयस्य । यद्वातस्यैवोत्तरप्रदानसमर्थत्वेनप्रच्छनीयस्योपदेशकस्यहरेर्वाहनः । कथंमनोवाक्प्राणसंहतः मनोवाक्प्राणनामकेनतत्स्थेनोपदेशोपयुक्तत्वादिसामर्थ्योपेतेनपरमात्मनासंबद्धइत्यर्थः । यउपासकएवमुक्तप्रकारेणसंहितां पूर्वोत्तरवर्णसंहितां वेद स प्रजया प्रकृष्टत्वेनजननात्प्रजाज्ञानं तेनपांतिशंसाधनाश्चेतिपशवोवेदाः । तै

उप० । मथाध्यात्मंवाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपंप्राणःसंहितेतिशूरवीरोमांडूकेयोऽथहास्यपुत्रआहज्येष्ठोमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपंमनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतितस्मान्मनएवपूर्वरूपंवागुत्तररूपंप्राणस्त्वेवसंहितेतिसमानमेनयोरत्रपितुश्चपुत्रस्यचसएषोश्वरथःप्रष्टिवाहनोमनोवाक्प्राणसंहतःसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभि-

र्यशसाकीर्त्याब्रह्मणोवरणादेवसम्यक्चायितंस्वरूपंतेजोब्रह्मवर्चस्तेनस्वर्गेणलोकेनविष्णुलोकेनसंधीयते सर्वमायुर्नित्यायुश्चैतिलौ
किकप्रजादिभिःसंधीयते । पूर्णायुष्यंचैतीत्यप्यर्थः । इतिनु एताहिमांडूकेयानांसंबंधिन्यः । तैरुपासिताविद्याइत्यर्थः ॥ १ ॥
(२७) ॥ अथातइत्यादौकेवलंजडसंहिताविषयविद्योच्यतइत्यन्यथाप्रतीतेःप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ विष्णुनाम्नीति ॥ बहुरूपाणां वा
मनप्रद्युम्नादिबहुरूपाणां । बहुधास्थितस्य वराहवासुदेवाद्यात्मनाबहुधास्थितस्य । संहितायाइत्येकवचनतात्पर्यमेकस्वरूपिण
इति ॥ एवंसंहितायाविष्णुनामाक्षरतत्संधिदेवतायावराहादिबहुरूपायाउपनिषत् बहुभिःखंडैर्व्याख्यायतइत्यर्थमुक्त्वा विष्णु
नामव्याख्यानभूतानांवेदादिशब्दानांपूर्वोत्तरवर्णतत्संधिदेवतायाउपनिषदुच्यतइत्यर्थांतरमाह ॥ विष्णुनामार्थेत्यादिना ॥
लौकिकाःपौरुषेयवाक्यगताः । वैदिकावेदगताः सर्वेवर्णास्तद्वाचकाः णकारषकारार्थवाचकाः । पृथिवीरूपमित्यादिव्याचष्टे ॥
पृथिवीति ॥ पृथुत्वात् विस्तरत्वात् । पूर्वेणवर्णेनषकारादिनारूप्यतेनिरूप्यतेप्रतिपाद्यतइतिपूर्वरूपमित्यभिप्रेत्योक्तं ॥ देवतेति ॥

उप० । र्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतीतितिनुमांडूकेयानां ॥ १ ॥ (२७)

भा० । विष्णुनाम्निषकारस्यणकारस्यचसंहितां । विष्णोस्तुबहुरूपाणांवाचिकामृषयोविदुः । तौचवर्णौहरेःसम्यक्स्वरूपप्रतिपादकौ । बहु
धैवस्थितस्यास्यसदैवैकस्वरूपिणः । विष्णुनामार्थरूपत्वाद्वेदानामपिसर्वशः । अन्येषामपिशब्दानांसंहिताविष्णुवाचिकाः । तद्वाचकास्तथावर्णाः
सर्वेलौकिकवैदिकाः । पृथिवीनामकंरूपंपृथुत्वात्पृथिवीस्थितं । देवता-

यद्वा पूर्वरूपं पूर्ववर्णमित्युच्यते । कुतः यतःपूर्ववर्णस्यदेवतेतियोज्यं । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारश्च "अयंवैलोकःप्रथ मामहानाम्नी तथौप्राणात्मका"वित्यादौदृष्टइतिभावः । देवतोत्तरवर्णस्येत्यादिकमप्येवंयोज्यं ॥ वेदकत्वादिति ॥ वागतिगं धनयोरितिधातोरितिभावः॥अयनत्वादिति॥अयपयगतावितिधातोरितिभावः। मध्यदेवतासंधिदेवता॥रूपद्वयेति॥पूर्वोत्तरव र्णप्रतिपाद्यरूपद्वयेत्यर्थः । विष्णुनाम्निकौतौपूर्वोत्तरवर्णौ किंचमध्यं यद्देवतात्वंपृथिव्यादीनामित्यतऋषिमतभेदेनाह ॥ वर्ण द्वयमिति ॥ विकारंषकारंचशब्दात्णकारंचकेचिद्वर्णद्वयमब्रुवन् । तथाचवीतिपूर्वोवर्णः । ष्णुइत्युत्तरोवर्णइतिभावः । किमत्रम ध्यमित्यतआह ॥ षकारंमध्यमिति ॥ अस्मिन्पक्षेषकारमेवमध्यमाहुरित्यर्थः । पक्षांतरमाह ॥ णकारंकेचिदुत्तरमिति ॥ एतेनविषृइत्येतत्पूर्वमित्युक्तंभवति । किमत्रमध्यमित्यतउक्तं ॥ षकारमिति ॥ अत्रापिषकारमेवमध्यमाहुरित्यर्थः । ननुपूर्वप क्षेषकारोणकारेणसहोत्तरोवर्णः अस्मिन्पक्षेविकारेणसहपूर्वोवर्णः पक्षद्वयेपिषकारस्यकथंमध्यत्वमित्यतआह ॥ पृथगिति ॥ ए षामुभयेषांपक्षे वर्णयो र्विकारषकारयोःषणयोर्वा पृथक्करणं पृथगुच्चारणमेव मध्यमुच्यते । पृथक्करणेनव्यक्तीकृतषकारएवम ध्यमित्यर्थः । पक्षांतरमाह ॥ उपसर्गेति ॥ ऊष्मणः षकारस्य । व्यक्तिर्नामसंधिदशायामनन्यशेषत्वं णकारोहिपश्चाद्भावीष

भा० । पूर्ववर्णस्यपूर्वरूपंतदुच्यते । देवतोत्तरवर्णस्यक्रीडनाच्चद्युनामकं । दिविस्थितंहरेरूपमुत्तरंरूपमुच्यते । वेदकत्वाच्चायनत्वाद्रूपंयद्वा युनामकं । विष्णोस्तद्वर्णयोर्मध्यदेवतेतिप्रकीर्तितं । संहितानामकंतच्चरूपद्वयसहस्थितेः । वर्णद्वयंविकारंचषकारंकेचिदब्रुवन् । षकारंमध्यमत्रै वणकारंकेचिदुत्तरं । पृथक्करणमेवैषांवर्णयोर्मध्यमुच्यते । उपसर्गमात्रंवीत्याहुःकेचिन्नामषणुमात्रकं ।

कारशेषतयासंधिदशायांभासते । षकारस्तुशेषितयाप्राधान्येनष्णुइतिभासते । तथाचशेषितयाभासमानत्वंमध्यत्वमित्यर्थः । विरलोच्चारणेउभावपिप्रधानौ । संश्लिष्टोच्चारणेतुणकारःशेषभूतः । तत्रयःशेषितयाणकारानुबद्धतयाषकारोदृश्यते समध्यमितिभावः । आकाशःसंहितेत्येतद्व्याचष्टे ॥ **आकाशस्थइति** ॥ अस्यवर्णद्वयस्येत्यर्थमभिप्रेत्योक्तंवर्णयोरिति ॥ संहिताशब्दंनिर्वक्ति ॥ **उभयेति** ॥ सहाविपरिहृतइत्येतद्व्याचष्टे ॥ **सइति** ॥ इतिशब्दस्यवक्ष्यमाणस्यात्राप्यन्वयमाह ॥ **इतीति** ॥ नमेस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ **मेमदीयेनेति** ॥ मदुपासितेन अधिष्ठानतयेतिशेषः । नसमागादधिष्ठानतयाबुद्धिसंगतिंनाकरोत् । कुतइत्यतउक्तंवायुस्थेति ॥ एतेनेतिशब्दोहेतोरितिव्याख्यातोभवति । समानेवैतदित्यस्यतात्पर्यमाह ॥ **यद्यपीति** ॥ अनेनतत्तथापितेउपासनेसमानेयत्तत्तस्मादपरिहृतइतियोजनेत्युक्तंभवति । परिहृतोमेनइत्यस्यमांडूकेयपक्षःस्वेनपरिहृतइतिमाक्षव्योमेनइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **परिहृतइति** ॥ मेने मन्ये । आगस्त्याभिमतांयुक्तिमाह ॥ **आकाशइति** ॥ यस्मादाकाशोवायोःपि

भा० । षकारंचणकारंचवर्णौपूर्वोत्तरावपि । व्यक्तिरेवोष्मणस्तत्रमध्यमित्यभिधीयते । सर्वेप्येतउपादेयाःपक्षानिर्दोषकायतइत्याद्यैतरेयसंहितायां । आकाशस्थआकाशनामाभगवान्वर्णयोर्मध्यदेवतेतिमाक्षव्यः । उभयरूपसंहितत्वात्संहितानामकः । समांडूकेयस्तेनमाक्षव्येणापरिहृतःस्वपक्षइतिमेने । मेमदीयेनमदुपासितेनास्याकाशस्यपुत्रेणवायुनानसमगादसौमाक्षव्यः । वायुस्थविष्णवनुपासनात् । यद्यप्याकाशस्थोभगवान्संहितानामकोभवति । तथापिनवायुस्थस्यासंहितात्वंभवतीत्यपरिहृतत्वं । परिहृतोमांडूकेयपक्षइत्यहंमेनइत्यागस्त्यः । आकाशेविष्णूपासनस्याधिकफलत्वात् । पिताह्याकाशोवायोः ।

तातस्मादाकाशेविष्णूपासकस्याधिकफलवत्त्वादितियोजना । समानंह्येतद्भवतीत्येतत्कस्यपक्षइत्यतआह ॥ भगवतइति ॥ सर्वोपिभगवतःपक्षइत्यतःस्वपक्षइत्युक्तं । उपदेशात्पूर्वमन्यैरज्ञातःस्वमात्रज्ञातःपक्षइत्यर्थः । साम्यमुपपादयन्वाक्यार्थमाह ॥ आकाशस्येति ॥ एतेनहिशब्दोयस्मादित्यर्थे । एतदित्यधिष्ठानद्वयमित्यर्थः । समानमित्यतःपरंतस्मादितिपूरणीयं । भवतीत्यस्यग्राह्यंभवतीत्यर्थइत्युक्तंभवति । प्रकारांतरेणसाम्यमुपपादयति ॥ त्वगिंद्रियेति ॥ अहंकारस्त्रिविधोवैकारिकस्तैजसस्तामसश्चेति । तत्रवैकारिकापरपर्यायसात्विकाहंकारात् "दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रका" इत्युक्तादशेंद्रियदेवाउत्पन्नाः । " वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश"तिपूर्वशेषात् । तदनंतरंतैजसादिंद्रियाणि तामसाद्भूतानीतितत्वं । तथाचत्वगिंद्रियदेवतात्वेनआकाशात्पूर्वमेववायोःसात्विकाहंकारजन्यत्वात् "आदिसृष्टौपूर्वजायेतेधिकाःसर्वतोगुणै"रित्युक्तरीत्याआकाशाद्वायोर्गुणाधिक्यं। तथाप्यात्मनआकाशःसंभूतइतिभूतोत्पत्तिप्रकरणेआकाशस्यपितृत्वाद्भूतांतर्गतरूपेणवाय्वपेक्षयाव्याप्त्याधिक्याच्चसाम्यमितिभावः । पूर्ववायुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तबलादाधिक्यंवायोरुक्तमाकाशस्यभूतसृष्टौकालज्यैष्ठ्यंसाम्योपपादकं अधुनात्वादिसृष्टौपूर्वजत्वयुक्त्यासर्वैर्गुणैराधिक्यंवायो राकाशस्यत्वाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनसंमतात्काशमानलक्षणेनव्याप्त्यागुणेन

भा० । भगवतःस्वपक्षः (तस्तुपक्षः) समत्वमेववाय्वाकाशयोरिति । आकाशस्यपितृत्वाद्वायोर्बलाधिकत्वाच्चोभयोरुपासनास्थानत्वे साम्यम् । तस्मादुभावपिग्राह्यौ। त्वगिंद्रियदेवतात्वेनाकाशात्पूर्वमेववायोःसात्विकाहंकारजत्वाद्वायोराकाशाद्गुणाधिकत्वं । तथाप्यत्राकाशस्यपितृत्वंव्याप्तिश्चाधिकेत्युपासनायांसाम्यं ।

भूतसृष्टौपितृत्वेनमान्यतयाचाधिक्यमितिसाम्यमुच्यतइतिभेदः । नन्विंद्रियदेवतात्वेनवायोःसात्विकाहंकारादाकाशापेक्षयापूर्वजत्वेनगुणाधिक्येघ्राणाभिमानिनोरश्विनोर्दिगभिमानिकुबेरस्यपादमानिनोजयंतस्यचविघ्नेशादुत्तमत्वंस्यादितिचेन्न । रूपविशेषेऽश्विकुबेरयोर्विघ्नेशात्कालज्यैष्ठ्येपिरूपविशेषेतदपेक्षयाविघ्नेशस्यव्याहृत्याधिक्येनदेशज्यैष्ठ्यसद्भावेनतयोःस्वरूपसाम्यस्योपपत्तेः। जयंतस्यतु "पाददेवोजयंतोन्य"इत्युक्तत्वेनपादनियामकोपेंद्रशेषत्वेनपश्चाज्जन्मसंभवति । इंद्रियदेवोत्पत्तिदशायांतूपेंद्रस्यैवाभिव्यक्तिसंभवात् । अतएवभागवतेउपेंद्रग्रहणंकृतं । समानमेनयोरत्रपितुश्चपुत्रस्यचेतिवाक्यस्थंअत्रेतिपदमनूद्यव्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ पितापुत्रयोरिति ॥ तत्पक्षयोरित्यर्थः । अत्रेतिविशिष्योक्त्याव्यावर्त्यमाह ॥ अन्यत्रेति ॥ ननुपूर्वोत्तरवर्णदेवताविषयेपुत्रपक्षोबलीयानितिनयुक्तं । तथाहि । किमस्यवराहादिवर्णप्रतिपाद्यदेवताविषयइत्यर्थः । उतउमावैवाक्समुद्दिष्टामनोरुद्रउदाहृतइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यावाङ्मनसनामकयोरुमामहेश्वरयोःपूर्वोत्तरवर्णाभिमानिदेवतात्वंविषयइति । नाद्यः । ऋषिमतद्वयेवराहादीनामेवपूर्वोत्तरवर्णप्रतिपाद्यदेवतात्वेनतत्रप्राबल्यदौर्बल्याभावात् । नापिद्वितीयः । वाङ्मनसशब्दवाच्ययोरुमामहेश्वरयोरुभयोरपिमतद्वयानुसारेणपूर्वोत्तरवर्णाभिमानिदेवतात्वोपपत्तेःपुत्रपक्षस्यतद्विषयेप्राबल्यायोगात् । नहिवाक्प्रभृतेर्मनोधीनत्वयुक्तिर्मनसएवपूर्ववर्णाभिमानित्वंनवाचः वाचएवोत्तरवर्णाभिमानित्वंनमनसइत्यत्रसाधिकाभवत्यप्रयोजकत्वात् । तत्कथमेतदितिचेन्न । अन्यत्रेतिभाष्यस्यतट्टीकायाश्चपूर्वोत्तरवर्णाभिमानिदेवतयोर्गुणप्रधानभावोविषयइत्यर्थांगीकारेणबाधात् । तथा

भा० । अत्र प्राणाख्यस्यप्राणेस्थितस्यविष्णोःसंहितानामत्वेपितापुत्रयोःसाम्यमेव । अन्यत्रतुपुत्रपक्षएवबलीयान् । युक्तिमत्त्वात् ।

हि । तत्रहिवाङ्मनसयोरुमारुद्रयोःपूर्वोत्तरवर्णाभिमानिदेवतात्वविषयेगुणप्रधानभावेचमुनिमतविवादउच्यते । तत्रवर्णदेवता
त्वविषयेतूक्तयोःसाम्यमन्यतरपक्षेविशेषयुक्त्यभावेनोत्तरयोरप्युभयवर्णाभिमानित्वोपपत्तेः । गुणप्रधानभावेतुपुत्रपक्षएवबली
यान्युक्तिमत्वात्। नचवाचोमनोधीनत्वेपिदेवतयाकुतस्तदितिवाच्यं । अचेतनस्यान्योन्यवशत्वस्यदेवतानिमित्तत्वादिति । नन्वे
वंवाङ्मनसयोःपूर्वोत्तरवर्णाभिमानिदेवतात्वविषयेमतयोःसाम्ये समानमेनयोरत्रपितुश्चपुत्रस्यचेत्युपनिषद्वाक्यंभाष्येअत्रप्राणा
ख्यस्यप्राणेस्थितस्यविष्णोःसंहितानामत्वेपितापुत्रयोःसाम्यमेवेतिप्राणस्थस्यसंहितानामकत्वमात्रेसाम्यपरतयाकथंव्याख्यानमि
तिचेन्न । वाङ्मनसयोर्वर्णाभिमानिदेवतात्वविषयेउक्तरीत्यासाम्यंसिद्धवत्कृत्यसंहिताविषयेपिसाम्यमित्येवंपरतयाव्याख्यात
त्वात् । अतएवन्यायविवरणेवाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपमितिवाचःपूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेणमनःपूर्वरूपमित्यनेनसाम्यं । "म
नसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरती"तियुक्तितोविशेषोमनःपूर्वकत्वस्यैवश्रुतइतिप्राधान्यंमनसएवहिज्ञायतइत्यादिनासमान
मेनयोरितिवाक्यंपितापुत्रयोर्मतमत्रवाङ्मनसयोःपूर्वोत्तरवर्णाभिमानिदेवतात्वविषयेसमानमितिव्याख्यातं । स्पष्टंचवाङ्मनसी
त्यधिकरणेतत्वप्रकाशिकायां । अत्रखलुवाक्पूर्वरूपमित्यादिनावाङ्मनसयोःपूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वेगुणप्रधानभावेचमुनिमतविवा
दउच्यते । तत्रवर्णदेवतात्वविषयेतूक्तयोःसाम्यमन्यतरपक्षेविशेषादर्शनात् । नचतत्रव्यामिश्रतापि । उभयोरपिवर्णदेवतात्वो
पपत्तेः । गुणप्रधानभावेतुसाम्यमेवनास्ति । "मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरती"तियुक्त्यामनःपूर्वकत्वस्यैवविशेषश्रव
णादिति । ननुतत्पूर्वकत्वाद्वाचइत्यधिकरणेवाङ्मनसाभिमानिनोरुमामहेश्वरयोःकार्यकारणभावेइदंवाक्यमुदाहृतं । तत्कथंभग

वद्रूपाणांपूर्वापरवर्णसंधिप्रतिपाद्यत्वमत्रव्याख्यायतइत्येतदप्येतेनैवनिरस्तं । वर्णप्रतिपाद्यभगवद्रूपाधिष्ठानयोरुमामहेश्वरयोर्गुणप्रधानभावोपपादकतयापूर्वरूपादिपदेनकार्यकारणभावस्याप्युपनिषदभिप्रेतत्वेनाविरोधात् । अतएवतत्वप्रकाशिकायां "अत्रपूर्वोत्तरशब्दौकार्यकारणपरा" वित्युक्तमित्यलंविस्तरेण । सएषोश्वरथइत्यत्रमनोवाक्प्राणस्थेनतन्नामकेनविष्णुनासंहितःबद्धः सएषदेहाख्यइंद्रियाश्वयुक्तोरथइत्यन्वयमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ मनइति ॥ वक्तृत्वाच्चैववाङ्नामेतिस्मृत्युक्तार्थेश्रुतिमुदाहरति ॥ प्राणन्निति ॥ कर्मनामानि प्राणनवचनादिक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकानिनामानि । स्वर्गलोकशब्दस्यमुक्तिपरत्वेयुक्तिमुक्त्वासमाख्यास्मृतिंदर्शयन्फलवाक्यंव्याचष्टे ॥ मुक्तइति ॥ यएवमेतांसंहितां संहितानामकंहरेरूपंवेद सः प्रजयाप्रकृष्टज्ञानैः पशुभिः वेदैः ब्रह्मवर्चसेन विष्णूत्थतेजसा संधीयते युक्तःस्यात् । स्वर्गेणलोकेनचसंधीयते मुक्तःस्यात्सर्वमायुरेति नित्यायुषाचयुक्तः स्यादित्यर्थः । प्रज्ञादिशब्दानामुक्तार्थेषुनिरुक्तिंदर्शयति ॥ प्रकृष्टत्वेनेत्यादिना ॥ विष्णोर्वरणादितिकर्तरिषष्ठी । मदीयोयमितिविष्णुनाभक्तत्वेनस्वीकृतत्वादित्यर्थः । कर्मणिवाषष्ठी । विष्णुभजनेनेत्यर्थः । चायितं उपचायितं वर्धितं । नांतरीयक

भा० । मनोवाक्प्राणनामासौमनआदिषुसंस्थितेः । विष्णुस्तस्यरथोदेहइंद्रियाश्वःप्रकीर्तितइतिच । प्रष्टिःसप्रच्छनीयत्वात्परमात्माजनार्दनः । वक्तृत्वाच्चैववाङ्नामामनोमंतृत्वहेतुतइतिच । प्राणन्नेवप्राणोनामभवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःश्रृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैतानिकर्मनामान्येवेतिच श्रुतिः । मुक्तिरेवस्वर्गलोकः । अमुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वेतिप्रस्तुतत्वात् । मुक्तःप्रकृष्टज्ञानैश्चवेदैर्विष्णूत्थतेजसा । नित्यायुषाचयुक्तःस्यात्संहितारूपविद्धरेरितिच । प्रकृष्टत्वेनजननात्प्रजेतिज्ञानं । पांतिशंसाधनाश्चेतिपशवोवेदाः । परब्रह्मणोविष्णोर्वरणादेवसम्यक्चायितंस्वरूपंतेजःब्रह्मवर्चसं ।

लतयाप्रसिद्धप्रजादिकमत्रोच्यतइत्याह ॥ लौकिकेति ॥ इतिनुमांडूकेयानामित्येतद्याचष्टे ॥ मांडूकेयैरिति ॥ १ ॥ २७ ॥ अथेतिपूर्वमताद्वैलक्षण्यद्योतकः । विद्योच्यतइतिशेषः । पृथिवी पृथिवीनामकंतद्गतंवासुदेवाख्यंरूपं । द्यौर्दिविस्थंद्युनामकंसंकर्षणाख्यं । वर्षणाद्वृष्टिनामकोवृष्टौस्थितःप्रद्युम्नःसंधिः संहितादेवता । परंसस्यादिकंजनयतीतिपर्जन्यनामापर्जन्यस्थोनिरुद्धः संधाता उच्चारयितृपुरुषस्थः । वृष्टेःसंधित्वंपर्जन्यस्यसंधातृत्वंलोकप्रसिद्धमित्युच्यते ॥ तदुतेति ॥ यत्र यदा । एतत् एषपर्जन्यः । बलवदनूद्गृह्णन् बलवद्यथाभवतितथा अनु वर्षकालानुसारेण । उद्गृह्णन् उद्गर्जन्नपि । अहोरात्रेसंदधत् संमेलयन्नुत संमेलयन्नपि वर्षति । तत्तदाद्यावापृथिव्यावपिसमधातां संधितेअभूतामित्याहुरुत आहुःस्म तस्माद्वृष्टिःसंधिःपर्जन्यःसंधातेति भावः । इतिनु इत्थंह्यधिदैवमुपासनं । अथाध्यात्मंपृथिव्यादीनांतदधिष्ठानकसंहितारूपाणामधिष्ठानमुच्यते । अयंसर्वःपुरुषः समग्रःपुरुषदेहः । आंदं एकोवयवी । तस्यदेहस्यद्वेविदले द्वौपूर्वोत्तरभागौभवतइत्याहुः । तस्येदं पादादिकटिपर्यंतंपूर्वार्धमेव पृथिव्यारूपं सरूपं । पृथिवीदेवतायाःप्रतिमाभूतंचपृथिवीनामकस्यवासुदेवस्यापिप्रतिमाभूतंच । इदं नाभ्यादिशिरःपर्यंतं । दिवो द्युलोकस्य रूपं सरूपं समानं । द्युदेवतायास्तद्गतस्यतन्नामकस्यसंकर्षणस्यचरूपंप्रतिमाभूतंच । एतेनशरीरस्यपूर्वार्धंपूर्व

भा० । लौकिकप्रजादिकमपितदिच्छतांयथायोग्यंभवति । मांडूकेयैर्ऋषिभिरुपासिताएताविद्याः ॥ १ ॥ २७ ॥

उप० । अथशाकल्यस्यपृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपंवृष्टिःसंधिःपर्जन्यःसंधातातदुतापियत्रैतद्बलवदनूद्गृह्णन्संदधदहोरात्रेवर्षतिद्यावापृथिव्यौसमधातामित्युताप्याहुरितीन्वधिदैवतमथाध्यात्मंपुरुषोहवाअयंसर्वआंदंद्वेविदलेभवतइत्याहुस्तस्येदमेवपृथिव्यारूपमिदंदिव-

रूपमुत्तरार्धमुत्तररूपमित्युक्तंभवति । उपलक्षणमेतत् । वाचोवृष्ट्यासाम्यं । वृष्टिदेवतायाःप्रद्युम्नस्यचवाच्यवस्थानं शरीरगत स्यात्मनउच्चारयितृपुरुषत्वेनतस्यपर्जन्येनसाम्यं पर्जन्यस्यतद्गतस्यानिरुद्धस्यात्मन्यवस्थानंचोक्तम् वाक्संधिःआत्मासंधातेतिच द्रष्टव्यं । साम्यमेवप्रपंच्यते ॥ तत्रायमित्यादिना ॥ यथाद्यावापृथिव्यावंतरेण द्यावापृथिव्योर्मध्ये । असावाकाशस्तत्रआ काशाभिमानीदेवआकाशनामानृसिंहोप्यस्ति । तथातत्रदेहेंतरेण पूर्वोत्तरार्धयोर्मध्ये । अयमाकाशोवर्ततेतत्राकाशेअसावाकाश आकाशाभिमानीदेवस्तन्नियामकोनृसिंहश्चास्तीतियोज्यं । यथाऽमुष्मिन्बाह्याकाशेवायुस्तदभिमानीदेवोवायुनामादाशरथिश्चास्ति तथातस्मिन्हस्मिन् तस्मिन्नस्मिन्नंतराकाशे । प्राणोवायुरायत्तोवर्तते । तस्मिन्प्राणेवायुर्बाह्यवाय्वभिमानीदेवस्तन्नामादाशरथि श्चायत्तइतियोज्यं । यथाद्यादिष्वमूनित्रीणिज्योतींष्यादित्यादीनितन्नामकानितत्स्थानिकपिलादीनिवर्तंते तथापुरुषदेहेइमानि त्रीणिज्योतींषिचक्षुरादीनि । तस्यैवविवरणं ॥ यथासौदिवीत्यादि ॥ यथासौदिव्यादित्यस्तन्नामातद्गतःकपिलश्च एवंशिरसीदं चक्षुर्नामासूर्यःकपिलश्चात्रास्ति । यथासावंतरिक्षेविद्युत्तन्नामातद्गतोहंसः एवमात्मनि मध्यदेहे । हृदयं मनः हृदयनामाविद्युदे वोहंसश्चास्ति । यथापृथिव्यामयमग्निस्तद्देवस्तन्नामाजामदग्न्यश्च एवमुपस्थेरेतोस्तितन्नामाग्निर्जामदग्न्यश्चेत्यर्थः । एवंसाम्यमुप

उप० । स्तत्रायमंतरेणाकाशोयथासौद्यावापृथिव्यावंतरेणाकाशस्तस्मिन्हस्मिन्नाकाशेप्राणआयत्तोयथामुष्मिन्नाकाशेवायुरायत्तोयथामूनि त्रीणिज्योतींष्येवमिमानिपुरुषेत्रीणिज्योतींषियथासौदिव्यादित्यएवमिदंशिरसिचक्षुर्यथासावंतरिक्षेविद्युदेवमिदमात्मनिहृदयंयथायमग्निःपृथिव्या मेवमिदमुपस्थेरेत

पाद्योपसंह्रियते ॥ **एवमिति** ॥ एवमुह एवमेवखलूक्तप्रकारेणैव । पृथिव्यादिकंसर्वलोकमनु तदानुरूप्येणात्मानं स्वशरीरं विधायेदमेवपृथिव्यारूपमिदंदिवइतिशाकल्यआहस्मेत्यर्थः । सएवमेतामित्याद्युक्तार्थं ॥ ७ ॥ अथशाकल्यस्येत्यत्राथेतिसूचितं पूर्वमताद्वैलक्षण्यंवक्तुंपूर्वमतमनुवदति ॥ **वराहइति** ॥ नतत्रपूर्वरूपादिशब्देनकार्यकारणभावउक्तइतिभावेनोक्तं ॥ **सनातनमिति** ॥ अथशाकल्यस्येत्यादिव्याचष्टे ॥ **शाकल्यइत्यादिना** ॥ शाकल्यस्तुभूमिद्युवृष्टिपर्जन्यनाम्नाउर्व्यादिषुसंस्थितंवासुदेवादिरूपिणंचतुर्विधंविष्णुंतेषुपूर्वोत्तरवर्णमध्येषूच्चारकेचस्थितमाहेत्यन्वयः । अथाध्यात्ममित्येतद्व्याचष्टे ॥**उर्व्यादीनामिति**॥ आहेतिसंबंधः । अध्यात्मंदेहे । उर्व्यादीनांचतुर्णांतद्गतरूपाणांचावस्थानमुच्यतइत्यर्थइतिभावः । इदमेवपृथिव्यारूपंसरूपंसममित्याद्यर्थमभिप्रेत्येदमेवपृथिव्यारूपमित्यादिव्याचष्टे ॥ **अधरार्धस्येत्यादिना** ॥ मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्योक्तंवाचइत्यादि ॥ इदमेवपृथिव्याः पृथिवीनियामकस्यवासुदेवस्य रूपं प्रतिमेत्यर्थांतरमुक्तं ॥ **विष्णोरिति** ॥ चतुरात्मनोविष्णोस्तुविशे

उप० । एवमुहस्मसर्वलोकमात्मानमनुविधायाहेदमेवपृथिव्यारूपमिदंदिवःसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति ॥ २ ॥ (२८)

भा० । वराहोवामनःसिंहइतिरूपत्रयंहरेः । पूर्वोत्तरार्णमध्येषुस्थितमुक्तंसनातनं । मांडूकेयैर्हिशाकल्योवासुदेवादिरूपिणं । तेषुचोच्चारकेचैवस्थितमाहचतुर्विधं । भूमिद्युवृष्टिपर्जन्यनाम्नोर्व्यादिषुसंस्थितं । उर्व्यादीनांचतुर्णांचदेहएवस्थितिंपुनः । अधरार्धस्यचोर्व्याश्चसाम्यमन्यस्यवैदिवा । वाचोवृष्ट्यैवसाम्यंचपर्जन्येनैवचात्मनः । तेषांतेषुस्थितिंचैवविष्णोश्चचतुरात्मनः ।

षेणनियामकत्वेनयेष्वधरार्धादिषुतद्गतदेवेषुचस्थितिमित्यर्थः। देहेयमाकाशस्तत्रासावाकाशइत्यस्यार्थः आकाशस्येति ॥ आकाशस्याभिमानिनः अंतराकाशेसंस्थितिमत्रनृसिंहस्यआकाशाख्यस्यसंस्थितिमित्यर्थः । अस्मिन्प्राणेवायुरायत्तइत्यस्यार्थोवायोरिति ॥ प्राणात्मतां प्राणांतर्गतत्वं । दाशरथेः वाय्वाख्यस्य । शिरसीदंचक्षुरात्मनिहृदयमुपस्थेरेतइत्यस्यार्थः सूर्येति ॥ चक्षुर्हृदयरेतोनामकानामितियोज्यं । तेषुदृगादिस्थेषुसूर्यादिषुचक्षुरादिनाम्नःसंस्थितिंवदतिशाकल्यः । सयएवमित्यादेस्तात्पर्यंविद्येयमपिमोक्षप्रदायिनीति ॥ प्रागनिरुक्तान्शब्दान्निर्वक्तिवर्षणादित्यादिना ॥ परं सस्यादिकं । "जननात्परसस्यादेःपर्जन्य" इतिवचनात् । संधिनोतीत्यस्यपुष्णातीत्यर्थंतन्मूलधातुव्याख्यानपठनेनदर्शयति ॥ धिन्विति ॥ वृष्टिःसंधिरित्यत्रवृष्टिपदस्यवर्षणक्रियावाचित्वं वृष्यमाणोदकवाचित्वंच संधिपदस्यचसंधानंसंधिरितिक्रियावाचित्वं संधीयतइतिसंधिरितिविषयवाचित्वंचास्ति । प्रकृतेविवक्षितमर्थमाह ॥ वर्षणमिति ॥ वृष्टिरितिवर्षणं संधिरितिसंधानक्रियेत्यर्थइतिभावः । क्रियावाचित्वेज्ञापकमाह ॥ पर्जन्यइति ॥ पर्जन्यःसंधातेत्युत्तरवाक्येपर्ज्यन्यस्थस्यहिक्रियाकर्तृत्वमुच्यते अतःपूर्वंक्रियोच्यतइत्यर्थः । यद्वाद्यावापृथिव्यौसमधातां संधितेअभूतामित्ययुक्तं । व्यवहितत्वेनसंयोगघटकावांतरक्रियाभावादित्यतोवर्षणमेवसंधानक्रियेत्याह ॥

भा० । आकाशस्यांतराकाशेनृसिंहस्यात्रसंस्थितिं । वायोःप्राणात्मतांचैवतत्रदाशरथेःस्थितिं । सूर्यविद्युद्धुताशानांदृग्घृद्रेतःसुचस्थितिं । कपिलस्यचहंसस्यजामदग्न्यस्यतेषुच । स्थितिंवदतिविद्येयमपिमोक्षप्रदायिनीत्यादिच । वर्षणाद्वृष्टिः । परंजनयतीतिपर्जन्यनामाविष्णुः । संधिनोतीतिसंधिः । धिनुपुष्टावितिधातुः । सम्यग्धारणात्संधाता ।

वर्षणमेवेति ॥ कुतोवर्षणंसंधानक्रियेत्यतःपर्जन्योयदावर्षतितदाद्यावापृथिव्यौसमधातामिति पर्जन्यस्थस्यसंयोगघटकवर्षणल क्षणसंधानक्रियाकर्तृत्वेननिर्दिष्टत्वादित्याह ॥ पर्जन्यस्थइति ॥ २ ॥ (२८) एवंविष्णुनान्वितव्याख्यारूपवेदादिषुचपूर्वोत्तरव र्णसंधिविषयाविद्योक्ता । अधुनासंहितापदक्रमविषयाविद्योच्यतइत्युच्यते ॥ अथेति ॥ अथ पूर्वोत्तरवर्णसंधिविषयविद्योपदे शानंतरं । शिष्याणामधिकारसंपत्त्यनंतरंवा । निर्भुजं संहिता । तन्मूलत्वेनपदक्रमावपिनिर्भुजं । तद्विषयाःप्रवादाः प्रकृष्टावि द्याउपदिश्यंते । निर्भुजं संहिताख्यं । पृथिवीस्थितं पृथिवीनामकवराहविषयं । प्रतृण्णंपदं । दिविविद्यमानस्तन्नामकोयोवाम नस्तद्विषयं । उभयमंतरेण क्रमः । अंतरिक्षगततन्नामकनृसिंहविषयं । यदिनिर्भुजं संहितां ब्रुवंतंविष्णुभक्तं नित्यसंसार्युपवदे दपवदेन्निंदयेदथ तर्हि अवराभ्यां भूम्यंतरिक्षाभ्यां स्थानाभ्यामच्योष्ठाः च्युतोसीत्येनंब्रूयात् । अधीयानइतिशेषः । यदिप्रतृण्णं वदंतमुपवदेत् अथ तर्ह्युत्तराभ्यामंतरिक्षद्युभ्यांस्थानाभ्यामच्योष्ठाइतिब्रूयात् । यस्तूभयमंतरेण क्रमं आह अधीते तस्योपवा दोनास्त्येव । क्रमाध्येतृनिंदनस्यत्रैलोक्यादधोनिरयेदुःखातिशयलक्षणानर्थफलत्वात्तन्निंदकोनास्तीत्यभिप्रायः । ब्राह्मणस्यहंता

भा० । वर्षणमेवद्यावापृथिव्योःसंधानं । पर्जन्यस्थोभगवांस्तुतत्कर्ता ॥ २ ॥ (२८)

उप० । अथातोनिर्भुजप्रवादाःपृथिव्यायतनंनिर्भुजंदिव्यायतनंप्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभयमंतरेणाथयद्येनंनिर्भुजंब्रुवंतमुपवदेदच्योष्ठाअव राभ्यांस्थानाभ्यामित्येनंब्रूयादथयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवंतमुपवदेदच्योष्ठाउत्तराभ्यांस्थानाभ्यामित्येनंब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमंतरेणाहतस्यनास्त्युपवादो

नास्तीत्यादिवत् । निर्भुजादिस्वरूपमुच्यते ॥ यद्धीत्यादिना ॥ पूर्वोत्तरवर्णयोःसंधिंविशेषेणवर्तयत्यभिव्याहरतीतियत्तत्संहिततयोच्चार्यमाणंनिर्भुजस्यरूपं । भुजोभंगइतिधातोर्भंजनवर्जितत्वात् । अथशुद्धेअसंश्लिष्टेअक्षरेअभिव्याहरतीतियत्तदुच्चार्यमाणंशब्दतत्वंप्रतृण्णस्यरूपं । तृणछेदनइतिधातोः । उभयमंतरेण क्रमस्तु । अग्रेउ । अतिशयेनाद्यएव कुतः । उभयं संहितापदंचेत्युभयं अनेनव्याप्तंभवति । उभयमंतरेणमध्येनिधायतद्गर्भतयाप्राप्तत्वात्क्रमउभयमंतरेणेत्यर्थः । फलतारतम्येनसंहितादीनामध्ययनेतारतम्यमुच्यते ॥ अन्नाद्यकामइत्यादिना ॥ मुक्तावन्नाद्यंयद्भोग्यंतत्कामोनिर्भुजंब्रूयात् । स्वर्गकामोमोक्षकामः । उभयकामः । मुक्तितद्गतभोगकामः । यदिनिर्भुजंब्रुवंत मधीयानं परश्शत्रुः विष्णुवैष्णवद्वेष्यसुरप्रकृतिस्तमोयोग्यः उपवदेदपवदेन्निंदयेदथ तर्हि पृथिवींदेवतां संहिताप्रतिपाद्यांवराहाख्यां आरः निंदयाप्राप्तोसि । तस्मात्पृथिवीदेवतात्वारिष्यति नाशयिष्यतितमसिपातयिष्यतीत्येनंप्रतिब्रूयात् । एवमथयद्येनंप्रतृण्णमित्यादिव्याख्येयं । दिवंदेवतां वामनं । अंतरिक्षंदेवतां नृसिंहं । ननुसंहिताध्येत्राविष्णुभक्तेनतमोयोग्येनिंदकेशप्तेतत्तथाभवतिकिमित्यतोभवत्येवेत्युच्यते ॥ यथातुकथाचेति ॥ य

उप० । यद्धिसंधिंविवर्तयतितन्निर्भुजस्यरूपमथयच्छुद्धेअक्षरेअभिव्याहरतितत्प्रतृण्णस्याग्रउएवोभयमंतरेणोभयंव्याप्तंभवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजंब्रूयात्स्वर्गकामःप्रतृण्णमुभयकामउभयमंतरेणाथयद्येनंनिर्भुजंब्रुवंतंपरउपवदेत्पृथिवींदेवतामारःपृथिवीत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवंतंपरउपवदेद्दिवंदेवतामारोद्यौस्त्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनमुभयमंतरेणब्रुवंतंपरउपवदेदंतरिक्षंदेवतामारोंतरिक्षंत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयाद्यथातुकथाच

एवंविद्ब्रुवन् संहिताधिकमधीयानो। वाशब्दादब्रुवन्वा। यथातुकथाच लोकेयथातुकथावाक्यप्रबंधः। तथाप्रबंधरूपेणब्रुवंतं निंदां कुर्वंतं। यद्वा। यथातुकथा यथाकथंचिद्येनकेनापिप्रकारेण। निंदांकुर्वंतंप्रकारांतरेणकोपविषयंवाप्रतिच्छायरूपंवाक्यंब्रूयात् तदुक्तमस्याभ्याशः शीघ्रमेव तथास्यात्। शापरूपंतद्वचनंनमोघंस्यादितिभावः। शापविषयत्वंचनित्यसंसारितमोयोग्ययोरेव न मोक्षयोग्यस्येत्युच्यते॥ नत्वेवेत्यादिना॥ ब्राह्मणं ब्रह्मप्राप्तियोग्यंप्रति कुशलादन्यदकुशलं शापरूपंवचनं नब्रूयात्। तत्रापवाद उच्यते॥ अतीति॥ द्युतिस्वरूपत्वात्द्युम्नोभगवान्। तदाज्ञामितिवर्ततइत्यतिद्युम्नः। ब्राह्मणेभगवदाज्ञातिवर्तिनिसत्येवतं ब्राह्मणंप्रतिलोकच्च्युतोसीत्येवंशिक्षारूपेणब्रूयात्। नतुभगवदाज्ञानुवर्तिनं। चनशब्दोप्यर्थः। ब्राह्मणेअतिद्युम्नेचन। अतिद्युम्नेभवत्यपिलोकच्च्युतोभवेतिब्राह्मणंप्रतिशापरूपंवचनंनब्रूयादित्यर्थः। प्रत्युतब्राह्मणेभ्योमोक्षयोग्येभ्योनमोस्त्वितिशूरवीरोमांडूकेयआहस्मेत्यर्थः॥ ३॥ (२९) अत्रनिर्भुजादिपदानामर्थाप्रतीतेर्निर्भुजंपृथिव्यायतनंपृथिव्याआश्रयइत्यन्यथाप्रतीतेश्चप्रमाणेनव्याचष्टे॥ पृथिवीस्थइत्यादिना॥ एतेन पृथिवीनामकोवराहः आयतनं विषयो यस्येतिंवा पृथिव्याआयतनं प्रतिपादकतयाआश्रयइतिवार्थइत्युक्तंभवति। दिव्यायतनमित्यत्रदिवीत्यधिकरणसप्तमीतिभावेनोक्तंदिविष्ठइति॥ अथयद्येनंनिर्भुज

उप०। ब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादतिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहशूरवीरोमांडूकेयः॥ ३॥ (१९)

भा०। पृथिवीस्थोवराहस्तुसंहितादेवतोदिता। दिविष्ठोवामनश्चैवसंप्रोक्तःपददेवता। नृसिंहस्त्वंतरिक्षस्थोभगवान्क्रमदेवता।

मित्यादिनानिंदकस्यानर्थोक्त्यानिंदानकार्येतिविधिर्गम्यतइतिभावेनाह ॥ स्वाध्यायमिति ॥ प्रतिपाद्यरूपाज्ञानिनोनिंद्यत्वा दुक्तं ॥ एवंध्यात्वेति ॥ अच्योष्ठाअवराभ्यामित्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ तस्येति ॥ निर्भुजप्रतृण्णामध्येत्रपवदितालोकद्वयात्प्र च्याव्यते यस्तुक्रमपाठनिंदकःसलोकत्रयादधोनिरयेनाशंदुःखमाप्नोतीतितियोज्यं । नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादित्यस्यतात्पर्य माह ॥ गच्छसीति ॥ ब्राह्मणश्चनप्रथमवर्णोत्रविवक्षितइत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ संहितादौनिर्भुजादिशब्दान्निर्वक्ति ॥ भंजने त्यादिना॥संहितापदोभयगर्भत्वात्क्रमउभयमंतरेणेतिस्फुटत्वान्नोक्तं । ननुसंहिताविषयविद्याप्रतिपादनंप्रतिज्ञायपदक्रमविषयवि द्याप्रतिपादनमसंगतमित्यतआह ॥ निर्भुजमूलत्वादिति ॥ निर्भुजज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः । यद्वातदाश्रितत्वादित्यर्थः । पदादीनामिति ॥ पदक्रमजटानामित्यर्थः ॥ "संहितापाठतःप्रोक्तंद्विगुणंपदपाठतः ॥ त्रिगुणंक्रमपाठेस्याज्जटापाठेतुषड्गुणं ॥ महाभारतपाठस्तुवेदतुल्यःप्रकीर्तितः ॥ " इतिवराहपुराणेचातुर्मास्यमाहात्म्येदशमाध्यायेकथितत्वात्क्रमांतर्भावविवक्षयापृथ ग्देवताद्यनुक्तिः । पृथिव्यादिशब्दस्य " पृथिवीनामकंरूपंपृथुत्वात्पृथिवीस्थित"मित्याद्युक्तार्थंस्मारयति ॥ पृथिवीस्थितेति॥

भा० । स्वाध्यायमेवंध्यात्वायःकरोत्युपवदेन्नतं । तस्यापवदितायातित्रैलोक्यादधएवहि । नाशमाप्नोतिनिरयेतस्मादपवदेन्नतं । गच्छ स्यधइतिब्रूयादन्यंब्राह्मणतस्तथा । ब्रह्मप्राप्तेर्हियोग्योयोब्राह्मणःसनचेतरइतिच । भंजनवर्जितत्वान्निर्भुजंसंहिता । तृणच्छेदनइतिधातोःप्रतृणंपदं । उभयमंतरेणक्रमः । निर्भुजमूलत्वात्पदादीनांतद्विषयप्रवादाअपिनिर्भुजप्रवादाइत्येवोच्यंते । पृथिवीस्थितपृथिवीनामकविष्णवायतनंपृथिव्यायत नमित्यादि ।

लोकचतुष्टयाभावादवराभ्यामुत्तराभ्यामितिकथमित्यतस्तद्धटयन्व्याचष्टे ॥ अवराभ्यामिति ॥ तस्यनास्त्युपवादइत्यस्यक्र
मस्वाध्यायकर्तुर्निंदकएवनास्तीतिप्रतीतेस्तात्पर्यमाह ॥ क्रमेति ॥ तस्मा दनर्थफलत्वेनतन्निंदनस्यातिदुष्टत्वादित्यर्थः । अतिदु
ष्टत्वेनाभावव्यपदेशेउदाहरणमाह ॥ तंकृष्णमिति ॥ जरासंधादौकृष्णेनयुध्यतिसत्यपितेनसहयुद्धस्यानर्थफलहेतुत्वेनातिदुष्ट
त्वेनाभावव्यपदेशोयथातथेत्यर्थः । अथयद्येनंनिर्भुजंवदंतमुपवदेदच्योष्ठाइत्यादिना परउपवदेदित्यादीनांपौनरुक्त्यंपरिहरति॥
उपवदेदित्युक्तइति ॥ कुतस्तस्यासुरत्वमित्यतःपरशब्दादित्याह ॥सर्वेति॥ फलभेदश्रवणाच्चनित्यसंसारितमोयोग्यलक्षणा
धिकारिभेदेनापौनरुक्त्यमितिभावेनोभयत्रफलवाक्यंप्रमाणेनव्याचष्टे ॥ अमुक्तियोग्यैरिति ॥ रिष्यतीत्यस्यार्थोनाशयिष्य
तीति । तस्यविवरणमंधेतमसीति ॥ "अथचदैत्यहतिःतमसिस्थिरानियतसंस्थितिरेवनचान्यथे"तिवचनात् । ननुपरोन्योयःको
पीत्यर्थःकिंनस्यादित्यतस्तथात्वे नातिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयादित्युपसंहारविरोधइतिभावेनतत्तात्पर्यमाह ॥ नत्विति ॥ यद्धिसं
धिंविवर्तयतितन्निर्भुजस्यरूपमित्याद्युक्तंसंहितादिस्वरूपंलक्ष्यविष्णुनामनिष्ठतयादर्शयति ॥ षणयोरित्यादिना ॥ णकारंके

भा० । अवराभ्यांपृथिव्यंतरिक्षाभ्यांच्युतोसीति । उत्तराभ्यामंतरिक्षद्युभ्यां । क्रमस्वाध्यायकृद्यस्तंविशेषेणननिंदयेत् । लोकत्रयादपि
भ्रष्टोयस्मात्तन्निंदकोभवेदितिच । तस्मादतिदुष्टत्वात्तन्निंदकोनास्त्येवेत्युक्तंतस्यनास्त्युपवादइति । तंकृष्णंपुंडरीकाक्षंकोनुयुध्येतबुद्धिमानित्यादि
वत् । उपवदेदित्युक्तोमनुष्यमात्रः । परउपवदेदित्यसुरः । सर्वशत्रुत्वात् । अमुक्तियोग्यैस्तुनरैर्विदुषांनिंदनेकृते । ब्रूयाल्लोकच्युतोसीतिनिंदितो
सुरसर्गगैः । नाशयिष्यतिविष्णुस्त्वामंधेतमसिपातयेत् । इतिब्रूयान्नतुब्रूयाद्देवस्वर्गात्मकंक्वचिदितिच । षणयोः

चिदुत्तरमितिप्रागुक्तेर्विष्इतिपूर्वोवर्णः णुरित्युत्तरोवर्ण इतिपक्षेषकारणकारयोःसंधिकरणात्विष्णुरितिसंहिताध्ययनंभवेत् । यथाग्निमीळइत्यत्राग्निम्इतिमकारस्यईकारस्यचसंश्लिष्टतयोच्चारणेअग्निमीळइतिसंहिताध्ययनंतथेतिभावः । योविष्णुरितिषकारणकारावसंश्लिष्टतयाब्रूयात्सपदाध्यायीभवेत् । यथाग्निम् ईळइतिमकारेकारावसंश्लिष्टतयाब्रुवन्पदाध्यायीतथेतिभावः । अत एवयच्छुद्धे अक्षरेअभिव्याहरतीत्युक्तं । असंहितादशायामितियावत् । ष्णुरित्यशुद्धं संश्लिष्टत्वात् । पदकालेमकारेकाराविवषकारणकारौशुद्धौभवतइतिज्ञातव्यं । क्रमेणतुविष्णुरितिषकारणकारयोःसंध्युक्तिः णुरितिविभाग इतिद्वयंव्याप्तं तस्माद्द्विधावचनात् विष्णुः णुः इतिवचनात्सः क्रमाध्यायीभवेत् । अथाअग्निमीळे ईळेपुरोहितमितिमकारेकारयोःसंधिं ईकारस्यविभागंच वदन्क्रमाध्यायी तथेतिभावः । ननुसंश्लिष्टयोरुत्तरमादायतदुत्तरेणसंयोजनेहिक्रमः । यथामकारेकारयोःसंश्लिष्टयोर्मध्येउत्तर ईकारउत्तरपदेसंबध्यते । कथमस्यक्रमलक्षणलक्षितत्वं । उक्तंचप्रातिशाख्ये । " क्रमोद्वाभ्यामतिक्रम्यप्रत्यादायोत्तरंतयोः । उत्तरेणोपसंदध्यादथार्धर्चसमापये"दितिचेन्न । सत्यमेतद्यत्रोत्तरमस्ति । तदभावेतत्रैवपर्यवसानसंभवात् । यत्रतूत्तरमस्ति चतुर्थीविभक्त्यंतेविष्णवइत्यादौ तत्रैतेनोपसंधानमस्त्येवेतिभावेनान्नाद्यकामोनिर्भुजंब्रूयादित्यादिव्याख्यानमिषेणविष्णवेनमइतिमंत्रेसंहितादिकंदर्शयति ॥ भोगवृद्धिमिति ॥ भोगवृद्धिं भोग्यपूर्तिं । यद्वा आनंदानुभववृद्धिं । अन्नाद्यंतद्व्यंजकमितिभावः ।

भा० । संधिकरणात्संहिताध्ययनंभवेत् । विषूणुस्त्वितियोब्रूयात्पदाध्यायीभवेतसः । संध्युक्तिश्चविभागश्चद्वयंव्याप्तंक्रमेणतु । तस्माद्द्विधापिवचनात्क्रमाध्यायीभवेतसः । भोगवृद्धिंचयोमोक्षइच्छेद्विष्णवइत्यसौ ।

अलंबुद्धिगोचरप्रचुरतरानंदस्यलिंगशरीरनिवृत्त्याब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षेणलाभादस्यतत्रत्यकादाचित्कभोगवृद्ध्यपेक्षयाधिकत्वात्प
दाध्ययनफलत्वंबोध्यं ॥ द्वयकामइति ॥ तदुभयकामः विष्णवेइतिद्वयं उभयगर्भंक्रमंवदेदित्यर्थः । एवंविष्णुनामसंहितादि
विषयत्वेनेमंप्रकरणंव्याख्यायवेदसंहितादिविषयत्वेनापिव्याख्याति ॥ विष्णिवाति ॥ विष्णुनामात्मकत्वात् तद्व्याख्यानत्वात् ।
मोक्षश्चतद्भोगश्चद्वयंचेतिविग्रहः । तज्ज्ञानांसंहितादिप्रतिपाद्यभगवत्परिज्ञानिनां । नन्वपरोक्षज्ञानात्पूर्वभाव्येवंज्ञानपूर्वसंहिता
पदक्रमाध्ययनमपरोक्षद्वारामोक्षकारणं । उत्तरंत्वानंदातिशयसाधनं । तत्कथमयंभेदइतिचेन्न । प्राणस्यवस्त्रबुद्ध्यातुभोजनोभ
यतःपिबन् ॥ स्वर्गेमुक्तौतदादिव्यवस्त्रभागीभवत्यलमित्यत्रपूर्वोत्तरापोशनयोर्मुख्यप्राणस्यवस्त्रबुद्ध्याकरणेमुक्तौदिव्यवस्त्रला
भोक्तेस्तद्वत्प्रकृतेप्युपपत्तेः विस्तृतंचैतदस्माभिरन्यत्रेत्यलं । ब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रूयादित्यादिवाशब्दार्थकथनपूर्वंव्याचष्टे ॥ संहिता
द्याइत्यादिना ॥ नब्रुवंतं प्रकारांतरेणकोपविषयं । अग्रउएवेत्यत्राग्रइत्यस्यसप्तम्यंततयापदविभागमुक्त्वाव्यवहितेनैवकारणेना
न्वयंचाह ॥ अग्रएवेति ॥ अग्रे उ इतिस्थिते अयादेशे लोपःशाकल्यस्येतियकारलोपेचाग्रइत्यत्राग्रेइतिपदंभवति । उकारस्तू

भा० । मोक्षकामोविषणवेद्वयकामोद्वयंवदेत् । विष्णुनामात्मकत्वाच्चाथसंहितपदक्रमाः । सर्ववेदस्थितामोक्षतद्भोगद्वयसाधकाः । तज्ज्ञा
नामेवनान्येषामितिवेदानुशासनं । संहिताद्याब्रुवन्वापियएवंविन्नचाब्रुवन् । परिवादंब्रुवंतंवानब्रुवंतमथापिवा । यद्वदेतत्तथैवस्यात्क्षिप्रमेवनसं
शयइतिच । अग्रएव

च्चारणार्थः अतिशयेनाग्र्यत्वमाहेतिभावेनव्याचष्टे ॥ अग्रएवेति ॥ अतिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूयादित्येतद्व्याचष्टे ॥ द्युम्नइति ॥ अतिद्युम्नएवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ नाज्ञास्थितमिति ॥ नातिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयादित्यत्र ब्राह्मणेअतिद्युम्नेचनातिद्युम्नेपिब्राह्मणंब्रूयादितिव्याहतं अतिद्युम्नेब्राह्मणंब्रूयादित्युक्तत्वादित्यतोव्याहतिंपरिहरन्व्याचष्टे ॥ लोकच्युतोभवेति ॥ एनमतिद्युम्नमपिब्राह्मणंलोकच्युतोभवेतिशापरूपेणनब्रूयात् तर्हिकथंब्रूयादित्यतउक्तंविशदयति ॥ च्युतइति ॥ ननुनित्यसंसारिणंप्रत्यपि "ब्रूयाल्लोकच्युतोसीती"तिशिक्षारूपंवचनमुक्तं । तमोयोग्यंप्रत्यपि "नाशयिष्यतिविष्णुस्त्वा"मितिताद‍ृशंवचनमुक्तं । नतुलोकच्युतोभव तमसिपतेतिशापरूपमुक्तं । कथंताभ्यांमुक्तियोग्यस्यविशेषइतिचेन्न । नित्यसंसारिणंतमोयोग्यंचप्रतिलोकच्युतोसि विष्णुस्त्वांतमसिपातयिष्यत्येवनात्रसंदेहइतिवचनमेवशापरूपं । शापेपिस्वस्यस्वातंत्र्याभावाद्भवेत्यनुक्त्वाच्युतोसिपातयिष्यतीतिपरोक्षवचनं । वैष्णवंप्रतितुभगवदाज्ञालंघनेनलोकच्युतोभवितुमर्हसि नपुनरेवंत्वयाकार्यमिति शिक्षारूपेणवचनमितिमहान् भेदइति ॥ ३ ॥ (२९) अस्यखंडस्यपूर्वखंडादपौनरुक्त्यंसंगतिश्चभाष्येस्पष्टीभविष्यति ॥ अथ निर्भुंजाद्युपासकस्ययस्मिन्क

भा० । अग्र्यमेवोभयमंतरेण । द्युम्नोद्युतिस्वरूपत्वाद्विष्णुरेवप्रकीर्तितः । योतिक्रामतितस्याज्ञामतिद्युम्नःप्रकीर्तितः । मोक्षयोग्योपियस्त्वेवमतिद्युम्नोभवेत्पुमान् । लोकच्युतोसीत्येवंतंब्रूयान्नाज्ञास्थितंक्वचित् । लोकच्युतोभवेत्येनमपिनैववदेत्क्वचित् । च्युतोसीतितुशिक्षार्थंब्रूयान्नैवान्यथाक्वचिदितिच ॥ ३ ॥ (२९)

स्मिंश्चिद्विषयेनिंदायांप्राप्तायांप्रत्युत्तरप्रकारनिरूपणानंतरं अतः प्रयोजनसद्भावात् अनुव्याहाराः आत्मनोज्ञानसामर्थ्यानुसारे
णवक्तव्याः भगवदुपासनाविषयएवप्राणनिंदाप्रत्युत्तररूपवाग्व्यवहारविशेषाउच्यंते । प्राणोविष्णुर्मुख्यश्च । वंशः । उत्तराध्या
येप्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्यइतिवक्ष्यमाणप्रकारेणसर्वेषामिंद्रियदेवानामाधारस्तथाविष्णुनामादिसर्वविद्यास्थानामूष्माद्यक्ष
राणामाधारभूतप्राणास्थिमज्जादिमानितिचविद्यात् उपासीतसयो यःकश्चित्प्राणंवंशंप्रति तदुपासकमेनं त्वदुपासनंतत्प्रीतिजन
नायनालमित्युपवदेन्निंदेत । सउपासकःशक्नुवन् समर्थोहमित्यात्मानंचेन्मन्येत ज्ञानसामर्थ्ययुक्तमात्मानंयदिमन्येत । देवादि
श्चेदितियावत् तर्ह्येवंब्रूयादहंप्राणंवंशंसमधां संधितवानुपासितवानस्मि । प्राणंवंशंसंदधतंमांनशक्नोषीत्याह आत्थ त्वं तस्माद्वं
शःप्राणस्त्वाहास्यतीत्येनंब्रूयात् । चेद्यदि । आत्मानमशक्नुवंतमल्पज्ञानसामर्थ्ययुक्तंमन्येत गंधर्वपित्रादिश्चेदितियावत् । अथ
तर्ह्यात्मानमुपवदंतं त्वमुपासनायांनसमर्थः तयाभगवत्प्रीतिश्चनभवतीत्यतउपासनोद्योगोव्यर्थइतिनिंदंतं एवंब्रूयात् प्राणंवंशं
समधित्सिषंतं सर्वाधारंप्राणमुपासितुमिच्छंतं तत्प्रीत्याचसंधितुमिच्छंतंमां संधातुंत्वंनाशकः उपासनादौनशक्नोषीतिवचनेनमदुपा
सनाविघटनोद्योगान्ममप्रीतिंकर्तुंनाशकः । अतोभक्तप्रियोवंशः प्राण स्त्वा हास्यतीत्येनंब्रूयादित्यर्थः । यथातुकथाचेत्यादि

उप० । अथातोनुव्याहाराःप्राणोवंशइतिविद्यात्सयएनंप्राणंवंशमुपवदेच्छक्नुवंश्चेन्मन्येतप्राणंवंशंसमधां ३ प्राणंमावंशंसंदधतंनशक्नोषीत्या
हप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयादथचेदशक्नुवंतंमन्येतप्राणंवंशंसमधित्सिषंतंनाशकःसंधातुंप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयाद्यथातुकथाचब्रुवन्वाब्रु
वंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादतिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहशूर

पूर्ववद्व्याख्येयं ॥ ५ ॥ अथातइत्यत्रपूर्वखंडादस्यखंडस्यविषयविभेदसूचकस्याथशब्दस्यतात्पर्यमाह ॥ भगवदुपासकस्येति॥ यस्मिन्कस्मिंश्चि द्विषये उपासनातिरिक्तविषयइत्यर्थः । पृथिवींदेवतामारइत्यादिनासंहितादिप्रतिपाद्यभगवन्निंदनोक्तिस्तुविषयांतरेपिस्वनिंदनस्यतदप्रियत्वात्तन्निंदनमेवेतिवा निर्भुंजादिप्रवचनकालेयत्रकुत्रचिद्विषयेचेन्निंदाप्रागुक्ताकथंतर्हिनिर्भुजंवदंतमुपवदेदित्याद्युक्तिरित्यतआह ॥ निर्भुजमितीतिवाप्रवृत्तेत्यविरोधः । अशक्त्यादीत्यादिपदेनोपासनंतत्प्रीतिकरंनभवतीत्यस्यग्रहणं । ननुयस्मिन्कस्मिंश्चिद्विषयेचेन्निंदाप्रागुक्ताकथंतर्हिनिर्भुजंवदंतमुपवदेदित्याद्युक्तिरित्यतआह ॥ निर्भुजमिति ॥ अवस्थामात्रप्रदर्शनं नतुनिंदायानिर्भुजादिविषयत्वप्रदर्शनमित्यर्थः । अवस्थायाअप्रदर्शनेभगवन्निंदनापर्यवसानादितिभावः। अनुव्याहारशब्दार्थमाह ॥ आत्मनइति ॥ प्राणवंशशब्दयोरन्यथार्थवारयन्नतःशब्दसूचितमुपासकस्यफलंप्रमाणेनदर्शयन्व्याख्याति ॥ सर्वेत्यादिना ॥ विष्णुनावायुनाचसहितं विष्णुंवायुंचोपासीनमपिमामितियावत् । नशक्नोषि तत्प्रीतिसंपाद

उप० । वीरोमांडूकेयः ॥ ४ ॥ (३०)

भा० । भगवदुपासकस्ययस्मिन्कस्मिंश्चिद्दोषउक्तेतंप्रत्युक्तिप्रकारःपूर्वंदर्शितः । अनुव्याहारशब्देनभगवदुपासनाविषयएवास्याशक्त्यादिकिंवदतःप्रत्युक्तिरुच्यतेनिर्भुजंवदंतमित्यादित्ववस्थामात्रदर्शनं । आत्मनोज्ञानसामर्थ्यानुसारेणवक्तव्यत्वादनुव्याहारः । सर्वाधारत्वतोवंशइत्युपासीतयोहरिं । वायुंचमुक्तिमाप्नोतियएवंतदुपासकं । निंदेतविष्णुविज्ञानविशेषेतंवदेतसः । विष्णुनावंशभूतेनवायुनासहितंतथा । नशक्नोषीतिमामात्थहास्यतस्त्वामतोहितौ ।

नेनशक्नोषीत्यात्थेत्यर्थः । शक्नुवंश्चेन्मन्येतेत्यस्यार्थोज्ञानसामर्थ्येति ॥ देवादिरित्यादिपदेनाजानजांतानामंशविभागयोग्यानांग्रहणं । अथचेदशक्नुवन्नित्यादेरर्थः अन्यइति ॥ तदवरदेवगंधर्वपित्रादिरल्पज्ञानसामर्थ्योपेतःसोपिब्रूयात् किमितिविष्णुवायुभ्यांसंधिमिच्छंतंमामुपासनायांतत्प्रीतिसंपादनेपिनशक्नोषीत्यात्थ अतोमांसंधातुंनाशकोयतोतस्त्वौत्वांहास्यतइतियोज्यं । ननुप्राणंवंशमुपवदेदित्युपनिषदः "उपासकं । निंदेते" तिकथंप्रमाणेनव्याख्यानमित्यतस्तद्धटयति ॥ यएनमिति ॥ प्राणमित्युद्देश्यद्वितीया । प्राणंप्रतिविद्यमानमेनमित्यस्यतात्पर्यमुपासकमिति ॥ प्राणंप्रत्युपासकस्यपरकृतउपवादःकिंरूपइत्यतआह ॥ प्राणस्येति ॥ अनयोपासनयातवविष्णुप्रियत्वंनलभ्यते त्वदुपासनंतत्प्रीतिजनकंनभविष्यतीत्युपवदेदित्यन्वयः । नाशकःसंधातुनित्यस्य त्वयासंधिमिच्छंतंप्राणंतंसंधातुंनाशकइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ नाशकइति ॥ तस्यैवविवरणंममेति ॥ उपासकस्यप्रीत्यकरणमात्रेणकथंप्राणप्रहापणमित्यतस्तत्रप्रमाणमाह ॥ तद्भक्तेति ॥ तद्भक्तोदेदेवादिस्तद्भक्तोगंधर्वादिः ॥ ४ ॥ (३०) पूर्ववराहादीनांपृथिव्यादिपरिच्छिन्नाधिकरणवर्तित्वमुक्तं अधुनापूर्वोत्तरवर्णलक्षणव्याप्ताधिष्ठानत्वमु

भा० । ज्ञानसामर्थ्यवानित्थंब्रूयादेवादिरुत्तमः । अन्योगंधर्वपित्रादिरल्पज्ञानबलोहियः । सब्रूयाद्विष्णुवायुभ्यांसंधिमिच्छंतमेवमां । संधातुंनाशकोयस्माद्धास्यतस्त्वामतोहितावितिच । सयएनंप्राणंवंशमुपवदेत्प्राणंप्रत्येनमुपासकमुपवदेत् । प्राणस्यविष्णोःप्रियत्वंतवनप्राप्स्यतीति । नाशकःसंधातुंमयासहसंधानंकर्तुंनाशकः । ममप्रीतिंकर्तुंनाशकः । तद्भक्तभक्तेष्वपियोनकुर्यात्प्रीतिमंजसा । विष्णुर्जहातितंपापमिहचामुत्रचप्रभुरितिचभारते ॥ ४ ॥ (३०)

च्यते ॥ अथेति ॥ परिच्छिन्नाधिष्ठानकभगवद्विद्यातोवैलक्षण्यमस्याविद्यायाःसूचयति ॥ निर्भुजवक्त्राइति ॥ बहुवचनमाद्यर्थे । निर्भुजवक्त्राःकेचिदृषयःपक्षांतरमाहुःखलु । पूर्वमक्षरं पूर्वाक्षरस्थितंपूर्वाक्षरनामकंवराहाख्यंरूपं । पूर्वरूपं पूर्ववर्णप्रतिपाद्यं । उत्तरं उत्तराक्षरस्थितंतन्नामकवामनरूपं उत्तररूपं उत्तरवर्णप्रतिपाद्यं । पूर्वोत्तररूपे पूर्वोत्तराक्षरयो रंतरेण मध्ये योवकाशः अवनात्काशनादवकाशनामानृसिंहोस्ति सासंहिता संहिताप्रतिपाद्येत्याहुरितिपूर्वेणान्वयः । सयएवमेतामितिफलवाक्यमुक्तार्थं । अथह्रस्वोमांडूकेयः निर्भुजवक्त्राइतिसंबोध्य इतिवयंब्रूमइतिहस्माह । किंब्रवीषीत्येतदुच्यते ॥ पूर्वमिति ॥ पूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंनात्रविवादः । पूर्वोत्तररूपेअंतरेण मध्ये योवकाशोनृसिंहउक्तः तत्स्थानेसादेवतासंहिताप्रतिपाद्यातिष्ठति । कासादेवतेत्यतोव्यासइतिलक्षणमुखेनोच्यते ॥ येनेति ॥ येन व्यासेन तदनुग्रहेण पूर्वोत्तरवर्णयोःसंधिं विशेषेणवर्तयति उच्चरति । येनचात्रायमुदात्तएवस्वरोन्योविस्वरइतिविजानाति येनचात्रदीर्घोमात्रानह्रस्वइतिमात्राऽमात्रां विभजते सासंहितेतिब्रूमइत्यन्वयः । अथह्रस्वमांडूकेयस्यप्रातिबोध्यांजातोमध्यमःपुत्रआह । किमिति । इमेपूर्वोत्तरेअक्षरे

उप० । अथखल्वाहुनिर्भुजवक्त्राःपूर्वमक्षरंपूर्वरूपंउत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथवयंब्रूमोनिर्भुजवक्त्राइतिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयःपूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणयेनसंधिंविवर्तयतियेनस्वरास्वरंविजानातियेनमात्रामात्रांविभजतेसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथहास्यपुत्रआहमध्यमःप्रातीबोधीपुत्रोक्षरे

वराहवामनयोरधिष्ठानभूते वाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपंमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितिमतयोरिवाविकर्षन् । पूर्वोत्तरवर्णदेवतयोरेक त्वमप्यचिंतयन्यथावर्णयथोच्चरितयोर्वर्णयोर्मध्येस्थितंसंधिप्रतिपाद्यमन्यमाह । किमिति । तद्यासौमात्रा यासामापयतित्राय तिचेतिमात्रानाम्नी पूर्वोत्तररूपे पूर्वोत्तराक्षररूपे पूर्वोत्तराक्षरयोरंतरेण मध्ये संधिर्विज्ञापिनीज्ञापयित्रीयस्याःसासंधिविज्ञा पिनी तत्साम । समत्वात् श्वेतद्वीपेसर्वैर्मुक्तैःप्राप्यत्वेनवा समत्वात्सामनामकंवासुदेवाख्यंभवति प्रमाणप्रमितंभवति । अतो हंसामैव सामनामकंवासुदेवमेव संहितां संहिताप्रतिपाद्यांदेवतांमन्यइत्यर्थः । तदप्येतद्दषिणोक्तं वासुदेवस्यसामनामकत्वंत स्यसंहिताप्रतिपाद्यत्वंचऋषिणोक्तं । बृहस्पते बृहतोवेदस्यपतेवायो साम्नोवासुदेवात्परः परं येनविदुः तेभ्योब्रूहीतिविद्यादेव ताप्रार्थनं । सयएवमेतांसंहितांवेदेत्यादिपूर्ववत् ॥ ५ ॥ (३१) पूर्ववर्णप्रतिपाद्यस्यपूर्ववर्णप्रतिपाद्यत्वंसिद्धमेवकिमनूद्यविधी यतइत्यतःपूर्वमक्षरमित्यादेस्तत्प्रतिपाद्यमितिनार्थः किंतुतदधिष्ठानकमेवतत्प्रतिपाद्यंनत्वधिष्ठानांतरंमृग्यमितितदर्थइतिभावे नाह ॥ पूर्ववर्णेत्यादिना ॥ पूर्वोत्तररूपेअंतरेणेत्यस्यार्थो वर्णयोरंतरस्थितमिति ॥ योवकाशइत्यस्यावनादिति ।

उप० । खल्विमेअविकर्षन्ननेकीकुर्वन्यथावर्णमाहतद्यासौमात्रापूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेणसंधिविज्ञपनीसामतद्भवतिसामैवाहंसंहितांमन्यइ तितदप्येतदृषिणोक्तंबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुरितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥५(३१)

भा० । पूर्ववर्णास्थितंयत्तद्रूपंपूर्वाक्षराभिधं । वराहाख्यंहरेरन्यवर्णगंवामनाभिधं । उत्तराक्षरसंज्ञंचवर्णयोरंतरस्थितं । अवनात्काशना च्चैतदवकाशाभिधंहरेः । नृसिंहरूपमित्याहुर्

निर्भुंजास्याः निर्भुंजवक्राः । अथवयमित्यादेरर्थस्तथावददित्यादि ॥ मात्रासंधिस्वरात्मकः मात्रासंधिस्वरविषयः । व्यासांतर व्यावृत्त्यर्थंसाक्षाद्व्यासरूपीहरिरित्युक्तं । सामशब्दंव्याचष्टे ॥ सामोच्चारणकारणः ॥ सामनामेति ॥ मात्राशब्दंनिर्वक्ति ॥ मापयतीति ॥ यथावर्णमाहेत्येतद्व्याचष्टे ॥ यथोच्चारितेति ॥ भगवानित्यनुवर्तते । एतेनयथोच्चारितवर्णयोर्मध्यस्थितंसं धिप्रतिपाद्यंभगवद्रूपमन्यदाहेत्यर्थउक्तोभवति । बृहस्पतेनःपरःसाम्नइत्येतद्व्याख्यातुमादितःपठति ॥ मानइत्यादिना ॥ य द्यपिद्वितीयाष्टकेषष्ठेध्याये मानस्तेनेभ्योयेअभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुः ॥ आदेवानामोहतेविव्रयोहृदिबृहस्पतेन परःसाम्नोविदुरित्येवपठ्यते । नतुयेषांनैतदित्यादि । तथाप्युपवेदगतसूक्तेयेषांनैतदित्यादेःपठितत्वादर्थानुगुण्यायतस्यात्रोदा हरणंबोध्यं । तदुक्तमृग्भाष्ये । "मानस्तेनेतिपूर्वासुद्यूनताद्दृश्यतेऽर्थत" इति । ब्रह्मणोवेदस्यपतेवायो येऽभिद्रुहस्पदे अभि तोद्रोहस्यनित्यदुःखस्यास्पदेंधेतमसिस्थातुंयोग्याः निरामिणः पूर्णानंदस्वरूपोभगवान्स्वामीतिज्ञानंयेषामस्तितेरामिणः तेभ्यो निर्गताबहिर्भूतानिरामिणः । ऐक्यज्ञानेनतन्नीचताविदइतियावत् । ततएवतस्यरिपवः । अन्नेषु भोग्येषु जागृधुः । गृधुआकांक्षा यां । भोगेष्वाकाक्षावंतः । येषामेतत्सर्वोत्तमंब्रह्मनास्तीतिपक्षः कुतस्तदीशितव्यंकिंचनकिमपिजगन्नास्ति किंतर्हि किंचनैकं नि

भा० । निर्भुंजास्यास्तथावदत् । ह्रस्वोयेनाक्षरोच्चारोमात्रासंधिस्वरात्मकः । व्यासरूपोहरिःसाक्षात्संहितानामकस्त्विति । तत्पुत्रोम ध्यमःप्राहसामोच्चारणकारणः । सामनामावासुदेवःसंहितानामवानितीतिच । मापयतित्रायतिचेतिमात्राभगवान् । यथोच्चारितवर्णयोर्मध्य स्थितश्च । मानस्तेनेभ्योयेअभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुः । येषांनैतन्नापरंकिंचनैकं

र्गुणमेववस्त्वस्ति । भासमानंचापरंजगत्किंचन अनिर्वाच्यं तेभ्यस्तेनेभ्योस्मान्माब्रूहि । अथो किन्नाम । बृहस्पते बृह
तोवेदस्यपतेवायो । धर्मिणो निवृत्तधर्मवंतोयेमनुष्याः शमेन विष्णुनिष्ठयोपरतास्तस्मिन्नेवरताः साम्नो विष्णोःपरंकिमपिन
विदुः । किंत्वेतदेवदेवानांत्रयः वरत्वेसतिनियामकंब्रह्म हृद्याव्योहते सम्यग्वहंति ध्यायंतीतियावत् । तेभ्योनःसदाब्रूहीति
श्रुत्यर्थंसप्रमाणमाह ॥ अभिद्रुहइत्यादिना ॥ अभिद्रुहइत्यस्यार्थोऽभितोद्रोहस्येति ॥ तस्यविवरणं नित्येति ॥ विष्णुवै
ष्णवद्रोहसाध्यत्वात् द्रोहपदेनदुःखमुच्यते । "यद्वापंचकष्टेतिकष्ट" इत्युक्तरीत्यापंचेंद्रियपीडासाध्यत्वाद्दुःखमुच्यतइति
भावः । अभितोद्रोहस्यपदेआश्रयेतमसिस्थातुंयोग्याइत्यस्यतात्पर्यमंधतमसस्ययोग्याइति ॥ अत्रपूर्वस्यामृच्यैकात्म्यज्ञानि
नांकामोपहतचेतसांब्रह्मणोनिर्गुणत्वज्ञानिनांस्तेनत्वंतमश्चफलमुक्तं कस्यस्तेनास्तइत्यतःशास्त्रस्यब्रह्मणश्चेतिभावेनप्रमाणमाह ॥
ऐकात्म्यमिति ॥ एकश्चासावात्माचैकात्मातस्यभावऐकात्म्यं सर्वात्मनांब्रह्मैक्यमितियावत् । यदैकात्म्यंनामेदमनैपुणा अ
विद्यमाननैपुणाः केचिद्ब्रूयुस्तेषांतथावचनेकिंमूलमित्यतउक्तं शास्त्रेति ॥ केवलमहंब्रह्मास्मीत्यादिशास्त्राणांतत्वमभिप्रेतमर्थ
मविज्ञायब्रूयुः । कथमविज्ञानमात्रेणतदुक्तिरित्यतउक्तंतथेति ॥ ऐक्यप्रतिपादकसदृशोनयोवादएकविभक्तित्वादिरूपःसबलं

भा० । ब्रह्मणस्पतेब्रूहितेभ्यःकदाचित् । अथोशमेनोपरतामनुष्यायेधर्मिणोब्रूहितेभ्यःसदानः । आदेवानामोहतेविब्रयोहृदिबृहस्पतेन
परःसाम्नोविदुः । अभिद्रुहस्पदेअभितोद्रोहस्यनित्यनिरतिशयदुःखस्यांधतमसस्ययोग्याः । ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । शास्त्रतत्वम
विज्ञायतथावादबलाजनाः ।

येषांतेतथोक्ताः । अहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानांतात्पर्यमविज्ञायापातप्रतीतएवार्थेभ्रांताइत्यर्थः । सर्वेषामविद्यमानंशास्त्रतत्वाप रिज्ञानादितेषामेवकिंनिमित्तमित्येतदुक्तं कामेति ॥ यथोक्तं "इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेने" ति । ननु "द्वासुपर्णासयुजे" त्यादिशास्त्रेषुविरोधिषुसत्सुकथमैक्यंब्रूयुरित्यतआह ॥ याथातथ्यमिति ॥ भेदपराणांयाथार्थ्यमविज्ञाय शास्त्रदस्यव स्ता निशास्त्राण्यतत्वावेदकानीतिमन्यमानाइत्यर्थः । एवमैक्यंमन्यमानानांब्रह्मस्तेनानांकामादीनामागंतुकत्वान्मूलकारणमाह ॥ निरानंदाइत्यादि ॥ एतेनाधमानांस्वरूपयोग्यतांलक्षयति । तथापिसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणत्वानुमानविरुद्धमैक्यंक थंब्रूयुरित्यतआह ॥ वैगुण्यमेवेति ॥ जीवब्रह्मणोस्तत्वतोनिर्गुणत्वमेवपश्यंतो गुणानि गुणान् । सार्वज्ञादीन्ननियुंजते त त्स्वरूपेणनयोजयंति । एवंभूतानांफलमाह ॥ तेषामिति ॥ तमोगुणप्रचुरशरीराणां । तमो नरकविशेषः । परायणंप्राप्यमि तिमोक्षधर्मेसमाख्यारूपभगवद्वचनात् एवंविधाएव शास्त्रप्रामाण्यब्रह्मगुणापलापकाएवात्रविवक्षिताःस्तेनाः । तमएवपराय णमित्युक्ताएवाभिद्रुहस्पदस्थाः । ऐकात्म्यंब्रूयुरित्युक्तविधाएवनिरामिणश्च । तत्कथमित्यतोव्याचष्टे ॥ निरामिंणइति ॥ एतेनरामएषामस्तीतिरामिणोमोक्षयोग्याभगवत्सर्वोत्तमत्वविदस्तेभ्योनिर्गताबहिर्भूताभगवतोजीवैक्यज्ञानेननीचताविदोनिरा

भा० । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः । याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः । ब्रह्मस्तेनानिरानंदाअपक्वमनसोशिवाः । वैगुण्यमेवपश्यंतिनगुणानिनियुंजते । तेषांतमःशरीराणांतमएवपरायणमितिमोक्षधर्मेभगवद्वचनादेवंविधाएवस्तेनाः । अभिद्रुहस्पदस्थाश्च । निरामिणःरामस्यरमणरूपस्यपूर्णानंदस्वरूपस्यविष्णोर्जीवस्वरूपताज्ञानेननीचताविदः ।

मिणइत्यर्थउक्तोभवति । रामविरुद्धानिरामिणइतितत्वप्रकाशिकावाक्यमपितात्पर्यकथनपरमित्यविरोधः ॥ निरानंदाअपक्व मनसोशिवाइत्युक्तास्तेऽसुरप्रकृतयएवात्रविवक्षितारिपवः । ननुविरोधिनोहिरिपवः । कथमेतेरिपवइत्यतश्चोक्तं तएवेति॥ नीचताविदएवेत्यर्थः । द्वेषोऽवमताबुद्धिरित्यन्यत्रोक्तत्वादितिज्ञेयं । अवमंतॄणामसुरप्रकृतित्वेप्रमाणमाह ॥ अवजानंतीति॥ इत्यादिवचनादवज्ञानादिविशिष्टाअसुरादयएवरिपवइत्यर्थः । कामक्रोधाभिभूतत्वादित्युक्ताःकामग्रस्ताएवान्नेषुजागृधुरित्युक्ता इतिभावेनानूद्यव्याचष्टे ॥ अन्नेष्विति ॥ अन्नशब्देनभोग्यमात्रमुच्यतइतिभावेनोक्तं भोगमात्रेति ॥ मात्रशब्दःसाक ल्यार्थः । यद्वानतुज्ञानभक्त्यादिकमित्यवधारणार्थमात्रपदं । नगुणानिनियुंजतइत्युक्ताएवयेषांनैतदित्यादावुक्ताइतिभावेन व्याचष्टे ॥ येषामिति ॥ निर्गुणव्यावृत्त्यर्थंसर्वेभ्यःसर्वैर्गुणैरुत्तमंवासुदेवाख्यमित्युक्तं । कुतोनास्तीत्यतस्तद्धेतुतयानापरमित्ये तद्व्याचष्टे ॥ ईशितव्यइति ॥ ईशितव्येविद्यमानेहीश्वरोभवति । नचापरमीशितव्यंकिंचिदितिहेतोःसर्वोत्तमंनास्तीतियो जना । ईशितव्यस्वरूपस्यैवमिथ्यात्वादितिभावः । उत्तमाभावंहेतुत्वेनोपादायाधमाभावंप्राहुरित्याह ॥ नचापरंकिंचित्पर मापेक्षयाह्यपरमितीति ॥ वैगुण्यमेवपश्यंतीत्युक्तमेवकिंचनैकमित्यनेनोच्यतइतिभावेनावतार्यव्याचष्टे ॥ किंतर्हीति ॥

भा० । तएवरिपवश्चतस्य । अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं । परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरं । मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताइत्यादिवचनादसुरादयः । अन्नेषुजागृधुःभोगमात्रगृध्नवः । येषामेतत्सर्वोत्तमंवासुदेवाख्यंपरं ब्रह्मनास्तीतिपक्षः । ईशितव्येविद्यमानेहीश्वरोभवतीति । नचापरंकिंचित्परमापेक्षयाह्यपरमिति । किंतर्हिकिंचनैकंकिमप्येकमेववस्त्वस्ति

किमपिनिर्गुणमित्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह ॥ नपरमिति ॥ परंसर्वोत्तमंसगुणंवासुदेवाख्यं अपरमीशितव्यंचनास्ति । ईशेशितव्यरूपप्रपंचस्यमिथ्यात्वादितिभावः । तेषामयंपक्षइत्यत्रप्रमाणमाह ॥ असत्यमिति ॥ अप्रतिष्ठं प्रतिष्ठापकप्रमाणरहितं । प्रत्युतज्ञानबाध्यं । ईश्वराधिष्ठितायाःप्रकृतेर्महान्महतोहंकारइतिपरस्परसंभवरहितं । सत्यंनचेत्किं अन्यत् । सदसज्ञ्यामितिशेषः । परस्परसंभूतंनचेत्किं कामहैतुकं । कामइतिकार्येणकारणमविद्योपलक्ष्यते । तद्धेतुकं । नष्टात्मानो दुष्टचित्ताः । अल्पबुद्धयः अधिष्ठानमात्रेयथार्थबुद्धयः । येषांपक्षेएकमेववस्त्वित्येतत्प्रमापणायेश्वरोहमित्येतदुदाहरणं । वायुर्ब्रह्मणस्पतिरित्यत्रप्रमाणमाह ॥ अथहेममिति ॥ आसन्यं आस्येभवं । तेभ्योब्रूहीत्यस्यतेभ्यःस्तेनेभ्योमाब्रूहीतिपूर्वार्धेनान्वयइत्याह ॥ एतादृशेभ्यइति ॥ रिपवोद्वेषिणइत्यस्यविरोधिभूतंशमेनोपरताइत्येतद्व्याचष्टे ॥ शमेनेति ॥ येषामेतत्सर्वोत्तमंवासुदेवाख्यं ब्रह्मनास्तीत्यस्यविरोधितया साम्नोनपरः देवानांत्रय इत्येतद्व्याचष्टे ॥ साम्नइत्यादिना ॥ अधिकरणस्यापिकारणत्वेनहृदीत्यस्यहृदेत्यर्थकथनं । अतएवतत्वप्रकाशिकायांहृदिवहंतीतिव्याख्यातं । त्रयइत्यस्यपरतममितितात्पर्यमुक्तं अक्षरार्थमाह ॥

भा० । नपरमपरंचेतितेषांपक्षः । असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरं । अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकं । एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोऽहिताः । ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखीत्यादिवचनात् । ब्रह्मणस्पतेर्ब्रह्मणोवेदस्यपतेर्वायो । अथहेममासन्यंप्राणमूचुः । एषउएवब्रह्मणस्पतिर्वाग्वैब्रह्मतस्याएषपतिस्तस्मादुब्रह्मणस्पतिरित्यादिश्रुतेरेतादृशेभ्योमाब्रूहि । शमेनविष्णुनिष्ठयाउपसमीपेतस्मिन्नेवरताः । साम्नोविष्णोःपरंकिमपिनविदुः । तदेवदेवानांत्रयः । सर्वदेवानांपरतमंविष्णवाख्यंब्रह्महृदाव्योहते ।

वासुदेवादिरूपेणेति ॥ येशमादियुतास्तेभ्योनब्रूहीत्यन्वयभ्रमंवारयितुमन्वयमाह ॥ तेभ्योब्रूहीति ॥ साम्नःपरंनविदुरिति नञोन्वस्योक्तत्वादितिभावः । स्तेनेभ्योमाब्रूहि वैष्णवेभ्योब्रूहीत्यन्वयद्वयेप्रमाणमाह ॥ वायुमिति ॥ सर्वासांविद्यानांप्रसिद्धंवासुदेवादिपदमपहाय सामैवाहंसंहितांमन्यइत्युक्तेरभिप्रायंप्रमाणेनाह ॥ सामनाम्नेति ॥ यतस्तन्नाम सामनाम । संहितार्थं संहिताशब्दार्थं । वदेत् । अतइह भगवन्नाममध्ये । तन्नामविष्णोःप्रियं । यस्मात्प्रियं ततः सामनाम्नाश्रुतिर्विष्णुमाहेति योजना ॥ इतिवचनादिति ॥ इतिवचनात्सामनाम्नःसंहिताशब्दार्थत्वा त्संहिताशब्दार्थत्वावगमाद्विष्णोस्तस्यनाम्नःश्रुतिसिद्धत्वा च्छ्रुतिसिद्धत्वावगमाच्च । तद्रूपंसंहितानामकमित्यन्वयः । तथापिरूपांतरपरित्यागेनवासुदेवरूपंसामनामकमितिनिर्बंधेकोविशेषहेतुरित्यतस्तत्राभिप्रेतांयुक्तिमाह ॥ सामनाम्नइति ॥ ५ ॥ (३१) एवंभगवद्रूपयोरेवपूर्वोत्तरवर्णसंधिदेवतात्वमुक्त्वादेवतांतरसाहित्येनापितदुच्यतेस्मिन्खंडे ॥ पूर्वोत्तरवर्णदेवतयोर्बृहद्रथंतरयो र्लक्ष्मीनारायणयोः । रूपेण रूपाभ्यां । संहिता संहितानामकरूपमर्धनारीनराकारंलक्ष्मीनारायणरूपं । संधीयते तदेवसंहिताप्रतिपाद्यमितिताक्ष्यर्आह । रथंतरस्य

भा० । वासुदेवादिरूपेणवरंनियामकंचेतित्रयः । तेभ्योब्रूहि । वायुंविद्याःसमासाद्यसर्वासांपतिमूचिरे । स्तेनेभ्योमैवनोब्रूहिब्रूह्यथोवैष्णवेषुचेतिच । सामनाम्नाश्रुतिर्यस्माद्विष्णुमाहततःप्रियं । तन्नामविष्णोरिहतुसंहितार्थंवदेद्यतइतिच । सामनाम्नःसंहिताशब्दार्थत्वाद्विष्णोस्तस्यनाम्नःश्रुतिसिद्धत्वाच्चसामनाम्नोवासुदेवरूपसमाख्यासुपंचरात्रेपठितत्वाच्चतद्रूपंसंहितानामकमितियुक्तमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ (३१)

उप० । बृहद्रथंतरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतिताक्ष्यों

रथंतरसामप्रतिपाद्यायारथंतरनाम्न्यालक्ष्म्याःस्वरूपं । वाग्वै वेदात्मकत्वाद्वाङ्नामकंवाचिस्थितंवै बृहतो बृहत्सामप्रतिपाद्यस्यपूर्णत्वाद्बृहन्नामकस्यनारायणस्यस्वरूपं । प्राणः प्रणेतृत्वात्प्राणनामकंप्राणेस्थितं । वाचाचप्राणेनचेत्युभाभ्यांवाक्प्राणस्थाभ्यांलक्ष्मीनारायणाभ्यां । उ एव । संहितासंधीयतइतिखलु प्रसिद्धंवै । बहुशुश्रूषासाध्यत्वादतीवेयंविद्यारहस्येतिभावेनोच्यते ॥ **एतस्यामिति** ॥ एतस्यामुपनिषदि रहस्यविद्यायां । तादर्थ्येसप्तमी । एतद्विद्यालाभार्थंताक्ष्यंःसंवत्सरंगुरोर्गारक्षयतेहस्म । एतावन्मात्रविद्यार्थंकथंसंवत्सरकालंगोरक्षणमित्यतोस्याएवपरमगोप्यत्वादेतल्लाभार्थमेवेत्यवधारणेनोच्यते ॥ एतस्यामिति ॥ एतस्यांमात्रायां एतावन्मात्रविद्यालाभार्थं । तदेत ल्लक्ष्मीनारायणयोरथंतरबृहच्छब्दवाच्यत्वं । ऋषिणाप्युक्तं । वसिष्ठोरथंतरमाजभार आजहार । भरद्वाजोऽग्नेश्चतुर्मूर्तेर्बृहदाचक्रे आह्वयामासेति । सयएवमित्यादेरुक्तोर्थः । संहितादेवतावह्लयइतिमतांतरमुच्यते ॥ वाक्प्राणेनेति ॥ कौंठरव्यः कुंठरव्यस्यापत्यंपुमान् । वाग्रमा । प्राणेनाच्युतेनमिलितैकासंहितादेवता । प्राणो हरिः । पवमानेन वायुना । मिलितोद्वितीयासंहिता । पवमानोविश्वैः सर्वैं देवैर्मिलितस्तृतीयासंहिता ।

उप० । वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवाचाचप्राणेनचैतस्यांहस्मोपनिषदिसंवत्सरंगारक्षयतेताक्ष्यंएतस्यांहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारक्षयतेताक्ष्यंस्तदप्येतदृषिणोक्तंरथंतरमाजभारवसिष्ठःभरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेति । वाक्प्राणेनसंहितेतिकौंठरव्यःप्राणःपवमानेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकेन

विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकेनशिवेन मिलिताचतुर्थीसंहिता । स्वर्गोलोकःशिवः ब्रह्मणा चतुर्मुखेनमिलितःपंचमीसंहितेत्याहेत्यन्वयः । सैषासंहिताऽवरपरा अवरपरयोर्मेलनात् । वामभागगपङ्क्तौक्रमेणावरपरभावस्यविद्यमानत्वाद्वा अवरादिपरांतत्वाद्वाऽवरपरनाम्नी । सयोह प्रसिद्धोयएतामवरपरांसंहितांवेदसः । यथैषापंचविधसंहितासंधिता एवंहैव एवमेवखलु । प्रजादिभिः संधीयतइत्यर्थः । पठतोप्यभीष्टंभवतिकिमुपासकस्येतिभावेनोच्यते ॥ सयदीत्यादिना ॥ सउपासकःपरेणवा प्रयोजनार्थमुपसृजः । स्वेनवार्थेन स्वप्रयोजननिमित्तेनवा । मंत्ररूपामवरपरविद्यांयद्यभिव्याहरेत् ब्रूयात् । वचनात्पूर्वमभिव्याहर्तुमिच्छंश्च । विदुषा मेतद्विद्यामुख्योपासकानां । देवाना मेवमुक्तंफलंभविष्यति । कुतःसंहितादेवताविष्णुःस्वविदुषांदेवानामनुग्रहार्थंदिवमगमदितिविद्यात् चिंतयीत । तथा तथासत्येवंचिंतनेहि । यदर्थमेतद्विद्यापठनमेतत्फलं तथा स्वकामानुसारेण । शश्वन्नियमेन । स्यात् । नकेवलमेतद्विद्यापठितुरुद्देश्यंफलं किंतुयएतांसंहितामेवंदेवानांमहाफलप्रदेत्येवंवेदैतावन्मात्रंवेद सोपिसंधीयतेप्रजयेत्यादिपूर्ववत् । पूर्वंहरिशर्ववन्हिमिलितानांलक्ष्म्यादीनांसंहितात्वमुक्तमधुनासरस्वत्याएवसंहिताभिमानिदेवतात्वमितिपक्षांतरमुच्यते ॥ वागिति ॥ पंचालचंडनामामुनिर्वाक्सरस्वतीसंहितेतिमन्यते । वाचःसंहितात्वमु

उप० । स्वर्गोलोकोब्रह्मणासैषाऽवरपरासंहितासयोहैतामवरपरांसंहितांवेदैवंहैवसप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसंधीयते यथैषासंहितासयदिपरेणवोपसृतःस्वेनवार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्नेवविद्यादिवंसंहितागमद्विदुषांदेवानामेवंभविष्यतीतिशश्वत्तथास्यात्सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिवाक्संहितेतिपंचालचंडो ॥ १८० ॥

पपाद्यते ॥ वाचेत्यादिना ॥ वाचा वागनुग्रहेण । वेदाःसंधीयंते संहिततयोच्चार्यंते । वाचाच्छंदांसि छंदोभंगंविनासंधीयंते । वाचामित्राणिसंदधति । वाचासर्वाणिभूतानिपरस्परंसंधीयंते । अथो तस्मादिदंसंधीयमानंसर्ववागेव वागधीनमेवेतिहेतोर्वाक्संहितेत्यन्वयः । नन्वेवमस्तुवाचःसंहिताभिमानित्वं प्रतिपाद्यस्तुकइत्यतः "सादेवीसंहितानाम्नीवाच्योस्याविष्णुरेवही" तिभावेनतयोःपरस्परानुबंधउच्यते ॥ तद्यत्रैतदित्यादिना ॥ त द्वेदादिकं । यत्र यदा । अधीतेभाषतेऽध्यापयतिवा तदतिरिक्तंभाषतेवा तदाप्राणस्थःप्रणेतृत्वात्प्राणनामाभगवान्वाचिभवति प्रतिपादकव्यापारप्राचुर्येणतदंतर्गतोभवति । अतएववेदोच्चरणादिकालेप्राणवायुनिरोधइतिज्ञातव्यं । तदावाक्प्राणंरेह्लि आस्वादयतीव अतिसंश्लेषात् । अथयत्र यदा । तूष्णीं वेदादिकमुच्चारयन्वाभवति । प्रतिपाद्यप्राणांतर्गतभगवद्व्यापारप्राचुर्येणतदंतर्गताभवति । अतएवतूष्णींभावकालेप्राणवायुप्रवृत्तिप्राचुर्यमितिध्येयं । तदाप्राणोवाचंरेल्ह्यास्वादयतीवातिसंश्लेषेणस्वांतर्निवेशेनेनाप्रकटनात् । तौ वाक्प्राणौ । एव मन्योन्यंरीह्लः आस्वादयतः । कुतः । वाग्वैमाता व्यंजकत्वात् । प्राणःपुत्रो व्यंग्यत्वात् । तदप्येतत् तदन्योन्यास्वादकत्वमेतन्मातृत्वंचऋषिणोक्तं । सुपर्णः सुष्ठुपरमानंदरूपः । सः चतुष्कपर्देतिप्रकृतलक्ष्मीनारायणः । एकएवक्षीरसमुद्रंप्रविवेश । सइदंविश्वं

उप० । वाचावैवेदाःसंधीयंतेवाचाछंदांसिवाचामित्राणिसंदधतिवाचासर्वाणिभूतान्यथोवागेवेदंसर्वमितितद्यत्रैतदधीतेभाषतेवावाचितदाप्राणोभवतिवाक्तदाप्राणंरेल्ह्यथयत्रतूष्णींवाभवतिस्वपितिवाप्राणेतदावाग्भवतिप्राणस्तदावाचंरेह्लितावन्योन्यंरीह्लोवाग्वैमाताप्राणःपुत्रस्तदप्येतदृषिणोक्तमेकःसुपर्णःससमुद्रमाविवेशसइदंविश्वं

भुवनंविचष्टे पश्यति । तंपाकेन परिपक्वेन । मनसांतितः समीपेऽपश्यं । तंमातारेह्हि । सउ सोपि । मातरंरेह्हि आस्वादय तीवातिमित्रभावेनप्रतिपाद्यप्रतिपादकतयावर्तेतेइतिभावः । सयएवमित्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं । अथोपसंहारे । भगवतएवचतुर्मुर्तैःपूर्वोत्तरवर्णसंधिसंधानदेवतात्वंशर्वपक्षतयोच्यते ॥ अथेत्यादिना ॥ अथातःप्रजापतिनाशिवेनोक्तासंहितोच्यते । जायागतोवासुदेवःपूर्ववर्णप्रतिपाद्यः । पितृगतःसंकर्षणउत्तरवर्णप्रतिपाद्यः । पुत्रगतःप्रद्युम्नःसंधिः । प्रजननं प्रजननकर्मस्थोनिरुद्धः संधानं पूर्वोत्तरवर्णयोःसंहिततयोच्चारणलक्षणकर्मणिस्थः । सैषाचतुर्मूर्त्यात्मिकासंहितादेवताऽदिति रदितिनाम्नी । पिताचमाताचपुत्रश्चप्रजननंचेतियदिदंकिंचरूपचतुष्टयमिदंसर्वंचादितिर्हि अधिष्ठानभूतंचपित्रादिकमदित्यधीनंहि । इदंपित्रादिशब्दजातंतत्प्रतिपादकंहि । तदेतत्सर्वमपिऋषिणोक्तं । अदितिर्मातासपितासपुत्रइतीदंप्रतीकग्रहणं । सयएवमित्यादिफलवाक्यंपूर्ववत् ॥ ६ ॥ (३२) बृहद्रथंतरयोरित्यस्यसामविशेषपरत्वप्रतीतिंवारयन्व्याचष्टे ॥ देवतेति ॥ उपनिषद्यल्पाच्तरंपूर्व

उप० । भुवनंविचष्टे । तंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारेह्लिसउरेह्लिमातरमितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथातःप्रजापतिसंहिताजायापूर्वरूपंपतिरुत्तररूपंपुत्रःसंधिःप्रजननंसंधानंसैषाऽदितिःसंहिताऽदितिर्हीदंसर्वंयदिदंकिंचपिताचमाताचपुत्रश्चप्रजननंचतदप्येतदृषिणोक्तमदितिर्मातासपितासपुत्रइतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिसर्वमायुरेति ॥ ६ ॥ (३२) इत्यैतरेयोपनिषत्सुतृतीयारण्यकेप्रथमोध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

भा० । देवतापूर्ववर्णस्य

मितिन्यायमनुसृत्यबृहतःप्रथममुपादानं । वस्तुतस्तुरथंतरशब्दोक्तालक्ष्मीरेवपूर्ववर्णदेवतेति । रथंतरशब्दोक्तेतिशेषः । नारायणोबृहन्नामा । ननुबृहद्रथंतरशब्दयोर्लक्ष्मीनारायणपरत्वे वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतइत्युक्तिविरोधइत्यतआह ॥ ताविति ॥ संहितासंधीयतइत्यस्यतात्पर्यं मध्यस्थइति ॥ सबृहद्रथंतररूपाभ्यांपूर्वोत्तरवर्णगताभ्यांसंधितोमध्यस्थोवर्णमध्यगतोर्धनारीपरमात्मकोरूपविशेषःसंहितानामेत्यर्थः । वाक्प्राणरथंतरबृहच्छब्दान्निर्वक्ति ॥ वेदात्मकत्वाद्वेदाभिमानित्वादिति ॥ स्वयं स्वातंत्र्येण । प्रणेतृत्वात्साक्षा न्मुख्यतःप्राणनामेत्यर्थः । रथंचततृतरंचेतिविग्रहमभिप्रेत्यरथशब्दस्यावयवार्थतावदाह ॥ रमिति ॥ उदाहृतं । "अन्नंथ" मितिश्रुतौ । समुदायार्थो विष्णुभोग्येति ॥ रथंतरेत्यस्यार्थो रतितरेति ॥ विशिष्टसुखरूपेत्यर्थः । रथंतरस्यबृहत स्तन्नामकस्यसाम्नः वाग्रथंतरस्यरूपं प्रतिमा । प्राणोबृहतोरूपं प्रतिमेत्यर्थांतरमाह ॥ वाक्प्राणसंस्थितौचैवेति ॥ उभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतइत्यस्यार्थस्ताभ्यामेवेति ॥ प्राणेनेत्यादितृतीयासहयोगइतिभावे

भा० । लक्ष्मीरेवप्रकीर्तिता । नारायणस्तूत्तरस्यतौवाक्प्राणाभिधौमतौ । मध्यस्थःसंहितानामासोर्धनारीपुमात्मकः । वेदात्मकत्वाद्वाङ्नाम्नीलक्ष्मीरेवप्रकीर्तिता । प्राणनामाप्रणेतृत्वात्साक्षान्नारायणःस्वयं । रमित्यानंदउद्दिष्टःसंभोग्यंथमुदाहृतं । विष्णुभोग्यारतितरालक्ष्मीरेवरथंतरं । नारायणोबृहत्वात्तुबृहन्नामाप्रकीर्तितः । रथंतरस्यबृहतोदेवतेचैवतावुभौ । वाक्प्राणसंस्थितौचैवताभ्यामेवहिसंधितं । लक्ष्मीनारायणंरूपंसंहितानामकंशुभं । एतांविद्यामवाप्तुंहिवत्सरंगाअरक्षत । ताक्ष्यएतावन्मात्रंचसमुद्दिश्यनचापरं । संहितादेवताबद्धथइतिकुंठरवात्मजः ।

नाह ॥ **द्वयमिति** ॥ देवतानांद्वयंद्वयंहरिशर्ववत् यथैकस्मिन्नेवसंस्थानेऽर्धतःशंकरोर्धतोनारायणइतितौमिलितौ तथामिलितंसं हितानामकंसत्तत्त्र पूर्वोत्तरवर्णतन्मध्यानांमध्ये । वर्णमध्यस्यदेवतेत्यर्थः । पूर्वोत्तरवर्णयोस्तुपूर्वोक्ताएवेतिहृदयं । सैषाऽवर परेत्येतद्विवृणोति ॥ **तयोरेकमित्यादिना** ॥ वागादिशब्दकथनपूर्वकंवाक्प्राणेनसंहितेत्यादिसंहितापंचकंदर्शयति ॥ **वाक्प्राणाख्यावित्यादिना** ॥ सयोहैतामितिफलवाक्यतात्पर्यमुक्तं ॥ **संहितामोक्षदाइति** ॥ संहितास्वेतासुकःपरःकोवरइत्य तोविवेचयति ॥ **प्रथमायामित्यादिना** ॥ तृतीयायांवायुरेवपरः । विश्वदेवशब्देनसरस्वत्यादीनांग्रहणादितिभावः । अतए वचतुर्थ्यांसर्वदेवताःपरमाः । पंचम्यांविरिंचःपरमः । इतरेस्वस्वसंहितायामवराइत्यर्थः । अवरपरसंयोगात्संहितावरपरेत्युक्तं अधुनाऽवमपङ्क्तौप्रथमायांसंहितायांवामभागगोलक्ष्म्याख्योऽवरः । द्वितीयायांवामगोविष्णुःपरमः । तथातृतीयायांवामगः सर्वदेवसमुदायोऽवरः । चतुर्थ्यांसएवसरस्वत्यादिदेवसमुदायःपरमः । पंचम्यांवामगःशिवोऽवरइतिवामगपङ्क्त्युक्तावरपरभा

भा० । द्वयंद्वयंदेवतानांमिलितंहरिशर्ववत् । संहितानामकंतत्रवर्णमध्यस्यदेवता । तयोरेकंदेवतयोःपरमन्यत्तथाऽवरं । अवरस्यपरस्यापि संयोगात्संहितातुसा । प्रोक्तावरपरेत्येववाक्प्राणाख्यौरमाच्युतौ । संहितैकातथैवान्याकेशवोवायुसंयुतः । वायुःसपवमानाख्योदेवताश्चाखिला अपि । तृतीयासंहिताप्रोक्तादेवतास्ताःसशंकराः । चतुर्थीसंहिताप्रोक्ताशंकरोब्रह्मणासह । पंचमीसंहिताचैवसंहितामोक्षदाइमाः । प्रथमायांद्वि तीयायांविष्णुरेवपरोमतः । तृतीयायांवायुरेवचतुर्थ्यांसर्वदेवताः । विरिंचएवपंचम्यामवराइतरेततः ।

वस्यक्रमेणानुवृत्तेरियंसंहितावरपरेतिप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ प्रथमायामित्यादिना ॥ ननुप्रथमानिर्दिष्टोवामभागइतिस्थान चतुष्टयेदृष्टं तद्वयायेनतृतीयायामपिपवमानोवामगइतिप्राप्तं तत्कथंतृतीयायांवामगोऽवरइतिव्याख्यायते किंतुतृतीयांवामगः पवमानोवरउत्तमइतिव्याख्येयमितिचेन्न । तथात्वेतृतीयायांतथापरइतिनिर्देशप्रसंगात् । अवरपरशब्दपर्यावृत्तिदशायांवरइ तिपदच्छेदस्यायुक्तत्वात् । प्रथमानिर्दिष्टस्यापिपवमानस्यदक्षभागस्थत्वसंभवात् । नह्यन्यत्रदर्शनंतन्नियामकमप्रयोजकत्वादि तिज्ञेयं । प्रकारांतरेणावरपरत्वमुपपादयति ॥ अवराद्याइति ॥ यद्यस्मादेताःसर्वादेवताः संहिताअवराद्याः विष्णवपेक्षया अवराश्रीरेवाद्यायासांताअवराद्याः । रुद्रापेक्षयापरोविरिंचोंतोयासांताःपरांताः । ततश्च तस्मादपिहेतोः । अवरपराःप्रोक्ताः । शब्दशास्त्रेप्रत्याहारसंज्ञावदितिभावः । एवंसंहिताशास्त्रेथावरपरशब्दार्थव्याख्यायार्थांतरंदूषयति ॥ नैवोक्ताइति ॥ प्रथमा ऽवराद्वितीयापरातृतीयावराःचतुर्थीपरापंचम्यवरेत्येवंनैवोक्तास्ताःपरावराइत्यर्थः । स्वर्गलोकशब्दंशिवेनिरुच्यदर्शयति ॥ अ भिमानीति ॥ लोकनात् द्योतनाच्च । द्युलोकइतिशेषः । शाखांतरेद्युलोकशब्दस्यग्रहणात्तदनुसारेणेदंव्याख्यानं । एतदुप निषदनुसारेणतु अभिमानीस्वर्गलोकस्यस्वर्गइत्युच्यते । अभिमान्यभिमन्यमानयोरेकशब्दवाच्यत्वात् । यद्वास्वोविष्णुस्तद्ग तेर्वायुस्तद्गोमुक्तःसदाशिवः । अतःस्वर्गइतिछांदोग्यभाष्यवचनात्स्वतंत्रविष्णुरतवायुगतत्वात्स्वर्गःसर्वस्यलोकनादवलोकनाल्लो

भा० । प्रथमायांसंहितायामवरोवामभागगः । द्वितीयायांतुपरमस्तृतीयायांतथावरः । चतुर्थ्यांपरमश्चैवपंचम्यांवामगोवरः । अवरा द्याःपरांतायदेताःसर्वाश्चसंहिताः । ततोऽपरपराःप्रोक्तानैवोक्तास्ताःपरावराः । अभिमानीद्युलोकस्यशिवःसर्वस्यलोकनात् ।

कइतिव्याख्येयं । सयदिपरेणवोपसृतःस्वेनवार्थेनाभिव्याहरेदित्यत्रकर्माध्याहारपूर्वंविवक्षितमर्थमाह ॥ यदिब्रूयादित्यादिना ॥ अथापिवान्यद्वामंत्रंविद्यादित्यस्यभविष्यतीतीत्यत्रत्येतिशब्देनान्वयमाह ॥ चिंतयेदेवमिति ॥ विदुषांदेवानामेवमुक्तंफलमित्यस्यार्थोविदुषामित्यादि ॥ दिवंसंहितागमद्विदुषांदेवानामर्थइत्यस्यविवरणं हरिश्चैवेत्यादि ॥ शश्वत्तथास्यादित्यस्य तथातथासत्येवंचिंतनेहिपरेणवोपसृतःस्वेनवार्थेनेत्यभिलषितंफलं तथा स्वकामनानुसारेणसम्यक्स्यादित्यर्थमभिप्रेत्योक्तं इतिचिंतयतइति ॥ वाक्संहितेत्यत्रवाक्शब्देनप्रकृतालक्ष्मीरित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ पंचालचंडइति ॥ मन्यते संहितामितिशेषः । ननुवाग्वैमाताप्राणःपुत्रइतिप्राणमातृत्वेनोक्तावाक्श्रीरेव । कथंसरस्वतीत्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ मन्यतइति ॥ वेदैर्व्यंग्यत्वात् । सरस्वत्याःकथंमातृत्वमित्यतउक्तंसाचेति ॥ पुत्रशब्दोगौणइत्युक्तं मुख्यार्थेबाधकमाह ॥ ब्रह्मणइत्यादिना ॥ ननुविष्णुनामादिसंहिताप्रतिपाद्यत्वंसरस्वत्याःकथमित्यतआह ॥ सादेवीति ॥ संहिताभिमानित्वात्संहितानाम्नी । एतेनपूर्वोक्तदेवतानामप्यभिमानित्वमेव । नतुविष्णुनामादिपूर्वप्रसिद्धशब्दसंहिताप्रतिपाद्यत्वं । तत्तु तत्तन्नामकस्यतत्तदंतर्गत

भा० । द्योतनाच्चयदिब्रूयान्मंत्रमेतमथापिवा । आत्मार्थेथपरार्थेवाचिंतयेदेवमंजसा । विद्वांसोदेवतायस्मात्सम्यक्तेनमहत्फलं । तेषामेवहरिश्चैवसंहितारूपकःप्रभुः । अगमद्देवलोकंहिकर्तुंदेवेष्वनुग्रहं । इतिचिंतयतस्तेषांप्रसादात्फलमंजसा । पंचालचंडोवाचंतुब्रह्माणींहिसरस्वतीं । मन्यतेऽस्याःपुत्रवच्चदेवंनारायणंप्रभुं । वेदैर्हिव्यज्यतेविष्णुःसाचवेदाभिमानिनी । प्राणस्थोभगवान्विष्णुःप्राणनामाप्रणेतृतः । ब्रह्मणोपिपितानित्यंभगवान्पुरुषोत्तमः । उपचर्यतेपुत्रइतिवेदैर्यद्व्यज्यतेहरिः । सादेवीसंहितानाम्नीवाच्योस्याविष्णुरेवहि ।

स्यहरेरेवेत्युक्तंभवति । अथातःप्रजापतिसंहितेत्यस्यप्रजापतिप्रतिपादिकासंहितेत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ प्रजापत्याख्येति ॥ ननुतद्देवताकासंहितेत्येवकिन्नस्यादित्यतः "सैषाऽदितिसंहिते" त्युत्तरवाक्येऽदितेःसंहिताप्रतिपाद्यत्वश्रवणाददितिशब्द स्य "चात्ताचराचरग्रहणात् सर्ववाअत्तीतितददितेरदितित्व" मितिश्रुतितन्मीमांसयोर्विष्णुविषयतयोक्तत्वादितिभावेनाह ॥ विष्णुरेवेति ॥ जायापूर्वरूपंपतिरुत्तररूपमित्यादिव्याचष्टे ॥ सएवेत्यादिना ॥ सो दितिनामाविष्णुरेव । मातापूर्वरूपंपि तोत्तररूपमितिशाखांतरानुसारेणपिताचमाताचेत्युत्तरवाक्यानुसारेणचेदंव्याख्यानं । प्रकृतेतुजनयतीतिजायापालकत्वात्पति रितिव्याख्येयं । "तज्जायाजायाभवति यदस्यांजायतेपुन" रितिश्रुतेः । पुत्रेसंधिप्रजननसंधानशब्दान्निर्वक्ति ॥ पोषकत्वा दित्यादिना ॥ धिनुपुष्टावितिधातोरितिप्रागेवोक्तत्वात्पोषकत्वात्संधिनामेत्यर्थः । अर्थांतरमाह ॥ वर्णयोरिति ॥ पूतितो नरकात् । वर्णसंधानकर्मणि स्थितइतिशेषः । सैषादितिःसंहितेत्युपसंहारवाक्यंव्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ पिताचमाताचपुत्र श्चप्रजननंचेतियत्किंचिदिदंसर्वमदितिर्हीत्येतद्व्याचष्टे ॥ वासुदेवादीति ॥ एवंमात्रादिशब्दवाच्यवासुदेवादिरूपेणविष्णुरदि

भा० । प्रजापत्याख्यशर्वेणप्रोक्तान्यासंहितापिहि । विष्णुरेवादितिर्नामसर्वस्यात्तायतःप्रभुः । सएवपितृसंस्थस्तुपातृत्वात्पितृनामकः । देवतोत्तरवर्णस्थमातृस्थोमातृनामकः । माननात्पूर्ववर्णस्यदेवतेतिप्रकीर्तितः । पोषकत्वात्संधिनामावर्णयोरंतरस्थितः । सएवपुत्रसंस्थश्चपुत्रनामा जनार्दनः । त्राणात्पूतितएवासौवर्णसंधानकर्मणि । संधाननामासंधानकर्तृत्वात्पुरुषोत्तमः । प्रजातिकर्मसंस्थश्चसएवप्रजनाभिधः । जनकत्वा त्परोविष्णुरेवंविष्णुर्हिसंहिता । वासुदेवादिरूपेण

॥ १८४ ॥ तासपितासपुत्रः ॥ विश्वेदेवाअदितिःपंचजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्व"मितिसमग्रश्रुतिंव्याचष्टे ॥ सएवेत्यादिना ॥ अ ३ । १ । ६

दितिनामाविष्णुरेवेत्यर्थः । अंतरेवेति स्वांतःसर्वस्येक्षणात्स्वस्यवासर्वांतरीक्षणादित्यर्थः । मातापितृपुत्रशब्दानांप्रागेवव्या ख्यातत्वात् विश्वेदेवाइत्यस्य विश्वेषांदेवानांयानिप्रातिस्विकानिनामानितद्वाच्यः विश्वेदेवाइतिसमुदायनामवाच्यश्चेत्यर्थः । इतिभावेनव्याचष्टे ॥ मुख्येत्यादिना ॥ बहुधास्थितत्वाद्विश्वे ज्ञानात्द्युतेश्चदेवनामा । दीव्यतेर्गत्यर्थत्वात्द्युत्यर्थत्वाच्च । ज्ञानात्मकद्युतेरितिवा । पंचजनाइत्यस्यापि देवगंधर्वमानुषपित्रसुरलक्षणपंचजनानांयानिप्रातिस्विकनामानितद्वाच्यः । पंच जनाइतिसमुदायनामवाच्यश्चेत्यर्थइतिभावेनदेवादिशब्दान्व्याचष्टे ॥ ज्ञानद्युतेरित्यादिना ॥ गांभूमिंस्वर्गंवेदवाचंवा । मा ननात्तस्यबहुभिर्मानकरणान्मान्यत्वादितियावत् । सर्वेषांबहुमानकरणाद्वामानुषः । मनोर्जातावन्यतौषुक्तेतिस्मरणादितिभा वः । प्राणे असुनामके रतेरसुरइत्यर्थः । नित्यप्रादुर्भूतगुणत्वतोजातनामेत्यन्वयः । जनित्वशब्दोहिजनिक्रियावाची । जनी

भा० । चतुर्धैवंव्यवस्थितः । सएवदिविसंस्थश्चद्युनामाक्रीडनात्प्रभुः । अंतरेवेक्षणाच्चैवसोंतरिक्षोंतरिक्षगः । पृथिवीपृथिवीस्थश्चप्रथित त्वाज्जनार्दनः । मुख्यार्थत्वात्सर्वनाम्नांसर्वदेवाभिधोहरिः । विश्वेदेवाइतिप्रोक्तोबहुधातेषुसंस्थितः । ज्ञानद्युतेर्देवनामास्थितोदेवेषुकेशवः । गांधा रयंश्चगंधर्वोगंधर्वेषुव्यवस्थितः । माननान्मानुषोनाममानुषेषुस्थितोहरिः । पालनात्पितृनामासौपितृष्वेवव्यवस्थितः । रतेःप्राणेऽसुराख्यश्चसो सुरेषुव्यवस्थितः । एवंपंचजनेषुस्थोहरिःपंचजनाभिधः । जातनामाजातसंस्थःप्रादुर्भूतगुणत्वतः ।

प्रादुर्भावइत्यतोभावेइत्वन्प्रत्ययस्य जनिदाच्युसृवृमदिमषिनमिभृग्भ्यइत्वन्नित्युणादिसूत्रेविधानात् । जनित्वशब्दितजनिक्रियास्थत्वात्सोपिजनित्वशब्देनोच्यतइत्याह ॥ जनिक्रियेति ॥ यद्यपिकर्तरीत्वन्प्रत्ययेनजनित्वशब्दोमातापितृपरउदाहृतः तथापिव्युत्पत्तिपक्षेभावेह्युपपद्यतइतिज्ञेयं । जनित्वशब्दंहरौनिरुच्यापिदर्शयति ॥ जनिमिति ॥ यस्माज्जनिंतवयतितस्माच्च जनित्वमितिगीयते । तवेर्णिज्वेत्युणादिस्मरणाज्जनिपदेकर्मण्युपपदेतवेःसौत्रस्यधातोरिदंरूपमितिभावः । किमिदंतवनमित्यतआह॥ तवनंहीति ॥ हिशब्देन "तेवर्धतस्वतवसोमहित्वने" तिप्रयोगंसूचयति ॥ रथंतरमाजभारावसिष्ठइत्युदाहृतंमंत्रमादितआरभ्यव्याचष्टे ॥ प्रथश्चेति ॥ प्रथश्चयस्यसप्रथश्चनामानुष्टुभस्यहविषोहविर्यत् । धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोरथंतरमाजभारावसिष्ठइतिसमग्रोमंत्रः । हविषः स्वमुखेसर्वस्यजगतोहवनाद्धविर्नामकस्य अनुष्टुभस्य अनुष्टुप्प्रतिपाद्यस्यनृसिंहस्य मुखइतिशेषः । यस्यराज्ञःप्रथइतिनामसराजाहविर्यत् अयापयत् । यस्यचराज्ञःसप्रथइतिनामसोपिहविर्यत् अयापयत् । तस्मिन्यज्ञेवसिष्ठःधातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोर्धात्रादिनामकादनिरुद्धादिरूपचतुष्टयाद्रथंतरनाम्नींश्रियंआजभार अजहार । आहृतवानितियावत् । अत्रपूर्वार्धस्यार्थः ॥ प्रथश्चेत्यादि ॥ योनृसिंहोनुष्टुब्देवता "उग्रंवीर" मित्यादिनृसिंहानुष्टुब्देवता स्वमुखेजगतोहवनाद्धविरितिगीयते । तस्यहविर्नाम्नोनुष्टुभाख्यविष्णोर्नृसिंहस्यमुखेप्रथश्चसप्रथश्चेतिमत्स्यदेशराजानौहविर्यापया

भा० । जनिक्रियास्थितश्चासौजनित्वमितिगीयते । जनिंयस्मात्तवयतितवनंहिप्रकाशनमितिच । प्रथश्चसप्रथश्चैवराजानौमत्स्यदेशजौ । यापयामासतुर्विष्णोर्हविर्नाम्नोहविर्मुखे । अनुष्टुब्देवतायस्तुनृसिंहोजगतोस्यच । स्वमुखेहवनादेवहविरित्यभिधीयते ।

मासतुरितियोजना । द्वितीयार्धस्यार्थः तस्मिन्यज्ञइत्यादि ॥ धातुर्द्युतानादित्यादेर्घट्टार्थश्चतूरूपादिति ॥ नश्रियोवसि
ष्ठसामर्थ्येनचतूरूपादवतारइतिभावेनाह ॥ चतुर्मूर्तिरिति ॥ प्रेषयामास स्वगतांव्यक्तीचकार । किमर्थमाजभारेत्यतःस्व
स्योपदेशायेतिभावेनाह ॥ साचेति ॥ धात्रादिशब्दार्थंविवेचयति ॥ धातेत्यादिना ॥ तत्तत्कालेप्राप्तनिरोधनिवृत्त्याधारक
त्वादनिरुद्धोधातेत्युक्तः । प्रकृष्टद्युतिमत्त्वात्प्रद्युम्ननामाहरिर्द्युतिविस्तारोपेतत्वात्द्युनामकः । "वानात्सूतेर्देवनाद्वासुदेव" इ
त्यादेर्वासुदेवशब्दवाच्योहरिर्योग्यस्यसर्वस्यजगतोमोक्षाख्यपुरुषार्थप्रसवकर्तृत्वात्सवितेत्युच्यते । सम्यक्कर्षकत्वात्संकर्षणनामा
हरिः । प्रणेतृत्वात् प्रकर्षेणनेतृत्वाद्बलरूपत्वाच्चविष्णुनामेत्यर्थः । भारद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरित्येतदादितआरभ्यव्याचष्टे ॥ च
तूरूपामित्यादिना ॥ तेविंदन्मनसादीध्यानायजुष्कन्नंप्रथमंदेवयानं । धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोर्भरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरि
तिसमग्रोमंत्रः । ते पूर्वमंत्रेप्रकृताःप्रथसप्रथवसिष्ठाः । भरद्वाजश्च । यजुष्कन्नंप्रथमंदेवयानं यजुरादिशब्दवाच्यसंकर्षणादिच
तूरूपंविष्णुं । दीध्यानाः दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः । देवनंचध्यानमत्रविवक्षितं । ध्यायंतो मनसाऽविंदन् अपश्यन् । तत्रभर
द्वाजोधात्रादिशब्दवाच्यादग्र्यत्वादग्निनामकादनिरुद्धादिरूपचतुष्टयात्पूर्णत्वाद्बृहन्नामकंनारायणरूपमाचक्रे आकारयामासेति

भा० । तस्मिन्यज्ञेवसिष्ठस्तुचतूरूपाज्जनार्दनात् । आजहारश्रियंदेवींरथंतरवराभिधां । चतुर्मूर्तिःस्तुतस्तेनप्रेषयामासतांश्रियं । साचा
स्मैप्रददौविद्यांप्रददौचपुनर्हरिं । धातेत्युक्तोनिरुद्धस्तुप्रद्युम्नस्तुद्युनामकः । वासुदेवःप्रसवितासर्वस्यप्रसवाद्विभुः । संकर्षणोविष्णुनामाप्रणेतृत्वाद्ब
लादपि । चतूरूपंपरंविष्णुंराजानौप्रथसप्रथौ । भरद्वाजोवसिष्ठश्च

मंत्रार्थसंक्षेपः । प्रथमार्धंव्याचष्टे ॥ चतूरूपमित्यादिना ॥ यजुष्कन्नमित्यादेरर्थकथनमेतत् । तइत्यस्यार्थोराजानावित्यादि । दीध्यानाइत्यस्यतात्पर्यं ॥ ध्यात्वेति ॥ यजुरादिशब्दार्थविवेचयति ॥ यजनीयइत्यादिना ॥ पितृभ्योदेवेभ्यश्चस्वधादेः सम्यक्कर्षणात्संकर्षणः तदंतर्गततयायजनीयत्वाद्यजुः । सृष्ट्याप्रकर्षेणद्योतनात्प्रद्युम्नो जीवानांस्वांतर्गतानांस्कंदनात्सर्जना त्स्कन्नः । वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैः "वानात्सूतेर्देवनाद्वासुदेव" इत्याद्युक्तैर्गुणैःश्रेष्ठोवासुदेवःगुणैःसर्वेभ्यउत्तमत्वात्प्रथमा वतारत्वाच्चप्रथमः । स्वप्राप्तिंप्रतिदेवानामनिरोधकत्वादनिरुद्धो यतोदेवैःप्राप्योतोदेवयानः । द्वितीयार्थंव्याचष्टे ॥ तस्मादे वेत्यादिना ॥ अत्रापिनबलादाहानमित्यभिप्रायेणोक्तं ॥ स्तुतिसंतोषितादिति ॥ आहानप्रयोजनमुक्तं ॥ तद्बृहन्नामक मिति ॥ अग्नेरित्येतद्धात्रादिसर्वविशेषणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ चतुर्मूर्तिरिति ॥ उपनिषदिचातुरात्म्यसमुद्धृतयोर्बृहद्रथं तरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतिस्वाभिप्रेतार्थेमंत्रद्वयोदाहरणेपि वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतइत्यध्यात्मं । प्राणेस्थितस्यप्राणना म्नोनारायणस्योपास्यत्वेप्रमाणत्वेनाभिप्रेतमविंदंतेतिहितमितिमंत्रंव्याचष्टे ॥ चत्वारएवेत्यादिना ॥ "अविंदंतेतिहितंयदा

भा० । ध्यात्वाविंदत्परात्परं । यजनीयोयजुर्नामाविष्णुःसंकर्षणाभिधः । जीवानांस्कंदनादेवस्कन्नःप्रद्युम्नउच्यते । प्रथमोवासुदेवस्तुदे वयानोनिरुद्धकः । प्राप्योदेवैर्यतोनित्यमनिरुद्धाभिधोहरिः । तस्मादेवंचतुर्मूर्तेःस्तुतिसंतोषिताद्धरेः । आजहारभरद्वाजोरूपंनारायणाभिधं । त द्बृहन्नामकंविष्णोश्चातुरात्म्यात्समुद्धृतं । भरद्वाजमुपागम्यप्रादान्मोक्षवरंपरं । चतुर्मूर्तिःसभगवानग्निरित्यभिधीयते । अध्यत्वात्सर्वभूतानामेवं चत्वारएवते । अविंदंस्तं

सीद्यज्ञस्यधामपरमंगुहायत् । धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोरासूर्यादभरन्धर्ममेत" इतिमंत्रस्यायमर्थः । ते प्रथादयश्चत्वारः । यज्ञस्य सर्वज्ञस्य । विष्णोः । परममुत्तमं । धाम तेजोरूपं । "सयुजासखाये" तिश्रुतेर्जीवानामतिहित मुपकारकं । गुहामेतीतिगुहायत् गुहांतर्गतमासीत्तदध्यात्ममपिचतुर्मूर्त्यात्मकनारायणरूपमविंदन् । सूरिप्राप्यत्वात्सूर्यनाम्नोधात्रादिपदोदितादनिरुद्धादेरेतेचत्वारःसर्वलोकस्यघर्षणान्नाशनाद्धर्मनामानंनृसिंहं आ अभरन्नाहरंश्चेति । पूर्वार्धस्यव्याख्यानमेवंचत्वारइति ॥ तएवचत्वारः । अस्यजीवजातस्यातीवहितं । गुहायत् गुहाशब्देकर्मण्युपपदेइणूगतावित्यतःशतृप्रत्ययेगुहामेतीतिगुहायत्गुहायतीगुहायंतीतिशब्दरूपंभवति । तथाचगुहागतंगुहायामपिसंस्थितंचतुर्मूर्तिंनारायणमेवयथाधिदैवमविंदन्तथासाक्षादविंदन् अपरोक्षतोव्यजानन्नित्यर्थः । नन्वत्रोक्तोविष्णुरितिकथमवगतमित्यतोगुहानिहितत्वलिंगा "द्गुहांप्रविष्टावात्माना" वितिसूत्रादितिसिद्धेपि यज्ञस्यधामेतिविशेषणाच्चावगतमितिभावेनतद्व्याकुर्वन्नाह ॥ सर्वज्ञत्वादिति ॥ यद्गुहायामप्यविंदन् तत् यदस्तितज्जानातीतिव्युत्पत्त्यासर्वज्ञत्वाद्यज्ञनाम्नोविष्णोःपरमंतेजोहीत्यन्वयः । हिशब्देन "यज्ञोविष्णुर्देवता इदंज्योतिर्हृदयआहितंयत् प्राणेषुहृद्यंतज्ज्योतिः ज्योतिश्चरणाभिधानात् तेजःस्वरूपंचगृहंप्राज्ञैर्धामेतिकथ्यत" इत्यादिश्रुतिसूत्राभिधानान्युक्तेर्थेसूचयति । द्वितीयार्धंव्याचष्टे ॥ तस्मादेवेत्यादिना ॥ घर्मन्नित्युणादिसूत्रेघृक्षरणदीप्त्योरितिधातोर्मन्प्रत्ययेगुणेचकृतेघर्म

भा० । चतुर्मूर्तिंसाक्षान्नारायणंप्रभुं । गुहायांसंस्थितमपिह्यतीवहितमस्यच । सर्वज्ञत्वाद्यज्ञनाम्नोविष्णोस्तेजःपरंहितत् । तस्मादेवचतुर्मूर्तेःसूरिप्राप्यत्वहेतुतः । सूर्यनाम्नोहरन्धर्मनामानंतंनृसिंहकं ।

शब्दस्यनिष्पादितत्वात्सर्वलोकस्यघर्षणात् विनाशनात् । नृसिंहोघर्मउच्यते । क्षरणंविनाशनमेवेतिभावः । अत्राप्याहानंनबलादितिवदन्तत्प्रयोजनमाह ॥ निर्गत्येत्यादिना ॥ होत्रध्वर्योरितिसमाहारैकवद्भावः । वसिष्ठाद्धोतुः भरद्वाजादध्वर्योश्चेत्यर्थः । प्रथश्चयस्येत्येतत्स्ववचनेनस्पष्टंव्याचष्टे ॥ यस्येत्यादिना ॥ यदित्येतत्क्रियापदमितिभावेनानूद्यप्रतिपदमुपादत्ते ॥ यत् अयदिति ॥ अयतेर्लङिरूपमेतत् । नन्वाडजादीनामितिस्मरणादायदितिभवितव्यमितिचेत् बहुलंछंदस्यमाङ्योगेपीत्याडागमाभावपक्षेअयदिति ॥ पृथक्संबंधइति ॥ अन्यथैकवचनानुपपत्तेरितिभावः । आचक्रइत्येतदंतर्णीतणिच्त्वेनव्याचष्टे ॥ आचक्रइति ॥ अविंदन्ते तेविंदन्निति मंत्रयोःपूर्वार्धस्यपौनरुक्त्यंपरिहरति ॥ अविंदन्तइति ॥ तत्रज्ञापकमाह ॥ देवयानमिति ॥ यद्यप्यनिरुद्धस्यात्रदेवप्राप्यत्वमुक्तं नतुगुहायदितिवद्रूपचतुष्टयविशेषणमेतत् तथापितद्व्यूहगतस्यैकाधिदेवगतत्वमन्येषामप्यधिदैवगतत्वंविनानसंभवतीतिप्रद्युम्नादीनामधिदैवगतत्वेज्ञापकंभवतीतिभावः । एकःसुपर्णःसर्समुद्रमाविवेशेत्यत्रसइतिपरामर्शविषयंदर्शयितुं "चतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाघृतप्रतीकावयुनानिवस्ते । तस्यांसुपर्णावृषणानिषेदतुर्यत्रदेवाद

भा० । घर्षणात्सर्वलोकस्यनृसिंहोघर्मउच्यते । निर्गत्यसचतुर्मूर्तेर्विप्रक्षत्राभिसंस्तुतात् । प्रथादीनांचतुर्णांचपुरुषार्थचतुष्टयं । दत्वाजगामभगवान्स्वकीयांतनुमेवच । वसिष्ठाच्चभरद्वाजाद्धोत्रध्वर्योर्नृपौतुतौ । यथेष्टसिद्धिंसंप्राप्तौसम्यगिष्टाज्जनार्दनादित्यादृग्वेदसंहितायां । यस्य प्रथइतिनामसचहविर्नाम्नोविष्णोर्हविर्यत् अयत् । अटोलोपेनांतर्णीतणिच्त्वेनअयापयदित्यर्थः । एवंसप्रथइतियस्यनामासौ । हविर्यदितिपृथक्संबंधः । आचक्रेआकारयामास । अविंदंतेतेअविंदन्नित्यध्यात्माधिदैवतयोरुभयत्रापिभगवंतमविंदन्नित्यर्थः । देवयानंगुहायदितिवचनात् ।

धिरेर्भागधेयं" मितिमंत्रंव्याचष्टे ॥ चतुःशिखंडामिति ॥ चतुष्कपर्देत्यस्यार्थः ॥ चतुःशिखंडामिति ॥ चतुर्वेणीकृतकेशपाशामित्यर्थः । एतेनयाचतुष्कपर्दा तस्यां ता मित्यर्थउक्तोभवति । सुपर्णेत्यस्यार्थोद्विरूपइत्यादि ॥ निषेदतुरित्यस्यतात्पर्यं रमयामासेति ॥ तस्यांनिषेदतुरित्यस्यार्थांतरं तस्यामिति ॥ ततश्चायंमंत्रार्थः । याचतुष्कपर्दा पार्श्वयोःसीमंतदेशेपश्चाद्दित्येवंचतुर्धाकृतजटाकलापा । युवति र्नित्ययौवनसंपन्ना । सुपेशा शोभनावयवा । पिशअवयवइतिधातोः । घृतप्रतीका प्रकाशमानदेहा । "घृक्षरणदीप्त्योः । प्रतीकंदेहउद्दिष्ट" इतिवचनात् । वयुनानि ज्ञानानि । वस्ते आच्छादयति । ज्ञानपूर्णेत्यर्थः । "त्वद्दत्तयावयुनयेदमचष्टविश्व" मितिभागवतेप्रयोगात् । तस्यां विभक्तिव्यत्ययः । तांरमां । सुपर्णा सुपर्णौ । सुष्ठुपरमानंदरूपौ । वृषणौ वृषसेचने । सर्वाभीष्टसेचकौभगवद्रूपविशेषौ । निषेदतुः निषण्णौ । संगतावभूतां । रमयामासतुरितियावत् । स्वरमणार्थंचतस्यांनिषेदतुः निषण्णौ । स्थितावभूतां । "रमयारममाणोपितत्स्थेनैवश्रियात्मना । रमत" इत्युक्तत्वात् । यत्र यस्मिन्द्विरूपेहरौ । देवाभागधेयं स्वस्वविहितंकर्म । दधिरे अर्पितवंतः । एवंसइतिपरामशार्थंप्रकृतत्वंदर्शयित्वा एकइतिमंत्रंव्याकुर्वन्नपश्यमितिवक्ताकइत्यतोऽजोवक्तेत्याह ॥ एकइति ॥ सुपर्णः सुष्टुपरमानंदरूपः । सएकएव विष्णुः । समुद्रंक्षीरसागरमाविवेश प्रविष्टः । असौदेवः विश्वं सर्वं भुवनं । पाकेन: पूर्णेनाकुंठेन । मनसा चेतसा । विचष्टे पश्यति । तं

भा० । चतुःशिखंडांतुरमांद्विरूपोभगवान्हरिः । परमानंदरूपत्वात्सुपर्णइतिनामकः । रमयामासतस्यांचनिषण्णःसर्वदैवसः । एकएवचविष्णुःसप्रविष्टःक्षीरसागरं । सर्वंपश्यत्यसौदेवःपूर्णाकुंठेनचेतसा ।

पाकेन परिपक्केन । मनसाअंतितः सर्वस्यांतिके । सर्वांतरपश्यं । तं प्राणस्थं । माता मातेवव्यंजकत्वान्मातेत्युक्तावाग्वेदाभिमानिनीसरस्वती रेह्मि लिहतइव । तद्गुणानास्वादयति । सउ सोपि । मातरं सरस्वतीं रेह्मि । साप्राणस्थेनपरमात्मनासदा लिह्यतेतत्परमप्रियतयाऽऽस्वाद्यतइवेतिमंत्रभाष्ययोरर्थः । मातृत्वमेवसरस्वत्याःकिंनस्यादित्यतआह ॥ स्वयंत्विति ॥ ६ ॥ (३२) ॥ इतिश्रीमद्विठ्ठलाचार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनरचितायांश्रीमन्महैतरेयभाष्यार्थरत्नमालायांतृतीयप्रघट्टकेप्रथमोध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ प्राणोवंशइतिविद्यादितियत्प्राणस्यविष्णुनामप्रतिपाद्यभगवद्रूपाधिष्ठानभूतास्थ्याद्यभिमानिसर्वदेवाश्रयत्वमुपक्षिप्तंतदुपपादयितुमयमध्यायः । प्राणो मुख्यवायु र्वंशः सर्वाश्रयइतिस्थविरःशाकल्यःशालामध्यगतेवंशेसर्वेआच्छादकपदार्थाअन्येवंशाश्च समाहिताःस्युस्तन्निदर्शनंयथा एवमस्मिन्प्राणे चक्षुःश्रोत्रंमनोवागन्यानींद्रियाणि तदभिमानिदैवतानि । शरीरं तदभिमानी । सर्वआत्मा एवमुक्तोऽनुक्तश्चेतनाचेतनात्मकःसर्वोपिसंघातः । समाहितः । तेषुसर्वेषुसर्वोबहुरूप्यात्मापूर्णत्वादात्मनामाभगवा

भा० । परिपक्केनमनसाऽपश्यमित्याहतंत्वजः । मातेवव्यंजकत्वात्तंप्राणस्थंवाक्सरस्वती । लिहतेलिह्यतइवप्राणस्थेनतुसासदा । स्वयंतु भगवान्विष्णुर्वाक्पतेर्ब्रह्मणोपिहि । नित्यःपितास्वतंत्रश्चनास्यमातापितापिचेत्यादिच ॥ ६ ॥ (३२) इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येतृतीयप्रघट्टकेप्रथमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥ ७ ॥

उप० । प्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्यस्तद्यथाशालावंशेसर्वेन्येवंशाःसमाहिताःस्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रोत्रमनोवागिंद्रियाणिशरीरंसर्वे

न्समाहितः स्थितः । यआत्मातेषुसर्वेषुसमाहितःसएवविष्णुनामाक्षरेषुतद्व्याख्यानरूपेषुसर्वेषुशब्देषुचसमाहितइतियोज्यं । त
देवविविच्योच्यते ॥ **तस्येत्यादिना** ॥ तस्यैतस्यात्मनः तस्य शरीराख्यस्य आत्मनः आदानादिकर्तृत्वादात्मनः । एतस्यवि
ष्णोः । प्राणः प्राणगतमध्यात्मरूपं । अधिदैवंसमर्थत्वादूष्मनामक मूष्मसुस्थितमूष्माक्षरप्रतिपाद्यं । अस्थिरत्वादस्थिनामका
न्यस्थिषुस्थितरूपाणिअधिदैवंस्पर्शरूपं स्पर्शहेतुत्वात्स्पर्शनामकानिस्पर्शगतानिस्पर्शाक्षरप्रतिपाद्यानि । मदजनकत्वान्मज्जाना
मानिमज्जास्थितानिरूपाणि अधिदैवंस्वररूपं । स्वस्मिन्रतत्वात्स्वरनामकानिस्वरगतानिस्वरसंज्ञिताज्वर्णप्रतिपाद्यानि । मांसं
लोहितमित्येतन्मांप्रमाणंसारयतिप्रवर्तयतीतिमांसं । रक्तवर्णत्वाल्लोहितमित्येतन्नामकंतदुभयगतंपूर्वोक्तरूपेभ्योन्यच्चतुर्थरूपं ।
अंतस्थरूपंसर्वांतस्थत्वादंतस्थनामकमंतस्थाक्षरगतंतत्प्रतिपाद्यंचेतिहस्माह स्थविरःशाकल्यः । ह्रस्वोमांडूकेयस्तु इति वक्ष्य
माणप्रकारेणाहस्म । नोमते एतत्त्रयमेवोपास्यंप्रोक्तं । नः अस्मभ्यं । एतत्त्रयमेव अस्थिमज्जापर्वगतंत्रिविधरूपमेव । गुरुभिः
प्रोक्तमितिवा । अस्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामितित्रयस्य त्रयगतस्यतस्यैतस्यहरेरूपाणि । इतो दक्षभागे । त्रीणिषष्टिशतानि षष्ट्युत्तर
त्रिशतानि । इतो वामभागे । त्रीणिषष्टिशतानि षष्ट्युत्तरत्रिशतानिसंति । एकैकभागेऽस्थ्नामशीत्युत्तरशतमेवंमज्ज्ञां । पर्वणा
मस्थ्यंतर्भावान्नपृथग्गणना । एवंचैकैकभागेषष्ट्युत्तरत्रिशतानीतिभावः । तानि पार्श्वद्वयस्थानिमिलितानितानिरूपाणि ।

उप० । आत्मासमाहितस्तस्यैतस्यात्मनःप्राणऊष्मरूपमस्थीनिस्पर्शरूपंमज्जानःस्वररूपंमांसंलोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थमंतस्थरूपमितिहस्मा
हह्रस्वोमांडूकेयस्त्रयंत्वेवनएतत्प्रोक्तंतस्यैतस्यत्रयस्यास्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामितित्रीणीतःषष्टिशतानित्रीणीतस्तानि

सप्तविंशतिशतानिभवंति विंशत्युत्तरसप्तशतानिभवंति । एवमध्यात्मगतानांरूपाणांतत्समसंख्याकसंवत्सराहोरात्रगतत्वमित्यु च्यते ॥ सप्तचेति ॥ यान्यध्यात्मंसप्तशतानिविंशतिश्चरूपाणिभवंतितान्येव सप्तशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्रावै । विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकसंवत्सराहोरात्रगतान्यहार्यत्वाद्रतिदत्वाच्चाहोरात्रनामकानीत्यर्थः । रतिंरातिददातीतिरात्रिरितिव्याख्यातंभविष्यति । एवमध्यात्मगतस्यभगवतउपास्त्यर्थंगुणाउच्यंते ॥ सएषइत्यादिना ॥ सएषो ध्यात्मगतआत्मा । अहः संमानः अहोभिःसमसंख्याकत्वादहःसंमानः । सर्वदर्शनसर्वश्रवणसत्यकामत्वसर्वमंतृत्वसर्ववक्तृत्वशक्तियुक्तत्वाच्चक्षुर्मयादि नामकोबलरूपत्वादात्माच । सयएतमात्मानमहःसंमानत्वादिधर्मोपेतंवेद सोह्या महर्नामकानांरूपाणां । सायुज्यादिकमश्नुते प्राप्नोति । ज्ञानाख्यपुत्रवान्भवति पीयमानसुखवान्भवति । सर्वं पूर्णंनित्यमायुश्चैति ॥ ७ ॥ प्राणस्यवंशत्वोपपादकंतद्यथेत्यादिव्याचष्टे ॥ गृहस्येति ॥ आच्छादनमावरकंफलकादि । आदिपदेनोपवंशग्रहणं । इंद्रियाभिमान्यादीत्यादिपदेनशरीराभिमानिनः सर्वआत्मेत्युक्तसंघाताभिमानिनश्चग्रहणं । शरीरपदेनपरिदृश्यमानमवयविभूतंगृह्यते । आत्मपदेनप्राणेंद्रियश

उप० । सप्तविंशतिशतानिभवंतिसप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राःसएषोहःसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतमहसंमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाह्नांसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति ॥ १ ॥ (३३)

भा० । ॐ ॥ गृहस्याच्छादनादीनांमध्यवंशोयथाश्रयः । तथेंद्रियाभिमान्यादिदेवानांवायुराश्रयः ।

रीरसप्तधातुतदभिमानिलक्षणचेतनाचेतनसमुदायोगृह्यते । अतएवसर्वआत्मासमाहितइत्यस्यसर्वेषुतेषुबहुरूपआत्मापरमा त्मासमाहितइत्यर्थांतरमाह ॥ तेष्विति ॥ प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ तेष्विति ॥ यस्त्वेषुसर्वेषुप्राणादिष्वात्मांतर्यामीसमाहितः सएवसर्वेषुविष्णुनामाक्षरेषु तदर्थत स्तद्व्याख्यानरूपत्वा देवंविष्णुनामाक्षरेष्विवान्येषुवेदाद्यक्षरेषुच । समाहितइत्यर्थः । तस्यै तस्यात्मनःप्राणइत्यादिकंव्याचष्टे ॥ प्राणनामेत्यादिना ॥ ऊष्मसूष्माक्षरेषु । समर्थत्वा च्छत्रुदाहेसमर्थत्वात् । उषदाहइति धातोः । यद्वोषिरेवसामर्थ्येपिवर्तेते । "ऊष्मावच्चानूष्मावच्च । अस्यैवचोपपत्तेरूष्मे" तिप्रयोगात् । तस्यैतस्यात्मनइत्यत्रात्म शब्दार्थमाह ॥ पूर्णत्वादिति ॥ आततत्वादात्मा ततिश्चपूर्तिरितिभावः । संघातस्यकथंतर्ह्यात्मशब्दवाच्यत्वमित्यतआह ॥ प्रतिमात्वादिति ॥ संघातस्तुप्रतिमात्वादेवात्मशब्दोक्तोनतुपूर्णत्वादित्यर्थः । एतेनतस्यात्मनःसंघाताख्यात्मनःआदानादि कर्तुरेतस्यपरमात्मनइत्युपनिषदर्थइत्युक्तंभवति । अस्थिस्पर्शमज्जास्वरमांसलोहितशब्दान्व्याचष्टे ॥ अस्थिरइत्यादिना ॥ "वायुश्चवायुसंस्थश्चकदाचिन्नहितिष्ठत" इत्यादेरेकत्रनस्थिरोनित्यसंचारीत्यर्थः । स्पृश्यतेनेनेतिस्पर्शः । मदंजनयतीतिमज्जा । उपपदाकारलोपश्छुत्वंचेतिभावः । यद्वाभावेमदितिक्विबंतः तथाचमत्मदंजनयतीतिमज्जा । "मत्सरामादयिष्णवं" इत्यत्रक्र

भा० । तेषुसर्वेषुभगवान्बहुरूपोहरिःस्थितः । विष्णुनामाक्षरेष्वेवमन्येष्वपितदर्थतः । प्राणनामापिभगवान्प्राणस्थश्चोष्मसुस्थितः । ऊ ष्मनामासमर्थत्वात्सएवभगवान्हरिः । पूर्णत्वादात्मनामासौप्रतिमात्वादमुष्यतु । संघातआत्मशब्दोक्तोह्यस्थिरश्चास्थिनामकः । अस्थिस्थितोह रिःस्पर्शसंस्थितःस्पर्शनामकः । स्पर्शहेतुत्वतःस्पर्शनामासभगवान्हरिः । मज्जासुस्थःसमज्जाख्योमदंजनयतीतिह ।

ग्भाष्यटीकायां "मत् मदं । सरंति सारयंतीतिमत्सरा" इतिव्याख्यातत्वात् । श्वन्नुक्षन्नित्याद्युणादिसूत्रेकनिन्प्रत्ययांततया निपातितत्वेनमज्जामज्जानौमज्जानइतिनकारांतस्योपनिषद्युपात्तत्वेप्याकारांतस्यमज्जाशब्दस्यप्रायिकत्वाद्भाष्येमज्जासुस्थइत्युक्तं। प्रमाणंवेदादिकंसारयेत्प्रवर्तयेत् । मांसपुष्ट्यभावेऽस्थिचर्मावशेषस्यवेदोच्चारणशक्त्यभावादितिभावः । ननुदेहेऽस्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामधिष्ठानभूतानांपृथक्षष्ट्युत्तरशतत्रयसद्भावात्कथंतद्गतरूपाणामेकैकभागेषष्ट्युत्तरत्रिशतत्वंसंभूयविंशत्युत्तरसप्तशतत्वंच किंत्वेष्वेतत्खंडानुसारेणैकैकभागेचत्वारिंशदुत्तरपंचशतत्वंसंभूयाशीत्युत्तरसहस्रत्वंवक्तव्यमित्यतआह ॥ अस्थिस्थान्येवेति ॥ यतोहरेरास्थिस्थान्येवरूपाणिपर्वस्वपिसंति तत् ततः । तेषां पर्वगतानां । पृथक्संख्यानास्ति । तस्मात्तस्यहरेरस्मदादिदेहेतस्यविष्णोरूपाणिसप्तशतानिविंशच्च विंशतिसंख्याकानिच । भागेतु एकैकस्मिन्भागेतु । रूपाणांषष्ट्युत्तरशतत्रयमितियोजना । नन्वस्थिपर्वगतरूपाणामेकत्वेत्रयंत्वेवनएतत्प्रोक्तमितिकथंरूपत्रैविध्यमुक्तं । कथंवोत्तरखंडेनाविरोधइत्यतउक्तं ॥ ततएवविभक्तानीति ॥ अस्थिगतेभ्यःपर्वगतानांविभक्तत्वात्तेषामेवस्थानद्वयसंबंधाभावात्रयंत्वेवेतित्रैविध्यकथनं अशीतिसहस्रंभवतीत्युत्तरखंडाविरोधश्च । विभागेपिसमाननामकत्वाल्लक्षणसाम्याच्चमूलमूलिनोरेकव्यूहत्वविवक्षयाविंशत्युत्तरसप्तशतत्वोक्तिरितिभावः । सप्तचैवशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राइत्यत्रतान्येवेत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥

भा० । सएवस्वरसंस्थश्चस्वराख्यःस्वरतेःप्रभुः । प्रमाणंसारयेद्यस्मान्मांसाख्योमांससंस्थितः । लोहिताख्योरक्तवर्णोलोहितस्थोजनार्दनः । अस्थिस्थान्येवरूपाणिपर्वस्वपिहरेर्यतः । ततएवविभक्तानिसंख्यातेषांपृथङ्नतत् । तस्मात्सप्तशतान्येवदेहेविंशच्चतस्यहि । रूपाणिविष्णोर्भागेतुषष्ट्युत्तरशतत्रयं ।

तान्येवेति ॥ यानिविष्णुरूपाण्यस्थ्यादिस्थानिविंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकानितान्येवेत्यर्थः । अत्राहःशब्दोऽहोरात्रपरः । सएषोहःसंमानइत्यादिव्याचष्टे ॥ अहोभिरित्यादिना ॥ अध्यात्मगानीत्यंतेन । सएषआत्मेत्यन्वयःसूचितः । चक्षुर्मयइत्यादौमयट्प्राचुर्यार्थः । चक्षुरादिशब्दश्चचष्टेऽनयाशक्त्येत्यादिव्युत्पत्त्यादर्शनादिशक्तिपरइत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ पूर्णेति ॥ छंदोमयत्वंनाम कामपूर्णत्वं । छंदेरिच्छार्थत्वात् । कामपूर्तिर्नामकामिताप्रतिघातः सत्यकामत्वमितियावत् । मंतृवक्तृशब्दौभावप्रधानौ । बलं शक्तिः । सर्वमंतृत्वसर्ववक्तृत्वशक्त्यात्मकइत्यर्थः । यद्वाबलात्मकइत्यात्मशब्दार्थः । सयएवमित्यादिफलवाक्यंव्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ रूपाण्यहर्नामकानि । ज्ञानस्यापिपुन्नाम्नोनरकात्त्राणहेतुत्वात्पुत्रशब्दवाच्यत्वंज्ञेयं । पशुमानित्यत्रपीयतइतिपं तच्चतत्शंच पशं ताच्छील्यार्थेअकारस्थानेउकारः स्वरूपभूतानुभूयमानानंदवानित्यर्थमभिप्रेत्योक्तंपीयमानमिति ॥ कौंठरव्यस्तु विष्णुनाम्नोन्यनाम्नोवाऽक्षराणांपंचाशदक्षराणांवातन्नामकानांतद्गतानांरूपाणां त्रीणिषष्टिशतानि षष्ट्युत्तरत्रिशतानि । ऊष्मणां विष्णुनामादिनिष्ठोष्माक्षरगतानांतत्प्रतिपाद्यानांरूपाणां त्रीणिषष्टिशतानि । विष्णुनामादिगतसंधिगतानांसंधानात्संधिनामका

भा० । तान्येवविष्णोरूपाणिवत्सराहःसुसर्वशः । अहर्नामाचभगवानहार्यत्वात्प्रकीर्तितः । अहोभिःसमसंख्यानियस्मादध्यात्मगानितु । रूपाणिविष्णोस्तेनायमहस्संमानउच्यते । पूर्णदर्शनशक्तित्वाच्चक्षुर्मयउदीरितः । तादृक्श्रवणशक्तित्वात्तथाश्रोत्रमयःस्मृतः । छंदोमयःसत्यकामोमंतृवक्तृबलात्मकः । एवंविद्वांस्तस्यरूपाण्याप्नोतिज्ञानपुत्रवान् । पीयमानंशमाप्नोतिप्राप्याहर्नामकंहरिं ॥ १ ॥ (३३)

उप० । अथकौंठरव्यस्त्रीणिषष्टिशतान्यक्षराणांत्रीणिषष्टिशतान्यूष्मणांत्रीणिषष्टिशतानिसन्धीनां

नांरूपाणांत्रीणिषष्टिशतान्याहत्याशीत्युत्तरसहस्ररूपाण्युपास्यान्याहेत्यर्थः ॥ १ ॥ (३३) अक्षरादिगतानामधिष्ठानांतरमुच्यते ॥ यानीति ॥ यानिविष्णुनामाद्यक्षरगतानितन्नामकानिरूपाण्यवोचामतान्येवाहान्यहार्यत्वादहर्नामकानि संवत्सराहर्नियामकानि । यान्यूष्मणः ऊष्मनामकानिरूपाण्यवोचाम ता स्तानि । रात्रयः रतिदत्वाद्रात्रिनामकानिसंवत्सररात्रिगतानि । यान्संधीन् संधिगतानवोचाम ते रूपविशेषाअहोरात्राणांसंधयः संधिगताःसंधिनामकाइत्यधिदैवतंभगवद्रूपाणि । अथाध्यात्मंभगवद्रूपाण्युच्यंते । यान्यक्षराण्यक्षरस्थान्यक्षरनामकानिरूपाण्यधिदैवतमवोचाम तानिरूपाण्यध्यात्ममस्थीनि अस्थिगतान्यस्थिरत्वादस्थिनामकानि । अधिदैवंयान्रूपविशेषानूष्मणः ऊष्मनामकानवोचाम ते प्रादुर्भावाअध्यात्मंमज्जानो मज्जागतामदजनकत्वान्मज्जानामकाः । मज्जास्वधिकंभगवतःसन्निधानमित्युच्यते ॥ एषइति ॥ एष आत्मा संप्रति सम्यग्विशेषतो मज्जावै मज्जागतोवै ॥ कुतः । एषप्राणोवायुर्विशेषतोमज्जास्थोवै । प्राणस्यमज्जासुविशेषतः सन्निहितत्वेपिविष्णोस्तुतत्कुतः । एषआत्मासम्यक्प्राणः प्राणस्थोवै । प्राणस्यविशेषतोमज्जागतत्वंकथमित्यतस्तत्कार्येरेतसिविशेषतःसंनिहितत्वादिति वक्तुंकार्यकारणभावउच्यते ॥ यन्मज्जेति ॥ यन्मज्जा योमज्जा एत देषएवरेतोभवतीत्यर्थः । ततश्चकिमित्यतउक्तं ॥ यन्म

उप० । यान्यक्षराण्यवोचामाहानितानियानूष्मणोवोचामरात्रयस्तायान्संधीनवोचामाहोरात्राणांतेसंधयइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंयान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनितान्यध्यात्मंयानूष्मणोधिदैवतमवोचाममज्जानस्तेऽध्यात्ममेषहवैसंप्रतिप्राणोयन्मज्जैतद्रेतो

ज्जेति ॥ यन्मज्जा योमज्जागतःप्राणः एषवैतद्रेतः अस्मिन्रेतसिविशेषतःसन्निहितः । कारणेविशेषसंनिधानाभावेकार्येतदयोगादितिभावः । रेतसिप्राणस्यविशेषसन्निधानमेवकुतइत्यतउक्तं ॥ नहवेति ॥ इदंतावदेवंयोज्यं । प्राणा त्प्राणेन । विशेषतोधिष्ठितंरेतएवसिच्यते । गर्भाधानसंज्ञितनिषेककर्मयोग्यंभवति । गर्भत्वंव्रजेत् । तथाचरेतसिसामर्थ्यविशेषसद्भावात्तत्रप्राणस्यविशेषसन्निधानंज्ञायतइतिभावः । ननुकुत्रचिद्रेतसोगर्भत्वाप्राप्तेःकथंरेतसःसामर्थ्यविशेषइत्यतोनहवेतिविशिष्टंवाक्यंयोज्यं । प्राणादृते प्राणसंनिधानमृते । प्राणोरेतसिविशेषतःसंनिहितोनचेत् । तदातद्रेतोनसिच्यतेनगर्भत्वंव्रजेद्धि । उत्सर्गतोरेतसोगर्भीभावसामर्थ्यंदेवानाममोघवीर्यत्वदर्शनात् कलियुगादौमानुषादिरेतसोगर्भत्वाप्राप्तिस्तुसहकारिविरहनिबंधना । प्राणविशेषसन्निधानेतद्दर्शननियमादितिभावः । प्राणसन्निधानविशेषरहितंरेतःसिक्तंचेत्किंस्यादित्यतउच्यते ॥ यद्वेति ॥ वाशब्दोवधारणे । यदिप्राणादृते प्राणसन्निधानंविना । रेतःसिच्येततर्हिपूये दवयवशैथिल्येनदुर्गंधयुक्तमेवस्या न्नसंभवेन्नबीजंभवेदित्यर्थः । ननुप्राणसन्निधानविशेषादेवरेतसोगर्भत्वप्राप्तियोग्यत्वमितिकुतः स्वतएवकिंनस्यात् क्वचिद्गर्भत्वाप्राप्तिस्तुप्रतिबंधकवशाद्भविष्यतीत्यतश्चोक्तं ॥ यद्वेति ॥ प्राणादृतेप्राणसन्निधानमृतेविशेषप्राणसंबंधवर्जितंरेतो । ऋतेतद्रेतोव्यतिरिक्तंयन्मांसादिकंधात्वंतरं । तन्नसंभवेत्गर्भत्वंनयातीत्यर्थः । यदिरेतःस्वसामर्थ्येनैवगर्भत्वंप्राप्नुयात्तदामांसादिकमपिप्राप्नुयाद्धातुत्वाविशेषात् । अचेतनेकार्यविशेषस्यायस्कांतादाविवदेवतासंनिधानविशेषनिबंधनत्वस्य “रेतोधातुर्वटकणिके” त्यादौव्यवस्थापित ॥ १९१ ॥

उप० । नहवाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्यतेयद्वाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्येतपूयेन्नसंभवे

त्वात् । अन्यथास्वभाववादानुसरणप्रसंगादितिभावः । यान्संधीन् संधिनामकप्रादुर्भावानधिदैवतमवोचाम तान्यध्यात्मंपर्वाणि परज्ञानात् । पर्वनामकानि । पर्वगतानि । अस्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामित्येतस्यत्रयस्य त्रयगतस्यहरेरूपाणि इतो दक्षभागे । पंचशतानिचत्वारिंशच्चभवंति । पृथगशीत्युत्तरशतसंख्याकत्वात् । इतोवामभागेपंचशतानिचत्वारिंशच्चभवति । तद्भागद्वयस्थंरूपंमिलितमशीतिसहस्रमशीत्युत्तरसहस्रंभवति । विष्णुनामाक्षरगतरूपाणामधिष्ठानांतरमुच्यते ॥ अशीतीति ॥ अर्केलीनत्वेनादृश्यत्वेनस्थिताभगवत्प्रादुर्भावाः अशीत्युत्तरसहस्रंवाइत्यर्थः । सूर्याधिष्ठितानांविष्णुनामाक्षरादिरूपाणांपुरुषेवस्थानं तदुच्चार्यबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यत्वं तदधीनत्वं तदनुष्ठेययज्ञाधिष्ठितत्वं सूर्यप्रवर्त्यदिवसाधिष्ठितत्वंचोच्यते ॥ अशीतीति ॥ अशीत्युत्तरसहस्रसंख्याकाअर्कगताविष्णुनामाक्षररूपविशेषाःपुरुषेस्थित्वाबृहतीः सहस्रबृहतीः संपादयंति । बृहती र्बृहत्यः बृहतीस्थाः तन्नामकाः तद्वाच्याश्च । अहर्यज्ञंचसंपादयंति । तदर्थंपुरुषाधिष्ठानंविनासाक्षादह रहानि दिनानिसंपादयंति । सएषो स्थ्यादिगतो क्षरसंमानः विष्णुनामाक्षरगतरूपसमसंख्याकः । चक्षुर्मयइत्यादेरुक्तएवार्थः ॥ ७ ॥ अक्षराणामक्षरगत

उप० । यान्त्संधीनधिदैवतमवोचामपर्वाणितान्यध्यात्मंतस्यैतस्यत्रयस्यास्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामितिपंचेतश्चत्वारिंशच्छतानिपंचेतस्तदशीतिसहस्रंभवत्यशीतिसहस्रंवाअर्कलिनोबृहतीरहरभिसंपादयंतिसएषोक्षरसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतमक्षरसंमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाक्षराणांसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति ॥ २ ॥ (३४)

रूपाणांअब्रह्मविद्यात्वप्रतीतेःकौंठरव्यइत्यारभ्यसर्वमायुरित्यंतस्यखंडस्यतात्पर्यमाह ॥ एवमित्यादिना ॥ यथाह्रस्वमांडूके योक्तप्रकारेणविंशत्युत्तरसप्तशतरूपाणिज्ञात्वाविमुच्यते एवंकौंठरव्योक्तप्रकारेणतान्यशीत्युत्तरसहस्ररूपाण्युपास्यमुच्यतइति योजना । कौंठरव्योक्तंप्रकारमेवाह ॥ तस्येति ॥ अक्षरपदेनाक्षरोष्मसंधीनांत्रयाणांग्रहणं । वर्णेषु अक्षरोष्मसंधिषु । अन्येषु अन्यनामाक्षरोष्मसंधिषु । अशीत्युत्तरसहस्ररूपंस्थितं । पंचाशत्संख्याकेष्वपिवर्णेषु तावत्संख्यानिरूपाणिवर्ततइत्यर्थः । एतेन त्रीणिषष्टिशतानीत्यारभ्यसंधीनामित्यंतस्यतात्पर्यमुक्तंभवति । यान्यक्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनितानीत्यादेस्तात्पर्यं ॥ देहेषुपृथङ्मज्जास्थिपर्वसु ॥ रूपाणिविष्णोस्तावंतीति ॥ मज्जास्थिपर्वसुपृथक्पृथक्षष्ट्युत्तरशतसंख्ययाविद्यमानानि रूपाणिमिलित्वातावंति अशीत्युत्तरसहस्राणीत्यर्थः । अत्राध्यात्ममित्यस्यतात्पर्यं देहेष्विति ॥ अधिदैवादिस्वस्थानांतर मितिसूचनायपृथगिति । यद्वापूर्वखंडेस्थिस्थानामेवपर्वगतत्वादंतर्भावविवक्षयाविंशत्युत्तरसप्तशतत्वमुक्तं अधुनातुमज्जास्थि पर्वसुविष्णोस्तावंतिरूपाणिपृथक्पृथक्विवक्षयोच्यंतइत्यर्थः । मज्जासुविशेषसन्निधानद्योतनायानंतरोक्तायामज्जायाःप्रथमंग्र हणं । तेन एषहवैसंप्रतिप्राणइत्यादेस्तात्पर्यंसूचितं । यद्वातावत्संख्यानीत्येतद्देहेष्वित्युत्तरेणसंबध्यते । देहेषुतावत्संख्याकानि रूपाणिवर्ततइत्यर्थः । तेन अशीतिसहस्रंवाअर्कलिनोबृहतीरहरभिसंपादयंतीत्यत्राशीतिसहस्ररूपाणांशरीरेस्थित्वाबृहतीसहस्र

भा० । एवमुक्तप्रकारेणतस्यह्यक्षरनामकं । अशीत्युत्तरसाहस्ररूपंवर्णेषुसंस्थितं । विष्णुनाम्नोथवान्येषुपंचाशत्संख्यकेष्वपि । तावत्संख्यानिदेहेषुपृथङ्मज्जास्थिपर्वसु । रूपाणिविष्णोस्तावंति

संपादकत्वंयदुक्तंतस्यतात्पर्यमुक्तंभवति । मज्जास्थिपर्वस्वित्यादेरुक्तएवार्थः । मज्जास्थिपर्वगताशीत्युत्तरसहस्ररूपाण्येवदेहगत तयोच्यंतइतिनमंतव्यमितिभावेनदेहगतरूपाण्यन्यानि मज्जादिगतान्यन्यानीतिसूचयितुंदेहगतेभ्यःपृथङ्मज्जास्थिपर्वसुतावंति रूपाणीत्युक्तं । कुतएवमुक्तवक्ष्यमाणबहुस्थानेष्वशीत्युत्तरसहस्ररूपाणामंगीकार्यत्वमित्यतउक्तंचेष्टकानीति ॥ अक्षरनियाम कत्वान्मज्जादिषुस्थित्वारेतआद्यात्मनापरिणामनियामकत्वात्पुरुषेस्थित्वावाक्प्रेरकत्वाद्यज्ञप्रवर्तकत्वात्सूर्यादौस्थित्वाहरादिप्रवर्त कत्वादितिभावः । अशीतिसहस्रंवार्कलिनइत्यादेस्तात्पर्यमर्केति ॥ अर्कस्थितेत्यनेनार्केलीनतयास्थितत्वादर्कलिनामानीत्युक्तंभ वति । बृहतीरित्यस्यार्थोबृहत्याख्येति ॥ अहरभिसंपादयंतीत्यस्यार्थस्तान्येवाह्नांसंपादकानीति ॥ सएषोक्षरसंमानइत्य स्यार्थस्तान्यक्षरमितानीति ॥ तान्यस्थ्यादिस्थितरूपाणि अक्षरमितानीत्यर्थः । सयएवमेतदक्षरसमानमित्यादेरर्थस्तान्यु पास्येति ॥ एवंखंडद्वयंप्रमाणेनव्याख्यायपूर्वखंडेतस्यैतस्यात्मनःप्राणऊष्मरूपमित्यत्रतच्छब्देनप्रकृतसंघातपरामर्शेतस्योष्मा क्षरप्रतिपाद्यत्वमयुक्तं भगवन्मात्रपरामर्शेप्रकृतत्यागइत्यतोव्याचष्टे ॥ तस्यैतस्येति ॥ तस्यैतस्यात्मनइत्यनूद्यतस्यात्मनइत्य स्यार्थस्तस्यशरीराख्यस्यात्मनइति ॥ आत्मनइत्येतदावर्ततइतिभावेनानुवादपूर्वमर्थमाह ॥ आत्मनोयआत्माआदाना दिकर्तातस्येति ॥ विशेष्यप्रदर्शकमेतस्येत्येतदर्थकथनपूर्वमनुवदति ॥ परमात्मनएतस्येति ॥ अस्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणामितित्री

भा० । चेष्टकानि(सु)पृथक्पृथक् । अर्कस्थितबृहत्याख्यरूपाण्यह्नांचसर्वशः । संपादकानितान्येवतान्यक्षरमितानिच । अस्थ्यादिस्थित रूपाणितान्युपास्यविमुच्यतइतिच । तस्यैतस्यात्मनस्तस्यशरीराख्यस्यात्मनोयआत्माआदानादिकर्तातस्यपरमात्मनएतस्या

णिइत्यादिवाक्यमस्थ्यादिनामकभगवद्रूपपरतयाव्याख्यातं । आथ्यादिपरमेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ अस्थामिति ॥ विंशत्यु
त्तरसप्तशतसंख्याकतयोक्तान्यप्यस्थ्यादीनिकिंनस्युरित्यतआह ॥ अस्थ्यादीन्येवचेदिति ॥ त्रीणिषष्टिशतान्यक्षराणामि
त्यादिनोष्माक्षरसंधिनामकान्युक्तानिकानितानिविष्णुनाम्नीत्यतआह ॥ षृ् णृ् ष्णृ् इत्येतानीति ॥ षृइत्यूष्म णृइतितदतिरि
क्तमक्षरं ष्णुइतिसंधिरित्यर्थः । तर्ह्यूष्मणामक्षराणांसंधीनामितिबहुवचनानुपपत्तिरित्यतआह ॥ तद्गतेति ॥ तद्गतभगवद्विव
क्षयाबहुवचनं । तथाचोष्मणामूष्माक्षरगतानांरूपाणामितिभावः । उपसर्गमात्रंवीत्याहुः । केचिन्नामष्णुमात्रकंषकारंचवर्णौपू
र्वोत्तरावपीतिपक्षानुसारेणषृणृष्णृइत्येतानीत्युक्तं क्वचिद्विषृणुष्णुरित्येतानिभाष्यटीकयोःपाठःतत्रोपसर्गस्याप्यनुवादमात्रमिति
ज्ञेयं । अहानितानिरात्रयस्तास्तेसंधयइत्युक्ताहरादिशब्दान्निर्वक्ति ॥ अहार्यत्वादिति ॥ अहार्यत्वात्तिरस्कार्यत्वात् संधा
नाद्दिवारात्र्योःसंधिकरणात् यान्संधीन्अवोचामतेसंधयः । यानूष्मणोवोचामरात्रयस्ताः । तान्यक्षराणितान्यहानीत्येतद्व्या
चष्टे ॥ संध्यूष्मेति ॥ साशीतिकसहस्रक मशीत्युत्तरसहस्रसंख्याकानिविष्णोरूपाणीत्यर्थः । यान्यक्षराण्यस्थीनितानीत्यध्या

भा० । स्थ्नांमज्ज्ञांपर्वणांमिलितानामपिविंशोत्तरसप्तशतत्वोक्तेस्तत्रविष्णुरूपाण्येवोच्यंतइतिसिद्धं । अस्थ्यादीन्येवचेदशीत्युत्तरसहस्राणि
संतिहिविषृणुष्णुरित्येतानिविष्णुनामगान्यूष्माक्षरसंधिनामकानितद्गतभगवद्रूपाणिमुख्यतस्तन्नामकानि । अहार्यत्वादहर्नामारात्रिनामारतिप्रदः ।
संधानात्संधिनामासौस्वयंनारायणःप्रभुः । संध्यूष्माक्षरगाण्यस्यविष्णोरूपाणिसर्वशः । संध्यारात्रिदिवास्थानिसाशीतिकसहस्रकं ।

त्मप्रकरणंव्याचष्टे ॥ तान्येवेति ॥ पर्वशब्दव्याख्यानपूर्वमस्थिमज्जाशब्दौचनिर्वक्ति ॥ परज्ञानादिति ॥ वागतिगंधनयो रितिधातोर्वातेर्गत्यर्थत्वादज्ञानादित्युक्तं । तुशब्देनपरज्ञानादेवनतुपूर्वाभेदादित्यर्थः । अस्थानादस्थिरत्वान्मदनान्मदजनक त्वात् । एवकारेणनतुमस्जधातुप्रकृतिकमज्जाशब्दवाच्यप्रसिद्धमज्जाभेदेनेतिसूचयति । एषवैमज्जेत्यस्यतात्पर्यमाह ॥ व्यक्ति रिति ॥ तस्यविष्णोर्व्यक्तिर्विशेषसन्निधानं । एषवैसंप्रतिप्राणोमज्जेत्यस्यार्थःप्राणइति ॥ यन्मज्जैतद्रेतइत्यस्यार्थःमज्जैवरेतोभ वतीति ॥ यन्मज्जैतद्रेतइत्यस्यार्थांतरंरेतसिस्थोविशेषतः प्राणइति । मज्जासुस्थितःप्राणइत्यर्थः । नहवाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्यत इत्यत्रप्राणात्प्राणेनयुक्तंरेतःसिच्यतेगर्भत्वंप्राप्नोतीत्यर्थंतावदाह ॥ तेनहीति ॥ येनकारणेनरेतसिविशेषसन्निधानं तेनकारणे नप्राणेनयुक्तंतद्रेतःसर्वदानियमेनगर्भत्वंव्रजेदितियोजना । तथाचरेतसःसामर्थ्यविशेषदर्शनात्प्राणविशेषसन्निधानंज्ञायतइति भावः । ननुप्रायोऽधुनारेतसोगर्भत्वाप्राप्तेःकथंसामर्थ्यमित्याशंकावारकत्वेन नहवेतिसमग्रंवाक्यंव्याचष्टे ॥ यदीति ॥ प्राणा दृतेप्राणसन्निधानमृतइत्यर्थः ॥ प्राणोरेतसियदिनेति ॥ रेतोनहवासिच्यतइत्यस्यार्थस्तद्रेतइति । क्वचित्कलियुगे मानुषादि षुसर्वदातद्रेतोनगर्भत्वंव्रजेदित्यर्थः । उत्सर्गतोहिकारणानांकार्यकरत्वंक्वचित्सहकारिविरहवशात्कार्याभावःनैतावताशक्त्यभाव

भा० । तान्येवास्थिषुमज्जासुपर्वस्वपिचसर्वशः । परज्ञानात्तुपर्वाणिविष्णोरूपाणितानिहि । अस्थानान्मदनाच्चैवह्यस्थिमज्जाभिधानिच । व्यक्तिर्मज्जासुतस्यैवप्राणोमज्जासुसंस्थितः । मज्जैवरेतोभवतिरेतसिस्थोविशेषतः । प्राणस्तेनहितद्रेतोयुक्तंप्राणेनसर्वदा । यदिप्राणोनतद्रेतोनगर्भ त्वंव्रजेत्कचित् ।

निश्चयइतिभावः । एतेनैवयद्वाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्येतपूयेदित्यपिव्याख्यातप्रायं । प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ **विशेषेति** ॥ प्राणादृतइत्यस्यार्थः विशेषप्राणसंबंधवर्जितानीति । रेतोऋतेरेतोव्यतिरिक्तमित्यस्यार्थः ॥ **मांसादीनीति** ॥ नसंभवेदित्यस्यार्थोनगर्भत्वमिति । अतएव विशेषसंबंधवर्जनादेव । उपसंहरति ॥ **अतइति** ॥ भवतुप्राणस्यरेतसिसन्निधानमतएवमज्जासु तावताभगवतोमज्जास्थत्वंकुतइत्यतःप्रवृत्तस्यएषवैसंप्रतिप्राणइत्यस्यैषपरमात्माप्राणःप्राणेस्थितइत्यर्थमाह ॥ **प्राणेचेति** ॥ तत्तश्चकिमित्यतआह ॥ **तस्मादिति** ॥ विशेषतइत्यनुवर्तते । एषवैसंप्रतिप्राणइत्यादेःसंगतिमाह ॥ **मज्जास्विति** ॥ त्रीणिषष्टिशतान्यक्षराणामित्यादौभगवद्रूपाण्येवोच्यंतइतिप्रमाणेनोक्तंयुक्तिमप्याह ॥ **अशीतीति** ॥ वर्णानामक्षराणामूष्मणांसंधिना मिलितानामप्यशीत्युत्तरसहस्राभावादित्यर्थः । तत्स्थरूपाणि अक्षरोष्मसंधिनिष्ठरूपाणि । तत्संख्याकान्यशीत्युत्तरसहस्रसंख्याकानि । अर्कलिनइत्येतदप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ **अर्कइति** ॥ अर्कगतरूपाणांबृहतीसंपादकत्वंकथमित्यतआह ॥ **तएवेति** ॥ तदुपपादयति ॥ **वागिति** ॥ नकेवलंसूर्येस्थितानांविष्णुनामाक्षरगतानांतत्प्रतिपाद्यरूपाणांपुरुषेस्थित्वाबृहतीसंपादकत्वं किंतु

भा० । विशेषप्राणसंबंधवर्जितान्यतएवहि । नमांसादीनिगर्भत्वंयांत्यतःसहिरेतसि । विशेषेणस्थितःप्राणःप्राणेचैवविशेषतः । स्थितोनारायणोदेवस्तस्मान्मज्जासुचस्थितइतिच । मज्जास्वधिकसन्निधानज्ञापनार्थमिदंवचनं । अशीत्युत्तरसहस्रवर्णानामभावाच्चतत्स्थविष्णुरूपाण्येवतत्संख्यानीतिसिद्धं । अर्केनिलीनत्वेनादृश्यत्वेनस्थिताभगवत्प्रादुर्भावाअर्कलिनः । तएवशरीरेस्थित्वासहस्रंबृहतीःसंपादयंति । वाक्प्रेरकत्वा

बृहतीस्थत्वंतद्वाच्यत्वंचेतिभावेनाशीतिसहस्रंवार्कलिनोबृहतीरित्युक्तं । तद्विभक्तिव्यत्ययेनव्याचष्टे ॥ विष्णुनामेति ॥ यानिसूर्यगतानिपुरुषेस्थित्वाबृहतींसंपादयंतितान्येवविष्णुनामाक्षरगतानितत्प्रतिपाद्यानिअशीत्युत्तरसहस्ररूपाणिबृहत्यःतदेव ताःबृहतीसहस्रगताः तत्प्रतिपाद्यदेवताश्चेत्यर्थः । तत्रयुक्तिर्विष्णुनामार्थत्वादेवबृहतीसहस्रस्येति ॥ अहरभिसंपादयंतीत्येतद्व्याचष्टे ॥ एतान्येवेति ॥ सूर्यगतानिच । अहःशब्दस्यात्रविवक्षितमर्थमाह ॥ अहःशब्देनेति ॥ उक्तार्थेप्रमाणमाह ॥ यज्ञानामिति ॥ २ ॥ एवंविष्णुनाम्निऊष्मतदतिरिक्ताक्षरसंधिगतरूपसमुदायमुक्त्वासिंहावलोकितन्यायेनपुनःपूर्वोत्तरवर्णसंहितादेवतास्वरूपंवक्तुंतस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ चत्वारइति ॥ बाध्वः संसारबाधवद्भिःप्राप्योवायुः । शरीरपुरुषः छंदःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुषइतिचत्वारः पुरुषाइत्याह । यंशरीरपुरुषइत्यवोचामसोयंसन्निहितोदैहिकःसर्वदेहाभिमान्यात्माशिवएव तस्य शिवस्ययोऽशरीरःप्राकृतदेहरहितःप्रज्ञात्माप्रज्ञास्वरूपोनिरुद्धःसोयंरसःसारउपजीव्यःनियामकः । यंछंदःपुरुषइत्यवोचामसो

भा० । द्विष्णुनामार्थवत्त्वादेवचबृहतीसहस्रस्यतदेवताश्चैतान्येवाशीत्युत्तरसहस्ररूपाणिएतान्येवाहःप्रवर्तकानिच । अहःशब्देनयज्ञोदिवसश्चोभावप्यभिप्रेतौ । यज्ञानांदिवसानांचसाशीतिकसहस्रकैः । विष्णुःप्रवर्तकोरूपैर्बृहत्युक्थस्यचांजसा । बृहत्युक्थेनवाच्यानिरूपाण्येतान्यधीशितुरितिच ॥ २ ॥ (३४)

उप० । चत्वारःपुरुषाइतिबाध्वःशरीरपुरुषश्छंदःपुरुषोवेदपुरुषोमहापुरुषइतिशरीरपुरुषइतियमवोचामसयएवायंदैहिकआत्मातस्ययोयमशरीरःप्रज्ञात्मासरसश्छंदःपुरुषइतियमवोचामा

क्षरसमाम्नायः सर्ववर्णाभिमानित्वादक्षराख्यःसएषएवतस्यछंदःसहितस्यैतस्याक्षरसमाम्नायस्य । अइत्याक्रियमाणत्वादकारो वासुदेवोरसः । वेदपुरुषइतियमवोचामसपुरुषः येनतत्प्रेरणयावेदान्तत्प्रभेदंऋग्वेदंयजुर्वेदंसामवेदंचपुमान्वेदससर्ववेदाभिमानीगरुडएवेतियावत् । तस्यवेदपुरुषसंज्ञितस्यैतस्यवेदाभिमानिनोगरुडस्यज्ञोनेनपरिपूर्णत्वाज्ज्ञानेनपूर्णत्वात्ब्रह्मार्त्विक्स्थतत्वाच्चब्रह्मसंकर्षणोरसः । तस्माद्ब्रह्मर्त्विजोवेदाभिमानिगरुडनियामकसंकर्षणाधिष्ठानत्वात् उत्तमप्रतिमालाभायब्रह्मिष्ठंवेदार्थभूतब्रह्मज्ञानिनंयज्ञेब्रह्माख्यमृत्विजंकुर्वीत योयज्ञस्योल्बणंशेषंपश्येत् । दृष्ट्वाचतत्समीकुर्यादितियावत् । उक्तंचब्रह्मणोयज्ञविनष्टिसंधायकत्वंछांदोग्येचतुर्थाध्यायेचरमखंडे तस्मादेवंविदमेवब्रह्माणंकुर्वीत । नानेवंविदमित्यंतेन । महापुरुषइतियमवोचामससंवत्सरएवसंवसतांस्वहितवृत्त्यावसतांरतिदातृत्वात्संवत्सरनामाब्रह्मैवसंवसइतिप्रदत्वमेवोपपाद्यते ॥ प्रध्वंसयन्निति ॥ अन्यानिवेदविहितवृत्त्यानवसंति यानिभगवद्विरोधीनिभूतानिप्राणिजातानितानिप्रध्वंसयंस्तमसिपातयन् अन्यानिभूतानिवेदविहितवृत्त्यासम्यग्वसंति भगवद्भक्तिज्ञानादियुक्तानिप्राणिजातान्यैक्यानिभावयन्मोक्षेस्थानैक्यमत्यैक्ययुक्तानिकुर्वन्संवत्सरएवेत्यन्वयः । तस्यमहापुरुषसंज्ञितस्यैतस्यसंवत्सराख्यस्यब्रह्मणः आदित्वात्तत्त्वात्नियमनायसर्वत्रविद्यमानत्वान्नियामकत्वा

उप० । क्षरसमाम्नायएवतस्यैतस्याकारोरसोवेदपुरुषइतियमवोचामयेनवेदान्वेदऋग्वेदंयजुर्वेदंसामवेदंतस्यैतस्यब्रह्मारसःतस्माद्ब्रह्माणंब्रह्मिष्ठंकुर्वीतयोयज्ञस्योल्बणंपश्येन्महापुरुषइतियमवोचामसंवत्सरएवप्रध्वंसयन्नन्यानिभूतान्यैक्यानिभावयन्नन्यानितस्यैतस्यासा

दादित्यनामाप्रद्युम्नोरसः । अधिष्ठानभेदेपिनभगवद्रूपाणांभेदोमंतव्यइतिभावेनोच्यते ॥ सयश्चायमिति ॥ सयोयंदेहेसन्निहितोशरीरःप्रज्ञात्माऽनिरुद्धःयश्चासावादित्येस्थितःप्रद्युम्नः एतत्स्थानद्वयगतंभगवद्रूपमेकमितिविद्यात् । चशब्दात्सयअकारोवासुदेवोयश्चब्रह्मासंकर्षणःएकमेतदितिविद्यादितिसमुच्चिनोति । तथातद्रूपचतुष्टयंचैकमितिविद्यात् । तथैतद्रूपचतुष्टयंपूर्ववर्णप्रतिपाद्यमेकंनारायणाख्यंरूपमेवेतिविद्यात् । तथोत्तरवर्णप्रतिपाद्यंभगवत्प्रादुर्भावजातमपिपरस्परंपूर्ववर्णप्रतिपाद्यनारायणेनसंहिताप्रतिपाद्यानिरुद्धादिरूपचतुष्टयेनचैकमितिविद्यात् । अनिरुद्धप्रद्युम्नयोरैक्यमुपपाद्यते ॥ तस्मादिति ॥ आदित्यगतस्यपुरुषगतेनप्रद्युम्नेनैक्यादेवपुरुषंपुरुषंप्रति प्रतिपुरुषमादित्योभिमुखोभवतीत्यर्थः । यद्वाप्रतिपुरुषमादित्यश्चक्षुषिनियामकोभवतीत्यर्थः । यद्वाचतुर्णामैक्यमनेनोच्यते । तस्मात्पुरुषगतेनैक्यादेवादित्यइत्युपलक्षणमादित्यगतःप्रद्युम्नोवेदगतःसंकर्षणःअक्षरगतोवासुदेवश्चप्रतिपुरुषमुपकारकोभवति । आदित्यगतःप्रकाशकोन्योज्ञापकइत्यर्थः । यद्वापूर्वोत्तरवर्णसंहिताप्रतिपाद्यानांसर्वेषामप्यैक्यमनेनोच्यते । तस्मात्पुरुषहृदयमध्यगतेनानिरुद्धेनैक्यादेवादित्यादिःसर्वोपिप्रतिपुरुषंनियामकोभवतीत्यर्थः । सूर्यातस्थस्यकारणत्वापरपर्यायमादित्वंतत्त्वंनियामकत्वंद्योतकत्वंचोक्तं । तत्रसंमतिरुच्यतेतदपीति । अतिशयेनचित्चित्तरंतदेवाकारलोपेनचित्रं । चेतनेभ्योविशिष्टंदेवानामननाच्चेष्टनादीशितृत्वात्कर्तृत्वादनीकं मित्रस्यवरुणस्याग्नेश्चक्षुश्चक्षय

उप० । वादित्योरसःसयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्यएकमेतदितिविद्यात्तस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रत्यादित्योभवतितदप्येतदृषिणोक्तं चित्रंदेवानामुद्गादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः ।

तीतिचक्षुर्ज्ञानप्रदं। चष्टइतिवाचक्षुः। अपरोक्षतोज्ञातृसूर्यगतंब्रह्मोदगादुदैत् । जगतोजंगमस्यतस्थुषःस्थावरस्यचस्थावरजंगमात्मकानांसर्वजीवानामादानात्प्रलयेऽन्यदाप्यत्तृत्वाच्चात्मा सूरिप्राप्यत्वात्सूर्यनामासूर्यगोभगवान् द्यावापृथिवीअंतरिक्षंचप्रकाशेन। आअप्राः आसमंतादप्राःपूरयामासेतिऋषिणोक्तमित्यर्थः । उपसंह्रियते ॥ एतामिति ॥ पूर्ववर्णगतेननारायणेनोत्तरवर्णगतेन प्रादुर्भावसमुदायेन । संधिगतैरनिरुद्धादिभिश्चतुर्भिरेतामेवसंधीयमानांसंहितामनुविधं अनुविधांसमीचीनांमन्यतइतिस्माहबाध्वइत्यर्थः । संहितादेवतायानकेवलमुक्ताधिष्ठानमात्रं किंत्वनंतान्यधिष्ठानानितदनुबद्धानीतिभावेनोच्यते ॥ एतंह्येवेति॥ एतंमहापुरुषगतमादित्यनामानंसौरमंत्रोक्तमेव बह्वृचाऋग्वेदिनोमहत्युक्थेबृहतीसहस्रेमीमांसंतेजानंति तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्ययानिव्यंजनानितच्छरीरमितिखंडे तद्योहं सोसाविति बृहतीसहस्रप्रतिपाद्यस्यसूर्यगतत्वमुक्त्वा तदुक्तमृषिणासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेत्यस्यैवमंत्रस्योदाहरणात् । चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेरिति अग्निनियामकत्वेनोक्तमेतमेवाध्वर्यवोयजुर्वेदिनोग्नौमीमांसंतेऽग्नेरध्वर्युसंपाद्यत्वात् । छंदोगाएतंमहाव्रतेमहाव्रताख्यकर्मांगभूतस्तोत्रेतत्संबंधीष्टकाचितौचमीमांसंते । महाव्रते आदित्यगतस्यैवएषतपन्नेवास्मीत्युक्तत्वात् । सामान्यादित्यादितिछांदोग्येसाम्नामादित्यानुबंधोक्तेश्च। आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षमित्युक्तमेतमेवास्यांपृथिव्यांएतमेवदिविएतमेवांतरिक्षस्थेवायावेतमेवाकाशेवरुणस्यचक्षुरित्युक्तमेवाप्सुतस्थुषआत्मेत्युक्तमेत

उप० । आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेत्येतामनुविधंसहितांसंधीयमानांमन्यइतिहस्माहबाध्वएतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवएतंमहाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतंवायावेतमाकाशएतमप्स्वेत

मेवौषधीष्वेतंवनस्पतिषु । अतएवतदभिमानित्वादेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेषुजगतआत्मेत्युक्तमेतंसर्वेषुभूतेषुअनीकमित्युक्तमेतमेवनियामकत्वादिगुणबृंहितत्वाद्ब्रह्मेत्याचक्षतेइत्यर्थः । यद्वाछंदःपुरुषगतंवेदपुरुषगतमेतमेवबह्वृचामहत्युक्थेवेदसारभूतेबृहतीसहस्रेऽस्यांपृथिव्यांतदनुबंधिष्वोषधिवनस्पतिषु अग्नावप्सुचमीमांसंते एतमध्वर्यवोग्नावंतरिक्षस्थेवायावाकाशेचमीमांसंते । छंदोगाएतंमहाव्रतेदिवितदनुबंधिषुचंद्रनक्षत्रेषुएवंसर्वेषुभूतेषुमीमांसंतइत्यर्थः । तथाहिछंदोगश्रुतिः प्रजापतिर्हिलोकानभ्यतपत् । तेषांतप्तानांरसान्प्रावृहन् अग्निंपृथिव्यावायुमंतरिक्षादादित्यंदिवः । एतास्तिस्रोदेवताअभ्यतपत्तासांतप्यमानानांरसान्प्रावृहयत् । अग्नेर्ऋचोवायोर्यजूंषिसामान्यादित्यादिति । यद्वाएतंशरीरपुरुषशब्दितशिवांतर्गतमेवाष्टमूर्तित्वात्क्षित्यादिषुपंचसुतदनुबंधिष्वोषधिवनस्पतिषु चंद्रेतदनुबंधिषुनक्षत्रेषु सूर्यांतर्गतत्वादेवसौरमंत्रोक्तप्रकारेणप्रथमयोजनारीत्यामहदुक्थादिषुसर्वेषुस्थानेष्वाचक्षतइतियोज्यं । पूर्ववर्णप्रतिपाद्योनारायणउत्तरवर्णप्रतिपाद्यः सर्वोपिप्रादुर्भावश्चैतंह्येवेत्येतच्छब्देनपरामृश्यसर्वांतर्गतत्वेनोच्यतइत्यवगंतव्यं । सएषभगवान्संवत्सरसमानःसंवत्सरसंज्ञितचतुर्मुखरूपसमसंख्याकः । चतुर्मुखस्यानंतमूर्तित्वात्तावद्रूपैस्तन्नियामकः । अतएवपूर्णदर्शनशक्त्यादिगुणकः सयएवमेतंसंवत्सरसंमानंचक्षुर्मयत्वादिगुणविशिष्टमात्मानंपरस्मा अयोग्यायशंसतितस्यवेदादुग्धदोहाभवंतीत्युत्तरखंडेनान्वयः । चत्वारःपुरुषाइतिबाध्वइत्यत्रबाध्वःकश्चनऋषिरित्यन्यथाप्रती

उप० । मोषधीष्वेतंवनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षतेसएषसंवत्सरसमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतंसंवत्सरसमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंपरस्मैशंसति ॥ ३ ॥ (३५)

तेव्याचष्टे ॥ **संसारेति** ॥ एतेनबाध्यंतइतिबाधाःतैर्वायतेप्राप्यतइतिबाध्वःइतिमूलार्थइत्युक्तंभवति । एतदुपपादयति ॥ **सहीति** ॥ शरीरपुरुषइतियमवोचामसदैहिकआत्मेत्यादिवाक्यचतुष्टयंव्याचष्टे ॥ **सर्वदेहेत्यादिना** ॥ तस्ययोयमशरीरः प्रज्ञात्मासरसः । तस्यैतस्याकारोरसःतस्यैतस्यब्रह्मारसः तस्यैतस्यासावादित्योरसइतिवाक्यचतुष्टयंक्रमेणव्याचष्टे ॥ **सारःशिवस्येत्यादिना** ॥ अयमित्यस्यार्थोदेहस्थितइति । ज्ञानबृंहणाज्ज्ञानपूर्णत्वात् । यद्वावेदनियामकत्वेनतदध्येतॄणांज्ञानेनपूरणात् । ब्रह्मशब्दस्यार्थांतरं ब्रह्मर्त्विगिति । तस्माद्ब्रह्माणंब्रह्मिष्ठमित्यस्यार्थः तस्मादिति । हियस्माद्ब्रह्मर्त्विजिविशेषेणहरिःस्थितस्तस्मात्तस्योत्तमाधिष्ठानलाभायब्रह्मिष्ठंब्रह्माणंकुर्यादित्यर्थः । यआदित्यसंस्थितःप्रद्युम्नोभगवान्हरिःसएवब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यसारभूतइतियोजना । एवशब्देनप्रसिद्धमादित्यंव्यावर्तयति । आदित्यशब्दंनिर्वक्ति ॥ **सह्यादिरिति** ॥ आदित्वादादिःततत्वात्नियामकत्वाद्यइत्यर्थः । सयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्येएकमेवतदितिवाक्यंव्याचष्टे ॥ **सएवेति** ॥ यआदित्यगः

भा० । संसारबाधितैःप्राप्योबाध्वोवायुरुदाहृतः । सहिमोक्षप्रदोविष्णोराज्ञयासउवाचह । सर्वदेहाभिमानीतुशरीरपुरुषःशिवः । सर्ववर्णाभिमानीचशेषोसौछांदसःपुमान् । सर्ववेदाभिमान्येवगरुडोवेदपूरुषः । संवत्सराभिमानीतुब्रह्मैवहिमहापुमान् । सारःशिवस्यानिरुद्धनामादेहस्थितोहरिः । अइत्याक्रियतेयस्माद्वासुदेवोह्यकारकः । शेषस्यसारःसविभुर्ब्रह्माख्योज्ञानबृंहणात् । संकर्षणाख्यस्तुहरिःसारःसगरुडस्यच । ब्रह्मर्त्विक्संस्थितश्चासौतस्माद्ब्राह्मिष्ठमेवहि । कुर्याद्ब्रह्मर्त्विजंतस्मिन्विशेषेणस्थितोहरिः । ब्रह्मणःसारभूतस्तुप्रद्युम्नोभगवान्हरिः । सएवादित्यसंस्थश्चसह्यादिर्जगतोविभुः । ततश्चसर्वभूतेषुजीवानांविनियामकः । सएवादित्यगोविष्णुर्यःप्रद्युम्नाभिधोहरिः । सएव

प्रद्युम्नाभिधोहरिः यश्चानिरुद्धतनुःसर्वदेहेषुस्थितः ससएकएवेत्यन्वयः । द्वितीयएवशब्दस्तुआदित्यगोविष्णुरेवनतुप्रसिद्धो मंडलांतर्गतःसूर्यइत्येवधारकः । सयश्चायं यश्चासाविति चशब्दसमुच्चेययोःसंकर्षणवासुदेवयोरप्यैक्यमनेनोच्यतइत्याह ॥ संकर्षणइति ॥ तद्रूपचतुष्टयमेकमेवविद्यादित्यप्यर्थमाह ॥ एकःसचतुर्विधइति ॥ चतूरूपस्यपूर्ववर्णप्रतिपाद्येननारायणेना प्यैक्यमनेनोच्यतइत्याह ॥ एकःसचतुर्विधइति ॥ चतुर्विधोप्येकोनारायणइत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । उत्तरार्णप्रतिपाद्यः प्रादुर्भावसमुदायोपिपूर्ववर्णप्रतिपाद्येनसंहिताप्रतिपाद्यैरनिरुद्धादिभिःपरस्परमेकइतिद्रष्टव्यं । अतएवान्येषामपिरूपाणामिति विद्यादित्यभेदमतिदेक्ष्यतितस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रत्यादित्योभवतीत्येतदनिरुद्धप्रद्युम्नयोर्देहादित्यगतयोरैक्योपपादकत्वेनव्याचष्टे ॥ प्रतीति ॥ यस्मात्प्रतिपुरुषंयोविष्णुर्नियामकःस्थितोसावेवादित्येस्थित्वाद्योतकएतस्मादुभयगतयोरैक्यादेवप्रतिपुरुषंमांप्रति मांप्रतीतिद्योतकइत्यन्वयः । यद्वाएतस्मात्पुरुषादित्यगतयोरैक्यादेवादित्यगतोविष्णुःप्रतिपुरुषंचक्षुषिनियामकःस्थितइत्यर्थः । यद्वक्ष्यति सूर्यमंडलगोविष्णुर्देहेचक्षुषिचस्थितइत्यादि । एतेनप्रकारांतरेणव्याख्यातंभवति । चतुर्णामैक्यपरत्वेनापिव्याचष्टे ॥ आदित्यादिष्विति ॥ आदिपदेनवर्णवेदग्रहणं । एतेनादित्यग्रहणमुपलक्षणमितिसूचयति । द्योतकःप्रकाशकोज्ञानहेतु श्चप्रतिप्रति । एतस्मात्पुरुषगतेनैक्यादेवादित्यगतःप्रद्युम्नः वर्णगतोवासुदेवोवेदगतःसंकर्षणश्चप्रतिप्रति प्रतिपूरुषंभवति ।

भा० । सर्वदेहेषुचानिरुद्धतनुःस्थितः । संकर्षणोवासुदेवइत्येकःसचतुर्विधः । प्रतिपूरुषमेतस्मात्स्थितोविष्णुर्नियामकः । आदित्यादिषुच स्थित्वाद्योतकोसौप्रतिप्रति ।

प्रकाशकोज्ञापकश्चभवतीत्यर्थइतिभावः । अनिरुद्धादीनां नारायणस्यप्रादुर्भावानांचैक्यपरत्वेनव्याचष्टे ॥ प्रतिपुरुषमिति ॥ एतस्माच्छरीरेणानिरुद्धेनैक्यादेवविष्णुर्नारायणःवासुदेवःसंकर्षणः प्रद्युम्नःप्रादुर्भावरूपीचप्रतिपुरुषंनियामकोभवतीत्यर्थः । अत्राप्यादित्यग्रहणमुपलक्षणमितिज्ञेयं । मंत्रेचित्रंविचित्रंदेवानामनीकंसेनेत्यर्थप्रतीतेर्यथावद्व्याचष्टे ॥ सचेतनतमत्वादिति ॥ अतिशयेनचित्चित्तरं तदेवाकारलोपेनचित्रमितिभावः । कथंचेतनश्रेष्ठत्वमित्यतोदेवोत्तमत्वादितिभावेनदेवानामनीकमिति प्रवृत्तमितिभावेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह ॥ मुख्यत्वात्सर्वदेवानामिति ॥ यद्वाचित्रपदंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ मुख्यत्वादिति ॥ सर्वदेवानांमध्येमुख्यत्वाच्चचित्रमित्यर्थः । चित्रआश्चर्यइतिधातोःचित्रमद्भुतंश्रेष्ठमितिपर्यायाएतेशब्दाइतिभावः । सद्यश्चित्रश्रवस्तमइत्यत्रचित्रमद्भुतंश्रवःकीर्तिर्यस्यासौचित्रश्रवाः । अद्भ्यकीर्तीनांपुरुषाणांमध्यइतिऋग्भाष्यटीकायांव्याख्यातत्वात् । देवानामनीकमित्यस्यार्थः देवानामननादिति । अननात्प्रेरणादन् । ईशितृत्वादी कर्तृत्वात्कमित्यर्थः । उदगादित्यस्यार्थः उदैदिति । मित्रस्यवरुणस्याग्नेश्चक्षुरित्यस्यार्थोज्ञानदत्वादिति । चक्षयतीतिचक्षुर्ज्ञानप्रदइत्यर्थइतिभावः । चष्टइतिचक्षुरित्यप्यर्थमाह ॥ देवानामिति ॥ कर्मणिषष्ठी एतेन कर्त्रा । यद्वादेवानांमित्रादीनामयंचक्षुश्चक्षुरधिष्ठाता कुतःएतेनचक्षुरधिष्ठितेनदर्शनादित्यर्थः । द्यावापृथिवीअंतरिक्षमाप्राइत्यस्यार्थ आपूरयदिति । जगतस्तस्थुषश्चात्मेत्यस्यार्थः आदानादिति । उपा

भा० । सचेतनतमत्वाद्धिचित्रमित्यभिधीयते । मुख्यत्वात्सर्वदेवानामननादीशितृत्वतः । कर्तृत्वादथनीकंसउदैत्सूर्यस्थितोहरिः । ज्ञानदत्वाच्चदेवानांचक्षुरेतेनदर्शनात् । आपूरयत्सर्वलोकान्प्रकाशेनजनार्दनः । आदाना

दानात्सर्जनात् । प्रलयेप्यन्यदाप्यत्तृत्वाच्चजगतःस्थावरस्यचेतिसर्वजीवानां । एतामनुविधमित्यस्य संहिताप्रतिपाद्यैरनिरुद्धा दिभिःपूर्वार्णप्रतिपाद्यनारायणेनोत्तरार्णप्रतिपाद्यप्रादुर्भावैश्चसंधीयमानामित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारे णयदाचतुर्विधोविष्णुःसंहिताज्ञायते पूर्ववर्णस्यनारायणाभिधंरूपंज्ञायते । समस्ताःप्रादुर्भावाश्चरमार्णस्यदेवताज्ञायंते तदैवसं हितामनुविधंसम्यक्संधितांमन्यइतिवायुराहेत्यर्थः । इतिहस्माहबाध्वएतंह्येवेत्युत्तरेणान्वयंमत्वाव्याचष्टे ॥ आहवायुरिमं विष्णुमित्यादिना ॥ एतेनबाध्वोवायुरेतंविष्णुंमहदुक्थादिषुमीमांसंतइत्यप्याहेत्यर्थउक्तोभवति । इममितिपूर्वप्रस्तुतनाराय णमनिरुद्धादिचतूरूपिणंप्रादुर्भावरूपंचेत्यर्थः ॥ इष्टकानामिति ॥ महाव्रतेचेतव्येष्टकाधिष्ठितदेवतामित्यर्थः । एतमस्यामि त्यादेरर्थ एतमेवेति । ब्रह्मेत्यस्यार्थःपूर्णेति । संवसतोरमयतीतिसंवसद्रः सएववर्णविपर्ययेणसंवत्सरइत्यर्थमभिप्रेत्यसंवत्सरश ब्दार्थमाह ॥ संवसदिति ॥ विहितवृत्त्यावसतांसुखप्रदत्वादित्यर्थः । नन्वस्मत्समसंख्याकोपिभवतिभगवान्किंविशिष्योच्यते संवत्सरसंमानइतीत्यतआह ॥ नियामकइति ॥ ३ ॥ (३५) बाध्वोक्तविद्यायानकेवलंपूर्वोक्तन्यायेनफलंसुमहत्किंतुशतवा

भा० । त्सर्वजीवानामत्तृत्वात्प्रलयेपिच । आत्मेत्युक्तःसभगवान्जगतःस्थावरस्यच । एवंचतुर्विधोविष्णुःसंहितादेवतायदा । ज्ञायतेपूर्व वर्णस्यरूपंनारायणाभिधं । प्रादुर्भावाःसमस्ताश्चचरमार्णस्यदेवताः । तदातुसंहितांसम्यङ्मन्येहंसंधितामिति । आहवायुरिमंविष्णुंबृहत्युक्थस्य देवतां। महाव्रताख्यस्तोत्रस्यचेष्टकानांचदेवतां। एतमेवाखिलजगद्व्याप्तंपूर्णगुणात्मकं। संवसद्रतिदातृत्वाद्ब्रह्मासंवत्सराभिधः। नियामकःसजीवानां सर्वेषांप्रभुरीश्वरः। अनंतमूर्तिर्ब्रह्मासावनंतजगदास्थितः। नियामकस्तस्यविष्णुस्तावद्रूपेषुसंस्थितः। तत्संवत्सरसंमानःसविष्णुःपरमेश्वरः ॥३॥ (३५)

रमावर्ततेनायोग्योपदेशादिदोषनिवृत्तिश्चफलमित्युक्तिपूर्वंपुरुषादित्यगतयोरैक्येयुक्त्यंतरंचोच्यतेस्मिन्खंडे । तत्रतावदयोग्योपदेशादिनकार्यमितिवक्तुमुपदेशेप्रत्यवायउच्यते ॥ दुग्धेति ॥ यएतमात्मानंपरस्मैमोक्षायोग्यायशंसत्युपदिशति तदर्थेवामहाव्रतेउक्तप्रकारेणस्तवनशंसनेष्टकाचयनाद्यार्त्विज्यंकरोति । तदाऽस्यशंसकस्यवेदादुग्धदोहागाइवपूर्वंदुग्धःनेतःपरंदोग्धव्यं दुह्यतइतिदोहःक्षीरंयासांतागावइवविफलाभवंति । वैफल्यंप्रकारद्वयेनोच्यते ॥ नतस्येति ॥ तस्यशंसकस्यानूक्तेवेदवचनेगुरूक्त्यनुसारेणप्रवचनीयत्वात् । वेदानुवचनंतथेत्यभिधानाच्चभागस्तत्प्राप्यंज्ञानफलंनास्तिसुकृतस्यपंथांपंथानंसुकृतसाध्यमामुष्मिकमार्गंचनवेदनप्राप्नोतीतिप्रकारद्वयेनदुग्धदोहाभवंतीत्यन्वयः । तद्वेदार्थज्ञानवैफल्यमेतत्कर्मवैफल्यंचऋषिणोक्तं सचिविदंकर्मसंचयवेत्तारं सखायंशरीरेस्थित्वोपकारकं यस्तित्याजायोग्येभ्यउपदिशति । अयोग्यार्थं योग्येष्वप्याचार्यपित्रोरन्यार्थंवा महाव्रतेशंसनादिकंचकरोति । तस्यवेदवाचिभागःफलंनास्ति सुकृतस्यपंथानंचनप्रवेदनलभतेहि विद्लृलाभइतिधातोः । तथायोभगवंतंतत्याजेश्वरएवनास्तीत्यादिरूपेणत्यजति । तथायश्चरमाब्रह्मादितद्भक्ततारतम्यापरिज्ञानादिनातंत्यजति । सयदीं यदेवशृणोतितदलकमेवारतिरूपांधतमःप्राप्तिकारणमेवशृणोति । तच्छ्रवणंतमःप्राप्तिकारणमेवेतियावत् । तथा योनिषिद्धकर्माचरणेनविहितत्यागेनचभगवत्प्रियत्यागात्तत्पूजायाअकरणाच्चतंत्यजति । सयदेवशृणोतितदलकमेवशृणोति । नकारस्थानेअ

उप० । दुग्धदोहाअस्यवेदाभवंतिनतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथामितितदप्येतदृषिणोक्तंयस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति । यदींशृणोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामिति

कारः रलयोरभेदः तथाचनरकसाधनमेवशृणोति कार्यकारणयोरभेदोपचारः । (उदाहृतमंत्रेत्यागंसामान्येनानूद्यतमोनरकवेदसुकृतफलाभावलक्षणाश्चत्वारोदोषाउक्ताः । तेदोषाउक्तविधत्यागचतुष्टयवतांसमाइतिप्रतीयते ।) यआत्मानंपरस्मैशंसति न तस्यानुक्तेभागोस्ति सनवेदसुकृतस्यपंथानमित्युक्तार्थे उदाहृतमंत्रे । यदींशृणोत्यलकंशृणोतीत्ययोग्योपदेश तदर्थशंसनलक्षणं त्यागफलत्वेनयदींशृणोत्यलकमितितमसोवर्णनमयुक्तमित्यतस्तदीश्वरस्वरूपत्यागादित्यागांतरफलमयोग्योपदेशादिप्रस्तुतेत्यागे तुनतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथामिति प्रागुक्तंदोषद्वयमेवनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति नहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामित्यंशे नोच्यतइत्यवधार्यते ॥ **नतस्येति** ॥ तत्तत्रायोग्योपदेशेतदर्थशंसनादौचत्यागेनतस्यानूक्तेभागोऽस्ति नवेदसुकृतस्यपंथामिति यद्दोषद्वयमुक्तंतदेवतदुक्तंतेनोक्तं । नतस्यवाच्यपिभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथामितिमंत्रखंडेनोक्तंभवतीत्यर्थः । यन्निमित्तंदोषोत्कीर्तनंतदिदानीमुच्यते ॥ **तस्मादिति** ॥ तस्मादनर्थप्राप्तेरेवंविद्वान्महाव्रतेपरस्माअध्वर्युर्नाग्निंचिनुयात् उद्गातापरस्मैमहाव्रतेनस्तोत्रेणनस्तुवीत होताचनपरस्मैएतदहोबृहतीसहस्रंशंसेत् उक्तस्यापवादउच्यते ॥ **पित्रेवेति** ॥ अस्यपितुराचार्यस्यवार्थेकृतंतच्छंसनमात्मनएवकृतंभवति फलसाधनंभवति परमात्मनश्चप्रियंभवति । परस्मैअयोग्यायतत्वोपदेशंचनकुर्यादित्यपिद्रष्टव्यं । यदिप्रमादाद्दाक्षिण्यादर्थलोभाद्वाशंसेत्तदाप्रायश्चित्तार्थंबाध्व्रोक्तविद्यांशतवारमावर्तयीतेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ सयश्चाय

उप० । नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथानमित्येतत्तदुक्तंभवतितस्मादेवंविद्वान्नपरस्माअग्निंचिनुयान्नपरस्मैमहाव्रतेनस्तुवीत नपरस्माएतदहःशंसेत्कामंपित्रेवाचार्यायवाशंसेदात्मनएवास्यतत्कृतंभवति

मशरीरइतिपूर्वखंडोक्तंभगवद्रूपैक्यंयुक्त्यंतरेणोपपादयितुंपरामृश्यते । सयश्चायमितिचशब्देनपूर्ववद्योक्षरेवासुदेवोयश्चवेदेसं कर्षणएकमेवतदित्यवोचामतन्नारायणादिरूपजातंचैकमितिचावोचामेतियोज्यं । तत्रतावदुपलक्षणत्वेनानिरुद्धप्रद्युम्नयोःशरी रसूर्यगतयोरैक्येयुक्तिरुच्यते ॥ **सयश्चायमिति** ॥ योसावादित्येसूर्यमंडलेप्रद्युम्नःसएवायंपुरुषेदेहेचक्षुषिस्थितः । योयंपुरुषे चक्षुषिस्थितः यश्चदेहेहृदयेऽशरीरःप्रज्ञात्माऽनिरुद्धस्तद्रूपद्वयमेकमेवतस्मात्‌यःपुरुषेयोनिरुद्धोयश्चासात्रादित्येप्रद्युम्नःतत्स्वरूप द्वयमेकमित्यवोचामेतियोजना। स्यादेतद्देहगतयोरनिरुद्धप्रद्युम्नयोरैक्ये तदेवकुतःउभयोर्जीवलक्षणैककार्यकारित्वा त्तदेव कुतस्तयोर्जीवशरीरप्रहाणप्रसक्तिकालएवमृतिसूचकदुर्निमित्तदर्शनादितिभावेनोच्यते ॥ **ताविति** ॥ तौहृदयेचक्षुषिचस्थिता वनिरुद्धप्रद्युम्नौयत्रयदायस्माद्देहाद्विहीयेते जिगमिषतस्तदादित्यश्चंद्रमाइवद्दश्यतेरश्मयोनप्रादुर्भवंति। द्यौर्लोहिनीरक्तवर्णाभव ति। यथामंजिष्ठावैद्यशास्त्रप्रसिद्धामूलिका। तथालोहिनीपायुर्व्यस्तःविवृतोभवति । अस्यशिरःकाकस्यकुलायंनीडंतस्यगंधव द्गंधोस्यास्तीतिकाककुलायगंधिकंभवद्वायतिवायतेज्ञायतेघ्राणविषयोभवति । अस्यात्मांतर्यामीपरमात्मासंपरेतःसन्निकृष्टनिर्ग मःसपुरुषोचिरमिवनजीविष्यतीतिविद्यात्‌ क्लृप्तंवर्षशतमप्यल्पकालमेवेतिसूचनायचिरमिवेत्युक्तं । सपरलोकसाधनतयायत्कर

भा० । सयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्येएकमेतदित्यवोचामतौयत्रविहीयेतेचंद्रमाइवादित्योदृश्यतेनरश्मयःप्रादुर्भवंतिलोहिनी द्यौर्भवतियथामंजिष्ठाःव्यस्तःपायुःकाककुलायगंधिकमस्यशिरोवायतिसंपरेतोस्यात्मानचिरमिवजीविष्यतीतिविद्यात्सयत्कर

णीयंमन्यतेतत्कुर्वीत । यदंतियच्चदूरकइतिसप्तर्चोजपेत् । यदंतियच्चदूरकेभयंविंदतिमामिह । पवमानवितज्जहि । पावनात्प
वमानवायो । इहयदंतिकेभयं । यच्चदूरकेदूरेभयंमांविंदतिप्राप्नोतितद्भयंविजहिविनाशय ॥ १ ॥ पवमानःसोअद्यनःपवित्रे
णविचर्षणिः । यःपोतासपुनातुनः । विचर्षणिःविविधप्रजावान्प्रजाश्चर्षणयःप्रोक्ताइतिवचनात्सःप्रसिद्धोयःपवमानः । नःस्वा
मिनापवित्रेणपावयित्वात्रातीतिपवित्रनाम्नाहरिणातत्प्रसादेनलोकानांपोता पावयिता सनोस्मानप्यद्यपुनातु ॥ २ ॥ यत्तेपवि
त्रमर्चिष्यग्नेविततमंतरा । ब्रह्मतेनपुनीहिनः । अग्नेअंगनेतृत्वादग्निनामकवायो अंतरापुरुषदेहमध्ये । वितते अर्चिषिविततम
र्चिष्मत्पवित्रंयद्ब्रह्मतेननःपुनीहि ॥ ३ ॥ यत्तेपवित्रमर्चिवदग्नेतेनपुनीहिनः । ब्रह्मसवैःपुनीहिनः । अग्नेवायोतेस्वामिभूतमर्चिं
वदर्चिष्मत्यत्पवित्रंब्रह्मतेननःपुनीहि । तंप्रसादयित्वातेनपुनीहीतियावत् । ब्रह्मणःपरब्रह्मणःसवैर्ज्ञानाख्यप्रसूतिभिश्चस्वयंपु
नीहिनः ज्ञानमुत्पाद्यापिपुनीहीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उभाभ्यांदेवसवितःपवित्रेणसवेनच । मांपुनीहिविश्वतः । ज्ञानप्रसवात्सवितृना
मकदेव । क्रीडादिगुणविशिष्टवायोपवित्रेणब्रह्मणासवेनप्रसवेनचेत्युभाभ्यांमांविश्वतःसर्वस्मात्पुनीहि । नपुनःप्रसादमात्रेण ।
तस्यकर्मणापिसंभवान्नापिज्ञानमात्रेण । प्रसादजनकज्ञानमात्रस्येतरसाधारणत्वादित्युभयनियमनायेयंऋगित्यपौनरुक्त्यं ॥ ५ ॥
त्रिभिष्ट्वंदेवसवितर्वर्षिष्ठैःसोमधामभिः । अग्नेदक्षैःपुनीहिनः । अग्नेसवितर्देव सौम्यस्वरूपत्वात्सोमत्वं वर्षिष्ठैर्भक्ताभिलषितवर्ष
णशीलैर्दक्षैस्त्रिभिर्धामभिःक्षीराब्ध्यादिधामत्रयगतैर्भगवद्रूपैर्नःपुनीहि । तेजस्वरूपंचगृहंप्राज्ञैर्धामेतिकथ्यतइतिवचनात् ॥ ६ ॥

भा० । णीयंमन्येततत्कुर्वीतयदंतियच्चदूरकइतिसप्तजपे

पुनंतुमांदेवजनाःपुनंतुवसवोधिया । विश्वेदेवाःपुनीतमाजातवेदःपुनीहिमा । हेजातवेदःजातंवेत्तीतिजातवेदाःतस्यसंबुद्धिर्जा
तवेदःसर्वज्ञवायोधियासंविदात्वदनुमत्यादेवजनादयःमांधियापुनंतुज्ञानंदत्वापुनंतु तेयथापुनंतितथात्वंमांपुनीहीत्यर्थः ॥ ७॥
आदित्प्रत्नस्यरेतसइत्येकाजप्या । आदित्प्रत्नस्यरेतसोज्योतिष्पश्यंतिवासरं । परोयदिध्यतेदिवा ॥ प्रत्नस्यपुरातनस्यरेतसोम
हारतेर्विष्णोर्वासेनस्वसन्निधानेनरमयतिसुखयतीतिवासरं । यज्ज्योतिर्दिवादिवःपरःपरस्ताद्वैकुंठलोकेइध्यतेदीप्यते । अथयद
तःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइतिश्रुतेः । तज्ज्योतीरूपं । आत् इत् अकारवाच्यभगवदनुग्रहादेव । पश्यंत्युपासकाइत्यर्थः । यत्र
ब्रह्मापवमानेतिषड्जपेत् । यत्रब्रह्मापवमानःछंदस्यांवाचंवदन् । ग्राव्णासोमेमहीयतेसोमेनानंदंजनयन्निंद्रायेंदोपरिस्रव ।
इंदोइष्टप्रद पवमानवायो ब्रह्मामुक्तचतुर्मुखः । यत्रयस्यविष्णोर्लोके छंदस्यांछंदःसंबंधिनींवाचंवेदवाचंवदन्व्याकुर्वन् सोमे
सौम्यस्वरूपत्वात्सोमनामकभगवद्विषये ग्राव्णासुतेनसोमेनेष्टात्तत्प्रसादेनस्वस्यानंदंजनयन्मुक्तनिकरैर्महीयते । तस्माइंद्रायवि
ष्णवेमांपरिस्रवस्रावय ॥ १ ॥ यत्रज्योतिरजस्रंयस्मिँल्लोकेस्वर्हितं । तस्मिन्मांधेहिपवमानामृतेलोकेअक्षितइंद्रायेंदोपरिस्रव ।
यत्रलोकेअजस्रंनिरंतरंज्योतिःप्रकाशःयस्मिन्लोकेस्वरानंदरूपंब्रह्महितंनिहितं । अमृते तद्गतानांमृत्यनापादकेमोक्षलक्षणेवा ।
अक्षितेस्वयंनाशरहितेतस्मिँल्लोकेपवमानमांनिधेहि । निधायचतद्गतायेंद्रायगमयेत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्रानुकामंचरणंत्रिनाकेत्रिदि
वेदिवः । लोकायत्रज्योतिष्मंतस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव । अकंसुखंनाकंपरमसुखं त्रिविधंनाकंत्रिनाकंत्रिविधेपरमसुख

भा० । दादित्प्रत्नस्यरेतसइत्येकायत्रब्रह्मापवमानेतिष

साधनेत्रिदिवेत्रिदिवशब्दवाच्येस्वेतद्वीपादौयत्रलोके अनुकामंचरणंस्वेच्छयानुसारेणगमनंभक्षणंचविद्यतेयत्रलोकेदिवःसरस्वत्याज्योतिष्मतोलोकावर्ततेतत्रमाममृतंमुक्तंकुर्वित्यादि ॥ ३ ॥ यत्रकामानिकामाश्चयत्रब्रध्नस्यविष्टपं । स्वधाचयत्रतृप्तिश्चतत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रभोगार्थकामाविषयाश्चनिकामायथेष्टंसंति । ब्रध्नस्यसूर्यस्यविष्टपंस्थानं । स्वधासुखंतृप्तिरलंबुद्धिश्चतदभिमानिदेवतेच । तत्रमाममृतंकृधि ॥ ४ ॥ यत्राराजावैवस्वतोयत्रावरोधनंदिवः । यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रवैवस्वतोराजामुक्तोयमः । दिवःसरस्वत्याअवरोधनंपरिवारभूताःसर्वदेव्यः । यह्वतीःस्यंदमानाअमूरापःगंगाद्याः ॥ ५ ॥ यत्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते । कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधींद्रायेंदोपरिस्रव । यत्रलोके आनंदाअपरोक्षज्ञानव्यंग्याविषयोपाधिरहिताःस्वसुखविशेषावर्तंते । भोगनिमित्तकामोदाः मुदोल्पभोगनिमित्तकाः प्रमुदोतिप्रकृष्टविषयोत्थाःसुखविशेषाः आसतेतिष्ठंति । यत्रकामस्येच्छायाःकाम्यंतइतिकामाःविषयाःआप्ताःपूर्णाः तत्रमाममृतंकृधि ॥ ६ ॥ उद्वयंतमसस्परीत्येकाजप्या । उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यंतउत्तरं । देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमं । तमसोज्ञानादुद्गतावयमुत्तमंसर्वोत्तमंविष्णवाख्यंज्योतिःपरिपश्यंतःतमेवदेवत्रादेवंदेवविषयेपिदेवं देवानामपिदेवमित्यर्थः । सूरिप्राप्यत्वात्सूर्यनामकमुत्तमंज्योतिरुत्तमज्योतीरूपमगन्मप्राप्ताःस्मः । अथेतिनिमित्तांतरं । यत्रयदादित्योपिच्छिद्रइवदृश्यतेतस्यैवविव

भा० । लुद्वयंतमसस्परीत्येका—

उप० । अथापियत्रछिद्रइवादित्योदृश्यते

रणं ॥ रथेति ॥ रथचक्रमिवमध्येसरंध्रत्वेनाभिख्यायेतदृश्येत । अराइवरथनाभावित्यत्रनाभिपदस्यचक्रेप्रयोगात् । आत्मनःछायांछिद्रांवापश्येत् । तदप्येवमेवसन्निहितमरणद्योतकमेवविद्यात् । अथापियदन्यदपिपश्येत्तत्किमादर्शेदर्पणेवोदकेवा आत्मानंजिह्मशिरसंवक्रशिरसंअशिरसंशिरोहीनंवापश्येत् । कन्याके कनीनिकेविपर्यस्तेव्यत्यस्तेजिह्मेनवक्रत्वेनवादृश्येयातां तदप्येवमेवविद्यात् । अथापियदन्यदपिपश्येत्तत्किंअपिधायाक्षिणी अंगुल्याअक्षिमूलमवष्टभ्योपेक्षेतोपसमीपेपश्येत् । तत्तदायथावटरकाणिवर्तुलास्तेजोंशादृश्यंतेतथाक्ष्णोरपितेजोंशाःसंपतंतीवदृश्यंतेतानियदानपश्येत् तदप्येवमेवविद्यात् । अथान्यदपि स्वस्थःपुरुषःहस्ताभ्यांकर्णावपिधायशृणुयाच्छब्दश्रवणप्रयत्नंकुर्यात् । तदासएषशब्दःज्वलतोग्नेरथस्यवोपब्दिर्ध्वनिरिव भवतिश्रूयतइतियावत् । तंशब्दंयदाशृणुयात् तदप्येवमेवविद्यात् । अथयदन्यदपि यत्रयदामयूरग्रीवातथाग्निर्नीलइवदृश्यतेमेघेअन्यैरदृश्यमानांविद्युतंवापश्येत् । यद्वाअमेघइतिपदच्छेदःमेघरहितेप्रदेशेविद्युतंपश्येदित्यर्थः । मेघेवान्यैर्दृश्यमानांअविद्युतंपश्येत्विद्युतंनपश्येत् महामेघेवामहामरीचीःसूर्यरश्मीरिवपश्येत् तदप्येवमेवविद्यात् । अथान्यदपि यत्रयदाभूमिं

उप० । रथनाभिरिवाभिख्यायेतछिद्रांवाछायांपश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यादर्शेवोदकेवाजिह्मशिरसंवाऽशिरसंवात्मानंपश्येद्विपर्यस्तेवा कन्याकेजिह्मेनवादृश्येयातांतदप्येवमेवविद्यादथाप्यपिधायाक्षिणीउपेक्षेततद्यथावटरकाणिसंपतंतीवदृश्यंतेतानियदानपश्येत्तदप्येवमेवविद्यादथाप्यपिधायकर्णाउपशृणुयात्सएषोग्नेरिवप्रज्वलतोरथस्येवोपब्दिस्तंयदानशृणुयात्तदप्येवमेवविद्यादथापियत्रनीलइवाग्निर्दृश्यतेयथामयूरग्रीवामेघेवा विद्युतंपश्येन्मेघेवाविद्युतंनपश्यन्महामेघेवामरीचीरिवपश्येततदप्येवमेवविद्यादथापियत्रभूमिं

ज्वलंतीमिवपश्येत्तदप्येवमेव इतिप्रत्यक्षदर्शनानि जाग्रदवस्थायांद्रष्टुंयोग्यानिमरणनिदर्शनानि। अथ मरणसूचकाःस्वप्नाउच्यते । पुरुषं वर्णतः कृष्णं । कृष्णदंतंचपश्यति । सएनंहंति हंतीतिपश्यति अस्योत्तरत्रसंबंधः । वराहएनंहंति मर्कटएनमास्कंदयति उपर्यापतति। आशुवायुश्चक्रवायुरेनंप्रवहति ऊर्ध्वंनयति। सुवर्णखादित्वापगिरतिउद्गिरति । सापूपंमहामधुभक्षयति । विसानिपद्ममूलानिभक्षयति । एकपुंडरीकमेकंरक्ताब्जंशिरसिधारयति । खरैर्वावराहैर्वायुक्तैरथादिभिर्याति । कृष्णवत्सांकृष्णांधेनुंनलदमालीरक्तकल्हारमालीदक्षिणामुखोव्राजयतिगमयति । अभयंनलदंसेव्यममृणालंजलाशयमित्यमरः । उक्तसर्वदर्शनमपेक्षितमितिनभ्रमितव्यमित्युच्यते ॥ सयदीति ॥ सप्रसक्तमरणोयद्येतेषांमध्येकिंचित्पश्येत् तर्ह्युपोष्यपायसंस्थालीपाकंश्रपयित्वापक्त्वा रात्रीसूक्तेनप्रत्यृचंहुत्वाएकैकर्चाप्रत्येकंहुत्वा अन्येनान्नेनब्राह्मणान्भोजयित्वाचरुंस्वयंप्राश्नीयात् । रात्रीव्यख्यदायतीपुरुत्रादेव्याक्षभिः । विश्वाअधिश्रियोधित । रतिंरातिददातीतिरात्रिनाम्नीदेवी स्त्रीरूपोविष्णुर्दुर्गादेवीचायतीआगच्छतीसतीपुरुत्राबहुभिरक्षिभिर्नयनैः । पुरुत्राबहुधाव्यख्यत् जगद्ददर्श विश्वाःअधि सर्वलोकेषु। विश्वाःश्रियःअधित दधार

उप० । ज्वलंतीमिवपश्येततदप्येवमेवविद्यादितिप्रत्यक्षदर्शनान्यथस्वप्नाःपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतिसएनंहंतिवराहएनंहंतिमर्कटएनमास्कंदयत्याशुवायुरेनंप्रवहतिसुवर्णखादित्वाऽपगिरतिमध्वश्नातिबिसानिभक्षयत्येकपुंडरीकंधारयतिखरैर्वराहैर्युक्तैर्यातिकृष्णांधेनुंकृष्णवत्सांनलदमालीदक्षिणामुखोव्राजयतिसयद्येतेषांकिंचित्पश्येदुपोष्यपायसंस्थालीपाकंश्रपयित्वारात्रीसूक्तेनप्रत्यृचंहुत्वाऽन्येनान्नेनब्राह्मणान्भोजयित्वाचरुंस्वयंप्राश्नीयात्

॥ १ ॥ ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः । ज्योतिषा बाधते तमः । देवीनिवतःनीचान्उद्वतउत्तमान्अमर्त्याअमर्त्यान्ब्रह्मादी
न् । आ उरु अप्राः । उरुधाआसमंतादपूरयत् । तेषांतमः अज्ञानं । ज्योतिषाज्ञानेनकरणेनबाधतेनाशयति ॥ २ ॥ निरुस्व
सारमस्कृतोषसंदेव्यायती । अपेदुहासतेतमः । आयती देवी । उषसंशुक्लवर्णमुषोनामकंप्रमदात्मकंस्वस्वरूपं । उएव । स्व
सारंनिर्नितरामकृत । अस्कृतेत्यस्यअकृतेत्येवपदपाठः । सूर्यादिषुस्थितः अप इत् उ हासते तमः तमइत् तमश्च । अपहास
तएवनिराकरोत्येव ॥ ३ ॥ सानोअद्ययस्यावयंनितेयामन्नविक्ष्महि । वृक्षेनवसतिंवयः । सारात्रिर्नस्वामीयस्यास्तेयामन्यमनान्नि
यमनात्प्रलयेस्वांतर्निवेशनेनसंयमनाद्वा यामनामकेउदरे अद्यस्थितिकालेवयःपक्षिणःवृक्षेवसतिंन । नीडमिवन्यविक्ष्महिप्रवि
ष्टाःस्मः ॥ ४ ॥ निग्रामासोअविक्षतनिपद्वंतोनिपक्षिणः । निश्येनासश्चिदर्थिनः । ग्रामासः बहुत्वाद्ग्रामनामकाअसुराःत्वयि
निअविक्षत न्यविशन् । पद्वंतःपादमात्रप्रयायिनोमानुषाश्चन्यविशन् । पक्षिणश्चन्यविशन् । श्येनासःशमस्यास्तीतिशीसुखी
विष्णुरासमंतादिनःस्वामीतिज्ञानंयेषांतेदेवोत्तमाअपिन्यविशन् । अर्थिनश्चित्अर्थिनोपि प्राप्तपुरुषार्थामुक्ताअपिन्यविशन् ।
आवृत्यैवोपसर्गस्यक्रियावृत्तिर्भविष्यतीतिवचनात्क्रियावृत्तिः ॥ ५ ॥ यावयावृक्यंवृकंयवयस्तेनमूर्म्ये । अथानःसुतराभव ।
ऊर्म्ये ऊरीकृतप्रमाणे अंगीकृतप्रमाणेदेवि क्रूरत्वाद्वृकाअसुराःतत्स्वभावोजनोवृक्यः तंवृक्यं । यवयेतिपदपाठः । निर्यापय ।
वृकमसुरंचयवय । स्तेनंब्रह्मस्तेनंमहासुरंचयवय । अथतेषामस्मत्तोवियोजनानंतरं नः सुतरासुखतरासदाभव ॥ ६ ॥ उपमा
पेपिशत्तमःकृष्णंव्यक्तमस्थित । उषऋणेवयातय । उषःप्रकाशरूपेदेविपेपिशत् । अज्ञानांपेशलंमनोरमं कृष्णंकृष्णवर्णं । व्यक्तं

यत्तमोभावरूपाज्ञानं । माउप मत्समीपे । सम्यग्ज्ञानावरकतया अस्थितस्थितं । तत्ऋणाइवेतिपदपाठः । ऋणानीव । यथा सत्पुरुषोऋणपरिहारेत्यंतमवहितोभवतितथावहितासतीयातयनिर्यापयेतिभावः ॥ ७ ॥ उपंतेगाइवाकंरंवृणीष्वदुंहितर्दिवः । रात्रिस्तोमंनजिग्युषे । इव आ अकरमितिपदच्छेदः । दिवोदुहितः ज्ञानस्यसुतेज्ञानव्यंग्येहेरात्रि ब्राह्मणायगाइवजिग्युषेजयिनेस्तोमंन स्तवमिव । तेस्तोमंस्तुतिमुपत्वत्समीपएव । आसम्यगकरंयथानिरुपाधिकंब्राह्मणायगादास्यंति यथावाराष्ट्रस्थाःजिग्युषेराज्ञेप्रमोदभरेणस्तुतिंकुर्वंति तथास्तुतिमकार्षमत्कृतंस्तवंवृणीष्वांगीकुर्विंतिसूक्तार्थः ॥ ८ ॥ नन्वपमृत्युश्चेदुक्तमंत्रजपहोमाभ्यांनिवर्तते कालमृत्युश्चेदनिवर्त्यत्वाज्जपहोमयोर्मोक्षहेतुत्वंवक्तव्यं । कथंजपादिमात्रेणतदित्यतोमंत्रार्थगुणज्ञानपूर्वंतद्ध्यानेनापरोक्षद्वाराभविष्यतीतिभावेनमंत्रार्थभूतगुणोपासनाविधीयते ॥ सयोतइति ॥ सयःप्रकृतःपरमात्मा अतः देशतःकालतोगुणतश्चव्याप्तः । अतिरेवातः सर्वोत्तमोवा । पूर्णत्वेनसाकल्येनश्रोतुमयोग्यत्वादश्रुतः । अतएवागतःसाकल्येनाज्ञातः । अमतोमननाविषयः । अनतःस्वतंत्रत्वादनम्रः । अदृष्टः प्रत्यक्षेणअविज्ञातःविशेषेणाज्ञातः । अनादिष्टोनाज्ञप्तः अनुपदिष्टोवा । स्वयंसर्वस्यस्वातंत्र्येणश्रोतामंताद्रष्टादेष्टाघोष्टा घोषकर्तावक्तेतियावत् । विज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानांजीवानांअंतरपुरुषः । अंतस्थःपूर्णत्वात्पुरुषश्च । सर्वेषुरूपेषुसमः। आत्मांतर्नियामकःइतिविद्यादुपासीतेतिखंडार्थः॥४॥ दुग्धदोहाअस्यवेदाभवंतीत्यस्यय

उप० । सयोऽतोश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोनादिष्टःश्रोतामंताद्रष्टादेष्टाघोष्टाविज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषःसमआत्मेतिविद्यात् ॥ ४ ॥ (३६)

आत्मानंपरस्मैशंसतीतिपूर्वेणान्वयंमत्वाव्याचष्टे ॥ यएनमिति ॥ तस्मादेवंविद्वान्नपरस्माअग्निंचिनुयादित्याद्युत्तरग्रंथानुसारेणात्मानमुद्दिश्यपरस्मैयज्ञेपरार्थशंसनादिकरोतीत्यर्थांतरमाह ॥ योथेति ॥ एनमुद्दिश्याशंसेतबृहतीसहस्रंहोता स्तुवीतोद्गाता चितिंकुर्यादध्वर्युः कामंपित्रेवाचार्यायवेत्यपवादलब्धार्थकथनमाचार्यतोअथवापितृतोन्यस्येति । दुग्धदोहावेदानतस्यानूक्तेभागोस्ति । नवेदसुकुतस्यपंथामित्यस्यार्थोनास्यफलमित्यादिश्रुतेः । श्रवणजन्यज्ञानस्यफलमपरोक्षद्वारामोक्षोनभवतिप्रतिबध्यतइतियावत् । सुकृतस्यफलंस्वर्यं । नन्वपरोक्षज्ञानिनाकदाचिदयोग्योपदेशादौकृतेतस्यापिश्रुतिफलमोक्षप्रतिबंधःस्यात्किमित्यतआह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ विज्ञायतेप्रतिबध्यते । अज्ञैर्नकर्तव्यमपरोक्षिणोप्यनर्थसद्भावादितिकैमुत्यकथनंचैतत् । आचार्योविद्योपदेष्टैवेतिप्रतीयतेऽतआह ॥ आचार्यमिति ॥ तमेवेत्यन्वयः । तेनाचार्यशब्दस्यगुणाधिकपरत्वेनगुणाधिकस्यैवेत्यन्वयः । ननुकदाचित्प्रमादादिनायोग्योपदेशादिप्रसक्तिमात्रेणज्ञानकर्मफलमोक्षादिप्रतिबंधः । सर्वदास्यात्किमित्यतःप्रायश्चित्तेनतत्समीकरणंसंभवतितदभावेप्रबलसाधनानुष्ठानपर्यंतंमोक्षस्वर्गप्रतिबंधएव । सर्वथानमोक्षाद्यभावइत्यतआह ॥

भा० । यएनंवक्तव्ययोग्येभ्योयोथचैनंमहाव्रते । कर्मण्याचार्यतोन्यस्यशंसेतपितृतोथवा । महाव्रतेनस्तोत्रेणस्तुवीतैनमथापिवा । महाव्रतेचितिंवापिकुर्यान्नास्यफलंश्रुतेः । सुकृतस्यफलंचैवनासौसम्यगवाप्स्यति । प्रत्यक्षज्ञानिनोप्येतदानंदह्रासकृद्भवेत् । प्रत्यक्षज्ञानिनोमोक्षोनकथंचिद्धिहीयते । आचार्यमेवतंविद्याद्गुणैर्यःस्वात्मनोधिकः । गुणाधिकस्यतेनैवशंसनादिनदुष्यति ।

अयोग्यस्येति ॥ एतदेतांबाध्वविद्यां । एतेनविद्यायाःफलांतरोक्त्यर्थमयंखंडइतिज्ञापितंभवति । नदिवंव्रजेत्किमुमोक्षंन व्रजेदितियोज्यं । बाध्वविद्यायोग्यायनोपदेष्टव्येत्युक्तंयोग्यानाह ॥ योग्याइति ॥ उत्तमाश्चतुर्गुणोपासकाः । मंत्रंव्याचष्टे ॥ कर्मेति ॥ संचयःसमुदायः । चिञ्चयनइतिधातोःकर्मेतियोग्यतयालभ्यते । यद्वासचसमवायइतिधातुरत्रकर्मपरस्तत्समुदायपरश्च । ऋतुंसचंतमारुतस्येत्यत्रसचेःकर्मपरतयाव्याख्यातत्वात् । प्रीत्याप्रीतिपूर्वकंदेशस्थत्वादेकदेहस्थत्वात् । द्वासुपर्णेति श्रुतेरितिभावः । नतस्यवाच्यपिभागोस्तीत्यस्यार्थो नविद्यायाइति । यदींयदेवशृणोतितच्छ्रुतं । अलकमित्यस्यार्थः ॥ श्रुतंचेति॥ नरकंनित्यमनित्यंच । नहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामित्यस्यार्थः नैवेति । कथमयोग्योपदेशमात्रेणतमइत्यतस्त्यागंचतुर्धाविभज्योक्तं फलंयथायोग्यंयोजयति ॥ मुख्येत्यादिना ॥ ब्रूयादैक्यमितिस्वस्वाभिमतेनेश्वरेणेतिशेषः । ब्रह्मशब्दादेरित्यादिपदेनविष्णुर्गृह्यते । त्रिमूर्त्यैक्यंब्रूयादित्यर्थः । मुक्तावितिब्रह्मशर्वयोर्मुक्तौविष्ण्वैक्यमित्यर्थः । अवताराणांव्यासादीनामनवतारत्वमनवता

भा० । अयोग्यस्योपदेशेतुकृतेहौत्रादिकेपिवा । प्रायश्चित्तार्थमेतत्तुशंसीतशतवारकं । अन्यथामानुषेष्वेवजायतेनदिवंव्रजेत् । योग्या अस्याश्चविद्यायादेवाऋषयएवच । एकदेशज्ञानयोग्यामानुषाउत्तमायदि । कर्मसंचयवेत्तारंत्यजेन्नारायणंहियः । प्रीत्यैकदेशसंस्थत्वात्सखायमिति चोदितं । नविद्यायाःफलंतस्यश्रुतंचनरकावहं । नैवप्राप्नोतिसुकृतंसंत्यागात्परमात्मनः । मुख्यत्यागोहरेरेषयन्नास्तीतिवदेदमुं । तत्समंवाधिकंवा पिब्रूयादैक्यमथापिवा । ऐश्वर्यादिगुणानांवाह्रासंनास्तित्वमेववा । तत्प्रसादंविनामोक्षंब्रूयाद्वाकस्यचित्कचित् । ऐक्यंवाब्रह्मशर्वादेर्मुक्तावैक्यमथापिवा । व्यत्यासंचावताराणां

राणांबलपृथ्वादीनांअवतारत्वंव्यत्यासः । जीवाभेदंसर्वजीवाभेदं । एतदंतानांद्वितीयाविभक्तीनांब्रूयादित्यनेनान्वयः । तथैव तत्क्रियाणांतेनमिथश्चभेदज्ञानं । तद्रूपाणांतेनमूलरूपिणामिथश्चभेदज्ञानं कृष्णोनारायणोनभवति कृष्णरामौभिन्नाविति तद्रूपाणामसाम्यदर्शनं तद्गुणानांचासाम्यदर्शनमितियोज्यं । रामःसंपूर्णावतारो नकृष्णइति । भगवतिज्ञानंबहुलंबलमल्पमिति । तद्रूपाणांतद्गुणानांचपरस्परमसाम्यदर्शनमितिवा । अवयवेषुपरस्परमवयवानांतेनावयविनावाभेददृष्टिरितियोज्यं । कुत्रचित्कालविशेषेक्वचिद्विषये । अस्यहरेर्मूलरूपिणः । स्वतएवपरतःशापादेर्वाशक्त्यादिदोषसंसर्गंब्रूयादितियोज्यं । यद्वा अज्ञानतः अज्ञानाख्यात्परतः । ज्ञानतोज्ञानाख्यात्स्वतोवादोषसंसर्गइतियोज्यं । अचिदानंददेहतामित्युत्तरेणान्वेति । प्रादुर्भावेपिविभोरचिदानंददेहतामतएवदेहत्यागोद्भवादिकंआदिपदेनजरादिपारवश्यादिकमित्यत्रादिपदेनक्षुत्पिपासादिपरिमाणंपरिच्छिन्नत्वंगुणादिभिःगुणक्रियासंयोगादिभिः । नकेवलमीश्वरादेरभाववचनंत्यागः किंतुतस्यतर्कैरीश्वरादेरपलापोपित्यागइत्याह ॥ तर्कैरिति ॥

भा० । जीवाभेदममुष्यवा । भेदज्ञानंतद्गुणानांतेनवाथमिथोपिवा । तथैवतत्क्रियाणांचतद्रूपाणामथापिवा । असाम्यदर्शनंवापितद्गुणानांपरस्परं । देहदेहिविभेदंचतस्मिन्नवयवेषुवा । परस्परंभेददृष्टिस्तेनवाकुत्रचित्क्वचित् । दोषसंसर्गमस्यापिस्वतःपरतएववा । अज्ञानतोज्ञानतोवानिर्देहत्वममुष्यच । तद्देहस्यप्राकृतत्वमचिदानंददेहतां । प्रादुर्भावेष्वपिविभोर्देहत्यागोद्भवादिकं । अज्ञानदुःखासामर्थ्यपारवश्यादिकंतथा । अतद्वशत्वंकस्यापिकदाचित्क्वचिदप्युत । परिमाणंबलादेर्वातस्यविष्णोर्महात्मनः । भेदाभेददृशिर्वास्यजीवैर्वास्वगुणादिभिः । तर्कैस्तस्यापलापोवा

तत्रेश्वराभावादौरक्तेनाग्रहाभिनिविष्टेनशुष्कतर्कप्रामाण्येवारक्तेनेत्यर्थः । नकेवलंतत्समाधिकादेर्भाववचनंत्यागःकिंतुतत्समंवा धिकंवापिब्रूयादित्यादौउक्तानांतत्समोवाधिकोवास्तीत्यादिवचनज्ञानरूपाणांत्यागानांतर्काद्यैःसम्यक्साधनंचत्यागइत्याह ॥ तर्काद्यैरिति ॥ असंभवनिरूपणंयुगपदणुत्वमहत्वादिलोकविरुद्धधर्माणांद्वितीयंत्यागमाह ॥ रमेति ॥ तारतम्यापरिज्ञानेतारतम्यांतगत्वेनोत्कर्षज्ञानानुपपत्तेः । जगन्मिथ्यात्वेजगत्कारणत्वादेरसत्यत्वापातात् । भगवद्भक्तनिंदायास्तन्निंदापर्यवसानत्वात् । विष्णोरेवैषःद्वितीयस्त्यागइतिभावः। तृतीयत्यागमाह॥ निषिद्धेति॥ निषिद्धवर्जनस्यविहितकरणस्यचभगवत्प्रियत्वात्तत्त्यागेभगवदाज्ञालंघनाच्चतृतीयोपिविष्णोरेवत्यागइतिभावः । ननुविप्रचित्यंशंमागधंप्रतिवैष्णवाग्रेसरेणभीमसेनेनविष्णूत्कर्षादिकंकथंतर्हिंप्रतिपादितमित्यतआह ॥ यथाशास्त्रेति ॥ शास्त्रोक्तप्रमेयप्रनाडीमनतिक्रम्येत्यर्थः । परपक्षदूषणायखंडशःप्रमेयोपन्यासोनदोषावहइतिभावः । यथायोग्योपदेशस्तथैवाचार्यपित्रोरन्यत्रमहाव्रतेहोत्राद्यार्त्विज्यानिचतुर्थस्त्यागः । एवंत्यागश्चतुर्विध

भा० । तत्ररक्तेनचेतसा । त्यागानामेवमुक्तानांतर्काद्यैःसाधनंतथा । अचिंत्यविभवेप्यस्मिन्नसंभवनिरूपणं । सएवमुख्यतस्त्यागोवासुदेवस्यकीर्तितः । रमाब्रह्मादिकानांचतारतम्यानभिज्ञता । संशयश्चोक्ततत्वेषुजगन्मिथ्यात्वदर्शनं । अस्मृतिर्वासुदेवस्यतद्भक्तानांचनिंदनं । द्वितीयएषत्यागस्तुविष्णोरेवप्रकीर्तितः । निषिद्धकर्मकरणंविहितस्यचवर्जनं । त्यागस्तृतीयोहिहरेश्चतुर्थोऽयोग्यपूरुषे । उपदेशःकेशवस्ययथाशास्त्रोदितक्रमात् । आचार्यपित्रोरन्यत्रतथैवचमहाव्रते । हौत्रौद्गात्राध्वर्यवाणित्यागएवंचतुर्विधः ।

इतियोज्यं । त्यागानांफलंविवेचयति ॥ त्यागेति ॥ क्रमादिति ॥ प्रथमत्यागेंधतामिस्रंद्वितीयत्यागेतामिस्रमितिक्रमादि
त्यर्थः । तामिस्रश्चांधतामिस्रौद्वौनित्यौसंप्रकीर्तितावितितद्वैविध्यंस्पष्टं । निरयंरौरवादि । एतेनश्रुतंचनरकावहमित्येतद्विवृतं
भवति । नदिवमित्युपलक्षणंश्रवणफलंचनेतिज्ञेयं । संशयश्चोक्ततत्वेष्वितितत्वेसंशययुक्तस्यद्वितीयत्यागिनस्तमउक्तं । तत्रशा
स्त्रोक्ततत्वेष्वितिनार्थः । किंतुगुरूपदिष्टतत्वेष्वित्यर्थइतिभावेनाह ॥ उपदिष्टइति ॥ अन्योगुर्वनुपदिष्टतत्वःस्वयमेवसंशयी ।
एतैर्दोषैस्तत्समंवाधिकंवापीत्याद्युक्तदोषैर्विनातद्रहितत्वेनयदिसाक्षादपरोक्षतोज्ञायतेतर्हिसाक्षान्मुक्तिदःलिंगभंगदइत्यर्थः । य
द्वाएतैर्दोषैर्मुख्यत्यागादिदोषैर्विनाविद्यमानेनपुरुषेणयदिज्ञायतइत्यर्थः । ननुयदुक्तमन्योनिरयायैवेतितदयुक्तं । भगवत्सर्वोत्त
मत्वनिश्चयवतांबहुवाक्यविरोधदर्शनेनतत्रतत्रसंशयसद्भावेनिरयांगीकारे । यैर्निश्चितंपरत्वंतुविष्णोःप्रायोनयातनां । ब्रह्महत्या
दिभिरपियांत्याधिक्येचिरंनत्वितिवचनविरोधादित्यतआह ॥ यदीति ॥ सरागंस्वर्गादौ । आवृत्तिरेवनतुनिरयप्राप्तिः । संसा
रस्यसंशयनिवृत्त्यवधिकत्ववत्तमसोमोक्षस्यचसावधिकत्वंनमंतव्यमित्याह ॥ पुनरावृत्तीति ॥ तदुभयस्वरूपमाह ॥ पूर्वंत्वि

भा० । त्यागद्वयात्तुप्रथमात्प्राप्यतेंधंतमःक्रमात् । तृतीयान्निरयप्राप्तिश्चतुर्थान्नदिवंव्रजेत् । उपदिष्टेपियस्तत्वेसंशयंकुरुतेपुमान् । सोंधं
तमोव्रजेदन्योनिरयायैवगच्छति । सएवभगवान्विष्णुरेतैर्दोषैर्विनायदि । ज्ञायतेमुक्तिदस्साक्षान्नात्रकार्याविचारणा । यदिज्ञानंनातिपक्वंसरागं
चमनोभवेत् । तदास्वर्गादिलोकाप्तिःसंशयश्चेत्कचित्कचित् । आवृत्तिरेवसंसारेयावन्निःसंशयोभवेत् । पुनरावृत्तिहीनंतुतमोंधंमुक्तिरेवच । पू
र्वैतुनिःसुखंतत्रनिर्दुःखंचापरंमतं ।

ति ॥ निःशेषगुणहीनं । सुखापादकनिःशेषगुणहीनं । निर्दोषकंदुःखापादकदोषविधुरं । विमिश्रगतयः । सुखदुःखमिश्रगत यः । अन्याःस्वर्गमानुष्यनिरयलक्षणाःनियतवासाभावात्पुनरावृत्तिसंयुताः । त्यागद्वयेनतमः । अन्याभ्यांनिरयः । स्वर्गाभा वश्च । त्यागचतुष्टयहीनोमुक्तिंगच्छतीत्युक्तं । गतित्रयेअधिकारिषुविशेषोस्तीत्युच्यते ॥ असुराइति ॥ संकरःफलसंकरः । मर्त्यान्विभज्यफलभेदमाह ॥ मानुषेषूत्तमाइति ॥ निरयंनित्यनिरयं । सृतिभागिनः । सर्वदासंसारयोग्याः । यद्यसुरादेवा मानुषोत्तमाश्चतमोमोक्षभागिनस्तर्हिइदानींतेषांकथंसंसारोपलंभइत्यतआह ॥ अच्छिद्रत्वमित्यादिना ॥ अच्छिद्रत्वंपूर्णत्वं । ननुतेषांयुगपत्पूर्तौसृष्टिप्रलयोच्छेदप्रसंगः । नचनित्यसंसारिणआदायतदुपपत्तिः । तथापिमोक्षार्थसाधनानुष्ठानप्रवाहस्योच्छे दप्रसंगात् । तथाचसृष्टिप्रलयवाक्यानांतद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविधिवाक्यानामप्रामाण्यप्रसंगापत्तेरित्यतआह ॥ अच्छिद्रत्व मिति ॥ तस्मात् अनर्थफलत्वात् । दोषान्मुख्यत्यागादीन् । सयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मायश्चासावादित्येएकमेवतदित्यवोचा

भा० । निःशेषगुणहीनंचपूर्वंनिर्दोषकंपरं । विमिश्रगतयस्त्वन्याःपुनरावृत्तिसंयुताः । असुरादेवतामर्त्यायोग्याएतेषुचक्रमात् । नचते षांसंकरोस्तियथायोग्याहितद्गतिः । मानुषेषूत्तमामुक्तिमधमानिरयंतथा । आप्नुवंतिमनुष्येषुमध्यमाःसृतिभागिनः । नियमोयंनान्यथास्याद च्छिद्रत्वंयथाभवेत् । दोषेथवागुणेवापितदादैत्याःसुराअपि । स्वां । स्वां । गतिंसमायांतितावत्संसारभागिनः । अच्छिद्रत्वंनैवसर्वैःकदाचित्प्रा प्यतेयतः । सृष्टिस्थितिलयादीनांनोच्छेदस्तेनकुत्रचित् । तस्माद्दोषान्प्रहायैवविष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं । जानीयात्तेनमुक्तिःस्यादपरोक्षदृशेरनु ।

मेत्येतद्व्याचष्टे ॥ सूर्यमंडलेति ॥ योसावादित्येस्थितःसूर्यमंडलगोविष्णुःप्रद्युम्नःसएवपुरुषेदेहेचक्षुषिस्थितःयोयंपुरुषेचक्षुषि
स्थितः यश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मापुरुषेदेहेहृदयेऽनिरुद्धःयश्चासावादित्येस्थितःसूर्यमंडलगोविष्णुस्तद्रूपद्वयमेकमेव । नचभेदोन
योःक्वचिदित्युपनिषद्भाष्ययोरर्थः । चशब्देनरूपांतराणिगृहीत्वातेषामत्रैक्यमुच्यतेइत्याह ॥ अन्येषामपीति ॥ इत्यनेनवा
क्येनैवाभेदंविद्यादित्यर्थः । यौयत्रविहीयेतेइत्यादिव्याचष्टे ॥ द्विरूपइति ॥ अपगच्छतिअपजिगमिषति । सयत्करणीयंमन्ये
ततत्कुर्वीतेत्येतद्व्याचष्टे ॥ कर्तव्यमिति ॥ सर्वपरलोकसाधनंमृतिकालेकर्तुमुचितंकार्यमित्यर्थः । यदिकालमृत्युःयदिवापमृ
त्युःपक्षद्वयेपियदंतीत्यादिकाऋचएवजपेच्चेत्यर्थः । एतेनयदंतीतिसप्तजपेत्इत्यादिजपविधिवाक्यानिव्याख्यातानिभवंति । य
दंतीत्यादिसप्तकेआद्यद्वयंपावमान्यंद्वितीयद्विकमाग्नेयंपंचमंसावित्रंषष्ठंसावित्रमाग्नेयंसौम्यंचेतिप्रतीयते । अतःषट्कस्यदेवतामा
ह ॥ ऋग्भिरिति ॥ पवमानादिनामकः । पवमानाग्निसवितृसोमनामकः । षड्भिरित्युक्त्यासप्तमस्यदेवजनादिभिःपरिवृतो
जातवेदानामकोवायुर्नकेवलइतिपरिशेषयति । अग्न्यादिशब्दान्वायौनिर्वक्ति ॥ सइति ॥ अंगानांसर्वशरीराणांप्रवर्तकत्वात्
अंगशब्दोपपदान्नयतेर्डिप्रत्ययउपपदानुस्वारलोपश्चेतिभावः । वायुःपरस्यब्रह्मणोविष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिःसविताकथ्य

भा० । सूर्यमंडलगोविष्णुर्देहेचक्षुषिसंस्थितः । अनिरुद्धश्चहृदयेनचभेदोनयोःक्वचित् । अन्येषामपिरूपाणामितिविद्याद्विचक्षणः । द्वि
रूपःसयदाविष्णुरपगच्छतिदेहतः । तदैवदुर्निमित्तानिजायंतेनान्यदाक्वचित् । तस्मात्तेषांदर्शनेतुकर्तव्यंपारलौकिकं । सर्वमेवजपेच्चैवयदंतीत्या
दिकाऋचः । ऋग्भिःषड्भिर्वायुरेवपवमानादिनामकः । स्तूयतेसोंगनेतृत्वादग्निरित्यभिधीयते । परस्यब्रह्मणोविष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिः ।

ते । यदस्मात्परस्यनेतृत्वात्ब्रह्मणोविष्णोर्ज्ञापनाख्यप्रसूतिभिर्लोकान्पुनातितस्मात्पवमानःकथ्यतइतिशेषः । वक्ष्यतिहि पवमानश्चपावनादिति । पवमानशब्दनिर्वचनायैवब्रह्मसवैःपुनीहिनइत्युपनिषद्वाक्यमत्रव्याख्यातं । सवितृशब्दप्रवृत्तिनिमित्त प्रसवाभिधानायचेतिद्रष्टव्यं । पवित्रेणविचर्षणिरित्यादौपवित्रशब्दंव्याचष्टे ॥ **पवित्रंनामेति** ॥ पावयित्वात्रातीतिपवित्रंना मप्रसिद्धः । ननुतत्संचक्रंद्विभुजेधारयंतितेनपवित्रेणपाप्मानमवधून्वंतीत्यादौपवित्रंचक्रंप्रसिद्धमित्यतउक्तं साक्षान्मुख्यतइति । किंचात्रयत्तेपवित्रमर्चिष्यग्नेविततमंतराब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यपवित्रेप्रयोगात्पवित्रंपरब्रह्मैवेत्युक्तंपरंब्रह्मेति ॥ ननूभाभ्यांदेवसवि तःपवित्रेणसवेनचेतिपवित्रस्यकरणत्वंप्रतीयते । कर्तृप्रयोज्यंचकरणं । नचवायुप्रयोज्यत्वंविष्णोरुपपद्यतेतत्कथंपवित्रंब्रह्मेत्य तआह ॥ **प्रसादयित्वेति** ॥ असुःप्राणः । सवेनचेत्यस्यार्थः ॥ **ज्ञानाख्येति** ॥ यत्तेपवित्रमर्चिष्यग्नेइत्येतद्व्याचष्टे ॥ **प्राणा ग्नेरिति** ॥ एतेनप्राणाग्नयएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतौप्राणेअग्निशब्दप्रयोगंद्योतयति । अर्चिष्मानित्यनेनार्चिवइत्येतद्व्याख्यातं भवति । यत्रब्रह्मेत्यादौपवमानेंदुशब्दयोःश्रवणादुभयदैवत्यंषट्कमितिप्रतीयतेऽतस्तद्देवताऽध्याहारपूर्वंतात्पर्यमाह ॥ **यत्रब्रह्मे ति** ॥ यद्यप्युपनिषत्पाठक्रमादादित्रलस्येत्येतत्प्रथमंव्याख्येयंतथापिपवमानदेवताकस्ययदंतीत्यादेर्व्याख्यानप्रसंगेनैकदेवताक

भा० । वायुःपुनातियल्लोकान्सवितातेनकथ्यते । पवित्रंनामसाक्षात्तत्परंब्रह्मजनार्दनः । प्रसादयित्वातंविष्णुंतेनलोकान्पुनात्यसुः । ज्ञा नाख्यप्रसवेनापिस्वयंवायुःपुनात्ययं । प्राणाग्नेरर्चिषोदेहेविततास्तेषुकेशवः । अर्चिष्मान्विततोनित्यंवायुस्तेनपुनात्ययं । यत्रब्रह्मेतिषड्भिश्चप्रार्थ नीयःसमारुतः । मोचयित्वैवसंसाराद्विष्णोर्लोकेक्रुधीतिच ।

त्वाद्यत्रब्रह्मेत्यादिकंव्याकृतं । आदित्प्रत्नस्येत्यस्यदेवतामाह ॥ आदिति ॥ परोयदिध्यतेदिवेत्यस्यतात्पर्यंवैकुंठेति ॥ उद्व
यमित्यस्यसूर्योदेवतेतिप्रतीतेराह ॥ आदित्येति ॥ साक्षादधिष्ठानव्यवस्थानमंतरेण । नारायणएवनतुसूर्योपीत्यर्थः । तत्रहे
तुर्वायोरिति । देवत्रादेवमितिवाय्वादिदेवेश्वरत्वश्रवणादितिभावः । यदंतीत्यादीनांफलभेदमाह ॥ अपेति ॥ यदंतीतिप्रथ
मऋग्जपादित्यर्थः । अन्याभिःपवमानःसोअद्यनइत्याद्याभिःषड्भिःयत्रब्रह्मेतिषट्केनवैष्णवंलोकंव्रजेत् । अन्याभ्यां आदित्प्र
त्नस्योद्वयमित्येताभ्यां । आदित्प्रत्नस्येत्यत्रवासरपदेनविष्णुर्मोक्षसुखप्रदइत्युक्तेःउद्वयमित्यत्रचज्योतिरगन्मेतिसायुज्योक्तेरिति
ज्ञेयं । एतेनोपनिषत्पाठातिक्रमेणव्याख्यानेफलक्रमोपिनियामकइत्युक्तंभवति । इंद्रायेंदोइत्यत्रत्येंदुशब्दंनिर्वक्ति ॥ इष्टेति ॥
इष्टशब्दस्यांत्यलोपइकारस्यानुस्वारःतथाचइंइष्टंदातुंशीलमस्येतिइंदुरित्यर्थः । वर्षिष्ठैस्सोमधामभिरित्यत्रसोमशब्दार्थमाह ॥
सोमइति ॥ पावनादितिपवशुद्धावित्यतःकर्तरिशानचूमुमागमश्चेतिभावः ॥ पुरातनत्वादिति ॥ नश्चपुराणेप्रादितिसूत्रेपु
राणेर्थेविवक्षितेप्रादुपसर्गान्नपिकृतेप्रत्नशब्दस्यनिष्पन्नत्वादितिभावः । रेतःशब्दार्थोमहारतिरिति ॥ देवंदेवत्रासूर्यमित्येतद्व्या

भा० । आदित्प्रत्नस्येतिविष्णुःस्तुत्योवैकुंठलोकगः । आदित्यमंडलस्थश्चसाक्षान्नारायणःप्रभुः । उद्वयंत्वितिमंत्रेणस्तुत्योवायोरपीश्वरः ।
अपमृत्युभयंतस्ययदंतीत्यृग्जपाद्व्रजेत् । कालमृत्युर्यदिभवेत्तथाजन्मादिकंभयं । अन्याभिःकर्मभिःपूतोयत्रब्रह्मेतिवैष्णवं । लोकंव्रजेत्तथान्या
भ्यांविष्णुर्मोक्षसुखप्रदः । इष्टप्रदानशीलत्वादिंदुर्वायुःसएवच । सोमःसौम्यस्वरूपत्वात्पवमानश्चपावनात् । विष्णुःपुरातनत्वात्तुप्रत्नोरेतो
महारतिः ।

चष्टे ॥ देवत्रेति ॥ सूरिभिर्याप्यतेप्राप्यतइतिसूर्यइत्यर्थः । सूरिप्राप्यत्वोपपादनंनित्यानंदइति । उत्तरमित्यादेर्निरुपचरितस र्वोत्तमत्वमितिभावेनोक्तंरमापतिरिति । सयोतोश्रुतइत्यादिव्याचष्टे ॥ देशतइति ॥ कथमनेनत्रिविधव्याप्तिलाभइत्यतआह ॥ संततइति ॥ सम्यक्तइतिविस्तृतोह्यतइत्यनेनोच्यते । अतसातत्यगमनइतिधातोर्गमनमत्रस्थितिरितिभावः । यद्वानाय मतःशब्दःकिंत्वतीत्यतिशयितइत्यर्थकान्निष्पन्नोतःशब्दइतिभावेनाह ॥ तृतीयेति ॥ यतस्तृतीयोतिशयइतिसूत्राद्योवर्णोय त्रभाव्यस्तस्यपूर्वोपरोवातृतीयोवर्णःअर्थातिशयेविवक्षितेभवति । तेनकारणेनातिशब्दबोध्यत्रिविधव्याप्तेर्निरुपचरितत्वलक्षणा धिक्यविवक्षयाअतिशब्दांत्यइकारस्यतृतीयवर्णह्रस्वाकारप्राप्तौअतिरेवातइत्युच्यतइतिवार्थइतिभावः । अश्रुतइत्यादेःसर्वथान श्रुतइत्याद्यर्थप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ सम्यगिति ॥ पूर्णत्वात्सम्यक्साकल्येनश्रुत्याद्यशक्यत्वात्स्वयोग्यतानुसारेणाल्पस्यापिपूर्ण त्वात्तत्प्रसादमृतेस्वातंत्र्येणश्रुत्यादिश्रवणादितदशक्यत्वादित्यर्थः । अंतरपुरुषसमात्मशब्दान्व्याचष्टे ॥ अंतःस्थइत्यादिना॥ विधेःफलपर्यवसन्नत्वाद्विधिलभ्यंफलमाह ॥ मुच्यतइति ॥ पूर्वखंडेयोयमशरीरःप्रज्ञात्मासरसइत्यादौरसशब्दःसारःशिव स्यापीतिसारार्थतयाप्रमाणेनव्याख्यातः । रससारशब्दौश्रेष्ठपरौ । रसःसारोवरश्चेतिशब्दाःपर्यायवाचकाइत्युक्तत्वात् । तथाच

भा० । देवत्रादेवएवासौसर्वदेवेश्वरोयतः । सूर्यश्चसूरिभिःप्राप्योनित्यानंदोरमापतिः । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चापिपूर्तितः । अतइत्यु च्यतेविष्णुःसंततोह्यतउच्यते । तृतीयवर्णोतिशयेयतस्तेनातिरेववा । अतइत्युच्यतेविष्णुःसम्यक्श्रुत्याद्यशक्यतः । पूर्णत्वाद्भगवान्विष्णुरश्रुत त्वादिनोदितः । अंतःस्थःसर्वजीवानांपूर्णत्वात्पुरुषाभिधः । समःससर्वरूपेषुसर्वजीवानियामकः । इतिविद्यात्परंविष्णुंमुच्यतेतेनसंसृतेरित्यादिच ।

सर्वरूपेषुभगवान्सर्वेभ्योपिश्रेष्ठएवकिंविशिष्यशरीरपुरुषादीनांअनिरुद्धादयःसाराइत्युच्यंतइत्यतःश्रेष्ठत्वेसमानेपिशिवादीना
मनिरुद्धादीनांचविशेषानुबंधोक्तिर्विशिष्योक्तिरुपपद्यतेइत्यतआह ॥ शरीरेति ॥ प्राप्यत्वात्सायुज्यमुक्तौप्राप्यत्वात् । यदीं
शृणोतीत्यत्रयदीमित्यनूद्यईमित्यस्यार्थमाह ॥ ईंएवेति ॥ अलकमित्यनूद्यप्रतिपदंअलकंअरकमितिरलयोःसारूप्यादितिभा
वः । यदेवशृणोतितदलकमेवशृणोतीत्यस्यार्थमाह ॥ यत्किंचिदिति ॥ एतेनारमरतिंकरोतीत्यरकमितिव्याख्यातंभवति ।
कोयमरतिर्नामकथंचैतत्प्राप्ततमस्कस्येत्यतआह ॥ तस्यहीति ॥ नञःतदभावः । तद्विरुद्धवाचकत्वात्प्राप्ततमस्कस्यारतिः
सर्वरत्यभावःतद्विरुद्धंदुःखंचपूर्णमित्यर्थः । हीतिप्रमाणप्रसिद्धिंसूचयति । यद्वातस्यहीत्यस्यद्विविधत्यागिनइत्यर्थः । नन्वयो
ग्योपदेशेदोषद्वयमुक्त्वातदप्येतदृषिणोक्तमितितत्रमंत्रंप्रतिज्ञायमंत्रःपठितः । तत्किंनतस्यानूक्तेभागोस्ति । नवेदसुकृतस्यपंथा
मिति एतदुक्तंभवतीतिपुनरुच्यतइतिअतअवतारयति ॥ परस्मैशंसनमात्रादित्यादीति ॥ अरतिरेवेतिकाकुः । अरतिस्तमो
भवतिकिंनभवत्येवेति । ततश्चायमर्थः । उदाहृतमंत्रेपरमात्मानंत्यजतअरतिरपिदोषत्वेनोच्यते । तदयुक्तं । परस्मैशंसनमात्रा
दरत्ययोगादित्याशंकायांत्यागांतरेअरतिर्दोषत्वेनोच्यते । प्रस्तुतेचतुर्थत्यागेतुनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति । नहिप्रवेदसुकृतस्य

भा० । शरीरपुरुषादीनांप्राप्यत्वात्तदुपास्यत्वात्तेषांनियामकत्वेनतेभ्योप्युत्तमत्वेनतेषुस्थितत्वाच्चतेषांसारइत्युच्यतेभगवान् । यदींएवअ
लकंअरकंयत्किंचिच्छृणोतितत्सर्वमरतिरूपांधतमःप्राप्तिकारणमेवतस्यभवति । तस्यहिसर्वरत्यभावोरतिविरुद्धदुःखंचपूर्णं । परस्मैशंसनमात्राद
रतिरेवेत्यतःप्रस्तुतेचतुर्थत्यागेतुनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति । नहिप्रवेदसुकृतस्य

पंथामितिदोषद्वयमेवेत्यवधारयति । नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथामित्येतत्तदुक्तंभवतीतिवाक्येनेत्यर्थः । ननुयदींशृणो तीत्येतद्यदिप्रथमद्वितीयत्यागवतोस्तमःप्रतिपादकंतर्हितृतीयत्यागिनःफलंकेनोक्तमित्यतआह ॥ अलकमिति ॥ अलकंशृणो तीत्युक्तंफलंत्यागंद्वयस्यमुख्यतःतृतीयस्यापित्यागस्यकिंचिद्भवत्यमुख्यंभवेदिति । कुतःनरकंनरकसाधनंशृणोतीत्यर्थांगीकारा दित्यर्थः । ननुशरीरत्यागकालेकदाचिद्दुर्निमित्तादर्शनात्कथमयंनियमइत्यतआह ॥ तौयदैवेति ॥ आदित्प्रत्नस्येत्यत्रवासरं दिनमितिप्रतीतिवारणायनिर्वक्ति ॥ वासेनेति ॥ हृदिवासेनेत्यर्थः । तत्प्रसादेनपश्यंतिहृदिवासाइतिह्रदमितिछांदोग्यभाष्यो क्तेर्ज्योतिरादित्यमंडलमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ विष्णुरिति ॥ नचादित्यमंडलं । दिवःपरइतिछांदोग्यभाष्येउपपादनंद्र ष्टव्यं । यत्रब्रह्मेत्यत्रग्राव्णासुतेनसोमेनयुज्यतइत्यन्यथाप्रतीतिंवारयन्व्याचष्टे ॥ ग्राव्णेति ॥ ग्राव्णासुतेनसोमेनेत्यन्वयः । सोमविषयेसौम्यत्वात्सोमनामकभगवद्विषयेइष्ट्वेत्यध्याहारप्रदर्शनं । महीयतेन्यमुक्तैःयदिसोमेनेष्ट्वेत्यनेनान्वयः । तर्हिआनंदं जनयन्नित्युक्तानंदव्यंजकमित्याशंकांपरिहरन्आनंदजननेतस्यस्वातंत्र्यप्रतीतिंचापाकरोति ॥ तेनैवेति ॥ विष्णवर्थंसुतेपातः

भा० । पंथामितिदोषद्वयमेवेत्यवधारयति । नतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथानमित्येतत्तदुक्तंभवतीति । अलकंशृणोतीतित्यागद्व यस्यमुख्यतस्तृतीयस्यापिनरकंशृणोतीतिकिंचिद्भवति । तौयदैवास्माच्छरीराद्विहीयेतेतदैवैतानिनिमित्तानिपश्यंतीतिनियमः । नचतदापश्यत्ये वेति । वासेनरमयतीतिवासरंविष्णुर्ज्योतिः । यत्रब्रह्मावेदवाक्यंव्याचक्षाणोमखैर्यजन् । सोमेनचसुतेनेशमास्तेलोकेहरेर्हिसइतिस्कांदे । ग्रा व्णासोमविषयेसोमेनेष्ट्वामहीयतेतेनैवविष्णुप्रीत्यास्वस्यानंदंजनयन्

मुक्तावनुष्ठितसाधनानांफलरूपत्वोक्तिविरोधः । मुक्तौप्राप्यानंदातिशयस्यापरोक्षोत्तरभाविसाधनसाध्यत्वोक्तिविरोधश्चेतिचेन्न । यथापरोक्षोत्तरभाविसाधनजन्यप्रसादेनमुक्तौभगवान्स्त्र्यादिविषयसंपत्तिंतद्दर्शनंतदनुभवंतद्भोगस्याप्रियत्वात्तेनस्वप्रसादंविचित्रानंदानुभवंचददाति । तथासोमयागस्यापिविषयतुल्यत्वादपरोक्षोत्तरभाविसाधनजन्यप्रसादेनैवभगवान्मुक्तौसोमयागसंपत्तिंमुक्तस्यदत्वातेनचस्वयंप्रसन्नःपरमानंदंभोजयतीतिकिमनुपपन्नं । संग्रहश्चात्रास्माभिःकृतोविरोधोद्धारे । हरेरुपासना चात्रसदैवसुखरूपिणी । सोमेनानंदमित्युक्तोनविरोधोभवेद्यतः । स्त्र्यादिभिर्विषयैस्तुल्यःसोमयागेइहेष्यते । भोगवत्प्रीतिहेतुश्चपूजारूपत्वतस्तयोरिति । यस्मिंल्लोकेस्वर्हितमित्यत्रस्वःसुखंनिहितमितिप्रतीयते तथासतियत्रानंदाश्चेतिपुनरुक्तंस्यादित्यतोव्याचष्टे ॥ स्वरानंदरूपइति ॥ यत्रावरोधनंदिवइत्यत्र लोकेद्युलोकस्यावस्थानमित्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ दिवोदेव्याइति ॥ रुधिर्आवरणइतिधातोः । दिवमावृत्यपरिवारतयास्थितादेव्यःअवरोधनशब्देनोच्यंतेइत्यर्थः ॥ वायुपत्नीति ॥ भूतपूर्वगत्यासरस्वतीवायुपत्नीत्युच्यते । द्युशब्दस्यतत्रप्रयोगंदर्शयति ॥ अजनयइति ॥ त्वंमरुतोवक्षणाभ्योवचनेभ्यःआसम्यग्वक्षणाभ्यःप्रवचनेभ्यः वेदशास्त्रपठनार्थंविशिष्टव्याख्यानार्थंचदिवःसरस्वत्याःसकाशादजनयइत्यर्थः । प्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानामित्यत्रऋग्भाष्यटीकायांवक्षणाशब्दस्यवचपरिभाषणेसन्प्रत्ययइतिवचनपरत्वेनव्याख्यातत्वात् । चोःकुरितिकुत्वंइण्कोरिति

भा० । स्वरानंदरूपोविष्णुः । दिवोदेव्याअवरोधनंतस्याःपरिवारभूताःसर्वदेव्यःद्यौर्नामवायुपत्नी । अजनयोमरुतोवक्षणाभ्योदिवआवक्षणाभ्यइत्यादेः ।

षत्वंकषयोगेक्षइतिवक्षणेतिप्रक्रियाशेषोबोध्यः । इत्यादेरित्यादिपदेनद्यौर्वावविद्युत्पतिर्वायुमुपगम्येत्यादेर्ग्रहणं । यह्वतीःस्यं दमानाइति । यहिगतावितिधातुरितिभावः । इंद्रायेंदोपरिस्रवेत्येतद्व्याचष्टे ॥ सर्वेष्टदेति ॥ नन्विंद्रायेतिश्रूयतेकथंविष्णुरि तिव्याख्यायतइत्यतआह ॥ इंदुरिति ॥ यत्रानंदाश्चमोदाश्चेत्येतदपुनरुक्ततयाव्याचष्टे ॥ अनन्येति ॥ भगवद्भक्त्यारूप्य तेव्यज्यतइतिभगवद्भक्तिरूपकं । यद्वासैवानंदस्वरूपेणनित्यामुक्तेषुतिष्ठतीत्यादेःसाक्षाद्भगवद्भक्तिस्वरूपमित्यर्थः । उद्वयमि तिमंत्रेतमसस्परिरात्र्यंधकारापगमानंतरंउत्तरंऊर्ध्वभागेविततंसौरंज्योतिःपश्यंतोवयंदेवत्रादेवंउत्तमज्योतीरूपंसूर्यमगन्मसूर्योप स्थानंकृतवंतइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ तमसइति ॥ अज्ञानादित्यर्थः । तमेवेत्यनेनपूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वंउत्तरार्धस्यप्र सिद्धसूर्यपरत्वंचव्यवच्छिनत्ति ॥ ननुयदिपूर्वार्धस्यप्रकाशपरत्वंउत्तरार्धस्यसूर्यपरत्वंइत्यनंगीकृत्योभयोर्भगवत्परत्वमुच्यतेतर्हि पूर्वार्धेउत्तरंज्योतिरुत्तरार्धेप्युत्तमंज्योतिरितिपुनरुक्तंस्यादित्यतआह ॥ तदेवेति ॥ उत्तरार्धगतस्योपयोगमाह ॥ तथैवेति ॥ असौभगवानुत्तमंज्योतिरितियत्तत्तथैवेत्यर्थः । इदंअस्मद्भजनं । ज्ञापयितुमिति । उत्तमज्योतीरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणफलस्यानुभव

भा० । यह्वतीःस्यंदमानाः । सर्वेष्टदजगत्प्राणमामादायपरिस्रव । यत्रासौभगवान्विष्णुस्त्वंहिमोक्षप्रदःसदेतिच । इंदुरिष्टप्रदत्वाद्योवा युरादायगच्छति । इंद्रनाम्नःकेशवस्यसमीपंमुक्तमंजसेतिच । अनन्यहेतुकंसाक्षाद्भगवद्भक्तिरूपकं । सुखमानंदइत्युक्तोमोदोभोगनिमित्तकः । प्रमोदस्तद्विशेषोत्थोमुन्नामात्यल्पभोगतइत्यृग्वेदसंहितायां । तमसःसकाशात्उद्गतावयमुत्तरंसर्वोत्तमंविष्ण्वाख्यंज्योतिःपरिपश्यंतस्तमेवदेवत्रादे वंदेवविषयेपिदेवमगन्म । तदेवज्योतिष्ट्वेनोत्तरत्वेनचपश्यंतइतिदर्शनेइत्थंभावविधानार्थंपूर्वं । तथैवासौभगवानुत्तमज्योतिः । नराजादिष्विवा

सिद्धत्वादविद्यमानोपासनेफलानुपपत्तेःफलबलेनोपासनस्ययाथार्थ्यंसिध्यतीतिज्ञापयितुमित्यर्थः ॥ अर्चिषोंशावर्तुलास्त्विति ॥ उशब्दोवधारणे वर्तुलाएवनत्वर्चिषोदीर्घाकारांशाइतिअर्थः । मधुशब्दस्यमधुमात्रपरत्वप्रतीतेराह ॥ बृहत्तमामिति ॥ पुंडरीकंसितांभोजमित्यमरोक्तेःसितमब्जमित्यन्यथाप्रतीतेरर्थमाह ॥ रक्तेति ॥ शिरोधृतइत्यनेनहस्तादौधारणमप्रयोजकमित्युक्तंभवति । तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीपुंडरीकेक्षणोविष्णुरित्यादौपुंडरीकशब्दस्यश्वेताब्जपरत्वायोगाद्रक्ताब्जपरत्वस्यवक्तव्यत्वादत्रापिविशेषवाक्यबलेनरक्ताब्जपरत्वमितिभावः। रात्रीसूक्तंव्याख्यातुंअधिकारंफलंप्रतिपाद्यंचाह ॥ रात्र्या इति ॥ रात्र्यारात्रीसूक्तस्यविष्णुनासहदुर्गादेवतेत्यन्वयः । दुःस्वप्नेजातेसतिविष्णोर्भक्तं तथातद्वेदिनंस्वांतर्गतरात्रिनामकभगवद्वेदिनं । ननुरात्रिसूक्तस्यकथंविष्णुर्देवतारात्रीशब्दस्यदुर्गायांप्रसिद्धत्वादिमंदुर्गास्तवमित्यंतेनित्यंरात्रीसूक्तमितिश्रुतौदुर्गादेवताकत्वस्योक्तत्वाच्चेत्यतःरात्रीपदंव्याचष्टे ॥ रतिदत्वादिति ॥ रतंभावेक्तः रतंरातिददातीतिरतशब्दाद्याकारस्यदीर्घःद्वितीयस्यलोपःस्त्रियामीकारःतथाचोपनिषदिरात्रीतिभवतीतिभावः । ह्वयामिरात्रींजगतोनिवेशनीमित्यत्रऋग्भाष्यटीकायामित्थमेव

भा० । विद्यमानभक्तिमात्रमिदमितिज्ञापयितुमगन्मज्योतिरुत्तममितिपुनर्वचनं । अर्चिषोंशावर्तुलास्तुनाम्नावटरकाःस्मृताइतिशब्दनिर्णये । बृहत्तमंमधुयदिसहापूपंप्रभक्षयेत् । स्वप्नेतस्याचिरान्मृत्यूरक्ताब्जेवाशिरोधृतइतिब्रह्मांडे । रात्र्यास्तुदेवतादुर्गादुःस्वप्नेसाप्रपूजिता । पायसेनहरेन्मृत्युंरात्रिसूक्तादकालिकं । यदिकालिकमृत्युःस्यात्पदंसापरमंनयेत् । सहैवविष्णुनाभक्तंविष्णोस्तद्वेदिनंतथा । रतिदत्वात्परोविष्णुर्मुख्यतोरात्रिरुच्यते । तदाश्रयत्वाद्दुर्गापिरात्रिरित्यभिधीयते ।

व्याख्यातत्वाद्भगवत्परत्वेङीबनुपपत्तिरित्यतउक्तं **स्त्रीरूपइति** ॥ ततश्चकिमित्यतआह ॥ **तस्मादिति** ॥ एवंदेवतानि र्णायसूक्तंव्याचष्टे ॥ **बहुभिरिति** ॥ पुरुत्रेत्यस्यार्थद्वयंबहुभिर्बहुधेति । विश्वाइत्यस्यार्थः **इदंजगदिति** ॥ विश्वाअधी त्यप्यन्वयमभिप्रेत्योक्तं **सर्वेषुलोकेष्विति** ॥ श्रियोधितेत्यस्यतात्पर्यं **धृताइति** ॥ निवतउद्वतइत्येतन्निर्गतानुद्गतानि तिकैश्चिद्व्याख्यातंयथावद्व्याचष्टे ॥ **नीचानिति** ॥ उपसर्गाच्छंदसिधात्वर्थइतिसूत्रेधात्वर्थविशिष्टसाधनेउपसर्गाद्वतिप्रत्ययोभ वतिस्वार्थइतियेनकेनापिधात्वर्थेनविशिष्टसाधनेविवक्षितेस्वार्थेवतिप्रत्ययविधानाद्वृत्तिकारेणापिनिवतउद्वतइत्यनयोरेवोदाहृत त्वान्निउदितिचोपसर्गाच्चयइतिधात्वर्थेविवक्षितेवतिप्रत्ययेनीचानुच्चानितिभवतीतिभावः । अमर्त्येत्यस्यार्थो **ब्रह्मादीनिति** ॥ आउअप्राइत्यस्यतात्पर्यं **उर्वीति** ॥ ज्योतिषाबाधतेतमइत्यस्यतात्पर्यंज्ञानेनेति ॥ निरुस्वसारमित्यादेरर्थः **स्वसारमिति** ॥ स्वयमेवप्रमदारूपमित्यन्वयः । तेनोषःकालंतदभिमानिदेवतांचव्यवच्छिनत्ति । अपइत्उहासतेतमइत्यत्रतमइदित्यन्वयमभि प्रेत्याह ॥ **तमश्चेति** ॥ अपहासतेउइत्यस्यार्थो अपाकरोत्येवेति । सानइत्यस्यार्थः **सनःस्वामीति** ॥ यस्यास्तेयामन्इत्यस्या र्थो **यदुदरेइति** ॥ वृक्षेवसतिंननीडमिवेत्यस्यतात्पर्यंवृक्षइति ॥ श्येनासःश्येनाइत्यत्रशीआइनइत्यवयवेविभज्यशमस्यास्तीति

भा० । स्त्रीरूपःसपरोविष्णुःपायसेष्टोहिमोक्षदः । तस्मादुभौसहैवेज्यौभक्त्याद्युःस्वप्नदर्शने । बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्बहुधेदंददर्शह । आयन्स र्वेषुलोकेषुधृतास्तेनैवहिश्रियः । नीचानुच्चांश्चजीवान्सब्रह्मादीनुर्वपूरयत् । ज्ञानेनबाधतेज्ञानंस्वसारंस्वंतथाकरोत् । उषआख्यंशुक्लवर्णप्रमदारूप मेवच । तमश्चापाकरोत्येवतदासूर्यादिषुस्थितः । सनःस्वामीयदुदरेयमनाद्यामनामके । अविक्ष्महिवयंसर्वेवृक्षेयद्वत्पतत्रिणः ।

शीसुखीविष्णुःसएवआसमंतात्सर्वेषुदेशेषुकालेषुचइनोयेषांतइतिविग्रहमभिप्रेत्यव्याचष्टेश्येनाख्याइति ॥ मानुषाश्चेतिचशब्दे नाश्वगवादयः । पादस्त्वेवस्यपक्ष्यादिसाधारण्यादुक्तंपादमात्रेति ॥ ग्रामाःग्राम्याःपशवइत्यन्यथाप्रतीतेर्व्याचष्टे ॥ ग्रामाख्याइति ॥ बहुलत्वात्बहुलत्वादेवनतुग्रामस्थत्वात् । दैत्याएवनतुग्राम्याःपशवः। अर्थायेषांसंतीतिअर्थिनः । भूमार्थेमतुप् । पूर्णार्थाइत्यभिप्रेत्यकृतार्थत्वात्पूर्णार्थत्वादित्युक्तं ॥ ऊरीकृतप्रमाणत्वादिति ॥ ऊरीकृतमंगीकृतंप्रमाणंयेनेत्युरीकृतप्रमाणः । यद्वाऊरीकृतमंगीकृतंप्रमाणंयेनसऊरीकृतप्रमाणः । इदंस्वप्रमापकंभवत्वितिस्वांगीकृतप्रमाणत्वादित्यर्थः । वृकंवृक्यंचयवयस्तेनंचयवयेत्येतद्व्याचष्टे ॥ वृकाइति ॥ निर्याप्यानिष्कासनीयाः । वृकवत्क्रूरत्वादसुरावृकाः । राक्षसाःतत्स्वभावाः असुरस्वभावाःपिशाचादयः । महासुराःमणिमदादयः । यतस्तेनित्यमनादिकालादारभ्यैकात्म्यवादिनोऽतःस्तेनाःब्रह्मस्तेनाः । सुखतरेत्येतद्व्याचष्टे ॥ विष्णुरिति ॥ सुखतरःसुखप्रदः । तॄप्लवनतरणयोरितिधातुस्तरणंचवितरणंदानमत्रविवक्षितं । तथाचसुसुखं तरतिवितरतिददातीतिसुतरेतिव्याख्यातंभवति । उपमापेपिशदित्यादेरर्थः कृष्णमिति ॥ कृष्णंकृष्णवर्णं व्यक्तंअनुभव

भा० । श्येनाख्यास्तुसुखीनत्वादासमंतात्सुरोत्तमाः । पद्वंतोमानुषाश्चैवपादमात्रप्रयायिनः । ग्रामाख्याबहुलत्वात्तुदैव्याएवप्रकीर्तिताः । अर्थिनस्तुकृतार्थत्वान्मुक्ताएवश्रुताःश्रुतौ । ऊरीकृतप्रमाणत्वादूर्म्यःसभगवान्हरिः । वृकास्तेनैवनिर्याप्यांवृकाःक्रूरत्वतोसुराः । तत्स्वभावाश्चवृक्याःस्युस्तेनास्तत्रमहासुराः । ब्रह्मस्तेनायतस्तेहिनित्यमैकात्म्यवेदिनः । विष्णुःसुखतरश्चैवभक्तानांभवतिप्रभुः । कृष्णंव्यक्तं

सिद्धं । तमो भावरूपमज्ञानं । पेपिशत् । अज्ञानामतिशयेनपेशलंभद्रमित्यर्थः । उषऋणेवयातयेत्यस्यतात्पर्यं तद्यातय तीति ॥ ननुरात्रिर्ह्यत्रदेवताकथंउषऋणेवेत्युषसःप्रार्थनमित्यतआह ॥ सएवेति ॥ रात्रिशब्दितएवेत्यर्थः । वशकांताविति धातोरितिभावः । उपतेगाइवाकरमित्यादिव्याचष्टे ॥ जयिनइति ॥ जिग्युषेजयिनोर्थेस्तोमंन स्तोममिव । ब्राह्मणायेत्यध्या हारः । गाइवतेतवाहंस्तोम मुप । आ । अकरं । तंस्तोमंवृणीष्वेत्यर्थः । दुहितर्दिवइत्यस्यार्थः द्यौरिति ॥ सूक्तार्थमुक्त्वा रात्र्यास्तुदेवतादुर्गेत्यादिकमुपसंहरति ॥ एवमर्थेनेति ॥ साक्षान्मुख्यतः । एषोर्थः बहुभिर्नयनैर्विष्णुर्बहुधेदंददर्शेत्याद्यु क्तिःसर्वज्ञत्वादिरूपोर्थः । एवंस्तुतः एवमर्थानुसंधानपूर्वस्तुतः । इष्टः पायसेन । सयद्येषांकिंचित्पश्येद्रात्रीसूक्तेनप्रत्यृचंहुत्वे त्युक्त्या यदंतीत्यादीनांदुःस्वप्नपरिहारकत्वंनास्तीतिप्रतीयतेतांवारयति ॥ यदंतीति ॥ दुःस्वप्नदर्शने अयंपायसद्रव्यकोरात्रि देवताकोरात्रीसूक्तेनहोमविशेषइत्यर्थः । रात्रीसूक्तेनहुतइष्टश्चमोक्षदइत्युक्तं तदयुक्तं । ज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वा ज्ज्ञानद्वाराचेद्धि

भा० । तमोज्ञानमज्ञानांपेशलंतत् । तद्यातयत्यृणमिवभगवान्पुरुषोत्तमः । सएवचोषाःकथितःप्रकाशत्वाज्जनार्दनः । जयिनःस्तोममि वचब्राह्मणाययथाचगाः । उपाकरंतथास्तोमंतवाहंतद्वृणीष्वच । द्यौरितिज्ञानमुद्दिष्टंतद्व्यंग्यत्वाज्जनार्दनः । दुहितादिवइत्युक्तएवमर्थेनपूज्यते । रात्रीसूक्तेनभगवान्साक्षान्नारायणःप्रभुः । तत्सन्निधानाद्दुर्गायाएषोर्थउपचारतः । एवंस्तुतस्तथैवेष्टोभगवान्मोक्षदोभवेत् । यदंतीत्याद्यृचःसर्वा अपिदुःस्वप्नदर्शने । जप्याएवविशेषोयंहीमोदुःस्वप्नदर्शने ।

द्यांतरस्यापितुल्यं । कोविशेषोस्येत्यतआह ॥ परोक्षेति ॥ त्वरयाऽपरोक्षादिहेतुत्वाद्विशेषइतिभावः । द्विविधैः परोक्षापरोक्षज्ञानिभिः । सन्यासिनांदुःस्वप्नदर्शनेकिंकार्यमित्यतआह ॥ न्यासिभिरिति ॥ ४ ॥ संगतिस्तुभाष्यएवास्यखंडस्यस्पष्टा ॥ अथानंतरं सर्वस्यैसर्वस्यावाचः तत्संबंधिनीतद्विषयिणीप्रसिद्धेयमुपनिषद्रहस्यविद्योच्यते । ननुपूर्वोक्तविद्यानामपिसर्ववाक्संबंधित्वात्किंपुनर्विशिष्योच्यतइत्याशंक्यपरिह्रियते ॥ सर्वाहीति ॥ यद्यपीमाःसर्वाःपूर्वोक्ताःसर्वस्यैवाचःउपनिषदएव हिप्रसिद्धास्तथापि । इमामेव तुविशेषेण सर्ववाग्विषयिणीमुपनिषदमाचक्षतेवैदिकाः । विशेषश्चभाष्येस्पष्टोभविष्यति ॥ पृथिव्याः संबंधि तद्गतंतन्नामकंरूपंभगवद्रूपंस्पर्शाःस्पर्शाक्षरप्रतिपाद्यं । अंतरिक्षस्य रूपमित्यन्वेति । शिष्टंपूर्ववद्व्याख्येयं । एवंस्पर्शादिप्रतिपाद्यस्यलोकाधिष्ठानत्वमुक्त्वातत्साराद्यग्न्यधिष्ठानत्वमुच्यतेऽग्नेरूपमित्यादिना ॥ अग्न्यादिसारवेदाधिष्ठानत्वमप्युच्यते ऋग्वेदस्येत्यादिना ॥ तथाचश्रुतिः प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेषांतप्तानांरसान्प्रावृहत् अग्निंपृथिव्यावायुमंतरिक्षादादित्यंदिवएतास्तिस्रोदेवताअभ्यतपत्तासांतप्यमानानांरसान्प्राबृहत् अग्नेऋचोवायोर्यजूंषिसामान्यादित्यादिति । एवंस्पर्शादिप्र

भा० । परोक्षज्ञानिनोविष्णुरापरोक्ष्यंव्रजेत्त्वरन् । अपरोक्षदृशःप्रीतःसुखाधिक्यंकरोत्यजः । मुक्तस्यद्विविधैस्तस्माज्जपोयोगश्चसर्वथा । कर्तव्योन्यासिभीरात्रीसूक्तंजप्यंत्रिशोंजसेत्यैतरेयसंहितायां ॥ ४ ॥ (३६)

उप० । अथखल्वियंसर्वस्यैवाचउपनिषत्सर्वाह्येवेमाःसर्वस्यैवाचउपनिषदइमांत्वेवाचक्षतेपृथिव्यारूपंस्पर्शाअंतरिक्षस्योष्माणोदिवःस्वरा अग्नेरूपंस्पर्शावायोरूष्माणआदित्यस्यस्वराऋग्वेदस्यरूपंस्पर्शायजुर्वेदस्योष्माणःसामवेदस्यस्वरा

तिपाद्यानामधिदैवमधिष्ठानमुक्त्वाध्यात्ममधिष्ठानद्वयमुच्यते चक्षुषोरूपमित्यादिना ॥ विद्याधिक्यसंपादिकाविद्योच्यते ॥ अथेति ॥ विद्यांतरारंभेअथशब्दः । इयंब्रह्मादितनुर्दैवीदेवस्यविष्णोर्वीणाभवति खलुप्रसिद्धं । तद्गुणगानहेतुत्वात् । ननुदारुविशेषकृतामानुषीहिवीणावीणेतिप्रसिद्धाकथंब्रह्मादितनुर्वीणेत्यतःशिरसिचमसशब्दवत्दैववीणासादृश्यान्मानुष्यांवीणायांवीणाशब्दइतिभावेनोच्यते ॥ तदनुकृतिरिति ॥ असौमानुषीवीणा तांदैवींवीणामनुकरोतीतितदनुकृतिःतत्सादृश्यवतीत्युक्तंसादृश्यंविविच्योच्यते ॥ यथास्याइत्यादिना ॥ अस्याःदैवीवीणायाःशिरोयथैवममुष्यामनुष्यवीणायाःशिरःशिखरं अंभणंतुउदरतुल्योमध्यभागः । वादनंशलाका । यथांगुलयस्तथातंत्रयः । यद्वायथातंत्रयस्तथांगुलयइतियथाश्रुतंयोज्यं । परस्परसाम्यमुपपादयितुंमानुषवीणायादृष्टांतत्वोक्तिः । यथास्यादेववीणायाःस्वराअज्वर्णाउदात्तादयोवा एवममुष्यामनुष्यवीणायाअपिस्वराःषड्जमध्यमादिस्वराअज्वर्णव्यंजकाउदात्तादिव्यंजकावास्वराध्वनिविशेषाश्चेत्यर्थः । यथादैवीवीणायाःस्पर्शाः संबंधानोदनादिलक्षणाःस्पर्शसंज्ञितावर्णावा एवमस्यामानुषवीणायास्पर्शास्तंत्रीषून्नमनावनमनादिहेतुभूताअंगुलिसंबंधाःस्पर्शा

उप० । श्चक्षुषोरूपंस्पर्शाःश्रोत्रस्योष्माणोमनसःस्वराःप्राणस्यरूपंस्पर्शाअपानस्योष्माणोव्यानस्यस्वराअथखल्वियंदैवीवीणाभवतितदनुकृतिरसौमानुषीवीणाभवतियथास्याःशिरएवममुष्याःशिरोयथास्याउदरमेवममुष्याअंभणंयथास्यैजिह्वैवममुष्यैवादनंयथास्यास्तंत्रयएवममुष्याअंगुलयोयथास्याःस्वराएवममुष्याःस्वरायथास्याःस्पर्शाएवममुष्याःस्पर्शा

क्षरव्यंजकध्वनयोवा । यथाह्येवेयंदैवीवीणाशब्दवतीघोषवतीतर्द्मवतीनादवतीएवमसौशब्दवतीतर्द्मवतीयथाह्येवेयंदेहलक्षणा दैवीवीणालोमशेनचर्मणापिहिताभवति एवमसौलोमशेनचर्मणापिहिता अदृष्टिविरोधमाशंक्योच्यते ॥ लोमशेनेति ॥ पुरा कृतयुगादौ । लोमशेनचर्मणाहस्मवीणाअपिदधत्याच्छादयंतीत्यर्थः । योहैतांदैवींवीणांवेदसश्रुतवदनःश्रूयतइतिश्रुतंविद्यात त्पूरितवदनोभवति । अस्यकीर्तिर्भूमिप्राभूमिपूर्णाभवति । आर्यायत्रक्कच यत्रकुत्रचित्संसदिवाचोविद्याअधिकविषयाभाषंते तत्रसंसदितेषुमध्येएनंविदुर्भाषंतेगणयेयुरितियावत् । विद्याधिक्यार्थमेवजप्यान्याविद्योच्यते । अथवाचांरसःसारभूताविद्यो च्यते । तस्याविनियोगउच्यते ॥ यस्यामिति ॥ यस्यांसंसद्यधीयमानोभाषमाणोवानविरुरुचिषेत रुरुचिषेत रोचितुमिच्छे त् । विरुरुचिषेतरोचितुंनेच्छत् । वीत्युपसर्गस्यवर्जनार्थत्वात्नविरुरुचिषेत । रोचितुंनेच्छेदितिन । अतिशयेनरोचितुमिच्छे दितियावत् । द्वौनञावितिन्यायात्तत्रसभायामेतांऋचंजपेत् । अयंऋगर्थः ॥ वाचिसंस्थितायाविष्णवाख्यायादेवतायाओष्ठा ओष्ठौपिधानान पिधानाविव युग्मकवाटाविव याचकुलीकुत्सितंलीनमस्मिन्निनितिकुलीप्रलीनाशेषकुत्सितेतियावत् । दंतैः दंताभिमानिदेवैःपरिवृता पातिसर्वंसर्वस्माद्विशिष्टाचेतिपविः सर्वस्यैसर्वस्यावाचईशाना साविष्णवाख्यास्त्रीरूपादेवता

उप० । यथाह्येवेयंशब्दवतीतर्द्मवत्येवमसौशब्दवतीतर्द्मवतीयथाह्येवेयंलोमशेनचर्मणापिहिताभवत्येवमसौलोमशेनचर्मणापिहितालोमशे नहस्मवैचर्मणापुरावीणाअपिदधतिसयोहैतांदैवींवीणांवेदश्रुतवदनोभवतिभूमिप्राप्यकीर्तिर्भवतियत्रक्कचार्यावाचोभाषंतेविदुरेनंतत्राथातोवाग्रसो यस्यांसंसद्यधीयानोवाभाषमाणोवानविरुरुचिषेततत्रैतामृचंजपेदोष्ठापिधानानकुलीदंतैःपरिवृतापविःसर्वस्यैवाचईशाना

सहसभार्यांमांचारुवादयेदितीयंऋग्वाग्रसः वाग्रसशब्दोक्तेत्यर्थः ॥५॥ अथखल्वियंसर्वस्यैवाचउपनिषदित्यत्रषष्ठ्यर्थःसंबंधःकइ त्यतोविषयविषयिभावइतिभावेनव्याचष्टे ॥ अथेति ॥ ननुसर्ववाग्विषयविद्याप्रतिपादनंप्रकृतासंगतंविष्णुनामविषयविद्याया एवप्रकृतसंगतत्वादित्यतआह ॥ विष्णुनामार्थत्वादिति ॥ सर्वाह्येवेमाःसर्वस्यैवाचउपनिषदइमांत्वेवेत्येतद्यद्यपितथापीतिप दद्वयाध्याहारपूर्वंव्याचष्टे ॥ विष्णुनामार्थत्वादित्यादिना ॥ अपि यद्यपि । ननुपूर्वोक्तानांविष्णुनामविद्याविषयत्वात्कथं सर्ववागुपनिषत्त्वमित्यतउक्तं ॥ विष्णुनामार्थत्वादिति ॥ इमांत्वेवेतितुशब्दार्थोमुख्यतएवेति ॥ सर्वेपि वैदिकाऋषयः । नतुप्रागिवात्रमतभेदइतिभावः । प्राणोवंशइत्यादौतस्यैतस्यात्मनःप्राणऊष्मारूपंइत्यादिविद्यानांमुख्यतोविष्णुनामविषयत्वं त द्व्याख्यानरूपत्वात्तद्वाराऽन्यविद्याविषयत्वं । विष्णुनामाक्षरेष्वेवमन्येष्वपितदर्थतइतिभाष्येतिदेशात् । अस्मिन्खंडेनिरूपिता विद्यास्तुसाक्षादपिसर्ववाग्विषयाः । उपनिषदितथाविवक्षितत्वा दतएवात्रभाष्येस्पर्शाक्षरादयोविष्णुनामनिष्ठत्वेननोक्ताः । वीणाविद्यायावाक्सारविद्यायाश्चविद्याधिक्यनिमित्तकायाःसर्वविद्याविषयत्वान्मुख्यत्वंबोध्यं । पृथिव्यारूपमित्यारभ्यव्यान

उप० । चारुमामिहवादयेदितिवाग्रसः ॥ ५ ॥ (३७)

भा० । अथसर्ववाग्विषयाविद्योच्यते । विष्णुनामार्थत्वात्सर्ववाचां । पूर्वोक्ताअपिसर्ववागुपनिषदएव । तथापिमुख्यतएवसर्ववाग्विष यत्वाद्वक्ष्यमाणामेवसर्वस्यैवाचउपनिषदितिसर्वेप्याचक्षते ।

स्यस्वराइत्यंतंव्याचष्टे ॥ पृथिव्यादीति ॥ अथखल्वियंदैवीवीणेत्येतद्व्याचष्टे ॥ तस्येति ॥ अयंदेहोविष्णोर्वीणाततइयंदेहा
ख्यासाक्षान्मुख्यतः दैवीवीणाप्रकीर्तितेत्यन्वयः । इयमितिविशिष्योक्त्यभिप्रायमाह ॥ लोकसिद्धा लोकप्रसिद्धेति । सयोहै
तामित्येतद्व्याचष्टे ॥ ब्रह्मादीति ॥ श्रुतवदनइत्यस्यार्थोविद्येति । भूमिप्रेत्यस्यार्थोभूमीति । प्रापालनपूरणयोरितिधातोरिति
भावः । यस्यांसंसद्यधीयानोभाषमाणोवानविरुरुचिषेततत्रैतामृचंजपेदित्यस्यतात्पर्यमाह ॥ विद्येति ॥ नकेवलंविद्याधिक्या
र्थंवीणाविद्यामुपासीतएतांचर्चंजपेदित्यर्थः । ओष्ठापिधानेत्यारभ्येतिवाग्रसइत्यंतस्यार्थमाह ॥ ओष्ठेति ॥ ऋचंव्याचष्टे ॥
विष्णोरिति ॥ विष्णोरेवेतिसंबंधः । तेनसरस्वतीस्तूयतइतिनिरस्तं । अपिधानानेत्यस्यार्थः पिधानवदिति ॥ कुत्सितं
लीनमस्मिन्नितिकुलीत्यर्थमभिप्रेत्यतात्पर्यमाह ॥ प्रलीनेति ॥ पविशब्दंव्याचष्टे ॥ पातीति ॥ सर्वस्यैवाचइत्यस्यार्थः ॥
सर्वेति ॥ नन्वोष्ठौपिधानौनभवतइतिनिषेधात्कथंपिधानवदितिव्याख्यानमित्यतआह ॥ नेत्युपमार्थइति ॥ मृगंनभीममि

भा० । पृथिव्यादिस्थितोविष्णुःपृथिव्याद्यभिधानवान् । स्पर्शादीनांदेवतासौक्रमेणैवप्रकीर्तितः । तस्यविष्णोरयंदेहोवीणासाक्षात्प्रकी
र्तिता । दैवीवीणाततःसेयंलोकसिद्धातुमानुषी । ब्रह्मादिदेहान्योवेदविष्णोर्वीणेतिभक्तितः । विद्यापूर्णसुखःसस्याद्भूमिपूरितकीर्तिमान् । विद्या
धिक्यार्थमेवैतांवाक्सारामप्यृचंजपेत् । ध्यात्वानारायणंदेवंस्त्रीरूपंवाचिसंस्थितं । ओष्ठापिधानेत्येषाहृक्सारोवाचःप्रकीर्तितः । विष्णोर्हिवाचि
संस्थस्यैवोष्ठावेतौपिधानवत् । कुलीतिचोक्तोभगवान्प्रलीनाशेषकुत्सितः । पातिसर्वंविशिष्टश्चसर्वस्मादित्यतःपविः । सर्ववागीश्वरोविष्णुःस्त्रीरू
पोमांसुवादयेदितिच । नेत्युपमार्थे ।

त्यादिवदेवेतिभावः । ततश्चकिमित्यतोवाक्यार्थविशदमाह ॥ ओष्ठाविति ॥ नन्वत्रसरस्वतीप्रतिपाद्याकिंनस्यादित्यतआह ॥ नचेति ॥ अस्यामुपनिषदिएतद्ब्रह्मैतत्सत्यमितिब्रह्मोपक्रमात् । एतस्यैसंहितायैणकारोबलमितिविष्णुनामव्याख्यानेनोपसंहाराच्चात्रखंडेउपात्तायाऋचोन्यविषयत्वेचतद्विरोधापत्तेश्चभगवद्विषयेयं ऋगित्याह ॥ तस्यैवेति ॥ यद्वाऋग्वेदखिलेषु ओष्ठापिधानेत्यतःपूर्वंविष्णोःप्रस्तुतत्वादुत्तरत्रचवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । भगवतोवागीश्वरत्वेस्मृतिंचपठति ॥ श्रियःपतिरिति ॥ अत्रगीरांपतिरितिगीष्पतित्वोक्तेःप्रकृतसिद्धिः । किंचवाजसनेयेभगवतएववाचिस्थत्वोक्तेस्तस्यैव ओष्ठापिधानाइत्यत्रप्रतिपाद्यत्वमित्याह ॥ योवाचीति ॥ तर्हिस्त्रीलिंगविरोधइत्यतोद्वेधासमाधानमाह ॥ स्त्रीलिंगत्वमिति ॥ देवतेत्यादिवच्छब्दस्वाभाव्यादित्यर्थः । स्त्रीलिंगत्वमपीत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यत्रयोविंशतिमखंडेयदिवागादीनामेवाभिव्याहरणादिहेतुत्वंतर्ह्यथकोहंस्यांविष्णुर्नस्यांविशिष्टबलचेष्टावत्वस्यैवविष्णुनामार्थत्वादित्युक्तं । तदुपपादयितुंसर्वशब्दव्याख्येयविष्णुनामवाच्यत्वाच्चसर्वगुणपूर्णत्वमित्युपपादयितुंचेदमारण्यकमुपक्रांतं । तदुभयोपसंहारायविष्णुनामाक्षरार्थकथनपूर्वंतद्व्याख्यानत्वंसर्ववेदानांऋषि

भा० । ओष्ठावपिधानवदस्येति । नचविष्णोरन्यासर्वस्यावाचईशाना । सहिमुख्यतःसर्वेश्वरः । तस्यैवप्रस्तुतत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च । श्रियःपतिर्यज्ञपतिर्जगत्पतिर्गिरांपतिर्लोकपतिर्धरापतिरितिभागवते । योवाचितिष्ठन्वाचोंतरोयंवाङ्नवेदेत्यादिश्रुतिश्च । स्त्रीलिंगत्वंदेवतेत्यादिवदपियुज्यते । स्त्रीरूपत्वाच्च ॥ ५ ॥ (३७)

संमत्याप्रदर्श्यतेस्मिन्खंडे । अथतस्मादेव विष्णुनाम्नःसर्वगुणपूर्तिंप्रतिपादकसर्ववाग्व्याख्येयत्वादेव । कृष्णनामाहारीतपुत्रः अस्मैस्वोपसत्तिंकुर्वतेशिष्यायपुत्रायवाएतद्वक्ष्यमाणंवाग्ब्राह्मणमिववाग्विषयब्राह्मणमिवविद्यमानं अष्टपंचकानंतर्गतत्वेपिसर्ववाचाविष्णुनामव्याख्यानत्वेनविनियोजकत्वात् विष्णुनाममंत्रार्थकथनपरत्वाच्च । ब्राह्मणसदृशंविद्याविशेषमेवो(पो)दाहरत्युपदिशति । यद्वाइवेत्यल्पार्थे । इवकिंचित्संग्रहेणोपदिशतीत्यर्थः । उपमार्थेतथाल्पत्वेपीवशब्दःप्रयुज्यतइतिवचनात् । विष्णुनामसंहितेत्येका । तत्रषकारणकारौवर्तेते । तत्रसंहिताशब्दआख्यानपूर्वंनिरुच्यते ॥ प्रजापतिरिरिति ॥ संवत्सरनामाब्रह्मा प्रजाःसृष्ट्वाव्यस्रंसतस्रस्तांगोभूत् । सस्रस्तांगःसन्च्छंदोभिःसर्वैर्वेदैरात्मानंपरमात्मानंसमदधात्संधितवान् । ततश्चछंदःप्रतिपाद्यत्वात्छंदोनामकैःस्वस्तुतैर्भगवद्रूपैरात्मानंपरमात्मानंसमदधात्संधितवान्विशेषसन्निधानयुक्तमकरोत् । ततश्चायमात्मानंस्वदेहंसमदधात्समाहितंस्वस्थंदृढमकरोत् । यद्यस्माच्छंदोभिरात्मानंसमदधात्तस्मात्संधानात्स्तुत्यासंधानाच्चतुर्मुखेसन्निधानेनदेहदार्ढ्यकरणाच्चसामूर्तिःसंहितानाम्नी । तस्यैवाएतस्यैसंहितायैतस्याएतस्याःसंहितायाः संहितानामकस्यविष्णो र्बलंणकारः णइत्यनेनवर्णेनाक्रियमाणःप्रतिपाद्यः । प्राणश्श्रेष्टकत्वंआत्माआततत्वंचषइत्यनेनाक्रियमाणत्वात्प्रतिपाद्यत्वात्षकारइत्यर्थः । यतोणकारषकारौणइत्याक्रियमाणंबलंषइत्याक्रियमाणंप्रणेतृत्वमाततत्वंचऋचोनुसंहितंप्रतिसंहितमुपलक्षणमेतदन्यत्र

उप० । अथहास्माएतत्कृष्णहारीतोवाग्ब्राह्मणमेवोपोदाहरतिप्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वाव्यस्रंसतसंवत्सरःसछंदोभिरात्मानंसमदधाद्यच्छंदोभिरात्मानंसमदधात्तस्मात्संहितातस्यैवाएतस्यैसंहितायैणकारोबलंषकारःप्राणआत्मासयोहैतौणकारषकारावनु

चानुसंहितं । यत्रयत्रवर्णद्वयसमायोगोभवतितत्रतत्रवेदप्रतिपाद्यंवेदसएवाधिकारीसबलांबलपूर्णांसप्राणांप्रणेतृत्वशक्तिपूर्णां देशतःकालतोगुणतश्चाततांसंहितांसंहितानामिकांविष्णवाख्यांदेवतांवेद । तस्यसर्वशब्दप्रतिपाद्यत्वाज्ज्ञानेतज्ज्ञानित्वायोगादिति भावः । एवंविदःफलमुच्यते ॥ आयुष्यमिति ॥ तस्यनित्यायुष्यं मुक्तोभविष्यतीतिविद्यादित्यर्थः । नन्वग्निमीळइत्यादौअग्निमित्यादिसंहितासुणकारषकारार्थानुपलंभाद्ब्रवद्भिश्चोच्यमानत्वात्संदिह्यतइत्याशंक्योच्यते ॥ सयदीति ॥ सउपासकः । सणकारंणकारवाच्यबलानुसंधानपूर्ववेदादिकंब्रवाण्युताणकारंणकारवाच्यबलमत्रनप्रतिपाद्यतइतितदनुसंधानंविनाब्रुवाणीति अनुपलंभोक्तिभ्यांसंदेहकारणाभ्यांयदिविचिकित्सेत्संशयंकुर्यात् तदोच्यतेकिमिति । सणकारंणकारार्थानुसंधानपूर्वमेवब्रूयादिति । यदिषकारार्थानुसंधानपूर्ववेदादिकंब्रवाण्युताषकारंतदननुसंधानपूर्वंब्रवाणीतिविचिकित्सेत तदोच्यते । किमिति । सषकारंषकारार्थानुसंधानपूर्वमेवब्रूयादित्यर्थः । अनुपलब्धिस्तुव्युत्पत्त्यभावनिबंधनेतिभावः । व्युत्पन्नानांतुप्रतिसंहितंतदर्थानुसंधानमस्तीत्यत्रवयमेवसाक्षिणइतिऋषिभिरभिधीयतइत्युच्यते ॥ तेयद्वयमिति ॥ तएवंजानंतोवयंयत् येनकारणेनानुसंहितंसंहिताप्रतिपाद्यंविष्णुमनुसृत्यतद्युक्तत्वेनतदर्थत्वेनऋचोन्यान्वेदादींश्चाधीमहे । यस्माच्चविष्णुनामार्थत्वंवेदादेःप्रदर्शयंतंमांडूकेयैरधीयमानमध्यायंप्रब्रूमउपदिशामः । तेनकारणेननोस्माकंणकारषकारौणवर्णषवर्णाभ्यांआक्रियमाणोवाच्योबलादिगुणयु

उप० । संहितमृचोवेदसबलांसप्राणांसंहितांवेदायुष्यमितिविद्यात्सयदिविचिकित्सेत्सणकारंब्रवाणीँ३ अणकाराँ३ इति । सणकारमेवब्रूयात्सषकारंब्रवाणीँ३ अषकाराँ३ इति । सषकारमेवब्रूयात्तेयद्वयमनुसंहितमृचोधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोणकारषकारा

ग्विष्णुर्नोस्माकंउपात्तोवयतइतिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयः । अथान्यस्थविरःशाकल्योपीतिहस्मेत्येवाहेतिअन्वयः । किंचबहवोप्यृ
षयःऐकमत्येनेदमेवाहुरित्युच्यते ॥ एतदिति ॥ विष्णुनाम्नएवसर्वोत्तमत्वमेतद्व्याख्यानत्वमन्यवचसामित्येतत्प्रमेयंविद्वांसः
कावषेयाऋषयोप्येतद्वक्ष्यमाणमाहुःस्मविष्णुशब्दार्थज्ञानंसर्वत्रतदनुसंधानंविनावयंकिमर्थाःकिंप्रयोजनमनुसंदधानावेदादीनध्ये
ष्यामहेविष्णुपूजारूपत्वानुसंधानंविनाकिंप्रयोजनार्थमश्वमेधादीन्यक्ष्यामः । नकिमपिप्रयोजनमुद्दिश्यैतद्विद्याध्ययनयज्ञफल
योरभावादितिभावः । यदिविष्णुमंत्राध्ययनंतेनैवहोमंचनिर्वर्तयामस्तदापिकिमन्यैरध्ययनादिभिरितिचोच्यतेकिमर्थाइति । य
दिवाचिविष्णुषडक्षररूपायांजप्यमानायांप्राणंजुहुमः श्वासवृत्तिनिरोधेनतदभिमानिनंप्राणंजुहुमस्तत्रसंश्लेषसंपादनेनतस्यहोम
त्वंचिंतयामइतियावत् । यद्यत्रैतदधीतेवाभाषतेवाचितदाप्राणोभवतीतिबाध्वखंडेउक्तत्वात् । यदिवाप्राणेवाचंजुहुमःमौनेन
विष्णुनामार्थंध्यायंतःप्राणेवाचःसंश्लेषेणतस्यतत्रहोमंचिंतयामइतियावत् । अथयत्रतूष्णींभवतिवाक्प्राणेतदाभवतीत्युक्तत्वात् ।
तदेवंविष्णुनामाध्ययनहोमचिंतनयोःकरणेकिमर्थावयमध्येष्यामहेवेदादीन्किमर्थावयमश्वमेधादीन्यक्ष्यामहे । एतस्याधिक
त्वादतएवन्यासिनांविष्णुमंत्रजपोक्तविधहोमाभ्यामधिकंफलमितिभावः । गृहस्थादेर्बाह्ययज्ञादिफलापेक्षास्तिचेत्फलवैचित्र्यसि

उप० । वुपात्ताविितिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयोथयद्वयमनुसंहितमृचोधीमहेयच्चमांडूकेयीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोणकारषकारावुपात्ताविितिह
स्माहस्थविरःशाकल्यएतद्धस्मवैतद्विद्वांसआहुर्ऋषयःकावषेयाःकिमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहेवाचिहिप्राणंजुहुमःप्राणेवावाचं

ध्यर्थंतदर्थानुसंधानपूर्ववेदाध्ययनाश्वमेधादिकार्यमितिभावः । तयोरन्योन्यस्मिन्होमउपपाद्यते योह्येवेति । योयस्मादुत्पद्यतेस तस्मिन्लीयतइतिप्रसिद्धं प्रकृतेचवाचोव्यंजकत्वेनमातृत्वात्प्राणस्यचवागुत्पादकत्वात्तयोःपरस्परंसंश्लेषइतिभावः । एवंमहिदासोभगवानाचार्यःमुनिमतभेदेनसंहिताप्रतिपाद्यरूपाण्युपदिश्यैतद्विद्याधिकारिनिरूपणमिषेणास्यातिगोप्यत्वमाहेत्युच्यते ॥ ताएताइति ॥ ताएताःसंहिताःसंहितानामकानितानीमानिभगवद्रूपाणिअनंतेवासिने अन्यविद्यास्वशिष्यायप्रथमंनब्रूयात् । अन्यविद्यासुशिष्यत्वेपिनासंवत्सरवासिनेब्रूयात् । संवत्सरांतःद्वित्रमासमध्येविद्यांतराध्ययनंनपूर्यते । किंतुसंवत्सरवासंकृत्वापरिज्ञातविष्णुभक्त्यादिशीलायान्यविद्यासुशिष्यायब्रूयादितिभावः । वैष्णवत्वादिगुणयुक्तत्वेपिअप्रवक्रेव्याख्यानशक्तिहीनायनब्रूयात् । किंतुविशिष्टव्याख्यनादिगुणसंपन्नायब्रूयादित्याचार्यामहिदासप्रभृतयआचक्षते । एषपंथाइत्यारभ्योक्तस्यसर्वस्यावधारणार्थंद्विरुक्तिरितिखंडार्थः । प्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वेत्यत्रप्रजापतिर्दक्षादिरित्यन्यथाप्रतीतेर्यथावद्व्याचष्टे ॥ संवत्सरइति ॥ संवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेरितिभावः । तत्रापिसंवत्सरशब्दःकुतोब्रह्मपरइत्यतउभयत्राभिधानमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ सछंदोभि

उप० । योह्येवप्रभवःसएवाप्ययस्ताएताःसंहितानानंतेवासिनेप्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिनेनाप्रवक्त्रइत्याचार्याआचार्याः ॥ ६ ॥ (३८)

इत्यैतरेयोपनिषत्सुतृतीयारण्यकेद्वितीयोध्यायः ॥ ३ ॥ २ ॥ इतितृतीयारण्यकंसंपूर्णं ॥ ३ ॥

भा० । संवत्सरइतिविशेषणाद्विरिंचएवात्रप्रजापतिः । ब्रह्माविरिंचिःकतमःस्वयंभूःप्रजापतिःसंवत्सरइत्यादिश्रुतेः ।

रात्मानंसमदधादित्येतत्सःविस्रस्तःश्रांतःप्रजापतिर्वेदैःपरमात्मानंस्तुतवानित्यर्थतयाव्याचष्टे ॥ श्रांतइति ॥ स्तुत्वेति समद
धादित्यस्यानुवादपरंछंदोभिर्भगवद्रूपैरात्मानंसमदधात्संधितवानात्मनिसंन्यधापयदित्यस्यार्थः ॥ तेनैवसम्यक्संधायेति ॥
आत्मान्वंदेहंसमदधादृढमकरोदित्यर्थांतरमाह ॥ दार्ढ्यमिति ॥ तस्मात्संहितेत्येतद्व्याचष्टे ॥ संधानादिति ॥ स्तुत्यासंधा
नात् ब्रह्मणिसंनिधानात् देहसमाधानाच्चेत्यर्थः । तस्यैएतस्यैसंहितायैबलंणकारइत्यस्यार्थोविष्णुनाम्नीति । कथंणकारोबलमि
तिसामानाधिकरण्यमित्यतआह ॥ णइत्याक्रियमाणत्वादिति ॥ प्राणःषकारइत्यस्यार्थोविष्णुनाम्नीति । आत्माषकारइत्य
स्यार्थः आत्मतेति ॥ आत्मताचषकारेणोक्तेत्यन्वयः । किंतदात्मत्वमित्यतस्तद्विवरणपूर्वकंवाक्यार्थमाह ॥ आततत्व
मिति ॥ षकारःप्राणइतिसामानाधिकरण्यंघटयति ॥ षइति ॥ षणयोरेवपूर्वोत्तरवर्णत्वेननामत्वेविकारोकारयोर्नामबहिर्भा
वमाशंक्यउपसर्गप्रत्ययमात्रेइतिनामार्थविशेषकत्वात् तदंतर्भावोघटतइत्याह ॥ वीति ॥ उक्तस्य बलादे वींत्यनेनान्यगत
बलादिभ्योविशिष्टताऽभिधीयते । अंत्यस्थितउकारोयद्युनोरूपंतदाताच्छील्यंवदे द्यदिस्वतंत्रोवर्णस्तदाऽऽदिपदोक्तमुच्चत्वंवदे

भा० । श्रांतोब्रह्मासर्ववेदैःस्तुत्वानारायणंप्रभुं । तेनैवसम्यक्संधायदार्ढ्यंदेहस्यसोकरोत् । संधानात्संहितेत्युक्तोविष्णुरेवसनातनः ।
विष्णुनाम्निणशब्देनविष्णोर्बलमुदीर्यते । णइत्याक्रियमाणत्वाण्णकारोस्यबलंस्मृतं । विष्णुनाम्निणकारेणरमाब्रह्मेशपूर्विणः । प्रणेतृताखिलस्यैव
विष्णोरुक्तातथात्मता । आततत्वंसर्वगुणैर्देशतःकालतस्तथा । आत्मशब्दोदितंतच्चषशब्देनाभिधीयते । षइत्याक्रियमाणत्वंप्रणेतृत्वंचपूर्णता ।
विष्णोःषकारइत्युक्तावीत्युक्तस्यविशिष्टता । अंत्यस्थितउकारस्तुताच्छील्यादिहरेर्वदेत् ।

दित्यर्थः । नचविशब्देनपौनरुक्त्यमितिवाच्यं । उपसर्गमात्रंवीत्याहुः केचिन्नामष्णुमात्रकं । षकारंचणकारंचवर्णौपूर्वोत्तराव पीतिपक्षेअंत्यस्थितोकारस्योच्चत्वार्थकत्वेपौनरुक्त्येपिवर्णद्वयंविकारंकेचिदब्रुवन्नित्युक्तेविकारःपूर्वोवर्णःषणुरित्युत्तरोवर्णइतिपक्षे विकारस्योपसर्गमात्रत्वाभावेनषणोक्तार्थविशेषकत्वाभावेनवीगतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेष्वितिधातुनिष्पन्नत्वेनपृथक्ज्ञाना दिगुणवाचकत्वोपपत्तावुकारस्यमानप्रविष्टाक्षरप्रतिपाद्यगुणोच्चपरत्वेपौनरुक्त्याभावात् । यद्वाविकारस्योपसर्गत्वपक्षत्वेपिनपौ नरुक्त्य मुच्चत्वंगुणानांप्रत्येकशोनिःसीमत्वंस्वातंत्र्यंनिर्दोषत्वंचेत्यंगीकारा द्विशिष्टत्वंतु अन्येभ्योधिकत्वमितिभेदः । तथाच कोर्थोविष्णुशब्दस्यसंपन्नइत्यतआह ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तरीत्या सयोहैतौषकारणकारावित्येतद्व्याचष्टे ॥ तस्मादित्या दिना ॥ तस्माद्विष्णुशब्दस्यैवंमहार्थत्वात्सएवबलप्राणविदेवसंसारान्मुक्तइत्युत्तरेणान्वयः । ऋचोनुसंहितमित्यस्यार्थो ऋक्सं हितामिति ॥ ऋग्ग्रहणमुपलक्षणमितिभावेनोक्तंवर्णद्वयेति । अत्रजिज्ञासुमध्येसयोहैतौणकारषकारावित्यत्रयःणकारषकारौ ऋगादीनामनुसंहितंवेद सएवसबलांसप्राणांसंहितांवेदेत्यन्वयमुपेत्योक्तंसएवविष्णोरिति । सइत्यस्यतस्येतिविपरिणामेनतस्या युष्यमितिविद्यादित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ सएवमुक्तइति ॥ अथयद्वयमित्यादिवाक्यद्वयंव्याचष्टे ॥ संहितासहितत्वेनेत्या

भा० । एवंविशिष्टप्राणत्वमाततत्वंचसर्वतः । विशिष्टंचबलंविष्णोःसर्वस्माच्छीलमित्यपि । उदितंविष्णुशब्देनतस्मादृक्संहितामनु । वर्णद्वयसमायोगेष्णुशब्दस्यार्थमेवतु । विष्णोःप्राणत्वमात्मत्वंबलंचैवात्रवेत्तियः । सएवविष्णोर्बलवित्तथाप्राणत्वविद्भवेत् । सएवमुक्तःसंसारा न्नित्यायुष्मान्भविष्यति ।

दिना ॥ अनुसंहितंसंहितामनुसंहितानामकभगवंतमन्वित्यस्यार्थः संहितासहितत्वेनेति ॥ साहित्यंचतत्प्रतिपादकत्वं । ऋचइत्युपलक्षणमित्युपेत्योक्तं वेदानिति ॥ तेननोणकारषकारावुपात्तावित्येतद्व्याचष्टे ॥ तेनेति ॥ सर्वेऋषयइत्युक्त्यामां डूकेयशाकल्यग्रहणंतद्गणोपलक्षणमित्युक्तंभवति । एतद्धस्मवैतद्विद्वांसइत्यादिव्याचष्टे ॥ किमन्यैरित्यादिना ॥ विष्णुशब्दार्थानुसंधानाभावेऽन्याध्ययनादिनाकिंप्रयोजनंभवेत्नकिमपीत्यर्थः । विष्णुशब्दार्थपरिज्ञानपूर्वंतज्जपेतेनचहोमेकृते किमन्यैर्बहुभिःकार्यमेतस्यैवाधिकत्वतइत्येवंपरतयाचकिमर्थावयमध्येष्यामहइत्यादिव्याचष्टे ॥ मौनेनेत्यादिना ॥ यदिविष्णुशब्दार्थमेवध्यायंतःमौनेनात्रप्राणेवाचमनूद्यार्थःनमस्कारसमायुक्तंविष्णुनामाख्यंमंत्रंजुहुमइति । यदिवाविष्णुशब्दार्थंध्यायंतः नमस्कारसमायुक्तंविष्णुनामाख्यंमंत्रंजपंतोत्रवाचिप्राणंवाजुहुमस्तर्हिंकिमन्यैर्वेदादिभिरश्वमेधवाजपेयादिभिश्चकिंकार्यं एतस्यैवाधिकफलत्वादित्यर्थः । नन्वेषामश्वमेधादिभिःकार्यविशेषोस्ति । वेदाध्ययनादिनाचऋषिऋणादिमोक्षइत्यतोभिप्रायमाह ॥ एतादिति ॥ ननुवेदेषुतदर्थानुसंधानंयुक्तं नविष्णुनामार्थानुसंधानमित्यतआह ॥ एषएवहीति ॥ एवमुक्तरीत्या । विष्णुनामो

भा० । संहितासहितत्वेनयद्दचोधीमहेवयं । वेदानन्यान्पुराणंवातेनविष्णुपदोदितः । अवाप्तोभगवान्स्यान्नस्तन्नामार्थायतोखिलाः । इत्याहुर्ऋषयःसर्वेकिमन्याध्ययनाद्भवेत् । यज्ञैर्वेत्यृषयोप्यन्येकावषेयावदंतिहि । मौनेनविष्णुशब्दार्थंध्यायंतोवाचमेववा । जुहुमोविष्णुनामाख्यंजपंतोमंत्रमेववा । नमस्कारसमायुक्तंजुहुमःप्राणमत्रहि । किमन्यैर्बहुभिःकार्यैरेतस्यैवाधिकत्वतः । एतदर्थानुसंधानपूर्ववेदानथापिवा । अधीमहेयजामोवानान्यथातुकथंचन । एषएवहिसर्वेषांवेदानामर्थईरितः । विष्णुनामो

दितोर्थःएषएवहीत्यन्वयः । तदुपपादनं तद्याख्येति ॥ ततश्चकिमित्यतआह ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तरीत्येत्यर्थः । यथा विष्णुनाम्नएवंसर्वेषांवचसामितिवा । विशिष्टेतिसर्वविशेषणं । आत्मेत्याततत्वं । आदिपदेनयोजनांतरेवीत्यस्यगत्याद्यर्थस्यज्ञानादिगुणपरत्वात्तद्ग्रहणं । सामान्यविशेषभावादात्मेत्यनेनापौनरुक्त्यं ॥ अखिलेति ॥ प्रत्येकंनिःसीमत्वंसदितिनिर्दोषत्वं चोच्चतार्थस्योवर्णस्यार्थः । स्वभावइत्युन्प्रत्ययोकारस्येतिविवेकः । ताएताःसंहिताइत्यादिव्याचष्टे ॥ संहिताख्यानीति ॥ ननुयदोपदिशतितदोपदेश्योंतेवास्येव कथंनानंतेवासिनइत्युक्तिरित्यतआह ॥ अन्येति ॥ नाप्रवक्रइत्यस्यार्थोव्याख्यानेति । नासंवत्सरवासिनइत्यस्यासंवत्सरवासिनेनब्रूयात्किंतुसंवत्सरवासेनज्ञातशीलायब्रूयादित्यर्थःइतिभावेनव्याचष्टे ॥ वैष्णवायेत्यादिना ॥ अध्यायांते आचार्याआचार्याइतिद्विरुक्तेर्ग्रंथोक्तस्यसर्वस्यावधारणेनसर्वस्यानुष्ठेयत्वंतात्पर्यमितिभावेनाह ॥ इत्यनुशासनमिति ॥ सयोहैतौणकारषकारावनुसंहितमृचइत्यत्रऋचःप्रतिसंहितंणकारषकारौवर्णौवेदेत्यन्यथाप्रतीतेःस्ववचनेन स्पष्टंव्याचष्टे ॥ यइत्यादिना ॥ योधिकार्येतेनविष्णुनामगतेनणइतिशब्देनाक्रियमाणमुच्यमानंविष्णोःपूर्णबलंवेद षशब्देना

भा० । दितोयोर्थस्तद्व्याख्यान्यद्वचोखिलं । एवंविशिष्टप्राणात्मबलाद्यखिलसद्गुणैः । पूर्णस्वभावःसर्वेषांवचसामर्थईरितः । संहिताख्यानिविष्णोस्तुरूपाण्येतानिसर्वशः । अन्यविद्यास्वशिष्यस्यनब्रूयात्प्रथमंकचित् । व्याख्यानशक्तिहीनायनैवब्रूयात्कथंचन । वैष्णवायसुवृत्तायमेधाश्रद्धायुतायच । गुरोःशुश्रूषकायैवब्रूयादित्यनुशासनमितिच । यएतेनणइतिशब्देनाक्रियमाणंविष्णोःपूर्णबलंषशब्देना

क्रियमाणंदेशतःकालतोगुणतश्चाततत्वं चशब्दात्प्रणेतृत्वंऋचांसंहितामनुतदर्थत्वेनवेद नकेवलमृचांसंहितामनु किंत्वक्षरद्वय संयोगरूपयासंहितयैतदेवसर्वत्रोच्यतइतिवेद सः सबलांसंहितांसंपूर्णबलंविष्णुं । सप्राणांसंहितां सर्वप्रणेतृत्वशक्तिरादिपदेना ततत्वं तद्युक्तंवेदेत्यर्थः । नन्वथेत्यादेर्विश्लिष्टस्यकथंसंहितात्वं । येनविष्णुरितिविष्णुनामसंहिताव्याख्यानत्वंस्यादित्यतआह ॥ अथेत्यादिकाअपीति ॥ पदवर्णयोःपदगतवर्णयोःपृथगनभिव्याहारात् विरम्योच्चारणाभावात्इत्यर्थः । ततश्चकिमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ तेयद्वयमनुसंहितमृचोधीमहे । अथयद्वयमितिवाक्यद्वयंव्याचष्टे ॥ यद्वयमिति ॥ संहितायुक्तत्वेनसंहितानामक भगवद्वाचकत्वेनणकारषकारार्थरूपोविष्णुरिति । अनेन तेनविष्णुपदोदितः । अवाप्तोभगवानितिप्रमाणवाक्यंविवृतंभवति । ननूपनिषदिविकारोकारयोःकुतोनार्थउक्तइत्यतआह ॥ वीति ॥ विशेषणरूपत्वेन विशेषणनिरूपकत्वेन । ननुतेयद्वयमनुसंहित मृचोधीमहेइत्यस्यवेदानन्यान्पुराणंवेतिप्रमाणेकथंव्याख्यातमित्यतआह ॥ ऋचइति ॥ आरण्यकद्वयोक्तस्यावधारणार्थमा

भा० । क्रियमाणंदेशतःकालतोगुणतश्चाततत्वंचसर्वासंहितामनुतदर्थत्वेनवेद । अक्षरद्वयसंयोगरूपयासंहितयैतदेवसर्वत्रोच्यतइतिससंपूर्णबलंसर्वप्रणेतृत्वशक्त्यादियुक्तंविष्णुंवेद । अथेत्यादिकाअपिसंहितारूपाएव । पदवर्णयोःपृथगनभिव्याहारात् । तस्मात्सर्वशब्दाविष्णुनामव्याख्यानरूपाएव । यद्वयंसंहितायुक्तत्वेनर्चोधीमहेतेनास्माकंणशब्दषशब्दार्थरूपोविष्णुरुपात्तः । तद्व्याख्यानत्वात्सर्ववाचां । वीत्युपसर्गत्वादुकारस्यचताच्छील्यार्थत्वादुक्तार्थविशेषणरूपत्वेनप्रसिद्धत्वान्नपृथक्तयोर्व्याख्यानमत्रकृतं । ऋचइतिसर्ववाचामुपलक्षणं ।

चार्याआचार्याइतिद्विरुक्तिरित्यभिप्रायेणफलितमाह ॥ अतइति ॥ पूर्वारण्यकेप्रथमाध्यायोपक्रमे एषपंथाइत्यत्रसकलगुणपूर्णत्वेनसर्वोत्तमत्वान्नारायणस्यैवमुमुक्षुभिरुपास्यत्वंप्रतिज्ञाय सएवसर्वोत्कृष्टोष्टभिःखंडैरध्यायशेषेणप्रपंचितः । हेतुभूतंगुणपूर्णत्वंसमन्वयमुखेनद्वितीयाध्याये प्राणऋचइत्येवविद्यादित्यंतेनोक्त्वा तत्रैवाख्यायिका विश्वामित्रमित्यादिनाध्यायशेषेणोक्ता । तृतीयाध्यायेच योहवात्मानमित्यादिना पूर्वाध्यायोक्तबृहतीसहस्रप्रतिपाद्यत्वमतएवतद्व्याख्यानरूपसर्वशब्दवाच्यत्वंप्रपंचितं । चतुर्थेचात्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादिना तस्यैवकारणत्वोक्त्यासमन्वयउक्तः । पंचमेपुरुषोहवेत्यादिनावांतरसृष्टिपराणांपुरुषस्त्र्यादिशब्दानांसमन्वयउक्तः । षष्ठेचकोयमात्मेत्यादिना गुणविशेषलाभाययदेतद्धृदयंमनइत्यादिनासमन्वयउक्तः । सप्तमेचवाङ्मेमनसीत्यादिनास्पष्टंसर्ववाग्विषयत्वमुक्तं । द्वितीयेचारण्यकेसर्ववाग्व्याख्येयविष्णुनामसंहिताप्रतिपाद्यत्वोक्त्यासर्वशब्दसमन्वयएवाध्यायद्वयेनोक्तः । यतएवंसर्ववेदादिशब्दोदितोतःसर्वगुणपूर्णोभगवान्नारायणःसर्वोत्तमोऽतःसएवोपास्यइतियदुपक्रमेउक्तंतदुपपन्नमितिसिद्धमितिभावः ॥ ७ ॥ एवंसमापितभाष्यःसर्वज्ञजनचूडामणिःभगवानाचार्यवर्योस्यामुपनिषदिसमन्वयमुखेनयद्गुणविशिष्टतयापरमेष्टश्रेष्ठवाय्वधिष्ठिततयाभगवान्नारायणउपष्टुतस्तमेवतद्गुणविशिष्टतयाश्रेष्ठवाय्ववतारश्रेष्ठतयोपश्लोकयन्प्रीणयति ॥ सर्वैरिति ॥ वैदिकपदैर्वेदादिगतैरग्न्यादिपदैः लोकशब्दैःप्राकृतशब्दैःनकेवलंवर्णात्मकैःकिंतुमे

भा० । अतःसर्ववेदादिशब्दोदितःसर्वगुणपरिपूर्णोभगवान्नारायणइतिसिद्धं ॥ सर्वैश्चवैदिकपदैरपिलोकशब्दै

घाग्निवारिधितलताडनादिप्रभवैःसर्वैर्ध्वन्यात्मकैरपिशब्दै स्तद्व्यंजितवर्णद्वाराएकएवाभिधेयपरिपूर्णगुणोममालंप्रियएवपुनर प्यलं सुतुष्टिमेत्वित्यर्थः । स्वस्यपरमात्मत्वेचस्वकृतेःप्रामाण्यंबोधयन् स्वस्वरूपज्ञानस्यापि भगवज्ज्ञानवन्मोक्षांतरंगत्वा स्वस्वरूपंनिरूपयन्स्वकृतिंहरावर्पयति ॥ यस्येति ॥ अस्यश्लोकस्यसुधारीत्याऽयमर्थः । यस्यवायोःदेवस्यवेदवचनेबलित्थे त्यादौ अलंदिव्यान्यद्भुतानित्रीणिरूपाण्युदितानितेनवायुनेदंभाष्यंप्रभौप्रभुविषयेकृतमित्यन्वयः । कीदृशंतस्यमूलरूपं कथं भूतानिचतानित्रीणिरूपाणीत्यतउक्तं ॥ बडित्यादि ॥ यस्यतन्मूलरूपंबट्बलात्मकंदर्शतंज्ञानरूपंच । दृशेरौणादिकोऽतच्प्र त्ययः । अनेनवायुशब्दोनिरुक्तः । वशब्दोबलवाची । अयूगत्यर्थः गत्यर्थाश्चावगत्यर्थाः ततउण्वश्चासावायुश्चेतिवायुरिति । किंचभर्गोभरणगमनयोःकर्तृ डुभृञ्भरणेगम्लृगतौ आभ्यामसुन्प्रत्ययोडिच्च । इदमपिवायुशब्दव्याख्यानं । वागतिगंधनयो रित्यतः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्यउणित्युण् । अनेकार्थत्वाद्धातूनांवातिर्भरणेपिवर्तते । अपिचमहच्छ्रेष्ठं । वयश्रेष्ठत्वइत्य स्मादुण् । नकेवलंमूलरूपमेवैवं किंतुयस्यावतारेषुनिहितंरूपमित्थमेव । यस्यप्रथमकंप्रथमंरूपंरामविषयाणिवचांसिमूलरामा यणादीनिरामवचांसितेषांनयंनीयंतेशिष्येषुप्रवर्त्यंतेनेनेति । एरजित्यच् । यस्यद्वितीयंवपुःपृक्षःपृच्छब्दःपृतनावाचीप्रसिद्धः । तस्मिन्कर्मण्युपपदेक्षैक्षयइत्यस्मादातोनुपसर्गेकइतिकः । उपपदतकारलोपश्छांदसःपुल्लिंगःश्रुत्यनुसारेण । असुन्वाप्रत्ययःकि

भा० । मेंघाग्निवारिधितलादिभवैश्चसर्वैः ॥ एकोभिधेयपरिपूर्णगुणःप्रियोलंनारायणोममसदैवसुतुष्टिमेतु ॥ ६ ॥ (३८) यस्यत्री ण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपु

दितिनपुंसकमेवेदं । रिपुपृतनाक्षयकारीत्यर्थः । यस्ययत्तृतीयंवपुःएतन्मध्वः मधुशब्दःसुखवाची । मधुद्यौरस्तुनःपितेतिप्रयोगात् । वशब्दःशास्त्रापरपर्यायतीर्थवाची वातेरवगत्यर्थात्करणेघञर्थेकविधानमितिकः । सुखसाधनंतीर्थमस्येति स्वरित्यत्रेवोकारलोपइति । ननुयदुक्तं बलित्थेत्यादौवायोरूपत्रयमुक्तमिति तदयुक्तं । त्रेताग्निपरतयानुक्रमणिकायामुक्तत्वादित्यतः सत्यं प्राणाग्निपरमिदंसूक्तमितिभावेनप्रमाणेनरूपत्रयविषयतयाव्याचष्टे ॥ हनुशब्दइत्यादिना ॥ प्रथमायामृचिसाधतेमतिरिति मतिशब्दार्थमाह ॥ नहनुशब्दइति ॥ हनहिंसागत्योरितिधातोःशृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्चेत्युकारः । गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वात् । हनुशब्दोज्ञानवाची । तद्वान्हनुमान् । सएवमतिशब्दितः । मनुअवबोधनइत्यतःकर्तरिक्तिन्प्रत्ययः । अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्युक्तत्वेपिनञानिर्दिष्टमनित्यमितिन्यायात्कर्तर्युपपद्यते । ऋतस्यधेनाअनयंतेत्येतद्व्याचष्टे ॥ रामस्येति ॥ ऋतस्य यथार्थज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः । ऋतंयथार्थविज्ञानमितिवचनात् । ऋगतावित्यतोभावेक्तप्रत्ययः । यद्वा सर्वदैकप्रकारेणज्ञातस्येत्यर्थः । ऋगतावितिधातोस्तुपूर्वावगतवत्सदा । स्थितेब्रह्मर्तमित्युक्तमितिवचनात्कर्तरिक्तः । धेनाइत्यस्यार्थोवाचइति ॥ धेट्पाने धयंतेपिबंति आसुमुमुक्षवोरामकथामृतमितिधेनाःरामस्यमूलरामायणादिवाचः शिष्याननयंतेत्यर्थः । यद्वाधेट्शुद्धौ अपशब्दादिदोषरहिताः संदेशरूपावाचःसीतांप्रत्यनयंतेत्यर्थः । द्वितीयायामृचिनित्यआशयेद्वितीय

भा० । मध्वोयत्तुतृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहितेनप्रभौ ॥ हनुशब्दोज्ञानवाचीहनुमान्मतिशब्दितः । रामस्यस्वृतरूपस्यवाचस्तेनानयंतहि ।

मासप्तशिवासुमातृष्वित्येतद्भीमशब्दार्थकथनमितिभावेनभीमशब्दार्थंतावदाह ॥ भृतमइति ॥ भृता निभृता माःप्रमाणा नियस्मिन्सभीमः । भृञ्भरणइत्यस्मादौणादिकईकारप्रत्ययेभीभृताःमाप्रमाणानियस्मिन्निितिभवतीतिभावः । माशब्दार्थमाह ॥ वाचइति ॥ अस्त्वेवंभीमशब्दार्थः । ततश्चकिमित्यतआह ॥ मातरइति ॥ ताएववाचःश्रुतौमापकत्वात्ज्ञापकत्वात् ज्ञान करणत्वात् मातरःस्मृताः । माङ्मानइत्यतःकरणेतृच् । सप्तशिवास्वित्येतत्विशदयति ॥ ऋगाद्याइति ॥ यतस्तत्रशयःत द्विचारनिष्णातःततोभीमःस्मृतः । तृतीयायामृचिमध्वपदंव्याचष्टे ॥ मध्विवति ॥ मधुद्यौरस्तुनःपिता । कामानलंमधुलवैः शमयन्दुरापैरित्यादौमध्वित्यनेनानंदउद्दिष्टः । वातेरवगत्यर्थत्वात्ज्ञानकरणंतीर्थंशास्त्रंवइत्यनेनोदाहृतं । तथाचमधुशब्दिता नंदकरंवंतीर्थंयस्मात्समधुवःसएवोकारलोपेनमध्वः आनंदतीर्थः । तीर्थंचेहशास्त्रं तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिष्वि तिविश्वः । एतत्ज्ञानफलमाह ॥ इतीति ॥ एवंव्याख्यातेतृचेउर्वरितानिकानिचित्पदानिप्रमाणांतरेणव्याचष्टे ॥ साधकइ त्यादिना ॥ प्रथमायामृचि उपह्वरतेसाधतेमतिरित्येतद्व्याचष्टे ॥ साधकइति ॥ ऋतस्यधेनाआज्ञारूपाः साधतेआज्ञाकार्य करणेनसाधतइत्यस्यतात्पर्यंरामवाक्यानांसाधकइतिबृहद्भाष्यपाठः । अस्यांयोजनायांधेनाइतिद्वितीयांतमितिभावः । ऋतस्यो

भा० । भृतमोभीमइत्युक्तोवाचोमामातरःस्मृताः । ऋगाद्याइतिहासश्चपुराणंपंचरात्रकं । प्रोक्ताःसप्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततःस्मृतः । मध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थमुदाहृतं । मध्वआनंदतीर्थःस्यात्तृतीयामारुतीतनुः । इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः । योवेदवेदवित्सस्यात्तत्व वित्तत्प्रसादतइतिच । साधकोरामवाक्यानां

पसमीपेह्वरतेह्वगतौसदातत्समीपेवर्ततेइत्यभ्रेत्योक्तं ॥ तत्समीपगतइति ॥ द्वितीयायामृचि सप्तशिवासुमातृष्वित्यस्यता त्पर्यं ॥ भीमस्त्विति ॥ पितुमानित्यस्यान्नंवैपितुरितिश्रुतेरन्नंपितुः पितुरस्यास्तीतिपितुमान् भूमार्थेचमतुप् । अन्नवत्त्वंचत द्वोक्तृत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं बहुभुक्पितोरिति । पृक्षशब्दार्थःपृतनेति । द्वितीयंवपुरित्यस्यार्थोद्वितीयइति । दशप्रमतिशब्दार्थ माह ॥ तृतीयकइति ॥ मध्वइतिनामांतरमितिभावेनतदर्थोक्तिस्तथानंदतीर्थेति । दशप्रमतिशब्दस्यपूर्णप्रज्ञइतिकथंव्या ख्यानमित्यतोव्युत्पाद्यदर्शयति ॥ दशेति ॥ दशेतिवैसर्वमित्यस्यामेवोपनिषदिदशेत्यनेनसर्वमुद्दिष्टं ॥ सर्वंचेहपूर्णमुच्यते । प्रमतिरितिप्रज्ञोद्दिष्टा । ततोदशप्रमतिशब्देनपूर्णप्रज्ञःस्मृतइत्यर्थः । निर्यदींबुध्नामितितृतीयामृचंव्याचष्टे ॥ आसमंतादि त्यादिना ॥ आधवइत्यत्रआइत्यनुवादेनधवइतिविषयसप्तमीतिभावेनोक्तं ॥ आसमंतात्पतित्वइति ॥ पतित्वेनेतिग्रंथांत रपाठः । गुहासंतमित्यत्र गुहूसंवरणइतिधातोःषिद्भिदादिभ्योङितिस्त्रियांकर्मण्यङ् । तथाचगुह्यतइतिगुहागुहात्वेनगूहितत्वेन संतमित्यर्थमभिप्रेत्योक्तं ॥ गूढमिति ॥ गूढत्वेनिमित्तकथनपूर्वंविवृणोति ॥ कलियुगइत्यादिना ॥ एतज्जगदसत्यं सद्भा वव्यापकशून्यं । अप्रतिष्ठंप्रतिष्ठापकशून्यं । अतएवेश्वररहितमितिवदद्भिरित्यर्थः । यद्वाजगदसत्यंमिथ्याभूतंकुतःअप्रतिष्ठंज्ञा

भा० । तत्समीपगतःसदा । हनुमान्प्रथमोज्ञेयोभीमस्तुबहुभुक्पितोः । पृतनाक्षयकारीचद्वितीयस्तुतृतीयकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थे नामाप्रकीर्तितः । दशेतिसर्वमुद्दिष्टंसर्वंपूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टापूर्णप्रज्ञस्ततःस्मृतः । आसमंतात्पतित्वेतुगूढंकलियुगेहरिं । असत्यम प्रतिष्ठंचजगदे

नबाध्यं । अतएवेश्वररहितं । सत्यस्यहीश्वरापेक्षेतिवदद्भिःसत्यजगज्जन्मादिकारणत्वगुणविशिष्टतयागूहितमित्यर्थः । यदीं
यएव । तृतीयोमातरिश्वेत्यस्यतात्पर्यं तृतीयोसुमुख्यप्राणइति । निर्यदींबुध्नान्महिषस्यवर्पसइत्यत्र यदीमित्यस्यार्थोयेनेति ।
महिषस्य महितषड्गुणस्यतात्पर्यंविष्णोरिति । वर्पसइत्यत्रङ्चाभ्यांरूपस्वांगयोर्युङ्चेतिस्मरणात् वृङ्चरणइतिधातोःकर्म्यण्य
सुन्प्रत्ययः पुगागमःधातोर्गुणश्च तथाचवरणीयत्वाद्वर्पसइतिभवति योग्यतयागुणानितिलभ्यतइतिभावेनोक्तंवर्पाख्यानिति ।
निराक्रंतेत्यस्यार्थो अज्ञासिषुरिति । क्रमेर्गत्यर्थस्यज्ञानार्थत्वात्ईशानासः बहुवचनमाद्यर्थे ईशानप्रभृतयोदेवाअन्येसूरयश्चेत्यर्थ
मभिप्रेत्योक्तमीशानासइतिद्वितीयंतृतीयमित्युक्त्यालब्धमवतारत्रयस्यकालभेदमाह ॥ त्रेतायामिति ॥ अत्रावतीर्णाइतिशे
षः । एतेषांपरमोविष्णुर्नेतेत्यनेनप्रयत्पितुःपरमान्नीयतइतिचतुर्थ्याऋचस्तात्पर्यमुक्तंभवति । उभायदस्यजनुषंइतीत्युभयोर्निय
मेनसाम्यंप्रतीयतेऽतउक्तंसर्वेश्वरइति । हरेर्वायुनियामकत्वेब्रह्मस्वयंभुब्रह्मणेनमइतिबृहदारण्यकोपनिषद्वाक्यंप्रमाणमितिभावे
नतद्व्याचष्टे ॥ स्वयंभुब्रह्मसंज्ञइति ॥ अयमेतत्सूक्तार्थः । बळित्थातद्वपुषेधायिदर्शतंदेवस्यभर्गःसहसोयतोजनि । यदीमुप
ह्वरंतेसाधंतेमतिर्ऋतस्यधेनाअनयंतसस्रुतः । सहसोदेवस्य सहमर्षणेअरिवेगसहनवतोवायोर्देवस्य । तन्मूलरूपं । बट्बला
त्मकं । दर्शतं ज्ञानरूपं । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यभ्योतजित्युणादिसूत्रेदृशेरतच्प्रत्ययविधानात् । दर्शेनज्ञाने

भा० । तदनीश्वरं । वदद्भिर्गूहितंसंतंतृतीयोसुर्मथायति । येनविष्णोस्तुवर्पाख्यान्गुणानज्ञासिषुःपरान् । ईशानासःसूरयश्चनिगूढानि
र्गुणोक्तिभिः । त्रेतायांद्वापरेचैवकलौचैतेक्रमात्रयः । एतेषांपरमोविष्णुर्नेतासर्वेश्वरेश्वरः । स्वयंभुब्रह्मसंज्ञोसौपरस्मैब्रह्मणेनमइतिच ।

नततंव्यासंदर्शतमित्यप्याहुः । यतःस्वयमजनियतश्चवपुषे अवतारायेत्थमेवबलाद्यात्मकत्वेनैवअधायिन्यधायि । तस्यदेवस्य
भर्गः भरणगमनयोःकर्तृच यदींयदेवमतिर्हनुमदाख्यंप्रथमंरूपं । ऋतस्ययथार्थज्ञानस्वरूपस्यैकप्रकारेणशश्वदवगतस्यरामस्योप
समीपेह्वरते सर्वदागतोवर्तते । तस्यसस्नुतोतिशयेनामृतस्राविणीर्धेनाःवाचःसाधते । किंचऋतस्यप्रतिपादिकाःसस्नुतोऽमृतस्रा
विण्योधेना रामायणादिवाचःतेन हनुमता शिष्यान्प्रत्यनयंत । संदेशरूपावाचःसीतांवाप्रत्यनयंतेत्यर्थः । पृक्षोवपुंःपितुमा
न्नित्यआशयेद्धितीयमासप्तशिवासुमातृषुं । तृतीयंमस्यवृषभस्यंदोहसेदशंप्रमतिंजनयंतयोषंणः । अस्यवृषभस्य वृषसेचनेचभ
क्तानांसर्वाभिलषितवर्षितुः । यद्वावृषस्नेहे भक्तानुरागिणः । भगवद्भक्तप्रवरस्यवा । यद्वावृषशक्त्यतिशयइतिधातोर्बहुशक्ति
संपन्नस्यवायोर्द्वितीयंवपुःसप्तसंख्याकासुआशिवासु परममंगलासु मातृषुऋगादिप्रमाणेषु । नित्यःनित्यंशयेशेते । लोपस्तआ
त्मनेपदेषुइतितकारलोपेअयादेशेचशयइतिरूपं । ततश्चभीमनामकमितियावत् । किंचपृक्षः कुरुपृतनाक्षयकारी । पितुमान्
बह्वन्नभोक्ता । अस्यवृषभस्यवर्षितुःदशप्रमतिंपूर्णप्रज्ञनामकं । तृतीयंवपुर्दोहसेज्ञानदोहाययोषणःस्त्रियःजनयंतअजनयंत ।
गुरुमातृत्वाद्बहुवचनं । निर्यदींबुध्नान्मंहिषस्यवर्पसईशानासःशवंसाक्रंतंसूरयंः । यदीमनुप्रंदिवोमध्वंआधवेगुहासंतंमातरिश्वा
मथायतिं । बुध्नात्बोधमतिव्याख्यातत्वात् । यदींयस्मात् पूर्णप्रज्ञादेव महितषड्गुणस्यहरेर्वरणीयत्वात् वर्पसोगुणान् ईशा
नादयोदेवा अन्येसूरयश्च शवसासुखेन निःतरांअक्रंतज्ञातवंतइत्यर्थः । यद्यपिबंधेर्ब्रधिबुधीचेत्युणादिसूत्रेबंधबंधनइतिधातो
र्बुधादेशेनक्प्रत्ययेचकृतेबुध्नाज्ज्ञानोपदेशकात् अबुध्नेराजेत्यत्रऋग्भाष्यटीकायां अबुध्नेबुधअवगमनेततोनकृतत्प्रतिषेधोअबु

भ्रमितिनिष्पन्नइत्युक्तं । तथापीहप्रकृतविवक्षयार्थांतरंबोध्यं । यद्वाधात्वर्थभूतोबंधोभक्तिलक्षणोविवक्षितः । अनुबंधश्चभक्तिः स्यादितिवचनात् । भगवद्भक्ताग्रेसरादितियावत् । भक्तेर्ज्ञानरूपत्वाद्बोधात्मकत्वादितिवा । यदींप्रदिवःप्रकाशादिरूपो मध्वआनंदतीर्थाख्यो मातरिश्वामातरिप्रमाणभूतेऋगादौश्वयतिगच्छतीतिवायुः । कलियुगेदुर्वादिभिर्गुहासंतंगूहितंसंतंहरिंआधवेआसमंतात्पतित्वेविषये मथायतिमश्नाति । शास्त्रेणविचार्यनिश्चाययतीत्यर्थः । प्रयत्पितुःपरमान्नीयतेपर्यापृक्षुधोवीरुधोदंसुरोहति । उभायदस्यजनुषंयदिन्वंतआदिद्यविष्ठोअभवद्घृणाशुचिः । यद्रूपत्रयं । परमात्पितुःप्रणीयतेउत्तमत्वेनप्रेर्यंते । पृक्षुधःप्रश्नान्वीरुधइवदंसुदंतेषुपर्यारोहतिशकलीकरोतीतियावत् । अस्ययज्जनुषं यज्जन्म उभाउभौलक्ष्मीनारायणौ यद्यस्मादिन्वतःप्रेरयतः । आत्इत्अस्मादेवकारणात् आत्इत्आभ्यामेवघृणादयया । शुचिःशुद्धोयंयविष्ठोवरोभवत् । आदिन्मातृराविशद्यास्वाशुचिरहिंस्यमानउर्वियाविवावृधे । अनुयत्पूर्वाअरुहत्सनाजुवोनिनव्यंसीष्ववरासुधावते । आत्इत्आभ्यांलक्ष्मीनारायणाभ्यांतत्प्रसादादेव । मातृःअंजनाकुंतीमध्यगेहस्त्रियआविशत् प्रविष्टो । यासुमातृषुआसमंताच्छुचिःशुद्धः । अहिंस्यमानःगर्भपीडारहितः । उर्वियाउरुत्वेन विववृधे । यद्वाश्रीमध्वदेवः आत्इत्लक्ष्मीनारायणप्रसादान्मातृःऋगादिविद्याआविशत् । यासुविद्यासुआशुचि रज्ञानादिदोषरहितःअहिंस्यमानःपूर्वपक्षिप्रयुक्तप्रमाणाभासैरपीड्यमानउरुत्वेनविववृधे । तत्रपूर्वाअनादिभूताःसनाजुवः जुगतौ सनातनत्वेनास्थिताः । यद्वासनातनंभगवंतंजुषंतेसेवंतेप्रतिपादयंतीतिसनाजुवः । ऋगाद्याअपौरुषेयविद्याअन्वारुहत् उपक्रमादिकमनुसृत्यानुक्रमेणस्ववचनप्रमाणाभ्यांपदार्थतात्पर्यकथनपूर्वंकृतत्वात् । नव्यसीषुनवीनास्ववरा

सुपौरुषेयत्वेन जात्यानीचासु भारतभागवतादिविद्यासुनिधावते । तात्पर्यतोऽव्याख्यातीतिभावः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादने नैवग्रंथोपसंहारःसमुचितइत्याशयवान्नित्यापरोक्षंभगवन्तंसंबोध्यस्तौति (भक्त्यतिशयेनपुनरपिभगवंतंप्रणमति) ॥ पूर्णेति ॥ पूर्णाःप्रत्येकमनवधिकाःअगण्यानंतागुणाएवोदारधामस्वरूपंयस्यतस्मै । अतएवनित्याय वेधसेसर्वज्ञाय सर्वकर्त्रेवा । अमंदः संख्यापरिमाणाभ्यामनवधिकोयआनंदस्तेनसांद्राय प्रेयसेतिशयेनप्रियाय विष्णवेनमइत्यर्थः । गुणपूर्तिसंभावनाय सर्वकर्तृत्वं तदुपपादनायसार्वज्ञंचोक्तं । गुणेष्वानंदस्यफलरूपत्वात्सर्वगुणानामपिअनुकूलवेदनीयतयाफलत्वाच्चानंदस्यपृथगुक्तिः । अनुभूयमानानंदस्योच्चताहेतुत्वाद्वाज्ञानस्यपृथगुक्तिरितिसर्वमवदातमित्यशेषमतिमंगलं ॥ नारायणाचार्यमुखेंदुबिंबोद्गलत्सुतत्वामृतपानयुक्तं ॥ श्रीविठ्ठलाचार्याभिधभूसुरेंद्रंपरंगुरुंमेपितरंनमामि ॥ १ ॥ श्रीमध्वहृत्पंकजमध्यसंस्थेकृष्णेरमालालितपादपद्मे ॥ स्वानंदसांद्रेरचितांमयेमांरत्नावलींमेगुरवोर्पयंतु ॥ २ ॥ श्रीविठ्ठलार्यपुत्रेणश्रीमत्तीर्थार्यसेविना ॥ श्रीनिवासेन रचितारत्नमालातिनिर्मला ॥ ३ ॥ इतिश्रीविठ्ठलाचार्यचरणसेविनाश्रीनिवासेनरचितायांमहैतरेयभाष्यार्थरत्नमालायांद्वितीयप्रघट्टकेअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा० । पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नेनित्यायवेधसे ॥ अमंदानंदसांद्रायप्रेयसेविष्णवेनमः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महैतरेयोपनिषद्भाष्येद्वितीयप्रघट्टकेअष्टमोध्यायः ॥ ७ ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः । शाकः १८३० सन १९०८.

॥ ऐतरेयताम्रपर्णीयंसंपूर्णं ॥